This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

EDMD SYDNEY WILLIAMS.

MONUMENTA TYPOGRAPHICA,

QVAE

115718

ARTIS HUJUS PRAE-
STANTISSIMAE ORIGINEM,
LAUDEM ET ABUSUM
POSTERIS PRODUNT,

INSTAURATA

STUDIO ET LABORE

JO. CHRISTIANI WOLFII,

IN GYMNASIO HAMBURGENSI PRO-
FESSORIS PUBLICI.

PARS SECUNDA.

HAMBURGI,

SUMMTIBUS CHRISTIANI HEROLDI. Ao. MDCCXL.

Hiſtoria a) Typographiæ,

Argentorati inventæ.

Typis exſcripſit *Mauritius Carolus*,
Argentor. MDCXXXX. in 4.
latine reddita à JO. GERH. SVCKSDORFIO,
Hamburgenſi,
Gymnaſii patrii cive digniſſimo.

Viris Nobiliſſimis, maxime ſtrenuis, ampliſſimis, providis, piiſſimis, Conſultiſſimis & prudentiſſimis, Præſidi & Senatui liberæ S. Rom. Imperii urbis Argentinæ,

Dominis noſtris gratioſiſſimis.

Viri Nobiliſſimi, maxime ſtrenui, ampliſſimi, piiſſimi, conſultiſſimi & prudentiſſimi, Domini noſtri gratioſiſſimi. Quamvis omnia ſummi Numinis beneficia magna ſint atque exi-

---

a) Autorem hujus ſcripti eſſe ADAMVM SCHRAGIVM, J. V. D. & Advocatum Argentinenſem, poſt JOH. FREINSHEIMERVM in carmine germanico, quod huic libello additur, & JO. HENR. BOECLERVM in Bibliographia Critica cap. 1, §. 6. & cap. 25. §. 1. plurimi alii tradunt.

eximia, aliud tamen alia ſuperare magnitudine ſolet; inter illa vero ſcribendi ars ob miram ſuam conditionem atque ineffabilem, quem præſtat, uſum principem absque ullo dubio locum meretur. Nonne enim nobis, diligentius rem conſiderantibus, omni humana arte majus videri debet, quod intra arctiſſimos viginti & aliquot literarum limites tot diverſa prorſus à ſe invicem atque innumera ex variis linguis vocabula cogi ac comprehendi poſſint? Nonne mirum eſt, licere nobis, illos quoque, qui multorum millium paſſuum intervallo à noſtris regionibus disjunguntur, intima mentis cogitata harum beneficio edocere, non aliter ac ſi iſti præſentes eſſent? Nonne ſummum inde in nos emolumentum redundat, quia majorum noſtrorum ortum, actiones ſtrenue patratas, atque res memorabiles, quæ literarum monumentis conſignatæ ſunt, hoc modo perdiſcere, & quæ noſmet ipſi præclare egerimus, ad ultima remotiſſimi ævi tempora transmittere poſſumus, ut ex illorum commemoratione inſigne ad poſteros commodum promanet? Nonne id egregium prorſus eſſe oportet, quo Deus ipſe utitur, ut res ab omni oblivione tutas præſtet? Hic enim proprio digito legem voluntatemque ſuam duabus lapideis tabulis inſcribens, certe unicum propagandæ cœleſtis ſapientiæ præſidium oſtendit, quod nos, æternæ ſaluti

no-

noſtræ proſpecturi, merito re ipſa atque animo gratiſſimi in uſus noſtros convertimus. Lubentes itaque confitemur, hoc potentiſſimi Numinis munus, ſi vel mirum plane artificium, vel ineffabilem utilitatem reſpexeris, omnino mereri, quod ſummis beneficiis divinis annumeretur.

Propterea inprimis Deo gratias maximas agere neceſſe eſt, quod hunc incomparabilem theſaurum primis ſtatim temporibus largiri mortalibus voluerit, cujus ope creationis hiſtoria usque ad Moſen conſervari, & ab illo deſcripta ad noſtra tempora transferri potuerit. Etenim ſententia *Taciti* Annal. XI. 14. qui primos artis ſcribendi inventores Ægyptios ſtatuit, infirmo nititur fundamento; *Cadmum* vero ex Phœnicia eam in Græciam deportaſſe, in Italia porro Etruſcos à *Damaratho* Corinthio, Aborigines ab *Evandro*, Arcade, artem laudatam accepiſſe rectius affirmatur.

Quamvis itaque illa Germanis ſerius innotuerit, adeo ut *Tacitus* de Germanorum moribus cap. 19 n. 1. nobis exprobret, *literarum ſecreta viros pariter ac fœminas ignorare*; nunc tamen, quod Deo acceptum referimus, non modo diuturnam hancce ignorantiam prorſus exuimus, ſed etiam per Typographiam feliciter excogitatam (quæ omnibus antiquis ſcribendi modis longe antecellit) omnino expiavimus, ut Itali Germanis peſ-

ſime moratarum, barbararum, fatuarum, incultarum denique nationum nomen porro imponere non ſint auſuri. Eruditio enim, jam inde ab ortu hujus artis in ſummum provecta faſtigium, tantopere apud Germanos floruit, ut nulla adſit ratio, cur totius eruditionis conſpectum fugiamus. Interim optandum eſſet, ut proſpera fortuna Germanis hanc felicitatem maturius dediſſet, quæ ſi illis contigiſſet, egregia fortiſſimorum heroum, *Arioviſti*, *Arminii* aliorumque facinora diligentius fuſiusque deſcripta, atque illos victorias plures reportaſſe, quam clades accepiſſe, hodie legeremus; quin etiam obſcura olim S. Evangelii lux majoribus noſtris citius illuxiſſet.

Iam vero benigniſſimo Numini placuit, præter omnes Germaniæ urbes, chariſſimam noſtram patriam Argentoratum ampliſſimo hocce munere primum omnium ornare, cujus incolis tam felix indidit ingenium, ut rem adeo præclaram excogitare, atque ſic orbis terrarum totius utilitatibus inſervire poſſent. Quamvis ergo Argentina reliquas urbes longo poſt ſe intervallo relinquat ob mirandam turrem, tormentorum militarium ingentem multitudinem, elegantiſſima pariter atque firmiſſima munimenta, optimamque regiminis formam, & præclaro tandem elogio ſuperbiat, quod illi *Maximilianus* I. Romanus Imperator in literis ad illam datis tu-

tribuit; *Argentoratum* ſcilicet *ab antiquiſſimis temporibus fidum Romani Imperii ſtatum eſſe, urbem excellentem atque optimam, de cujus gloria inter omnes conſtet, & in illo terrarum tractu validiſſimum Imperii propugnaculum, quæ majorum veſtigia nunquam non ſtrenue premens, maſculam fortitudinem, haud infucatam fidem, veterum Germanorum alacrem, conſtantem ac imperterritum animum præ ſe ferat*; ſumma tamen eximii iſtius inventi laus inter cætera excellentiſſima ejus ornamenta præclare eminet, quo ſcilicet univerſum terrarum orbem ſibi in perpetuum devinxit.

Quum vero ducenti jam anni effluxerint, quando *Joh. Mentelinus*, ut & *Joh Guttenbergius* ſæpius laudatam typographiam in hac urbe invenerunt, quum etiam laudabilis mos nullo non tempore receptus fuerit, ut magnorum & ingenioſorum virorum, nec non rerum, quas acute excogitarunt, memoriam celebremus, atque poſt elapſum Seculi cujusvis ſpatium benigniſſimo Deo pro inſignibus beneficiis debitas gratias læti perſolvamus; nos quoque typographi, quorum nomina in fine poſita leguntur, hæc perpendentes, poſt gratæ mentis erga Deum ſignificationem, hanc veram artis typographicæ inventæ hiſtoriam in meritam & primis auctoribus debitam laudem, ac in perpetuum celeberrimæ urbis Argentinæ honorem, à quodam artis noſtræ ſtudioſo & fautore conſcribi curavimus; inprimis, quum aliæ

nationes & urbes eo jam proceſſerint, ut, vel errore vel invidia ad id faciendum inductæ, gloriam hanc affectare non erubuerint. Eam ergo Vobis, Domini gratioſiſſimi, omni qua decet, ſubmiſſione offerentes, humillime rogamus, ut Vos, hujus laudabilis artis optimi Protectores atque Patroni, hoc tenue opuſculum eadem complecti benevolentia velitis, quam *Mich. Maieri*, Comitis Imperialis Conſiſtorii, tractatus de veris Germaniæ inventis, qui hanc ipſam rem pertractat, olim eſt expertus. Enixe tandem petimus, ut nobis, qui infra nomina profitemur, veſtris ſubditiſſimis civibus & in veſtram tutelam commmiſſis, tam communibus urbis omniumque civium immunitatibus, quam illis ſpeciatim, quæ intra Romani Imperii fines ab Imperatore typographis conceſſa ſunt, privilegiis, uti hactenus, ita in poſterum quoque frui gratioſe permittatis; qui Deum T. O. M. ſupplices veneramur, ut Vos Viros Nobiliſſimos, maxime ſtrenuos, ampliſſimos, providentiſſimos, piiſſimos, conſultiſſimos & prudentiſſimos æque ac celeberrimam urbem Argentoratum poteniſſime protegat,

Nobiliſſimorum, maxime ſtrenuorum, ampliſſimorum, providentiſſimorum, piiſſimorum, conſultiſſimorum & prudentiſſimorum Virorum

humillimi & ſubjectiſſimi Typographi

Joh. Repp. Moritz Carlen. Joh.

Joh. Georg. Simon.
Joh. Pickel.
Theobald Roland.
Lucas Jelinger.
Tobias Waltz.
Jacob Wangen.
Jac. Specht.
Joh. Andres.
Michaël Würcker.
Lorenz Sylveſter.
Joh. Spalt.
Joh. Spangenberg.
Georg Hagen.

DE TYPOGRAPHIÆ NATALIBUS.

Uno labore millium laboribus
Pulcherrima proportione ſatisfacere,
Uno labore myriadum laboribus
Nitidiſſima perfectione ſatisfacere,
Res eſt beatitudinis pleniſſima,
Res eſtque pulchritudinis pleniſſima,
Sic ſol, typus divinitatis maximus,
Pleno character proferens lumine *Deum*,
Impreſſione fortiter facta ſemel,
Quando caput cubilibus prodit ſuis,
Totum figurat Numinis veſtigiis
Orbem ſoli Termaximi clariſſimis:
Sed ecquid eſt tot ſyderum radiatio?
Prælum potentiæ ſupremæ maximum,
Quo codices pleniſſimos cœleſtibus
Excudit actibus *Deus* typographus.
Quanto reconditæ bono ſapientiæ
Primus creatus eſt homo mortalium?
Annon *Deus* typotheta perfectiſſimus
Compegit in eum ſanctitatis imaginem
Pleniſſimæ, quam maximis ſucceſſibus
Excuderet per filiorum filios
Haud finiendæ æternitatis ordine?

At cum *Deus* pararet orbi literas
Bonas ſacrasque puriores reddere,
Quas ſeculorum barbarus peſſumdedit
Torpor, ſed illas concitatis greſſibus
Communicare mentibus natis ſibi,
Typographus fuit *Deus*, cum ſpiritu
Heroico præfulgidos dedit viros.
Illis dedit typographos pſychographus
Deus, ſave, ſove *Deus* tantum bonum:
Primordia *Argentina* nobis præſtitit.
Jam NATA matre major eſt, ſed pejus eſt,
Natalium quod jura matri diſputant
In filiam, qui filiam, velut ſolent,
Spurcant Iberico nimis faſtu diu.
Nunc Nata, matris inſtruente robore,
Se vindicatam priſtinis natalibus
Gaudet, patrique cantitat laudes dari.

Joh. Georg. Dorſcheus, D.

Hiſtoria inventionis Typographiæ.

Neminem ſane fugit, quam diverſas pariter atque falſas opiniones de mirabilis, præſtantiſſimæ & utiliſſimæ artis typographicæ inventione ex longo tempore viri etiam doctiſſimi ſoverint atque aluerint; quippe qui illam non tantum diverſis Germaniæ urbibus & perſonis, ſed etiam exteris nationibus, modo Italis, modo Gallis, modo Belgis, quin etiam longiſſime diſſitis ac ultimam Aſiæ regionem incolentibus Chinenſibus adſcripſerunt.

Ac

Ac licet horum nonnulli iidemque ſummi Viri *ad hanc* juſtam & debitam Germaniæ laudem vindicandam omni ſtudio incubuerint; nemo tamen adhuc exſtitit, qui idoneis æque ac ſolidis argumentis copioſe evinceret, cui Germaniæ urbi, cui homini originem ſuam artificium illud debeat, vel quando fuerit excogitatum. Quare poſteritatem noſtram in maximam harum rerum ignorantiam atque turpiſſimos errores prolabi neceſſe propemodum eſſet, niſi tandem, hoc præſertim tempore, quo ut primi inventoris merita grati ovantesque in mentem nobis revocemus, ab omnibus typographiæ cultoribus excitamur, argumentum hoc plenius accuratiusve inveſtigare, atque falſis illis, quarum ſupra mentio facta eſt, & dubiis opinionibus obviam ire conaremur.

Antequam autem rem ipſam aggrediamur, monendum inprimis erit, originem hujus artificii, ſi theologice de illo loquamur, nemini, niſi ſoli Deo Optimo Maximo, lucis procreatori, acceptam referendam eſſe; ab iſto enim omnia bona munera deſuper deſcendunt, Jac. I, 16. Idque ipſe haud obſcure indicat, hoc de Bezaleele, Uri filio, teſtimonium Exod. XXXI, 2. perhibens: *Nominatim vocavi* Bezaleelem, *filium* Uri *ab* Haro *prognati, ex tribu Juda, quem ſpiritu Dei replevi, & ſapientia, intelligentia atque ſcientia inſtruxi, ut varii generis fabrile opus ex auro, argento ac ære artificioſe perfi-*

eaſdemque me-
ntiſſimo artificio
his loco lau-
arias earum
eriores ſint,
n niſi à Dei
nemo ſane
, omnium
logio *Ramus*
at, pariter à

uli homines,
profitemur,
us, & majori
ſtudio enite-
mini, ob in-
ejus clemen-
ebitas gratias
de vana glo-
n aliis mon-
pe quæ alio-
odium haud
let; nemini
x licito veri-
amore nihil
illa caligine
imo honore
m id ipſum
n præceptum

nem attinet,
quem

quem Deus primum iſto dono dignatus fuerit, quo loco & quo tempore iſtam artem cum hominibus communicaverit? variæ, uti jam ſupra oſtendimus, & prorſus diverſæ hiſtoricorum pariter ac eruditorum aliorum ſententiæ ſeſe nobis offerunt. Quilibet enim ignorantia forſan, vel ſtolida arrogantia ductus, ſuam Patriam, ſuos cives hujus inventi gloria decorare allaboravit. Ut vero rem totam brevius & accurratius exponamus, eam in hæc membra diſpertiemus; 1. hujus eximiæ artis inventionem, prout quidem hodie apud nos floret, non Chinenſibus Aſiæ incolis, vel aliis gentibus extra Europam, ſed ſolis Europæis, atque in his, 2. neque Italis 3. neque Gallis, 4. neque Batavis, ſed 5. Germaniæ ſuperioris incolis, & ſigillatim 6. Argentinæ urbi, non autem 7. Moguntinis attribuendam eſſe; porro 8. quodnam primi inventoris nomen fuerit? 9. quo tempore reperta ſit Typographia? 10. qui libri probabiliter primi prelo ſubjecti fuerint? 11. quam mira ſit Typographiæ natura, præſtantia & uſus, quis denique 12. abuſus, oſtendemus.

I.

Chinenſes non eſſe artis imprimendi, prout hodie apud Europæos adhuc floret, inventores.

Incredibilem Jeſuitæ operam navarunt, ut omnibus perſuaderent, Chinenſes, quos an-

antiqui ſcriptores (*Plinius* Hiſt. nat. lib. VI. cap. 17. *Solinus* Polyh. cap. 51. *Marcellinus* lib. XXIII) Seres vocant, atque vetuſtiſſimis gentibus annumerant, inde ab innumeris annis typographiam excoluiſſe, atque adeo Europæ incolas, de hujus artis inventione tantopere gloriantes, riſu ac ludibrio dignos prorſus videri. *Jo. Pet. Maffeus* lib. VI. Indic. Hiſtor. fol. 256. ſcribit: *Chinenſes literas imaginesque ſubjectis prelo typis excudere, (quibus commentis Europa recentibus adeo gloriatur) vetuſtiſſimo in uſu apud Chinas eſſe compertum eſt.* Conſonam huic ſententiam profert *Garzias ab Horto* lib. II. aromat. apud Indos naſcent. c. 38. *Typographica ars tam vetuſta & ſemper apud Chinenſes uſurpata eſt, ut omnem hominum memoriam ſuperet.* Et *Joan. Gonſalvus Mendoza* lib. III. de la hiſtoria del gran Reyno de la China pag. 99. edit. Antw. 1596. *Segun parece por la comun opinion la invencion de el eſtampar començo en Europa el anno de* 1458. *La qual ſe atribuye a un tudeſco, llamado* Joan Cutembergo, *y ſe tiene por coſa cierta, que el primer molde con que ſe imprimo ſe hizo en Maguncia, de donde un Aleman llamado* Conrado *traxo a Italia la invencion. Pero ſegun los Chinos affirman, ſu primer principio fue en ſu reyno, y el inventor un hombre, a quien ellos reverencian por ſancto, de donde ſe derivo y traxo muchos annos deſpues que ellos tenian el uſo al reyno de Alemania, por la Ruſcia y Moſcovia, por donde tienen por muy cierto ſe puede venir por tierra: y que mercadores, que venian de alla al di-*

cho

cho reyno por el mar vermejo, y Arabia la felice, traxeron libros de donde el Joan Cutembergo, (*a quien las hiſtorias hazen auctor*) *tomo motivo: lo qual ſiendo aſſi verdad, (como ellos tienen autenticado) queda muy claro que eſta invencion vino y ſe communico de ellos a noſotros, y ayuda para creer eſto hallarſe el dia de oy entre ellos muchos libros eſtampados mas de* 500 *annos antes de el anno, en que por nueſtra cuenta tuvo principio la invencion en Alemania; de los quales tengo yo uno, y e viſto otros muchos aſſi en las Indias como en Eſpanna y Italia* &c. Horum ſententiæ accedit *Joh. Hugo Linſchotanus* Part. II. Indiæ Orient. cap. 26. *Typographiam Chinenſibus fuiſſe in uſu ante aliquot ſecula, habere libros excuſos, annis quingentis ſexcentisque prius, quam in Europa ea fuerit inventa, eſſe pariter ibi refertiſſimas Bibliothecas.* Add. *Hieron. Oſorius* lib. II. de rebus geſtis *Eman.* Regis Luſitaniæ; *Joh. Metellus* in hiſtor. de novis inſul. & novo orbe; *Pet. Gregorius Tholoſas* lib. 25. de republ. cap. 7. *Nic. Trigaultius*, (qui teſte *Herm. Hugone* de prima ſcribendi origine p. 211. ed. Antw. 1617. è Chinenſium regno in Europam nuper rediit) lib. I. cap. 4. annal. Sinenſium tradit, hujus artis uſum jam ante Chriſtum natum apud Chinenſes obtinuiſſe; en ejus verba: *Typographia apud Sinas antiquior eſt aliquanto, quam apud Europæos; nam à quinque retro ſeculis certum eſt ab iis uſu receptam: neque deſunt, qui aſſerunt, prius ea Sinas fuiſſe uſos, quam in hanc mortalitatem immortalis ſeſe Deus abjeciſſet.* *Jovius* etiam

lib.

lib. 14. Hiſtor. ſibi temperare non poteſt, quo minus ſententiæ huic aliquid firmamenti addat: *Quod maxime mirandum videtur*, inquit, *in India artifices ſunt typographiæ, qui libros (in quibus hiſtoria & ſacrorum cerimonia continentur) imprimant more noſtro, quorum longiſſima folia introrſus quadrata ſerie replicantur* &c. *Maffejus* loco citato pleniorem horum foliorum deſcriptionem ſuppeditat, & clarius oſtendit, qua ratione illis literæ imprimantur: *Ad ſcribendum arctas & oblongas adhibent è levi admodum ac tenui papyro pagellas; neque verſus ab leva ad dextram, ut Græci; neque ab dextra ad levam, ut Hebræi; ſed ad imum ab ſummo perducunt, cujus generis impreſſum volumen atque inde tranſmiſſum Romæ in Vaticano, itemque in Laurentiana* Philippi *Regis bibliotheca, videre me memini.* Hactenus *Maffejus.*

Quicunque hæc modo in medium prolata attenta mente perpenderit, facile reperiet, typographiam Chinenſium eatenus quidem cum noſtra convenire, quatenus imagines varias, notas & figuras, aſſerculis inſculptas, premendo pariter chartis inſcribunt, cujusmodi libri atque folia hodie diverſis in locis, præſertim in Batavia, monſtrantur, ea, quam *Maffejus* deſcripſit, ratione excuſi. Veroſimile quoque fit, ipſos hanc artem primos inveniſſe, inde ab antiquiſſimis temporibus, quæ hominum memoria vix attingere poteſt, exercuiſſe, atque primum aucto-

rem

rem divino cultu, uti *Mendoza* refert, eſſe proſecutos. Attamen ingens ilud, quod inter noſtram atque Chinenſium typographiam intercedit, diſcrimen ultro ſeſe nobis offeret. Nam 1) hi ejusmodi literas, quibus apud nos vocabula certas res denotantia componuntur, plane ignorant, alphabeto etiam, quod vulgo dicitur, omnino carent, ſignis tantum variis, characteribus atque figuris ea repræſentantes, quæ cum aliis communicare cupiunt, quam ſcribendi rationem nos quodammodo imitamur, quando numeros arithmeticos non uſitatis literis, ſed hiſce potius notis 1. 2. 3. &c. indicamus. Quamobrem quum alio ſcripturæ & litterarum genere non utantur, moleſtus ſane labor non ſine indefeſſa diligentia iis ſubeundus eſt, qui Chinenſium figuras, quibus ſcripta ſua componunt, intelligere volunt. Horum enim libros lecturus 85000 minimum ſigna ſibi familiaria facere tenetur; eruditiſſimi vero viri nomine dignus nemo exiſtimatur, niſi 120000 notas memoriæ mandaverit. vid. *Phil. Ziegleri* America pag. 391. Ita *Joſephus Acoſta* narrat, Jeſuitas, quum ipſe in hac regione commoraretur, in lingua hac perdiſcenda adhuc fuiſſe occupatos, atque ipſis diurno nocturnoque ſtudio eam tractantibus decem fere annos effluxiſſe. 2) *Metellus* in hiſtoria de novis inſulis & novo orbe teſtis eſt, eorum ſigna atque figuras mi-

lib. 14. Hiſtor. ſibi temp *rum typorum* per a
minus ſententiæ huic a *i tabulis* potius inc
dat: *Quod maxime mi* *e circa* ligneas & a
in India artifices ſunt typ *efformandas* verſi
bus hiſtoria & ſacrorum cognoſcent omnes
primant more noſtro, *o* *el* Chinenſium ſcript
ſus quadrata ſerie re *erint*. Hinc ergo pror
co citato pleniore *ypographiæ* genera pror
ptionem ſuppedi *unum* exceperis, quoc
ratione illis lite *o* typographico utatur.
dum arctas & obl *u*, hiſtoricos tamen rerum
tenui papyro page ſertim *Mendozam* atque *Jovi-*
tram, ut Græci; , tradidiſſe, Germanorum ty-
bræi; *ſed ad ir* Chinenſi exortam eſſe, quo-
neris impreſſu emum in eam exercendam in-
ma in Vatica num à Scythis & Moſchis, pere-
Regis biblio terra factis, Germani, ac inpri-
Maffejus. *gius*, hunc incomparabilem the-

Quicr epiſſent. Imo vero iidem illi, ſine
attenta *mi*, neque tamen ſine figmento
typogr i eſſent, artem illam mari ad
cum am eſſe, quod nempe facilius fieri
varia , niſi typographiam apud nos 50 pro-
pre *m* annis ante floruiſſe ſciremus, quam
mc *orus Columbus*, Genuenſis, in Americam
ci *imus* deportaretur. Operæ pretium
q *dire*, quibus argumentis mendacia ſua
i *e* annitantur. *Mendoza* inquit: *los Chi-*
ffirman. (Chinenſes affirmant.) *Jovius*:
acile adduci, ut credat. At enim, mi *Men-*
a, ſi Chinenſes id non affirmarent, quod

ego

ego quidem puto, atque haud conſultum ar-
…or, ut tam longinquum iter ad hanc rem
…igandam ingrediar; an teſtimonio cre-
…ii fidem adhiberem, quem nemo un-
…a candidum & ingenuum hiſtoriæ ſcri-
…rem exiſtimavit. *Bodinus* certe in Methodo
…iſtor cap. 4. hæc refert: *Cum rogaretur* Jovius, *cur ſimularet falſa, vera diſſimularet? amicorum gratia id à ſe factum reſpondit. Ac tametſi ſuperſtites intelligeret ſuis ſcriptis fidem derogaturos, eos tamen intelligebat infinitæ poſteritati credibilia fore, qui ſibi ſuisque popularibus laudem eſſent allatura. Illud certe ad ſempiternam memoriam teſtatum reliquit* Gorræus *Pariſienſis, qui quas finxit* Amadiſi *fabulas, non minus veras ac probabiles, quam* Iovii *ſcripta, fore confidit*, &c.

Ex his nullo ſane negotio hoc inprimis elicitur, *Mendozam* & *Jovium* modo memoratos, invidia potius ac odio erga Germanos, quam certis vel probabilibus ſaltem argumentis permotos eſſe, ut fabulas haſce in medium proferrent, & Scythas atque Moſchos laudatæ artis propagatores jactitarent, feras ac barbaras nationes, ante 200 annos à literarum ſtudiis prorſus alienas; harum vero naturalis comitas ſcilicet! tanta fuiſſet, ut mediæ potius Germaniæ incolas, quam finitimos Polonos aut Hungaros, illam edocerent. *Sim. Schardii* IC. teſtimonium in Epitome rerum geſtarum ſub Ferdinando I. Imper. edit. An. 1562. his plane contrarium eſt,

minime ad inſtar noſtrorum typorum per artem fuſoriam effici, ſed tabulis potius incidi, qua nosmet ratione circa ligneas & æneas tabulas imaginum efformandas verſamur, quod faciilime cognoſcent omnes, quibuscunque vel ſemel Chinenſium ſcripta contemplanda obvenerint. Hinc ergo prorſus liquet, hæc duo typographiæ genera prorſus diverſa eſſe, ſi id unum exceperis, quod utraque natio prelo typographico utatur.

Objicies forſitan, hiſtoricos tamen rerum Chinenſium, præſertim *Mendozam* atque *Jovium*, locis allegatis tradidiſſe, Germanorum typographiam ex Chinenſi exortam eſſe, quoniam iſti tum demum in eam exercendam incubuerint, quum à Scythis & Moſchis, peregrinationibus terra factis, Germani, ac inprimis *Gutembergius*, hunc incomparabilem theſaurum accepiſſent. Imo vero iidem illi, ſine pudore omni, neque tamen ſine figmento affirmaturi eſſent, artem illam mari ad nos delatam eſſe, quod nempe facilius fieri potuiſſet, niſi typographiam apud nos 50 propemodum annis ante floruiſſe ſciremus, quam *Chriſtophorus Columbus*, Genuenſis, in Americam navi primus deportaretur. Operæ pretium erit audire, quibus argumentis mendacia ſua fulcire annitantur. *Mendoza* inquit: *los Chinos affirman.* (Chinenſes affirmant.) *Jovius*: ſe facile adduci, ut credat. At enim, mi *Mendoza*, ſi Chinenſes id non affirmarent, quod

ego

ego quidem puto, atque haud conſultum arbitror, *ut tam longinquum iter ad hanc rem inveſtigandam ingrediar;* an teſtimonio creduli *Jovii* fidem adhiberem, quem nemo unquam candidum & ingenuum hiſtoriæ ſcriptorem exiſtimavit. *Bodinus* certe in Methodo hiſtor cap. 4. hæc refert: *Cum rogaretur* Jovius, *cur ſimularet falſa, vera diſſimularet? amicorum gratia id à ſe factum reſpondit. Ac tametſi ſuperſtites intelligeret ſuis ſcriptis fidem derogaturos, ea tamen intelligebat infinitæ poſteritati credibilia fore, quæ ſibi ſuisque popularibus laudem eſſent allatura. Illud certe ad ſempiternam memoriam teſtatum reliquit* Gorræus *Pariſienſis, qui quas finxit* Amadiſi *fabulas, non minus veras ac probabiles, quam* Iovii *ſcripta, fore confidit*, &c.

Ex his nullo ſane negotio hoc inprimis elicitur, *Mendezam & Jovium* modo memoratos, invidia potius ac odio erga Germanos, quam certis vel probabilibus ſaltem argumentis permotos eſſe, ut fabulas haſce in medium proferrent, & Scythas atque Moſchos laudatæ artis propagatores jactitarent, feras ac barbaras nationes, ante 200 annos à literarum ſtudiis prorſus alienas; harum vero naturalis comitas ſcilicet! tanta fuiſſet, ut mediæ potius Germaniæ incolas, quam finitimos Polonos aut Hungaros, illam edocerent. *Sim. Schardii* IC. teſtimonium in Epitome rerum geſtarum ſub Ferdinando I. Imper. edit. An. 1563. his plane contrarium eſt,

ctor. & factor. memor. cap. 11. qui circa annum Chr. 1483. ex ducatu Genuenſi ejectus eſt, cujus verba ſunt: *Omnem mechanicæ artis effectum, non recentis modo, verum etiam antiquæ, illud ſuperavit, quod ſcribendo* Gutenbergius *Argentinenſis oſtendit, primum à ſe inventa imprimendarum literarum ſcientia. Nam non ſolum uno die imprimendo plura ſcribere, quam uno anno calamis, docuit.* Et paulo poſt: *Per hanc igitur literarum impreſſionis artem præclariſſimi auctores, etſi diu ante fuerunt, tamen anno ſalutis quadringenteſimo ac quadrageſimo ſupra mille haud injuria nati eſſe dici poſſunt.* Non minus ex carmine mox proferendo, quod in fine Operum philoſophicorum Ciceronis, quæ Romæ An. 1471 lucem viderunt, exſtat,) colligere licet, Germanos omnino hanc artem in Italia divulgaſſe:

Aſpicis illuſtris lector &c. (*vid ſupra Part. I. pag.* 362.)

His non leve pondus addent ea, quæ de *Antonio Campano* infra ſectione proxima narrabimus, atque adeo hæc res ulteriori demonſtratione non indiget, quippe quæ per ſe manifeſta ſatis atque evidens eſt. Jam demonſtrandum erit,

III

Gallis typographiæ inventionem minime adſcribendam eſſe.

A*ntonius Campanus* atque alii nonnulli, quum *Ulricus Han*, qui laudatam artem

tem primus Romæ exercuit, cognomen ſuum germanicum *Han* cum latino *Gallus* commutaſſet, in hunc errorem prolapſi ſunt, ut patriam ipſius Galliam eſſe crederent, quoniam vocabulum *Gallus* id ipſum indicare videbatur. Sed illum ex Germania, non vero ex Gallia, ortum eſſe docet *Wimphelingus* in epitome rerum Germanic. cap. 65. *Praeterea* Ulricus *cognomento* Han, &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 174. ſq.) Illis autem, qui *Nic. Genſonium*, natione Gallum, hanc artem excogitaſſe tradunt, reſponſi loco opponam verba *Chronici Coloniensis* An. 1499. impreſſi fol. 312. *Item eyn re genannt Omnebonum*, usque ad verba: *dair he began Schrifft tzo ſnyden und bereyden*: (vid. ſupra Part. I. pag. 409 ſq.) Atque hæc de illa re ſufficiant. Oſtendendum porro eſt,

IV

Batavos, ſpeciatim Harlemenſes, nequaquam typographiæ auctores eſſe.

Multi non immerito audaciam *Hadr. Iunii* mirantur, qui non ſolum Germanis laudem, quam ob typographiam excogitatam meruerunt, eripere conatur, ſed etiam *Fauſtum* Moguntiacum, quem plurimi primum inventorem (ſed perperam) credunt, furem appellare palam non dubitat, Batavis autem ſuis illam cupidiſſime pariter ac confidentiſſime, multis circumſtantiis temere enarratis, tribuit, quamvis hæc omnia ab ip-

ſis civibus ejus improbentur. His autem verbis utitur in Hiſtoria Bataviæ cap. 17. *Habitavit ante centum annos* &c. usque ad verba: *cum Petri Hiſpani tractatibus, prima fœtura.* (vid. ſupra Part. I. pag. 234-236.) Hæc dicit *Junius* ea fere eſſe, quæ à ſenibus fide digniſſimis acceperit. *Bertius* autem lib. II. Geogr. cap. 9 in Hollandiæ deſcriptione iisdem fere verbis utitur, ut illa ex *Hadr. Junii* libro transſcripſiſſe videatur, quare illis hoc loco repetendis nos ſuperſedere poſſe exiſtimamus. Quanquam autem jam pridem *Sarrarius* in rebus Mogunt. lib. I. cap. 37. *Bertium* una cum *Hadr. Junio*, ita oppugnavit, ut illa ſufficere poſſint; quia tamen plura de eorum commentis monenda occurrunt, temperare mihi non potui, quo minus ea ſtrictim indicarem. Si prima *Junii* verba perpenderimus, nobis mirum omnino atque abſonum videbitur, *Laurentium Johannem*, cognomine *Coſterum*, anno demum Chriſti 1447. obambulantem ex fagi cortice fortuito quodam caſu literas ſculpſiſſe, quum nihilominus uterque, & *Junius*, & *Bertius*, ſub finem narrationis ſuæ tradant, *Fauſtum* profugum jam A. C. 1442. iisdem, quin etiam æneis, fuſoria arte elaboratis typis (quos ſcilicet *Laurentius* quinque demum annis poſt ex ligno perfecit,) *Alexandri Galli* Doctrinale una cum tractatibus *Petri Hiſpani* excudiſſe. Annus poſt C. N. quem *Junius* typographiæ natalem fuiſſe ſtatuit.

tuit, inde colligitur, quod ipſe ab inventione hujus artis usque ad Annum 1575. quo hiſtoriam ſuam in Belgio edidit, annos 128 numeret, jam vero, ſi de 1575, annos 128 demas, 1447 ſupererunt. Idem quoque annus ex *Bertii* verbis elicitur, qui lib. II. Geograph. in deſcriptione Hollandiæ ſequentia verba tradit: *Huic urbi* Harlemo) *inventa typographicæ artis gloria debetur. Ante annos enim* 153 Laurentius Johannes, *cognomine* Ædituus, *qui in ædibus ſatis ſplendidis, foroq; imminentibus è regione palatii habitabat, forte cum in ſuburbano nemore ſpaciaretur, cœpit faginos cortices in litterarum typos conformare.* Opus autem ejus Geographicum, ut ex præf. colligimus, an. 1600 primum prodiit, de 1600 vero annis ſi 153 ſubtrahantur, reliqui erunt 1447. Hoc, inquam, mirum & abſonum mihi videtur, quod iſti ſummmi ac doctiſſimi Duumviri uno quaſi ore profitentur, *Laurentium Janſen* omnium primum an. 1447 artem literas ligno incidendi Harlemi excogitaſſe, & tamen, (ut ipſi contendunt) à fugitivo ejus famulo, *Johanne Fauſto*, libros ſupra commemoratos hujus *Laurentii Janſonii* typis ex ære fuſis an. 1442. excuſos eſſe.

Pergit *Junius*: *Cœpit faginos cortices principio in literarum typos conformare, quibus inverſa ratione ſigillatim chartæ impreſſis verſiculum unum* &c. Rem autem longe aliter ſe habere ipſe *Bertius* his verbis confitetur lib. III. Comment. rerum german. *Artis typographicæ inventionem* &c. usque

que ad verba: *pro primo iſtius artis inventore, laudatus ſit.* (vid. ſupra Part. I. pag. 193. not.) Hæc totidem iisdemque verbis, quibus apud auctorem leguntur, proferenda duximus, ut benevolo lectori pateret, quam fluctuante ac dubio animo *Bertius* illa proferat, & primum in eo lapſum ſeſe ſimpliciter & candide profiteatur, quum *Speculum ſalutis* belgico ſermone conſcriptum traderet; deinde etiam ſe aberraſſe à vero, quia laudatus ſæpe *Laurentius Janſonius* non ſingulos typos formaverit, ſibi invicem poſtea jungendos, ſed literas potius tabulis aſſerculisque inciderit, quas chartæ imprimeret, ea ratione, quam Chinenſibus quoque ſolennem eſſe antea diximus; in hanc tamen certiſſimam opinionem induci, fore, ut ſaltem inventionis hujus gloriam Moguntini Harlemenſibus ultro concederent, quamvis illi poſt levia illa rudimenta pedetentim typographiam talem præſtiterint, qualis hodie exerceatur. Ceterum ſe minime inficiari profitetur, quod paulo poſt *Joh. Gutembergius* longe plures libros hoc modo excuſos emiſerit, atque adeo ab exteris primus inventor creditus ſit. Denique lepidam hanc ſententiam in fine profert: *Vere Germanorum hac laus eſt, ſive Harlemenſibus ea tribuatur, ſive Moguntinis.*

Nos ſane non moleſte ferremus, Batavos iſtos ingenuos quandam hujus gloriæ particulam reportare, dummodo ſolidis argumen-

mentis, non vero ſenum fide dignorum narratiunculis, (ſicut *Junius* loco ſupra citato, atque *Bertius* in verbis, quæ modo adduximus,) niterentur, neque annum in tempora paulo recentiora rejicerent, quin etiam ab aliis monendi eſſent, primum typographiæ illorum ſpecimen *Donatum*, non vero *Speculum Salutis* fuiſſe, id quod infra Sect. 10. patebit. Quamvis autem hæc iis lubentiſſime largiremur, veritas tamen hiſtorica obſtat, quæ meliora certioraque de invento illo ſuppeditat. Etenim mox probabimus, *Joh. Mentelinum* an. 1440, vel ex *Gebwileri* ſententia an. 1447 Argentorati artem typos ſingulatim fabricandi, connectendi atque in charta exprimendi docuiſſe. Apte ad hanc rem quadrant verba, quæ *Mich. Maierus*, Comes Palatinus &c. in veris Germaniæ inventis pag. 126. illis objicit: *Jam ante diximus, argumentum eſſe elambe* &c. usque ad verba: *aliud eſt, typographicam artem inveniſſe.* (vid. ſupra Part. I. pag. 195. ſq. not.)

Ut vero *Johannem Fuſt*, quem ipſi clam ab Harlemenſi inventore profugiſſe dicunt, defendamus, operæ pretium non fuerit, quum jam pridem *Serrarius* in rebus Moguntinis pag. 155. hæc prorſus falſa eſſe manifeſto ſatis indicio oſtenderit.

Nihil ergo Harlemenſes habent, de quo glorientur, niſi quod poſt aliquot annos, quum jam typi proprie vereque dicti Argen-

tinæ adhiberentur, artem illam litteras ligno incidendi repererint, quæ etiam poſtea per quoddam temporis ſpatium illis ſuffecit. Quapropter *Adrianus Romanus*, qui nunc typographiam Harlemi exercet, nequaquam in rectam conſcientiam peccaret, ſi ſtatuam ligneam *Laur. Janſonii*, quæ in faſtigio ædium ejus poſita eſt, prorſus removeret, aut ſaltem inſcriptionem aliquantum immutaret.

V.

Germaniæ ſuperioris incolas typographiam excogitaſſe.

Quum igitur in ſuperioribus ſatis ſuperque demonſtratum ſit, neque Chinenſes, neque Italos, neque Gallos, neque Batavos etiam, artem typographicam inveniſſe, hoc capite, ut reliquis velut cumulus accedat, locos quosdam auctorum, omnem fidem merentium, breviter in medium proferemus, qui incolarum ſuperioris Germaniæ acre & perſpicax ingenium, in hujus nobiliſſimæ artis inventione potiſſimum elucescens, ſummis laudibus celebrant. Inprimis vero memoranda veniunt, quæ *Philippus Beroaldus* in honorem eorum canens his verſibus incluſit:

O Germania, muneris repertrix &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 173.)

Cui *Joh. Nauclerus* in Chronographia fol. 282. pr. edit. Tub. an. 1516. aſſentit his verbis:

Hoc

Hoc inventum (artis impreſſoriæ) *neſcio an unum ſupra reliquas nationes ingenium germanicum, vel elegantia ſua, vel utilitate efferat.* Interjectis aliquot verſibus ita pergit: *Fato Germanicis ingeniis &c.* (vid. ſupra Part. I. pag. 329.) *M. Antonius Coccius Sabellicus* Ennead. 10. lib. 6. (libraria impreſſio) *Commentum teutonicum eſt, fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, nec minore quæſtu.* Chronic. Colon. ſol. 312. *Deſe buichwyrdige Boichdruckerkunſt is vonden allereyrſt in Duytſchlant tzo Mentz am Ryne. Ind dat is der Duitſcher nacion eyn groiſſe eirlicheyt, dat ſulche ſynryche mynſchen ſyn dae tzo vinden. In dat is geſchiet by den jaire uns Heren anno Domini* 1440. &c. *Jac. Spigelius* Seleſtadienſis, D. *Maximiliani* à Secretis, in comment. quem ſcripſit ſuper libros XII. Auſtriados *Bartholini* lib. 9. pag. 241. edit. Froben. *Fato quodam Germanica ingenia* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 318.) D. *Sebaſtianus Brantius* in elogio impreſſoriæ artis à Germanis nuper inventæ hæc inter alia canit:

Quæ doctos latuit Græcos, Italosque peritos,
Ars nova, Germano venit ab ingenio.

In his allegatis locis nunc acquieſcimus, quia ex iis, quæ ſequuntur, dilucide ſatis cuique apparebit, inventum hoc Germaniæ ſuperioris incolis omnino vendicandum eſſe, ad quod argumentum probandum nunc progrediemur.

VI.

VI.
Ab Argentoratenſi quodam cive in hac urbe artem iſtam inventam eſſe.

Vera atque brevis hujus rei hiſtoria in Chronico quodam Argentoratenſi MS: hunc in modum conſignata extat, quam prolixiori demonſtratione ſigillatim fulciemus: *Als zum drittenmahl von der Küffer-Zunft zum Ammeiſter erwehlet worden Herr* Claus Schanlitt, *und Stättmeiſter geweſen ſeind* Walther Spiegel, Burckhard von Müllenheim, Cuno zum Treubel, Hans Balthaſar von Endingen, *iſt die herrliche und ſehr nützliche Kunſt der Buchtruckerey erſtlichen offenbar, und zwar alhie zu Straſburg an Tag gebracht, und erfunden worden durch* Joann Mentelin, *welcher am Fronhoff zum Thiergarten wohnete, der hatte einen Diener, mit Namen* Hans Gensfleiſch, *von Meyntz bürtig, dieſem vertrauete er ſeine neue Invention, verhoffend, durch ihn noch weiters zu kommen. Er wurde aber von ihme ſchandlich betrogen, denn dieſer jetztgemelte* Gensfleiſch *mit* Johan Gutemberg *Kundſchaft machte, ſo ein anſehnlicher und reicher Mann war, und auch etwas Wiſſenſchaft umb des* Mentelins *Kunſt hatte; dem offenbahrte er alle Heimlichkeit, und weil ſie in Hofnung ſtunden, mit dieſer Kunſt groß Gelt und Gut zu erwerben, und aber alhie zu Straßburg vor dem* Mentlin *die Sach nicht wol würden können ins Werck richten, ſchlugen ſie an, ſich von dannen gen Meyntz zu begeben, als dann auch geſchehen.* Et pau-

paulo infra: *Aber Gott, der keine Untreu ungeſtraft läſt hingehen, ſtrieff endlich den* Gensfleiſch *alſo, daß er ſeines Geſichts beraubet, und blind wurde* &c. Hujus artis prima ſpecimina, prela & typi paulo ante noſtra tempora extiterunt, teſte *Dan. Specklino*, in Chronico ſuo MSto, qui ea oculis ſuis vidit, atque ita deſcripſit: *Die Buchſtaben waren von Holtz geſchnitten, auch gantze Wörter und Syllaben, hatten nebens zu Löchlin, daß mans mit einem Drat oder ſtarcken Faden kondte zuſammen faſſen; ſo war die Preß auch hültzin, und wie ein Trott, damit man allerhand Saft austrottet, formirt* &c.

Hæc quidem omnibus abunde ſatisfacere poſſent; ne tamen, teſtimonio MStorum ſolum innitentes, Benevolo Lectori fucum, ut dicitur, facere velle videamur, ea quæ huic rei illuſtrandæ inſervire poſſunt, ex libris impreſſis quoque juſto ordine accurate in medium proferemus, cætera autem, v. c. annum inventionis, ad ſuum quæque locum reſervabimus.

Jam vero *Joannem Mentelinum* verum ac principem egregiæ hujus artis auctorem & inventorem eſſe, præter excitatum modo Chronicon, *Hieronymi Gebwileri* verba in Panegyri Carolina pag. 19. ed. Argent. 1521. docent. *Foverant*, inquit, *& hæc mœnia (Argentinenſia) præclaræ indolis homines & indigenas & advenas in Alſatia olim noſtra viritim nominandos: in quorum albo* Joannes Mentelin *non infimum locum ob-*

obtinet, ob chalcographandi ſeu ſtanneis calamis excudendi libros artem, quam primus ante 74. annos in hac urbe mortalibus adinvenit. Etſi Moguntiaci cuidam Joanni Fauſt, *civi ſuo, id acceptum ferant. Ipſi quidem vidimus ſyngrapham* Joannis Mentelin *&* Henrici Eckſtein, *Argentinenſium civium, ſuper certis pactis, quibus alter alteri ſeſe eo tempore obligaverat, cauſa occultius hanc impreſſoriam artem inter ſe primum exercendi, quæ nimirum quotidiano uſu, novis adinventionibus clarior reddita eſt. Conſpeximus & illic libellum ejusdem* Joannis *MStum, ac multis figuris inſtrumentorum ei arti neceſſariorum depictum; item de atramento conficiendo elegantiſſima præcepta, quæ monumenta* Joannes Schottus, *Argentinenſis, & doctrina & hac arte celebris, prædicti* Mentelin *ex filia nepos, hodie penes ſe illaſa retinet, cujus tam præclariſſimi ingenii ac cæterorum de re litteraria bene meritorum Alſatorum nomine, tum Italia, tum Gallia, ullius barbariei notam Tribocibus inurere erubeſcat.* Similia tradit *Jacobus Spiegelius*, Selcſtadienſis, Imp. Maximiliani I. à Secretis, loco ſupra allegato. (vid. Part. I. p. 318.)

Quoniam vero laudato *Menteline* non tantæ ſtatim opes ſuppetebant, quantas officina typographica inſtruenda atque exornanda requirebat, *Gutembergius* contra una cum *Genſefleiſchio* Moguntiam interea perveniens, hujus artis arcana ante *Mentelinum* prodebat; apud multos illa obtinuit opinio, *Gutembergium*, auxilio prædicti *Genſefleiſchii* adjutum, artis iſtius primum inventorem extitiſſe, cui ſententiæ

cal-

calculum jam olim adjecit *Jac. Wimphelingius*, (qui circa A. C. 1508 floruit) in catalogo Epiſcop. Argent. p. 62. ed. Argent. 1508. *Sub* Roberto *Epiſcopo* &c. (vid. ſupra P. I. pag. 174.)

Gutembergii & *Genſefleiſchii* iter, quod Argentorato Moguntinam fecerunt, commemorat etiam *Valentinus Müntzerus*, civis Fuldanus, in Chronographia Bernæ 1550 edita: *Die edle Kunſt der Truckerey iſt anno Chriſti* 1440 *durch* Johann Guttenberg *zu Straßburg erfunden worden, und zu Meyntz glückſeliglichen vollendet. Es ſchreibens etliche* Johanni Gensfleiſch *von Meyntz zu*. Accuratius id exponit *Bernhardus Hertzogius* in præfat. Chron. Alſat. ſub pr. *Darumb auch dieſes nicht die geringſte Gut und Wolthat iſt, daß er bey dieſen unſeren letzten Zeiten und Jahren in Teutſchland, ſonderlich in Edelſaß zu Strasburg, durch* Johan Gutenberg *An. 1440. die Erfindung des Truckt herfur kommen laſſen, welcher* Gutemberger *hernach von Straßburg ſich gen Mentz begeben, und daſelbſten mit Hülf* Johanſen Genſsfleiſch *die Truckerey endlich in volles Thun gericht, dadurch viel Zeit mag erſparet werden, und in einem Tag mehr durch zwo Perſonen geſetzt und getruckt wird, dann zuvor zwantzig oder mehr in etlichen Jahren erſchreiben konten; da auch vor dieſer Zeit ſolche übertrefliche Kunſt vorhanden geweſen, würden ohn allen Zweiffel mehr Bücher nicht allein in H. Schrift, ſondern auch von der alten Teutſchen Völcker Thaten, Herkommen, Kriegen und Satzungen vorhanden ſeyn, dann ſich leyder heut zu Tag befindet.* Et in Chron.

Al-

Alſat. ed. Argent. 1592. pag. 127. *Under dieſem Keyſer* (Friedrich *dem Dritten*) *iſt die edle Kunſt des Büchertruckens An.* 1450 *durch* Johannem Gutenberg *von Strasburg in der Stadt Meyntz in das Werck gericht, aber zuvor zu Strasburg erfunden worden. Als nun derſelbig alle ſeine Nahrung, von wegen daß die neue Erfindung gantz ſchwär was, angewendet, iſt er mit Rath und Hülf* Johannis Fuſten, Joh. Gensfleiſch *gen Meyntz gezogen, und das angefangen Werck etwas volkommener ergriffen.* Similia verba de hac re exſtant in D. *Caſp. Hedionis* auserleſenen Chronick, edit. Argent. 1543. Duumvirorum horum etiam meminit *Sebaſtianus Franckius* in Chronico ed. Bern. 1555. p. 215. *Nach Chriſti Geburt* 1440 *Jahr hat ſich erſtlich erzeiget, under Keyſer* Friderich *den Dritten, die nimmer gnugſam gelobte Kunſt des Buchtruckens in Teutſchland, von* Johanne Gensfleiſch *zu Meyntz, wiewol etliche die Erfindung dieſer Kunſt zuſchreiben* Johanni Gutemberg *von und zu Strasburg &c.*

Fuerunt præterea nonnulli, qui inventionis hujus gloriam ſoli *Gensfleiſchio* deferrent, id quod partim ex errore ſupra jam detecto, partim ex Moguntinorum arrogantia manavit, qui toti in eo ſunt, ut hoc cive ſuo ſuperbire poſſint: Mirum vero prorſus videtur, tot inventores ab ipſis jactari, mox *Fauſtum*, mox *Schefferum*, mox alios. Ex quo diverſarum opinionum diſſenſu facile colligere licet, quam dubiæ & incertæ ſint illorum ſententiæ. Ut ad *Gensfleiſchium* redeamus, hoc quidem in

ejus honorem compoſitum epitaphium mox proferendum hodie adhuc reperitur, quod tamen, quum errori ante indicato ſuperſtructum ſit, Moguntinorum argumentis nihil roboris, nihil firmamenti addere poteſt:

In felicem artis impreſſoriæ inventorem.

D. O. M. S.

Ioanni Gensfleiſch, *artis impreſſoriæ repertori de omni natione & lingua optime merito, in nominis ſui memoriam immortalem* Adam Gelthus *poſuit, oſſa ejus in Eccleſia* D. Franciſci *Maguntiæ feliciter cubant.*

Huc etiam pertinet *Jacobi Wimphelingii* epigramma in eundem:

Fœlix Anſicare, *per te Germania fœlix*
Omnibus in terris præmia laudis habet.
Urbe Moguntina, divino fulte Joannes
Ingenio, primus imprimis ære notas.
Multum relligio, multum tibi græca Sophia,
Et multum debet lingua latina tibi.

Illud excipit ejusdem *Wimphelingii* locus, quem ſupra jam adduximus: *Sed quum is Moguntiam deſcenderet, ad alios quosdam in hac arte ſimiliter laborantes, ductu cujusdam* Joannis Gensfleiſch, *ex ſenio cæci* &c. ex quo ea ipſa cognoſcimus, quæ Chronicon noſtrum MStum tradit, *Genſefleiſchium* vivum adhuc & ſenem, à Deo ex juſto & ſingulari judicio excæcatum, luiſſe perfidiam, qua herum ſuum *Joh. Mentelinum* deceperat.

Cæterum multis egregiis viris firmiter in animo hæſit iſta opinio, præſtantiſſimam hancce artem natales ſuos *Joh. Gutembergio* debere. Neque nosmet inficiabimur, illum præ cæteris ſtatim *Mentelini* conſiliorum participem factum eſſe, quod ipſum ex Chronico MSto ſupra demonſtratum dedimus. Nam maximus inde ad urbis Argentinæ honores cumulus accedit, quum illa non modo primum inventorem *Joannem Mentelinum*, quoad viveret, in ſinu foverit alueritque, ſed etiam *Gutenbergium*, qui merito ſuo ſecundum ab illo locum occupabat, Moguntinis ſtatim ſub primum hujus inventi initium commodaverit. Interim hoc loco probe iterum perpendenda ſunt, quæ paulo ſupra de *Mentelini* conatibus monuimus.

His ut major lux afferatur, locos quosdam probatiſſimorum hiſtoricorum excitabimus, in quibus *Gutenbergius* pro primo inventore habetur, atque ita huic capiti finem imponemus. Primus horum erit *Bapt. Fulgoſius* dict. & fact. memorab. lib. VIII. cap. II. *Omnem Mechanicæ artis effectum non recentis modo, verum etiam antiquæ, illud ſuperavit, quod ſcribendo* Gutenbergius *Argentinenſis oſtendit, primum à ſe inventa imprimendarum literarum ſcientia.* Hunc ſequitur *Wimphelingus* in Epitome rerum German. cap. 65. *Anno Chriſti* 1440 Friderico III. &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 173. ſq.) & *M. Antonius Coccius Sabellicus* Ennead.

10.

10. lib. 6. *Per idem tempus* &c. usque ad verba: *equeſtri vir dignitate*. (vid. ſupra Part. I. pag. 132) *Joannes Gonçalez de Mendoça* lib. III. de la hiſtoria del gran Reyno de la China pariter ejus mentionem facit: *Segun parece por la comun opinion la invencion de el eſtampar commenço en Europa el anno de 1458 la qual ſe attribuye à un tudeſco llamado* Joan Gutenbergo *&c.* ut & prædictum Chronicon Colonienſe fol. 312. *Mer de yrſte vinder der Druckerye is geweeſt eyn Bürger tze Mentz, ind was geboren von Straiſſburg, ind hieſch Joncker* Johan Gudenburch &c. Omnia hæc eleganter admodum in compendio refert *Mich. Maierus*, Comes Imperial. Conſiſt. in veris inventis German. pag. 125. *Nil ad me Moguntini*, &c. usque ad verba: *ſine perſona & tempore*. (vid. ſupra Part. I. pag. 195. not.)

His omnibus accurate conſideratis, cujusque menti procul dubio lux veritatis illius obverſabitur, quam hoc capite demonſtrandam ſuſcepimus, typographiam nempe Argentinæ ab inventore Argentoratenſi primordia ſua cepiſſe, unde ſponte ſua ſequitur,

VII.

Moguntinis laudatæ artis inventionem jure tribui non poſſe.

Spe quidem magna ductus eſt vir doctiſſimus, *Nicolaus Serarius*. è Soc. Jeſu, S. Th. D. & in Acad. Mogunt. Prof. in rebus Mo-

gunt. lib. 1. cap. 36 ſqq. ſe in honorem urbis ſuæ aliquam ſaltem Typographiæ inventæ gloriam aucupari poſſe, ſed undiquaque præpeditus animum tandem abjecit, quum ſolidam *Wimphelingi* demonſtrationem ſibi in memoriam revocaret. Audiamus ipſius verba pag. 153. extr. *An Argentoratenſis fuerit hujus artificii autor, itemque an inibi de hoc aliquid aut cogitarit, aut etiam tentarit, mihi haud liquet. Unus, quod ſciam, tantum eſt, qui aſſerit* Wimphelingus. *Poſſet videri velle iſtud, cui cuimodi eſt, ſupra veritatem dare patriæ. Quia tamen potuit aliquis eſſe domo Argentinenſis, & civitate tamen Moguntinus, aliquid Argentinæ cogitare atque conari, hocque idem ipſum Moguncia jam in lucem afferre ac perficere. Denique quia citra cauſam idoneosque autores non eſt quisquam facile mendacii accerſendus, credat, qui volet, illi affirmanti. Credidit certe* Joan. Arnoldus Bergellanus, *dum dixit:*

Quam veteres nobis Argenti voce notarunt,
*A puero fertur ſuſtinuiſſe * virum.*
Illa ſed huic civis largita eſt munera grata,
Cui clarum nomen Mogus habere dedit.
Primitias illic cœpit formare laboris,
Aſt hic maturum protulit artis opus.

At ſi *Serarius* teſtimonia *Gebwileri*, *Spiegelii*, *Chronici Colon. Chronici Argent.* MSti, *Baptiſta Fulgoſii*, *Bernh. Hertzogii*, *Valentini Muntzeri* & aliorum

* *Joannem Gutenberg.*

rum oculis ſuis uſurpaſſet, annon in ſententiam *Bergellani* ipſi prorſus eundum fuiſſet?

At demus id Moguntinæ urbi, typographiam ibi prorſus perfectam & publicatam eſſe, nihiloſecius Argentoratum hæc longe major ac eminentior gloria manet, nobiliſſimam iſtam & præſtantiſſimam artem intra ejusdem mœnia à civibus ſuis, inſtinctu divino afflatuque, excogitari & exerceri cœptam eſſe, quam deinceps *Joannes Gutenbergius* Moguntiacum deferens cum omnibus ſingulisque in communem uſum communicaverit.

Reliqua, quæ *Serarius* l. c. pro Moguntinis ex *Eraſmi* annot. in epiſt. 9. S. *Hieronymi*, *Polyd. Vergilii* lib. 2. cap. 7. de Invent. *Trithemio* lib. 1. Exhortat. homil. 7. de labore monachorum manuali, & epiſt 48. inter familiares, *Andr. Althamero* in *Taciti* German. *Pet. Apiani* Coſmogr. part. 2. *Conrado Peutingero* in ſermonib. de Germania, aliisque pluribus affert, ſupra jam refutata & explicata ſunt, hanc ſcilicet artem per *Joannem Gutenbergium* & *Joannem Genſfleiſchium* ibi palam exercitam eſſe, poſtquam Argentorati primordia cepiſſet. Plura hac de re ſuppeditant *Franc. Irenicus* Germaniæ Exegeſ. cap. 47. *Hoſpinianus* de origine templor. edit. Tigur. 1603. pag. 440. *Melch. Goldaſtus* in politicis Imperial. pag. 1046 *Melch. Adamus*, Sileſius, Vol. I. literati in Germania Seculi pag. 1. ſqq. Ex his ergo, quæ

modo enarravimus, haud difficulter expiſcabimur,

VIII
Quodnam primi inventoris fuerit nomen?

Belgæ, quod ſupra cap. V. copioſe expoſuimus, de *Laurentio Janſonio*, cujus cognomen fuit *Coſterus*, gloriantur, uti videre eſt apud *Hadr. Junium* in Bataviæ hiſtoria, *Pet. Bertium* in Geograph. lib. 2. ſub deſcript. Hollandiæ, *Guicciardinum* in nova Belgii deſcript. *Georg. Braunium* lib. 2. Civitat. chart. 26. *Franc. Petitaeum* in magno Chronico Bataviæ tom. I. lib. 4. Quum autem ſufficientibus argumentis ſupra evictum ſit, *Laurentium Janſonium* an. 1447. demum artem literas ligno incidendi excogitaſſe, in qua & ipſi per magnum temporis ſpatium acquieverint; Argentinæ contra jam an. 1440. veram illam libros imprimendi rationem in lucem prolatam eſſe, nihil certe habent, cur *Laurentium Janſonium* ſuum adeo efferant atque oſtentent; cæterum, ſi laudi, quantulacunque fuerit, tantopere inhiare pergant, eam tandem à Chinenſibus mutuentur, neceſſe eſt.

Nos autem, firmiſſimis teſtimoniis nixi, conſtanter perpetuoque affirmamus, *Johannem Mentelinum*, civem Argentoratenſem, eſſe verum laudatæ artis inventorem, & *Johannem Gutembergium*, (cui ipſe quoque *Serarius*, Moguntinus hiſtoricus, inventionis gloriam tribuit)

buit) ex illius inſtitutione eandem Argentorati didiciſſe, quam deinde Moguntiæ ſimul cum *Joh. Genſefleiſchio*, famulo *Mentelini*, exercuerit. Argumenta, quibus hæc corroborantur, vide ſis cap. 6. Quinam præterea celebres typographi Argentinæ primis artis typographicæ temporibus floruerint, *Wimphelingus* in Epitome rerum German. cap. 65. narrat his verbis: *Interea* Joannes Mentel &c. usque ad verba: *ſtudioſis legenda dedit*. (vid. ſupra Part. I. pag. 586-588.)

Præter hos Argentoratum alios quoque typographos aluit, quorum nomina digniſſima ſunt, ut ſempiterna memoria celebrentur; nempe *Joannes Grieninger*, *Henricus de Ingwilere*, *Matthias Schurerius*, artium doctor, *Ioannes Schott*, *Ioannes Knoblauch*, *Georgius Ulricherus*, *Aedelanus Wolphgangus Kopphel*, *Bernhardus Iobin*, *Wendelinus Rihelius*, *Lazarus Zetznerus*, *Ioannes Carolus*, *Paulus Ledertz*, *Wilhelmus Chriſtianus Glaſerus* cum aliis pluribus, qui usque ad noſtra tempora hanc artem egregie exercuerunt & promoverunt. Adde *Mart. Cruſii* Annal. Suevicos pag. 412. fol. ed. Francof. 1596. *Sabellic.* Ennead. 10. lib. 6. *Melch. Adami* Sil. Vol. I. literati in Germ. ſec. pag. 2. ſ.

Reſtat adhuc, ut opinioni eorum, qui *Pet. Schæfferum* de *Gernsheim* primum libros excudiſſe poſt artis hujus inventorem credunt, obviam eamus, eamque verbis *Bernh. Hertzogii* in Chronico Alſatiæ ed. Argent. 1592. p. 127.

refutemus: *Denn noch ein Buch verhanden, ſo* Johan Trithemius, *Abbas Spanheimenſis, an Biſchof* Laurentium zu Würtzburg *geſchrieben, de origine & geſtis Francorum, ſo durch gedachten* Schæffer *zu Mentz anno* 1515 *getruckt worden, das gibt guten Bericht; darumb ich ſolches, wie es zu Ende ſolchem Buch angehenckt, hiebey ſetzen wollen, welches dieſes Innhalts: Impreſſum & completum eſt* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 273. ſq.)

Ex hac *Io. Schæfferi* confeſſione dilucide cognoſcimus, patrem ejus, *Pet. Schæfferum,* nequaquam prima hujus artis fundamenta jeciſſe, neque etiam iſto teſtimonio nepotis, qui *Ioannem Fuſt* primarium autorem hujus artis prædicat, adducimur, ut hunc ejus avum pro inventore habeamus. Etenim ex *Serarii* rebus Moguntinis pag. 162. ſatis liquet, quod & ſupra demonſtratum dedimus, hancce gloriam *Iohanni Mentelino,* atque poſt eum *Iohanni Gutenbergio,* omnino tribuendam eſſe. Verum quidem eſt *Ioannem Fuſtum* & *Ioannem Medinbachium Gutenbergio* prædicto, quum ille Moguntiam ſe deportaſſet, opibus pariter ac conſiliis præſto fuiſſe, atque adeo illis laudem aliquam in promovenda & propaganda arte typographica merito ac jure deberi. Hæc uti ſufficere poterunt, ita jam inquirendum erit,

IX

Quo tempore ars laudata inventa fuerit?

Hic etiam verum eſſe deprehenditur tritum illud proverbium: *Nihil ab hominibus*

bus cœptum ſimul & perfectum eſſe: atque in hanc rem apte quadrant, quæ antea cap. IV. ex *Ariſto ele* attulimus. Quum igitur in excogitanda & perficienda typographia uſu iſta venerint, nemini mirum videri debet, quod Scriptores in anno hujus inventionis deſignando tantopere diſſentiant. *Chronicon* MStum Argentor. *Bernhardus Hertzog* in præfat. Chronici Alſat. ſub princ. *Wimpheling* in Epit. rer. Germ. cap. 65. *Valentin. Muntzerus* in Chronograph. *Sebaſt. Franck* in Chron. pag. 215. *Joannes Nauclerus* in Chronograph. fol. 282. ed. Tubing. 1516. & *Bapt. Fulgoſius* dict. & fact. memorab. lib. 8. cap. 11. memorant A. C. 1440. *Spiegelius* in Comment. ſuper libros XII. Auſtriad. *Bartol.* in lib. 9. p. 241. edit. *Frob.* A. C. 1444. *Hier. Gebwilerus* in Paneg. Carolina pag. 19. ed. Arg. tradit, *Joannem Mentelium* illam artem A. 1447 inveniſſe. Ex *Hadr. Junii* & *Bertii* ſcriptis annum eundem computare licet, quo ſcilicet Harlemi *Laurentium Janſonium* prima libros excudendi experimenta cepiſſe volunt. *Breviarium* rerum memorabilium incerti auctoris, editum Turelaci, *Martinus Cruſius* in Annal. Suevic. pag. 412. ex ſententia *Achillis Gaſſari*, *Bernh. Hertzogius* in Chronico Alſatiæ pag. 127. & *Caſp. Hedio* in Chronico annum 1450. indicant. *Chronicon Colonienſe* ſæpius laudatum iſta egregie his verbis illuſtrat: *Ind dat is geſchieht by den jaire uns Heren, anno Domini* 1440. *Ind van der zyt an, bis men ſchreve*

 50,

50, *ward underſoicht die Kunſt, ind wat dairzo geboirt.*

Quam tenuis & rudis penes *Joannem Mentelinum* ars typographica fuerit, *Specklinus*, teſtis *αὐτόπτης*, in Chronico ſuo MS. exponit: Die Buchſtaben waren von Holtz geſchnitten &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 29.)

Hæc plurimum ad intelligenda ea faciunt, quæ *Gebwilerus* l. c. ſcribit, *Joannem Mentelinum* an. 1447 demum aſſidua meditatione eo perveniſſe, ut libris excudendis typos, ex ſtanno confectos, adhiberet, nec minus ea, quæ *Joannes Schafferus* de avo ſuo, *Joanne Fauſto*, ſupra cap. 8 prædicat, *artem ſcilicet hanc laudatiſſimam primo ſua initia A. C.* 1440, *ut modo oſtenſum eſt, cepiſſe, deinde autem usque ad an.* 1450 *emendatam eſſe, & ad ſuam perfectionem perveniſſe.* Adde *Melch. Adami*, Sileſii, Vol. I. literati in Germ. ſeculi pag. 2. Huic ergo capiti finem imponentes progredimur ad quæſtionem,

X

Quinam libri, quantum quidem maxime probabili conjectura aſſequi licet, prelo primi ſubjecti fuerint?

Hadr. Junius in Bataviæ hiſtoria cap. 17. & *Bertius* lib. 2. Geogr. tab. in Holland. deſcriptione tradunt quidem, profugum *Laurentii Janſonii* famulum (*Joannem Fuſt*, ut iſti opinantur) typis illis, quos domino ſuo furtim

ab-

abſtulerat, *Alexandri Galli* Doctrinale & *Petri Hiſpani* tractatus an. 1442. expreſſiſſe. Quam turpiter autem cum hac ſua relatione ſeſe dederint, ſupra cap. 4 oſtendimus. *Accurſius Mariangelus* in Donato ſuo hæc ſcripſit: *Impreſſus autem eſt hic* Donatus *& Confeſſionalia primum omnium an.* 1450. *Admonitus certe fuit ex* Donato, *Hollandiæ primum impreſſo, in tabula inciſa.* Fateor, hanc opinionem ſpeciem ſaltem aliquam veritatis habere poſſe, *Donatum* ſcilicet illum paulo ante à *Laurentio Janſonio* tabulis ligneis inciſis excuſum eſſe, res tamen in dubium adhuc multis venit. Cæterum *Veronica Lodronia, Julii Cæſaris Scaligeri* avia, poſſediſſe fertur *Horologium B. Mariæ* tabulis ejusmodi ligneis membranæ impreſſum, cujus litteræ iisdem ductibus ſibi invicem junctæ fuerunt, ac ſi Germanus vel Belga quidam eas calamo exaraſſet. Locus, ubi is liber, & annus, quo excuſus fuerit, non appoſitus eſt; fuit autem oblonga forma, & in ædibus *Jul. Caſ. Scaligeri* aſſervatus, donec an. 36. poſt matris mortem à cane leporaria diſcerperetur. vid. *Beſold.* lib. ſing. de Bombard. & Typogr. p. 26. f. Chronicon Colon. fol. 1312. tradit: *Ind in dem Iaire uns Heren, do men ſchreyff* 1450, *do was eyn gulden jair, do began men tzo drucken, ind was dat eyrſte Boich, dat men druckde, die Bybel tzo latyn, ind wart gedruckt mit eynre grover Schrift, as is die Schrift, dae man nu Myſſeboicher mit druckt. Item, wieweil die Kunſt*

is

is vonden tzo Mentz (Auctor rectius ſcripſiſſet: tzo Strasborg. vid. ſupra cap. 6.) *als vurß op die wyſe, als dan nu gemeynlich gebruicht wird, ſo is doch die eyrſte Vurbyldung vonden in Holland uyß den* Donaten, (hoc prorſus negatur ſupra cap. 4.) *die daeſelfſt vur der tzyt gedruckt ſyn. Ind van ind uyß den is genomen dat beginne der vurß Kunſt, und is viel meyſterlicher ind ſubtilicher vonden, dan dieſelve manier was, und je lenger je mere kunſtlicher wurden,* Interjectis nonnullis verſibus addit auctor: *Dat beginne ind vortganck der vurß Kunſt haye mir muntlich verzelt der eirſame Man, Meyſter* Vlrich Zell, *von Hanawe, Boichdrucker tzo Coellen, noch zerzyt an.* 1499, *durch den die Kunſt vurß is tzo Coellen komen. Item, idt ſyn ouch eyn deil vurwitziger Man, und die ſagen, mon have ouch vurmails Boicher gedruckt, mer dat is niet wair* &c.

Præterea *Walchius* in Decade fabul. fab. 9 pag. 181. mentionem facit Bibliorum, à *Joanne Fuſt*, (quum artem hanc adhuc occultaret,) impreſſorum, quæ in Gallia venalia exponens plurimum lucrifecerit. Quomodocunque autem hæc ſe habuerint, illa tamen certiſſima ſunt, quæ *Chriſtophorus Lehmannus* in Chronico Spirenſi pag. 937 his verbis tradit: *Churfürſt* Diether *zu Maintz ſchreibet (Dienſtag nach Lætare* 1462) *an einen Rath der Statt Speyer, in ſeiner gerechten Sache, wider Graf* Adolff von Naſſaw, *umb beyſtand: überſchickt daneben eine öffentliche, vom erſten Trucker zu Mayntz getruckte Schrift,*

Schrift, darin vermeldet, daß er darumb vom Bapſt in Bann erkläret, weil er des Teutſchen Reichs Freyheit dem Bapſtlichen Hof zu unterwerfen verweigert; was der Bäpſt Bannen und Ledigzehlung der Lehenleut, und Underthanen Pflicht und Eyd im Reich vor böſe Frucht jederzeit erwecket &c.

Notiſſima etiam eſt inſcriptio illa, quæ in fine Officiorum *Ciceronis* Moguntiæ in membrana excuſorum (quorum exemplum in Bibliotheca Auguſtana aſſervatur, aliud *Andreas Beſoldus* à *Valentino Andrea* dono accepit,) conſpicitur: *Præſens* M. Tullii *clariſſimum opus* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 176) cui ſane tantum à *Stephano Pasquierio* haud tribuendum erat, ut exclamaret: *Eloge, du quel vous pouvez recueillir* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 176) Etenim hiſce ipſemet ignorantiam ſuam prodidit, quum ea, quæ *Chriſtoph Lehmannus* l. c. de epiſtola *Dieterici* Electoris commemorat, ſine dubio vera ſint, & hujusmodi inſcriptiones in aliis quoque libris compareant.

Denique hoc inprimis obſervari meretur, in antiquis Bibliothecis, præcipue in illis, quæ in urbe noſtra Argentina exſtant, libellos reperiri, negligenter admodum & illepide excuſos, in quibus neque paginæ notis numeralibus aliisve ſignis diſtinguuntur; neque titulus ullus aut locus impreſſionis repe-riuntur. In cauſa fuit forſan hoc, ut typographi primi artem ſuam eo facilius occultarent, omnibusque occaſionem inquiren-di

di in ea, quæ ad illam pertinerent, prorſus præriperent. Verba *Mich. Maieri* in veris Germaniæ inventis, jam ſupra allata, apte ad hanc rem quadrant: *Monſtrantur libri primis ejus typis* (Gutenbergii) *excuſi, veluti adhuc Baſileæ in Bibliotheca academica ejusmodi reſervantur; qui non eſt ejus perfectionis & elegantiæ, quales nunc habentur.* &c.

Hæc igitur, quæ pro virili noſtra ex hiſtoricis fide digniſſimis de primo Typographiæ inventore, anno & loco, ubi illa exerceri cœpta ſit, nec non de libris primum omnium excuſis collegimus, Benevolo Lectori ſufficiant. Noſtrum porro erit, ut paucis agamus

XI

De mira pariter ac arguta artis typographicæ indole, præſtantia & utilitate.

Hujus belliſſimæ artis pulchritudine viri omnium ordinum præſtantiſſimi adeo capti ſunt, ut Imperatores, Reges Principesque animum propenſum atque amorem ſingularem erga illam habuerint, ſingulares immunitates ei dederint, & nullis ſumptibus pepercerint, quibus in dies propagaretur. Inter hos maxime eminent & laudantur *Fridericus* III. *Carolus* V. & *Ferdinandus* I. Imperatores Romani, quorum ultimus primam officinam typographicam literis Syriacis inſtru-

ſtructam Viennæ in Germania inſtituit, *Franciſcus* I. Rex Galliarum, *Ludovicus* Comes Palatinus Heidelbergæ, *Fridericus* Dux Saxoniæ, aliiq; ex illuſtriſſima hac ſtirpe orti Principes, (qui ſibi haud dedecori eſſe putarunt, ſi hanc artem ipſi addiſcerent, & ad eam exercendam argenteis typis, qui adhuc Torgaviæ monſtrantur, uterentur) denique *Wilhelmus*, Dux Bavariæ, ejusque frater *Erneſtus Albertus*, Archi-Epiſcopus Moguntinus. Quin Principum laudatorum ſtudia in ingenioſos hujus artis cultores tanta fuerunt, ut ſibi maxime glorioſum eſſe putarent, ſi quando amplam occaſionem illorum egregios conatus non ſolum tuendi, ſed etiam promovendi nanciſcerentur. Sic Argentoratum primis illius artis inventoribus, Venetiæ *Aldo Manutio* ejusque typis argenteis, Lutetia Pariſiorum *Stephano*, Baſilea *Frobenio*, Antwerpia *Plantino* ſuo adhuc gloriantur. Omnia hæc miram & argutam indolem, ſummam præſtantiam & pergratam utilitatem artis, quam nemo ſatis demirari poterit, abunde demonſtrant.

Quam bello, quæſo, artificio typi majoris minoriſve formæ ſunt ſculpti & fuſi! quanta celeritate typothetæ iſtos ex loculis ſuis expromere, ope gnomonis in verſus coordinare, iterumque diſſolvere ſolent, ut vix velocitatem manuum, huc & illuc paſſim circa capſam librariam vagantium, oculis aſſequi queamus? quam ſcite ſingulos verſus

coar-

coarctatos in naviculam imponunt, donec integram columnam ex illis formaverint! quanta pernicitate prelum typographicum exercetur, ſimulac in pluteo ejus forma ſive tabula infixa fuerit? Conſtat inter omnes, duos impreſſores uno die ter mille plagulas excudere poſſe. *Aventinus* lib. 7. Annal. Bojor. pag. 512. ed. Baſil. 1615. *tantum*, inquit, *literarum uno menſe ab uno homine imprimitur, quantum uno anno à pluribus ſcriberetur. Campanus* id unico verſiculo complectitur:

Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.

Wernerus Rolewinck, Weſtphalus, in faſciculo temporum dicit: Librorum impreſſionis ſcientia &c. (vid. ſupra Part. I pag. 327) *Bernhardi Hertzogii* verba in Chronico Alſatiæ præf. ſub pr. prolata ſunt ſupra Part. II. pag. 31. vid. *Beſoldus* in lib. ſing. de Typograph. pag. 16. *Melch. Adamus*, Sileſius, Vol. I. literati in Germania ſeculi pag. I. ita de hac inventione judicat: Fauſtus *Germanus, civis Moguntinus, divino haud dubie inſtinctu agitatus, ingenii ſagacitate plus quam Dadalea aut Cadmea novum ſcribendi genus adinvenit; quam chalcographiam & typographiam græce, artem impreſſoriam excuſoriamve latine nominamus.*

Reliquæ quidem artes omnes omnino laude dignæ ſunt, neque ulla earum tam vilis tamque abjecta, quæ eam non mereatur; an vero quævis alia præſtantior ſit typographia, atque huic palmam præripiat, de eo valde

valde dubito. Etenim hæc cæteras omnes animat propagatque, per hanc virorum ſummorum nomina, ſcripta & pulcherrima facinora ubique divulgata innoteſcunt. *Hæc eſt vera barbariæ victrix*, (uti illam *Beſoldus* in libello allegato ſtatim ſub initium deſcribit) *armataque Gorgone Pallas* &c. usque ad verba: *excogitata librorum excudendorum ratione.* (vid. ſupra Part. I. pag. 171. ſq.) Præſtantiſſimus Galliæ hiſtoricus, *Jac. Aug. Thuanus*, omnes, qui Chriſti nomen profitentur, Typographiæ, imo unius typographi debitores vocare, eamque cunctis illuſtrium heroum glorioſis factis anteponere non dubitat, hæc in honorem *Roberti Stephani*, Pariſienſium typographorum principis, lib. 23. hiſtoriæ ad an. 1559. ſcribens: *Eodem anno vivis exemtus eſt* Robertus Stephanus, *Pariſienſis typographus regius, ſecundum* Aldum Manutium, *Romanum, qui Venetiis, &* Joannem Frobenium, *qui Baſileæ eandem artem ſumma laude exercuerunt, clariſſimus; quos ille longo ſpatio ſupergreſſus eſt, acri judicio, diligentia accurata & artis ipſius elegantia; cui ob id non ſolum Gallia, ſed univerſus Chriſtianus orbis plus debet, quam cuiquam fortiſſimorum belli ducum ob propagatos fines patriæ unquam debuit; majusque ex ejus induſtria, quam ex tot præclare bello & pace geſtis ad Franciſcum decus & nunquam interitura gloria redundavit.*

Uberrimus hujus artis fructus, ad inſtar fluminis diffluentis, in quosque hominum ordi-

nes emanat, tantusque eſt, ut latere neminem poſſit. Quod enim tot exempla SS. Bibliorum, ſcriptorumque à Patribus Eccleſiæ & Theologis compoſitorum exſtent, quod leges civiles pariter ac eccleſiaſticæ ubique promulgatæ & egregie illuſtratæ ſint; quod medica ars tantum incrementum ceperit, quod Philoſophiæ tandem atque rerum naturalium indagatio in tantum faſtigium evecta ſit, id omne Theologi, ICti, Medici, Philoſophi poſt Deum ſoli typographiæ acceptum referant, neceſſe eſt. Quod præterea plebejis quoque hominibus facili negotio diſcere liceat, qua ratione altiſſimi Numinis voluntati obtemperantes, pie, magiſtratui morem gerentes, juſte, ſuis ac ſuorum commodis inſervientes, honeſte vivere queant; quod denique opifices, quomodo ex laboribus ſuis emolumentum & fructum capere poſſint, & ruſtici, quænam in agricultura exercenda ſint obſervanda, probe ſciant, id quoque nullius, ſi Deum exceperis, quam præſtantiſſimæ artis impreſſoriæ beneficium eſt agnoſcendum. Etenim ante hujus inventionem libri in vulgi manibus raro admodum conſpiciebantur, quia librorum amatores illos vel ipſi deſcribere, vel ab alio deſcriptos maximo pretio emere cogebantur. Nemini ergo, niſi viris primariis, Bibliothecas condere libroſque colligere integrum fuit, quorum tenuis copia non ali-

quot centenis aureis, ſed multis millibus conſtabat. Hinc accidit, ut artes ac ſcientiæ omnes prope exſpirarent, fœda è contrario ignorantia ubique invaleſceret. Noſtra vero tempora per Dei gratiam adeo felicia ſunt, ut nihil communius vulgariusque ſit, nihil magis in omnium manibus verſetur, nihil minori ſumptu comparari poſſit, quam libri, quia tantum unicus homo uno die imprimit, quantum toto anno vix calamo exarari poteſt. Quare nunc tenuioris quoque conditionis homini Bibliothecam feſtivam concinnamque parvo pretio comparare licet. Laudem atque utilitatem inſignem hujus artis breviter, ſed egregie, exponit *Thomas Garzonus* in Amphitheatro Univ. pag. 649. *Ars typographica eſt alma mater, quæ omnes homines honore dignos tuetur, eſt hoſpitium ampliſſimum admirandorum & divinorum ingeniorum; eſt diverticulum commune & perenne omnium Theologorum, Politicorum, Hiſtoricorum, Philoſophorum; eſt cultrix omnis boni & pulchri, quod in Urbe & in Orbe terrarum toto reperitur. Ut in pauca conferam, hæc ars à nemine ſatis laudibus extolli & celebrari poteſt, utpote quæ has præcipue meretur, una cum omnibus, qui illam recte, uti decet & par eſt, exercent.* Hactenus *Garzonus*. Hoc etiam loco vel maxime proferendum eſſe putamus D. *Sebaſtiani Brandii* carmen, quod, in hujus artis præſtantiam compoſitum, ad *Johannem Bergmannum de Olpe* miſit, Baſil. 1498. impreſſum:

Quid ſibi docta cohors, ſibi quid ſtudioſa caterva
Gratius, utilius, commodiusve petet?
Quam ſanctum & nuper compertum opus, absque lituris
Quod premere edocuit grammata multa ſimul;
Quodque prius ſcriptis vix ullus mille diebus,
Nunc uno ſolus hac aget arte die.
Rara fuit quondam librorum copia doctis,
Rara, inquam, & paucis Bibliotheca fuit.
Singula perque olim vix oppida pagina docta,
Nunc per quasque domos multiplicata jacet.
Nuper ab ingenio &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 319)
Dic age ſi quid habes latialis cultor agelli,
Quod tali invento par ſit & equivalens?
Gallia tuque adeo recta cervice ſuperbam
Que profers frontem, par tamen exhibe opus.
Dicite, ſi poſthac videatur barbara vena
Germanis, quorum hic prodiit arte labor?
Crede mihi, cernes (rumparis Romule quamvis)
Pierides Rheni mox colere arva ſui;
Nec ſolum inſigni probitate excellere & armis
Germanos orbis ſceptra tenere ſimul;
Quin etiam ingenio ſtudiis Muſisque beatis
Preſtare, & cunctos vincere in orbe viros.
Iam pridem incepit doctos nutrire Platones
Teutonia; invenies mox quoque Mæonidas,
Mox tibi vel Celſum *dabimus, jurisque peritum*
Meſſalam, *aut quales Roma vetuſta tulit.*

Jam

Jam Cicero *in noſtra reperitur gente* Maro*que*,
Novimus Aſcræi *& cæcutientis opes.*
Nil hodie noſtram prolem latet atque juventam,
Rhenus & Eurotæ fert modo noſter aquas.
Cyrrha Heliconque ſacer noſtras migravit ad Alpes,
Hercynium ingreſſa eſt Delphica ſylva nemus;
Juraſſi pineta ferunt, laurumque hederamque;
Rhetica tellus habet nectar & ambroſiam.
Idque impreſſorum proceſſit ab arte operaque
Noſtrorum; hoc fruimur quippe beneficio.
Namque volumina tot, totque exemplaria, libros
Præſliterant nobis. Gratia multa viris.
Magna tibi hos inter debetur gratia; noſtra
Fragmina qui, multis fors placitura, premis.
Religioſa cohors grates aget uſque pudicis
Plus elegis noſtris, carminibusque piis,
Luxurioſa procùm dederit quam turba Catullo,
Vel tibi, quem pepulit, muſa petulca, Gethos.

His adde *Aventinum* in Annal. Bojor. lib. 7. pag. 512, 30. edit. Baſil. 1615. *Mutii* Chronic. German. lib. 28. *Seb. Franckii* Chronic. ed. Bern. 1554. pag. 215.

XII.

De Typographiæ abuſu.

Quemadmodum vero Typographia, ſi ea legitime utamur, illa laude, quam ipſi tributam modo vidimus, optimo jure mactatur, ita deteſtandus atque impius ejus abuſus non immerito quam maxime reprehendendus videtur, id quod à *Lipſio* præf. ad Lectorem in Critica factum eſt his verbis: *Typogra-*

phia bona ſane ſtudiorum nutrix; ſed audax ſæpe lucri cupida, & quæ non minus vere corruptrix librorum audiet, quam propagatrix. Quamobrem ſummi magiſtratus officium erit, ut ſedulo ac diligentiſſime præcaveat, pœnisque graviſſimis impediat, ne libris ſtolidarum & inanium, vel obſcœnarum etiam, ineptiarum plenis typographia turpiter profanetur, aut ab hominibus lucri cupidine prorſus abreptis injuſte ad corradendas opes exerceatur. Hi enim id ſibi prorſus perſuadent, eruditos viros nullum alium in finem creatos à Deo eſſe, niſi ut maximo ſuo labore & ſudore numos plurimos in illorum loculos dimittant. Elegantiſſime hac de re ſcribit *Hoſpinianus* de origine templor. pag. 440 (lib. III. cap. 7. in fine:) *Sunt quidam, qui dubitant, ſatiusne fuerit, hanc artem uti nunc eſt habere, an propter graviſſimos abuſus nunquam repertam fuiſſe; non expendentes, propter abuſum rei bonæ & utiliſſimæ, non tollendum eſſe uſum legitimum. Deinde etiam facile abuſus omnis nobiliſſimæ hujus artis tolli poterit, ſi viri doctiſſimi, ſapientiſſimi prudentiſſimique conſtituantur, nihilque ſine gravi & juſta pœna permittatur typis excudi, quod non ab iſtis adprobatum ſit; quæ conſuetudo in urbe Tigurina diligenter obſervatur. Io. Wolfius* Lection. Memorab. Tom. II. pag. 200 monet, tale reſponſum Legato Papæ à Romani Imperii Statibus redditum eſſe: *Præterea in omnibus Bibliothecis & apud Typographos diligentiſſime, quantum poſſibile erit, providebunt; ne in futurum*

rum

rum aliquid novi typis excudatur, maxime ne libelli famoſi neque publice neque ſecreto vendantur. Et ordinabantur apud omnes poteſtates, ut, ſi quicpiam aliquid novi edere, vendere vel typis excudere voluerit, prius per aliquos viros probos, doctos & literarum peritos illud revideatur & recognoſcatur; & niſi per eosdem admiſſum vel approbatum fuerit, minime vendatur, excudatur vel publicetur. Laudatus etiam *Hoſpinianus* in Hiſtoria Jeſuitica p. 197. ed. Tigur. 1610. mentionem facit Conſilii cujusdam, Statibus Poloniæ dati, de pace firma in regno iterum ſtabilienda & expellendis Jeſuitis, in cujus fine ſedulo admonentur, ut typographorum fraudes diligentiſſime & detegere & reprimere ſtudeant. En verba ipſa: *Tandem opinor diligenter provideri oportere, ne per officinas typographicas talia in publicum ſpargantur, quæ præſenti Reipubl. ſtatui & regni hujus libertati quocunquomodo adverſantur. Qualia nimirum illa hactenus fuerunt, quæ Jeſuitæ adhuc ſub moderna Regiæ majeſtatis regno Cracoviæ & alibi contra confœderationem publicam in vulgus ediderunt. Talia, inquam, quæ per ipſorum jugulum reditura fuiſſent, ſi legum publicarum is vigor, ea obſervantia in Polonia eſſet, qualis in bene conſtituta Republ. eſſe debet.* Vir quoque doctiſſimus ac celeberrimus, *Matthias Berneggerus* B. *Petrum Storckium*, urbis noſtræ Argentinæ quondam Conſulem & Scholarcham, in laudatione poſtuma inſigni encomio mactat, quod gravem typographiæ curam ſuſceperit, & de præcavendo hoc ejus

malo maxime ſollicitus fuerit. Ejus verba libello meo finem imponent: *Neque vero minori dexteritate ſuſtinuit alteram, quam dixi, reî typographicæ cenſuram. Nobiliſſima hujus artis artium omnium conſervatricis, ac inter mechanicas, ſi corpus ſpectes, facile principis, inventionem Germanis, & quidem Argentoratenſibus meis deberi, poſſem, ſi id agerem, argumentis neque paucis nec obſcuris oſtendere. Multi, nec neſcio, vindicant illam ſibi, & nobis quaſi deſponſam, ſine ullo divortio volunt abducere: prout elegantula virgines eſſe ſolent ἀμφήριστοι καὶ περιμάχητοι. Sed eam nos non dimittimus. Nec enim ſoli Atridæ ſuas uxores amant. Eſt autem hæc vel ideo, quia noſtra, nobis tractanda accuratius; neque permittendum, ut à lucri cupidis ad quæſtum flagitioſe proſtituatur. Alpha Medicorum,* Hippocrates, *ingentibus præmiis ab* Artaxerxe *ſolicitatus, operam ei ſuam addicere noluit, ut eſt apud* Plutarchum; *eo quod indignum exiſtimaret, hominem Græcum Regi barbaro, Græcorum hoſti, præſtantiſſimæ artis operam elocare. Sed & eodem affirmante* Themiſtocles *interpretem, qui cum Regis Perſarum legato venerat ad terram & aquam poſtulandam, ex plebiſcito comprehenſum necavit, quod ſermone græco mandata Barbarorum edere fuiſſet auſus. Ecquanto vero indignius, ne dicam, ſceleratius eſt, excudendorum librorum artem hanc mirificam, ad illuſtrandam Dei gloriam, ad puriorem Evangelii doctrinam propagandam, ad optimarum artium promovenda ſtudia, in hac effœta mundi ſenecta, cœleſti munere, mortalium generi conceſſam, in Dei ac hominum injuriam con-*

ver-

vertere? Noſter ergo Macarita, pro eo, quo fungebatur officio, ut Typographi noſtri quicquam evulgarent, quod aut pietatem læderet, aut cujusquam imminueret exiſtimationem, aut pudorem verecundiamque ſolveret, aut, ut generaliter dixerim, contra bonos mores quomodocunque pugnaret, intentiſſima curæ proſpexit.

Habes igitur, Benevole Lector, brevem & feſtinanter compoſitam Typographiæ inventæ hiſtoriam. Quibus autem argumentis *Bernh. Mallinkrot*, Decanus Monaſterienſis, in tractatu ſuo de *typographiæ origine & progreſſu*, nuper edito, Moguntinorum cauſam egit, illa aliquando (ſi operæ pretium viſum fuerit) in libro *latine* ſcripto accurate excutiemus. Nunc vero, quoniam liber iſte ſerius ad nos allatus eſt, hic pedem figimus, Deo benigniſſimo humillime ſupplicantes, ut hoc magnum beneficium in poſterum etiam Germanorum genti, maxime nobis Argentoratenſibus, quos primos illo ornavit, integrum ſervet ac tueatur.

NB. Sequuntur duo carmina germanica *Joh. Freinshemeri & Eſaiæ Rumpleri* in laudem typographiæ, quæ, quia prolixa ſunt, hic repetere nihil attinet.

Conciones tres Sacræ Euchariſticæ in memoriam præſtantiſſimæ
ARTIS TYPOGRAPHICÆ,
An. cIↃCCCCXL duo Secula abhinc inſtinctu divino Argentorati inventæ, ductu Pſ. CXI. 2.

Magna ſunt facta Dei, ſtupenda quibuscunque placent,

ſumma auditorum frequentia Argentorati an. 1640. d. 18. & 25 Aug. atque 1 Sept. habitæ, & pro multorum voluntate editæ à *JO. SCHMIDIO*, S. Th. D. & Prof. P. Argent. atque Conventus Eccleſiaſtici Præſide.

Argentor. ſumtibus *Eberh, Zetzneri*, Bibliopolæ, An. M DC XLI. in 4.

latine redditæ à *Frid. Ludov. BOECKERO*, Strel. Megapol. Gymn. Hamb. Cive præſtantiſſimo.

Viro Nobiliſſimo, Ampliſſimo Prudentiſſimoque,

JOHANNI WENCKERO,

inclyti Collegii Tredecimviralis Argentinæ, Aſſeſſori eminentiſſimo,

Fautori, Affini & Compatri ſummopere colendo,

Gratiam, Pacem & Salutem à DEO & Patre Domini noſtri Jeſu Chriſti in Spiritu S. una cum precibus & officiis promtiſſimis.

Vir Nobiliſſime, Ampliſſime, prudentiſſimeque, Domine, Fautor, Affinis & Compater ſummopere colende!

de! Quanquam perditiſſimis hisce temporibus, proh dolor! omnia præſidia & ornamenta, quibuscunque Germania olim præ aliis regionibus & regnis celebrata, evecta & condecorata fuit, magis magisque in dies decreſcunt, & funditus fere evertuntur, ita ut, quæ celebris Epiſcopus *Salvianus* de ſuis temporibus lib. VI. de Gubernatione Dei pag. 239. ſcripſit: *Nihil nobis de priſtina proſperitate reliquum eſt; omnia, quæ fuerunt, aut ablata aut mutata ſunt, ſola tantum vitia creverunt;* ad noſtra hæc tempora recte applicari poſſint. Quamvis quoque plerique Chriſtiani, qui aliquid ſapiunt, vehementer dubitent, num Germania ante finem mundi priſtinam ſuam gloriam recuperatura & caput ſuum non ex pulvere, ſed ex ſanguine, quo obruitur, iterum erectura ſit, ſiquidem adhuc nihil certi reperitur, ex quo pii & probi meliora ſperare poſſint, imo ſpes, quæ adhuc fuit reſidua, nunc plane eſt præciſa; à nobis tamen, qui nunc vivimus, id nequaquam omittendum eſt, ut de priſtina felicitate & gloria patriæ noſtræ, nunc miſerrimæ, qualibet occaſione grato animo recordemur, & ad ejusdem memoriam poſteros noſtros excitemus, num forſan eo adduci poſſint, ut ex præſcripto Dei pia & honeſta vita ſuſtentent, quod adhuc reliquum eſt; erigant, quod cecidit, & recuperent, quod perditum eſt.

Ad quam felicitatem & gloriam imprimis pertinet nobiliſſima & præſtantiſſima ars typographica, quam ſapientiſſimus Deus juſtis de cauſis, ipſi ſoli notis, fere quinquies mille & quadringentos annos occultavit, & ſanctos quoque ſuos celavit, nobis vero Germanis ante ducentos demum annos & inprimis majoribus noſtris hac in urbe detexit.

Quæ quidem præclara & nunquam ſatis celebranda ars quanquam in communi Romani imperii ruina inde à multis jam annis diminuta eſt, & adhuc indies diminuitur, quia multæ officinæ typographicæ ſunt diſſipatæ, typi ad globulos bellicos ex iis formandos conflati, artis hujus cultores ejecti, vel ad alia negotia tractanda compulſi, molæ chartariæ dirutæ, crematæ vel derelictæ, adeo, ut juvenes multi, qui alias hujus artis nobiliſſimæ ſtudio tenebantur, ab illa deterrerentur & adhuc deterreantur; noſtri tamen eſt officii, dum præ ceteris artem hanc præclaram novimus, vel ſaltem noſcere debemus, eamque olim in tota Germania egregie florentem vidimus, ut nequaquam ſilentio illam prætereamus, ſed potius ejus excellentiam, dignitatem & utilitatem hominibus plebejis, qui plerumque maxima beneficia divina oſcitanter admodum conſiderare ſolent, inprimis autem ſuccreſcenti juventuti, ob rationes modo allatas diligenter inculcemus.

His de cauſis, quum anno proxime præterlapſo non tantum recordarer, alterum jam Seculum inde à divina revelatione præſtantiſſimæ artis typographicæ ad finem properare, ſed etiam mecum reputarem, quod Deus clementiſſimus præcipue hanc civitatem liberam S. I. R. Argentinam ex mera gratia ornaverit, & per ejus incolas hanc ſæpius laudatam artem, vel ſaltem illius rudimenta, in lucem produxerit, (qua in re me prorſus confirmarunt tabularia & monumenta hujus civitatis, adeo, ut ſine omni dubitatione id affirmem, quicquid etiam alii contradicant) conſentiente Ampliſſimo Senatu & *Magiſtratu* hujus urbis, Fautoribus & Dominis meis ſumme colendis, ductu verborum *Davidis* Pſ. CXI. 2. *Magna ſunt facta Dei, ſtupenda quibuscunque placent*; tres conciones ſacras habui, eum quidem in finem, ut Deus pro eximiis ſuis beneficiis celebretur, ſimpliciores & præcipue juniores recta hujus artis cognitione inſtruantur, & ad debitam gratiarum actionem impellantur, omnesque & ſinguli ad hunc theſaurum pro virili ſua conſervandum & propagandum excitentur, quemadmodum ex ipſa tractatione apparebit.

Quas quidem tres conciones, quum multi eas majoris utilitatis gratia typis exprimi poſtularent, Tibi, Vir Nobiliſſime & Prudentisſime,

ſime, demiſſe conſecrare & dedicare volui, tum quod ab eo tempore, quo in hanc Academiam Eccleſiamque vocatus ſum, favore ſingulari me nunquam non complexus es, & ſæpius maximis officiis Tibi me devinxiſti; tum quod cura artis Typographicæ, in hac urbe ab Ampliſſimo Senatu noſtro Tibi ſapienter demandata, abs Te vero diligenter geſta eſt, & adhuc geritur.

In ſpe certa ſum, fore, ut vile hoc munuſculum, quod ex grata mente debitaque animi obſervantia porrigitur, ſerena fronte excipias, meque Tua benevolentia in poſterum quoque dignum judices. De cetero Te & dilectiſſimam tuam uxorem, liberos totamque familiam præſidio divino, vere paterno, etiam atque etiam commendo. Scrib. Argentinæ, die S. Bartholomæi Apoſtoli, An. 1641.

Tuæ Amplitudinis & Prudentiæ

ſtudioſiſſimus

Johannes Schmidius,

SS. Theol. D. Prof. & Paſtor, Conventusque Eccleſiaſtici Præſes.

Con-

Concio ſacra I.

in dictum Pſ. CXI. 2.

Magna ſunt facta Dei, ſtupenda quibuscunque placent.

Quale opus ſit Typographia, & quid de illa judicandum?

Auditores in Chriſto dilecti! Inter alias urbes celebriores, quæ olim Iſraëlitis, & inprimis tribui regiæ Judæ in terra Chananæorum à Deo erant aſſignatæ, florentiſſimam quoque & pulcherrimam civitatem *Kiriath Sepher* relatam legimus in libro *Joſue cap. XV. 15.* Ad ipſam quidem hujus vocabuli originem reſpectu huius urbis quod attinet, variæ de illa inter eruditos feruntur ſententiæ, nomen tamen hoc à literis, à ſcriptura, & à libris derivandum eſſe apud omnes in confeſſo eſt, quia vox hebraica *Kiriath Sepher* proprie *civitatem Scriptorum*, & librorum indicat, atque hinc Interpretes Græci non male eam πόλεως γραμμάτων, & latini *civitatis literarum* nomine appellarunt, quod germanice *Schreiber* - vel *Bücher Stadt* dixeris. Sunt quidem inter veteres Hebræorum doctores, qui perſuaſum ſibi habuere, civitatem hanc, alias *Debhir* & *Kiriathſanna* vocatam, inde nomen hoc inſigne *Kiriath Sepher* accepiſſe, quod *Athniel*, heros ille fortiſſimus & Iudex

Iudex celeberrimus, in illa poſt ejus expugnationem doctrinam legis, à plerisque antea neglectam, contemptamque iterum reſtituerit, hancque pertractandam & explicandam curaverit. Aſt obſtat his ipſa hiſtoria, quæ nos docet, illam urbem, antequam ab *Athniele* expugnata fuit, hoc nomine jam appellatam eſſe. Alii aliter nominis hujus natales detegere conati ſunt, contendentes, illud ex eo ortum eſſe, quia urbs iſta quaſi tabularium & grammatophylacium Patriarcharum exſtiterit, in quo hi inde à diluvio varia rerum monumenta in poſterorum utilitatem condiderint & cuſtodiverint. Hiſtoria a) Scholaſtica tradit, cives & incolas hujus urbis arti ſcribendi multam quondam navaſſe operam, & in illa ſe quotidie exercuiſſe, ut aliis inſervirent, unde ortum ſit nomen *Kiriath Sepher*. *Nicolaus de Lyra* in ea opinione verſatur, literas, quibus Chananæi olim in legendo ſcribendoque uſi ſint, in civitate hac inventas, ibique ſcholas recte conſtitutas fuiſſe, quamobrem jure quaſi ſuo præ omnibus aliis urbibus nomen *Kiriath Sepher*, *civitatis literarum*, ſibi vindicare potuerit.

Veruntamen omnes has opiniones, quia dubiæ ſunt atque incertæ, haud dignas ulla inveſtigatione judicamus, ſed id tantummo-
do

a) vide *Dionyſ. Carthuſ.* in cap. XV. Joſuæ.

do exploratum atque evictum eſſe putamus, civitatem *hanc*, quæ uti jam ſupra monuimus, nomine quoque *Debbir* & *Kiriathſanna* appellata fuit, ideo nuncupatam fuiſſe *Kiriath Sepher*, quoniam incolæ ejus in ſcribendo operam præcipuam collocarunt, & in aliorum commodum libros utiles pro iſtorum temporum ratione literis conſignarunt. Quæ ſtudia egregia laudem ejus præclaramque famam ubique conſervarunt, inprimis apud eos, qui nobili flagrabant cupiditate legendi, ſcribendi, literisque vacandi, ut aliorum hominum & totius Reipublicæ utilitatibus recte inſervirent. Neque eam gloria ac fama æquiparavit *Kiriath Arba*, i. e. civitas *Arba*, urbs muris ac præſidiis probe munita, quam liberi *Enak*, gigantes iſti proceriſſimi & audaciſſimi, in poteſtate ſua habebant, uti relatum legimus in libro *Joſuæ* cap. XIV, 15. Quanquam enim homines cyclopici & ſanguinarii hanc maximi faciebant, civitatem contra *Kiriath Sepher* contemnebant, quemadmodum hodie plerique illorum, qui caſtra ſequuntur, loca munita & armamentaria bene inſtructa pluris æſtimare ſolent, quam templa, ſcholas ac Bibliothecas omnes; non tamen deerant viri liberales & pacis ſtudioſi, qui civitatem *Kiriath Sepher* reliquis omnibus urbibus præferebant. Nam in hac vivebant *homines*, hoc nomine omnino digni, utpote *humanitatis* ſtudioſi; ſed *Kiriath Arba* monſtro-

ſtris horrendis & gigantibus replebatur; iſta ſuppeditabat inſtrumenta & ſubſidia, quorum opera Reſpublicæ ordinantur, conſervantur, firmantur, bonisque variis cumulantur; hæc contra arma bellica varii generis miniſtrabat, quæ regionibus & civitatibus everſionem & ruinam inferunt.

Nomine hoc perhonorifico *Kiriath Sepher*, i. e. civitatis literarum, merito ornantur aliæ quoque regiones & urbes, in quibus unquam prodierunt & adhuc hodie prodeunt ſcripta utiliſſima, quæ ad doctrinam diviniorem diſſeminandam, artes & linguas propagandas, Reſpublicas gubernandas, omnemque generis humani ſalutem, cum in hac, tum in futura vita, promovendam maxime conducunt. Inprimis hoc nomen vindicare ſibi poterunt iſtæ civitates, quæ præter doctos סֹפְרִים (*Sopherim*) & auctores longe celeberrimos, nobiliſſimam quoque artem typographicam alunt ac fovent, cujus beneficio iſti utiliſſimi סְפָרִים (*Sepharim*) & libri brevi tempore & magno numero non per urbes & provincias tantum quasdam, ſed per totum terrarum orbem divulgantur, qui alias ob paucitatem exemplorum, calamo exaratorum, in conſpectum multorum venire haud potuiſſent. Maxime hoc nobili nomine appellanda eſt illa civitas, quæ non tantum Scriptoribus optimis & viris literatiſſimis nunquam non abun-

abundavit, artemque typographicam ſemper exercuit, ſed in qua ipſa etiam hæc ars, qua *nulla præſtantior, nullaque utilior excogitari poteſt*, primum ſingulari Spiritus S. *inſtinctu* afflatuque inventa, & ad omnes deinde gentes translata fuit. Maxime, inquam, tali civitati convenit nomen *Kiriath Sepher*, quoniam illa eſt fons, ex quo mira ſcriptorum, typis expreſſorum, copia ad omnes gentes pridem emanavit. Jam vero ſingulari Dei gratia factum eſt, ut Argentoratum noſtrum artis hujus primordia capere, & ſibi tanquam propria attribuere potuerit, dum an. M CCCC XL. atque adeo ducentos abhinc annos *in hac* urbe primum detecta, & deinde *cum toto* terrarum orbe communicata fuit.

Equidem non ignoro, eſſe permultos, qui, nobis contradicentes, hac ex urbe illuſtris artis typographicæ natales repetendos eſſe negant & pernegant. Ad quod, ut mihi quidem veroſimile fit, partim ignorantia impelluntur, dum totam rem ejusque circumſtantias non recte callent, partim invidia ac ambitione ſtultiſſima aguntur, qua laudem & gloriam tanti beneficii civitati noſtræ præripere ſtudent, eamque patriæ ſuæ, vel locis aliis, ex frivola propriæ laudis cupiditate potius, quam gloriæ divinæ ſtudio attribuere allaborant. Sunt enim non pauci, qui prima hujus artis ſæpius jam laudatæ initia ad ipſas adeo gentes barbaras, inprimis *Chinenſes*,

referre non dubitant, ſtatuentes, non Typographiam ſolummodo, ſed artem quoque tormentariam apud hanc gentem tamdiu floruiſſe, ut, quis utriusque auctor fuerit, nemo hucusque (ceu teſtatur *Mercator* pag. 626.) indicare potuerit. Neque etiam deſunt, qui inter Italos primum iſtius auctorem inveniſſe ſibi videntur; quinimo *Galli* quoque honorem hunc arroganter affectant; maxime autem *Moguntini* ac *Harlemenſes* in Belgio de hujus inventionis gloria acriter inter ſe contendunt, in quorum argumenta inquirere, injucundum & ab inſtituto noſtro alienum arbitramur. Veruntamen ſi quis antiquiſſima monumenta, annales & ſcripta, in tabulario inſtructiſſimo civitatis noſtræ aſſervata, (quæ diu antè hanc controverſiam motam à viris optimis collecta fuerunt, ut proinde auctor nullus illa vel temere rejicere, vel errorum ac mendaciorum inſimulare temere poſſit, niſi contrarium, non vanis narratiunculis & levibus conjecturis, ſed ſolidis atque certis argumentis probare queat) accurate perlegerit, & omnia ex ſincero veritatis amore ſigillatim perpenderit, fatendum ei omnino erit, nobiliſſimam b) typographiæ artem ſatis quidem celeriter Moguntiam & ad alia loca fuiſſe translatam, atque ibi magis magisque excultam & ornatam, prima tamen ejus funda-
men-

b) Chronicon Argent. MStum.

menta Argentorati à quodam hujus urbis cive, divinitus quaſi inſtructo, fuiſſe jacta. Civis iſte appellabatur *Johannes Mentelinus*, cujus ædes ſitæ erant in loco, qui vulgo *am Fronhof zum Thiergarten, nahe beym Münſter*, vocabatur. Simulac ille opus hoc præclarum Dei inſtinctu ac providentia perpendere inceperat, ſuum conſilia cum miniſtro ſuo *Johanne Gensfleiſchio*, homine ſagaciſſimo & callidiſſimo, communicavit, quia ejus ingenio & arte in negotio hoc perficiendo uti cupiebat. Verum perfidus ille, herum ſuum peſſime circumveniens, cum alio quodam, qui vocabatur *Guttenbergius*, & ditiſſimus erat, amicitiam contraxit, eique conſilia atque inventa arcana Domini ſui detexit, cumque illo clam Moguntiam ſe proripuit, ibique artem hanc Argentinæ excogitatam primus evulgavit. De his omnibus eruditi pariter atque illiterati in *Hiſtoria inventionis Typographiæ* hisce diebus in hac urbe in lucem edita plura reperire poſſunt.

Quoniam itaque ars hæc præclara inter præſtantiſſima gratiæ divinæ documenta, quæ Deus, à prima mundi origine, generi humano exhibuit, referenda venit, & quia Numen benigniſſimum, præ omnibus aliis totius terrarum orbis locis, noſtram præcipue civitatem Argentinam artis hujus primum inventæ gloria ornavit; jus fasque omnino eſt, ut nos, qui nunc hac in urbe vivimus, præ ceteris be-

neficium hoc mente grata perpendamus, ejuſdemque memoriam, præcipue hoc an. 1640 recolamus, ſollenniterque ejus natalem ſecularem ſecundum celebremus, non quidem, ut nova quædam affectemus, aut laudis gloriæve vanæ cupiditati ſatisfaciamus, aut invidia fœdiſſima impulſi aliis, qui opem auxiliumque in arte hac excolenda, Deo adjuvante, cumulate præſtiterunt, præcipue Moguntinis, quidquam de laudibus ſuis debitis detrahamus, neque etiam, ut genio indulgeamus, luxuriamve ſectemur, ſed potius, ut Deo T. O. M. qui omnium ſcientiarum & artium fons eſt inexhauſtus, gratias agamus decentiſſimas, deinde, ut noſmet invicem nobiliſſimæ hujus artis typographicæ ortum, uſum ac ſcopum edoceamus, denique, ut poſteris noſtris, ſi qui porro exſtiterint, pulchrum exemplum ſuppeditemus, quomodo artem typographicam æſtimare, pro tanto beneficio gratias debitas Deo perſolvere, & hunc theſaurum ad poſteros atque adeo mundi finem propagare debeant. Quos ut obtineamus fines, breve effatum Davidis, quod modo recitavimus, pie ſancteque conſiderabimus, & quæ in iſto de operibus divinis generatim dicta ſunt, ad artem typographicam breviter ſimpliciterque applicabimus, omniaque, ductu verborum *Davidis*, ad tria inprimis capita revocabimus. Primum aget de artis Typographicæ natura & conſtitutione; alterum

rum depretio, quod ei merito ſtatuendum ſit; tertium denique voluptatem oſtendet, quæ ex diligenti & accurata illius conſideratione cumulate in nos redundat. Faxit Deus, fons & origo bonorum omnium, per filium ſuum Jeſum Chriſtum, ut, quicquid hac de re diſſeremus, à Spiritu S. ad Numinis divini gloriam noſtrumque emolumentum dirigatur.

Quod itaque ad primum tractationis noſtræ caput attinet, quale opus ſit Typographia, & quid de illa judicandum? ad hanc quæſtionem breviter & generatim reſpondet Rex & Propheta *David*: *Magna*, inquiens, *facta ſunt Dei*; in qua univerſali propoſitione hæc particularis continetur: *Typographia magnum eſt opus divinum.* Quodſi quis hanc inferendi rationem minus probaret, atque Typographiam inter magna Dei opera referendam eſſe ideo negare vellet, quoniam neque in *Moſis*, neque in Prophetarum ſcriptis, neque apud Evangeliſtas, neque apud Apoſtolos ullum illius veſtigium deprehendatur, multo minus tanquam mirabile opus Dei celebretur; fatemur quidem, verba hæc non ῥητῶς & expreſſe in Sacris literis uſpiam exſtare, neque etiam in iſtis exſtare poſſe, quoniam libri Veteris pariter ac Novi Teſtamenti longe ante typographiam inventam jam fuerunt abſoluti, literisque conſignati. Sed paſſim in Scriptura S. dicta tam late patentia of-

offenduntur, ut propoſitio modo memorata particularis neceſſaria & legitima conſequentia ex iis elici queat. Quis enim eſt, qui illud Apoſtoli *Jacobi* cap. I. 17. ignoret? *Omne bonum donum omneque perfectum munus ſuperne eſt deſcendens à patre luminum*; hinc ſive bonum naturale ſit, ſive ſupernaturale, ſive ad corpus, ſive ad animam pertineat, ſive temporarium, ſive ſempiternum uſum præbeat, Deo id omne in acceptis referendum eſt. Quocum etiam conſentit Johannes Baptiſta Joh. III. 27. *Nihil uſurpare poteſt homo, niſi ſit ei de cælo datum*. Jam vero nobiliſſima ars typographica inter opera Dei bona, imo optima, locum obtinet, quod nemo, cui eſt mens ſana, facile impugnare poterit. Non tamen defuerunt homines futiles & temerarii, qui palam affirmare haud dubitarunt, artis hujus inventum Reipublicæ Chriſtianæ exitioſum eſſe. Aſt hi impii atque ingrati ipſi Reipublicæ exitioſi, communique utilitati noxii cenſendi, ideoque minime tolerandi ſunt, dum voces prorſus abſonas & abſurdas proferre non verentur. Quicquid enim de malis, ex arte typographica redundantibus, blaterant, id omne ab ejus abuſu ſumtum eſt. Clamitant nempe, hujus artis ope errores varios ac hæreſes diſſeminari, ſcripta, colloquia & carmina inania, laſciva & obſcœna ad mores juvenum ingenuorum & hominum egregie cordatorum corrumpendos divulgari, optimis

mis viris ſæpe infamiæ notas ſcriptis famoſis inuri, & *rixas* atque lites multas inter eruditos moveri, ali & augeri. Verùm enim vero, ſi ipſam rem propter ejus abuſum damnare fas fuerit, nihil ſane ſupererit bonum, nihilque, quod amplius tolerari debeat. Etenim recte c) Philoſophus ille paganus dixit: *Nihil invenies tam manifeſtæ utilitatis, quod non in contrarium transferat culpa.* Alioquin cœlum ſane & terra, ſol, luna, ſtellæ, elementa & quicquid in hac rerum univerſitate cernitur, imo ipſum ſanctiſſimum Dei nomen, peſſime ſæpenumero adhibitum, pro rebus perniciofis habenda eſſent. Abſit vero, ut ſic ſtatuamus! Abuſus rem ipſam per ſe non reddit noxiam & pernicioſam, ſed potius contrarium probat, illam ſcilicet bonam per ſe eſſe, quia veriſſimum eſt axioma illud: *rei per ſe malæ nullus datur abuſus.* Recte proinde ab abuſu magno, qui arti typographicæ adhæret, ad internam iſtius bonitatem dignitatemve concludere licet, utpote quæ eſt eo præſtantior, quo pejor ejus abuſus reperitur, quem non artis ipſius indoles, ſed hominum pravitas ei adſperſit. Jure itaque ars typographica in numero donorum bonorum habetur, & inter ſingularia Dei beneficia primo loco ponitur. Eſt illa immenſæ lucis & ſapientiæ divinæ radius ſplendi-

c) *Seneca* lib. VI. nat. quæſt.

diſſimus, qui per Dei providentiam in ſummam hominum utilitatem ſuperne deſcendit.

Quod ut ii, qui tardioris ſunt ingenii, clarius perſpiciant, nos autem juſto ordine & ſigillatim rem totam, quod nempe Typographia Dei omnipotentis opus ſit, demonſtremus, primo ſtatim loco obſervandum nobis venit, literas, è quibus ſingulæ voces componuntur, ſummis & mirandis Dei beneficiis annumerari debere, ſive illarum figuram externam, ſive ſonum & valorem internum reſpexeris. Enimvero divinæ Sapientiæ accepta referenda ſunt ipſa literarum primordia, quæ alphabetum vulgo ita dictum conſtituunt, ex quibus, quamvis illa numero perpauca ſint, mirifica quadam transpoſitione integræ voces, tam multæ, tamque diverſæ componuntur, ut omnem ſane captum hominum excedat, & ſummam admirationem mereatur, licet pauci ſint, qui animum rite ad hæc intendant. *Cicero* lib. I. Tuſcul. Quæſt. de animo ejusque origine divina diſputans, in admirationem abreptus quærit: *Quis ſonos vocum, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis terminavit.* Quod quum homo paganus explicare minus potuit, nobis id datum eſſe intelligimus & ſcimus, auctorem illius rei eſſe ſolum Deum, à cujus infinita ſapientia prima literarum elementa originem duxerunt, vel, ſi hominum more de his loqui licet, in cujus immenſo intelle-

ctu

ctu & arcana Bibliotheca ante jacta mundi fundamenta illæ literæ reconditæ fuerunt.

Quisquis hoc in dubium vocaverit, evolvat Exod. XXI. & Deuter. X. & mentis oculos in ipſum Deum conjiciciat, qui legem ſanctam & decem præcepta in duabus tabulis propria quaſi manu in ſede ſua cœleſti inſcripſit, & facile cognoſcet, Deum ipſum literarum eſſe auctorem. Enimvero initium ſcribendi fecit a litera א vel A, quæ adhuc omnium prima eſt, in his verbis: אנכי יהוה אלהיך *Ego ſum Deus Dominus tuus.* Sed dicat forsaſſe quiſpiam, hebræas literas à Deo originem ducere, & propria illius manu exaratas eſſe, non quidem negari poſſe; id tamen nequaquam affirmandum eſſe univerſe de linguis reliquis omnibus, quandoquidem quælibet natio propriis literarum notis utatur, ſicuti Syrorum, Arabum, Græcorum & Romanorum ſcripta & monumenta ſatis ſuperque demonſtrant. Sed probe tenendum eſt, literas per ſe & pro interno ſuo valore non niſi unius eſſe generis. A unam eandemq; ſemper ſervat ſignificationem, itidemque B. C. & reliquæ literæ omnes; neque Syri, Græci & Romani novas excogitarunt literas, ſed antiquas novis tantummodo notis deſignarunt, quas tamen omnes, ſi illarum figura paulo accuratius inſpiciatur, & ſingulæ ſedulo inter ſe comparentur, à literis habraicis derivatas eſſe cuilibet patebit.

bit Hæc itaque propoſitio prima eſt firma & ſtabilis: Deus ipſe literarum in omnibus linguis auctor eſt, quod ad illarum valorem attinet, ſed in ebraica lingua ipſas illarum notas manu quaſi ſua exaravit.

Quemadmodum autem prima elementa literæque ſingulæ Deo ſuos debent natales, ſic verborum quoque ex literis compoſitorum origo ab eo eſt repetenda. Uti enim propriis viribus quiſquam hominum literas effingere haud potuit, ita ex illis nullas unquam voces formaſſet, niſi Deus ipſe omnipotens eum hac facultate inſtruxiſſet. Ars ſcribendi, æque ut literæ ipſæ, ſunt mirabile Dei donum; & quemadmodum in hac rerum univerſitate Deus T. O. M. non elementorum ſolummodo, ſed omnium quoque rerum ex iis productarum, ſive illæ vita ſenſuque fruantur, ſive minus, creator ſapientiſſimus appellandus eſt, ita quoque eidem literarum non ſolum ſingularum, ſed etiam inter ſe connexarum inventio erit adſcribenda. Ipſe enim hujus artis primus & unicus auctor fuit, utpote qui decem ſancta præcepta propria manu & θεοχρειῶς tabulis lapidis inſculpſit, hocque donum cum hominibus communicavit.

Silentio d) autem hic non ſine gravi ratione prætermittimus varias veterum & hodierno-

d) *Polydorus Virgilius* lib. I. cap. 6.

ernorum eruditorum ſententias de primo artis ſcribendi inventore, quia nihil certi ex illis expiſcari poſſumus, & ſufficere id arbitramur, quod ſciamus, artem ſcribendi eſſe mirabile Dei donum: Interim ſi omnia, quæ huc pertinent, rite perpendantur, veriſimile certe ſit, primum hujus artis inventorem, quisquis demum fuerit, ſive *Adamus* ipſe, ſive *Sethus*, quos *Joſephus*, rerum Judaicarum Scriptor, lib. I. Antiqq. Jud. cap. 3. haud obſcure innuere videtur, ſive alius quispiam, hoc donum ſingulari ratione à Deo accepiſſe, qui non ſolum literas ipſas, ſed etiam modum eas rite conjungendi docuerit. Temporibus Novi Teſtamenti, poſtquam in Græcia quoque doctrinam evangelicam divulgare divinæ ſapientiæ & bonitati placuit, ſingulari Spiritus S. afflatu concitati ſunt Chriſti diſcipuli & Apoſtoli, qui vel omnes, vel plerique, literarum adeo rudes erant, ut *Petrus* & *Johannes* Act. IV. 13. *ἀγράμματοι καὶ ἰδιῶται illiterati & rudes* inde à juventute appellentur. Hinc evenit, ut illi tam linguarum peritia, quam ſcribendi arte imbuti, græco ſermone mentis ſuæ cogitata apte & concinne exprimere potuerint. Eadem fortaſſis ratione primus quoque literarum Scriptor à Deo ſingulari quodam inſtinctu ſcientiam literas effingendi & ex illis ſententias integras formandi nactus fuit.

Quo-

Quoniam autem in officinis typographicis recta typorum diſpoſitio, cujus ope integræ ſyllabæ, voces, verſus & paginæ componuntur, atque ordinatim excuduntur, ad ſcribendi artem omnino pertinet, imo dignitate eam, quæ calamo fit, longe antecedit, illa jure ſuo in numero operum divinorum ratione originis collocatur. Qua in ſententia mirifice nos confirmant multæ aliæ artes & ſcientiæ, utiles quidem & egregiæ, dignitate tamen multo inferiores, quam ars typographica, quas originem à Deo ipſo ejusque inſtinctu habuiſſe, inter omnes conſtat. Quum Deus ab Iſraelitis in deſerto ſanctuarium & domicilium ſibi exſtrui vellet, & ad tabernaculum illud ſplendide & affabre conficiendum, aurificibus, fabris ærariis, ferrariis lignariisque, tornatoribus, lapicidis aliisque artificibus prudentibus ſolertibusque opus eſſet, ipſe duumviros *Bezaleelem* & *Abaliabum* huic rei deſtinavit, illosque per Spiritum ſuum ſanctum ſcientia aurum, argentum & æs fabrefaciendi, gemmas ſculpendi & apte concludendi, ligna fabricandi, omneque opus conficiendi inſtruxit; qua de re ipſius Domini verba leguntur Exod. XXXI. 1. *Delegi nominatim* Bezaleelem, *eumque omnis artificii prudentia, ſcientia & peritia divino afflatu cumulavi*; ubi expreſſe dicitur, artifices hoſce peritiam ſuam ex & à Spiritu S. accepiſſe. Quin & figulorum quoque ac textorum mentio

tio ſit honorifica 1 Chronic. IV. 23. Immo Servatoris noſtri pater nutritius fuit faber lignarius, à quo ille opificium hoc addidiciſſe, in juventute diligenter exercuiſſe, & ex ſententia *Juſtini M.* in dial. cum *Tryphone* præcipue juga & aratra fabricaſſe fertur. Idem Luc. V. 4. *Petrum* ad piſcandum adhortatus eſt, ut oſtenderet, hanc quoque artem ab ipſo eſſe inſtitutam. *Paulus* Apoſtolus fuit tentoriorum opifex, atque hanc artem non ſolum exercuit, antequam ad munus Apoſtolicum vocaretur, ſed etiam officio iſto ſancto rite jam defungens, illam non penitus neglexit, cujus rei teſtimonium exſtat Act. XVIII. 2. ſq. ubi diſerte narratur, *Paulum*, poſtquam Corinthum venerat, apud Judæum quendam, nomine *Aquilam*, manſiſſe, & quia ejusdem artis erat, nempe tentoriorum opifex, una cum illo operatum eſſe, omnibus tamen Sabbathis in ſchola docuiſſe, ut cunctis manifeſtum fieret, & Apoſtoli munus & opificium quodvis honeſtum a Deo originem ducere. Quibus quoque conſona ſunt, quæ generatim dicit *David* Pſ. CIV. 20. *Oritur ſol, & prodit homo ad opus cuiusque ſuum*; & ſtatim ſubjungit: *& quam multa ſunt opera tua, o Deus, ſapienter omnia feciſti.* Negotia enim & opificia quævis viliſſima, ſi modo honeſta & utilia fuerint, Deum ſapientiſſimum auctorem profitentur. Id quod ex parte jam olim ipſi gentiles ductu

ſanæ

ſanæ rationis cogitando aſſecuti ſunt, vel ſaltem ab aliis, qui puriori doctrina divina imbuti fuerunt, acceptum approbarunt. Egregium prorſus teſtimonium *Seneca* lib. IV. de Benefic. cap. 6. & 7. exſtat, quando ait: *Deus tot artes commentus eſt, Magiſter Deus ex occulto producit ingenia.*

Quandoquidem igitur liquet, omnes artes, etiam leviores, quæ ad hominum utilitatem ſpectant, Deum omnipotentem auctorem agnoſcere; quanto certius hoc de arte typographica omnium nobiliſſima credere & affirmare licebit? Hæc ergo veritas firmiſſimo nititur fundamento, illam eſſe artem divinam. Pertinet enim illa ad dona Dei bona; Deus ipſe eſt auctor literarum, & illas ex theſauro ſapientiæ ſuæ expromſit, atque mirifice adhuc conſervavit, easdemque connectere docuit; à Deo orta eſt ars ſcribendi, quæ manu exercetur, atque adeo ars quoque typographica, quam haud immerito multis de cauſis Scripturæ reginam appellare licet.

His itaque evictis ſponte ſua ſequitur, typographiam eſſe מעשה גדול *magnum opus*, id quod ſecundo loco nunc conſiderandum erit. Omnia opera divina ſunt magua opera. *Magna ſunt opera Dei*, ait hoc loco *David*, quod univerſe de omnibus operibus eſt intelligendum, non eo quidem ſenſu, ac ſi opera Dei omnia magnitudine & excellentia

eſſent

eſſent inter ſe æqualia, ſed quod in ſe & in genere ſuo quodvis exiſtimandum ſit magnum & *præclarum*, tametſi præſtantia atque *magnitudine* alterum alteri ſæpius præſtet. Sic pulvis minutiſſimus in aëre volitans *eſt* magnum opus, quia nulla res creata ne minimum quidem pulviſculum ex ſe producere poteſt. Immo culices tenuiſſimi ſunt magnum opus, quia vivunt & diſcurrunt, etſi oculorum noſtrorum fere fugiant aciem. Recte pronunciamus, animal quodvis, quo ſubtilius ſit, eo majus eſſe, ſi mira ejus membra conſiderentur. Gramen denique ipſum, quod pedibus conculcamus, teſtatur, *potentiſſimum* & ſapientiſſimum eſſe ſuum *creatorem*, adeoque omnia opera divina, licet nonnulla tenuiſſimam præ ſe ferant ſpeciem, & ab aliis excellentia atque magnitudine longe ſuperentur, per ſe ſunt magna.

At quærat forſan quispiam, utrum ars typographica *ſimpliciter* tantum & *in genere ſuo*, an vero, ſi etiam cum aliis artibus, quæ manu exercentur, conferatur, magna & excellens, immo reliquis omnibus major & præſtantior appellanda ſit? Hoc poſterius merito affirmandum cenſemus, artem ſcilicet hanc nobiliſſimam non per ſe tantummodo magnum opus Dei eſſe, ſed etiam multo excellentius, quam multa alia, immo ſpeciatim omnibus artificiis opificiisque, quæ vel unquam exſtiterunt, vel adhuc hodie

exſtant, multum præſtare. Magna quidem ars eſt & inſignis, qua fabri aurarii varias figuras & imagines in auro ſolertiſſime effingunt, ut illarum ſubtilitatem nemo ſatis admirari queat. Magna utique ars eſt, quam vocant pictoriam, utpote qua artifices periti rei cujusvis imaginem adeò accurate exprimere ſolent, ut hæc quandoque pro ipſa re fuerit habita. Tradunt hiſtorici, *Zeuxin*, pictorem antiquum celeberrimum, uvarum imaginem tam feliciter pinxiſſe, ut aves quoque ad illas decerpendas advolaverint. Eundem ajunt certamen ſibi aliquando inſtituiſſe cum pictore *Parrhaſio*, qui, quum illud ſubiret, domum ſe conferens, tegumentum quoddam in tabula tam artificioſe depinxit, ut eminus contemplanti velamentum verum, textile & mobile eſſe videretur. Quod quum *Zeuxidi*, qui eum ad certamen provocaverat, eminus oſtendit, idque ſuum eſſe artificium prædicavit, hic, aliquandiu tabulam oculis uſurpans, poſtulavit, ut tegumentum, quod tabulam, adeoque ipſam artem occultet, removeret, cui *Parrhaſius* reſpondit: in eo vere excellit ars mea, quod tu, qui artem pingendi egregie calles, velamina depicta pro veris habuiſti. His verbis convictus *Zeuxis*, & adverſario cedere coactus, dixit: Viciſti, fateor, *Parrhaſi*, ego enim uvis meis tantummodo aves, tu tegumento tuo ipſum artificem decepiſti. Hujusmodi exempla

plu-

plura in libris hiſtoricis reperiuntur. Permagna porro ars adhibita eſt in conſtruendis iis, *quibus* hodie utimur, horologiis, utpote quæ elegantem imaginem providentiæ divinæ repræſentant, præſertim, ſi motus illorum prorſus mirabilis reſpiciatur, quo tot rotæ majores minoresque, inter ſe connexæ, tam accuratum ſervant ordinem, ut non tantummodo horas, ſed etiam totius cœli, ſolis, lunæ ac planetarum omnium curſum motumque indicent, cujusmodi artificium in æde cathedrali noſtra conſpicitur, quod optimis haud immerito eſt annumerandum. Magna etiam, immo maxima, *noſtra ætate*, incrementa ceperunt artes, *quas dicunt* hydraulicas, quæ variis in locis ita excultæ ſunt, ut non ſolum variarum avium voces imitentur, ſed etiam varia opificia, quin ipſa inſtrumenta muſica exprimant, atque omnibus ſpectatoribus admirationem ſummam moveant. Taceo complures alias artes egregias, quæ, quamvis per ſe ſint præſtantiſſimæ, non tamen magnitudine cum typographia comparari poſſunt, quæ omnibus longe antecedit.

Quod ſi quis dixerit, id facilius affirmari, quam probari, placere cuilibet ſuum artificium, hoc ſolum ab illo laudibus in cœlum efferri, *qui* contra ægerrime, niſi argumentis *ſolidis* & perſpicuis convictus fuerit, aliis *artibus primas*, quas ſuæ attribuit, concedat;

 huic

huic reſpondeo, noſtræ ſententiæ veritatem nobis ſtatim patere, ſi modo ad largam & ineffabilem utilitatem, quæ hac ex arte in omnes homines redundat, animum rite advertamus. Omnes certe artes bonas Deus cum hominibus ideo communicavit, ut ipſorum commoda promoverentur. Veriſſima eſt concluſio, quam *S. Baſilius* regul. fuſius diſput. interrog. 55. pag. 303. infert: *Uniuscujuslibet artis ſuffragium nobis à Deo in auxilium datum eſt.* Hinc quæcunque ars nos gratiſſimis & maximis utilitatibus cumulat, illa pro omnium præſtantiſſima & optima omnino eſt habenda. Jam vero omni dubio caret, inter omnes artes, quæ inde à mundi principio manibus exercitæ ſunt, vel adhuc exercentur, nullam reperiri, quæ tam præclare, tam varie, tam abunde, tam late utilitates præbeat, quam Typographia noſtra, quacum ſi ars auraria, pictoria, aliæque, quas ſupra commemoravimus, reſpectu utilitatis conferantur, arctis ſane limitibus hæ omnes ſunt deſcriptæ.

Ars typographica hanc præcipue utilitatem egregiam præſtat, quod ejus ope Veteris ac Novi Teſtamenti libri, in quorum lectione & ſcrutatione ipſa ſalus æterna innititur, ubique fuerint divulgati. Quamvis enim jam ante ejus inventionem hi literis conſignati extiterunt, tamen paucis in locis, in paucorum manibus & in paucis quoque linguis re-

reperiebantur. Non enim cuivis licuit, ad integrum codicem ſacrum deſcribendum librarios conducere, utpote quod vix hodie ob ſumptus infinitos fieri poſſit. Hinc, ſi tempora priſtina, & duo vel tria ſecula proxime præterita recogitemus, liquet ſane, Biblia Sacra nuſpiam fere in privatorum ædibus ad domeſticos uſus, ſed tantum in ſcholis, cœnobiis, aliisque ejusmodi locis exſtitiſſe. Majores inprimis noſtri adeo infelices fuerunt, ut ante Typographiam inventam multa millia illorum diem ultimum obierint, qui Codicem Sacrum nunquam ne oculis quidem viderunt. Quinimo jure dubitatur, num ante *typographiam* inventam tota Scriptura Sacra germanice verſa ſit, quamvis non deſint, qui *Ulfilam*, Hungariæ Epiſcopum, id multis jam ſeculis ante præſtitiſſe, & e græca lingua in noſtram vernaculam Biblia Sacra transtuliſſe affirment. Codices hebraici, græci ac latini Scripturæ Sacræ manu exarati olim quidem reperti ſunt, & hodie adhuc oſtenduntur. Interim tamen f) integra Biblia Sacra germanice in uſum Germanorum eſſe reddita, vix quispiam certo demonſtrare poterit.

Credo, multos hic adeſſe, qui in Bibliothecis præſtantioribus partim intra, partim extra Germaniam, varios variis linguis compoſi-

 tos

f) *Mathesius* conc. 13. de vita *Lutheri* p. 142. a.

tos Bibliorum Sacrorum Codices, qui ante duo vel tria ſecula ſcripti fuerunt, viderint; dubito tamen vehementer, num quis in Biblia Sacra Germanica ante tempora Typographiæ ſcripta inciderit; equidem me talia unquam videre haud memini. In Bibliotheca præſtantiſſima, quæ exſtat Auguſtæ Vindelicorum, monſtratur quidem codex, at iſte an. 1449 demum in noſtram linguam eſt converſus. conſ. *Zeilerus* in Itinerario Germaniæ cap. 12. pag. 273. Quum itaque res majorum noſtrorum tam inique atque miſere comparatæ eſſent, facile conjicere licet, quam exiguæ fuerint eorum de Deo rebusque divinis notitia, quantaque laborarint mentis cœcitate, adeo, ut malis quibusdam afflicti aut tentati, quo ſolatio ſe conſolarentur, non habuerint, utpote qui dictis & exemplis è Scriptura Sacra repetendis caruerunt, atque hinc in agone mortis conſtituti, incerti prorſus atque metu perculſi, immo deſperantes, vitam infeliciter ſæpenumero finiverunt. Sed miſeram hanc inopiam & egeſtatem ſuſtulit per Dei gratiam Typographia noſtra præſtantiſſima, quippe quæ fecit, atque effecit, ut in omnium manibus hodie verſentur Biblia Sacra Germanica, & iis quaſi abundemus, atque innumerabilia illorum exempla, variis formis excuſa, in promtu habeamus. Proſtant enim illa in formis, quas vulgo vocare ſolent in *folio*, in *quarto*, in *octavo* & in *duo-*

decim.

decima, ad uſum adeo accommodata, ut ea ſine ullo incommodo ubique nobiſcum ferre queamus. Habemus quoque illa figuris elegantiſſimis ornata, & gloſſis atque obſervationibus inſtructa; neque magni veneunt, neque ingentibus, ut olim, ſumptibus quinquaginta, ſexaginta, octoginta & centum thalerorum ad comparandum unum illorum exemplum MStum opus eſt, ſed pretio ſesquithaleri aut duorum codicem multo elegantiorem, quam qui olim manu exaratus erat, nunc emere licet. Quinimo varii quoque Scripturæ S. libri, exempli gratia, Novum Teſtamentum, Pſalmorum liber, *Salomonis* Proverbia, ſingulatim exſtant ad uſum noſtrum impreſſa. Prodierunt præterea pedetentim mult: alii utilitatis haud vulgaris libri, qui ex Scriptura S. excerpti & collecti ſunt, verbi cauſa, B. *Lutheri* Catechiſmus, Biblia illa parva, meditationes & contemplationes ſacræ, librique innumeri precum, quarum uſus in graviſſimis caſibus omnis generis eſt egregius. Ut breviter dicam, nos Germanos, ſi modo id perpendere recte velimus, omni cognitione atque doctrina abundantes reddidit Typographia, adeo ut, quum olim cellæ quaſi penuariæ majorum noſtrorum vel prorſus inanes eſſent, vel paululum modo panis atri ſuppeditarent, nunc nobis illæ omni alimento cœleſti refertæ ſint, de quo aliis quoque impertire queamus. Id ſane

nulla ars alia, quamvis excellens, unquam præſtitit, aut præſtare potuit.

Hæc ſufficere poſſent, ut appareat, Typographiam eſſe magnum Dei opus, quin etiam inter artes reliquas maximum & præſtantiſſimum, quamvis nullum alium fructum præſtaret præter illum, quem jam indicavimus. Verum, quemadmodum uſus iſte, de quo nunc egimus, reſpectu animæ eſt prorſus egregius, ita ars laudata communi hominum vitæ plurimas & maximas commoditates præſtat. Inſervit enim mirum in modum regimini civitatum, magiſtratibus eorumque conſiliariis, Legisperitis, aliisque, dum eis ſapientiſſimorum Regum ac Legislatorum veterum ſtatuta, leges & actiones ante oculos ponit, in quibus ut in ſpeculis cernere poſſunt, quomodo ipſi rempublicam prudenter regere & ad ejus emolumentum juſtitiam & pacem tueri debeant. Multum illa inſervit Medicinæ, dum veterum medicorum experientiſſimorum monumenta, ſcripta, cogitata & conſilia in lucem producit, quæ hodie in multis quotidianis caſibus, tam ipſis medicis, quam ægrotantibus, uſui maximo eſſe poſſunt, ut nunc libros medicos recentiores, quos itidem hæc ars divulgat, ſilentio prætercam. Multum inſervit Philoſophiæ cultoribus, præſertim iis, qui naturæ vires ſcrutantur, cœlum, ſtellas, elementa, montes ac valles, herbas & arbores,

res, homines & animalia, eorundemque proprietates contemplantur, qui ſi veterum Philoſophorum ſcriptis carerent, in ſpiſſis adhuc tenebris oberrarent. Immo in quanta nos verſaremur omnium rerum ignoratione, quæ ab origine mundi in quatuor illis monarchiis magnis in utraque republica, eccleſiaſtica nempe & civili, unquam geſtæ ſunt, niſi Typographiæ beneficio omnium temporum hiſtoriam in manibus teneremus? Quid quæſo inter nos & Lappones aliasve barbariſſimas gentes diſcriminis intercederet!

Sed latius adhuc uſum ſuum exſerit *typographia*, eundemque in plurimas quoque *alias artes* cumulatiſſime effundit. Interrogo pharmacopolas, fabros aurarios, pictores, aliosque artifices, annon multis in rebus hærerent, ſi libris plane omnibus deſtituti eſſent. Magno etiam illa adjumento eſt agricolis, hortorum cultoribus, quin etiam illis, qui militiæ nomina dederunt. Ergo, ut jam dixi, artes quidem reliquæ omnes ſuis finibus ſane exiguis continentur, certisque tantummodo in rebus, plerumque ad hanc ſolum vitam pertinentibus, uſum ſuum præſtant, typographiæ autem utilitas omnes totius terrarum orbis fines, omnesque hominum ſtatus & officia penetrat, atque non ſolum hujus, ſed etiam futuræ vitæ felicitatem auget.

Hæc in cauſa fuerunt, cur optimis & ſapientiſſimis viris, quandocunque in mentionem typographiæ inciderunt, verba deficere viderentur, quibus pro dignitate eam extollerent.

Magnus noſter *Lutherus* in Tiſchreden cap. 37. pag. 386. b. eam ſummum & poſtremum donum appellat, quo Deus rem Evangelii in dies promovet, immo flammulam extremam ante exuſtionem mundi.

Quibus conſonant, quæ *Melanchthon* ſcripſit in Chronico lib. V. ſub Friderico III. *Artificium eſt divinitus humano generi communicatum. Cardanus* rotunde dicit lib. XVII. Subtilit. *Ars excudendorum librorum nulli nec utilitate, nec dignitate, nec ſubtilitate cedit*; cui ſuffragatur *Bodinus* method. hiſt. cap. 7 his verbis: *una hæc ars cum omnibus omnium veterum inventis certare facile poteſt.* Ut cetera clariſſimorum virorum teſtimonia taceam.

Hæc ſunt, quæ ad ductum textus noſtri de prima, quam attulimus, quæſtione monenda nobis fuerunt; Quale ſcilicet opus ſit Typographia, & quid de illa judicandum? Oſtendimus primo, illam eſſe opus Dei O.M. qui eſt fons omnium donorum bonorum, & in his literarum & artis ſcribendi, cum hominibus communicatorum; deinde eſſe etiam opus magnum, quod omnes reliquas artes magnitudine, præſtantia & excellentia longe antecedit ob inſignem utilitatem, quam verbis

bis exprimere ſatis vix ac ne vix quiſpiam poterit.

Ceterum ex his nos omnes, cujuscunque ſumus ætatis, quam præſtans Dei bonum & eximium beneficium ſit ars literas & voces ore ac calamo exprimendi, præcipue autem typis eas promulgandi, cognoſcere debemus. Verendum tamen eſt, ne pauci admodum ſint, qui unquam hæc rite perpenderint. Quippe dum in conſuetudinem quotidianam apud nos venit, verſari circa literas, eas pingere, libros ſcribere, atque typis exprimere, plerique hæc omnia flocci faciunt, quemadmodum cetera quoque ſummi *Numinis* beneficia, quibus quotidie perfruuntur, in minimis poni ſolent. Quis enim, quæſo, quando prima literarum elementa aut ipſe intuetur, aut a puerulis illa pronunciari, & ex iis ſyllabas componi audit, in magnum illud, quod in his reconditum eſt, myſterium inquirit, vel ad radios, qui ex iis elucent, ſapientiæ divinæ ſplendidiſſimos mentis aciem rite intendit? Jam vero, quid in admirationem magis nos rapere deberet, quam quod ex paucis admodum literis, uti ſupra obſervatum fuit, tot vocabula & tot libri in omnibus linguis compoſiti ſint, & adhuc componi poſſint? *Neſcio, an aliquid*, exclamat vir quidam egregius, hæc omnia ſecum reputans, *magis admiratione dignum in rebus creatis!* Id quoq; in numero maximorum miraculorum ha-

habendum eſt, intellectum noſtrum, ſimulac characteres nonnulli, vel ſigna, i. e. literæ in charta aut calamo aut typis expreſſæ, oculis percipiuntur, ſtatim reddi certiorem de iis, quæ vel Deus ipſe, vel homines longiſſimo à nobis intervallo remoti loquantur, poſtulent atque agant. Cujus quidem rei mirandæ ſenſu nos, quibus illa eſt vulgaris & pervulgata, parum admodum movemur. At Indi barbari timore & admiratione perculſi ſunt, ubi viderunt, Europæis advenis ex variis notis & characteribus in charta depictis pateſcere, quæ aliis in locis gerantur, quæque alii procul ab illis disjuncti exigant. Narrant enim g) rerum Indicarum ſcriptores, illos conjecturis ſuis eo progreſſos eſſe, ut partim ſibi perſuaſerint, ineſſe libris ac epiſtolis loquendi potentiam, vel aliam ſingularem quandam divinam virtutem, atque hinc aures ad illas admoverint, cupidi quaſi arcanum quid ex iis audiendi; partim crediderint, epiſtolas omnia videndi aliisque enarrandi facultate eſſe præditas, quod exemplis ſpeciatim corroborari, noſtri inſtituti ratio haud patitur. Aliquid tale profecto nobis quoque accidiſſet, ſi quem, nullam unquam literarum, epiſtolarum ac librorum notitiam habentes, varia è charta narrantem & in-

g) *Benzon.* lib. II. de nov. orb. p. 249. *Lulius Biſciola* lib. VI. cap. 12.

indicantem offendiſſemus. Quapropter agnoſcere par eſt, quantum uſum literarum ſcripturæ & Typographiæ inventio afferat, quantumve ſit donum, quod nos literas calamo vel typis expreſſas diſtinguere queamus, ita quidem, ut earum ſignificatio ſine ulla confuſione eadem nobis ſemper maneat; non temere dico, ſignificationem literarum ſemper eandem manere, neque nobis mox hoc, mox aliud indicare. Non dubito, eſſe illa levitate nonnullos, qui hæc omnia rideant, & fieri prorſus non poſſe exiſtiment, ut in literis vel notis certis percipiendis quiſpiam adeo hallucinetur, ut A id eſſe putet, quod omnes alii pro B accipiant, vel X & L inter ſe confundat. At enim vero, qui ita cenſet, is recordetur turrim iſtam Babylonicam, quam exſtruendam homines temerarii ſuſceperant, ubi documento prorſus ſingulari id, quod diximus, confirmatum deprehendet. Qui enim huic operi manus admovebant, quum antea lapides, calcem, cæmenta, reliquamque omnem architectonicam materiam propriis nominibus ſingulatim diſtinguerent, horum repente ſunt obliti, atque prorſus alia iſtis rebus impoſuerunt, unde, perturbati penitus & confuſi, ab opere hoc continuando ſunt præpediti. Idem ſane nobis omnibus in diſtinguendis literarum notis contingeret, ut ubique hæreremus, & ne verbulum quidem aut ſyllabam componere

atque

atque pronunciare poſſemus, ſi Deus lumen cognitionis perpetuæ literarum, quas olim didicimus, nobis iterum ſubtrahere vellet.

Hæc igitur omnia, quæ parvi hactenus fecimus, probe perpendenda & menti noſtræ ſedulo inculcanda ſunt, ut, quoties prima literarum elementa, vel ore prolata, vel calamo aut typis expreſſa, oculis & auribus percipimus, toties admiratione compulſi, verbis Regis ac Prophetæ noſtri utamur: *Magna ſunt opera Dei*; inſignis & ſumma eſt ejus in nos gratia, dum mirabili hac ratione amice nobiſcum colloqui, & voluntatem ſuam, resq; alias utiliſſimas patefacere nobis non fuit dedignatus. Inprimis vero nos, qui urbem hanc incolimus, exclamare decet: Magna ſunt Dei opera in noſtra Republica & civitate edita, quippe in qua primum, uti ſupra jam commemoravimus, nobiliſſima ars typographica, ſingulari Spiritus S. inſtinctu & afflatu, à quodam ejus cive eſt inventa. *Sic ſane aliis non fecit.*

Quando mens noſtra ſpatium præteriti temporis quinquaginta vel ſexaginta annorum, aut unius, aut duorum, aut trium ſeculorum reſpicit, & ſecum reputat, quomodo hanc urbem regere Deo O. M. placuerit, ſumma ſane & ſingularia beneficia plurima deprehendemus, quibus illam præ ceteris omnibus ornavit. Ipſa ſane regiminis conſtitutio, optimaque Reipublicæ noſtræ forma,

ma, quamvis alibi in tota Germania offendes, longe lateque in multis ſcriptis palam celebrata fuit. Spectant huc mira Reipublicæ noſtræ per tot ſecula conſervatio, cultus ſuperſtitioſi abrogatio, doctrinæ puræ & ſalutaris inſtitutio, una cum ordinatione & conventu eccleſiaſtico, qualem in nulla alia Rom. S. Imperii civitate reperire licet. Scholæ & Academiæ fundatio & propagatio, quin virorum præſtantiſſimorum de ſcholis & eccleſia meritiſſimorum magnus numerus, aliaque plurima. His merito quoque annumeratur firmiſſimum illud & mirum divinum præſidium, quo civitas noſtra, tota fere Germania jam cadente, protecta eſt, & conſiliis inopinatis ſæpenumero munita, quum omni jam auxilio deſtituta videretur, quin periculis præſentiſſimis erepta, quum illa effugiendi ſpes omnis præciſa eſſet, de quibus omnibus alibi prolixius nobis diſſerendum erit. Denique in hoc ſingularium beneficiorum numero reponenda quoque eſt ars illa typographica, cum urbe noſtra Argentina ejusdemque cive quodam, præ omnibus aliis gentibus, ceteriſque Germaniæ civitatibus, primum a Deo communicata.

Jam vero beneficia ſingularia, ſingulares quoq; & ſummas gratias merentur, uſumq; rectum donorum iſtorum, in omnibus civitatis ordinibus, & à cujuscunque conditionis atq; fortunæ hominibus accurate obſervandum,

ne

ne beneficia ſingularia, quæ in nos collocata ſunt, ſingulares & extraordinariæ pœnæ, contumeliæ & contemptiones aliquando conſequantur. Etenim ſic judicia ſua exercere conſuevit Deus, Judex ſupremus, ut nempe à gentibus & civitatibus, ſi illæ beneficiis maximis, quibus eas affecit, peſſime utantur, graviſſimas quoque & atrociſſimas pœnas repetat, cujus rei innumera ubique exſtant exempla in hiſtoria rerum politicarum pariter ac eccleſiaſticarum, quæ alio tempore proferri ſolent. Agnoſcat itaque quiſlibet, cujuscunque ordinis ſit, beneficia à Deo nobis impertita, eademque pia ſemper & gratiſſima mente, verbis & factis recolat.

Qui gubernacula reipublicæ tractant, id inprimis curent, ut conſtanti & fortiſſimo animo ſemper verum Dei cultum tueantur, falſo autem naviter reſiſtant, juſtitiæ quoque, fidei germanæ & priſcæ ſimplicitati ſtudeant ipſi, & ſtudere doceant omnes cives, ne dum ipſi clavum tenent, antiquæ famæ & gloriæ Reipubl. noſtræ quicquam detrahatur. Nos qui munere ſacro in Eccleſia fungimur, debemus curare, ut ſacroſancta & pretioſiſſima noſtra religio integra & intemerata maneat, ad id contendere, hoc efflagitare continuis & ardentiſſimis precibus, ſollicitam pro Chriſti grege curam adhibere, lupos curſitantes fortiter repellere, auditores noſtros admonere, & caſtigare quavis occa-

ſione,

ſione, ſive commoda illa fuerit, ſive minus, ne nobis vel tacentibus, vel diſſimulantibus, vel vitam perditam & diſſolutam agentibus, aut doctrina Chriſti aut diſciplina eccleſiaſtica detrimenti quid accipiat, ſed ita ſemper vivamus, ut rationem tanti muneris nobis reddendam arbitremur. Profeſſores autem & Præceptores id ſibi negotii inprimis datum exiſtiment, ut juventutem fidei ſuæ commiſſam omni doctrina & præcipue vera ac ſalutari Dei cognitione inſtruant, vitam probe & decore agere doceant, & ab atheiſmo, quem vocant politicum, qui hodie mirum in modum invaluit, ſedulo abſterreant. Quinimo generatim quoque omnium urbis noſtræ civium & incolarum officium eſt, ut ſinguli, quicquid ad urbis hujus celeberrimæ res civiles & eccleſiaſticas firmandas & augendas facere poſſit, id omne ſincere & junctis quaſi viribus curent, & ad Reipublicæ ſalutem operam ac ſtudia ſua conferant.

Jacobus Wimphelingius, vir gloria & eruditione inſignis, libro ſuo, qui inſcribitur *Germania*, quem CXIX. abhinc annnos noſtro Magiſtratui dicavit, præfigenda curavit urbis hujus inſignia, cum hiſce verſiculis:

Argentina, tuas ut ſerves, inclyta, vires,
Neve tua forſan diripiantur opes.
Fac, privatus amor deſit, diſcorsque ſimultas,
Factio, vis, faſtus, mœchia, luxus edax.

Nec tibi diſpliceant juſtum, ſapientia, mores,
Relligio, virtus, ars, bona ſcripta, fides.

Qui ſane digniſſimi ſunt, ut memoriæ mandentur, & in uſum convertantur.

Ergo, uti quilibet pro conditione ſua atque officio ex grato erga Deum animo id operam dare debet, ut totius civitatis felicitas & gloria in rebus omnibus conſervetur, ita quoque id in propaganda arte typographica obſervandum erit, ut hæc omnium artium quaſi regina, & ſummum ornamentum, in Dei gloriam, civitatis hujus laudem, & noſtrum poſterorumque noſtrorum emolumentum porro conſervetur, de quo argumento, Deo volente, octo poſt dies plura dicere conſtitui. Ceterum nunc finem concioni huic impoſiturus, Deum ſupplex veneror, ut omnia hæc felicitati noſtræ æternæ inſerviant, idque faciat propter dilectum filium ſuum Jeſum Chriſtum in Spiritu S. Amen.

Concio II.

De Typographia debito honore proſequenda.

Quemadmodum nullum eſt dubium, quin Deus T. O. M. omnium bonorum fons & origo ſit, nemo autem inter mortales vel à ſe ipſo, vel ab alio

alio quodam tanquam primo auctore quidpiam accipiat, &, quamvis ſtudia atq; operam alter alteri præſtet, verbi cauſa, ſubditis imperans, auditoribus docentes, liberis parentes, pauperibus divites, nemo tamen hoc, quod in alios confert, ex peculio ſuo promit, ſed id ipſum mutuo quaſi datum à Deo clementiſſimo accepit, monente illud S. *Petro* 1 ep. IV. 10. ſic etiam certiſſimum eſt, Deum bona, quæ fuerit largitus, haud pro cujusque arbitrio adminiſtrari velle, ſed potius quemlibet obſtrinxiſſe ad dona, quibus ornatus fuit, ita collocanda, ut Dei voluntati ſatisfiat, ejusque gloria promoveatur. Id, quod optime docet Servator noſter in egregia illa parabola *Luc.* XIX. de decem ſervis, quibus Rex decem talenta dederat, non eum in finem, ut illa in terra abſconderent, vel ſibi ipſis lucrum ex illis facerent, aut ea in proprium commodum converterent, ſed ut potius aliis fœnori darent, dominoque, domum revertenti, quæſtus magnos uberesque ſuppeditarent. Pari quoque ratione Deus hominibus dona ſua diſtribuit, alterumque his, alterum aliis ornavit, non quidem, ut vel turpiter illa negligerent, vel jactantius de iis gloriarentur, aut quocunque alio modo illis abuterentur, ſed, ut ea in laudem & gloriam Dei, Domini noſtri, cui hæc ipſa debent, uſurparent. Quæ etiam in cauſa ſunt, cur in Scriptura S. nusquam hominem quempiam bo-

norum, quæ poſſedit, Dominum eminenter dictum legamus, qui potius eorum tantum adminiſtrator & diſpenſator ubique appellatur. Quamvis etiam nonnunquam in literis ſacris propriæ commemorentur poſſeſſiones, quemadmodum *Abrahamus* agrum proprium ſibi acquiſiviſſe, Gen. XXIII, 18. *Jacobus* gregem proprium à ſocero accepiſſe, Gen. XXX, 36. & Iſraëlitis terram Cananiticam, ut propriam addictam fuiſſe, Gen. XLVIII, 4. dicitur; hæc tamen omnia certis conditionibus adſtringenda, & nonniſi reſpectu aliorum hominum, qui jure in aliorum bona excluduntur, intelligenda eſſe, omnes norunt. Dei enim reſpectu quis audebit ſe bonorum ſuorum, prout lubeat, adminiſtrandorum dominum appellare? qua de re Deus ipſe voluntatem ſuam declaravit, quando diſerte ad Judæos ait Levit. XXV. 23. *Terra eſt mea, & vos mihi peregrini eſtis & hoſpites.* Terram quidem Chananæam Iſraëlitarum propriam appellat Exod. VI. 8. *terra, quam* Abrahamo, Iſaaco & Jacobo *me daturum eſſe promiſi, poſſeſſionem vobis tradam;* hanc tamen illis ita pollicetur, ut in iſta non, uti antea in Ægypto, tanquam peregrini & ſubditi commorarentur, ſed in illa habitarent & regnarent, ſicut Pſ. CXIV. 1. legitur: *Quum Iſraëlitæ ex Ægypto, quum Jacobea domus emigraret ex populo barbaro, Judæi & Iſraëlitæ Deo fuere ſanctitati & poteſtati.* Etenim Deus illos in terram

ram Chananæam, quam promiſerat, deduxit, & ita gubernavit, ut neque in rebus, quæ ad eccleſiam, neque in iis, quæ ad politiam ſpectant, alieno magiſtratui obedire debuerint. Cultus illorum religioſus plane ab aliarum gentium ritibus ſacris diſcrepabat, è gente ſua ſibi eligebant, qui faſces imperii tenerent, adeoque plena libertate gaudebant. Interim quandocunque coram Deo apparebant, ingenue profitebantur: Domine, tua, non noſtra, eſt terra, quam pede premimus, nos vivimus in ea, ut peregrini & hoſpites, nos terræ noſtræ, omniumque bonorum, quæ in ea fidei noſtræ commiſiſti, diſpenſatores ſumus & adminiſtratores.

Eadem ratione quemlibet coram Deo loqui oportet, qui recte loqui cupit. Quid enim eſt, quod ei non debeamus? nihil omnino, quod ad dona bona pertinet, ſive in nobismet ipſis, ſive extra nos reperiatur, noſtrum proprium eſt. Ne animæ quidem noſtræ nobis propriæ ſunt. *Omnes animæ ſunt meæ*, inquit Dominus Ezech. XVIII. 4. Propterea haud licet facultates illius, intellectum, rationem, voluntatem, appetitum & ſenſus externos ad rem quamcunque pro noſtro arbitrio adjungere, ſed illæ unice & ſemper ad Deum dirigendæ ſunt. Nec corpus plane noſtrum eſt, nec in noſtro arbitrio prorſus poſitum eſt, illo & membris illius, præcipue ore, lingua, oculis, auribus, mani-

bus pedibusque uti, quemadmodum lubet; *ſunt enim Domini, & ut beſtia vivens, ſancta & Deo accepta eſt præſtanda*, Rom. XII. 1. Idem Apoſtolus *Paulus* 1 Cor. VI. 19. ſq. totum hominem, cum partibus ejus eſſentialibus, corpore & anima, commemorans, ait: *Vos non eſtis veſtri, quippe pretio emti, propterea honorate* ſane *Deum veſtris & corporibus & animis, quæ Dei ſunt.* Sic quoque officia & munera, quibus fungimur, è noſtro pendent arbitrio, ſed ad Deum, à quo inſtituta ſunt & nobis demandata, pertinent. Eccleſiæ miniſtri & doctores ſunt οἰκονόμοι, divinorum arcanorum diſpenſatores, 1 Cor. IV. 1. Verbum & Sacramenta nequaquam ſunt ipſorum, ſed Dei theſauri, quos fideliter adminiſtrare debent, neque grex, cui præpoſiti ſunt, eſt illorum proprius, ſed Dei, utpote quem ipſe ſuo ſanguine redemit, *Act.* XX. 28. Nec Principes & Magiſtratus ita poſſident terram, quam regunt, ut pro voluntate ſua omnia in illa immutare poſſint, ſed Dei ſunt vicarii, cui aliquando rationem reddere debent. Quocirca gravi eos ſermone alloquitur auctor libri Sapientiæ VI. 2. ſq. *Audite Reges, & attendite, diſcite rectores finium terræ, auſcultate, qui multitudini imperatis; Vobis ſane a Domino imperium, & a Supremo poteſtas eſt data, qui veſtra & facta exentiet, & conſilia examinabit.*

Similiter quoque res in ſtatu domeſtico ſe habent. Nihil eſt, quod parentes & domi-

mini ut proprium à Deo acceperunt. Ipſi liberi, qui ex eorum lumbis egrediuntur, filii Dei audiunt, & quicquid in illis deperditur, Deo deperdi cenſendum eſt, uti ipſe teſtatur Ezech. XVI. 20. *Meos mactas liberos, immolasque idolo.* Sic quoque bona quævis, alimenta, veſtimenta ac opes omnes Dei ſolius ſunt, de quibus itidem ipſe *Hoſ* II. 8. hunc in modum loquitur: *Ipſa quidem Iſraël neſcit, me ſibi ſuppeditare frumentum, muſtum, oleum, argentique multum & auri dare, quibus* Baali *operantur, qua de cauſa rurſus frumentum muſtumque meum ſuo anni tempore intercipiam, lanamque & linum meum auferam.*

Idem generatim & univerſe de omnibus artibus utilibus pronunciandum eſt, quas nempe Deus mera gratia adductus cum hominibus ad ipſorum emolumentum communicavit. Sunt manentque Deo propriæ, ut unico fonti, ex quo profluxerunt. Homines, qui eas callent, quique exercent, & in uſum ſuum convertunt, tantum pro adminiſtratoribus ſunt habendi, nec pro arbitrio ſuo circa eas verſari poſſunt, ſed ut fideles reperiantur, ad Dei honorem & proximi utilitatem illas tractare debent. Juriſperiti, (nam de Theologis jam ſupra diximus) Medici, Philoſophi, Oratores atque Poëtæ, quicquid artis & experientiæ poſſident, id omne Deo debent, ad cujus laudem atque gloriam omnia revocare illos o-

portet, cujus officii ſi ſunt immemores, & proprium commodum, gloriam vel avaritiæ pabulum ſibi tantummodo quærunt, Deum quaſi defraudant, vel ſaltem perfidi adminiſtratores fiunt, qui bona Domini ſui negligunt & perdunt. Sic nobiliſſima ars muſica eſt cariſſima quaſi Dei filia,: quam ipſe ſancte & caſte coli atque obſervari cupit. Hac ſi quis vel voce, vel inſtrumentis abutitur, illamque Veneri vel Baccho, laſciviæ, intemperantiæ, ebrietati & luxuriæ conſecrat, vim & ſtuprum quaſi illi infert, in ſuam ipſius perniciem & condemnationem, quia certiſſime petulantes cantilenas & modulationes æterno planctu atque dentium ſtridore luet. Neque aliter ſe habent ceteræ artes omnes atque opificia, hominibus ex divina inſtitutione utilia, quocunque illa nomine appellentur, & quam vilia etiam multis videantur. Omnes, qui illa didicerunt & exercent, non ſe exiſtimare debent illorum dominos abſolutos, ſed tantum diſpenſatores in fabricis & officinis ſuis, quemadmodum miniſtri verbi divini ſunt in cathedra ſacra, & in tribunalibus judices; non ſane illis pro arbitrio ſuo agere quidvis, laborare, emere ac vendere licet, ſed prout id norma gloriæ Dei & amoris erga proximum exigit.

Eadem denique eſt conditio Typographiæ, artis omnium præſtantiſſimæ, quam Deus ſub finem mundi & ultimis his diebus patefecit.

fecit. Neque hæc poteſtati noſtræ conceſſa, ſed mutuo tantum data eſt, neque eum in finem detecta, ut illa pro prava libidine noſtra abutamur, ſed ut eam ad Summi Numinis, cujus opus eſt, gloriam, & ad proximi utilitatem adhibeamus, ne alioquin Deum eo adducamus, ut beneficio hoc, quo nos ornavit, iterum privet, & priſtinam barbariem, rerumque ſacrarum inopiam gravius prorumpere ſinat. Huc ſpectat ſcopus, quem nobis hodie præfixum habemus. Quum enim ante octiduum ad ductum textus noſtri ipſam artis typographicæ naturam conſideraverimus, eamque Dei eſſe opus, idque *magnum*, *in*ſignique abundans utilitate, luculenter perſpexerimus, ordo jam poſtulat, ut nunc edoceamur, quomodo erga magnum hoc Dei opus & donum nos gerere debeamus, ut illius fructum ſemper capiamus. Huic noſtro inſtituto adſit & benedicat Deus O. M. atque Spiritus ejus gratioſus, propter Chriſti meritum!

Quomodo igitur nos erga magnum illud Dei opus, artem typographicam intelligo, gerere debeamus, ut rite & decenter illo utamur, id ſtrictim docet *David* paucis, quæ modo recitavimus, verbis: *ſtupenda ſunt*, (vel: *qui inquirit in ea.*) Sedulo itaque inquirendum eſt in magna Dei opera, atque adeo in nobiliſſimam artem typographicam. In lingua ſancta uſurpatur vox דרושים, quæ pro-

prie ſignificat *exquiſita*, *inveſtigata* & *explorata*; ut eo redeat ſenſus: Delectant excelſa opera Dei omnes, qui rite ea attendunt, & accurate perpendunt. *Johannes Piſcator* quidem in verſione B. *Lutheri* non acquieſcens, uti aliis in locis pluribus, ſic hic quoque, ſuo ingenio indulget, quocum longam inſtituere diſputationem operæ pretium haud fuerit. Sufficit ex ipſis religionis ſuæ aſſeclis *Abrahamum Scultetum* illius nullam rationem habuiſſe, ſed in concionibus ſuis in librum Pſalmorum verſionem B. *Lutheri* in textu pariter ac explicatione ipſa ad verbum retinuiſſe.

Poſtulat itaque Deus, ut magna, quæ edidit opera, in ſummo quoque apud nos ſint pretio, imo poſtulat, ut erga omnia omnino opera ejus decenter nos geramus, ſingula diligenter contemplemur, & rite quoque uſurpemus. Artifex quisque, pictor, faber aurarius & horologiorum confector artificium ſuum, quod accurata diligentia affabre fecit, in publico ponit, illudque oculis non conniventibus, ſed acutis & intentis conſpici vult, ut ſibi ex accurata totius artificii contemplatione debitam laudem & gloriam acquirat. Ægre fert *Zeuxis*, pictor celebris, Helenam ſuam, exquiſita arte depictam, à prætereuntibus vel plane non, vel obiter tantum, aſpici; gaudet contra vehementer, quando acutus *Nicoſtratus* oculos in

eam cupide conjicit; illam omni ex parte accurate contemplatur, atque propter inſignem, quæ in ea eminebat, artem maxime admiratur. Pari quoque ratione Deus omnia ſua opera contemplanda nobis propoſuit, ut ea probe conſideremus, & ex illis majeſtatem atque potentiam ſummi ac ſapientiſſimi auctoris plene cognoſcamus, laudibusque celebremus. Ideo fabrica illa admirabilis cœli & terræ nobis ante oculos poſita eſt, cum omnibus iis, quæ in illa reperiuntur; ideo ſol, luna ac ſtellæ lucent; ideo aër avibus, piſcibus aqua, variique generis herbis & animalibus tellus repleta eſt, ut à conſideratione unius ad alterum pedetentim procedentes, ſingula, quo valent pretio, maximo æſtimemus.

Noſtrum autem, de quo agimus, opus præ ceteris præclarum ut attingamus, jam antea monuimus, nos donum illud divinitus propterea accepiſſe, ut recte id contemplemur & æſtimemus. Id quod duplici præcipue ratione fieri poteſt; primum *theoretice*, ut juxta ejus naturam & omnes, quæ circumſtant, res illud ponderemus, quinimo, uti octo dies abhinc docuimus, reputemus, non mere humanum eſſe inventum, ſed Deum ipſum habere auctorem, non eſſe leve, ſed magnum plane opus, immo artem artium, quæ nunquam inde ab origine mundi ſimilem ſui habuit, neque in poſterum forſan ha-

habebit; eſſe opus, quod fructus præbuit uberrimos, & adhuc præbet, qui non in hac tantummodo ſed ad futuram quoque vitam multum proſunt; denique eſſe opus, quod nos Germanos præ ceteris nationibus & gentibus omnibus felices effecit.

Ad hanc ejus theoriam pertinet quoque, excellentiſſimum hoc Dei opus à mundo condito cunctos ſapientiſſimos, quin etiam ſanctiſſimos viros latuiſſe, nobisque demum ſub finem mundi detectum eſſe. Inſigni quidem & plane admirabili ſapientia veteres illos Patriarchas ab *Adamo* usque ad diluvium Deus exornavit; in quibus *Adamus*, ut ex omnibus ejus actionibus colligere licet, primas tenuit, qui, licet ſapientia inſigni ſibi innata, qua potior imaginis divinæ pars continebatur, ſe poſterosque ſuos propria culpa privaverit, à Deo tamen poſt lapſum quoque intelligentia adeo ſingulari eſt inſtructus, ut varias artes, quæ ad vitæ commoda pertinebant, ſuopte ingenio excogitare, excolere, & non ſine felici ſucceſſu exercere potuerit; ſed ipſe hujus artis plane ignarus fuit. *Noachus* ſine dubio ſapientia & acumine ingenii primo homini, *Adamo*, proximus fuit. Etenim quemadmodum hic ante diluvium plurimarum rerum utilium communis auctor & inventor fuit; ita *Noachus* poſt illud his de rebus optime meruiſſe omnino exiſtimandus eſt, ſicuti non deſunt, qui eum poſt Dei cul-

cultum agriculturæ, Phyſicæ, arcanarum rerum inveſtigationi, Aſtrologiæ & omnibus reliquis artibus diligentem operam navaſſe affirmant; ars tamen, quam modo conſideramus, eum quoque latuit *Noacho Abrahamus* ſapientia proximus merito cenſetur, utpote qua eum ſingulariter præditum fuiſſe, omnis ejus hiſtoria abunde docet. Narrat *Joſephus* lib. I. Antiqq. cap. 9. illum, quum in Ægyptum perveniſſet, ibique occaſionem cum viris ſapientibus converſandi nactus fuiſſet, hos plurima ſua ſapientia imbuiſſe, & inprimis Arithmeticam & Aſtronomiam docuiſſe, quas ſcientias Ægyptii antea prorſus ignoraverint; quæ ſententia quum adhuc dubia & controverſa ſit, nobis ſufficit, *Abrahami* ſapientiam ſummam ex aliis certis documentis luculenter apparere; nihilominus hæc noſtra ars ei ignota fuit. *Moſem* in omni Ægyptiorum doctrina inſtitutum fuiſſe teſtatur *Lucas* Act. VII. 22. quibus *Philo Judæus*, qui vitam *Moſis* copioſe deſcripſit, hæc adjungit, eum in prima ſtatim pueritia, quum præceptoribus erudiendus fuerit traditus, omnia pro ſummo ingenii acumine ſtatim penetraſſe, quin brevi temporis ſpatio omnes iſtos ſapientia viciſſe, adeo, ut *reminiſci viſus fuerit, non diſcere.* At enim non eſt neceſſum, ut *Philonem* hac in re, qui, pariter ac *Joſephus*, modo commemoratus, haud raro à veritate aberrat, audiamus. Ipſæ ſum-

ſummi hujus viri actiones admirabilem, quâ in divinis humaniſque & naturalibus rebus uſus fuit, ſapientiam ſatis demonſtrant; hic tamen noſtræ artis peritia itidem deſtitutus fuit. *Salomo*, quum à Deo prudentiam ad gubernandum populum, ſupplex petiiſſet, tanta rerum cognitione fuit ornatus, ut omnium, non quidem hominum, at regum ſapientiſſimus fuerit, & ſui ſimilem neque ante, neque poſt ſua tempora, unquam habuerit. Hiſtoria Sacra docet, eum præter ſummam ſapientiam, quam in adminiſtranda Republica, in obſervanda juſtitia, litibusque dirimendis adhibuit, naturæ quoque vires accurate perſcrutatum eſſe, omniumque arborum, herbarum & animalium claram habuiſſe notitiam, & proinde Phyſices peritiſſimum, nec non præſtantiſſimum artificem & architectum fuiſſe; non tamen ad artis typographicæ peritiam unquam pervenire potuit; quam etiam haud aſſecutus eſt *Bezaleël*, artifex omnium clariſſimus & præſtantiſſimus, cujus ante octo dies mentionem fecimus, neque alii, quotquot olim in Eccleſia Dei prudentia & ſapientia excelluerunt.

Illos etiam, qui extra eccleſiam vixerunt, Deus quandoque pro liberrima ſua voluntate ſingulari mentis intelligentia & ingenii acumine inſtruxit, ut proprio marte varias artes utiles excogitando produxerint, *Jubal*,

La-

Lamechi filius, muſicam, quam vocant inſtrumentalem, primus invenit, artem admiratione profecto dignam; ei, inquit *Moſes*, tibicines & citharœdi ſuam debent originem. Frater ejus *Tubalcain* omnis ærarii & ferrarii opificii fabricator fuit, & hanc artem primus docuit, Gen. IV. 20. ſq. Sic quoque inter gentiles ratione recte utentes multi rerum variarum inventores fuerunt, qui artes & inſtrumenta, pacis & belli temporibus inſervientia, excogitarunt, de quibus ſingulares libri exſtant. Nemo tamen illorum tanto valuit ingenio, ut inveſtigare potuerit, qua ratione typis exprimendi ſint libri, adeoque breviſſimo temporis ſpatio ſpiſſa volumina absque calami ope divulgari queant. Supremum & benigniſſimum Numen, dona ſua libere diſpenſans, tanti pretii artem tamque præclarum opus poſtremis mundi temporibus reſervavit, nobis, qui Germaniam incolimus, patefecit, adeoque noſtram nationem præ ceteris omnibus hoc honore decoravit, quæ quidem omnia nobis præſertim in hac urbe, ſi magnum hoc opus rite agnoſcere velimus, *theoretice* intelligenda & perpendenda veniunt.

Quodſi quis quæſiverit, quænam in cauſa fuerint, cur Deus opus tam inſigne tamdiu occultaverit? quid majores noſtri, qui ante tres, quatuor, quinque, ſex & plura ſecula vixerunt, peccaverint, ut tanto theſauro

ſauro carere debuerint? quum tamen ſine dubio, ſi hæc Dei gratia eis obtigiſſet, multo citius à tenebris ad lucem, à barbarie ad humanitatem, & ab idololatria ad verum Dei cultum ſe convertiſſent; ſi quis, inquam, hæc cogitaverit, is recordetur triti illius: *digito compeſce labellum*. Nam Deus, uti multis aliis in rebus, ſic hic quoque, ſanctis & juſtis cauſis adductus, hominibus quibusdam dona ſingularia diſtribuit, aliis minus, quas quum ipſe omnibus occultaverit, curioſius in eas inquirere nos minime decet. Deus cuilibet ad vitam honeſte, caſte & ſancte agendam, quin ad ſui quoque cognitionem æternamque beatitudinem conſequendam ſufficientia ſubſidia ſubminiſtrat, qua de re copioſe ac ſolide agit D. Apoſtolus *Paulus* Rom. I. 20 & II. 14 ſq. itemque Act. XIV. 11. ubi probat gentiles aliquando condemnandos ἀναπολογήτους eſſe, quod utique haud affirmaſſet, niſi iſti ſubſidiis ad fidem veram & beatitudinem æternam conſequendam ſufficientibus fuiſſent inſtructi. Extraordinaria autem & ſingularia fidei ac ſalutis æternæ remedia omnibus ſingulisque non largitur, ſed diſtribuit hæc, prout juſtiſſima ſua & optima fert voluntas, cujus rei exempla habemus in populo Iſraëlitico, & florentiſſima urbe Ninivitarum. Qui autem hujusmodi donis præ reliquis hominibus affecti ſunt, eos non decet, curioſius inveſtigare, quamob-

rem

rem illa in alios etiam haud collata fuerint. Illorum potius officium eſt, ut iſtam largam Dei benignitatem pie colant, gratias pro ea decentes perſolvant, & magna cum cura atque cautione illam uſurpent; quemadmodum in his veſtigia nobis premenda reliquit Rex & Propheta *David* Pſ. CXLVII. 20, ubi nempe extraordinaria Dei beneficia, populo Iſraelitico præ ceteris omnibus nationibus exhibita, perpendit, & ab omni curioſa rationum atque cauſarum inveſtigatione animum revocans, debitas Deo gratias his verbis agit: *Id quod* (uti nobis) *non fecit ulli ceterarum gentium, nec illa jura norunt*: quibus mox addit *Halleluja*, prædicate, laudate Dominum, *qui hæc fecit*.

Ita quoque adverſus artem typographicam nobiliſſimam nos gerere debemus, videlicet ut caveamus, ne importuna curioſitate abrepti, ſecreta Dei conſilia, cur ars illa non prius detecta ſit, perveſtigemus, ſed potius laudes Deo debitas & *Halleluja* illud decantemus, atque gratiam hanc ſingularem nobis exhibitam recte collocemus.

Quinimo ut *practice*, quod alterum concionis noſtræ caput eſt, nos in omnibus civitatis ordinibus rite erga eam geramus, & ſemper finem reſpiciamus, quem Deus, quando ex ſingulari benevolentia erga Germaniam hanc artem primum patefecit, intendiſſe videtur. Heic ampla occaſio nobis

datur fuſius exponendi, quid cuilibet, qui pro vitæ ſuæ ſtatu, vel in arte typographica verſatur, vel illa fruitur, obſervandum ſit, ut ipſe eam rite æſtimare omnibus videatur; quod tamen omne ſtrictim modo attingere temporis & loci ratio poſtulat. Primum itaque de ipſis Scriptoribus, qui opera ſua typis exprimi, & in lucem edi cupiunt, atque adeo in hoc negotio primas tenent, obſervandum erit; illorum officium eſſe, ut id operam dent, ne dum artem typographicam honorare ſtudent, eam reapſe dedecorent. Explorare igitur vires ſuas debent, num libris conſcribendis ſint pares, idque eo magis, quo pauciores huic operi rite tractando manus admovere queant. Qua in re non ſuo tantum ingenio animique affectionibus obſequi, ſed aliorum etiam doctorum & prudentium virorum conſilia ſibi expetere debent, quibus ex officio ſuo libri alicujus promulgationem ſuadentibus aut urgentibus; omnia ex ſententia per Dei gratiam ſuccedent. Peſſimus & non excuſandus artis typographicæ abuſus eſt, quando multi, vanæ gloriolæ cupiditate ardentes, libros quoscunque componendos ſibi ſumunt, & quicquid ipſis in mentem venit, omnibus obtrudunt, prelaque enecant, quod ipſum Reipublicæ haud leve detrimentum affert. Id tamen quotidie fere fieri intelligimus, juxta tritum illud: *Tenet inſatiabile multos ſcribendi cacoëthes*;

unde

unde frequenter accidit, ut libri veteres optimi prorſus negligantur, & in eorum locum novi longe viliores ſubſtituantur; quod B. *Lutherus* Tom. IV. Jen. p. 291. jam olim queſtus eſt, vereque prædixit in præfat. ad Annot. in Matthæum: *Brevi tempore multitudo non optimorum librorum obruet paucitatem optimorum;* quæ vaticinatio, annon noſtris temporibus ſatis ſuperque ſit impleta, illi judicent, qui à præjudiciis & partium ſtudio ſunt alieni.

Porro, ſi quis ſe viribus ad libros bonos ſcribendos neceſſariis inſtructum, & pro ratione officii ſui ad id obligatum eſſe ſenſerit, examinare quoque rem ipſam debet, quam pertractandam ſibi ſumſit, num illa hominem Chriſtianum deceat, num honeſta ſit, num Deo probetur, num generi humano utilitatem afferat? Librorum auctor quisque h) generis humani Præceptor eſſe debet, ita, ut omnes, qui iſtos legerint, cumulate ex illis utilitatem hauriant; hinc opus eſt, ut nonniſi utiles & egregias res conſcribat. Omnes autem illi prela conſpurcant, qui doctrinas falſas, Scripturæ S. repugnantes, & in Deum adeo ipſum injurias, vel etiam vanas, futiles, turpes & obſcœnas narratiunculas, carmina libidinoſa, & fabulas quascunque abſurdas typis exprimi curant.

h) *Senec.* epiſt. 64. lib. 8.

Inprimis autem omnes, qui libros componere volunt, finem ſuum ſemper reſpicere debent, ne quicquam aliud, niſi gloriam Dei & utilitatem proximi ſui intendant; hanc enim ſolummodo ob cauſam Deus ſingulare hoc beneficium nobiscum communicavit. Hinc, qui in hoc ſanctiſſimo opere propriam gloriam affectat, famam ſuam ubique celebrari cupit, ut quisque, digitis illum monſtrans, dictitet: Hic eſt vir iſte doctiſſimus, qui tot libros ſcripſit, cujus nomen in omnibus catalogis nundinalibus librorum atque officinis librariis memoratur; is impium, perfidum & fraudulentum beneficiorum divinorum adminiſtratorem ſe præbet. Nec melioris ſunt notæ, qui turpiſſimo lucri ſtudio impulſi, Typographiam tanquam aureum hamum ad opes divitiasque capiendas uſurpant. Acerbe quidem, ſed rectiſſime ait B. *Lutherus* in principio libri germanici, qui inſcribitur: i) *Daß die Worte Chriſti, das iſt mein Leib, noch feſt ſtehen*: *Caveant ſibi, qui ad libros conficiendos ſupra modum ſe applicant, à Diabolo, qui venenatis & igneis ſuis ſagittis librorum auctoribus nimium ſecuris inſidias ſtruit.* Quosdam enim capit & convertit ad gloriæ cupiditatem, ut in omnibus negotiis inſtitutisque ſuis ſibimet ipſis placeant, atque laboribus ſuis *euge* illud ipſi acclament, & perinde ac fictor

i) Tom. III. Operum Ien. German. p. 378. a.

fictor ille idolorum Pſ. XLI. 7. quisque illorum dicat: *bonum erit opus*; ejus gratia multis placebo, ad famam & gloriam meam id maxime proficiet. Alios è contrario opum avaritiæque aculeis ſtimulat, ut illis ſtimulati, id tantum elaborandum ſibi ſumant, quod ad quæſtum faciendum eſt aptiſſimum. Hi non tantum accurate computant, quantum pretium pro ſingulis librorum ſuorum plagulis pendere eis debeat bibliopola, ſed id inprimis agunt, ut iſtos viris bene numatis dedicent, qui illis officia ſua largiſſime remunerare velint. Quotquot k) his illecebris Satanæ aures patulas præbent, gloriæ autem divinæ & hominum emolumenti prorſus immemores, ſuam tantum gloriam & utilitatem quærunt, omnes illi Typographiam, quantum in ipſis eſt, injuria & ignominia afficiunt, & quamvis eorum labor fuerit utilis, ipſi tamen in numero illorum, qui Dei obliviſcuntur, ſunt ponendi; perinde ut olim gentiles, qui laudabilia quidem multa, ſed non laudabiliter patrarunt, nec non uti Phariſæi, qui optima quæque absque bona animi intentione peragebant, de quibus adeo Chriſtus ipſe hanc ſententiam tulit, *eos jam habere ſuam mercedem*, Matth. VI. 2. & 5. S. *Hieronymus*, quando illorum meminit, qui propria tantum gloria

 aut

k) Conf. *Clementem Alexandr*. lib. I. Strom. pag. 271. & *Salvian*. præf. in lib. de gubern. pag. 2.

aut utilitate inducti libros conſcribunt, recte ſtatuit, eos hoc in mundo gloria quidem & laude multa affici, aliquando tamen immenſis doloribus & angoribus excruciatum iri, atque adeo in illos demum quadrare apte hæc verba: *Laudantur, ubi non ſunt*, (nempe in mundo) *& cruciantur, ubi ſunt*, (nempe in inferno.)

Proximum auctoribus & librorum ſcriptoribus locum merito occupant omnes magiſtratus Chriſti nomen profitentes, qui gubernacula Reipublicæ tractant, quorum officium eſt, (ſi artis typographicæ rationem recte habere velint,) æſtimare l) illam, ut opus eximium, quod, quamvis ipſis nihil debeat, ſuos tamen fructus eis, immo toti reipublicæ, cumulate largitur, alere eam omni ſtudio in regionibus ſuis & fovere, illius cultores, qui illam honeſte & fideliter exercent, ſingulari honore & amore complecti, eosque, præ ceteris artificibus, præmiis lautis & privilegiis exornare; quemadmodum etiam notum eſt, typographorum ædes paſſim certis immunitatibus & beneficiis frui, quin etiam librorum impreſſores æquo & pari jure cum literarum cultoribus ceterisque Academiarum civibus vivere; quod dum perpaucos ex auditoribus meis ignorare arbitror, non opus

l) vid. *Cothmanni* Conſult. Academ. Conſil. 18, 2. & 40, 12.

pus erit, ut civitates iſtas & Academias, in quibus hic mos laudabilis obtinuit, commemorem.

Caveant autem inprimis omnes Reipublicæ moderatores, ne in regionibus & urbibus ſuis libri impii & ſuperſtitionis pleni, qui Chriſtianæ religioni nocere poſſunt, vel etiam obſcœni, turpes & laſcivi, qui honeſtatem & pudicitiam lædunt, atque inprimis juvenes corrumpunt, vel denique libelli famoſi, viris bonis famam præclaram detrahentes, typis èxprimantur; quamobrem conſtituendi ſunt ab illis Cenſores librorum, viri experientes, probi & auctoritate pollentes, *quibus typographi*, ſi vel minimum dubium *de ſcripto*, quod excudendum ad eos defertur, *obortum* fuerit, id ſtatim indicare, & conſilium ſibi expetere debent, quid faciendum omittendumve fuerit, uti in noſtra urbe fieri ſolet. Quodſi etiam ſcripta noxia & prohibita clanculum prelo ſubjicienda homines temerarii typographis ſubminiſtraverint, atque hi illa typis expreſſerint, hos pariter ac illos graviſſima pœna afficiant, libros fiſco adjudicent, vel palam comburi curent, ut odium ſuum erga eos ſeveritatemque aperte declarent, qua de re legimus Act. XIX. 19. multos illorum, qui Epheſi nomen Chriſti profitebantur, libros omnes, magiam & artes illicitas exponentes, in unum locum congeſtos, in omnium præſentia cremaſſe, quorum

rum pretio computato, comperta ſunt nummorum quinquaginta millia, i. e. ducatorum quinque millia. Immo ipſi gentiles hoc fecerunt, nempe Athenienſes. Quum enim *Protagoras* Philoſophus librum ſcripſiſſet, cujus prima erant verba: *De Diis ſcire non poſſum, utrum ſint, an non ſint*! librum igni tradiderunt, & hanc quoque pœnam de ipſo auctore ſumpſiſſent, niſi hic ſaluti ſuæ fuga conſuluiſſet. Similiter *Theodoſio* M. Imperatori Romano æternæ vertitur laudi, quod impii *Porphyrii* libros, quibus in Chriſtianam religionem invectus erat, flammis conſumi curaverit, his uſus verbis notatu digniſſimis: *Omnia ſcripta, Deum ad iram provocantia, & pias mentes offendentia, ne ad aures quidem hominum venire debent.*

Tertio ipſi Bibliopolæ, qui ſumptus edendorum librorum ſubminiſtrant, obſervent præcipue, ne omne, quicquid ipſis prelo ſubjiciendum affertur, & ex quo lucrum capere poſſunt, ſtatim, delectu omni & diſcrimine remoto, arripiant, ſed potius pro virili ſua maniſeſto comperire ſtudeant, num iſta ſcripta veræ religionis præceptis ſint conſona & Reipublicæ utilia; probe ſecum reputantes, omne detrimentum, quod Eccleſiæ & Reipublicæ per libros impios & obſcœnos adfertur, ipſis quoque magna ex parte eſſe imputandum. Quemadmodum enim ſtatuarius, pulchrum & artificioſum ſimulacrum

Dei

Dei cujusdam fabricans idololatræ & homini
ſuperſtitioſo, ut hic illud in ſacrario poſi-
tum cultu religioſo proſequatur, precibus-
que quotidianis fatiget, ipſe quoque idolo-
latriæ reus ſit, quod diſerte affirmat auctor
libri Sapientiæ cap. XIV. v. 8. *Simulacrum ma-
nufactum deteſtabile, tum ipſum, tum ejus fabricatori:
hic, quoniam fecit; illud, quoniam quum ſit interi-
turum, Deus nominatur. Nam æque inviſa ſunt Deo
& impius & ejus impietas: etenim opus una cum o-
pifice punietur:* ita quoque Bibliopola quisque,
qui libros impios, erroneos, obſcœnos, la-
ſcivos & famoſos, lucro vel aliis injuſtis cau-
ſis adductus, impenſis ſuis excudi & divul-
gari curat, una cum peſſimo auctore hujus-
modi ſcriptorum, ſocius & conſors eſt ſcele-
ris iſtius, damnorumque omnium, quæ ex
illo oriuntur, atque typos, chartam, atra-
mentum, omniaque reliqua, quibus ad li-
bros excudendos opus eſt, turpiter in-
quinat & corrumpit. Porro in emptione æque
ac venditione amorem erga proximum ſem-
per reſpicientes, æquum & mediocrem quæ-
ſtum quærant, libros immodico pretio ne-
mini vendant, nec proprium commodum
unice & ubique ſectentur, ne nobili illo glo-
riæ divinæ inſtrumento ad avaritiam turpiſſi-
mam abutantur. Quo etiam ſpectat, ne quis
inhoneſte in damnum aliorum bibliopola-
rum, & nulla neceſſitate urgente, libros recu-
dat; notabiliter dico, inhoneſte & nulla

neceſſitate urgente, quia non raro accidit, ut utiliſſimi alicujus libri in remotioribus terris excuſi exemplum vel prorſus non, vel non ſine impenſa magna, comparari queat. Tunc demum de bonis literis non male merentur illi, qui talia ſcripta prelo iterum ſubjiciunt, ita tamen, ut ſalva ipſorum conſcientia id fiat. Etenim qui nullam divinæ gloriæ rationem habentes & propriæ tantummodo utilitati inhiantes libros recudunt, illi graviter omnino peccant, in quos ſevere animadvertit B. *Lutherus* in præfatione ad Biblia ſua germanica, quæ in omnium manibus verſatur.

Quarto huc pertinent Typothetæ atque impreſſores, quorum officium, ſi artem, quam tractant, recte honorare cupiunt, eo redit, ut manus ſuas ſcriptis tantum bonis & utilibus excudendis admoveant, malos autem & noxios libros typis exprimendos neque ipſi ſponte ſua ſuſcipiant, neque ſi tales ab ipſorum ſuperioribus obtrudantur, horum voluntati obtemperent, ſed potius palam profiteantur, pluris ſe æſtimare artem ſuam, quam ut illam ad res turpes & vanas divulgandas adhibere velint. Porro omni fide ac diligentia curare debent, ut typos ſervent puros & nitidos, attritos reparent, atramento impreſſorio illos recte imbuant, atque literas integras luculenter exprimant. Præcipue autem, quando vel omnes vel non-

nulli

nulli tantum Scripturæ S. libri recudendi ſunt, ſecum reputent, quantum opus tractent, ideoque *omnem* cautionem adhibeant, ne *literulam ullam*, multo minus voces integras tranſponant, vel prorſus omittant. Nam ſi in ea *re*, ob quam ars typographica præcipue in lucem prolata eſt, negligentes & oſcitantes ſe præbuerint, graviſſime in Deum peccant, arti ſuæ ipſi labem adſpergunt, & ab omnibus, qui ſcripta mendis referta legunt, merito vituperantur, artisque tam excellentis miniſtri indigni & improbi judicantur.

Quinto occurrunt nobis correctores, quorum *curæ* committitur, ut libros à mendis, *quæ* fortaſſe irrepſerint, purgare, eaque corrigere & emendare ſtudeant. Quoniam enim fieri vix poteſt, tametſi omnem curam ac diligentiam adhibeant typothetæ, quin paſſim irrepant menda, quibus ipſa, ad quæ exiguntur, exemplaria obſcure ſæpius ſcripta occaſionem præbere ſolent; neceſſe utique fuit, ut in officinis typographicis, rite inſtructis, inter alias operas, correctores quoque conſtituerentur, qui *probas*, quas vulgo vocare ſolent, primas, ſecundas tertiasve accurate & lynceis quaſi oculis perluſtrarent, &, ſi qua errata reperta fuerint, emendarent & corrigerent. Hi ſane graviſſimo coram Deo pariter & hominibus officio funguntur, & utilitatem prorſus inſignem afferunt, ſi pruden-

denter & diligenter in munere ſuo verſantur, & nullum comma vel punctum facile ex oculis amittunt; nocent autem ſummopere, quando obiter tantum ac fugitivo quaſi oculo ſcripta excuſa percurrunt, præcipue, ſi Biblia S. inprimis illa, quæ literis Ebraicis exprimuntur, negligenter tractent, qua incuria ſæpe controverſiis circa religionem movendis occaſionem præbent. Minimum enim punctum linguæ hebraicæ, ſi proprio ſuo loco movetur, vel prorſus omittitur, integrum ſenſum, uti inter omnes eruditos conſtat, facile mutare poteſt, quare omnes, qui correctoris munus in officinis typographicis ſuſtinent, ſemper cautos & diligentes eſſe oportet, ſi rite artem typographicam æſtimare velint. Librarii, qui olim libros deſcribere ſoliti erant, quum ad hunc laborem præſtandum admitterentur, obteſtationibus & execrationibus prius obſtringebantur, quarum formula vulgaris fuit: *Adjuro te, quicunque hos deſcripſeris libros, per Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum, & ejus glorioſum adventum, in quo veniet judicare vivos & mortuos, ut conferas, quod ſcripſeris, & emendes ad ea exemplaria, de quibus ſcripſeris, diligenter.* In horum locum, quum quodammodo ſucceſſerint correctores, licet ſolenni juramento fidem ſuam non adſtringant, illam tamen ſponte ſua præſtare, omnemque diligentiam adhibere debent, idque eo magis, quo majora illorum fidei

ſunt

ſunt commendata & concredita. Etenim non in uno *tantum* exemplari, ſed in multis *centenis vel* millibus ſimul accurandis verſantur, & quando unum exemplum ab iis *rite* examinatur & corrigitur, cetera quoque *omnia* ſunt accurata, unum vero illud, ſi *negligenter* emendatum fuerit, omnia reliqua exſtant corrupta.

Denique ipſi librorum lectores hic quoque admonendi ſunt, quomodo artem typographicam magnipendere debeant. Hos ſcilicet decet, quotiescunque libros intuentur, qui ipſorum ſaluti inſerviunt, quales præcipue ſunt Veteris ac Novi Teſtamenti libri, *Deo pro* hoc magno beneficio debitas *gratias agere*, illos hilare & libenter legere, atque ſedulo ſecum reputare, quanto feliciora ſint noſtra tempora priſtinis iis, quæ arte typographica caruerint; quandocunque autem impios, malos, ſceleratos & deteſtabiles libros offendunt, ſtatim ab iis abhorrere, atque ex animo dolere, quod tantus artis typographicæ abuſus datur, idque inprimis curare, ut illi omnium oculis ſubtrahantur, ne in eos imprudens & incauta juventus incidat.

Hæc ſunt, quæ ad alterum dicti noſtri caput ſpectant, quomodo quisque præſtantiſſimam artem typographicam rite æſtimare debeat, ut ſcilicet *theoretice* quidem ejus præſtantiam, dignitatem & utilitatem probe per-

perpendat, & ſimul conſideret, Deum ſapientiſſimum ac mirabilem ſanctis ac ſapientibus primorum temporum hominibus eam occultaſſe, demum autem cum nobis, qui Germaniam incolimus, benigne communicaſſe; *practice* vero, ut omnes, qui in ea arte verſantur, hominum ordines, nempe auctores librorum, magiſtratus, bibliopolæ, typographi, correctores & ipſi denique lectores omni fide & honore eam colant.

Quoniam itaque ea omnia, quæ ſatis prolixe hactenus diximus, eo tendunt, ut, quæ de arte typographica obſervanda nobis ſunt, rite perpendamus, id tantummodo reſtat, ut hæc etiam omnia in uſum ſedulo revocemus, & artem noſtram, uti ſæpe monuimus, magnifaciamus & colamus. Tantum vero abeſt, ut hæc hactenus à nobis obſervata ſint, ut quotidiana potius experientia his reclamet, doceatque; eam minoris, quam decet, fuiſſe æſtimatam, & inprimis à librorum ſcriptoribus neglectam, qui finem, quem præcipue reſpicere debebant, relinquentes, ſuæ tantum gloriæ, utilitati atque avaritiæ ſtuduerunt.

Salvianus, Epiſcopus, eloquentia pariter & integritate conſpicuus, de auctoribus librorum, qui ante illum floruerunt, in præfat. ad libros de Providentia divina pag. 2. ita ſcribit: *In ſcriptis ſuis cauſas tantum egerunt ſuas, & propriis magis laudibus quam aliorum utilitatibus*

con-

conſulentes, non id facere annisi ſunt, ut ſalubres ac ſalutiferi, ſed ut ſcholaſtici ac diſerti haberentur; itaque *ſcripta eorum aut ſunt vanitate tumida, aut falſitate infamia, aut verborum fœditatibus ſordida, aut rerum obſcœnitate vitioſa.* Equidem interrogo omnes, quotquot nomen eruditorum profitentur, annon noſtris quoque temporibus in omnibus ſcientiarum generibus Scriptores hujusmodi plurimi reperiantur, qui ſuæ magis, quam Dei gloriæ ſtudioſi, nullam virtutis pietatisque rationem habuerint. Hoc ſi quis in dubium vocare voluerit, eum veritatis vel ignarum, vel hoſtem eſſe oportet, quia res ipſa eſt in aperto & *propatulo* loco poſita.

Illi quoque, qui magiſtratus munere funguntur, ſe nimium indulgentes ac ſecuros præbuerunt, dum in terris, quæ in ditione ac imperio illorum ſunt, libros excudi & vendi facile paſſi ſunt, qui non tantum uſu plane omni caruerunt, ſed præterea obſcœni ac noxii fuerunt, religionis Chriſtianæ propagationem impediverunt, omnemque honeſtatem læſerunt.

Equidem ægerrime ſæpe tuli, hac adeo in urbe libros prorſus inutiles & viliſſimos, in quibus numerandi ſunt libri germanice editi: *der Kalwagen, die Schildwacht, die Shafferey* &c. cumulate divulgari, quemadmodum non noſtra ſolummodo urbs, ſed etiam tota circumjacens regio & remota adeo loca ſu-

futilis iſtius libri, qui inſcribitur *der Eulenſpiegel*, ſæpius excuſi, innumeris exemplis abundant; quod ſane nullam neque apud Deum gratiam, neque apud nosmet ipſos conſcientiæ tranquillitatem, neque apud prudentiores homines laudem gloriamque nobis conciliare potuit. Jam vero abuſum hunc abolitum eſſe arbitror, qui ſi denuo irrepſerit, per Deum oro quæſoque magiſtratum noſtrum, qui Chriſti nomen profitetur, ut divinæ gloriæ cauſam agat, & peſſimum hunc typographiæ abuſum penitus tollat.

Bibliopolas, qui libros impenſis ſuis edi curant, avaritia & quæſtus cupiditate ſæpenumero abreptos eſſe inter omnes conſtat, quod minime illos tangit, qui honeſtatis ſunt ſtudioſiſſimi. Sit quilibet pro ſua conſcientia ſui ipſius judex & teſtis, atque ſe ipſum vel abſolvat, vel condemnet.

Libros negligentia & oſcitantia illorum, qui correctionem emendationemve ſuſceperunt, turpiter ſæpe depravatos fuiſſe, ſat abunde liquet. Et quid dicam de iis, qui librorum lectione delectantur? annon iſti in libris potius vanis, quam in Bibliis S. vel aliis ſcriptis utilibus legendis tempus conſumſerunt? Dolet propter hunc abuſum ipſa quaſi ars typographica celeberrima, pariter ac cetera Dei beneficia, vanitati invitiſſime inſervientia, & cum illis Deum ultorem implorat. Obviam igitur cuncti peſſimo huic abuſui

ea-

eamus, atque illum junctis quaſi manibus aboleamus, ut ſalvum & incolume retineatur præſtantiſſimum hoc opus, neque nos in numero ſtultorum habeamur, *qui Dei opera nequaquam perpendunt.* Notabile eſt, quod infert Rex & Propheta David, Pſ. XCII. 6. ſq. *O Deus! quam magna ſunt opera tua! ſed hoc neſciunt ſtupidi, hoc non intelligunt inſani*; atque adeo eos omnes, qui Dei opera non decenter æſtimant, ſtultos & inſipientes appellat.

Quorum in numero ne reponamur, neque verbera, quibus vapulant ſtulti, nobis ultro accerſamus & attrahamus, juſto ſemper æſtimemus *pretio*, uti cuncta reliqua Dei beneficia, *ita* typographiam quoque, & hanc debito cultu proſequamur, ut Deus eam, Germaniæ & inprimis urbi noſtræ dono primum datam, in noſtrum & poſterorum emolumentum usque ad finem mundi imminentem conſervare & propagare pergat. Sapienti ſat eſt! Deus autem, Pater cœleſtis benignus, *inſtruat* nos omnes, in quocunque etiam *ſtatu* vivamus, Spiritu ſuo ſanctiſſimo, *ut* agamus, quæ ei beneplaceant, *quo & nos* per Chriſtum & in hoc & *in futuro* ſeculo ipſi probati reddamur.

Oratio ſacra III.

de inſigni fructu, qui ex debita erga Typographiam obſervantia redundat.

Auditores in Chriſto dilecti! Quando Propheta *Zacharias*, divino Spiritu actus, cap. XIV. de ſtatu eccleſiæ militantis, & præcipue de eccleſia Novi Teſtamenti, inde ab adſcenſione Chriſti in cœlum ad mundi usque finem vaticinatur, inter alia, hæc pauca quidem verba, ſed notatione digniſſima, profert: *Tempore veſpertino erit lux.* Non vero naturalem diei veſperam intelligit, quando ſole occidente nox jam ingruit, ſed mundi veſperam, vel poſtrema tempora, quæ extremum judicium proxime antecedunt, reſpicit; neque de naturali ſolis lumine, quod diei cauſa eſt, loquitur, ſed de gratioſa luce evangelii, quæ tenebras internas nobis congenitas diſpellit, fidei lumen ſalutare accendit, alit & ſuſtentat, hominesque ad lucem cœleſtem & æternam ducit. Senſus itaque verborum Prophetæ hic eſt: Irruente mundi veſpera & ultimis temporibus imminentibus, vaticiniis plerisque jam impletis, & die extremo appropinquante, lux Evangelii radiis ſuis mirum in modum ſplendeſcet, doctrina ſalutaris ubique percrebreſcet & divulgabitur. Quamvis etiam ſpiſſæ falſarum doctrinarum tenebræ vehementer reſiſtere,

&

& lumen vel plane exſtinguere, vel ſaltem obſcurare nitantur; irritus tamen erit illarum conatus, & lux demum erumpet, ac tenebras diſpellet.

Equidem non ignoro, verba Prophetæ modo laudata ab eccleſiæ doctoribus ulterius extendi, & de ſtatu eccleſiæ in hoc mundo explicari, eo quidem ſenſu, quod eccleſia variis mutationibus, reſpectu ſcilicet exercitii religionis Chriſtianæ, obnoxia ſit, quod quandoque magna virtute & multo ſplendore fulgeat, uti ſol meridie lucet, ſed non multo poſt atris nubeculis falſæ doctrinæ obtegatur; lucem tamen non penitus amittat, ſed nubes illas diſpellat, & propriis radiis iterum coruſcet; quæ interpretatio noſtræ ſententiæ nequaquam repugnat, ſed cum illa recte conſtare poteſt.

Hoc autem vaticinium Spiritus S. de veſpertina luce ad majores noſtros & nosmet ipſos ex ſingulari Dei benevolentia præcipue ſpectat. Etenim nos Deus veſpertino demum vel ultimo mundi tempore naſci voluit. Ad nos inprimis pertinent verba *Johannis* I. ep. II, 18. *Filioli! adeſt ultima hora*; nec non Apoſtoli *Petri*, I. ep. IV. 7. *Omnium rerum finis inſtat*; & S. *Jacobi*, cap. V. v. 9. *Judex præ foribus adeſt*; immo ipſius Judicis, nempe Chriſti, Apoc. III. 20. *Equidem præ foribus aſto & pulſo.* Quocunqne igitur, verbo divino admoniti, his temporibus oculos vel aures convertimus,

mus, ibi multos ejusmodi nuntios deprehendimus, qui finem omnium rerum inſtare nobis indicant. Nobis quoque mira Dei miſericordia contigit, ut tempore hoc veſpertino, in quo vivimus, ſalutaris lux evangelii apparuerit, ac lætum ſplendorem longe lateque emiſerit.

Quam tetris contra tenebris, quæ etiam Ægyptiacas longe ſuperarunt, obducti & circumfuſi fuerint miſeri noſtri majores, quum papatus, ex juſto Dei judicio, ad ſummum faſtigium ſuum perveniſſet, id alibi copioſe exponi ſolet. Interim neminem noſtrum latet, nec latere quempiam debet, ſed memoria ſedulo ab omnibus repetendum eſt, lumen Scripturæ S. & verbi divini, ſub hocce Papæ imperio, Laicis vel popularibus, quibus ipſi adeo Imperatores, Reges, Principes, ac Domini annumerabantur, magna cum cura atque diligentia ex oculis & manibus fuiſſe ereptum, & quaſi ſub modio occultatum, quoniam à codicis ſacri lectione prohibebantur. Vix quisquam repertus eſt, qui Biblia S. unquam oculis uſurpavit, id quod non tantum de plebejis, ſed de ipſis adeo Clericis, uti vulgo vocabantur, eſt intelligendum; quinimo Doctores Theologiæ & Sacrarum literarum non raro creati ſunt, qui nunquam Scripturam S. perlegerunt, multo minus ejus verum ſenſum perceperunt: è quorum numero fuit quoque *Caroloſtadius*, uti hiſtorici

fide

fide digni tradunt. E contrario in locum ſalutaris luminis Scripturæ S. traditiones, apparitiones nocturnas, ſomnia & revelationes falſas, e tenebris in lucem revocatas, ſubſtituerunt, quæ tamen miſello populo, neque utilia præcepta, neque firma ſolatia præbebant. Interea Deus his quoque temporibus in mediis tenebris lumen ſui verbi, ne plane exſtingueretur, conſervavit, quin pro gratuita ſua promiſſione conſervare quoque debuit, quamvis illud ſub modio pauliſper fuerit occultatum, ejusque notitia ad pauciſſimos pervenerit. Quemadmodum enim tempore tenebrarum Ægyptiarum, quæ adeo *ſpiſſæ* erant, ut palpare eas manibus *omnes* potuerint, nec loco quisquam ſuo *ſurgere* temere auderet, ſol ipſe curſum ſuum & ſplendorem ſervavit, licet radiis ſuis terram iſtam non colluſtraret; ſic ſalutare etiam verbum divinum in mediis papatus tenebris integrum quidem manſit, etſi parce admodum fuerit propoſitum, auditum & perceptum. Nam humanæ potius traditiones & fabulæ ubique increbuerunt, & omnibus fere in locis prædicatæ ſunt, quibus etiam ipſa Scriptura S. locum cedere debebat, quod multi illorum, qui ſub graviſſimo jugo tyrannidis papalis adhuc vivebant, ſed per ſingularem Spiritus S. gratiam in ſpiſſis ſuperſtitionis tenebris lucem veritatis divinæ aliquantum perſpiciebant, ægerrime tulerunt,

palam doluerunt, & graviſſime conqueſti ſunt; cujusmodi exempla plurima catalogus teſtium veritatis cumulate exhibet. In his jure etiam ſuo numeratur Theologiæ Doctor quidam, cujus nomen fuit *Kayſersbergerus*, qui ex hoc ſuggeſto ſacro olim permultas conciones habuit, & quanquam denſiſſimis adhuc tenebris ſuperſtitionis papalis immerſus erat, tamen verbum Dei & ſcripta Prophetarum atque Apoſtolorum omnibus aliis anteponenda, manibus omnium ſedulo verſanda, & pro unica vera luce habenda eſſe cenſuit, & ingenue profeſſus eſt; contemtores autem Scripturæ S. qui ejus ambiguitatem criminabantur, illamque cum naſo cereo comparabant, in ſtultorum catalogum merito retulit, ut in ejus a) *Navi ſtultifera*, idque in cohorte undecima, videre licet. Quinimo eo audaciæ proceſſit, ut ipſum adeo Papam, triplici corona ornatum, ob regimen Eccleſiæ peſſime adminiſtratum, in iſta navi collocare non dubitaverit.

Veruntamen horrendas iſtas tenebras Deus O. M. pro infinita ſua potentia & ſapientia, veſpertino hoc mundi tempore diſcuſſit, quum B. *Lutherum* noſtrum excitavit, & Spiritu ſuo inſtruxit, ut ille non ſolum errores

&

a) *Kayſersberg*. Narren-Schiff, die 11 Schaar, pag. 39. b. & 200. a.

& abuſus Eccleſiæ papææ peſſimos clam doluerit, & palam conqueſtus ſit, ſed etiam eos maſcule oppugnaverit, & ex Scriptura S. ſolide confutaverit. Vnde factum eſt, ut innumera hominum millia, quinimo integra regna, regiones & Principatus lumen veritatis hilare & libenter reciperent; uti nos quoque ad veſperam mundi ſervati præclara hac Dei gratia adhuc uſi ſumus, qua, ut perpetuo & usque ad extrema mundi tempora fruamur, Deus T. O. M. faxit.

Quemadmodum autem ad lumen aliquod in tenebris accendendum, & in candelabro ponendum, opus eſt certis inſtrumentis, ignario ſcilicet, ſilice & chalybe, ſic Deus pro liberrima ſua voluntate lumen evangelii ſub veſperam mundi accenſurus, ſubſidiis ad hunc finem maxime accommodatis eſt uſus. In his numerari merentur heroica illa ingenia, quæ in utroque ſtatu, eccleſiaſtico pariter atque civili, emicuerunt, ſtatimque ad B. *Lutherum* acceſſerunt, & una cum illo pro veritate propugnaverunt, id quod hiſtoria illorum temporum abunde docet. Huc etiam pertinent artes utiles & linguæ è tenebris quaſi erutæ, ſummoque ſtudio ac fervore excultæ, quum antea barbaries & turpis ignorantia ubique terrarum invaluerit. Maximo autem adjumento lumini ſub veſperam mundi accendendo præcipue fuit præſtantisſima ars typographica, qua ſcilicet non mo-

do Biblia S. ſed alii quoque bonæ frugis libri divulgati, & ubique diſſeminati fuerunt. Hac enim ſi caruiſſent B. *Lutheri* tempora, plurima ſane ſcripta, quæ ſalutaris doctrinæ cauſam agebant, & Papatum oppugnabant, vel lucem prorſus non vidiſſent, vel apud paucos conſervata fuiſſent; illa autem omnia beneficio hujus artis, brevi temporis ſpatio, in totam Germaniam, quinimo multas quoque regiones transmarinas emanarunt, non ſine inſigni effectu, qui omnibus notus eſt & pervulgatus. Etenim fuerunt quaſi lucernæ ſplendidiſſimæ, quæ lucem ubique diffundebant, tenebrasque dispellebant. Quæ quidem omnia, uti arctiſſime nos ad maximas gratias Deo veraciſſimo pro lumine ſalutaris doctrinæ in veſpera mundi iterum accenſo perſolvendas obſtringunt, ita noſtrum erit officium, ſubſidia etiam, quibus Deus ad hoc opus perficiendum fuit uſus, animo grato diligenter nobiscum reputare, ea admiratione debita ſuſpicere, & in quocunque demum civitatis ſtatu vivamus, rite uſurpare, ut Deus, omnis lucis fons & origo, verbum ſuum ſanctum lumenque, quod apud nos iterum exoriri juſſit, conſervet porro atque tueatur, donec veſpera quoque mundi tranſierit, diesque extremus illuxerit; quin etiam cuncta, quæ ad illud propagandum & conſervandum facere poſſunt, integra & à corruptione atque interitu libera præſtet.

Huc

Huc ſpectant, quæ hoc anno 1640. de præſtantiſſima arte typographica agenda nobis ſumſimus, nimirum, ut Deo immortali ex animo gratias habeamus & agamus decentiſſimas, quod eam his temporibus ultimis cum Germania & præcipue noſtra urbe Argentina communicavit, ejusque beneficio lumen verbi divini ad ſplendorem & nitorem priſtinum revocavit. Enimvero nos jam in duabus concionibus prolixe tam de excellentia artis typographicæ, tanquam operis Dei, ob inſignem, quam præſtat, utilitatem prorſus eximii, quam de honore, quo quisque, cujuscunque etiam conditionis ſit, complecti eam debet, diſſeruimus. Nunc reliquum eſt, ut uſum quoque & fructum inſignem oſtendamus, qui ex debita typographiæ æſtimatione in nos redundat. Quibus quidem conatibus noſtris annuat benigne Deus T. O. M. & impleat nos Spiritu ſuo ſanctiſſimo, ut quicquid in medium proferamus, gloriam ipſius & noſtrum omnium emolumentum promoveat, idque faciat propter filium ſuum Jeſum Chriſtum dilectiſſimum!

Ad argumentum igitur noſtrum tractandum ut accedamus, quod fructum ſpectat, qui ex debita typographiæ æſtimatione emanat, eum deſignat Rex & Propheta David duobus tantum verbis in dicto noſtro: *ſumma voluptas. Magna*, inquit, *ſunt facta Dei*,

qui in ea inquirunt, ſummam ex illis hauriunt voluptatem. Quæ quidem verba, dum in textu hebræo paulum obſcuriora eſſe videntur, alii ſic reddere ſolent: *Opera Dei ſunt ſtupenda, quibuscunque placent.* Verum ſenſus utrobique eſt unus idemque, & utraque interpretatio verba *Davidis* accurate exprimit. Qui enim hilare & libenter conſiderationem operum divinorum ſuſcipit, et in illa inquirit, iſti illa ſunt ſtupenda, vel iſte illa magna eſſe intelligit; ſimiliter magna iſta opera divina nunquam non delectant, quando rite conſiderantur. Immo ſi jam inde à principio meditationis voluptas quædam ſentitur, hæc in progreſſu ſenſim augetur, atque in cujusque, opera ſingula aſſidue conſiderantis, animo quaſi duplicatur. Ut breviter dicam, oſtendere vult *David* noſter, magnis Dei operibus inſitam eſſe vim delectandi homines, & voluptatem eo magis augeri, quanto ardentius ſit ſtudium illa perſcrutandi, aut quo majora ea eſſe ſtatuamus. Quæ quidem verba reſpexiſſe videtur ſapiens morum magiſter *Siracides*, quando divina opera & ſigillatim ſolem ejusque lumen & calorem, lunam ejusque phaſes mirabiles, cœlum ſtellasque fulgentes, pulcherrimam iridem, nivem, ventos, nubes, cetera meteora, nec non mare, inſulas, cetos animo oculisque contemplatus, exclamat: ὡς πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐπιθυμητά: *quam deſiderabilia ſunt opera illius omnia!*

omnia] Certe ſunt adeo amœna & jucunda, ut quo accuratius ea perſpexeris, eo majore voluptate afficiaris, neque unquam ſatureris. Quod ſpeciatim in artem noſtram typographicam convenit, quæ magnam parit jucunditatem & voluptatem iis, qui digne eam æſtimant, immo quæ reliquarum omnium artium maxima eſt atque præſtantiſſima, majorem quoque, quam ceteræ omnes, jucunditatem affert.

Pariunt quidem illæ artes, quas jam commemoravimus, aliæque plures, jucunditatem atque lætitiam. Sic, exempli cauſa, ars auraria delectat non minus eum, qui illam exercet, *quando* nempe opus, quod tractat, ipſi ex ſententia ſuccedit, quam illum, qui *opus* contemplatur, quod multa & perpolita arte eſt elaboratum. Pictor ingenio & arte valens vehementer lætatur, quando varias imagines hominum, animalium, arborum, herbarum, regionum &c. ad vivum ita exprimere poteſt, ut res quaſi ipſæ ſpectandæ ſiſtantur; at majorem adhuc voluptatem ex ejusmodi pictura percipit ſpectator artis peritus, cujus animus in contemplando adeo detinetur, ut vix avocari poſſit, ſed ſemper in alia atque alia adſpectu digna incidat. Juvat etiam intueri pulchrum aliquod horologium, quod artificioſa manus fabricata eſt, inprimis quod non tantum gnomone ſonoque horas indicat, ſed cœli quo-

quoque motum, ſolis & lunæ curſum, itemque hiſtorias varias Veteris & Novi Teſtamenti aliarumque rerum imagines mobiles repræſentat. In horum numero ponitur merito illud, quod in hac æde cathedrali conſpicitur, & jam innumerorum millium oculos pavit, multosque quotidie illud contemplantes adhuc delectat. Similiter reliquæ etiam hujusmodi artes ſenſum voluptatis movent jucundum, omnium vero maxime typographia noſtra, ceterarum artium regina. Voluptas, quam iſtæ excitant, vana ſæpenumero eſt, brevis & vaga. Inſignis pictura & perpulchrum horologium, ſi ſemel, bis terve ad ſummum oculis uſurpata fuerint, non amplius delectant, neque magni æſtimantur, quemadmodum nos horologium noſtrum mira arte confectum prætereuntes, vix oculos ad illum convertere ſolemus, quoniam bis terve illud intuiti ſumus, & formam ejus tam internam quam externam cognitam habemus. At jucunditas, quam typographia parit, ſolida eſt & conſtans; hujus opera, ſi illa rite uſurpentur, atque æſtimentur, perpetuo ſunt oblectamento. Bonus enim liber & utilis, quamvis ter quaterve lectus fuerit, tamen non abjicitur, ſed eo magis amatur, juxta tritum illud: *Lectio lecta placet, decies repetita placebit.* Sic etiam voluptas, quæ ex aliis artibus oritur, plerumque eſt vana, inanis, & nihil allud niſi mora

vo-

voluptas, quæ quidem oculos, aures, animumque aliquandiu jucunditate explet, at utilitate ſere omni caret; illa autem, quam typographia præbet, utilis eſt voluptas, in qua utile cum jucundo ita conjungitur, ut animus emendetur ſimul & oblectetur.

Quæ quidem ut clarius pateant, in promtuque ſint omnibus, neceſſum habebimus, ut varias artis noſtræ nobilis circumſtantias ſigillatim perpendere, & quantam ex ſingulis iis voluptatem percipere queat pius & diligens illarum rerum obſervator, indicare. Primo ſtatim loco non parum delectamur, quando auctorem & datorem hujus artis conſideramus, nempe ſummum Deum, qui hoc in negotio *mirabiliter ſapientem* ſe præſtitit, quoniam lumen ſplendidiſſimum infinitæ ſapientiæ divinæ ex arte hac noſtra elucet. Artes quidem omnes, quæ commodis atque utilitatibus hominum inſerviunt, ſapientiam divinam celebrant, & ab ea originem ſuam habent, neque tenuiſſimum quidem & viliſſimum opificium aliunde deſcendit. Quod de minima re à Deo creata, herbis & floſculis contemptiſſimis, Poëta ille cecinit: *Eminet in minimis maximus ipſe Deus*, id in quamvis artem bonam & utilem apte quadrat. Maxime autem ex hac arte noſtra, ſi illam recte conſideremus, divina elucefcit ſapientia, cujus beneficio Deus nos edocuit, quomodo brevi temporis ſpatio facilique negotio

tio egregia ſapientiæ vehicula, nempe libros & ſcripta omnia, quæ illam nunquam non ſuppeditant, conficere, & inter tot hominum millia divulgare poſſimus. Obſtupeſcerent ſine dubio ſapientiſſimi illi viri, qui annis abhinc multis centenis & millibus vixerunt, *Moſes*, *David*, *Salomo*, ipſi adeo Prophetæ, & Apoſtoli, quotquot libris conſcribendis operam navarunt, lubenteſque conſiterentur, tanta gratia, quanta è theſauro ſapientiæ divinæ nobis obtigerit, ipſos non eſſe affectos, ſeque manu propria non ſine magno labore deſcripſiſſe, quæ nos typis cumulate excuſa habemus. Rex populi Judaici quilibet, quando imperium capeſſebat, librum legis propria manu deſcribere à Deo juſſus erat; Exultate igitur vos omnes, qui tanto beneficio ornati eſtis.

Præſtat ſe porro pater cœleſtis hac in arte *ſingulariter erga nos* benignum, ſingulariter, inquam, benignum, quia hoc magnum beneficium, quo neminem antea, uti crebro jam commemoravimus, intra quinquies mille & quingentos annos affecerat, neque ipſos ſanctos Patriarchas, qui vel ante vel poſt diluvium vixerunt, neque populum Iſraeliticum, quem præ ceteris diligebat, neque etiam ſanctiſſimos Prophetas & Apoſtolos divinitus inſpiratos complexus erat, demum ultimis mundi temporibus in nos Germanos contulit, ante centenos aliquot annos

gen-

gentem adhuc rudem, maxime barbaram & feram, quæ propterea ceteris nationibus ludibrio & deſpectui erat. Hoc profecto fuit ſingulare & inopinatum Dei beneficium! Quando *David* infimæ conditionis homo, & à fratribus quoque ſuis contemptus, ab ovilibus atque ovibus lactantibus avocabatur, & Rex conſtituebatur; quando *Amoſo* vaccas paſcenti & intra moros latitanti munus propheticum demandabatur; quando *Petrus*, *Jacobus*, *Johannes* & *Andreas* ex piſcatoribus Apoſtoli creabantur; gratia omnes ſingulari & extraordinaria afficiebantur, quod ipſi quoque grato animo ſemper agnoverunt. Sic *nos quoque* Germani gratia fruimur ſumma & *ſingulari*, dum præ ceteris gentibus omnibus excellentiſſima ars typographica nobis donata fuit, & propterea maxima affecit lætitia omnes, qui hæc rite ſecum reputant. Dona quidem & beneficia cuncta divina multam ſecum lætitiam ſemper apportant, quem in finem Deus ipſe illa hominibus largitur, ſed quæ in iis extraordinaria, ſingularia & inopinata ſunt, omnium maxime delectant. Hinc quemadmodum Rex & Propheta *David*, ſingularia Dei, quæ in populum Iſraëliticum extabant, beneficia recte ponderans, exclamat: *Sic cum nulla gente agit Deus*, & ſtatim ex ſumma animi lætitia addit: *Hallelujah*; Deo ſit gloria, celebrate Dominum; ita etiam, dum nos Germani, inprimis

in hac urbe, animis noſtris memoriam beneficii iſtius ſummi, artem typographicam intelligo, recolimus, fieri aliter non poteſt, quin in gaudium abrepti lætante animo exclamemus: *Hallelujah.*

Delectamur porro mirum in modum arte typographica, ſi in ejus interiora atque officinam penetramus. Alliciunt hic animum oculosque noſtros ad ſeſe duo plurave prela ad excudendos libros apprime accommodata, & omnibus rebus neceſſariis inſtructa. Huc atque illuc poſitæ ſunt capſæ librariæ, aut ciſtæ longæ & latæ, loculamentis ſeu forulis permultis diſtinctæ, qui typos variarum figurarum & magnitudinum variarumque linguarum v. c. hebraicæ, græcæ, latinæ, germanicæ recipiunt. Hic adeſt, qui typos componit, isque exemplar excudendum accurata diligentia legit relegitque, in paginas columnasve illud diſpertit, earundemque numerum ſollicite computat. Accedit porro ille ad menſam vel arcam iſtam, in cujus forulis aſſervantur typi, quorum indiget, ſive majuſculæ ſive minuſculæ formæ ſint, ſive linguæ latinæ, ſive germanicæ, exemplar in retinaculo præfigit oculis, hosque in illud aſſidue intentos tenet, & hinc mirifica celeritate typos expromere & conjungere incipit, atque volantibus quaſi digitis, perinde ac ſi inſtrumentum muſicum pulſaret, in ictu fere oculi literas vocem inte-

te-

tegram conſtituentes conſtruit, idque agere pergit, donec integræ lineæ ſeu verſus, & ex his integræ paginæ ſive columnæ coordinatæ fuerint. Interea alii aliis diſtinentur laboribus, ſuntque nonnulli, qui chartam præparant, ad numerum exemplorum excudendorum ſeponunt, ordinatim explicant, madefaciunt & atramento typico recipiendo adornant. Alius ipſum hunc liquorem temperat, ne vel craſſior, vel tenuior fiat. Alius prelum ad formam libri excudendi inſtruit. Alius columnas ordine diſpeſcit, marginibus ferreis indit, & cochleis clauſoriis ita coarctat, ut ne punctum quidem, vel *Comma*, nedum litera ulla dimoveri poſſit, deinde hanc ipſam formam preli abaco ſive pluteo imponit, & ne ex loco ſuo cedere queat, cohibet. Alius manibus ambabus pilas tinctorias, quæ vocantur *melantheres*, tenet, quibus liquorem plerumque nigrum, quandoque rubrum, excipit, iterumque temperat, & illo totam formam omnesque typos probe illinit. Tunc impreſſor operculum, cui charta pura & humida affixa eſt, typis imponit, hisque illud vecte ſive ſuccula arcte apprimit, ſignatamque per omnia chartam, operculo remoto, prelo eximit, in qua non ſine ſumma voluptate tota forma cum ſingulis vocibus, literis & punctis nitide expreſſa conſpicitur. Poſtremo formam hanc excuſam manu verſat cor-

rectòr, accurate cum exemplari autographo confert, diligenter perluſtrat, & errata in margine certis notis indicat, quam ita correctam impreſſori reddit, & ambo non ante quieſcunt, quam omnia recte curata fuerint. Quibus omnibus obſervatis, mira celeritate ipſa excudendi libri ratio procedit, ita ut intra paucas horas mille vel ſesquimille ejus exempla typis exprimantur. Hoc imprimendi opere abſoluto, forma probe abſterſa ex prelo aufertur, lixivio mundatur, & typothetæ redditur, qui ſingulis lineis ſeu verſibus manus iterum admovet, typosque mira celeritate in forulis ſuis reponit. Hæc ſunt, quæ ad artem typographicam ex parte deſcribendam in imperitorum gratiam proferre operæ pretium eſſe cenſuimus, ita profecto comparata, ut omnes, qui recte animadvertunt, mira illorum delectatione ducantur.

Maximam autem jucunditatem movet ars hæc nobiliſſima pulcherrimis ſuis operibus, libris nempe utilibus & ſalutaribus, quos in variis ſcientiis, artibus, linguis, hiſtoria ſacra & profana in medium producit. Magnam ſane percipit lætitiam homo quisque vere Chriſtianus, pius & fidelis, quotiescunque ipſe (ut à libris ſacris exordiar) Biblia Sacra, ſcripta Prophetarum & Apoſtolorum manu verſat, in iis attentiſſime legit, atque illa pretioſiſſimum ſuum theſaurum & jucun-

cundiſſimam voluptatem eſſe exiſtimat. Si erudiri vult, quomodo unum & verum Deum cognoſcere atque colere debeat, Biblia Sacra evolvit; ſi ſcire cupit, quæ officia proximo præſtanda ſint, quæ ipſi fugienda, accedit ad S. Biblia, quæ illum de omnibus accurate admonent; ſi in calamitatibus, anguſtiis & doloribus verſans, ſolatio conſilioque indiget, ad Biblia Sacra confugit, quæ illum mira conſolatione ſuſtentat. Ut ſummatim dicam, omnibus in caſibus, in ſecunda & adverſa fortuna, omni tempore & omnibus in locis delectat illum Codex ſacer, in quo Deus ipſe loquitur, atque adeo ille ex ſententia omnium vere Chriſtianorum, (improborum *enim hic* nulla habetur ratio) reliquis libris longe eſt præferendus.

At dixerit aliquis, hoc eſt opus ſolius Spiritus Sancti, qui hæc omnia in animis hominum efficit, typographia autem nequaquam tantum valet, ut mentem hominum erudire, conſolari & inſtruere queat. Eſto! hoc noſmetipſi lubentes concedimus, id omne eſſe & manere Spiritus S. opus, quod ad mentem illuminandam, erudiendam & confirmandam conducit. Attamen Spiritus S. pro libera ſua voluntate, quemadmodum olim Prophetarum & Apoſtolorum lingua, manu & calamo, ita hodie nobiliſſima typographia tanquam inſtrumento utitur, ut hæc opera ſancta peragantur. Unum idemque

eſt verbum divinum, quod Spiritus Sanctus olim ſingulari inſtinctu afflatuque ſuo cum animis Prophetarum & Apoſtolorum communicavit; quod ipſi prædicaverunt, & vel propria manu literis conſignarunt, vel aliis dictarunt, quod alii ex autographis deſcripſerunt, & quod tandem ultimis his temporibus typis expreſſum eſt, & adhuc indies exprimitur; unum, inquam, verbum eſt, quod ſemper inſitam habet vim erudiendi, adhortandi, redarguendi, corrigendi & inſtruendi, ut perfectus evadat homo Dei, & ad omne opus bonum bene inſtructus. 2. Tim. III. 16. ſq. Quemadmodum itaque olim lingua, os, manus & calamus ſanctorum virorum Dei, quia tanquam egregia organa & inſtrumenta verbum divinum hominibus annuntiabant, recte dicebantur eos docuiſſe, erexiſſe, & ad felicitatem æternam præparaſſe; ita quoque typographiae merito eadem iſta tribuuntur, utpote quæ, perinde ac Prophetarum & Apoſtolorum calami ceteraque inſtrumenta, quibus in ſcribendo uſi fuerunt, ſtylus Spiritus Sancti eſt appellanda. Quando præfectus iſte *Candacæ*, reginæ Æthiopum, in curru ſuo ſedens, librum Prophetæ *Eſaiæ* literis conſignatum legit, ipſum Prophetam videre, & loquentem audire ſibi videbatur, ideoque ad *Philippum* dicebat: *Quæſo te, de quonam loquitur Propheta?* Act. VIII. 34. Similiter hodienum; quando pius quidam homo

Biblia Sacra excuſa domi tractat, *Moſen* ipſum, *Eſaiam*, *Matthæum*, *Paulum*, ceteroſque viros ſanctos ac delectos Dei teſtes audire ſe credit, atque adeo non ſolum doctrina divina egregie inſtruitur, ſed etiam ſummo gaudio & ſolatio afficitur.

Præter Scripturam S. quæ merito liber librorum appellatur, multos alios libros utiliſſimos ſuppeditat typographia, in quibus exempli gratia ſacræ meditationes, ſvaviſſimi hymni, formulæ egregiæ precum &c. reperiuntur, quæ omnia piorum animis veram & interiorem voluptatem afferunt, & tantam quidem, ut præ illa reliquarum omnium jucunditatum, quæ ex rebus mundanis oriuntur, ipſos tædeat, id quod optime quisque pius, propria experientia edoctus, affirmare & teſtari poteſt.

Magnæ porro jucunditati ſunt libri utiles reliquarum ſcientiarum profanarum omnibus illis, qui rite eos uſurpant, quod eruditus quisque de diſciplina & doctrina ſua rectiſſime gloriatur. Delectantur omnes, qui Juris ſunt periti, multis tam antiquis, quam recentioribus auctoribus, qui de variis rebus, quæ ad hæc ſtudia pertinent, egregie ſcripſerunt, easque explicarunt & illuſtrarunt. Idquoque Medicis, Philoſophis, Poetis & Oratoribus in arte ſua contingit. Maxime autem exhilarantur viri eruditi, omnesque, qui ſtudia & artes liberales tractant, quando ele-

gantes & bene inſtructas Bibliothecas oculis uſurpant, quas vel ipſi poſſident, vel ſaltem in uſum ſuum libere adhibere poſſunt. Veteres ideo Philoſophi gentiles, fortuna adverſa tentati, in iis omne quaſi ſolatium ſuum poſuerunt, & ad ea tanquam ad aſyla confugerunt. *Fabius Quintilianus*, b) mortem filii ſui vehementiſſime dolens, libros ſuos *quasi unicum adverſorum ſolatium* appellat. *Cicero* c) ad ſuum amicum *Atticum* ſcribit: *Ego hic paſcor bibliotheca Fauſti*, tanquam delicatiſſimo cibo, additque, ſe à ceteris voluptatibus deſeri, literis autem ſuſtentari & recreari, malleque ſedere in ſedecula quadam inter & apud libros, quam alia oblectamenta quærere. Propterea etiam Principes & viri eruditi, qui jam olim Bibliothecis merito delectabantur, magnis ſumtibus eas ſibi compararunt, adauxerunt & exornarunt, illisque varia nomina jucunda impoſuerunt. *Diodorus Siculus*, celeberrimus hiſtoricus, lib. I. Bibliothecæ ſuæ hiſtoricæ pag. 45. ſplendidiſſimum regis Ægyptiorum *Oſymandua* monumentum ſepulchrale, quod decem ſtadia adeoque dimidiam fere partem milliaris germanici complexum fuit, deſcribens, & varia ejus ædificia ſtatuasque enumerans, tandem ejus Bibliothecam commemorat, atque *ἱερὰν βιβλιοθήκην Bibliothecam ſacram*

b) *Quintil.* in prooem. lib. VI. pag. 327.
c) *Cicero* ad *Attic.* lib. IV. ep. 9.

cam appellat, cujus inſcriptio fuerit ψυχῆς ἰατρεῖον, *animi pharmacopolium*. Nomen profecto optimum, & apprime ad rem hanc accommodatum. Etenim Bibliotheca libris doctrinae ſalutari & utilitati communi inſervientibus repleta ad omnes animi morbos curandos praeclara remedia ſuppeditat.

Si quis morbo ignorantiæ laboret, atque hoc illudve rerum ſacrarum vel profanarum argumentum ipſi vel memoria exciderit, vel intellectu difficile obvenerit, is conſulere poteſt Scripturam Sacram, & in illam commentarios à Theologis probatis ſcriptos, multosque auctores in diverſis ſcientiis exercitatos, JCtos, Medicos, Philoſophos, Oratores, qui omnes muti quidem, fideliſſimi tamen præceptores ſunt, & egregia præcepta ſuppeditando, ignorantiam pedetentim tollunt. Si quis pravis animi affectionibus tentatus fuerit, quæ pietati & omnibus virtutibus adverſantur, his quoque Bibliotheca bene inſtructa medetur, regulis nempe vitæ probæ & honeſtæ, quæ in Scriptura S. aliisque libris continentur, quibus miſcenda ſunt exempla virorum ſanctorum & piorum hominum, qui adverſus vitia fortiter & maſcule dimicarunt, & victoriam glorioſam ſunt conſecuti. Si quis propter adverſam fortunam triſtitia excrucietur, abunde habet, unde ex libris utilibus, uti jam diximus, ſolatium hauriat. Itaque boni libri merito ap-

pellantur ψυχῆς φάρμακα, *animæ remedia*, quo titulo *S. Chryſoſtomus* olim Scripturam S. ſpeciatim inſignivit. Bibliotheca CPolitana, quæ triginta & tria millia librorum complexa eſt, appellabatur ἄλσος ἀγλαοφύτευτον παντοδαπῆς σοφίας, *denſa & amœna ſylva omnis ſapientiæ plena.* Quemadmodum enim tempore verno, quando arbores frondeſcunt, & variæ avicula, luſcinia, alauda &c ſub frondibus, vel in aëre volitantes, dulciſſimos cantus modulantur, nos omnes, in ſylvis ambulantes, intimo gaudio afficimur; ſic voluptatem ſummam ſentiunt viri eruditi & diſcendi cupiditate flagrantes, quando Bibliothecas inviſere, libros varios perluſtrare, & quid illorum auctores, muta licet voce, canant aut doceant, percipere queunt. Pluribus hujuſmodi nominibus jucundis Bibliothecas olim appellarunt, earumque fores ornarunt veteres, quorum commemoratione hoc loco ſuperſedendum videtur. Hæc omnia propterea fecerunt veteres; ut omnibus manifeſtum fieret, quanta voluptate utiles libri afficiant illos, qui eruditionem & artes liberales amant. Hæc vero jucunditas, typographia inventa, magna incrementa cepit. Etenim quum antea libri manu librariorum deſcribi deberent, vix una alterave Bibliotheca in plerisque regnis reperta fuit, hodie autem multæ & variæ in ſingulis regionibus reperiuntur, atque adeo hæc virorum eruditorum voluptas mirifice crevit.

In

In ædibus hominis privati tantam ſæpe librorum copiam offendimus, quantam admirari ſatis non poſſumus. Conſpicitur ibi theatrum quoddam ſane bellum, quod totum mundum repræſentat. Poſſeſſor hujus Bibliothecæ, ſi diligens, doctus & ſapiens fuerit, ſedet quidem in ſedecula ſua, ſed ſimul orbem omnium terrarum ſuo modo peragrare poteſt. Etenim ad utrumque ejus latus in promtu ſunt libri, hiſtoriam rerum ſacrarum & civilium optima fide exponentes, illumque accurate docent, quomodo mundus inde ab ejus creatione omni tempore gubernatus ſit; deducunt eum ab Adamo ad diluvium, deinde ad ſingulas monarchias, & ad omnia illa, quæ tam pacis, quam belli tempore memoratu digna geſta fuerint, recenſent deſcribuntque omnes regiones & earum incolas, horumque mores, ritus & leges, quæ omnia ſummopere delectant. Dantur etiam alii libri, qui ad cœlum usque eum evehunt, ut motum cœli, ſolis, lunæ & ſtellarum contempletur, ſeque illis delectet. Quodſi animus rerum cœleſtium conſideratione exſaturatus fuerit, iſti eum reducunt ad elementa, oſtenduntque, quomodo in aere varii generis meteora, pluvia nempe, ventus, nix, tonitru, fulmina generentur, & quot avium genera ſub dio circumvolitent; deinde eum traducunt ad ipſum oceanum, imamque ipſius profunditatem, ibique con-

templandos præbent mirum ejus motum, fluxum & refluxum, itemque innumerabilem rarorum, quæ in illo vivunt, animalium multitudinem. Porro eum in montes & valles, prata & agros transferunt, atque varia arborum, herbarum, florum terræque frugum genera, una cum ſingulorum efficacia & viribus demonſtrant, quin eum in montes altiſſimos & vaſtas rupes, ubi metalla, aurum & argentum effodiuntur, immo in ampliſſimas urbes, caſtella, palatia, ædes & hortos totius terrarum orbis introducunt, ut his omnibus oculos quaſi ſuos paſcere poſſit. Hæc pluraque alia conſpicienda præbet bene inſtructa Bibliotheca, ſi illa diligenter utamur, adeoque voluptatem, quæ omnium dulcisſima eſt, parit. Quibus omnibus accedit etiam hoc, quemvis librorum amatorem hac honeſta voluptate non tantum pro ſua parte frui, ſed & cum aliis eam communicare poſſe, & reapſe communicare, quando in honeſtis congreſſibus, converſationibus & conviviis ampla occaſio variis de rebus, quæ in medium proferuntur, ſermones inter ſe habendi datur. In his ſane optimum ferculum eſt, quando viri ſapientes de rebus utilibus, ſacris & profanis inter ſe conferunt, & unus ex hoc, alter ex altero auctore varia proponit. Tale convivium recte dicitur ſvave & jucundum, quod uti *Timotheus* apud *Plutarchum* lib. VI. Sympoſ. de cœna *Platonis* Philo-

ſophi

ſophi dixit, poſtridie ejus diei, imo multis diebus poſt adhuc delectat.

Unum adhuc reſtat, quod hic ſilentio prætereundum non eſt, idque præcipue ſpectat ad lætitiam, quam percipiunt pii parentes ex infantibus ſuis, filiis nempe & filiabus ſuccreſcentibus, quando hi libellos ſuos et primo quidem *Abecedarium*, deinde catechiſmum, tum Pſalmorum librum, mox pericopas Evangeliorum & Epiſtolarum dominicalium, tandemque ipſa Biblia Sacra tractare incipiunt, atque in iis literas primo dignoſcere, deinde eas conjungere ſibi invicem, porro ſyllabas lente & ſenſim, tandem vero prompte pronunciare diſcunt. Fieri aliter non poteſt, quin pii parentes intimo gaudio afficiantur, & ex nulla alia re tantam capiant voluptatem, quantam ex hoc liberorum ſuorum exercitio ſentiunt. Certe hæc voluptas omnem operam, curam & laborem, quem parentes liberorum cauſa ſuſcipere ſolent, non levem ſolummodo, ſed dulcem quoque & jucundum reddit, uti omnes pii parentes ingenue & aperte fatentur.

Hæc itaque ſunt, quæ pro temporis & loci hujus ratione veram, utilem & ſalutarem voluptatem declarant, quam ex magno illo opere divino, arte nempe typographica nobiliſſima, ſi quidem recte adhibetur, animo capere licet. Delectat illa magis, quam cæteræ artes omnes. Delectat, ſi divina ſapientia

pientia & bonitas, ex quibus profluxit, reſpiciantur. Delectat, ſi ipſa per ſe & in effectibus ſuis conſideretur. Delectat ſummopere, ſi eximia opera, quæ edit, libri videlicet utiles de rebus ſacris & civilibus, quibus temporaria æternaque felicitas innititur, rite ponderentur & uſurpentur. Delectat in proſpera & adverſa fortuna, delectat juvenes & ſenes, delectat non tantum in hoc mundo, ſed etiam quodammodo in futura vita æterna. Nam *beatus eſt, qui legit dicta oraculi* (Scripturam Sacram) *& cuſtodit quæ in eo ſcripta* (excuſa) ſunt. *Apoc.* I. 3.

Quæ quidem omnia, uti inprimis ad meliorem artis typographicæ præſtantiſſimæ cognitionem nos cunctos deducere debent, illam ſcilicet non tantum magnum, præclarum, utile & ſalutare, ſed & jucundum ac deſiderabile Dei opus eſſe, atque paradiſum quaſi Dei, ex quo varii fructus dulces & amœni depromi queant; ſic quoque poſtulant, ut animo gratiſſimo ſapientiſſimum & benigniſſimum Deum proſequamur. *Guſtate & videte, quam bonus* (& jucundus) *ſit Deus!* inquit *David* Pſ. XXXIV. quando opera gratiæ divina conſiderat. Hæc verba nos merito ad typographiam, cujus dignitatem & utilitatem hactenus perpendimus, applicantes, exclamamus: *Guſtate & videte, quam benignus ſit Deus*, qui nobis Germanis, & inprimis hujus urbis civibus, hanc patefecit & adhuc

con-

conſervavit, percipite ſuavitatem ſapientiæ & benevolentiæ divinæ erga nos, ſuauitatem tot fructuum jucundiſſimorum, quibus nos beneficio hujus præſtantiſſimi doni delectat, ſatiat & cumulat. Sed percipite illam ita, ut ore & corde gratos vos præbeatis. Nemo ſane reperitur, vel ſaltem reperiri debet, qui reſpectu corporis ſui, à Deo bene paſtus & optatis ſatiatus, uti loquitur *David* Pſ. CXLIV. 15. ſq. aut cibis & lætitia expletus, quemadmodum Apoſtolus *Paulus* Act. XIV. 7. dicit; ſe hoc beneficio non obſtrictum & obligatum agnoſcat, gratumque animum his verbis teſtetur: *Gratias agite Deo, quia eſt benignus, & gratia ejus in æternum usque durat;* aut læta voce hunc hymnum canat: Sis benedictus, Deus, accipe maximas gratias! cibo & potu nos ſaturaſti. (*Herr Gott nun ſey gepreiſet, wir ſagen dir groſſen Danck, du haſt uns wohl geſpeiſet, und geben guten Tranck &c.*) Sic etiam partes noſtræ præcipuæ multo magis erunt, Deo gratias maximas perſolvere, quandocunque nos tot donis ſpiritualibus & animi cibis à Deo, beneficio artis typographicæ, jam pridem cumulatos eſſe & adhuc cumulari ſentimus. Non tamen ſatis nobis eſſe debet, ſi ore tantummodo laudes Dei decantemus in pervulgatis iſtis hymnorum formulis: *Te Deum laudamus; Celebra Dominum o anima mea; Soli Deo in excelſis ſit gloria;* quæ, ſi nihil aliud ad illas acceſſerit, Deo placere

re non poſſunt, ſed reapſe referendæ ſunt Deo gratiæ; & quidem pro iis omnibus, quæ ante octo dies commemoravimus, ita inprimis, ut jucundiſſimos fructus, quos benigniſſimus Deus typographiæ ope nobis porrigit, ſumma obſervantia accipiamus & uſurpemus, non vero floccifaciamus, vel prorſus rejiciamus.

Quivis etiam unus inferioris conditionis homo, ſive urbanus ſit, ſive ruſticus, hac felicitate ita perfrui debet, ut & ipſe artem libros legendi diſcat, quod hodie facili negotio fieri poteſt, & ut liberos ſuos, ſi quos habet, ſimulac illi erudiri poſſunt, illa jin-ſtitui curet, quem in finem publicæ ſcholæ ſunt conſtitutæ. His rite obſervatis, id operam dare debet, ut ſibi comparet librum omnium librorum, ſcilicet Biblia Sacra, quæ ipſa per ſe integram Bibliothecam præſtant, vel ſaltem Novum Teſtamentum & Pſalmorum librum, quos omnes vili admodum pretio emere licet; ut hos attentiſſime legat relegatque, & ſuos etiam legere jubeat, ex illis egregia dicta, facta & exempla diligenter notet, & in uſum revocet. Quicunque talem in his ſe eſſe ſtuduerit; is demum ſe reapſe gratum præſtabit, ipſe ſolus optimam ex hac arte capiet utilitatem, nimirum doctrinam, inſtitutionem, adhortationem, & ſolatium, felicitatemque in hac atque altera vita. Ut paucis dicam, accipiet אשרי,

Aſch-

Aſcherib, beatitudines illas, quæ in primo Pſalmo omnibus, qui lege divina delectantur, ſancte promittuntur.

Magiſtratibus omnibus politicis præter illa, quæ ante octo dies docuimus, ut ſcilicet nobiliſſimam typographiam in ſuis regionibus propagent & conſervent, proxime incumbit hoc negotium, ut dulces illius fructus ſedulo colligant & aſſervent, hoc eſt, ut publicas Bibliothecas inſtituant, conſervent & augeant, quod certiſſime toti Reipublicæ non tantum gloriam & honorem, ſed etiam multam utilitatem affert. In urbibus omnibus celebribus armamentaria bellica extare *ſolent*, quæ arma ſuppeditant, quibus, *ut* occaſio datur, contra hoſtes uti licet. Quanto itaque magis curandum eſt, ut armamentaria literaria inſtituantur, in quibus *τοξεύματα ἐκ μέλανος ſagitta ex atramento* formantur, uti *Gregorius Nazianzenus* orat. 20. loquitur, id eſt, boni libri communis uſus gratia reſervantur? Imo recte faciunt ex mea quidem ſententia iſti magiſtratus, quibus *hæc* magis quam iſta curæ cordique ſunt. Iſta enim Reipublicæ inſerviunt tantummodo in rebus periculoſis & lubricis, hæc vero omni tempore & in omnibus caſibus uſum præſtant. Tempus non permittit, ut ex hiſtoriis repetamus exempla, quibus probetur, maximos olim principes, qui pietate, ſapientia & prudentia excelluerunt, talia ar-

ma-

mamentaria, Bibliothecas intelligo, conc diſſe, & ingentes in eas ſumtus impendiſſ Nemo facile erit inter eruditos, qui ignor: quid in his præſtiterit *Ptolemaus Philadelpbu* Rex Ægypti, quid Imperatores Romani ge tiles, *Julius Cæſar*, *Auguſtus*, *Domitianus*, *H drianus*, itemque inter Chriſtianos *Conſtantin* M. *Theodoſius*, *Carolus* M. *Maximilianus* II, ali que plures. Quibus merito addendus e d) *Alphonſus*, Rex Siciliæ, utpote qui aliquan do profeſſus eſt, ſe pretioſiſſimas ſuas gem mas, quotquot etiam fuerint, & quantivi pretii æſtimentur, perdere malle, quam li bros ſuos. Horum veſtigia laudabilia opti me perſecuti ſunt Electores & Principes S. Rom. Imperii, Evangelicæ Religioni addicti, poſtquam lumen purioris doctrinæ iterum exortum eſt, multæq; civitates imperiales aliæque, inprimis illæ, in quibus Scholæ bene conſtitutæ, Academiæ & Gymnaſia extiterunt. Quod quidem præclarum opus, omnes magiſtratus pii in gloriam Dei & patriæ commodum adhuc hodie continuare, atque cives ditiores, nobiles & ignobiles, pro virili ſua promovere debent, quemadmodum erga Bibliothecam urbis noſtræ ſe nonnulli liberales præbuerunt, quibus nunc publice gratias perſolvimus, & optamus, ut alii etiam ſponte ſua hæc facere pergant; atque ita gra-

d) *Panormit*. lib. IV. de rebus geſtis *Alphonſi*.

gratos ſe erga Deum demonſtrent, poſteriſque bonum theſaurum relinquant.

Non defuerunt in Germania, neque adhuc deſunt, qui omne librorum negotium, quo nomine, quicquid ad ſtudia literarum pertinet, comprehendimus, turpiter neglexerunt. Omnes quidem סוחרים, *Socherim*, honorantur, & quicquid ad opes colligendas aptum eſt, æſtimatur; *ſi modo ſit dives, barbarus ille placet.* At ספרים, *Sopherim*, homines, qui in libris verſantur, negliguntur. Quinimo res literaria in Germania ita inclinata eſt, ut omnes fere, qui reliquis antecellere cupiunt, vel ſplendido atque nobili genere nati, vel etiam in civitate quadam melioris paulo conditionis homines ſunt, librorum atque ſtudiorum pudeat atque tædeat. Quamobrem Deus juſtiſſimus eximium hoc beneficium typographiæ, ejusdemque egregios fructus per aliquot jam annos in Germania, & adhuc magis magisque diminui ſinit. Multæ præclaræ & celebres officinæ typographicæ funditus perierunt, cæteræ multum ſunt imminutæ, neque dimidia pars earum reſtat, quas ante triginta, quadraginta & plures annos habuimus; imo in ipſa hac urbe illæ admodum attenuatæ ſunt, quod ii non ignorant, qui artis hujus ſunt periti, eamque adhuc tractant.

Florent & creſcunt quotidie aliæ gentes, quæ à nobis Germanis hanc artem adeptæ

ſunt, nos autem decreſcimus. Iſtæ ſun caput, & nos cauda, uti loquitur Scriptura S. Eadem quoque eſt ratio Bibliothecarum, quibus Germania paucis annis ante abundavit. O quam multas barbaricum hoc bellum adhuc durans perdidit & diſſipavit! Mater illa omnium Bibliothecarum, non tantum in Germania, ſed etiam in multis aliis regionibus exſtantium, quæ Heidelbergæ in ſuperiore parte templi Spiritui S. dicati aſſervabatur, partim ſpoliata eſt, partim aliis modis perdita. Sola ejus e) Manuſcripta 80000 coronatis æſtimata ſunt, ut proinde optimum Germaniæ literatæ theſaurus appellari meruerit. Hæc, inquam, mater Bibliothecarum periit, Manuſcripta ejus diſciſſa ſunt, quin, uti nonnulli referunt, equis in ſtabulis ſubſtrata, ut omnis ullum eorum unquam recuperandi ſpes prorſus deficiat, quod in hodiernum usque diem eruditi vehementer dolent. Sane hoc fuit manifeſtum documentum graviſſimæ iræ divinæ, quam abuſus peſſimus hujus beneficii, qualis etiam & ubicunque adhibitus fuerit, inflammavit.

Præter hanc præſtantiſſimam Bibliothecam multæ aliæ in variis urbibus, academiis, ſcholis, cœnobiisque adornatæ perierunt; & quis enumerabit Bibliothecas omnes privatas, quibus Germania turbulentiſſimis hisce tempo-ribu

e) *Werdenhagen* Part. II. rer. Hanſeat. cap. 21.

ribus eſt ſpoliata. Apud multos Theologos, JCtos, Medicos, Philologosque doctos tantæ librorum gazæ extiterunt, ut illæ tribus, ſex vel decem millibus florenorum æſtimarentur, quas vel majores ipſorum, vel parentes, vel alii ſenſim pedetentimque non ſine ſumma induſtria collegerunt. Harum multæ perierunt, & ita perierunt, ut nulla ſpes oſtendatur, fore, ut unquam tales iterum colligantur. Nam de ceteris recuperandis & inſtaurandis aliquando rebus omnibus, quas Germania jam pridem perdidit, & adhuc perdit, quanquam cuncta prope deſperata ſunt, aliqua tamen ſpes nobis injicitur; *libros* autem multos, quos conſpicere *nobis* adhuc contigit, nemo ex poſteris noſtris unquam videbit, quia funditus interierunt. Hoc ſane eſt exemplum memorabile iræ graviſſimæ divinæ in miſeram Germaniam, quæ, quoniam magna Dei beneficia & præclara ornamenta, quibus eam præ multis aliis nationibus, immo in una alterave re præ reliquis omnibus decoravit, grata mente non accepit, ſed peſſime collocavit, nunc iis indigens prorſus ſpoliata eſt & denudata.

Nos vero, quibus adhuc de tanto theſauro aliquid reliquum eſt, id diſcamus & operam demus, ut eum honorificentius tractemus, diligentius cuſtodiamus, & gratiore in poſterum animo in ſolius Dei gloriam, & vitæ hominum hujus & futuræ emolumentum uſur-

pemus. Sic ſe gerant, quotquot circa Libros verſantur, qui eos ſcribunt, excudunt vendunt & legunt. Hoc magiſtratus & ſubditi junctis quidem viribus agant, quemadmodum ante octo dies copioſius docuimus ut Deus omnipotens puſillum illud, quod miſericordia ſua commotus nobis reliquit etiam in poſterum ſervet, & literarum ſcribendarum & legendarum peritiam, inprimis autem artem typographicam, nunquam ſatis celebrandam, ejusque utiles, ſalutares, jucundos & ad hanc atque futuram vitam proficientes fructus, ad poſteros noſtros inprimis hac in urbe propaget, & usque ad inſtantem mundi finem conſervet. Fiat hoc, ut & in hac & in æterna vita *Halleluiah* illud cantemus!

Formula precum, quæ poſt conciones has recitatæ ſunt.

Omnipotens & æterne Deus, pater benigne, qui es unicus fons omnium donorum bonorum, nunquam exhauriendus. Celebramus hodie nomen tuum, & gratias tibi ex animo dicimus, cum pro omnibus bonis ſpiritualibus & temporariis, quibus nos adhuc pro immenſa tua miſericordia cumulate ornaſti, tum inprimis, quod ſub finem mundi præſtantiſſimam artem typographicam, quam ipſis Sanctis tuis occultaſti, in lucem produxeris, & ejus be-

beneficio hiſce poſtremis temporibus humano generi magna & innumerabilia bona largitus fueris, & adhuc largiaris. Obſecramus te, ne propter ingratos animos noſtros, & peſſimum artis abuſum, hoc pretioſum peculium & eximium beneficium nobis iterum adimas, ſed per filium tuum pacatus eam conſerves, atque ad poſteros noſtros propages, nosque omnes & ſingulos, quocunque in ſtatu vivamus, ſanctiſſimo tuo Spiritu regas, ut magnum hoc opus tuum magni ſemper æſtimemus, illud grato animo conſideremus, idque præcipue ad diſſeminandum verbum tuum, & doctrinam ſalutarem, tum ad propagandas artes & linguas, humano generi utiles, adeoque ad tui nominis gloriam, & proximi utilitatem adhibeamus, per filium tuum Jeſum Chriſtum, Dominum noſtrum,
Amen.

JOH. HENR. BOECLERI
Oratio *
Habita Kalend. Octobr. Anno
cIↃ IↃ C XL.
Cum publice Magiſtros & Baccalaureos
crearet;
IN QVA
De Typographiæ, Argentorati inventæ
divinitate & fatis, ſæculari pietate
diſſeritur.

Inter vetera, quibus principes politæ anti quitatis, Athenienſes, Academiæ ſuæ glo riam quærebant & gravitatem, inſtitut illud quoque poſterorum cognitio dignum *Ælianus* judicavit: quod ridere i tam ſolenni loco, nemini licere voluerunt Cum enim virtutis, induſtriæ, bonæ artis men tisque propria & veluti conſecrata ſedes ill eſſet, prorſus debuit omni præſertim contu meliæ, laſciviæ, petulantiæ, denique ignavia non ſpecimine modo, ſed ſpecie intacta, ta augusti nominis decus illibatum conſervar Non decuerit, Auditores, vel nos in iſta ſ pientiæ parte vinci, ab iis, quibus in unive ſun

* Exſtat in calce III. Concionum Euchariſt. à J *Schmidio* in laudem typographiæ habitarum, num. XI. pag. 323. ſqq. Orationum *Jo. Henr. Bo ecleri*, Argent. 1654. 8.

ſum anteſtamus: vel hoc ipſum Academici honoris domicilium, inferius majeſtate diſciplinæ, cujus veram vim Attica affectatio ignoravit, unquam exiſtimari. Verum, ut obtineatur veneratio publica, publicis opus eſt meritis, a) publico meritorum honore: quo fit, ut nemo contemnere audeat locum, quem à ſolo ſplendore, à præcipuo ſplendoris genere, novit. Vbi Virtus & Doctrina, rerum dominæ, ſuas opes exponunt, ſua theatra inſtruunt, edunt munera, agitant feſta, proferunt pomœria. Quid hic irriſor improbus, illuſor ineptus, ſcurra mimicus? Quid ignavum pecus, aut petulcum animal? Nonne una voce, b) tanquam profanos, exeſſe, longeque abſiſtere diſſimillimarum rerum tractationibus, tum cetera loci religio, tum noſtri hujus diei cærimonia jubet? Qua producti in medium *Novem honeſtiſſimarum artium compotes Juvenes & Adoleſcentes, ſub auſpicio & numine, non Apollinis alicujus Attici, ſed DEI ter Opt. Max. facultatem præbente Inclyto Academico Magiſtratu, faventibus & gratulantibus omnibus piis, bonis, doctis (tales enim hoſpites & ſpectatores huc venire fas eſt) in ipſo Eruditionis Templo, inter pias preces & feſtos cantus, præmiis ſolennibus ornandi, & alteri quidem Baccalaureatus inſigni, alteri titulo* Magiſterii, *quod*

a) apud *Schmidium*: publica meritorum honorificentia: qua fit.

b) apud *Schmidium*: profanitatis damnatos exeſſe.

dæ auſcultationis, debitæque in Deum e) pietatis potuit nos admonere. Præſertim cum publica Magnifici Rectoris ac Senatus Academici, aliquid tale mihi demandantium, auctoritas accederet: non ſine magna ratione pro ſe & poſteritate ſolicita, ſi vel patriæ laudis curam negligenter ageret, vel ignorare venturas ætates pateretur, quam confidenter alii noſtram laudem hactenus ſibi vendicarint, reddita Auctoribus rei præclariſſimæ ea gratia, ut & nomen eorum & artem ſuppreſſum, quantum in ipſis erat, ac obliteratum irent.

Scilicet in omni re humana dominatur ambitio, neque negotia modo, dum geruntur, perturbat, ſed geſtorum plerumque veritatem corrumpit aut obſcurat. Eo facilius id ſane atque, ut multis videtur, excuſatius; quo ſpecioſiora conatibus ſuis vocabula ſive callide imponit, ſive liberaliter circumponit. Ipſius veritatis vindiciæ, & neſcio quæ jura intenduntur, ut aliena interim quisque deprædetur clanculum, ac pro ſuis ementiatur. Fruſtra deprehenderis eam artem quæ dum ſemper metuit deprehendi, id in primis cavet, ne deprehenſa etiam, erubeſcendum habeat. *Amore & ſtudio patriæ nihil eſſe honeſtius; nihil ad periclitandas ingenii vires illecebroſius; nihil ad figurarum commentique veniam* in-

e) gratitudinis. *Schmid.*

inſeparabilibus. Ita cœpit hoc malum antiqui-tas: & à tam plauſibili initio ad æmulatio-nes, inde ad certamina præcellentiæ inter gentes; hinc ad contemtus mutuos & ſuper-biam; denique ad odia profectum eſt: quæ nunc unusquisque intendit aut remittit, pro-ut ſuæ utilitatisve ſpe concitatur, aut di-verſæ ſortis metu ſufflaminatur. Quo fit, ut rem ſimplici æſtimatione in vanitatibus vul-gi ponendam, inter doctorum magnorum-que virorum vel arcanas artes, vel feſtivos luſus hodie reperias. Niſi quod haud du-bie gravius meretur appellari, cum neque probris neque convitiis abſtinet, & injuriam, *quam aliis factum* ſit, cum apparatu, para-*tragœdiantium* ritu, in publico oſtentat. In-*tereſſet* famæ gentium aliquot ac civitatum, nihil tale in re typographica, quam voca-mus, eveniſſe. Hanc dum multi ambiunt proci, fit, ut neſcio quo amoris ſtimulo inſtincti, neque ſibi, neque aliis, neque adeo amicæ ipſi, quæ per iſthæc jurgia non parva interim f) contumelia afficitur, par-cendum ducant. Nobiliſſimæ Harlemenſium Vrbi non invidemus ſuam gloriam, ſed gra-tulamur: auctiorem tamen exiſtimamus fo-re, ſi de aliena nihil decerpat, aut decer-pentem privata opinione auſuque popula-rem ſuum, publicæ exiſtimationis periculo pro-

f) contumelioſe habetur. *Schmid.*

propugnet. Moguntiæ facilius ignoveris decepit eam rumor vulgaris famæ, ut in talibus ſolet, quo incertior, eo confidentior. Acceſſit doctorum id adfirmantium numerus, junctæque umbone phalanges. Sed revera, numerus. Conſideret quæſo ſplendidiſſima civitas, ad quantam paucitatem, ſi vim & arma ſingulorum ſpectes, grande illud agmen tot nominum redigatur. Quis enim eruditorum ignorare poteſt, veluti traditam in manus alterum ab altero iſtam opinionem accepiſſe? plane ſicut & alias conſuevit fieri, ubi rem dubiæ arduæque inveſtigationis, malunt plerique aliena quam ſua fide aſſeverare, præſertim cum obiter & ex occaſione hæc talia alterius argumenti tractationibus inſeruntur, nec tractantur. Igitur ſæpiſſime quidem proditum aliquid hujus generis invenias, demonſtratum nusquam. Nimirum aliis voluntas probandi, ut alieno loco; aliis tempus laborioſe conquirendi probationes defuit: quosdam argumentorum inopia aut deſperatio ad alia præverti juſſit. Equidem ſatis de nonnullorum ingenio conſtat, qui vel cum certo intempeſtivæ & affectatæ digreſſionis periculo, ſuis ſcriptis inſulſiſſent, ſi quid ſuper re tanta odorari teſtimoniorum potuiſſent. Traxit poſtea error errorem, qui, cum temporis progreſſu radices in animis hominum egit, ac incrementa ſumſit, jure præſcriptionis

nis non tutus modo ſibi, ſed invictus videtur. Verum enim vero, nobis in præſentia non tam quid alii de alienis vel ſentiant vel diſſentiant; quam quid nos de noſtris ſentiendum hoc tempore habeamus, curæ eſt. Qua in re omni exceptione major eſt, ut alia, quæ ſuperſunt, cuncta deſint, annalium publicorum fides. *Hi* JOHANNEM MENTELIUM, *civem Argentoratenſem, artem imprimendarum fuſili charactere literarum librorumque, primum in Patria excogitaſſe atque protuliſſe* memorant. Hi *annum Saculi Chriſtiani quartidecimi quadrageſimum* definiunt, *annique ſolennem notitiam Conſulatu* Nicolai Schanlitii, *Pretura* Spiegelii, Müllenhemii, Treubelii,Endigeri inſigniunt: *hi perfidiam famuli* Gensfleiſchii, *&* *berilis arcani enuntiationem*, *& ſociata cum* Gutenbergio *plagii conſilia & fugitivo immiſſam ultore Deo cacitatem*, diſerte & bona fide denarrant. Ex his adeo habemus Auctorem inventi nobiliſſimi; habemus tempus & locum, habemus primam & furtivam demigrationem artis; qua effectum eſt, ut ſtatim circa initia Moguntinorum Civitas & nomen operis typographicis inclareſceret: habemus hæc & plura inquam, non ex vago & veteri rumore; non ex ambitioſi ſcriptoris ingenio & luſu; non ex fallacibus aut ambiguis inſcriptionibus; Sed ex ipſis Reipublicæ noſtræ commentariis & inſtrumentis: quorum nec auctoritas detractari à modeſto homine,

nec

nec ſimplicitas ſuſpectari à bono, nec perſpicuitas declinari à ſano poteſt. Nam cætera argumenta, oculatosque teſtes, monumenta, & quæcunque jam aliis collecta ſunt, non attingimus; accommodantes ſcilicet noſtram orationem propius ad inſtitutum Inclytæ Reipublicæ, quæ cum antiquiſſimis optimisque rebus plurimis ita abundet, perpetuoque ſuarum rerum in hunc diem incremento eo progreſſa ſit, ut nihil minus, quam de claritudine laborandum habeat: eam fortunæ ſuæ benignitatem tam generoſe didicit & æſtimare, & ferre, ut neque de ceteris ſuis bonis, neque de hoc ipſo, quod nunc celebramus, contendendum cum quoquam, aut ambitioſa vanitate altercandum cenſeat. Nam nec ignorare, quæ luculenta Dei bonitas nobis contulit, munera poſſumus: nec, quæ aliorum eſſe voluit, noſtra fieri deſideramus; quorum & illud ſtuporis ſit, & hoc pæne ſacrilegii. Dimicare autem cum homine imo cum ambitione, de eo, quod ſicut divinum eſt, ita arbitria pariter affectusque humanos excludit: irritum, inane, præpoſterum. Sicut reſpondere ei, qui neget, te accepiſſe à divina manu, quod accepiſti, & ut ſcias te accepiſſe, neminis potius intereſt, non eſſe, niſi dubitantis de præſenti favore Dei, merito dixerim. Quid igitur opus eſt, jacere dicteria, detonare minis, probra cumulare in quenquam, qui cum noſtra ſibi vindicat,

ſe-

ſecum potius, quam nobiscum pugnat? Nam aut quod neſcit, ſcire contendit; aut quod ſcit, averſatur ſcire. Nobis omiſſa prorſus conſectatione tam inquietæ præſtantiæ, & imitatione g) profani moris, hoc agendum eſt, quod agitur. Ad rem, inquam, & auctorem rei reſpicimus, felicemque annum, cujus, qui nunc voluitur, ſæcularem memoriam renovat, ſingulari, novo, inuſitato, Dei artium artificis, magiſteriorum magiſtri, munere, adeoque laudibus, gratibus, æſtimatione, pietate ſignamus. Quæ & multa nobis, & ſeria, & magna ſuppeditat. Si ad fata civitatis noſtræ, connexamque divina non gubernatione magis, quam beneficiis temporum ſeriem, cogitatione præverramur: non ſæculorum modo, quæ antiquiſſima civitas haud pauca numerat, ſed ætatum ſingularum ornamenta præcipua; nec, ut iis placet, qui eventuum inania potius, quam cauſas auctoremque ſcrutantur ac obſervant, vicenarias, tricenarias, quinquagenarias periodos, ſed propemodum annos, amplificatis Reipublicæ opibus, gloria, præſtantia memorabiles poſſumus dare. Cumprimis autem poſtrema duo ſæcula, maximis auguſtiſſimisque nominibus dicenda ſunt: quorum altero, inventi poſt hominum memoriam celeberrimi felicitas, altero & hujus & ceteræ felicitatis conſumma-

g) profanitatis. *Schmid.*

matio & fructus, inſtitutione ſcholarum cum ipſis Reipublicæ progreſſibus ſtrenue et floreſcentium, nos beavit. Anteceſſit integro ſæculo Scholam Typographia; illa Scholarum paſſim plurium mater, & amica, & adjutrix futura: anteceſſit, ut nuntiaret felicioris ævi ortum, civesque noſtros de feſtinantibus ad majora civitatis ſucceſſibus admoneret, imo ut locum illis metaretur. Anteceſſit, ut ſplendore ſuo, de ſecuturis talem Dominam pediſſequis, quid pediſſequas loquor? de opibus, paratu, divitiis, quas, ut in pompa ſigillatim traductas, in Schola denique conjunctas ſtitit conſecravitque, publice & in anteceſſum veluti teſtaretur. Quanquam potiora ſunt, quæ ad communis Germaniæ fatum pertinent, omina. Cujus majeſtatem Imperii huc translata ſedes primo celebravit: mox acceſſere bonorum, artium, monumentorum præcipua, donec ad ſummum jam faſtigium properantia augmenta, hoc inſtrumentum ſui operis viriumque adepta, facile ſuo ſtatui adjecere, quod deerat: eruditionis videlicet & clariſſimorum ſtudiorum dignitatem atque copiam, id eſt, ipſum pignus & robur potentiæ ad altiſſima profectæ, quo Romani, quo Græci nominis magnitudo æſtimari cenſerique olim voluit, cum circulum ſuæ felicitatis compleviſſet. Licebitque perpetua obſervatione, copulatas florentiſſimis publice rebus, gentiumque validiſſimarum opi-

opibus literas animadvertere. Atque hic regredimini pauliſper mecum, Auditores, a publico Germaniæ ſtatu, ad noſtram civitatem, quæ iisdem, quibus Imperii totius claritudo, temporum ſpatiis crevit: niſi potius monendi eſtis, ut progrediamini ad univerſæ fata Europæ, quam nihil æque ac Typographia illuſtravit, evexit, nobilitavit. Subeſt arcani majoris ratio ſanctior. Cernitur dubio procul in omni humano orbe ſatis evidenter divinæ gubernationis adminiſtratio: ſine qua nihil attollitur, nihil deprimitur; nihil reperitur, nihil aboletur: ſed compendium tam diffuſæ *curationis*, ſive, ut rectius loquar, offici*na interior* ſecretiorque cœleſtium operum in Eccleſia quæri debet. Et, ſicut ad certum orbem omnia referunt Politici; ita ad hunc ſelectiſſimum cœtum, tanquam ad verum & totum in orbe iſto orbem, Chriſtiani ſuam Philoſophiam exigunt. Quæ ſtatim nobis oſtendit inſtaurationem ſinceræ Religionis, Lucem evangelicam, diſcuſſionem tenebrarum, & quæ obſederant Eccleſiam paſſim, papalium ſuperſtitionum. Vt hæc converſio ſtati Eccleſiaſtici, hoc tantum & unum ſingulare ſingularis proviſionis negotium, quo DEVS ultima hæc tempora beavit, promtius ſuccederet, ut præparatu facile, inſtrumentis locuples, præſidiis copioſum redderetur, Typographia opus erat:

Hæc prælufit operi: h) hæc paravit notitiam, præparavit induſtriam, communicavit conſilia, publicavit decreta. Vt non minus *Bezaleele* in Templo Chriſtiano inſtaurando *Mentelius*, Germaniæ præſertim, præſtiterit, quam in ſtruendo Judaico ille fecerat, quem peculiaris ad id cœloque miſſa ſapientia inſtruxerat. Licet adhuc altius adſcendere: & quodammodo pia minimeque curioſa ſedulitate coram DEO diſquirere, ſitne hoc artificiorum inventorumque, quibus humanam tum juvare, tum ornare voluit vitam, faſtigium, apex, complementum, terminus? poſt quem (intelligo autem, & huic ſuam moram periodumque datam,) finis omnium ut rerum ſic artium inſtet, quoniam reperta eſt una, quæ omnes juvaret, omnes contineret, doceret, amplificaret, conſummaret. Nondum ſuſtineo dimittere utiliſſimas cogitationes: quæ mihi divinam bonitatem non copioſe modo oſtentant, ſed ex abdito inſinuant. Obſederat terras profunda paſſim barbaries, & poſt literas ſuis ſedibus ejectas, omnis elegantiæ, eruditionis, ſapientiæ amor evanuerat. Accedebant paulatim aliqui rem publice neglectam in decus quoddam & cultum revocare, ſed

h) hæc conciliatrix notitiæ; monitrix induſtriæ; communicatrix conſilii; effectrix conſultorum fuit. *Schmid.*

ſed privatis aut diſperſis conatibus communis ſegnities obſtitit. Non enim jam vel i) Principes ſuæ fortunæ opibus dignam rem eſſe literarum ſtudia intelligebant, vel hominibus ad adipiſcendum tam operoſa bonaſiis conſtantiæ ac induſtriæ ſupererat. Illa enim ſicut eruditi ſæculi propria virtus fuit, ita ad exortum ignorantiæ & tenebrarum evanuit. Ergo de optimis quibusque omnium linguarum & artium monumentis, de inſtructis Bibliothecis actum erat: dum vix reliquiæ honore aut cura ſuſtentabantur; adeo de amplificanda ea felicitate nihil conſilii ſuſceptum eſt. Verum enim vero, in quo *humana induſtria* partim ceſſavit, partim *deſperavit*, DEVS Opt. Max. velut ex machina reſtituit ſubito & exornavit. Decreverat nimirum æterna ſummi Rectoris voluntas, gloriam pariter & bonitatem ſuam oculis mortalium & mentibus per illuſtria monumenta, copioſa adjumenta, efficacia inſtrumenta, ſi caperent, denuo infundere, ſi cæcutirent, allucere; ſi ſtuperent, inculcare, idque literarum ac ſtudiorum beneficio: quæ à diffuſis ambagibus in compendium, ab arduo paratu in faciles uſus, à parca ſuppellectile in parabilem amplitudinem, ab impenſis ingentibus in moderata pretia, ſimul & ſemel miſſa cælo Typographia, vin-

i) *Magnates. Schmid.*

dicavit. Intuemini pauliſper mecum, Auditores, bonum vere cæleſte, vere divinum. Vnde enim arceſſemus id litterarum propagandarum arcanum, quam ab eo, qui primus *Adamum* humani generis parentem litteras edocuit; qui poſtea in *Adami* poſteritate litterarum unitatem conſervavit usque ad Giganteas Nimrodici agminis molitiones & immanes prodigioſæ turris ſubſtructiones. Ea enim rebus convertendis occaſio & cauſa fuit: confuſis k) primum ab irato Numine linguis, mox ſingulari providentia conſilio diſcretis. Inde Linguarum (& quidni etiam Literarum?) varietas ex pœna in donum verſa, ſecundum orbis millenarium illuſtravit. Tertius incomparabile rerum operumque divinorum monumentum, Moſis manu in literas relatum, futuris, ad finem usque temporum, ætatibus transmiſit. Nam quæ ipſius DEI, ſcripturæ omnis auctoris & artificis, digito duabus ex lapide tabulis inſcripta ſunt elementa, ſicut Moſaicis libris antiquiora ſunt, ita, quantum ad literas attinet ac lapidem, certo tantum tempori auctor ſapientiſſimus manere voluit. Hi[s] conſignari cœpere varia ingenii humani ſ[...] ſertia, & rationibus ſubinde diverſis, mu[lta] ſacra, multa profana. Ferro, cera, in f[o]liis arborum, in libris arborum, in plur[...]

b

k) primo pœnali perplexitate linguis. *Schmid.*

bo, in linteis, in membranis, in chartis, iiſque non uno modo confectis, varie ſcripturam elaborarunt, tot ſæculorum, usque ad majores noſtros, inventa. Frequentiſſima præſertim & uſitatiſſima denique membranarum volumina librique fuere. Hic perennaturi Auctorum labores, magna diligentia deſcribebantur. In his cuſtodiebantur jam æternæ veritatis arcana & fœdera. In his Græcia eruditionem ſuam, in his Latium ſuam famam & opera poſteritati transmittebat. Verum ut diximus, tantum requirebat ea res laboris, quantum non niſi ſtrenuiſſima ætas ſuſcipere; tantum impenſæ ac ſumtuum, quantum non niſi beatiſſimi erogare poſſent. Temporis quoque mora in ſerum differebat ſcientiarum pariter & librorum copiam. Hæc & alia incommoda, tam præſenti ope abolevit Typographia, ut omnibus, & cito, & ſemper loquatur, quisquis per impreſſa monumenta in publicum aliquid loquitur. Prodere arcanos mentis ſenſus notarum quibusdam indiciis, & quo vox non pertingit, literis loqui ac ſcriptura, divinum quidpiam eſſe agnoverunt. quicunque ullum unquam divinitatis ſenſum habuere. At vero tam multa, tam repente, tam compendioſe, tam late diſſeminare, unoque & eodem tempore Orienti, Occidenti, Meridiano, Septentrionibus loqui, quanto eſt divinius, quanto

 peren-

perennius, quanto utilius? Arripiuntur celerrima typothetæ manu, è capſulis, quibus diſcretæ ſunt literulæ: coaleſcunt in voces, dividuntur ſpatiis, terminantur verſibus; quorum ſinguli contigue ſibi invicem accreſcentes, ubi columnam, ut hodie loquuntur, ſive modum, quem facies paginæ habitura eſt, explevere, colligantur, donec diviſo locis idonei numero columnarum, formas, quas vocant clauſtro quodam ferreo, tanquam munimento circumpoſito, arcte coactas, prælum chartæ ſuperimpoſitæ imprimit. Ita quæ in formis ſiniſtra, in chartis dextra apparent quæ in formis atramento, peculiari arte confecto, non colorata magis quam obſcurata erant, in niveo chartæ æquore, liquido ordinata ac diſtincta lucent & interlucent Denique vt divinitatis typos quosdam & characteres, verba nimirum & ſenſus, cum ipſa ratione, mens humana ſuſcepit: ita per inſigni artis, quam laudamus, miraculo mentis ipſius notæ in charta repræſentantur Nil poteſt tam ſubtiliter à quoquam cogitari, nihil tam eloquenter apud audientes pronuntiari, quin l) exacta elegantia, legentibus ſtatim & ubique exhibeatur. Vt mille exempla publicandi operis, mille hominibus ſtatim diſtribui poſſint, ſimplici, nec amplius, mora opus eſt, dum unum per

ſcri

l) exacte eleganterque. *Schmid.*

ſcribatur: quod fœcundiſſimo pariter celerrimoque partu in quantumvis numerum multiplicatur. Adeo citius & copioſius diploma ſua per terrarum orbem divulgat Rex æternus, quam edicta in angulos, ut ſic dicam, ſuarum ditionum dimittunt noſtri principes. Huc enim, quod jam ſæpius monui, ſemper reſpiciendum eſt. Quicquid laborari, perfici, adornari hujus artis beneficio curavit DEVS, illud m) auctoris gloriæ debuit ſervire. Cui ſoli ſi ſtudeant homines, ſaluti ſuæ ſtudeant utique: quæ extra Auctoris gloriam nec quæri nec inveniri poteſt. Porro ſicut in grata uſurpatione divini beneficii, complementum gloriæ, quam DEO debemus, conſiſtit: ita initium ab agnitione beneficæ proviſionis fieri par eſt. Cujus commentationis in plurima diffuſæ, nunc pauciſſima delibabimus. Fruſtra inventa erat ars, poſt homines natos præclariſſima, niſi acceſſiſſet idonea artis adminiſtratio: fruſtra ad capſulas typothetæ, ad prælum excuſores ſudabant, niſi eruditi correctoris laborem iſtum emaculaſſet emendatio. Fallor an plus incommodi quam emolumenti datura ſit rebus humanis Typographia, niſi divinis auſpiciis inſtincti viri quidam cordati eruditique, omnium librorum partim male ſcriptorum, partim ab operis typogra-

m) tantæ rei curatoris gloriæ. *Schmid.*

phicis male lectorum, partim ab iiſdem inevitabili quadam corruptione temeratorum, curam caſtigationemque, antequam prælo excuderentur, ſuſcepiſſent. Illi cum viderent, non labore modo ad eam rem maximo, ſed eruditione inſuper diffuſa minimeque fucata opus eſſe, immerſerunt ſe in omne genus doctrinæ, linguarum ſtudium ſingulari cura tractarunt, non omiſerunt diſciplinarum arcana & penetralia ſcrutari, ut edendis veterum in lucem publicam ſcriptis pares eſſent. Ex hoc genere *Manutios*, *Stephanos*, *Cujacios*, *Eraſmos*, *Gruteros*, *Caſaubonos* (non enim lubet plurimos enumerare) nominare poſſumus: quorum absque ope fuiſſet, non haberemus hodie tot Latina, tot Græca, tot ſacra, tot profana monumenta: aut certe haberemus ea corruptiſſima, & omnino talia, quæ nec legi ſine moleſtia, nec intelligi prorſus poſſent. Id quod exemplis docere promtum eſſet: ſi id jam inſtituiſſemus. Talium virorum n) critica opera factum eſt haud dubie, ut non Typographica minus, quam literaria res convaleſceret. Verum ut præpoſtero judicio divina munera mortales æſtimamus, quos DEVS ut Heroes altioris fati conſiliis deſtinaverat, per quos ipſam Typographiæ orbi conceſſæ animam, ut ſic loquar, & vigorem vo-

n) emendatrice & critica. *Schmid.*

voluerat vegetare, hos, cum egregie & excelſe ſapimus nimirum hodie, probris contemnimus & dicteriis. Quæ res non parum debilitat fati typographici momenta. Id quod pauci vident, proh dolor! cum pauci revera ſint, qui videre non poſſent. Sed antiqua ſcil. & obſoleta eſt illa magnanimitas, qua ſuo quisque loco, attentus ſemper ad publicæ ſortis fortunam & intentus fuit: nunc dum privata quisque reſpicit, & ambitioni mero ſervitio mancipatur omnis eruditio, publica paulatim, imo confertim, ignorantur. Ex quo enim homines nulla bona arte inſtructi, cœperunt negotium poſteritatis & ſæculorum inepto auſu attrectare, *rem totam* vidimus degenerare, declinare, id eſt, ſi prudenti & neceſſaria divinatione utimur, ad exitum & barbariem feſtinare. Et qui poſſit aliter; Quæ in ſanctiſſimos uſus concedit terris bona Deus immortalis, non patitur diſſimillimis rebus inquinari, aut inquinata ſubvertit; Quam iuſtitiam fati cum tot ſæculorum à condito orbe decurſus, per ſeriem nobis exponat: mirandum eſt, pleroſque tam hebetes ad hæc talia & rudes inveniri. Fervebant ab initio prela publicandis diviniſſimis oraculis, ſanctiſſimis doctrinis, honeſtiſſimis artibus. Succeſſere plauſtra ineptiarum, volumina nequitiarum, libri flagitiorum, calumniarum, contumeliarum, quibus non viles

modo & abjectæ animæ, optimis quibusque rebus peſſime uti ſolitæ, ſed eruditi & clari viri operam dedere. Atque utinam præteriiſſet iſtud tempus, quo hæc accidere. Speraremus ſane, o) concuſſam potius rem literariam fuiſſe, quam converſam. Sed cum nihil hodieque reliqui fiat, quod ad contaminandam nobiliſſimam Typographiæ artem, ad chartas commaculandas, ad eruditionem profanandam, ad eruditos infamia notandos pertinet, exiſtimamus hanc perniciem ad ipſa vitalia tendere, & ſalutis recuperandæ ſpem omnem præcidere. Valde enim infirmum diuturnitatis vinculum præſtat ambitio: cujus aperto furore aut occulta vafritie pleraque ab operum ſcriptoribus ac editoribus geruntur. Acceſſit quæſtus & lucri cupiditas, librariis negotiatoribus familiare malum. Itaque ergo præter alia, quæ hinc ſubnaſcuntur, incommoda, optimorum librorum (qui vel revocandi vel promovendi in lucem ſuo merito eſſent) nulla habetur ratio; quin potius Annalibus *Volu* & neſcio quibus deliramentis imprimendis fervent officinæ. Id aucupium auſpicatum, is quæſtus habetur maximus. Tales chartæ emtores mox inveniunt: meliora raros amatores habent. Dixi aliquid de pravitate & abu

o) concuſſionem eam fati literarii fuiſſe, non converſionem. *Schmid.*

abuſu, quo res Typographica temerari premique ſolet: unde merito & divinæ providentiæ reſpectu, ne opprimatur, verendum habeamus. Superſunt autem & alia in ipſis Reipublicæ viſceribus & temporum fato, quæ hunc metum augere nobis debent. Alterum ex his omen in publica inopia: alterum in publico erga literas faſtidio reponendum eſt. Scimus omnes, quantis opera typographica, librorumque editio impenſis indigeat, id eſt, talibus, quas vix principes hodie & Proceres (præſertim in Germania noſtra) nedum privati tolerare queant. Hinc eſt, quod ad paulo majoris voluminis mentionem trepidant & tergiverſantur Bibliopolæ: hinc eſt, quod graviſſima patrum ſcripta, quod Hiſtoricorum, Philoſophorumque opera aliquid amplitudinis habentia nemo, licet diſtractis jam omnibus prioribus exemplis, recudit. Quid futurum porro ſit, nemo eſt, qui non animadvertat; præſertim cum literariam rem omnem, non modo non æſtimari amplius, ſed prorſus faſtidiri publice, ſatis conſtet. *Sublatis ſtudiorum pretiis, ipſa ſtudia peritura*, vere Romanus ſcriptor dixit. Quid, ubi cum pretiis, ipſe favor, ipſa tralatitia benevolentia, literis ac literatis apud eos periit, qui auctoritate, ſubſidio, ſed & officii nomine, unica erant rei tam pretioſæ fulcra? Sed quid differo, quod majus eſt, & ad con-

convincendas ſecuras futuri mentes evidentius, exprimere? Inuitus equidem id ulterius contrecto, Deumque meliora omina publica voce poſco: verum nimis iſtud verum videtur, quod dicam. Videtur, inquam, Patria communis, nobiliſſima Germania noſtra, octo amplius ſæculis ad ſumma rerum faſtigia evecta atque celebrata, nunc urger fatis ſuis, & neſcio quid magnæ converſionis (neque enim everſionis adhuc dicere ſuſtineo) Europæo orbi, quem ſuis fatis innexum habet, parturire. In hoc rerum cardine, ne id etiam voluatur, quod tantam pace belloque claritudinem Germanis attulit, valde timendum eſt. Cedunt ornamenta Germaniæ & recedunt: Ornamentorum reſtat maximum, ſi recte æſtimamus, & *pulcherrimum*. Reſtat ſane, ſed inter pericula, inter minas, inter fulmina. Quæ & cogitationes noſtras & orationem, attonita conſternatione ad ſilentium uſque exterrent. Niſi quod pietate, precibus, lachrymis, nunquam deſiſtemus, ſupremum numen pro conſervatione tanti boni interpellare.

Dixi.

BRE-

BREVIS * EXCVRSVS de loco, tempore, & a) authore inventionis TYPOGRAPHIÆ.

AD CLARISSIMVM VIRVM GABRIELEM NAVDAEVM, Pariſienſem.

PARISIIS,
Excudebat Antonius Vitre, Regis, Reginæ Regentis & Cleri Gallicani Typographus.
M. DC. XLIV. in 4.

Cum primum incidiſſem ſuperioribus diebus in *Philippi Glaſeri*, Scriptoris eru-

* Hoc ſchediaſma nonnulli ANTONIO VITRE, cujus opera excuſum eſt, alii autem JACOBO MENTELIO tribuunt, quorum poſteriorum ſententia emendationibus & additionibus, quæ paginis ſequentibus ſubiectæ ſunt, egregie confirmatur. Illas non mediocri ſumtu ex codice, qui è Bibliotheca BALVZIANA in Regiam Pariſienſem tranſiit, deſcribi curavi. Hunc autem naſtus eſt Vir plurimum Reverendus, IO. PETERSENIVS, Potent. Daniæ Regis ad Regem Galliarum Legato cum maxime à Sacris domeſticis, qui pro ſingulari humanitate ſua & egregio literas humaniores promovendi ſtudio non ante quievit, quam illarum apographon, uſibus publicis deſtinatum, in manus meas recte perveniret. Id unum doleo, MENTELIVM iſtas adeo obſcure & male exaraſſe, ut librarius in dimidia parte nominum propriorum aliiſque locis plurimis graviter hallucinatus fuerit, quæ errata omnia ex voto emendare mihi non licuit, quamvis id non ſine difficili labore & ſummo temporis diſpendio tentaverim.

a) Ho-

eruditiſſimi, laborioſum ſimul & doctum Syngramma Hiſtoricum; (Vir præſtantiſſi-

ine)

a) Hoſtium ſanguine manes placare olim perſuaſum fuit, inquit *Paſſerat.* ad illud *Plauti* Amphitr. Act, IV. ſc, 2. v. 1. ſqq.

Quis tam vaſto impete has fores toto convolſit cardine?
Quis ante ædes tantas tamdiu turbas concitat! quem ſi comperero
Telebois ſacrificabo manibus.

Ainſi litandum manibus *Mentelii*, ſanguine, nomineque *Junii*, *Bertii*, *Boxhornii* & *Scriverii*.

Sed & ſcripta mala veteres etiam ita ulciſcebantur, ut videre eſt apud *Sueton*. cap. XX. in *Caligula*: *Eos autem*, inquit de *Caligula*, *qui maxime diſplicuiſſent*, (qualia ſunt ſcripta Hollandorum de Typographia) *ſcripta ſua ſpongia linguave delere juſſos, niſi ferulis objurgari, aut flumine proximo mergi maluiſſent*. Hæc ille.

Pompejus cum transferre feciſſet ſermone latino ſcripta medica *Aſclepiadis*, quæ aſſervabat græce *Mithridates*, Rex Ponti: *non minus ita vita profuit, quam reipublicæ victoria illa* de Rege Ponti decollato, vid. *Plin.* c. 2. lib. 25. Hiſt. Nat. ita reperta arte Typographiæ non minus profuit, quam ſi decollaſſet malum civem.

Joh. Fernelius in Præfatione de abditis rerum cauſis: *Neque inventis ſolum ornamenta & incrementa adjunxit temporum excurſio, ſed & artes novas*

re opinio, ſcriptis paſſim evulgata me tenuerat, ex quo primum litteræ mihi cum ratione adoleviſſent. Quamvis eo ſubleſtior mihi videri potuerit, quod eorum plerique partim ſibimet ipſi privatim, partim c) inter p.4
ſe

c) Facile eſt comprobare tum iis, quæ infra p. 12. de Adriano Barlando, Gerhardo Noviomago & Petro Montano, qui fuere in ſcribendo curioſi, & in patriam bene (ut par eſt) affecti, tum iis, quæ in medium facile eſt adducere. Ac primo quidem ipſe Phil. Clvverivs nullibi ſuorum Operum hanc Typographicæ inventionis gloriam Bataviæ ſuæ tribuit, vel quum meminit Harlemi, ut in Introduct. in Univerſ. Geograph. edita Lugd. Batav. apud Elzev. in 4to p. 62. Imo dum videt non poſſe ſuis referre popularibus, invidet omnibus Europæis, & tribuit incolis regni Tangut. c. 5. lin. 5. ubi de Catainis: in regno Tangut, inquit, Artem Typographicam ante cIↃ annos inventam fuiſſe nonnulli contendunt. Ipſe Josephvs Scaliger mirandis Hollandiæ notavit, & ſua authoritate extulit paucis verſibus, inter quæ ne γρῦ quidem de Typographia, quod ſane non oblitus fuiſſet, ſi Harlemo tribuenda foret.

Quæ cedit ars nobis impreſſos are libellos,
*Facta ſub hoc * primum Cæſare nota fuit.*

* Friderico III.

Sabin. in Cæſaribus Germanicis p. 232.

Agesilavs, ut eſt in Laconicis Plvtarchi Apophthegmatibus, in ſiniſtræ manus vola νίκην nomen victoriæ inſcripſit inverſis literis, & poſtea iecinori victimæ impreſſit, ac commilitonibus oſtendit; jubens animoſos eſſe, tanquam Diis victoriam præſignificantibus. Hoc erat tenue quoddam Typographiæ principium. vid. Germano-Græciam Mart. Crusii p. 158. lib. 4.

Sçavoir s'il n'eſtoit point de Harlem, ou Saturne, du quel

ſe minus convenirent. Vnde ſane vix fere
bam, illa Sententiarum varietate atque re
pugnantia, veritatem obſcurari; laudemqu
Artis hujuſce Authori jure debitam injuri
denegari. Quin & Batava quædam Scripta no
tavi non ita pridem cum indignatione, qu
nullis ac ne minimis quidem rationum mo
mentis TYPOGRAPHIAM *Harlemenſibus* aſſe
rerent; ſed in hunc aut in illum animat
convitiis d) debaccharentur. Quæ hic eg
non referam, ne repetitum Lectoribus ta
dium oggerere videar. Verum ad exponen
dam totius rei breviſſime ſeriem, qua nimi
rum orbis *parte*, *quo tempore*, & quo demum
Authore prodierit, recta me confero: talem
qu

ſeroiſt deſcendu LAVRENT JANSON COSTER! Ce pourroit eſtre
ſi BOXHORNIVS s'eſtoit aviſé de cela, il les auroit fait naiſtr
de Hollande.

d) Ceux de Hollande ſont aſſez fols, ſans les inſtig
Age, ſi hic non ſatis inſanit ſua ſponte, inſtig
Terent. in *Andria* Act. IV. ſc. 2. v. 9.

Ocyma cantare apud *Eraſmum* in prover
Chanter pouille.

Dum ne deterius ſapiat pannucea Bancis,
Cum bene diſcincto cantaverit ocyma vernæ. Pe
ſius Sat. IV. v. 21. ſq.

Il n'eſt plus ſage, qu'une vielle fripiere ou harenguere, q
chante pouille a quelque valet. Vide partem alteram E
tomes Adagiorum VICTOR. GISELINI p. 334. & 335. I
ciunt Hollandi, quod PLINIVS dicit feciſſe veteres, dum o
mum ſererent, quod ut lætius proveniret, id maledictis
probris proſequebantur c. 7. l. 19. & PALLAD. in Martio c.

que ſubjecturum me eſſe profiteor, qualem, ipſa ſi cupiat Veritas, non poſſit certiorem.

Ac ut a *Loco* e) juxta cum *Ætate* exordiar: conſtat certe divinum illum omnis eruditionis & ſapientiæ theſaurum, aut, ut ille non abſurde ait,

Ornamenta queat Speculum quo cuncta tueri,

certa quidem, atque ad ipſa prope Divinitatis ſecreta ſeſe efferente conceptum mente, ARGENTORATI (quæ metropolis eſt Alſatiæ inferioris, Provinciæ ſuperioris Germaniæ, nobiliſſima) repertum f) fuiſſe, anno Chriſti *milleſimo quadringenteſimo quadrageſimo ſecundo* (quicquid iſti de Sinis, contradicendi *ſtudio* vel errore, velint g) obgani-

e) *adde*: quidem,

f) *adde*: plaudente ſeculo.

g) Non ſatis mirari poſſum quorundam aut malevolum in Sinas, i. e. Europæos animum, aut contradicendi ſtudium, qui nulla ratione moti, ſed aut invidia quadam aut ignorantia [illegible] ſcripſerunt, referendam eſſe Typographiam Sinis, non Europæis; nec animadvertunt, non potuiſſe illam artem nobis accidere, quam per Venetos primum, deinde per totam Europam: (nam per Moſcovitas id fieri poſſibile enim eſt, ſive fabula irridenda) at ſi per Venetos, illi ſibi primi [illegible] tenuiſſent, quod non fecere, ſiquidem ipſi fatentur, hanc artem ſe habuiſſe a Germanis. Multæ ſunt [illegible] probationes, quas habes apud Authorem Gallicum, qui ſcripſit de la Mecometrie de l'Aymant in fol. cap. 1. 7. & ſeqq. vocatur autem illo WILH. de NAVTONNIER, ubi [illegible] hanc pro Sinis opinionem argumenta fortiſſima [illegible].

Paul.

ſe minus convenirent. Vnde ſane vix ferebam, illa Sententiarum varietate atque repugnantia, veritatem obſcurari; laudemque Artis hujuſce Authori jure debitam injuria denegari. Quin & Batava quædam Scripta notavi non ita pridem cum indignatione, quæ nullis ac ne minimis quidem rationum momentis TYPOGRAPHIAM *Harlemenſibus* aſſererent; ſed in hunc aut in illum animata convitiis d) debaccharentur. Quæ hic ego non referam, ne repetitum Lectoribus tædium oggerere videar. Verum ad exponendam totius rei breviſſime ſeriem, qua nimirum orbis *parte*, *quo tempore*, & quo demum *Authore* prodierit, recta me confero: talemque

feroiſt deſcendu LAVRENT JANSON COSTER! Ce pourroit eſtre; ſi BOXHORNIVS s'eſtoit aviſé de cela, il les auroit fait maiſtre de Hollande.

d) Ceux de Hollande ſont aſſez fols, ſans les inſtiger. *Age, ſi hic non ſatis inſanit ſua ſponte, inſtiga. Terent.* in *Andria* Act. IV. ſc. 2. v. 9.

Ocyma cantare apud *Eraſmum* in proverb. Chanter pouille.

Dum ne deterius ſapiat pannucea Baucis,
Cum bene diſcincto cantaverit ocyma vernæ. Perſius Sat. IV. v. 21. ſq.

Il n'eſt plus ſage, qu'une vielle fripiere ou harangnere, qui chante pouille a quelque valet. Vide partem alteram Epitomes Adagiorum VICTOR. GISELINI p. 334. & 335. Faciunt Hollandi, quod PLINIVS dicit feciſſe veteres, dum ocymum ſererent, quod ut lætius provenirer, id maledictis & probris proſequebantur c. 7. l. 19. & PALLAD. in Martio c. 9.

Sed non eſt æquum, h) Verum ſemper in occulto latere, verſari in ambiguo, ac tandem labare: Paucis dicam & aperte: *Joanni Gutembergio* vel *Fauſto*, *Petro Scæffero*, vel *Laurentio Coſtero* TYPOGRAPHIÆ inventæ palmam irrogare i) qui ad ſummum meruerint tantum, inter eos, qui jam natæ inſudarint, familiam ducere.

Nec alio meritorum jure k) *Moguntia* ſe valet attollere, cum etiam in eo faſces AR-

 GEN-

In Creta *Saturnus* dicitur Author litterarum imprimendarum earumque Græcarum. Mais non pas comme les Europeens attachent les lettres les unes aux autres. Car pour les planches, comme rapportent les Hollandois des leurs, ce n'eſt choſe. Ainſi toutes les medailles, s'impriment chez les anciens. Or c'eſt autre choſe, que ceci, qu'ont trouvé les Hollandois.

h) *adde*: me judice.

i) *Infelix operam perdas, ut ſi quis aſellum*
In campo doceat parentem currere frenis. Horat. Sermon. I. Sat. I. v. 90. ſq.

Uſurpat *Simeon Boſius* animadverſ. in Ciceronis Epiſt. ad Attic. p. 221.

k) *Conrad. Celtes* ad Flumen Rheni:

...racos, Nemetes & Vangion usque
...bluit irriguo fons tuus ille vado.
...nque Moguntiacam Vaſtus te flectis ad urbem,
...prima impreſſas tradidit are notas.

nire.) Sed in deſignando *Authore* immane
p. 5 quantum ingerit negotium quædam hominum Natio; quorum alii ſoli natalis generisve ſtudio prædicandi ſcripſere; alii inſubide illos ipſos ſecuti ſunt.

Sed

Paul. Jovius non ſibi convenit, & inconſtantiæ inſimulandus aut oſcitantiæ. Nam Hiſtor. lib. 4 videtur Sinis tribuere, & tamen quaſi ſui oblitus ait in Elogiis doctorum Virorum, dum de laudibus Germanorum verba facit. *Nec mirum*, inquit, *quum inuſitata & portentoſa inventionis æreas formas excudendis libris & formidanda bellis ænea tormenta nobis attulerint. Maffaus* in Hiſtor. Sinenſibus tribuit inventionem Typographiæ, ſed præterquam, quod nihil niſi abſurdi affert, in eo inſuper adeo eſt infelix Scriptor, ut ſtylus ejus vitiis, ne in tyrone quidem ferendis, ſcateat. De qua re vide *Scioppium* in Rhetoricæ fragmento, Mediolani edito, & in ejusd. libello de Scholarum & ſtudiorum ratione p. 109. Cæterum Sinæ, non Chinæ, dici debere notat *Scaliger* in ſuo *Euſebio* p. 319. Canon. Iſagogicorum, ubi notat, *Marcum Polum*, Venetum, in illis partibus degiſſe. *Minutius Felix* in *Octavio* videtur literarum inventionem etiam longius referre, dum ait: *Is itaque* Saturnus, *Creta profugus, Italiam metu filii ſævientis acceſſerat, & Jani ſuſceptus hoſpitio rudes illos homines ac agreſtes multa docuit, ut Græculus & politus, literas imprimere, nummos ſignare, inſtrumenta conficere.*

In

norum Poëtæ verba uſurpem) Artem illam mi-

Te colimus, Franciſce, *decus patriæ; inq; tuis nunc*
Agmine lætantes, facimus veſtigia pratis.
Tu pater & ſtudiorum autor, tu patria nobis
Suppeditas muſæa; tuisque ex, inclyte, chartis
Floriferis, ut apes in ſaltibus omnia libant,
Omnia nos itidem depaſcimur aurea dicta,
Aurea, perpetua ſemper digniſſima vita.
Avia Pieridum peragro loca nullius ante
Trita ſolo. inquit *Lucretius* lib. I. v. 925.
Thomas Rhædus parte altera deliciarum Poetarum Scotorum, ubi habet p. 255. & ſqq.

Ats Typogtaphica & Pyxis nautica

Quicquid erat, meruit &c.
Deerat adhuc, quam nulla ſatis mirabitur ætas,
Ars cœlo delapſa viris, conſumere nata
Materiem, veloxque omnes transſcribere libros
Compoſitis quadrata acie miro ordine ſignis.
Non ſic Æmathiis inſtruxerat agmina campis
Parricida urbis Roma, nec ductor Achivûm
Spurius Ammonis, tunc cum maleſanus Eoum
Pellæis Macetum demeſſuit enſibus orbem.
Nullus apex juſſo diſcedit limite, nulli
Inter opus ceſſare datur, ferventque maniplis
Caſtra ſuis, foſſa, ferratoque aggere clauſa.
Muta cohors primum, mox ſuccis ora diſertis
Illita Palladiis prelumque manuque fatigat.
Nam cogunt tormenta loqui, tandemque fatentur
Depoſitum, redduntque datas ſine crimine voces.

mirandam, dicam prorſus n) divinam, mul-
ta

*Abſque mora canit arma virûm charta ebria lym-
phis*
Caſtalidum, citius referens ſexcenta Maroni
Carmina, quam celeri ſcriptoris arundine verbum
Expedias, longeque operis ſtat gratia major.
Penſatur quoque fruge labor gravis ille benigna
Namque uno videas partu ter mille gemellos
Effundi, totique trahi venalia mundo
Scripta Sophûm. Vitreo ſolus plus gurgite Mœnus
Librorum, quam volvit aquas, hic praſtinat orbis
Hora pares quoties adjungit lucibus umbras.
Non eſt, quod metuat male grati oblivia ſecli
Non orbis tineave minas; hac arte ſenectam
Qui ſcriptor poſuit, vernat renovatus in ævum
In pretio quacunque patent Heliconia ſacra.
Omnia ſunt aterna typis emplaſtra Galeni,
Rauci jura fori, Sanctique oracla Sionis,
Pieridumq; reperta novem. Proh! quanta tuliſſet
Cognita ſi priſcis ars noſtra commoda vita!
Dimidio minor eſt Tacitus, *plus mœret ademptum*
Livius, *& toto conſumptus corpore* Trogus
Vendicat à tenebris tanti niſi nominis umbram.
Heu ſeclum inſcitum! ſervaſſe monaſtica nobis
Retrimenta ſenum, laqueos peſteſque juventa,
Extinxiſſe autem certiſſima lumina vita,
Rapta polo Phaëtontais accenſa quadrigis,
Heroum manibus genuit quos maximus Herme
Sic lolium, ſic lappa virent, & ſemine vili

Pe

ta & ſublimi meditatione paratam, feliciter ex-

Perpetuant ſobolem, nulla formidine mortis.
Narciſſus, ſuaveſque roſæ ceſſante labore
Exſpirant, penituſque animos per inania fundunt
Ambroſias animas, nec ſpes datur ulla renaſci.
O Dea, quæ ſervas pereuntia dentibus ævi,
Ære, quis ingenio mirandas *extudit artes,*
Quem Superûm primo Rex * *eſt dignatus honore?*
Laus veterum eſt, meruiſſe omnis præconia famæ,
Et ſpreviſſe ſimul. Seſe extra quærere neſcit
Mercedem virtus; minus eſt, quodcunque rependas.
Vilia tollit humo venalis buccina plebis
Facta virûm, ſudatque premens ingentia livor.
An veluti, unde fluunt mediocria flumina, primæ
Monſtrantur ſcatebræ, Nili ignoratur origo,
Æthiopum ſemota jugis; ſic maxima rerum
Scire nefas, cauſaſque Deo transſcribere par eſt?
Humanum in ſiliquis minimiſque ſeneſcit acumen.

* FRIDERICVS III. ille eſt, qui Jo. MENTELIVM hoc honore decoravit.

Hoc circiter tempore (i.e. ineunte imperium *Alberto*, Duce Auſtriæ, inquit *Sleidanus* lib. 3. de quatuor ſummis imperiis p.99.) *rurſus excitata fuerunt ingenia, quæ bonas artes, linguas atque literas excolere cœperunt. In Italia quidem primo, quum Græcorum illi ſtudiis adjuvarentur, poſt etiam apud Germanos, Gallos aliosque populos; & quum typographicum inventum accederet, maximaque commoditates adfer-*

mirandam, dicam prorſus n) divinam, mul
t

Abſque mora canit arma virûm charta ebria lym-
phis
Caſtalidum, citius referens ſexcenta Maronis
Carmina, quam celeri ſcriptoris arundine verbum
Expedias, longeque operis ſtat gratia major.
Penſatur quoque fruge labor gravis ille benigna;
Namque uno videas partu ter mille gemellos
Effundi, totique trahi venalia mundo
Scripta Sophûm. Vitreo ſolus plus gurgite Mœnus
Librorum, quam volvit aquas, hic praſtinat orbis,
Hora pares quoties adjungit lucibus umbras.
Non eſt, quod metuat male grati oblivia ſecli,
Non orbis tineæve minas; hac arte ſenectam
Qui ſcriptor poſuit, vernat renovatus in ævum,
In pretio quacunque patent Heliconia ſacra.
Omnia ſunt æterna typis emplaſtra Galeni,
Rauci jura fori, Sanctique oracla Sionis,
Pieridumq; reperta novem. Proh! quanta tuliſſet,
Cognita ſi priſcis ars noſtra commoda vitæ!
Dimidio minor eſt Tacitus, *plus mæret ademptum*
Livius, *& toto conſumptus corpore* Trogus
Vendicat à tenebris tanti niſi nominis umbram.
Heu ſeclum inſcitum! ſervaſſe monaſtica nobis
Retrimenta ſenum, laqueos peſteſque juventa,
Extinxiſſe autem certiſſima lumina vitæ,
Rapta polo Phaëtontæis accenſa quadrigis,
Heroum manibus genuit quos maximus Hermes.
Sic lolium, ſic lappa virent, & ſemine vili

Per-

haud rite *Patricium* faciant) famulum ipſius, *Joannem Genſfleiſch* nomine, inani ſpe lactando corruptum q) turpiter ſeduxit, ac cum illo *Moguntiam* ſeceſſit. Quo in loco r) multa

733. *unus tandem, qui inſtar omnium erit accuratiſſimus & harum literarum peritiſſimus*, Sethus Calviſius, *Germanus* &c. vid. idem epiſt. 240. epiſt. 308 & epiſt. 404) in opere Chronol. p. 1105, quo loco *Gutenbergium* vocat aurificem Argentinenſem. Aurifex erat igitur *Gutenbergius*, ut *Calviſius* & *Serrarius* advertunt; ſed ut *Ulyſſes* habet apud *Ovid.* lib. 13. Metamorph. v. 150. ſqq.

- - - - meritis expendite cauſam.
Dummodo quod fratres Telamon Peleusque *fuerunt*,
Ajacis *meritum non ſit, nec ſanguinis ordo,*
Sed virtutis honor ſpoliis quæratur in iſtis.

Monſieur *Glaſſerus*, Bourgmaiſtre de Strasbourg, étant a Paris en Mars 1646. m'a dit, que *Guttenberg* ſervoit *Jean Mentel*, a faire les matrices des lettres, apresque *Jean Mentel* euſt inventé le moyen, de les faire tels, & de les adopter a l'imprimerie, de ſorte qu'il s'en uſa apres a Majence avec *Gensfleiſch*, ſe figurant, qu'il feroit fortune avec cet invention, & laiſſa ainſi *Jean Mentel*.

q) pro: turpiter, *lege*: male.

r) *pro*: multa ſecreto tentamenta, *pone*: plurima in ea tentamenta molitus eſt. Annon ejusce generis eſſet liber ille, ſeu horæ matutinæ, de quibus mentio-

ta ſecreto tentamenta molitus eſt, ductu quidem illius ſervi nequam ac perfidi: Donec tandem per impenſarum copiam, longe à ſua, Nomen opesque comparandi, deſtinatione jacens, preſſusque s) anguſtia rei domeſticæ, ſtatuit apud ſe, cum *Joanne Fauſto* cive Moguntino prædivite t) ſocietatem inire, qui una ſecum *Novitio* u) iſti *Invento* deſudaret. Nec ab eo repulſam eſt paſſus ille *Gu-*

tionem facit *Scaliger* filius, Epiſt. 273 lib. 3. *quas*, ait, *non ſingulis literis junctis, ut fit hodie, excuſas, ſed in ſingulis paginis buxeis &c. atque illas primum esse fœtum Typographicum*.

s) *Bergellanus* in Encomio Chalcographiæ v. 109. ſqq. *Cumque illi ſtarent celata* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 20.)

Paupertatis Emblema apud *Alciatum* Embl. 120.

Dexter fert lapidem, manus altera ſuſtinet alas,
Ut me pluma levat, ſic grave mergit onus.
Ingenio poteram ſuperas volitare per arces,
Me niſi paupertas invida deprimeret.

Exclamat Comicus *Terentii* in Phorm. Act. I. ſc. 2. v. 44. & 70. *Paupertatem eſſe onus miſerum & valde grave*, usque adeo, ut etiam nobilem *ignobilem* faciat.

t) Pactum & ſocietatem *Gutenbergii* cum *Fauſto* notat *Henr. Salmuth* ad *Pancirollum* Tit. 12. & *Arnoldus Bergellanus* in Encom. Chalcograph. V. 245. ſqq. (vid. ſupra Part. I. pag. 28.)

u) *pro* iſti, *lege*: huic.

Gutenbergius: quin, ut rerum novitate facile ducimur, acceptus atque cultus quam humaniſſime: usque dum nempe *Artis* ſecreta penetraſſet, & proprio poſſet in illa, (quod dicitur.) enare cortice. Nam ultra profecto x) inviſus fuit; ac ſublatis rupta fide, nec mora, rebus ſuis, pro ſumma pecuniæ, quam ex proprio ſui ipſius ære *Fauſtus* inſumpſiſſet; quamque ille *Gutemberg* pro ſymbola ſe neutiquam exemiſſet, y) dicam impegit. Ex quo certe contigerit, ut quæ z) *nulli audita Priorum* eatenus TYPOGRAPHIA, per omnem Europam diſſeminata ſit. Tumque *Fuſthin* cum *Scaffera*, Puero tum ſuo, quem nominat, ſeu famulo, cœpit z*) *Durandi Rationale*

x) *Bergellanus* loco citato, v. 253.
In partes abeunt &c.

y) Litis & dicæ utique mentionem faciunt *Salmuth* & *Bergellanus*, locis laudatis. Quin & *Mallincrot* p. 87. & 82. ubi ait, ipſum *Gutenbergium* repetiviſſe Argentinam, ubi multa monumenta Typographicæ artis ediderit. Inde colligit eundem *Gutenbergium* in gratiam rediiſſe cum *Ioanne Mentelio*, qui una poſtea operas ſuas impenderint in artem Typographicam.

z) *Homerus*, inquit *Julian.* Epiſt. 18, non alia ex cauſa dixit verba eſſe alata, niſi quia omnem in partem ire poſſunt, ut velociſſimæ aves, quocunque volunt, proſiliunt, p. 136.

z*) Vir Cl. *Gabr. Naudæus* teſtatur, ſe vidiſſe hunc li-

ta ſecreto tentamenta molitus eſt, ductu quidem illius ſervi nequam ac perfidi: Donec tandem per impenſarum copiam, longe à ſua, Nomen opesque comparandi, deſtina-
v.6 tione jacens, preſſusque s) anguſtia rei domeſticæ, ſtatuit apud ſe, cum *Joanne Fauſto* cive Moguntino prædivite t) ſocietatem inire, qui una ſecum *Novitio* u) iſti *Invento* deſudaret. Nec ab eo repulſam eſt paſſus ille *Gu-*

tionem facit *Scaliger* filius, Epiſt. 273 lib. 3. *quas*, ait, *non ſingulis literis junctis, ut fit hodie, excuſas, ſed in ſingulis paginis buxeis &c.* atque *illas primum eſſe fœtum Typographicum.*

s) *Bergellanus* in Encomio Chalcographiæ v. 109. ſqq. *Cumque illi ſtarent cœlata* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 20.)

Paupertatis Emblema apud *Alciatum* Embl. 120.

Dexter fert lapidem, manus altera ſuſtinet alas,
Ut me pluma levat, ſic grave mergit onus.
Ingenio poteram ſuperas volitare per arces,
Me niſi paupertas invida deprimeret.

Exclamat Comicus *Terentii* in Phorm. Act. I. ſc. 2. v. 44. & 70. *Paupertatem eſſe onus miſerum & valde grave,* usque adeo, ut etiam nobilem *ignobilem* faciat.

t) Pactum & ſocietatem *Gutenbergii* cum *Fauſto* notat *Henr. Salmuth* ad *Pancirollum* Tit. 12. & *Arnoldus Bergellanus* in Encom. Chalcograph. v. 245. ſqq. (vid. ſupra Part. I. pag. 28.)

u) *pro* iſti, *lege*: huic.

ſanguis major Muſis infunditur, laboris & vigiliarum ſumptuumque haud levium ope, à ſuo *Auctore* apparatæ ac editæ, ornatum ipſos uſurpare conſentaneum ſit.

Non equidem invideo, quo minus quisque pro meritis honorem ambiat, ſectetur & eo fruatur liberrime: at me urit, ne quid celem, miſerrime, quosdam homines, ſervum pecus, intueri, vanis rerum intumeſcere, unoque & eodem pede, præſtantiſſimorum virorum memoriam ſusque deque habere aut obruere. Ecquis enim patienter ferret recoqui hanc crambem, quam IOANNES MENTELIVS, homo ille clariſſimus, & ſi unquam quisquam, ob incomparabilem *Typographiæ* inventionem, quam ſolus ipſe poſteritati imputare poteſt, æterna commendatione digniſſimus, aliquando damnaverat; dum *Gutembergium*, hoc ſibi laudis arrogantem, f) temeritatis accu-

cere, neque primam tantum cutem ac ſpeciem ſententiarum, ſed ſanguinem quoque ipſum ac medullam verborum ejus eruere atque introſpicere penitus prædicaret.

f) Nonne eſt quædam accuſatio temeritatis in aliquo, cum illum oſtendis re illa, quam ſibi arrogabat, indignum omnino eſſe, nec ullam ex ea gloriam quærere debere. Ea demum temeritas eſt, cum tibi adſciſcis gloriam, qua indignus es. Te-

cuſaret, eo ſuprema *Frederici III Imperatoris* virtutum quarumvis amantiſſimi Principis, & (ut de illo habet g) *Cuſpinianus*) in ſingulis eas admirantis ac æquantis præmiis, authoritate interpoſita: Qui de illa re certior factus, MENTELLINVM noſtrum TYPOGRAPHICÆ *Artis Autborem* agnovit, atque ut ab omnibus Talis haberetur, ipſe manifeſta conſenſus ſignificatione præivit, præclara illa & illuſtri *juris Imaginum & inſignium Nobilitatis* ſponſione: Quibus quidem eam
p. 8 ob cauſam, Ipſum ejusque Progeniem, non ſine magno verborum honore velut Triumphalibus Ornamentis donavit, Anno *Milleſimo quadringenteſimo ſexageſimo ſexto.* Quæ ejus Gen-

merarius eſt, qui non attendit ſatis ad ea, quæ adgreditur, uti *Gutenbergius* fecerat cum *Joan. Gensfleiſch.* Temeritatis accuſabat *Guttenbergium* etiam palam & publice, qui conabatur hanc Typographicæ inventionis laudem ſibi arrogare. *Nimium amantes mei amici quidam temerario editionis honore vulgaverant*, inquit *Quinctilianus* in Procœmio lib. I. Inſtit. Orat.

g) *Joannes Cuſpinianus* opus inſigne de Cæſaribus atque Impp. Rom. ſcripſit, ubi in *Friderico* III. Imperat. pag. 411. hæc habet; *Quæcunque vero ſub* Frederico *Imper. geſta ſunt in univerſis pene regnis*, Æneas Sylvius *expreſſit in libro, cui fecit inſcriptionem*, Europam. *Fuit autem virtutum amantiſ-*

h) Gentiles ſuo etiam nunc jure præferunt, iisque legitime gloriantur; cujusmo-

mentiſſimus, ſingulares virtutes in quovis homine admirabatur, præmiisque æquabat.

h) Quis more *Caji Caligulæ* c. 35. apud *Suetonium vetera familiarum inſignia adimeret nobiliſſimo cuique*, Torquato *torquem*, Cincinnato *crinem*, Cneio Pompeio *ſtirpis antiquæ* Magni *cognomen*. Idem Imperator *Virgilii* & *Titi Livii* ſcripta & imagines, paulum abfuit, quin ex omnibus Bibliothecis amoverit; quorum alterum, ut nullius ingenii, minimæque doctrinæ; alterum, ut verboſum in hiſtoria, negligentemque carpebat, inquit *Sueton.* c. 34.

Cicero I. Tuſcul. Quæſt. cap. 16. vocat gentilem ſuum *Servium Tullium*, Romanorum Regem, dum ait: Pherecydes Syrus *primum dixit animos hominum eſſe ſempiternos: Antiquus ſane; fuit enim meo regnante gentili.* Georg. *Lud. Frobenini* Epiſt. præfixa ſuo Penu Tulliano: Antiquum genus alte à ſanguine Regis Rom. *Servii Tullii* quingentis amplius annis deducens, Equeſtris Familiæ dignitate ac potentia claruit. Hæc ille; licet à *Salluſtio* novus Arpinas vocetur.

Origo ejus ex antiquiſſima & nobiliſſima gente Dominorum de Roca Lobeiaca in Cadurcis, Avus Benardus, *homo contumax, & præfracti ingenii, ſub* Ludovico *XII. cauſam capitis dicens apud Senatum Tholoſanum interfecti à ſe domini* de Luſechio, *patruelis ſui, neceſſitatem ſupplicii à ſe depulit, transactione*

modi ſequens i) Tabella ſubjicit ocul

Ja-

cum orbis facta, & omni jure Roca Lobejaca à ſe in illos translato. Ita arcem ſuam longa majo- ram

rum ſerie ad ſe transmiſſam liberis interfecti transſcripſit, & avito patrimonio exutus, Aginnum Nitiobrigum ſeſe cum liberis ſuis recepit, uxore annis aliquot amiſſa. *Scaliger* Epiſt. de gente Scalig. p. 36.

Quibus viris ſi quis cœleſtium ſignificaſſet futurum, ut eorum ſanguis, illuſtrium imaginum ſerie deductus, in ortum ſalutaris principis noſtri conflueret, depoſitis inimicitiis, arctiſſimo ſe amicitiæ fœdere junxiſſent, ſervatam ab ipſis patriam communi ſtirpi ſervandam relicturi. *Valerius Max.* lib. II. c. IX.

i) *Ad Inſigne.* Corona hujusce Leonis aurea eſt, ut & *Leo,* & ſane id merito eſt ab Imperatore conceſſum; nam ſi quernea, ſeu frondea, ſeu civica, quæ eadem eſt, ille donaretur, qui civem circumventum ab hoſtibus exemiſſet, quanto majori dignus eſt honore, qui hominum omne genus circumventum ignorantia illuſtravit, & omnibus uno verbo profuit, ut *Joannes Mentel* ob Typographiæ inventionem. Itaque Imperator illum corona aurea, qua voluit ſua inſignia ornari, donavit, quæ corona debebatur iis, qui de omni gente optime meriti eſſent apud antiquos, inquit *Io. Laſcaris* in præfatione ad opera Jacobi de Partibus ad *Iacobum de Poneran.*

Ad pennas in corona. Sine ulla dubitatione ad ſcriptionem pertinet & Typographicum negotium, inquit *Mallinkrot* p. 110. de uſu & natura literarum, c. 22.

Ad Galeam. Il eſt conſtant dans l'hiſtoire de famille de *Mentel*, que *Frederic* III. Empereur augmenta les armes de *Jehan Mentel* (deſia noble) de couronnes, qui paroiſſent icy, & il ne fault point dire, que font certains, que quand le Caſque n'eſt point ouvert, cela ſignifie une premiere nobleſſe: car au tems de *Frederic* III. les nobles univerſellement avoient leurs Caſques fermés, ainſi que rapporte & en monſtre l'exemple *Goldaſtus* in Paræneticorum veterum p. 403. en ces termes: *Galeæ* inquit, *quæ Germanis Helme & brinne, etiam inſignia vilioribus data atque conceſſa ſunt.* Hæc ille, ubi rationem reddit, cur poſtea Galeæ clatratæ ſint.

Genealogia *Jacobi Mantelli.*

Porro is eſt ordo Generis *Jacobi Mantelli*, Doctoris Medici Pariſienſis, ut patrem habuerit *Claudium*, ille *Carolum*, (Carolus Mentelius uxorem duxerat *Barbaram Charpentier*, ortam monte Bonoculi, de mont de bonoeil) qui nec dum adoleſcentiæ proximus parentem ſuum amiſit, nomine *Joannem*, quem ex Alſatia benigne excepit Gallia, quo ſcilicet confugit, ut ſeſe *Caroli* V. Imperatoris iræ ſubtraheret; præbuerat nempe comitatum fratri ſuo *Jacobo Mentelio*, dum *Henrico* Regi Galliæ anno 1547. adduceret copias peditum, quem ideo capite plecti juſſit *Carolus*, (ut habent *Sleidanus* ad annum 1548. & *Thuanus* in Hiſt. ſui temp.) non aliam ob cauſam, quam quia *Henrico* Regi Gallorum copias adduxiſſet militum, dum Remis eſſet, ut coronaretur. Idem fatum manebat *Joanni* noſtro,

Jacobus Wimphelingus, k) *Hieronymus Gebuilerius*, l) *Andreas Althamerus* & m) *Jacobus Spiegelius*, qui Maximiliano, *Frederici* illius filio, fuit à Secretis atque ab Interioribus Conſi- p.9
liis

---

lio, ſi potuiſſet comprehendi. Hic ipſe porro *Joannes* filius erat, ut & *Jacobus* laudatus, *Michaelis Mentelii*, de quo mentionem facit perhonorificam *Paradin* in hiſt. ſui temp. lib. 2. p. 39. ubi de obſidione Ticini. Ipſe autem *Michaël* patrem habuit alterum *Joannem*, filium ſcilicet *Joannis Mentel*, Prototypographi, cujus hic habes inſigne, quod illi confirmarat & corona penniſque adauxerat *Fridericus* de nomine III. anno 1466. ut in Textu laudatum eſt.

Recordabar, inquit *Budeus* ad *Franciſcum* Regem, libro priori de Philologia p. 39, *obſtrictam tuam fidem me habere, obſidem expectationis meæ, non illam modo communem ordinis gentilitii, quam in peculiari jurejurando (ut ſupra dixi) nobilitatis imaginibus condecoraſti, aureorumque (ut ita dicam) annulorum jure donaſti, ſed ſanctiorem illam fidem & auguſtam, ſeriis rebus ſeveriſque dedicatam, qua tute eas ſancire ſponſiones ſolitus es, quarum fiduciam certam eſſe jubes, atque exſpectationem nec anxiam, nec ſollicitam.* Ita & *Henricus* III. *Chopinum* nobilitavit.

k) Locus, ex quo hujus ſcriptoris autoritas vocanda atque appellanda videtur, eſt in Panegyri ſua Carolina, quam tum verſa, tum proſa oratione habuit

liis, proindeque rei hujuſce non ignarus; Omnes cætera viri graves ac diligentiſſimi, adeoque ab ipſa TYPOGRAPHICÆ Artis Infantia florentes, ipſius ejusdem MANTELLI, ut PROTOTYPOGRAPHI mentionem cum

buit anno MDXXI. quæque eodem tempore, ſed & nuper, hoc eſt, an. MDCXLI. edita eſt iterum Argentorati, typis *Joan. Phil. Mulbii: fuerunt & hac mœnia*, inquit p. 37. nov. edit. *præclara indolis homines & indigenas, & advenas, in noſtra Alſatia* (ſingulari tractatu Alſatiam celebrandam ſibi ſumpſerat) *olim viritim nominandos* &c. (vid. ſupra Part. II. p. 29. ſq.) Ubi dolendum eſt vere ipſi Alſatiæ, quod nondum in manus hominum pervenerint ea, quæ de hac provincia meditatus fuiſſe dicitur.

I) Eruditiſſimum Commentarium vulgavit ille ipſe *Althamerus* in librum *Corn. Taciti* de Moribus & Populis Germaniæ, cui, poſtquam primo edidiſſet, multa adjecit, plurima etiam mutavit, ut curæ poſteriores ſolent eſſe ſapientiores. Quæ quidem poſt hujus obitum, qui contigit circa annum 1535. a doctiſſimo Viro *Simone Fabricio* publicata ſunt anno ſcilicet 1580 Auguſtæ Vindelicor. ubi, dum de Excuſoria arte verba facit, quam inventam fuiſſe ait circa Dominicæ Incarnat. annum 1440. *Frederico* III. Imperatore a Viro Germano *Joanne Fauſt. Jacobus Wimphelingus*, ſubdit, conſtanter affirmat, Argentorati a *Joanne Gutenberg* excuſo-

cum pluribus aliis communem atque honorificam habuere.

Atque his optimæ fidei argumentis cum rei veritas ſatis conſtet & appareat, debet ſane *Moguntiæ* pudori eſſe, quod ſibi tam temere *Inventionem Typographiæ* arrogarit. Nec ullum putarim eo loci vel alibi offenſum iri, qui Leonis iſtius exuvias Alteri, bona mente, poſſit induere.

Ite ergo nunc omnes, ad vos utique me converto, Scriptores, qui hæc mundo illuxiſſe Authoribus aliis perperam contenditis: &, ſi quid in vobis ſuperat animi candoris, fateamini, quæſo, ingenue vulgi ore ac fabulis vos deceptos fuiſſe. Quod & fecit olim n) *Tullius* honeſte: In hoc maxime o) le-

ſoriam artem primum inventam: alii *Joannem Mentel* inventorem ſcribunt. Hæc ille p. 253.

m) Quem trium Imperatorum *Maximiliani* I. *Caroli* V. & *Ferdinandi* Secretarium & Conſiliarium vocat *Goldaſtus* in Diſcurſu Prolegom. Conſuetud. Imperialium.

n) Ita notatum a *Quinctiliano* lib. 3. Inſt. Orat. cap. 6. Hippocrates, *clarus arte medicinæ, videtur honeſtiſſime feciſſe, qui quosdam errores ſuos, ne poſteri errarent, confeſſus eſt. Et* M. Tullius *non dubitavit aliquos jam editos libros aliis poſtea ſcriptis ipſe damnare, ſicut* Catulum *atque* Lucullum, *& hos ipſos, de quibus modo ſum locutus*, artis Rhetoricæ. vid. lib. XIII. ad *Attic.* epiſt. 12. 13. 16. & 19.

o) levibus ingeniis diſſimiles, quod, cum ipſa nihil habeant, nihil etiam ſibi detrahunt. Magna vero & excelſa decet ſimplex veri erroris confeſſio. Neque quiſquam, meo judicio, comparebit frontis adeo perfrictæ, qui teſtimonio huicce luculento non det manus; & præluſtri Cæſaris authoramento ſignatæ atque obvallatæ veritati, quam nec *Fauſtus* vivens videnſque, nec ipſe *Scæfferus*
p.10 inviderunt, p) oppedere audeat. Non q) oc-

o) Ex *Cornelio Celſo* cap. 4. lib. 8. de re Med. id habetur.

p) contraire. *Horatius* Satyr. 9. lib. I. v. 70. *Vis tu curtis Iudæis oppedere?* i. e. ut interpretatur *Lambinus: Vin tu Iudæorum religionem contemnere, irridere, ac pro nihilo putare?* Sed fortaſſe quis recentis authoris illius fidem ex novitate elevaret. Itaque vetuſtiorem ac proinde majorem adſciſcamus. *Acron Horatii*, ejusque adeo loci vetus interpres: *Vin tu curtis Iudæis oppedere?* inquit, *vis Judæos contemnere*, oppedere, contradicere, quaſi contra pedem opponere? Ut ne quis nos alterius & purioris verbi moneat, quaſi male ſonantem vocem hic appoſuiſſemus *veritati oppedere*; fulti verbis ejusdem *Lambini*, qui poſtquam, quæ ſupra relata, dixiſſet, ſubjungit, *Oppedere*, inquit, eſt *ventris crepitum in alterius odium & contumeliam edere*, καταπέρδειν & ἀντιπέρδειν græcis. Locutus eſt porro *Horat.* de Religione, ubi in nulla re magis diſſa-

q) occulta obtrudimus aut ficta; ſed plana, locupletioribusque & omni exceptione majoribus teſtimoniis inculcata atque aſſerta. Nec vero miretur aliquis, quod ex praecellentis eiuſcemodi Viri, r) qui humani faſtigium ingenii ſupergreſſus, *Chalcographiam* adinvenit, Succeſſoribus, quos numero ſatis felici s) Patriæ dedit & Ordini Patricio, nullus extiterit t), qui ſub illi Parenti decus u) illud aſtruxerit: præter unum x) *Ioannem Schotum*

diſcavendum eſſet vocibus obſcœnis; ut nos de veritate tantum rei verba fecimus. *Eraſmus* eadem phraſi uſus eſt Epiſt. l. lib. 20. ubi ait, *Lutheranos Cæſari & Pontifici oppedere*.

q) Hoc reſciri poteſt ex Codd. Imperatoriis, & ipſe *Jac. Spiegelius*, qui erat a ſecretis Imperatoris, id potuit videre.

r) *Unus erit, quem tu tolles ad ſidera cæli.* *Ovidius* L. XIV. Met.

s) *Juvenalis* Sat. 14. v. 70.

Gratum eſt, quod Patriæ civem populoque dediſti;
Si facis, ut patriæ ſit idoneus, utilis agris,
Utilis & bellorum, & pacis rebus agendis.
Plurimum enim intererit, quibus artibus & quibus hunc tu
Moribus inſtituas.

t) *adde*: hactenus.

u) *pro*: illud *lege*: hocce, *&* *dele*, unum.

x) *Joannes Schottus* filius erat *Pet. Schotti*, Senatoris

tum, ipſius ejusdem MANTELLI ex filia nepotem: Qui dum ſemel notaret, non affecto tum multum ſuperiori ſeculo, *Ioannem Scæfferum*, dicti jam *Petri* prognatum & *Fauſti* quoque nepotem, TYPOGRAPHICÆ Artis, ut à Majoribus iſtis ſuis, *Moguntiæ* repertæ, vana gloria ſuperbire, amice monuit, ut ſe contineret. (*olim*

Ne ſi forte ſuas, inquiebat, *repetitum venerit*
Grex Avium plumas, moveat cornicula riſum,
Furtivis nudata coloribus, &c.

Quod tamen cum ille nihili curaret, ac impotenti animo ſuæ iſti gloriolæ ultra velificari auderet; y) impoſuit Noſter plagiario pudorem, expreſſo nimirum ac publice prolato priori fronte Operum; quæ inde impreſſit, z) (nam

ris Argentinenſis clariſſimi, qui duxerat in uxorem *Ioannam Mentel*, filiam *Joannis* illius noſtri Prototypographi. De quo *Petro* verba facit *Melchior Adamus* in vita *Geileri* p. 7. Vitarum Theologorum, & in vita *Gutenbergii*.

y) Paret id ex Lexico Juris Civilis typis ab eodem *Joanne Schotto* excuſo Argentorati 1541. Et in Onomaſtico Medico *Brunfelſii* 1543, ubi inſignia ſupra p. 8. expreſſa depicta ſunt cum hac Epigraphe: *Inſigne Schottorum familiæ a* Friderico, *Romanorum Imperatore III.* Joanni Mentelin, *primo Typographiæ inventori conceſſum anno Christi milleſimo quadringenteſimo ſexageſimo ſexto.*

z) *Pom-*

(nam honeſtis adhuc, velutque laureatis eo tempore, manibus gaudebat Ars illa tractari) Nobilitatis laudato inſigni: Quod, quem verum meritoque primum TYPOGRAPHIÆ Authorem declaraverat quondam *Fridericus* Imperator, JOANNEM MENTEL nimirum; p. 18
breviſſima in ambitu ſuo Epigraphe deſignaret. Cæteri vero familiæ illuſtris hujuſce, aut a) honoratioris Militiæ, aut b) magnificen-

z) *Pomponius Gauricus* c. X. de Cælatura p. 105, ubi de Toreutice, parte illius. *In hac plerosque nobiliſſimos honeſtiſſime verſatos ſcimus.*

Plinius lib. XXXV. cap. 10. de Diagraphices authoribus: Pamphili *auctoritate effectum eſt Sicyone primum, deinde & in tota Græcia, ut pueri ingenui ante omnia graphicen, hoc eſt, picturam in buxo docerentur, reciperetúrque ars ea in primum gradum liberalium. Semper quidem honos ei fuit, ut ingenui exercerent, mox ut honeſti: perpetuo interdicto, ne ſervitia docerentur. Ideo neque in hac, neque in toreutice, ullius, qui ſervierit, opera celebrantur.*

a) *Guilh. Paradinus* in Hiſt. ſui temporis lib. II. cap. 1. pag. 38. meminit *Mantelli* in oppugnatione Ticini. vid. etiam *Sleidanus, Thuanus,* & alii. *Luckius* in Sylloge Numiſmatum elegantiorum Argentorati typis edita in fol. an. 1620 meminit numiſmatis cuſi de Imperio Caroli V. ob eam hiſtoriam p. 131, ubi multo maxima pars ejusce fami-

centioribus Pacis & Reipublicæ muneribus occupati, non potuerunt iſtas umbratilium ſermonum minutias conſectari.

Adde

miliæ alienas regiones, quas incoluerant, petiit & aufugit. Sed vide locum.

(b). Vt *Hieronymus Mentelin*, in Epitaphiis Baſileenſis urbis. Cum Carolus V. familiam illam odiſſet, quam videret non alieno eſſe in Gallorum Regem animo, hæc ipſa huc illuc gentium diſperſa eſt. Quidam pedem fixere apud Helvetios, ut Pater *Hieronymi Mentelin*; qui quidem *Hieronymus* apud eos functus eſt ampliſſimis Reipubl. ſuæ muneribus: Cujus rei teſtis eſt illa inſcriptio ejusdem tumulo inſculpta anno 1616, ætatis ſuæ anno 59. quæ reperitur in *Epitaphiis Baſileenſibus* a filiis ſororis ejus ipſius *Mentelini* poſita, vid. p. 130. Idiomate Germanico exarata.

Gott allein die Ehr.

H. HIERONYMO MENTELIN; welchen ſein Schöpffer mit trefflicher Wolredenheit, Weißheit und Ernſthafftigkeit; ſein Erlöſer mit wahrer Erkändnuß Gottes, und lebendiger Zuverſicht deß Heils; ſeine Obrigkeit mit der Ehre eines Rahtsfreundes, Deputaten Geſandten, Dreyerherren und Oberſten Zunftmeiſters geziert, und zu Nutz dem Vatterland viel Jahrlang gebrauche hat: nachdem er geſtlicher Ehren und Gütern ſatt, den 6. Aug. Anno 1616. ſeines Alters 59. Jahr, dieſer Welt Urlaub gegeben; hat ſeine betrübte Witwe Sara von

Speyr,

Adde quod ex quo *Carolus* V. Imperator Domum illam afflixit, c) morte multatis ex ea

---

Seyr, die 37. Jahr im friedſamen Eheſtand mit ihme gelebt, und übrigen, von ſeiner lieben Schweſter ſeligen erborne Erben, zur Anzeige ihrer ſchuldigen Liebe und Danckbarkeit, diß Gedenckzeichen auffrichten laſſen. Ihme auff jenen groſſen Tag mit allen Auserwehlten eine fröliche Aufferſtandnuß ſeines Leibs von Hertzen wünſchende.

Traw nicht dem, was zergenglich iſt,
Dort dir ein beſſers iſt gerüſt.

c) Cum anno 1544. fœdera pacis inter ſe pepigiſſent *Franciſcus* I. Gallorum Rex, & *Carolus* V. Imperator, omnia videbantur tum in Germania, tum in Gallia ſperare otium & tranquillitatem. Qui ſtatus utrobique fuit per aliquot annos. Interim *Franciſcus* I. obiit anno nempe 1547, cui ſucceſſit hæreditario jure & merito *Henricus* II. Itaque ſe inaugurari in Regem ſtatim curavit, quod ut id fieret magnificentius, accivit externum militem, cujus Duces fuere *Iacobus* & *Ioannes Mentel*, *Thomas Welphius* &c. ſub his Auſpiciis militis illuſtriſſimi *Sebaſtiani Vogelsbergii*. Convenere ergo Henricum illi Duces decem hominum centuriis ſtipati. Non poſſunt quippe otium pati Germani, ita bello dediti ſunt a natura. *Si civitas*, inquit *Tacitus* in libello de Germaniæ Moribus cap. 14. *in qua orti ſunt, longa pace & otio torpeat, plerique nobilium adoleſcentium petunt ultro alias nationes, quæ tunc tem-*

ea quibusdam, qui Regi Galliæ honorifice militaſſent, plerique ſuperſtites ejuſce, di-gna-

temporis bellum aliquod gerunt, quia & ingrata genti illi quies, & facilius inter ancipitia clareſcunt, magnumque Comitatum non niſi vi belloque tueantur. Hæc ille. In cauſa itaque fuit patriæ ſuæ otium, cur *Henricum* Regem Gallorum de nomine ſecundum convenerunt: eoque facilius, quod hæc Alſatiæ provincia Galliæ ſit finitima, ut notat *Rhenanus*, ubi de Argentorato: De hoc laudato milite & illis egregiis viris vide *Thuanum* in Hiſtoria ſui Temp. ad annum 1547. *Sleidanum* ad idem tempus & *Fontanum*, & noviſſime *Franc. de Mezeray* in Hiſtoire de France ſub *Henrico* II. ſtatim a principio.

Anno ſuperiore nempe 1547, ut notatur apud *Sleidan.* Comment. 19. lib. p. 325. *Galliæ Rex* Henricus *militem in Germania conducit per* Sebaſtianum Vogelsbergium, *ad ſigna decem, id erat Cæſari ſuſpectum; itaque tum propter hanc cauſam, uti creditur, tum quod illos alia via poſſe coërceri putaret, Hala profectus iter ſuum in Germaniam ſuperiorem convertit;* Non multo poſt ait p. 326. B. *Miſſam audit Archi-Epiſcopi Remis Rex, & decantatis Evangelii verbis, ille nummos aliquot aureos, & panem argenteum, & vinum ad aram defert, & peractis ſacris cœnam Domini more ipſorum percipit; poſtea prandetur. In hunc uſum, & ne qua res hunc actum interturbaret, Rex volebat videri militem conduxiſ-ſe

gationis alicujus & nominis, d) patrium ſolum vertere conſtituerunt, ut procul ab hu-

ſe Germanum, ductore Vogelsbergio, *ſicut ante diximus.* Deinde p. 345. inquit: *Proxime ſuperiori libro diximus de* Sebaſtiano Vogelsbergio, *qui decem ſigna peditum ad Galliæ Regem è Germania duxerat: is autumni tempore domum redierat dimiſſis copiis. Quod Gallo militaſſet, graviter & acerbe Cæſar tulit, & occaſionem expectans,* Lazaro Schvendio *dat negotium ejus comprehendendi. Venit is Wiſſeburgum, ubi domicilium ille habebat, & comprehenſum Auguſtam abducit. Mox habetur quæſtio per tormenta, & de nonnullis, qui jam ante venerant in ſuſpicionem ſocietatis Gallicæ, interrogatur, & quanquam magno quodam robore corporis ac animi per cruciatum nihil dixerat, tamen, quod in ſocietate rebellium fuiſſe, quod Cæſaris edicta violaſſet, quod inſidioſa tractaſſe conſilia diceretur, capitis damnatur & cum eo centuriones duo,* Jacobus Mantellus, *&* Thomas Wolffius. Hæc *Sleidanus* locis laudatis.

d) Ita ſane factum eſt, quod licet videre ex verbis *Sleidani* in Opere de Statu Rel. & Reip. quæ ſic habent p. 356. b. *putabatur Auguſta venturus* (Cæſar) *Argentoratum & terrorem multis adferebat, quod Conſtantiæ nuper evenerat, itaque ex nobilitate complures, & mercatores, & alii nonnulli, quod ſuis fortunis metuerent, neque Cæſarem vellent offendere, quum jus civitatis in ſenatu renunciaſſent,*

humano illo Jove & fulmine ſibi vitam tra-
du-

alio migrant non ſine tacita multorum reprehenſione.

Multi certe egreſſi ſunt Strasburgo, & ſua patria omnis ordinis, præcipue vero ii, qui incurrerant aliqua ex cauſa in Cæſaris indignationem, quos inter erant *Mentelii* non infimi in iſta provincia & urbe nominis; eoque potiſſimum nomine, quod Cæſar capite plecti juſſerat unum ex ea familia, nomine *Jacobum Mentel*, cum *Vogelsbergio* & *Walphio*, quorum meminit *Thuanus* in Hiſt. ſui temporis. Sed non omnes iisdem in locis ſedem fixere; alii enim Baſileæ, unde *Hieronymus Mentelin* nuper h. e. anno 1617. cœlo receptus ducebat originem; alii alibi, puta *Maſpurgi*, hinc *Eliſabetha Mantelin*, cujus meminit *Chytræus* in deliciis orbis p. 841. Quidam in Gallias migravere, puta *Joan. Mentel*, qui cum *Jacobo* fratre militaverat *Henrico*, Gallorum Regi. Is autem conſedit ad Pagum, nomine Buſſiecre, prope urbem Caſtro-Theodorici, ibique poſt 8. circiter annos degit, inde vitam cum morte commutavit, relictis liberis aliquot, ex quorum numero erat *Carolus Mentelius*, Pater *Claudii* anno 1616 fatis functi. Epitaphium ejusdem illius *Joannis Mentelii* viſitur affixum parietibus Templi ejus pagi de Buſſiecre in hæc verba:

Cy giſt noble homme, *Jean Mentel*, vivant Eſcuier, natif du païs d'Alſace, lequel trepaſſa l'an 1556. le 12 Mars.

Verſus ſequentes ſunt ibidem inſculpti:

Pro

ducere liceret: ita ut e) miſeram potius ſortem dolendo poſt tempus impenderint, quam ſcribendo mentem admoverint. Sed & nemo, quod legerim, ſe unquam accinxit ad iſtud honoris & Elogii, data opera, MANTELLO præripiendum: uti nec illis quoque fuerit opus vindiciis: Imo quisque pro libitu, aut cæco f) quodam impetu, huic vel illi decora hujus *inventi* largitus eſt.

At illa ſuper eo diverſa, aut inconſtans multorum ſententia, futiles eloquentiæ vires *Adriano Junio* excitavit, ad annum Salutis M. D. LXXV. unaque tandem effecit, ut pari laudis ambitione pro patria decertaret in ſua *Batavia*; velutque olim iſti pro *Triſmegiſti*, *Herculis*, aut *Orphei*, vel magni Poëtarum Brincipis g) *Homeri*;

Pro patria excoluit Belli non degener artes
Floridulæ ætatis tempore Mentelius.
Compoſita pace, egregio cum milite Regis
Galli ſacra petit patre ſuo comite.
Criminis hinc labes illis à Cæſare ducta eſt,
Hinc Jano è patria cauſa fuitque fugæ.

e) Et *ipſe fortunæ erubeſcendum rogum*, ut inquit de *Pompejo Valerius Max.* cap. de Miraculis libr. 1. cap. 8. qui indigne cremabatur pro magnitudine ſuæ dignitatis & nominis.

f) *pro* quodam, *lege*: aliquo.

g) Ut Græci, quos *omnia ſua in immenſum tollere* ait *Macrob.* c. 24. lib. I. Saturn. ita & Batavi, *Boxhor-*

meri; ſic ille pro TYPOGRAPHORVM PRIMI popularitate, ſpes vanas donaret. Nec imprudenti forte conſilio id tentaſſet; ſi
p. 12 cum Indigenis tantum aut decrepitis h), vel denique cum ipſis, qui nondum lavantur ære, pueris, apud quos ſolos fidem inveniet, ageretur. Sed cum, ſumma i) Popularium ejus præ-

hornius, *Scriverius*, *Bertius* &c. *Cicero* pro *Archia* cap. 8. Homerum, inquit, *Colophonii civem eſſe dicunt ſuum, Chii ſuum vindicant, Salaminii repetunt, Smyrnæi vero ſuum eſſe confirmant, itaque etiam delubrum ejus in oppido dedicaverunt; permulti alii præterea pugnant inter ſe atque contendunt.* *Jac. Sannazarius* lib. 2. Epigramm. num. 5. de Patria *Homeri*:

Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamin, Ios, Argos, Athenæ
Cedite jam; cœlum patria Mæonidæ eſt.

Et *Statius* V. Silvar. num. 3. v. 132. ſq.

- - - *Non omnibus ille* (Mæonides)
Verus, alit victos immanis gloria falſi.

Vide *Em. Cruceum* in *Statium* p. 95. & 96. *Sophocles* Tragœd. Electra p 224. edit. Pariſienſis Stephan. Qui bonis parentibus prognatus, Τίς ἐυπατρίς, nemo enim generoſus adverſis rebus dignitatem ſuam vult deformari, obſcurus ut fiat.

h) *adde*: ſenibus.

i) Popularia agere per ludum ex *Laberio* apud *Paſſeratium* eſt vulgi more nugari & circulari: comme

præcipue imprudentia, ſecus acciderit, publicans nimirum poſt hujus obitum ſuis de *Typographiis Batavo Authore* k) figmentis: male admodum neceſſe eſt geri cum manibus illius, cujus memoriam ſentiant ea temeritate inquinari. Enimvero quænam alia ratio potuit illum impellere, ut id confingeret, quam hæc ipſa ſenſuum ac ſtudiorum diverſitas cum patriæ ſimul amore conjuncta? Dum nempe alios ille Sinenſibus, alios Cathaitanis, alios Moguntinenſibus, alios Gallis, alios denique aliis, plane ſuſpiciendum *Chalcographiæ* inventum deſtinare animadverteret, ac ſuper eo litem ſub judice adhuc poſitam eſſe ſibi perſuaderet: ut ſuas inde potiſſimum nugas exaggerandi occaſionem, cum verborum apparatu & nitore, amplexus ſit. Quæ,

 ſicut

me a fait *Junius*, & maintenant *Boxhornius*, parlant de l'inventeur de l'imprimerie, ubi pene tantum aliis ocyma cantant, ut ſuo heroi, quem vocant, *Coſtero* polluceant ſuis ſcriptis opipare.

k) *Adrianus Junius* nulla autoritate Vet. Scriptorum aſſerit, *Coſterum* fuiſſe Prototypographum; nullus eſt enim eruditorum, qui ab ipſa inventione Typographiæ ad ſuam ætatem usque id ſcribat. Sed non eſſet parui facienda Harlemi urbis opinio, *ſi ex ejus inventione quaſi per manus emanaſſet, atque ita avi, proavi, ita atavi & illorum patres exiſtimaſſent*, quod de *Vitruvio* dicit *Torellus Sarayna* in lib. de Verona p. 38.

ſicut & alia ſimilis notæ l) deliramenta, toti paſſim operi ſuo de *Batavia* inſerta, m) *Gerardo*

l) Ita notat *Mallinckrot*, nimirum futilia multa inſeruiſſe atque fabuloſa Hiſtoriæ ſuæ Batavicæ. Vnde quod habet *Sueton.* c. XX. in Calig. de hoc opere eſſet optandum: *ſed & certamen Græca latinaque facundia edidit, quo ferunt victoribus præmia victos contuliſſe, eorundem & laudes componere coactos. Eos autem, qui maxime diſplicuiſſent, ſcripta ſua ſpongia linguave delere juſſos, niſi ferulis objurgari, aut flumine proximo mergi maluiſſent.* Spongia deletitia a *Varrone* dicitur, qua nimirum delebant Scripta. Hinc dicebat *Auguſtus* apud *Macrobium*, *Ajacem* in ſpongiam incubuiſſe, i.e. Tragœdiam ea deletam fuiſſe. *Beroald.* ad Sueton. ibid.

m) *Gerardus Noviomagus* in Diſſertat. de Batavorum Inſula ait, *maxima omnium ſeculorum inventa Germanorum ſunt, Bombarda videlicet, Typographia, Pyxis nautica chartaque; & ſi ad literas (ut ſtrenue jam faciunt plerique) acerrima liberrimaque ingenia contulerint, Italiam atque Græciam brevi infra ſe videbunt. Nam qualis ſit in ſacris humanisque literis* Deſiderius Eraſmus, *Batavorum Germanorumque immortale decus, totus novit orbis*; epiſt. præfixa ad *Nicolaum Boſcaducenſem*, anno 1520. quod deſumpſit ex *Pet. Montani* lib. I. Adagiorum, anno 1504 editorum, ubi ſic ait: *Maxima omnium ſeculorum inventa Germanorum ſunt Bombarda, & Chalcographia. Pyxidem nautica*

de Noviomago aut *Adriano Barlando*, n) patriarum rerum callentiſſimis hominibus, & gentis ſuæ, cu-

& chartam non negabunt Itali, maxima parte inventa eſſe Gallorum & Hiſpanorum, quibus namque in rebus arduis auxilia non defuere Germanorum &c.

n) Inde colligere eſt, quod res etiam minutas proſequantur & deſcribant in quaque urbe repertas & laudandas. Ipſe namque *Adr. Barlandus* Roterodamum effert eo, quod nobis ſuſtulerit & extulerit ipſum *Eraſmum*. (adde *Cluverum* lib. 2. Introd. in Geogr. p. 62. nihil Harlemo tribuere.) Quin & meminit nemoris ipſi urbi Harlemo proxime *ſiti*; imo ubi meminit Aloſtenſis oppidi, *quod*, inquit, *ad poſteros nobile reddidit tot excuſis in omni prope diſciplinarum genere pulcherrimis libris* Theodoricus, *Aloſtenſis Typographus*. Cur ergo non recenſuiſſet Typographiam, quam poſteriores dicunt illius potiſſimum nemoris ergo inventam fuiſſe, dum videlicet in eo, neſcio quid nugarum meditans, deambulando *Coſterus* effinxiſſet literas corticibus arborum: Sed longe aberat ab ea cogitatione, ut ſuis popularibus id gloriæ concederet, nam p. 34. ſuarum Hiſtoriar. an. 1457. inquit libraria impreſſio apud Italos vulgari cœpta, & p. 33. meminerat inventionis artis Typographiæ apud Moguntiam primum vulgatæ, dixit *inventa*, ſed non penitus rem noverat. Cæterum *Joſephus Scaliger* lib. 3. Epiſtolarum Epiſt. 273. ad *Joan. Caſelinum*

cujus Hiſtoriam prius ad unguem rimati fuerant atque proſequuti, o) laudum vel minutarum cupientiſſimis, nequaquam ſuccurrerant. Neque *Petrus Montanus*, gravis utique ſcriptor & ipſe *Batavus*, p) ac prius quam *Ju-*
p. 13 *nius* ipſe naſceretur, denatus, cuique propterea Bibliopegam iſtum Silicernium, ac eum, quem citat pro gravi aliquo etiam teſte, q) *Nicolaum*

lium ait: Nos ipſi vidimus horas matutinas Berenicæ Ludroniæ &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 845. not.) Ex quibus colligere eſt, *Scaligerum*, qui, cum hæc ſcriberet, erat Lugduni Batavorum, tribuiſſe Germano homini inventionem Typographiæ, non Batavo, cum dicat: *Omnino manum eſſe hominis Germani putares hunc primum artis Typographiæ fœtum.* Neque etiam idem *Scaliger*, cum recenſet miracula Hollandiæ, refert inter illa inventionem Typographiæ. Mſr. *Cotteler*, demeurant a la rue des mort fondus m'a monſtré de ces pages de buys; mais elles ne ſembloient pas avoir tant d'années. D'ailleurs l'on ne doit de là inferer, que la Hollande les aye inventées la premiere, & que ce ſoit la premiere façon d'imprimer.

o) *ſic corrige*: laudum vel minutiſſimarum occaſionem depereuntibus.

p) *ſic pone*: Ac antequam naſceretur *Adr. Junii* ille denatus. Autor eſt *Julius Marathus a paucos, quam naſceretur* Auguſtus, *menſes pr gium Roma eſſe factum.* *Suetonius* in *Aug.* c. 94.

colam Galium, pueritiæ ſuæ formatorem; ipſumque adeo *Coſteri* Generum, *Thomam Petrum* (de cujus Liberis, quod & eo retulit, nemo dubitaret,) familiares aut ſaltem notos fuiſſe veriſimile eſt; prima iſta Magiſtræ Artis ſpecimina r) Hollandis ſuis vana prædicatione attribuit, ſed Germanis, quos ab illis diſtinguit, adagiorum primo, conceptiſſimis verbis.

Sed & iſtis præterea magis inepta proponunt ac ſubnectunt s) alii: quæ, quia nonnul-

q) Abecedarius Magiſter *Adr. Junii Galius* fuit.

r) *Diſtinguuntur* Hollandi a Germanis nomine Batavorum & Belgicorum. vid. *Cæſar* lib. I. de Bello *Gallico* in principio. Licet hodie Bataviam vocent inferiorem Germaniam, ſed male & abuſive.

s) Quos inter ſunt *Ludov. Guicciardinus* in Belgii deſcriptione, ubi de Harlemo: Quidam in Appendice ad eundem *Guicciardinum*, *Adrianus Romanus* in parvo Theatro Vrbium p. 27. cui innituntur maxime cæteri, quamvis idem *Adrianus Romanus* nihil definiviſſe viſus, cum dicat: *Quamvis*, inquit, *hoc beneficii Moguntinenſi urbi acceptum referant alii* &c. *Valerius Andreas* in Belgicarum urbium nomenclatura, quam Bibliothecæ ſuæ præmiſit de eodem Harlemo. *Franciſc. Sunertius*, *Matthæus Quadus*, *Miræus*, *Beyerlingius*, *Janus Rutgerſius* in confutatione fabulæ *Burdonum* p. 290. 1. 2. 3. edit. Lugd. Batav. an. 1617. *Scriverius* & præcipue *Boxhornius* ac *Bertius*.

li probitate & ſcientia ſpectabiles t) Viri jam abunde confutarunt; ac nihil inſuper illis, u) auribus ni vere Batavis, comparatum atque

t) Illi viri illuſtres ſunt *Nic, Serrarius* libb. I. capp. 36. 37. 38. 39. vindicant artem Chalcographiæ ipſi Moguntiæ urbi. *Bernh. Mallinckrot* Diſſert. longa ſatis de Ortu & Progreſſu Typographiæ paſſim, & tota, ſed proprie cap. hujus Diſſert. VI. p. 51. *Petrus Lambecius* narravit mihi, *D. Voſſium* poſtulaſſe ab illo, ut in gratiam Hollandorum de inventione Typographiæ ſcriberet.

u) Satis ſuperque ex dictis probatur, Typographiam Batavis non deberi, nec argumenta, quæ pro iis afferunt illi, qui ab eorum partibus ſtant, quicquam valere poſſe, ratum eſt, niſi fortaſſe incolis ejusce regionis; nam ut cuique ſuum pulchrum eſt, & deformem puerum pater ut plurimum *Patum* & *Pullum* appellat, ut habet *Horatius* Serm. I. ſat. 3. v. 45. ita qualia, qualia, quæ dicentur in gratiam Hollandiæ pro Typographiæ inventione, placebunt Batavis auribus, ut loquimur: non enim injuriam illam facimus, quam *Martialis*, dum ait: *Aurem qui modo non habet Batavam*, i. e. ſtupidam. Qui quidem *Martialis* in eo faventem ſuæ opinioni habet *Tacitum*, qui Batavos inſulſos & ſtupidos exiſtimat. Quod & notat in Germaniæ deſcriptione *Munſterus* ſtatim initio, quæ reperitur Tom. I. Hiſtor. Operis in 4. digeſti, idque p. 470. Sed & ipſe *Turnebus* uſus eſt illa Parœmia c. 19. lib. X. Ad-

quedignum opponi conſpiciam, ea mittam. Adquid enim in hiſce morarer, cum ſatis ſuper-

Adverſar. ubi ait: *ſe annotaſſe quædam in* Catonem, *quæ non forte inſuavia putat his, quorum non eſt Abderitanum pectus, aut auris Batava, aut fatuum palatum.* Itaque, ſi *Boxhornius* aut alius quiſpiam Batavus conqueratur, hic judicio peribit ſuo, nam ſe talem demonſtrabit, qualem *Martialis* Epigr. 82. lib. 6. v. 6. intelligit, aut ipſe *Tacitus* ſupra laudatus, ſiquidem non intelligat latine hic dictum, *Auribus ni forte Batavis*, nam ibi non probro vertitur ullo ipſi genti Batavorum. In eo proverbio *Scriverius* multus eſt p. 152. & ſeq. Animadverſ. ſuarum in *Martialem*: ſed & vide *Eraſmum* in Chiliadibus. vid. *Cruceum* in Muſcario ad *Statii* ſylvas p. 29. ubi Bataviam ita taxavit, non totam, ſed novam.

Sed audio *Boxhornium* graviter admodum & inique ferre hæc a me prolata verba: auribus ni forte Batavis, quaſi aut in ſe, qui tamen origine & popularitate Brabantus eſt, aut in Batavos reliquos vellem quid atrocioris verbi & infamis protuliſſe. Abſit! Itaque non muto periodum, ſed κυβεία (ſic apud *Cicer.* legi voluit *Boſius*, quem vide Tom. II. Epp. ad *Attic.* ed. Græv. p. 463. ſq. ubi *Græv.* edidit κέκρικα) verbum eſt *Ciceronis* Epiſt. 31. lib. 13. ad Atticum. i. e. in cubi & teſſeræ modum me conformo, & decreto meo firmiter inſiſto, inquit *Boſius* p. 294. ſuorum Commentariorum.

perque probaverim ante, plenius alias, ſi res poſtulet, confecturus, admirabilem illam & æternitati ſacram TYPOGRAPHIÆ ARTEM, Anno M. CCCC. XLII. Æræ noſtræ, ARGENTORATI excogitatam, IOANNI MENTELLO, viro clariſſimo, acceptam merito jure eſſe referendam.

a) JA-

a) JACOBI MENTELII
b) PATRICII
CASTRO - THEODORICENSIS,
DE VERA

TYPOGRAPHIÆ

ORIGINE

c) PARÆNESIS,

AD SAPIENTISSIMVM VIRVM,
D. BERNARDVM A MALLINKROT,
Monaſterienſem Decanum.

PARISIIS
Ex officina ROBERTI BALLARD,
Architypographi rei muſices Regis, ad ſignum Parnaſſi Mon-
tis in vico Sancti Joannis Bellovacenſis,
M DC L.

d) AD

Mentelius Mallinkrotio.

a) En ad Te, Vir optime atque ſpectatiſſime, Paræneſis, quam mihi tandem neceſſitas veritatis extorſit; ſic ut inde ſperem ideo æquiores animos, eoque magis, quod mihi res ſit cum *Malinkrotio*, hoc eſt, homine non tantum eruditionis & ſapientiæ meritis inſigni, ſed &, (quo uno hic feror) veritatis amante. Vale.

b) Antiqua familia natus & nobilis. Patricii & plebeji opponuntur. Vid. Lexicon Philolog. *Martinii*, verbo *Patricius*, ubi expreſſa hic ſignificatio. *Plaut*, in Captivis: (Act. V. Sc. IV. v. 5. ſq.)

Nam

p. 1

d) AD LECTOREM.

Sex anni ſunt, mi Lector, cum prodiit in vulgus Anonymi *EXCURSUS de Authore TYPOGRAPHIÆ*, e) *locoque inventio-*

Nam ubi illo adveni, quaſi patriciis pueris aut monedula,
Aut Anates, aut Coturnices dantur, quicum luſitent.

Joſ. Scalig. Ep. 273. ad *Joh. Caſelium*, dum conqueritur adverſus eos, qui negabant, ſe è *Scaligerorum Veronenſ.* gente: *Ita porco* Riccobono, inquit, *& Semimoſcovita* Guilandino *placuit*, *quorum lege curiata à Patriciis ad Plebem nobis tranſeundum eſt.*

c) *Poſtulatio* velim, loco *Paræneſis*. Eſt enim poſtulatio, ut inquit *Ulpianus*, cum apud eum, qui juriſdictioni præeſt, vel noſtrum vel alienum deſiderium exponimus; vel etiam alicujus deſiderio refragamur, ut facit *Mallinkrotius* de Typographiæ origine.

d) Ad Senatorem Clariſſimum.

Fecit non una ratio, Vir illuſtriſſime, ut ad eam, quæ pro tribunali jam ſiſtit ſe tibi, cauſſam acceſſerim; nam & oppreſſa id à me veritas flagitavit; & quod viderem indignis referri laudem illius Typographiæ inventionis: Quibus addam amorem vindicandæ ab errore poſteritatis. Si belle obierim partes meas, genti noſtræ gratulor, cui ſua ſic hæreditas velut poſtliminio, te judice, revertetur. Gratulor, inquam, nec gratulor. e) *lo-*

tionis illius ac tempore: quo Virum illuſtrem IOANNEM MENTELIVM, eam ARGENTORATI primum inſtituiſſe patebat. Hunc cum ſpectabilis ille Monaſterienſis Decanus, *Bernardus à Malinkrot*, legiſſet, ſubſcribere atque adquieſcere adhuc renuens, Pariſios ad f) Amicum, à quo *Excurſum* acceperat, inter alia reſpondit: *De Typographicæ Artis exortu Commentationem avidiſſima lectione devoravi, nec* p.2. *docti Viri de honore agnationis & parentelæ ſuæ ſolliciti inſtitutum diſplicet. Ut tamen pro eâ, quæ bonis literis & earum cultoribus debetur libertate qualecunque judicium meum non ſubticeam; non perſvadet mihi, quæ de* Mentelio *ſuo &* Argentina *aſſerit. Quod argumentum ante pauculos annos paulo poſt meum de hac eadem re antea evulgatum conatum itidem tractavit vernaculo idiomate Argentinas aliquis. Quorum utrique, ut & forte aliis aliquando reſpondebo, daturus operam, ut una eademque fidelia non duos, ſed plures dealbem parietes. Boni ominis ergo hac proverbiali phraſi uti placuit, honorifice enim à me tractabuntur omnes, nec cuiquam præbebitur à candoris amatore vel minima denigrationis ſuſpicio. Vtinam autem* Excurſus *is Author, qui* p.3. *ad eludendam domeſtici teſtimonii elevationem Nomen ſuum prudenter ſubticuit, ipſa formalia Cæſarei obtenti privilegii & conceſſorum Inſignium adjeciſſet; certe lucis*

c) *lege:* loco inventionis illius ac tempore, quo primum inventa eſt: Ubi virum, &c.

f) i. e. *Guidon. Patinum*, D. Medic. & Prof. Regium.

lucis haud minimum inde hauriretur. Nec parum illt cauſa ſua hoc ſilentio obfuit, ſi ipſemet Imperator dederit MENTELIANÆ *primordiali* INVENTIONI *in illo Diplomate ſuo teſtimonium.*

Hactenus publicam Malinkrotianæ illius vocis fidem, atque ad authorem EXCURSUS reſponſionem fruſtra expectavimus: Sed cum morari ulterius ac ampliare tæderet, manum tabulæ admovimus, & vindiciarum ſtadium ante occupantes ſecuri, ſolide *Malinkrotium* ipſum præveniendum eſſe duximus. Nec g) inconciliate id negotium ſuſcepiſſe videbimur, in quo præterquam quod ex officio nobis incumberet, ſarta tectaque præſta-
p.4 re h) Gentis noſtræ ornamenta decoraque non minima; præterea veritas in EXCVRSV poſita defenditur, & à profanis æque ac ignobilibus revocatur ad ſuos gloria TYPOGRAPHICES inventionis. Hæc mens, is ſcopus eſt reſcriptæ ad *Malinkrotium* Paræneſeως; quam pro ſtudio, quo ferimur liberandæ ab errore Poſteritatis, etiam vulgare voluimus. Interim dum meliora ac præſentiora parantur ab ARGENTORATENSIBVS, Vale.

JA-

g) *lege:* inconſiderate. *Cic. de fato.*

h) *Ipſi de ea judicavere Græci*, inquit *Plinius* lib. III, cap. 5. Hiſt. Nat. *Genus in gloriam ſuam effuſiſſimum* &c.

JACOBI MENTELII PATRICII CASTRO-THEODORICENSIS, PRO TYPOGRAPHIA ARGENTORATENSIBVS VINDICATA, SVOQVE AVTHORI reſtituta atque aſſerta, i) PARÆNESIS. AD SAPIENTISSIMVM VIRVM D. BERNARDVM A MALINKROT, Monaſterienſem Decanum. p.1

Iam dudum Te (Vir Meritiſſime) debueram ſane nonnullius ex meis Epiſtolæ cultu ſalutare, aut quopiam alio ſermone compellare; non ſolum tuorum in literis meritorum ratione, Diſſertationisque adeo illius, quam de ortu & progreſſu TYPOGRAPHIÆ edidiſti; ſed & mei ipſius, p.2 qui tacitus in hanc *Cauſam* vocari viderer. Verum enim vero, quæ mea eſt ingenuitas, non poteram ego illi animos ſumere. Neque dum poſſem profecto, niſi de tuis ad ſe *literis* monuiſſet me *Guido Patinus*, Pariſ. Doctor Medicus, homo & humaniſſimus & eruditiſſimus: Ex quibus accepi, Te horulam inſumpſiſſe legendo *Excurſui* illi *brevi de loco, tem-*

i) Paræneſis eſt adverſus *Naudæum*, qui impugnare auſus eſt Authorem excurſus,

pore & Authore inventionis Typographiæ: At utique improbatum Te ire, quæ de *Mentelio & Argentorato* k) teneret. In ſumma Te in eo requirere Imperatoris Reſcriptum; quo *Vir* ille *divinus* præ quocunque elatus ſit, ac cœlo iſtius, ut ita dicam, honoris in antiquam ſuæ gentis dignitatem aſſurgentis, adſcriptus ac poſitus ob INVENTAM ARTEM illam ſupra omnes mirandam.

Ubi doleo certe, hunc minus enucleate id *negotii* expoſuiſſe, quo à præjudicata pro *Moguntinenſibus* opinione dimovereris. Cum enim animi moribus hisce ſis præditus, quales neque candidiores veræque virtutis ſtudioſiores ullus habuerit; neque queis demum devinctior ſit ipſa *veritas*, ut ex dictis jam tuis ad laudatum, & ut *Homeri* voce utar, *ἀμύμονα Medicum, literis*; eaque inſuper liberalis & ingenui hominis effigie, quæ tua eſt, *Diſſertationis* p.3 tuæ *Fronti* affixa, licet colligere. Nullus dubito ſane, quin alias herbam illi porrexiſſes: jamque iſtud, quod nolles, Tu ipſe crederes; ac ejuratis *Moguntinenſium* partibus, easdem, quas l) ille, amplecterereris, imo defenderes, eloquentiæ vi ſumma, qua polles. Unde hîc optarem enixe, & ſimilem facultatem, & opportunius ſcribendi genus; quo affectûs omnis expers, ut me eſſe profiteor, hoc apud

te

k) *adde*: ille. *Lin.* 8. *dele*; illam.

l) ſc. Author excurſus.

te deducerem luculentius (quamvis hec gravioribus, nec firmioribus id valerem argumentis.) Et vero quid illis tam ad ipſum adſtruendum, quam utique confirmandum, honorem decusque valentius ac evidentius ſuppeditari poteſt? Ita quippe ſe gerit Author *Excurſus*, ut ſtatim à limine tactis vel leviſſime, tum *Harlemenſium* ſuper ea re cum *Moguntinenſibus*, tum horum inter ſe diſſidiis; aſſignatoque *Tempore*, quo *Ars* ipſa reperta eſt, nempe anno 1440 *Frederico* III. Principe optimo, *Fabio*que quam *Marcello* propiore, imperium ineunte, (nam

Quæ dedit Ars *nobis impreſſos ære libellos,*
Facta ſub hoc primum Cæſare nota fuit.

inquit veſtras *Sabinus* in m) *Germanicis Cæſaribus*. Ars, inquam, ipſa, quæ ſubtiliſſimo plane modo novitatem vetuſtis, authoritatem recentibus, nitorem obſoletis, n) immortalita-

 tem

m) ad *Fridericum* III.

n) *Ille, cum cerneret prælum circa Bibliothecæ* Φυλακτήριον, *divinam illam & Jovis cerebro dignam artem Typographicam huc tanquam de cœlo devocavit* &c. *Strachanus* in Coronide Panegyr. Academiæ *Aberdonienſis* Scotiæ p. 37, ubi laudes proſequitur *Alexandri Rhadi*, Medici Londinenſis, qui artem Typographicam primus in Scotiam detulit. *Typographeion ſemen eſt; libri fructus ſunt* &c. idem *Strachanus* ibidem. *Pierre Meſſie* en ſes diverſes Le-

p. 4 tem denique alteram, verbo complector, hominibus comparavit, IOANNEM MENTELIVM hujus INVENTOREM agnoſcit. Eximie, fateor, de poſteritate meriti ſunt illi, qui primi *Verborum Elementa* ſignare certis *figurationibus* docuere, quos o) *Julianus* quidam Scriptor antiquus, nec, ſi bene judicem, aſpernandus (quem ego primus, quod ſciam, ſuo nomine laudaverim, ex tenuis quidem, ſed numeroſioribus fortaſſis æquandæ *Bibliothecæ* meæ MS. Codice ſub capite p) de *Literarum Inventoribus* ſenis verſibus ita complexus eſt:

Moyſes *primus Hebræas exaravit Literas,*
Mente Phœnices *ſagaci condiderunt Atticas,*
Quas Latini ſcriptitamus, *edidit* Nicoſtrata:
Abraham *Syras*, *& idem repperit Chaldaicas,*

Iſis

Leçons Chap. 2. de la 3me partie; *Unde libri nomen, unde calami?*

o) An *Julianus* ille ſit is Rhetor, de quo *A. Gellius* cap. 4. lib. 1. Noct. Attic. *Antonius Julianus*, Rhetor perquam fuit honeſti atque amœni ingenii &c. vide ibi plura.

p) Evander *venerabilis vir miraculo literarum rei novæ inter rudes artium homines*, inquit *Livius* initio I. Decadis lib. I. cap. 7. Ramus *duo reperit ſummis laudibus prædicanda*, inquit *Nic. Nancelius* in ejus vita p. 37. Hoc tamen notatum fuit ante quadringentos annos, nempe a *Johanne Sariſberienſi* cap. 34. lib. 4. ſui Metalogici, quem vide.

Iſis *arte non minore protulit Ægyptias,*
q) Gulphila *prompſit Getarum, quas habemus ultimas.*

Magnum illud eſt mehercule munus, quo mundum univerſum bearunt, ac ſibi pariter devinxerunt: Sed earum ipſarum uſum *talem* tantumque, qualem & quantum invexit CHALCOGRAPHICE, explicaſſe, multò quid majus eſt ac eminentius. Sic ut præſtiterit Author illius, quod tantis Heroibus imputare poſſet. Sed ut eo revertar, unde digreſſus ſum: Vbi Author *Excurſus Harlemenſium* ſimul & *Moguntinenſium* rationes, non ſublestæ modo fidei, ſed & miſerrime intricatas, ac *ſibi* minime convenientes inter ſe, in errore ac mendacio revinxit; ac dum primùm tentata eſt *Inventio,* notavit; quæ in ipſa deinde contigere, proſequitur; quæque in cauſa fuêre, cur in hac *Laurea* Prærogativam ſibi arrogaverit *Moguntia.* hoc eſt, eo Loci *Seceſſus* ad Annum MCCCC L. cujusdam è ſervis ipſius INVENTORIS, *Joannis Gensfleiſch* vocati, (qui famulandum inter, Herum, ſuam ſedulo adnitentem ad *artem,* obſervando, de ipſa pleraque, ut ſolertiæ non vulgaris erat, animo p.5

q) *Gulphilas,* Gothorum Epiſcopus, Gothicas repperit literas. Florebat *Valentiniani & Valentis* Imperatorum temporibus. *Guilh. Paſtregicus* lit. G. *ſui libri de rerum originibus,* fol. 35.

comprehenderat) una cum *Joanne Gutembergio* Aurifice, tum *Argentorati* commorante.

Quo quidem aliqua *Menteliana* iſtius *Artis* Specimina ſategerunt, ac primitus ediderunt. Unde cum Patria foret utrique *Moguntia*, (neque enim *Trithemio* aut *Bergellano*, qui hoc etiam dixerunt de *Gutembergio*, quemquam refragaturum exiſtimo,) evenit certe, ut *Scriptorum* vulgus omne crediderit, ac etiamnum credat, *Typographiæ* ortum hinc eſſe petendum.

Scimus quippe, nec ignoras, (Vir ornatiſſime) licet diſſimules, his eam laudem neutiquam deberi; ſed potius infamiam (nequid
§. 6 pejus efferam) in Fugitivorum memoriam, qui eo majorem à probis omnibus r) merentur invidiam, quo magis *Amico* ſibi viro ac *Nobili* fecerunt injuriam, ac in tantam improbitatem durarunt. Nec ſuus hic ſermo eſt, ſed quem tradit *Argentinenſe Chronicon* ad Annum MCCCCXL: Anno, inquit, Milleſimo Quadringenteſimo Quadrageſimo, *als zum drittenmahl von der Küfferzunft zum Ammeiſter*, &c. Quæ latine ſic ſonant: *Cum è tribu* Vietorum *tertium in Conſulem eſſet electus Dominus* Nicolaus Schanlitt, *&* *Prætura urbana fungerentur* Walterus Spiegel, Burchardus à Müllenheim, Cuno zum Treubel, Joannes Balthaſar ab Endingen: *Eximia illa & mire utilis* TYPOGRAPHIA Strasburgi *inventa eſt, ab incomparabili viro* JOANNE MEN-

TE-

r) *Lege:* commerentur.

TELIO, *habitante in foro* Fronhoff, *in ædibus vero* Thiergarten, *hoc eſt*, Luſtri, *vulgo nuncupatis. Quod diviniſſimum opus non celavit unum ex famulis ſuis, ſibi dexteritate ingenii atque acumine notum*, Joannem Gensfleiſch *vocatum, & illum Moguntinenſem, ut abs illo in ea re juvaretur. Sed male feriatus is ſervus, ubi quadantenus iſtius induſtriæ fuit conſcius, nequiſſime cum Hero ſe geſſit. Nam cum* Jo. Gutembergio, *populari ſuo, pinguis cenſus homine, ac vita forte Aurifice, ſe ſocians, qui jam de Arte quidpiam ſubodorabatur*, (ut meritoria cujus opera fabricandis ad id inſtrumentis uſus ante fuiſſet MENTELIVS) *ſecreta, quæ à Patrono fuerat expiſcatus, detexit. Ac ſic utrique cum nova & illuſtria per ipſam Nomina comparandi ſpes foret, nec tamen impune id* Argentorati, *ubi eſſet* INVENTOR, *poſſent conſequi: illac egredi apud ſe conſtituerunt, ac* Moguntiam *profecti ſunt:* p. 7

En vernacula, & ex tripode quaſi profecta Ephemeridum ELSATIÆ publicarum *Hiſtoria*. Cui ſubſcribit & aliud *Chronicon* idiomate ſimili conceptum, manuque polita ante annos CLXX. exaratum, quod vidimus hiſce oculis, ac s) legiſſe teſtamur, quantum noſtra referret, retro decennium *Pariſiis*, apud ornatiſſimum Virum, *Tilemannum Stellam*, olim honorificam pro Ludovico XIII. Francorum Rege *Negotiationem* in *Germania* exercentem; qui hoc ex *Seleſtadio*, cum multis aliis bonæ no-

s) Nos legiſſe teſtamur, quæ noſtra referrent.

tæ Voluminibus, habuerat ex Bibliotheca ampliſſimi Viri *Jacobi Spiegelii*, ac in ſuam Pariſios tranſtulerat. Quæ poſtmodum, t) ut ad plures migraſſet, derivata eſt in numeroſam illam totoque orbe maximam librorum u) ſupellectilem, quam ſuaviſſimis ille moribus ac eximia probitate præditus noſter *Gabriel Naudæus*, Βιβλιοθήκη illa ἔμψυχος καὶ περιπατοῦν Μουσεῖον (quod de *Longino* dicebat *Eunapius*) adornavit apud nos: ubi alterum il-
p.8 lud *Chronicon* aſſervatur. Sic ut *prius* ab egregio ſapientique viro I. A. *Scragio* productum in ſuo de TYPOGRAPHIA, STRATIBVRGI inventa, *Libello* ibidem ſuperſit: *Poſterius* vero hic à me laudatum, x) *Lutetiæ Pariſiorum*. Quibus abunde probatur atque convincitur, nihil penitus effinxiſſe AVTHOREM EXCVRSVS. Quodſi tamen indocilis hiſce manus dare nolueris, nobiſque in eo ſubſcribere detrectaveris, ac ſi juſti apud te non eſſent ponderis, ut Te facere mihi videre jam videor: advocabo Scriptores vulgo editos, nec parum celebres aut ullatenus contemnendos; qui omnem contentionis fu-

t) *lege:* cum.

u) Bibliotheca *Mazariniana*.

x) Nunc illud habet Bibliotheca Reginæ Suecorum illuſtriſſimæ poſt direptionem Bibliothecæ Mazarinianæ, imo audio revertiſſe & poſtliminio reſtitutam eidem Bibliothecæ *Mazarinianæ*.

funem ſua authoritate præcidant, ac litem reſolvant in *Tribocum* gratiam: qui ab eodem laudamur quidem, ſed nomine tenus. Sic ut non exiſtimer y) jam actum agere, ſi pura putaque ipſorum verba candide ſolens meo more ſubjiciam. Quod tanto ſane faciam libentius, quanto conſtet liquidius, hoc tantum in illo deficere ad omne punctum probationis: ac videam à nonnullis z) hominibus graviſſimis id maximè deſiderari.

Jacobus Wimphelingius, Vir eruditus, ac omnigena rerum cognitione refertus, gravisque *Theologus*; & is ſub ipſis *Typographices* incunabulis *Seleſtadii* natus, ad Annum nempe 1449 in Epitome Rerum Germanicarum, ſub extremum ejusdem Seculi evulgata, ſic ſcribit: p.9
Anno M CCCC XL. Frederico *III*. &c. (vid. ſupra Part. I. p. 586. ſqq.)

a) Quæ verba non innuunt modo, ſed & ſignate declarant, JOANNEM MENTELI
Q 5 VM, p.11

y) *adde*: ego.

z) *lege*: hominibus prudentiſſimis & graviſſimis, maximeque a Magnifico & illuſtriſſimo Franciæ Cancellario, *Petro Seguiero*, poſtquam Excurſum illum etiam legiſſet, id unicum deſiderari, ut mihi coram ſemel teſtari dignatus eſt, cum ſe ſalutaturus honoratum iviſſem III. Kal. Novemb. anni æræ Chriſtianæ 1644.

a) Verbis *Wimphelingi* de *Joanne Pruß*, qui artem ty-

VM, primum omnium ubicunque gentium in urbe ARGENTORATO, TYPOGRAPHIÆ *Authorem* fuiſſe. Cujus è ludo, tanquam ex equo Trojano meri in ea Principes *καὶ τῶν Τυπογράφων χαριέντες Romam, Venetias, Neapolim, Pariſios*, alioque abierunt: ubi libros (quorum reſtant permulti) typis elegantibus ex-

typographicam in urbe Argentina exercuit, auctor noſter hæc in parentheſi addit: *in præclara nempe domo* zum Thiergarten, *quæ ſola* teſtis eſt TYPOGRAPHICES INVENTIONIS; & *Wimphelingi* verbis de *Uldarico Han* ſequentia in notis: *David Chytræus* in Chronol. an. 1586. edita Helmeſtadii in 4to p. 340. ſic habet: *Ars Typographica Moguntia in Germania an.* 1440. *per* Joannem Gutenbergum *inventa & paulatim exculta. Romanum primum illata eſt per* Ulricum Han, *natione Germanum, de quo argutum* Antonii Campani *Epigramma exſtat*:

Anſer Tarpeji Cuſtos &c.

Vide *Campani* laudati vitam, à *Ferno* editam: *Unde*, inquit, *cum* Uldricus *quidam* Gallicus (Gall *ejus erat cognomen, non enim natione ſive patria Gallus, ſed Germanus dicere debuit*) *tunc qui formas in orbem literarias nuper intuliſſet, interquieſcere illum aſſiduis Commentationibus non permitteret, remque literariam ex maximis difficultatibus inopiamque ad ſingularem Ubertatem glorioſiſſime & divino opificio erueret, in illum jocatus, hoc carmen edidit*: Anſer Tarpeji Cuſtos Jovis &c.

exceperunt. Ac eo quidem præ cunctis *Udalricus Han* ille ſeu *Gallus* perrexit: ut *Joannes Antonius Campanus*, Aprutinus Epiſcopus, qui ei coætaneus fuit, & poſt ipſum *Wimphelingius* aliique notarunt; & inculcant libri, quos ab eodem procuſos ibidem inſpeximus. In plerorumque quorum calce, Verſus, quos hic exſcripſit *Wimphelingius*, ponuntur, cum diſticho ſequente:

Imprimit illa die, quantum non ſcribitur anno,
Ingenio haud noceas, omnia vincit homo.

Illuc b) veſtigia preſſere iſtius *Conradus Sweynheym* & *Arnoldus Pannartz*; de quibus ac præcipue mirabili *libros imprimendi facultate*, *Joannes Andreas*, Præſul Arelienſis, (qui in ipſorum libraria taberna ἐπανορθώτης eſſe non dedignatus eſt: ut nec *Campanus* in *Uldarici*) ſic alloquitur *Paulum* II. Pontificem Max. ſuper omnium prima *Epiſtolarum Divi Hieronymi* editione ab iiſce *Impreſſoribus* abſoluta *Romæ* Anno MCCCC LXIIX. quam cum multis Editionum ejusmodi, velut Antepilanorum in arte, Codicibus, *Puteani* nobiles, Clariſſima illa literarii Mundi Lumina, mihi nuper ex *Bibliotheca* p. 19 Re-

b) *Joannes Andreas*, Epiſcopus Alerienſis, in præfatione ad *Xyſtum* Papam ſuper Expoſitione *Nicol. de Lyra* ad Nov. Teſtamentum notat illos *Conradum* & *Arnoldum* e Germania primos intuliſſe tanti commodi artem in Romanam curiam. Ergo non fuit *Ulricus Han*.

Regia, cui præfecti ſunt, oſtendêre. *Quis certe temporibus*, inquit, *ad reliquas Dei gratias hoc etiam felicitatis orbi Chriſtiano acceſſit ac munus, ut pauperrimi quique parva pecunia Bibliothecas poſſint redimere. An parva Tua Sanctitatis gloria, ut quæ Volumina vix centum aureis emi poterant aliis temporibus, viginti hodie ac minoris bene exarata & non mendoſiſſime ſcripta redimantur? Quæ vix viginti aureis Lectori mercabantur, quatuor & vilius nunc etiam emantur? Adde quod quidquid ingeniorum olim fuit, latebatque pene in pulvere ac tineis, propter immenſos labores ac pretia deſcribentium nimia, ſub tuo principatu captum eſt ſcaturire, & per omnem orbem uberrimo fonte diffluere. Ejuſmodi enim eſt Impreſſorum noſtrorum & characteres effingentium artificium, ut vix inter hominum Inventa non modo nova, ſed ne vetera quidem, quidquam excellentioris Inventi poſſit referri. Digne honoranda profecto* GERMANIA *eſt, Utilitatum* INVENTRIX *maximarum. Hoc eſt, quod glorioſa illa ac cœlo digne Anima* Nicolaì Cuſenſis, *Cardinalis S. Petri ad Vincula peroptabat; ut hæc ſancta Ars, quæ oriri tunc videbatur in Germania, Romam deduceretur. Iam vota illius, qui Te (Beatiſſime Pater) ut pupillam oculi ſui dilexit, coluit, admiratus eſt, (credo ipſo ad genua Domini Noſtri JESU* p. 13 *Chriſti hæc efflagitante) tuo tempore impleta ſunt. Tuus Pontificatus, cæteris ex partibus glorioſiſſimus, hac* ARTE *ad Tuos ſanctos pedes advecta, oblivionem in hominum memoria nunquam accipiet, niſi ſi quando eſſe deſinet mentio literarum. Ego poſteris in his ſcriptis conſtanter ſemper admirationi futurum trado, præſtan-*

ſtantiſſimos Characterum imprimendorum artifices, ſub c) Pauli II. *Veneti Pontificatu, Romæ* ARTEM *exercuiſſe tanto artificio & induſtria hominum. Gratia nobis hæc cœlitus per divinum Paſtorem importata, ut minoris libri fere emi poſſint, quam alias ſoleret redimi ligatura. Nunc igitur (ſumme Pontificum, manſuetiſſime & vere glorioſiſſime) ſancti* Hieronymi *primum Volumen habe, habiturus deinceps ſtatutis temporibus ſemper nova tuæ Felicitatis indicia, quaſi frugum te digniſſimarum primitias, & fove Artis hujus uti.*

c) Hic *Paulus* Pontificatum iniit an. 1466. quem alloquitur ita idem *Joannes Andreas* in Calce *Plinii*, Venetiis impreſſi an. 1472: *Sed age, quid in omnibus hominum inventis tanti unquam fuit, ut cum impreſſorum noſtrorum libraria arte digne conferri & anteferri queat? Quam gloriam æternus Deus tuæ potiſſimum felicitati tribuit, (quod alio quoque loco ſcripſiſſe me memini) ut Te Pontifice Maximo id Romæ ſplendoris & utilitatis advexerit, unde ingenia monumentaque ſapientum nulla unquam ſint mundi ſenectute peritura. Unde futura omnis ætas ſit incredibiliter ſeſe literarum genere omni excultura. Quæ induſtria, ſi fuiſſet apud Veteres, profecto & Plinii noſtri excellentiſſima monumenta & cæterorum cœleſtium hominum noſtra ætate non deſiderarentur.* Hæc ille.

Mais il faut noter, quæ *Volaterranus* Commentariorum Urb. lib. XXXIII. ubi de Grammatica & modo ſcribendi apud veteres, tradit: *Sed jam divina providentia* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 275.)

utiliſſima ſub tua protectione Conradum *&* Arnoldum, *Germanos homines, Arte imprimendi præſtantes Artifices &c.* Hinc vulgare Octaſtichon, quo *Editiones* ſuas concludebant:

Aſpicis illuſtris Lector &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 362.)

p.14 Qua autem illi *Romanos* ætate, hac ipſa *Venetos* primus erudivit *Joannes Spirenſis*, ut promunt hi verſus, qui quoque reperiuntur in calce librorum *Divi Auguſtini de Civitate Dei*, quos Anno MCCCCLXIX. (quo præmature deceſſit) poſt *Ciceronis*, *Plinii* aliorumque ingenii monimenta ſelecta, ſuſceperat excudendos quam nitidiſſime, & ſupra quam quisquam quid unquam potuerit, me judice, ſplendidiſſime ac emendatiſſime:

Qui docuit Venetos *exſcribi poſſe* Joannes
Menſe ferè trino centena volumina PlinI,
Et totidem magni Ciceronis Spira *libellos:*
Cœperat Aurelii: *ſubita ſed morte peremptus,*
Non potuit cœptum Venetis finire volumen.
Vindelinus *adeſt ejusdem Frater, & Arte*
Non minor: Adriaca*que morabitur urbe.*

Ex *Argentorato Neapolim* etiam contendiſſe *Rusſingerum*, & *Artem*, quam à MENTELIO didicerat, ibi divulgaſſe & Author eſt, ut ex ſuperioribus liquet, *Wimphelingius*; & ea confirmant, quæ *Commentariis Andreæ de Yſernia ſu*[illegible] r *conſtitutionibus Siciliæ* is ipſe *Sixtus Ruſſingerus* ſi[illegible]- jecit:

Hæc Martinus *opus miro fecit ordine condi,*
Sumptibus & Chartis Bibliopola ſuis
SIXTVS *hoc impreſſit: Sed bis tamen ante reviſit*
Egregius Doctor, Petrus Oliverius.
Atqui quisquis emis, Lector ſtudioſe, libellum, p.15
Lucu emas: mendis nam caret iſtud opus.
Neapoli ſub Ferdinandi Regis invictiſſimi aureo ſeculo, & Auguſta Pace
M CCCC LXXII.

Sicque alii alibi hoc ipſum & prius & elegantius quam Moguntiaci monſtraverunt. Ut ita (*Malinkrote* perdocte) conſentaneum ſit aſſeverare, ab ARGENTORATO, velut à capite, hoc Artificium primo fluxiſſe atque dimanaſſe. Hinc ad eam ſuosque, magnam partem *Typographos* primores illos, quorum meminit *Wimphelingius*, *Erhardi Windsberg* cujusdam *Epigramma*, quod habetur in calce *Epiſtolarum Crateris*, ubi ubivis Gentium (nam locus non ponitur, quanquam putem *Strasburgi*) at certe novellis, & Artis *infantiam* plane redolentibus literarum Characteribus, impreſſarum; quæ ab *Athanaſio* quodam Conſtantinopolitano, Archienſi Abbate, Latio donatæ ſunt. Ac ne quis jam ſtatim ipſum deſideret, hic adſcribendum putavi.

Plura licet ſummæ dederis tu, ARGENTINA,
laudi:
At reor hoc majus te genuiſſe nihil,
Quod prope divinam clara ex Induſtria fingis p.16
Scribendi hanc Artem, multiplicans ſtudia.

Felices

Felices igitur Michaël Martine*que ſemper*
Vivite, & Ulrice, *hoc queîs Opus imprimitur.*
Erhardum & *veſtro non dedignemini amore*,
Cui fido ſemper pectore clauſi eritis.

Qui quidem omnes, *Martinus Crants* videlicet, *Uldaricus Gering*, & *Michaël Friburger*, patrio ſolo relicto, ARTIS pene innocentibus adhuc annis, *Pariſiorum Lutetiam* venerant; ibique, ſubclamantibus feliciter civibus, hanc exercuerunt. Unde in fine B. *Piſani Summa*, quam primum hoc loci vulgarunt terſiſſimis ac cultiſſimis typis, ſub Annum M CCCC LXX. ipſimet poſuere hos verſus:

d) *Hanc nitide preſſam* Martinus *reddidit*, *atque*
Michaël, Ulricus, *moribus unanimes.*

Hos

d) In calce Epiſtolarum *Gaſparini Bergomenſis*, quarum Exemplar habet *Naudeus* noſter, leguntur hi verſus:

Vt ſol lumen: ſic doctrinam fundit in orbem
Muſarum nutrix Regia Pariſius.
Hinc prope divinam tanquam Germania novit
Artem ſcribendi, ſuſcipe Lector eam.
Primos ecce libros, quos hæc induſtria finxit
Francorum, in terris ædibus atque tuis.
Michaël, Vldaricus Martinus*que Magiſtri*
Hos impreſſerunt ac faciunt alios.

l'année n'y eſt point deſignée.

Roderici Zamorenſis Speculum humanæ vit[illegible] ditum fuit à primis iisdem impreſſoribus a[illegible] 1475. in fol. idque Pariſiis.

Hos genuit Germania, nunc Lutetia paſcit:
Orbis miratur totus eorum opera &c.

Sed inter cetera de *Vldarico* præterlabi non ſinam, quod poſtquam pulcherrimis Editionibus ſuis, illaque potiſſimum *P. Virgilii Maronis* (cujus exemplar hic habet *Guido Patinus*) Mundi hocce *compendium* exornaſſet, Fortunarumque ſuarum partem alteram *Collegii Montis-Acuti Alumnis* piè diſtribuiſſet; ac poſtremo mandaſſet *Supremis Tabulis*, ut de fundo, quod erogaſſet etiam *Sorbonicis*, Adoleſcentes quatuor alerentur: Et præterea *Lectores Theologi duo*, unus nimirum, qui *manè*: Al- *p.17* ter autem, qui veſpere ſacris paginis, & iis ſcilicet libris, quibus humana continetur Salus, interpretandis incumberent, mercede conducerentur: vitam commutavit cum morte, ac in Montis-Acuti ſacra Ædicula ſepultus eſt. Sed Επιγραφὰς *Mandatorum* illorum haud gravabit exprômere: Ac primam quidem, quæ talis eſt: Vlricus Gering, *natione Germanus, unus ex primis Typographis, qui adhuc vivat, multas Eleemoſynas hujus domus pauperibus erogaverat. Tandem ſuo Teſtamento legavit ipſi Pauperum Communitati Anno Domini* 1510 *mediam ſuorum bonorum partem & Debitorum tertiam. Ex qua pecunia empta eſt Villa* d'Annet, *ſita juxta fluvium Matronam. Empta ſunt quoque domus de* Veſeley, *quæ pars eſt hujus Collegii, protenſa à media Area uſque ad Collegium D. Michaëlis; & ædificata ſunt Grammaticorum claſſes.*

Alterius vero ejusque noſtra lingua expreſſæ & tenui inciſæ laminæ, quæ veteris *Domus Sorbonæ Sacelli* citra paucis annis diruti, Partis Septentrionalis lateri applicita erat, & de qua mihi aurem vulſit & admonuit vir ſapientia & cumprimis philologia exquiſita ac συζητήσει cotidiana inſignis, *Ioannes de Launoy*, Doctor Theologus Pariſienſis, ipſiſſimæ voces ſequuntur:

p. 18 *Ce College de Sorbonne, pour le grand legs Teſtamentaire, qu'il a accepté & receu, a luy fait par feu de bonne memoire Maiſtre* Vlric Gering, *en ſon vivant Imprimeur de Livres en cette ville de Paris, qui il treſpaſſa le XXIII. jour d'Aouſt* 1510. *eſt tenu & obligé de mettre & entretenir au dit College aux deſpens d'icelui par chacun an, à toujours, quatre Bourſes & Bourſiers de la qualité d'autres jadis fondez par Mr.* Robert de Sorbonne, *& outre le nombre d'iceluy. Item plus, de mettre & entretenir au dit College deux Docteurs ou Licenciez en Theologie, qui ſeront tenus chacun jour ordinairement à toujours lire publiquement es Eſcholes du dit College la Sainte Bible: l'un le matin du Vieil Teſtament, l'autre apres midy du Nouvel. Les quels Lecteurs auront pour ce dudit College le Salaire & profit chacun par moitié de quatre autres Bourſes. Le tout ſelon qu'il eſt plus à plain contenu en l'Accord & Contract ſur ce fait & paſſé, multiplié au dit College par devant deux Notaires du Chaſtelet de Paris le dixieſme jour de May mil cinq cens trente deux, entre les Prieurs Compagnons & Bourſiers du dit College, d'une Part; & Maiſtre* Jean Coignet *Pre-*

Preſtre, ſeul ſurvivant Executeur du dit Teſtament, d'autre. LAVS DEO, PAX VIVIS, REQVIES DEFVNCTIS, AMEN.

Sed antequam ultra pergam, placet advertere, quam incaute atque ambigue diſſeruerit *Wimphelingius* ipſe de ſingularis iſtius Artis REPERTORE. Nam ſtatim à limine Capitis 65 & Loci laudati ſui hujuſce *Operis de Rebus Patriis* hanc *Gutembergio* inprimis videtur tribuere: hinc una & eadem fidelia ſecus omnino ſentire, ac illam exerte ſoli MENTELIO adjudicare. *Primus*, inquit, Gutembergius *Impreſſoriam Artem* Argentinæ *invenit. Inde* Magontiam *veniens, eandem feliciter complevit.* Interea (Galli dicerent *Cependant*, atque velim id verbi non tralatitie notari) JOANNES MENTEL *id Opificii genus incæptans, multa Volumina caſtigate & polite imprimendo factus eſt brevi opulentiſſimus.* p. 19

Vnde recte licet inferre: MENTELIVM eo tempore luculenter in TYPOGRAPHIA eminuiſſe, quo de eadem nondum Moguntiæ *Gutembergium* liquet *Tyrocinium* exuiſſe. Nec e) quiſquam poteſt recte id in alium ſenſum detorquere; ſi modo ſit retinens proprietatis in verbis, nec ſignata hunc fugerit puraque Latinitas. Nam ſi adhuc dum infantem,

 in-

e) *in quo quis eſt, qui aliquem ſermonis Romani ſenſum habeat, quin multo malit* &c. *Muretus* var. lect. libr. 4. cap. 13.

inſcitam atque aſperam (& ut *Scriptoris* illius vocem uſurpem) *incompletam*, quod ultro concedimus, illaque inſinuant ſatis, quæ in præfatione *Encomii Chalcographiæ Bergellanus*; & in libri I. capite 27 *Rerum Moguntiacarum Serarius*, de artis ipſius *Rudimentis* notarunt) ſe-
p.20 cum ipſe *Moguntiam* transvexit *Gutembergius*, cum eandem perfecte ac numeris omnibus abſolute *Argentoratenſi* in urbe tractaret MENTELIVS. Nonne *Huicce*, quam *Illi*, pro ejus INVENTIONE potiore jure debentur primitiæ?

Quod autem *Wimphelingio* non alia mens fuerit, & *Gutembergii* illius in *Arte inventa* primatûs ideo ille meminerit; quia cum *Gensfleiſchio* primus hanc ipſam, ebibitis ante *Straſburgi* principiis, Moguntiæ tentarit; notum ex eo eſt, quod ſublimis illa ætate in ſua Juriſconſultorum Aquila *Spiegelius*, *Wimphelingii* ipſius *Sororis* filius, Anno MCCCCLXXXIII. natus, (qui verum & ſolum TYPOGRAPHIÆ *Authorem* MENTELIVM agnoſcit, ac ut ſtatim patebit, non ſemel pronuntiat) *Commentario* in Stauroſtichon *Franciſci Pici*, Mirandulani Domini, monuerit, *Avunculum* ſuum, *Jacobum Wimphelingium* (ſub quo gravioribus inſtiterat Studiis; ut ejus proinde animi ſenſa reſciverit) deſignaſſe nomen *Authoris* INVENTI iſtius mirabilis, ſequentibus verbis: *Bombardæ Germanorum inventum eſt: qui & ipſi nuperrime Artem invenerunt ære literas, & ita*

li-

libros, formis, ut vulgo dicitur, excudendi. Quæ tantum una diecula notant, quantum Librarius per annum vix poſſit exarare. Vtriusque inventi memi- p. 21 *nit Avunculus noſter, & poſtremi nominatim Authoris; quo poſteritas ſciret, quibus munera ſua accepta referre deberet.*

Spiegelium autem hunc ipſum, judicii ſingularis hominem, & doctrinæ pariter ac probitatis, (qui *Maximiliano Frederici III. filio* f) *à Scriniis* fuit: deinde *Carolo*, ac ejus *Fratri Ferdinando ab Epiſtolis* atque ab *Interioribus Conſiliis*) uni ſolique MENTELIO atque ARGENTORATENSIBVS; non *Gutembergio* ac *Moguntinenſibus* hujus *Artis heroicæ* rationem ſummamque addixiſſe atque adſtruxiſſe conſtat liquidiſſime, primum ex illo *Iuris Lexico*, * quod ſe vivo atque vidente impreſſum eſt. Vbi dum varium LIBRARII voculæ ſignificatum examinat, hæc notat: *Librarii Depoſitores erant, qui perſcribebant, quid Militum quisque apud ſigna depoſuiſſet. Nam ut* Vegetius *prodidit, antiquitus inſtitutum erat, ut ex Donativo, quod milites conſequebantur, dimidia pars ſequeſtraretur, ne à Contubernalibus per luxum inaniumque rerum comparationem abſumi poſſet.* LIBRARIOS *item nunc recepta voce appellant Librorum Excuſores.* Cujus ARTIS INVENTVM ELSATIIS *noſtris ante aliàs*

f) Id de ſe teſtatur præfatione in Lexicon Juris *Spiegelius.*

* vid. *Jo. Calvini* Lexicon Juridicum in *Librarius.*

alias Nationes donatum, *apud* ARGENTORATVM, JOANNI MENTELINO PROTOTYPOGRAPHO, *Schotorum familiæ Proavo*, *ſub Annum Chriſti* M CCCC XLII. *Licet ejus publicatio, ſed haud absque ingenio, Moguntiacis tribuatur.* p. 22 Næ ſiquidem capacis & ad alta natæ Vir mentis, otii, cui, Iani foribus in *Alſatia* occluſis paceque conſtituta, indulgebant alii, impatiens, ac ut ille Romanus, g) *M. Fulvius Nobilior*, *Martis Manubias* dedicans *Muſis*, h) ſimultaneam illam ac incredibilem *formandarum Literarum Induſtriam*, præter propter id tempus excogitavit divinitus, i) *Palamedis* inſtar, *Græcorum Ducis*, qui pugna ceſſante apud *Ilium* quædam *elementa verborum* cum *Arithmetice* fertur inveniſſe. Quod attentans hic noſter primum inſculpſit literas ſupino ſitu ac retrogrado diſpoſitas, *ligneis tabulis*, quæ ſui cujusque, ſi forent imbutæ colore, veſtigia poſt ſe relinquerent: Qualium exemplar inſpeximus *Pariſiis* ex *Roberti Stephani* Cimeliis, apud *Guillelmum Colletetum*, ſuavem Amicum noſtrum, elegantiſſimi ingenii hominem, ac Gallicæ poëſεως laude percelebrem; Quaſi ad illum i*) *Plutarchi* locum (ut virtutis k) ſæpius amore gloriaque impulſus, ratas k*) *Heroum*

g) *Eumenius* Rhetor pro reſtaurand. Scholis.
h) *lege*: temporariam.
i) *Plinius* Hiſt. Nat. lib. VII. cap. 56.
i*) in Apophthegm. k) *dele*: ſæpius.

rorum dotes & l) facta legebat,) animum adverteret, quo *Ageſilaum* narrat, NIKH *verbum*, volæ manus adſitum, inverſis literis uno ictu ſimulque jecinori Victimæ appreſſiſſe. Vnde hic ſubit ridere ambitionem nuperam *Batavorum*, qui vindicandæ atque arrogandæ ſibi TYPOGRAPHIÆ omne punctum tuliſſe, ac *p* 23
æternam ſui l*) *Coſteri* ingenio *de illa reperta* m) famam condidiſſe ſe putant, quum primum *ab ipſo*, Annos retro ducentos, *Tabulis* inciſum ſupine *Donatum* fuiſſe clamitant. Sed inſuperabilis cum id eſſet laboris, ac immodici ſumptus, quin & uſus, opere confecto, nullius aut infœcundi prorſus; adorato feliciore *Mercurio* (dices etiam deterſo,

k*) *pro*: Heroum, *lege*: generoſarum mentium.

l) *lege*: geſta non raro.

l*) Quid ſi dicamus Harlemenſibus, ſuum *Coſterum* in eis tabulis incidendis fuiſſe imitatum ſuem illam apud *Ciceronem* lib. I. de Divinat. quæ ſcilicet ſuo roſtro humi A literam impreſſerit: nam ut illa terræ immiſit elementum hoc primum, & remanere debuit in cavitate ſeu fundo ejus loci impreſſum; ita & *Coſterus* ex Harlemenſibus literas ſuas ex inciſionis figura delineavit. At non ita exprimebatur noſtra Typographia, ergo gloriamur præclarum munus Deorum. *Cicero* de Nat. Deor. 3.

m) Vide infra paulo locum ex *Meiero* allatum, ubi inſtituit comparationem ſculpturæ Sinarum & noſtræ Typographiæ.

quo divinior exiſteret, ad exemplum *Chryſippi*, animo, ter helleboro) nimio plus mirum præſtantioremque n) *modum* commentus eſt alium vir excellentiſſimus, humanumque faſtigium longe ſupergreſſus JO. MENTELIVS. Nempe *connexiles typos* primum ex *buxo* vel *pyro* confectos, hinc ex *orichalco*: ſeu literarum quarumcunque Imagines ſeorſim dividuas & rebus ejusmodi *anaglyphices* arte quadam proſtantes ac deſuper exſculptas, in acclivi quarum parte *Foramen* ineſſet, quo *fili* ope necterentur inter ſe, quum *verborum linea* ducta eſſet. Quæ permutatis deinceps illis, pro varietate ſenſus Orationis, inſtauranda veniret, quousque libri hoc artificio excudendi adverſa pagina expleretur.

Ac *primordiorum* ejusmodi ſuborientis Induſtriæ nonnihil conſpectum eſt abhinc paucis annis STRASBVRGI, docente *Schragio*,
p.24 ex *Danielis Specklini*, non negligendi Authoris, *Chronico* MSto, quo ait ſe vidiſſe MENTELII noſtri *typos*, *quin & integra vocabula ac ſyllabas è ligno formatas, quæ à latere ſua haberent foramina, quibus filo inter ſe colligari poſſent. Prelum item in* for-

n) Louange de l'inventeur de l'imprimerie:
C'eſt de lui, que nous vient cet art ingenieux,
De peindre la parole, & de parler aux yeux,
Et par les traits divers des figures tracées
Donner de la couleur & du corps aux penſées.
Monſieur *Brebeuf* ſur le Lucain.

forma Torcularis, quo varios liquores exprimere ſolemus, è ligno utique concinnatum. Vtrumque perhercule jure cenſeri poteſt mirabile, inducta hac *Arte* tam ſingulari tamque commoda Libros ſcribendi, ſeu potius fingendi celeritate, qua o) diei unius quadrante plura *Typographus* vel quaſi ludendo abſolverit, quam calamo Anno toto aſſidue *Bibliographus* inſiſtendo.

p) *Nos homines talesque manus ſi priſca tuliſſent*
Secula: Qualis eras, nunc quoque Roma *fores.*
Nam tibi de tantis Geſtis clarisque triumphis
Nil Gothi, aut Gallus ſurripuiſſet eques.
Iliades ſed nunc peregrinis panderet Vrbem,
Fleret & abſentes rapta Sabina viros.
Nunc tua Scipiades *venerari ſigna doceret*
Annibalem: *atque acri rumpere ſaxa mero.*
Nunc miraremur fora, thermas, amphitheatra:
Tarpejaque Deus rupe tonaret adhuc.
Arma, Duces, Populi, Paces & prælia, Sermo,
Integra nunc eſſent omnia Roma tibi.
Nec deleviſſent ſacra veſtigia linguæ,
Gothica ſeu fuerit Gallica barbaries.
Comicus Orator, Tragicus cum Rhetore, Vates
Clarerent noſtro tempore, & Hiſtorici.

R 5 *Deni-*

o) Non abſimiliter loquitur *Bibliander* cap. de Chalcographia libri de ratione communi ling. p. 81.

p) Hi verſus habentur initio *Laurentii Vallæ* Elegantiarum editionis Romæ 1471. cujus exemplar habetur in Bibliotheca Regia.

Denique facunda quicquid tribuiſtis Athenæ,
Et quæ nunc parva eſt gloria, magna foret.
Verum quæque ſua lætantur Tempora laude;
Priſca ſuos laudent ſæcula; noſtra ſuos.

Mirum inquam, nec ſine ratione videri poteſt, tum *Tabularum* illarum *artificium*, tum præcipue TYPORVM. Nec ſubtilitatis tantum incredibilis ergo id mirum, ſed utiliſſimæ potiſſimum q) ubertatis: quam aliquos ex *Primævis Typographos* deſignaſſe exiſtimo, ſubjecta ſuarum editionum *Subſcriptionibus* in εὐμαλθείας argumentum r) Cornu imagine; cui

q) *Joan. Schallus* Epiſt. dedicat. *Euſebii* per *Ruffinum* in Latium tranſlati de Hiſtoria Eccl. editi Mantuæ 1479. *Sed inſtauratis ac divino nuper inventi Magiſterii beneficio multiplicatis & velut ex una vite multis per propagines palmitibus educatis vineam conſcribere curans &c.*

r) Vel potius trunco arboris, è quo rami producerentur multi hinc inde, perinde ac ex eadem forma literaria ſeu Typographica multi emanant libri. Non èſt tamen diffitendum, veteres in fronte & ſuperficie librorum ſuorum Lunulam appingi ſolitos fuiſſe, ut habet *Turnebus* Adverſ. c. 10. lib. 22. quam à Corniculata ſpecie plerique cornua vocabant. Vide *Cruceum* in Notis ad *Statium* p. 399. Viſuntur in nonnullis ædibus Pariſiis inſignia appenſa ſupra portam cornibus cervinis, ut antiquitus moris erat, exempli gratia, in illis, quæ jam ſunt Car

cui proprias ipſi Notas ac inſignia appenderent. Illius, dico iterum; (nec amori meo indulgeo, ſed juſtiſſimæ contemplationi veritatique) juxta quam hujus literis exprimendis modus eſt inenarrabilis. At in totum divinus eſt, omnemque ingenii aleam extra conſtitutus absque dubitatione *Poſterus*, qui ex s) *Tornmatis* illis minutis concinne atque affabre factis literarum figuram à ſui vertice prominentem, & pro diverſa earum ſpecie diverſam adeptis; ac illis quidem ligneis, ut jam dictum, in Primordiis apparatus fuit. Sed nonmulto poſt t) ab hoc ipſo *Heroë*, hoc eſt anno MCCCCXLVII. ex alia tum uſu, tum cælatura convenientiore materia conflatus eſt. u) Ex quo propterea non male x) *Boſſius* in p. 26

Carthuſianorum in Vico Coddigerorum; in illis, quæ ſunt in via nominata *La rue Galande*, ad inſigne *des trois poulettes*, in ſplendidiſſimis inſuper ædibus illis, quæ ſunt juxta portam Sti Michaëlis &c. paſſim Pariſiis ſic affixa depicta ſunt inſignia.

s) Hæc narratio ſponſorem habet *Theod. Biblianderum* cap. de Chalcographia libri de rat. communi ling. p. 82.

t) *Omnes artes in meditatione conſiſtere antiqua & prudens ſententia eſt. Vegetius* de re Militari cap. 24. lib. 2.

u) *pro*: ex quo propterea. *lege*: Ut inde.

x) Falſus hic ſum, dum legi in Chronico Boſſiano 1447.

in *Chronicis*, quæ Mediolani excuſa ſunt y) quadraginta poſt Annis: & poſt illum z) *Hieronymus Gebnilerus*, principium CHALCOGRAPHIÆ vel ut a) ipſe ait, *Chalcographandi ſeu ſtanneis calamis excudendi libros Artem* arceſſunt. Quo facto nec mora curatum eſt alterum iſtud Artificium, b) quo literæ omnis idea Chalybi (unde MENTELIO illuſtri *divinam* hanc Artem parturienti, manus *Fabricatoris* c) laudati nata neceſſitas) d) inciditur, ac *cupreo Archetypo* (*Matriculam* hi nominant) e) imprimitur: ubi Characteres quamplu-

1447. pro 1457, cum nota illa ל ſit *quinque*, & non *quatuor*, ut interpretabar. Hoc anno, inquit *Boſſius*, id eſt 1477, ſalutifera doctrinarum omnium imprimendorum librorum ars, autore *Joanne Gutembergio*, Germano reperta eſt, impreſſum Chronicon Mediolani 1492. Donc *Donatus Boſſius*, qui eſt le premier livre imprimé, qui parle de cette invention, la donne à *Gutemberg* & non pas à *Fauſt*.

y) *dele*: quadraginta poſt annis. *&* *lege*: quæ Mediolani excuſa ſunt anno 1492.

z) *dele*: Hieronymus. *&* *lege*: poſt illum *Gebuilerus* in Panegyri Carolina.

a) *pro*: ipſe. *lege*: hicce.

b) *dele*: quo. & *lege*: literæ nempe.

c) *dele*: laudati. & *lege*: jam dicti.

d) *pro*: inciditur, *lege*: incidendi.

e) *pro*: imprimitur, *lege*: imprimendi.

plurimi ſpeciei omnino ſimilis, ex fuſo liquatoque initio ſolum ſtanno; deinde cum ſatis non f) reſponderet, minusque id habile videretur & commodum, g) ex plumbo plurimo, æris tertia parte, ſtibiique tantumdem & minima ſtanni conciliatis inter ſe mixtisque ſolerter atque apprime fingerentur.

h) *Inventum ſublime, ingens, illuſtre, decorum!*

Ergo jam tandem *Botere*, *Maphei*, *Mendoça* & cæteri, Eja ſi placet mecum expendite, ac bene aliquando cogitate diſcrimen inſigne Divinitatis ejuſce MENTELII *induſtria* cum veſtra *Sinenſium*; quibus ad imprimendum cum tantum Scalptura ſit, i) TYPOGRAPHIÆ p. 27

f) *adde*: ad votum.

g) Hæc eſt eorum, quæ ingrediuntur compoſitionem fuſilium ad Typographiam literarum, commenſuratio inter ſe.

h) Verſus hic eſt *Quintiani Stoa* Poëtæ in ſua Cleopoli, ubi de laudibus artis hujus.

i) *Certiſſimum eſt*, inquit *Jo. Pincierus* lib. 3. parergorum otii Marpurgenſis c. 27. *inter Chinenſem & Europæam imprimendi rationem maximum eſſe diſcrimen, ut fateri cogetur, quisquis chartas in China impreſſas cum noſtra contulerit. Latiſſimas enim literas exhibent, & tantum non ſesquipedales, easque tali ſpecie, ut quamlibet lineam peculiari typo, cui integra verba inſculpta, excuſam diceres, non pluribus literarum typis coagmentatis, ut apud nos me-*

PHIÆ appellatione indigna eſt. *Solos* (inquit *Maierus* libro de veris Germaniæ Inventis) *Germanos* TYPOGRAPHIÆ *uſum reperiiſſe* usque ad verba: *hic extant & ſiunt nigra reliquis albis.*

---

moris; quominus mihi quisquam perſuaſerit, noſtrum artificium à Chinenſi originem traxiſſe. Præterea Germanis cum Chinenſibus neque tum temporis, quo primum in Europa natum evulgatúmque eſt hoc artificium, neque ante illud ulla commercia interceſſerunt, obſtantibus longinqua inter utramque regionem intercapedine, itinerisque cum terreſtris tum maritimi difficultate, immò utriusque, atque adeo ipſiusmet China ignoratione; quæ quam longo poſt tempore adiri atque celebrari cœperit, ex recentiorum hiſtoriis licet addiſcere. Nec à quopiam proditum, Guttembergii *inventoris, ejusque adjutorum avo, vel minimum Chinenſis alicujus codicis veſtigium in Germaniam illatum, in eave conſpectum fuiſſe. Concludo igitur, artem impreſſoriam Germaniæ indigenam eſſe, non alienigenam aut hybridam; Chinenſium interim ſolertiæ, fideique auctorum, à quibus ea prædicatur, nihil detractum volens. Dicat igitur Germania cum* Plauto *in Curcul. Act. I. Sc. 3. v. 22. ſqq.*

Sibi ſua habeant regna reges, ſibi divitias divites,
Sibi honores, ſibi virtutes, ſibi pugnas, ſibi prælia,
Dum mihi abſtineant invidere, ſibi quisque habeant, quod ſuum eſt.

bis. (vid. ſupra Part. I. pag. 199. not.) Quæ
cum ita ſint, illis ipſis Scriptoribus aliiſque
opinionis ſimilis *Europæis*, propriæ Gentis aut
cognatæ atque vicinæ Oſoribus, iraſcor ac
ſucceuſeo, non ſecus ac *Paulo Jovio*, qui li-
bro *Hiſtoriarum* ſuarum 14. fabulatur, *Luſitanos
Negotiatores multa memoratu digna de* Cataïo *refer-
re; ac inter alia Typographos Artifices ibi eſſe, qui
libros, Hiſtorias & ſacrorum cerimonias continentes, p. 28
more noſtro imprimant: quorum longiſſima folia intror-
ſus quadrata ſerie complicentur. Cujus generis Vo-
lumen à Rege Luſitaniæ cum Elephante dono miſſum
Leo X. Pontifex humaniter nobis oſtendit. Vt hinc
facile credamus ejus Artis exempla, antequam Luſi-
tani in Indiam penetrarint, per Scythas & Moſchos ad
incomparabile Literarum præſidium ad nos perveniſſe.*

Sed ut veritatem dies aperit: ita tempore
factus inſtructior ſuper ea re *Jovius*, ad cal-
cem prioris ſuæ *Partis Elogiorum* Virorum do-
ctrina illuſtrium à Mercatoribus iſtis, imo à
ſe ipſo diſſentit, ac in meritas non ejuſce tan-
tum Generis, ſed & alterius multiplicis, GER-
MANORVM laudes ita ſe effundit: *Latinas
non modo Literas, ſed & Græcas ac Hebræas in Ger-
manorum terras commigratione fatali tranſiviſſe: Ne-
que ipſos contentos eſſe ſua vetere Militiæ laude*, &c.
(vid. ſupra Part. I. pag. 600.)

Et vero, ſi TYPOGRAPHIA tot annis, ut p. 29
ajunt, apud Sinas in uſu fuiſſet, antequam in
EVROPA prodiret: Annon *Marcus Paulus*,
celebris ille *Venetus* (quem huc ipſam adve-
xiſſe

xiſſe quidam ideo tradiderunt: quia non longe ab ipſis imo cum ipſis diu moratus ſit; dum nempe *Rex Tartariæ*, cui chariſſimus eſſet, *hoc loci* regnaret) tam præclari INVENTI meminiſſet? Ac nonne *Venetos* populares ſuos id edocuiſſet? Sic ut apud eos agitatum k) fuiſſe prius oportuerit, quam apud *Germanos*. Præterea ſi TYPOGRAPHIAM à tam longa tamque diuturna Tempeſtatum ſerie, quam dicunt, noviſſent *Sinenſes*, nonne illorum vicini *Tartariæ* populi hanc ipſam imbibiſſent, atque animo percepiſſent, vel ad ſe traxiſſent ſola Transfugarum ope? Vti proinde eam ab ipſis expiſcari *Paulo Veneto* fuerit facile, velut apud quos gratia & authoritate non minima polleret, ob dicti *Regis* in ſe favorem haudquaquam vulgarem. Sicque cum illi hoc Imperio potiti ſunt ante trecentos annos, ibique regnarint per nonaginta tres: Nonne ad alias eorum opera Provincias, prius
p. 30 cognitio acceſſiſſet illius, ſi hoc *Artificium* præcellens ibi viguiſſet. At anni ſunt tantum ſupra octo decemve ducenti, ex quo hæc ipſa,

-- l) *quam nulla ſatis mirabitur ætas,*
ARS cœlo delapſa Viris, conſumere nata
Materiem, veloxque omnes tranſcribere libros,
Compoſitis quadrata acie miro ordine ſignis. Ne-

k) *pro*: fuiſſe, *lege*: eſſe.

l) Hi verſus ſunt ex *Tho. Rhædo*, (vid. ſupra Part. II. pag. 199. not.)

Neque *Tartaros* prius quam *Germanos* ei operam navaſſe ullibi legimus. Cedam, *Sinas* Gentesque alias *Annulorum* uſum vel familiariſſimum habuiſſe, qui in materia non tantum molli fiebant, ſed & duriore; ut gladiisque enſibus. Præterquam quod γλυφεῖον Aurifex quisque ſervabat apud ſe, convenienti & idoneæ ad hanc ſuſcipiendam materiæ excudendam.

Sed quod in TYPOGRAPHIA demirari convenit, multiplex eſt copia characterum bene convenientium inter ſe ac concinne formatorum, & illorum quidem peræquæ longitudinis ac latitudinis ad unguem conformis, ſicut & juſtæ & æqualis, pro literæ, qua diſtinctus eſt quisque, ratione, craſſitudinis. Quibus quidem collectis ad invicem, ac in verborum ordinem, prout ſenſus exigit, diſpoſitis, ſic ut alius alium non exſuperet, innumera ejusdem Operis exemplaria fieri queant, velut Sigilla ceræ imprimi breviſſima temporis intercapedine; ac iidem rurſus Operi prorſus alteri, mutatis tantum ſedibus, deſtinari. Ad quod ingenioſa m) PRÆLI *p.31* Machina multum confert, quæ eo modo conſtructa eſt, ut tantula moræ parte, nec multum porrecta brachii cum manu verſura;

m) Cochlea, inſtrumentum Mathematicum, in uſu maxime eſt, qua de re *Monantholius* in Mechanicis *Ariſtotelis*.

& ſubjectas ſibi paginas *ſepimentis* ferreis conclúſas, easque n) novo *Atramenti* genere, ab *Artis* INVENTORE quoque commento, reſperſas, identidem prenſare ipſa valeat; & nullo utique vel ſaltem minimo negotio ſummoveri. o) Perpulchra eſt ac præ concinnitudine atque feſtivitate lectu digniſſima TYPOGRAPHIÆ illa deſcriptio, quam tradit κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν in *Julio ſuo rediuivo*, quem æquiſſimo Senatui Argentoratenſi dicavit, *Nicodemus Friſchlinus, Balingenſis*, edecumatæ & amœniſſimæ in diſciplinis elegantioribus homo culturæ.* Quo fit, ut eam impræſentiarum ſi ſubdam, non ingratam aut inopportunam feciſſe rem dicar. *Eobano* interloquitur *Cicero* de *Charta*, bene tornatis ac præter morem nitentibus exornata literis, hunc in modum:

CIC.

n) ut exponitur infra p. 99.

o) Habetur quoque ejusdem artis incomparabilis deſcriptio in Dialogues François & Flammands de *Plantin*, imprimés à Anvers l'an 1567. 8vo. par *Plantin* meſme, Dialogue IX. p. 218. entre G. H. E. de l'Eſcriture & de l'Imprimerie in 8vo. Annotatur etiam περιγραφὴ illius perpulchra in *Chriſtoph. Mylai* lib. 2. de ſcribenda univerſali rerum Hiſtoria p. 95. in fol. editionis Oporinianæ Baſilienſis an. 1551. (vid. ſupra Part. I. p. 796. ſq.)

* Conf. ejus Opera poëtica Comœd. IV. Act. II. Sc. 2

CIC. *Ea me non tam Charta illectat, quam Pictura elegantia,*
Et Scriptoris manus. EOB. *Ah erras! neque enim hæ* manu *& calamo ſolent*
Scribi. CIC. *Quomodo igitur?* EOB. Prælo hi Characteres & Literæ
Apud nos imprimuntur paginis. CIC. *Prælo?* p. 32
EOB. *Videlicet.*
CIC. *Quomodo?* EOB. *Non aliter ac papyrus Ægyptia prælo premi*
Solebat. CIC. *quo pacto?* EOB. *Auſcultare ſi vis, dicam.* CIC. *Operam hanc tibi*
Dico, ac lubens; nam nihil unquam vidi, nihil audivi uſpiam,
Quod comparari cum his poſſit. EOB. *Sic arbitror, auſculta.* CIC. *Hoc ago.*
EOB. *Primo omnium figuras Literarum ſtanno fuſili*
Expreſſas, ſed eaſdem inverſas & deſuper extantes habent,
Quemadmodum alias literæ inciſæ Marmoribus prominent.
CIC. *Intelligo.* EOB. *Hæ figuræ literarum, ſejunctæ invicem,*
Poſſunt ita jungi, ut dictionem tibi conſtituant quamlibet:
Nam & componi inter ſe, & rurſum poſſunt à ſe diſſolvier.
CIC. *Quomodo componi?* EOB. *Manibus.* CIC. *Neque enim pedibus arbitror, hercule.*

EOB. *Dico manibus: nam prehendi poſſunt; quippe columellis ſuis*
Incumbunt affixa & ſupinæ, ut dixi, inverſa facie.
p. 33 CIC. *Cujuſmodi columellis? cedo.* EOB. *Longitudine paribus,*
Et latitudine, compedamentis quibusdam aut perticis.
CIC. *Quamobrem?* EOB. *Vt apte inter ſe poſſint componi, & ne Literæ*
In commiſſura illarum dehiſcant invicem. CIC. *Sed quomodo*
Figuras iſtas Literarum colligunt? EOB. *è capſulis,*
Quibus ſigillatim figuras omnes indunt. CIC. *Quomodo?*
EOB. *Secundum Literarum ſeriem: Nam quando aliquid in hos Typos*
Referre volunt, eos è capſis depromunt, ac ſyllabas
Totasque dictiones ex typis illiſce colligunt,
Et in ordinem legitimum diſponunt, ac veluti Milites
In aciem collocant; ſed ita, ut Hoſti omnes tergum præbeant.
Ad extremum, ubi multas hoc poſitu Lineas confecerint,
Et integras operis columnas ac latera conſtituerint,
Ibi demum ſepimento ferreo aciem circumſepiunt,
Itaque arcte includunt, ut ne unus quidem Apex loco moverier
Poſſit. CIC. *Mira memoras.* EOB. *Atque tamen omnia ſic diſpoſita ſunt,*
Vt Literæ inverſa omnem tibi dictionem retro c[illegible]rant.

CIC. *Sibylla mihi videris Folia deſcribere. Verumtamen* p. 34
Quid deinde fit? EOB. *Incluſos typos tabellæ imprimunt mobili,*
Quaſi Torculari; eos atramento oblinunt. CIC. *Quid poſtea?*
EOB *Papyrum madefactam imponunt & Machinæ verſatilis*
Prelo ſubmotam preſſant. CIC. *Quomodo ais?* EOB. *Preſſant inquio.*
Nam tunc Atramentum, aneis quod fuerat illitum typis,
Veſtigia poſt ſe relinquit in papyro; intelligis?
CIC. *Sic ut qui domum apud ſe dimenſam atque exædificatam animo habeat.*
EOB. *Atque hoc modo ter mille paginæ excudi quovis die*
Poſſunt: & unico die plus operis duo præſtant viri
Libris premendis, quam toto Anno olim ſcribendis quatuor
Præſtabant ſtrenui Librarii. CIC. *Proh Jupiter Pater,*
Quo non acumen Ingenii humani penetrat? Quid uſpiam
Reſtat generi Mortalium, quod non Animi ſolertia
Excogitarit, atque ad uſum Vitæ accommodaverit?
Vah Dedalos! Vah Praxiteles rudes! * *cedo obſe-*

* …quentia *Friſchlini* verba prætermiſit *Menius.*

Quis admirandi hujus operis auctor eſt? EOB. *quis ſit alius, niſi.*
Germanus? CIC. *Ain?* EOB. *Verum eſt, nam primus inventor Moguntiæ*
Vixit: fatale nomen adeptus Fauſti.

p. 35 Ac mehercule, ſi verum amemus bonamque mentem p) nec noſtris invideamus temporibus; Quid precor apud Veteres fuit, quod divinitati & meritis Typographici INVENTI æquiparari valeat? Cujus quidem ratio præſtigioſa profecto ac incredibilis tantoque famoſis ipſis Græciæ *Miraculis* mirabilior, quod omnem mortalitatem, nedum vetuſtatem eludat, (ut non injuria videatur creditum à quibusdam, eam divino potius munere nobis impertitam fuiſſe, quam humano ingenio procuratam) *Sinarum cives* in totum latuit. Quod & colligitur ex *Joſepho à Coſta*, (de Acoſta) qui fidelius ac diligentius, quam ullus, Gentium illarum hiſtoriam deſcripſit, ac patrio idiomate ſignavit. *Y ſus impreſſiones son gravando una tabla de las figuras que quieren imprimir, y eſtampando tantos pliegos, como quieren en la miſma forma, que aca eſtampamos Imagines gravando el cobre o madera.* Quod idem aſſerit *Jo. Metellus*

p) De laudibus Typographiæ egit *Quintianus Stoa* Poeta, nempe ſub *Ludovico* XII. florens in Gallia, in ſua nempe Cleopoli. Fragmentum illud laudatorium exſcriptum eſt mea manu in fine hujus Tractatus.

cellus in Hiſtoria ſua *de Orbe & Inſulis noviter compertis.* Et en vere, quæ fuerint *Transmarinorum Impreſſiones!* in quibus etiamnum eos perſeverare audimus. Labor improbus certe, ſi, quod præ manibus ad publicandum habent, opus paulo ſit longius. Sed cur inquiet aliquis, cum eo jam dudum nec ſemel diverterint *Europæi*, non addidicerint modum, p.36
literas incidendi in ferrum: atque ut noſtri *Archetypo* æreo imprimendi, in eoque permultos ejuſdem formæ characteres ex convenienti materia fundendi, ſicut & preſſandi fecère? In promptu cauſa eſt: Hoc illis nempe labori fore non ſolum immenſo, ſed nedum poſſibili: Siquidem loco duarum ſupra viginti vel trium aut quatuor ad ſummum literarum cum Notis, ſeu ut q) quidam ait, *Reſpirationum merulis* undecim, r) *puncto* videlicet *ſuſpenſivo'* in cujus locum ſubſtituitur nunc *Virgula*, *Puncto gemino*: *Semipuncto*; *Hypopleromate*,, *Commate*, *Colo*: *Periodo*. *Interrogativo*? *Reſponſi-*

q) Quidam hic eſt *Rivius*.

r) Refert *Nancelius* in vita *Rami*, eum ipſum celebrem virum primum fuiſſe, qui vocales quaſdam ut I & V. in conſonantes mutaverit, ut *j*am, & novum, ut per formam literarum nempe j conſonans cauda addita, cum i vocali nullam confuſionem pateretur. V. vero quod eſt clauſum per infimam partem ſui, cum U vocali, ſit cum duobus rectis apicibus. vid. *Nancel*. p. 39.

vo ; *Admirativo* ! *& Parentheſi* ( ): quibus quidem perſpicuitatis gratia, *Cum diſtinctio ſenſum augeat*, in oratione utuntur *Latini*, *Græci*, *Hebræi*, *Germani*, *Galli* atque alii; tot *Sinenſibus* ſuppetant, ut præter *articulos*, quos punctis deſignant, certo numero comprehendi nequeant. Quinimò s) *Gomara* libro 2. *Hiſtoriæ Indorum* notat illos eosdem proprie *non ſcribere*, *ſed pingere*. Ac docet idem *A Coſta* t): *No tienen Alphabeto, ni eſcriven Letras, ni es la differencia de Characteres: ſino en que principalmente ſu eſcrevir, es pintar, ò cifrar, y ſus Letras non ſinnifican partes de diciones, como las nueſtras, ſino ſon figuras de coſas como de ſol, de fuego, de hombre, de mar, y aſſi de lo*
p. 37 *demas*. Et paulo poſt: *De aqui, que como las coſas ſon en ſi innumerables, las Letras ò figuras, que uſan los Chinas para denotar las, ſon quaſi infinitas. Por que el que ha de leer, o eſcrevir en la China, como los Mandarines hazen, ha de ſaber por lo menos ociento y cinco mil figuras o letras; y los que han de ſer perfectos en eſta letura, ciento y veynte y tantas mil, coſa prodigioſa, y que non fuera creyble. &c.* Et paulo poſt u) rurſus: *Eſta llaman la lengua Mandarina que ha meneſter la edad de un hombre, para aprenderſe.*

Se

s) *Franceſco Lopez de Gomara* in Hiſtoria general de las Indias.
t) p. 261. b. linea Ima.
u) p. 262. lin. XI.

Sed *P. Alvarum Semedo Luſitanum*, ſagacem ac religioſum veritatis cultorem, qui duorum & viginti annorum ſpatium emenſus eſt apud *Sinas*, quem penitius ideo rem noviſſe nemo negabit; huc quoque juvat transferre. Ille autem, *Regionis* hujusce curioſarum artium ac *Impreſſionis* potiſſimum teſtis oculatus nec deſultorius ſpectator, capite 6. prioris *Partis Hiſtoriæ Univerſalis* illorum *Imperii*, quam *Romæ* vulgari nuperis annis curavit, ſic habet: *Sono le lettere ſeſſanta mila, rollate nel lor Vocabolario, che chiamano* Haipien *e puo chiamarſi* MARE MAGNVM. *Ne hanno altre più brevi, perche per leggere, ſcrivere, comporre & intendere molto bene, baſtano da otto in dieci mila: e quando s'intoppa in alcuna, che loro chiamano* Lettra fredda, *ſi ricorre al Vocabolario, come facciamo noi in qualche voce Latina, che non intendiamo. Da che s'inferiſce evidentemente, che non è fra loro più letterato colui, che conoſce più lettere come ne meno qui quello, che ſta più eſer citato nel* Calepino. *Per formare tutta queſta moltitudine di lettere adoprano ſolamente nove tratti: ma perche queſte ſoli per tanta machina non potrebbono baſtare, andarono congiungendo figure, o lettere perfette è ſignificative l'une con l'altre, con le quali ne formano altre diverſe, e di diverſa ſignificatione, coſi queſta linea — vale uno: attraverſata con un'altra in croce* 十 *vale dieci: e ſpiegene* 土 *un altra per traverſa alla punta d'abbaſſo ſignifica Terra:* 王 *e con un' altra in cima alla punta di ſopra vuol dire Ré:* 王 *aggiugnendole* p.38

un ſiniſtra tra le prime due punte ſignifica Pietra precio-ſa: e ſeprima le mettono certe altre linee: *dice pie-tre: e queſt' ultima che havera da ſignificare, ferro, rame, acciaio, non è pero regola infaillibile. Hanno ancor havuto reſpetto nella compoſitione delle lettere alle ſignificationi: e coſi la figura quaſi quadrata, che ſo-pra dicemno che valeva Sole, quinta con altra poco dif-ferente, che vale Luna; ſi chiama* Min, *e vuol dire, Chiarezza: un' altra ha ſomiglianza d'un porticale, chiamato* Muen, *e ſignifica Porta; e un altra ſignifi-*
p.39 *ca Cuore, quale in qualche modo imita. Hor ſe queſta ſi mette tra le due linee perpendicolari, che formano il porticale, vuol dire afflictione, triſtezza, cuore, tra l'anguſtie della porta, e ogni vocabulo di triſtezza ha d'havere ſeco il cuore.* Deinde paucis, ab hoc argumento non multum abludentibus lineis elapſis, id eſt ſub finem *capitis*, de ejuſmodi Sinarum Scalpturæ & Europæorum Typogra-phiæ differentia hæc addit: *Non e pero ſimile al-la noſtra, come accennammo ſopra: ſono le lor lettere intagliate in Tavola; ſegna l'Author del libro la for-ma che vuole, o grande, o piccola, o mezana; o per dir meglio, da l'Opera ſua manoſcritta, all' intagliatore, il quale fa le Tavole della grandezza delli fogli, che ſi gli danno; & in collando ſopra le Tavole li fogli dati-gli al roveſcio, va intagliando le lettere, che ti ritro-va. con molta facilità & eſattezza, ſenſa incontrarſi in alcun' inciampo, eſſendo le loro ſcritture, non d'all' una è l'altra parte, come s'uſa fra noi, ma da una ſola: Et il parerci che li lor libri ſiano ſcritti da ambedue le parti, proviene perche il bianco di quello ſta di dentro la*

pie-

piegatine: l'aver parimente l'iſteſſo in Tavole di pietra con queſta differenza, che nello ſtampare reſta il campo della carta nero, e le lettere bianche: per che qui ſi da la tinta alla ſuperficie della pietra è nelle Tavole il ſolo cavo dell' intaglio. Queſt' ultimo modo di ſtampare ſerve ſolamente per epitaffii, Pitture, Alberi Montagne e coſe ſimili delle quale pretendono laſſiar p. 40
memoria ſtabile. è ne hanno molti.

Quæ ſatis ſuperque conficiunt ac probant, *Sinenſes populos* non ſolum ignorare Artificium TYPOGRAPHIÆ, quo in Europa beamur; verum ipſo licet eſſent inſtructi, nihilominus tamen hoc ad uſum revocare non poſſe, cum memoria incredibili opus non tantum ſic foret; ſed & vice centum & quinquaginta Locellulorum, qui in *Tabernarum Librariarum* noſtrarum capſis diſtincti ſunt, & quorum quodque literis uniusmodi continendis accommodari neceſſe eſt, x) ſeptingentis ſupra ſexaginta millibus, aut etiam amplius, ipſi indigerent, excipiendis ſuis omnibus ad imprimendum *notis* atque *figuris.* Quin & loco capſarum, quibus utimur, (quæ tam longitudine quam latitudine non excedunt menſuram trium pedum cum dimidio; ut ita vel ſedentibus loco vel ſe non moventibus Συνθέταις, liceat omnino facile ad literas undiquaque pertingere) oporteret, ut præter altitudinem quæque quoque *Sinarum* capſa milliariorum duo-

x) *pro* ſeptingentis, *pone*: decem.

duorum ſpatium æquaret, quo characterum ſuorum multitudini capiundæ ſufficeret. Vnde tam manifeſtum eſt, quam quod manifeſtiſſimum, illos neque *Typographiam* nobis ſubminiſtraſſe, neque jam uſurpare valere ob p. 41 rationes jam dictas. Quin vel ideo ſolum quod antequam *Nominarii* fiant, in ſuis *Grammaticis* (ſi Grammatica dici poſſint) ingraveſcentibus annis ſempiterno itineri ſarcinas aptare ac de vita decedere cogantur; ut ne ſuperpondii loco adjiciam viſus hebetudinem, quæ ut *Senibus* familiaris eſt, ita Impreſſoribus inimica prorſus.

Sed proh Jupiter! quam longe y) abductus ſum ab eo, quod ab initio intenderam iſto παρέργῳ ſermonis in *Catainos*. Valete itaque Sinarum admiratores ob *Typographicum*, ſi Diis placet, *Inventum*. Valete futiles & inconſulti *Scriptores*, qui Europæorum bona Nomina ac decora vel ſplendidiora *Transmarinis* hominibus imprudenter, ne dicam impudenter, irrogare mavultis, quam z) eorundem cum *Veſtratibus* jure fieri participes. Valete inſulſi eorum Patroni omnes, dum ad noſtros ELSATES AC MENTELIVM redeo, ad illum inquam, Heroëm, quem non ſemel *Opificii* hujus divini Authorem pronunciare contentus eſt vir ille graviſſimus & eruditiſſimus

r

y) *pro*: abductus ſum, *lege*: abducor.
z) *pro*: eorundem, *lege*; eorum ipſorum.

nis ſpectatiſſimæ Coryphæus, *Jacobus Spiegelius*; ſed quo rei veritas conſtaret magis, hoc inculcare voluit in eruditiſſimis *Scholiis* ad iſtos *Richardi Bartholini* Poëtæ Peruſini verſus libri IX. ſuæ Auſtriados:

- - - - - - Vulcania quæ urbi f. 42
Tormenta impellunt: monſtrum damnabile terris,
Quod ferri lapidumque globos jaculatur & ignes,
Nox diem & terra obtexens caligine ſolem:
Inventum GERMANE *tuum. Sic & nova ſemper*
Ingenia extundant varias Mortalibus Artes.

Quibus graphice deſcripſit ille Tormenti bellici genus horrendum, quod à ſono immani tonitruque *Bombardam* vocarunt. Hinc ait: *Inventum Germane tuum* &c. Ad quæ ſic infert ſcitiſſimus hiccea) Interpres: *Fato quodam germanica Ingenia cæteris præſtant in ære tractando: ut abſoluta, quæ cotidie edunt, Opera docent: inſigniter autem divina illa* IMPRESSORIA *Ars, Argentorati primum per* JOANNEM MENTEL, *Schotti noſtri avum, anno* MCCCCXLII. *inventa teſtatur ſimul cum bombarda: cujus inventionem multi Monacho conceſſerunt: Alii cuidam Petro, referente Irenico. Annus autem* MCCCLXXXX. *agebatur, quando* b) *Bombardarum Tonitrua ſunt reperta:*

Τὴν

a) Editione ſecunda, quæ abſoluta magis eſt & perfecta, ut teſtatur Scholiis ſuis ad Dicti *Alphonſi*. In priore autem editione hæc verba deſunt, quia ſcilicet non vere inſtructus tum erat ipſe *Spiegelius*.

b) Bom-

Τὴν χαλκογραφίην βομβάρδην τ' ἔσχατος αἰὼν
Ἔλλαχε, τὴν ὄφελος μὲν μέγα, τὴν δ' ὀλιϑ[...]

i. e.

Cum Chalcographia Bombardam ætate ſenecta
Orbis habet: quarum hæc quam c) mala, ta[...]
illa bona eſt.

ut in *Meditat. Hiſtor. Camerarii* quidam cecini[...] Ac ipſo *Spiegelii*, Scriptoris illuſtris teſti[...]monio, quo nihil planius aut evidentius pr[...]

AR[...]

b) Bombardæ uſus apud Sinas fuit ante annos 200[...] vid. *Scaligerum* ſeu *Yvonem Villiomarum*. *Joa[...] Barclajus* in Icone animorum cap. V. meminit ho[...]rum Inventorum, ſcilicet Bombardæ & Typogra[...]phiæ.

c) Sic eſt, *Polydoro Vergilio* teſte lib. II. c. XI. qu[...] hanc humani generis peſtem invenit, id præmii lo[...]co accepit, ut nomen ejus perpetuo ignoretur[...] Contra quam, qui Typographiam &c.

En ces deux inventions, dit *Paſquier* en ſes Re[...]cherches lib. 9. c. 29. l'on voit le monde renverſ[...] Un moyne inventeur de l'Artillerie, & un guerri[...] de l'Imprimerie. C'eſt pourquoy me jouant autre[...]fois, je fis cette Epigramme:

Bombardam Monacho debet male ſana vetuſta[...]
Et Monacho, cui pax alma colenda fuit.
At mandare typis chartas a milite habemus,
Hoc unum eſt, currus ducit anhelus equos.

Jovianus Pontanus, *Anton. Boſchius* ex *Arioſto* Po[...]ta Italico, & *Fracaſtorius* Bombardam eleganter [...] ſcripſerunt.

...a erant ſenſſa
... quam C; mala, ...
illa bona eſt.
...arii quidam cecin...
...ptoris illuſtris ...
...us aut evidentius ...

...d Sinas fuit ante ...
... Yvonem Villiomarum. ...
...nimorum cap. V. ...
... ſcilicet Bombardæ & Ty...

...ro Vergilio teſte lib. II. c. ...
...neris peſtem invenit, id p...
... nomen ejus perpetuo ig...
..., qui Typographiam &c.
..., qui Typographiam ...
...ux inventions, dit Paſquier en ...
....9. c. 29. l'on voit le monde ...
... inventeur de l'Artillerie, & un ...
...imerie. C'eſt pourquoy me joua...
...is cette Epigramme:
...bardam Monacho debet male ſana ...
Et Monacho, cui pax alma colenda fu...
mandare typis chartas a milite ...
Hoc unum eſt, currus ducit anhelus equ...
...vianus Pontanus, Anton. Boſchius ex ...
...Italico, & Fracaſtorius Bombardam eleg...
...ripſerunt.

ARGENTORATENSIBU...
...confiscanda videretur: ...
...dus ... Hiero...
...etiam ... lo...
...illa ... Panegyri, quæ ...
...indigena eſt, & quan...
Vrbe ARGENTORA...
...commiſit: Vbi Germa...
...tatus fuiſſet ad novun...
...rum rerum confcen...
...tate excipiendum, ...
...endum: ... pauli...
...rione, f) tum atque...
ſe confert in ALSATI...
...eximias & præclaras d...
...GENTORATI nec n...
...vium Indigenarum æq...
volubilitate verborum...
...triumphos ... Deo Arg...
...dominum retulerit, hoſtilia ...
...ple ... affixa certiſ...
...præterea inſigni & ingenua...
...ac generoſi majoris Ædi...
...olim ..., nunc quoq...

d) Hæc eadem Panegyr...
...mandata fuit ibid. in 4to...
...ad. Typographum.
e) pro: XX. lege: XXI.
f) ſe ...: totum ſe co...
...ſe in Alſatiæ laudes.

*viliũm armorũm inſignia, nedum in majori templo vi-
rum & in ſecundariis ſacris Ædibus ac Monaſteri
ſuſpenſa, planiſſimo ſunt argumento. Foverunt & ba*
p.44 *mœnia* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 29. ſq.)

Satin' clare? (*Malinkrote* doctiſſime) Satin
ad juſtam meritamque fidem à *Schragio* erudi
tiſſimo, atque à noſtro EXCVRSVS Author
p.45 relatam ac poſteris traditam de INVENT(
TYPOGRAPHIÆ roborandam, appoſite
Ecquis nunc iſta, quibus nihil candidius au
ſincerum magis enunciari poteſt, levabit, au
contra audentior ire ſataget? Sed o ſi AL
SATIA, cujus hic meminit, & de qua nobi
aquam aſperſit gratiſſimam, ſupereſſet! S
inquam apud nos *Opus* iſtud extaret, in qu
quidquid in hac ipſa Provincia nobile ac ſin
gulare fuiſſet, foretve, curioſe deſcribere
atque abunde explicaret: Quid tuis illis *Mo*
guntiacenſibus bellulis, *Fauſto* videlicet Inſtitore
Gutembergio Aurifice & illo humilioris adhu
fortis homine, (nam hunc ad manum *Fauſt*
habebat) *Petro* g) *Opilione* fictis ad arbitrium
per ſummam *ſuorum* ambitionem TYP(
GRAPHIÆ INVENTORIBVS jam fiere
In ea quippe *deſcriptione* ſuæ *Patriæ*, ut mult
alios prætercam florentiſſimæ civitatis huj

g) *Petrus* hicce *Scæffer* vocabatur patrio, hoc
germanico idiomate, & *Fauſti* PVER dicebat
Gallice, ſon valet, laquais. Latine ita recte nomi
cur Puer. vid. *Cicer.* Epiſt. ad Attic. lib. 3.

ce honores; hoc quoque non, ut hic facit, deſultorie; ſed ſtudio accuratiore ac diligentiore proſequutum ſe iri h) conſtituit; utpote cum addat, ſe levidenſem hic tantum Vrbis Argentoratenſis delineationem adumbraſſe, quam vivis coloribus eſſet expreſſurus in ALSATIÆ *deſcriptione. Sed ampliorem commentum* (de *Campana* ingenti majoris *Eccleſiæ* loquitur) *Alſatiæ noſtræ explicandum relinquimus, cum hic loci ſummis duntaxat labris & extremis digitis* ARGENTORATUM *attingere decreverimus.* p.46

Poſtremus eorum, qui in EXCVRSV citantur, *Authorum*, eſt *Andreas Althamerus*, quem potius ad fidem vocis noſtræ ſolvendam hic appellabimus; quam ut fuſiore i) teſtimonio indigeamus. Quis enim in tanta veritatis luce atque ſplendore, tot tantisque cauſæ noſtræ vindicibus atque defenſoribus ampliora requireret? Is porro vir doctus & optime meritus, atque ut à me laudatis, & ab *Excurſus Authore* prolatis, *Wimphelingio*, *Spiegelio* ac *Gebwilero* ætate non minor, ſic *patria hiſtoria* cognitione nihil inferior, Commentario in *Tacitum* de moribus & populis Germanorum enarrato, diſerte ſatis generoſæ ac multum induſtriæ *Nationis* illius ſplendore ac eminentioribus titulis, qua belli, qua pacis artibus comparatis; celebriores ſui ævi de TYPOGRA-

h) *pro:* conſtituit, *lege*: conſtituerat.
i) *adde*: atque illius.

GRAPHIÆ Authore *Sententias* commemorat; atque ab iis quidem *Fauſtum*, ab illis vero *Guttembergium* proponi aſſerens, concludit tandem pag. 254. *Auguſta Vindelicorum* Editionis k) ad Annum 1581 inſtitutæ: *Alii* IOANNEM MENTELIVM *Inventorem ſcribunt.*

Ut autem planum ſit, nullum Tempus extitiſſe ab ortu TYPOGRAPHIÆ, in quo veritatis ejusce vices non expreſſæ ſint, acſi per p.47 manus traditæ; præter alios & avthenticos illos ſine controverſia calculos eorum Authorum, qui in EXCVRSV citantur, quique non longe ab ipſis *Natalibus* ARTIS in lucem prodiere; ipſaque tum primum pene florente ſcripſere; advoçandi ſunt & alii paulo citerioris ætatis, deinde remotioris, ac tandem hujus noſtræ tempeſtatis; ſive illi populares ſint atque *Germani*, ſive alterius *Nationis*, quos paribus in ſcopum eundem, aut minime certe contemnendis concurrere telis, quod dici ſolet, manifeſte comperies. Adeo patet hanc ipſam ARGENTORATENSIBVS nullo non tempore aſſertam fuiſſe. *Gilbertus Cognatus*, *Nozereti* in ſuperiore *Burgundia* natus (cujus apud omnes juxta bonos ac literatos, maxima merito ſemper authoritas fuit, ob probitatis pietatisque, quam fecit cum profunda eruditione mixturam) in ea qua

k) *lege:* & poſteriore anno inſtitutæ alterius inculcare videtur.

quæ Anno MDLVIII. *Baſileæ* vulgata eſt, *Deſcriptione Galliæ*, quam pro veteri Orbis cenſu, l) quinque metis finiri advertit: *Rheno* ſcilicet, *Oceano*, *Pyrenæis Montibus*, *Mediterraneo mari* & *Alpibus*, docet m) ARGENTORATVM amplissimam ac potentiſſimam TREBOCORVM urbem, CLARAM eſſe EXCVSORIA ARTE. *Cujus facerent* INVENTORES JOANNEM MENTEL, & *Joannem Gutemberg*. Quod idem, qui ſupra, *Wimphelingius*, in eo, p. 48
quod excutimus *Argumento* factus eruditior, viſus eſt occupaſſe in ſuis contra *Romanam Curiam Gravaminibus*, dum ait: *Neque nos Religionem à Romanis accepiſſe parvipendimus, pro qua nos Æneas Romam multa debere contendit. Licet è diverſo nobis illa pro nobiliſſima excellentiſſimaque Artis impreſſoria per Noſtratium Argentini cujuſpiam & Moguntinum* (quibus verbis neceſſe eſt ſubaudire eosdem, quos ipſe *Cognatus*; nam n) *Moguntinenſis* erat *Gutemberg*, non *Argentoratenſis*, ut o) antea probatum eſt,) *ſagaciſſimam ac vigilan-*

l) Vid. *Carol. Boviilum* in Ep. ad *Fr. Briconnetum* fol. 83. Rheno, Alpibus, Pyrenæo monte, Mediterraneo & Oceano &c.

m) *Eutropius* lib. X. cap. 7. Argentoratum inter Gallicas urbes recenſet: Julianus *modicis copiis apud Argentoratum Galliæ urbem ingentes Allemannorum copias extinxit.*

n) adde: Patria.

o) adde: ſatis.

tiſſimam induſtriam, *Invento nonnihil debere videatur. Hac enim Arte omnes optimæ fidei & morum doctrinæ, diverſis etiam linguis conſcriptæ, in univerſum orbem propagantur.*

Sed & ad Annum MDLXXXI. eo conſenſiſſe virum eruditionis recoctæ atque politæ, *Simonem Fabricium*, Scholæ Auguſtanæ ad *Annam* primarium, propalam eſt: ut qui *Althamero*, (cujus laudata in *Tacitum Commentaria*, in quibus MENTELIVS inter Authores Typographiæ reponitur, recentavit,) hoc tempore ſubſcripſerit.

Ac ſimili modo *Joannes Kahl*, ſive *Calvinus*, *Wetteranus*, *legum Profeſſor Heidelbergenſis* peritus, ac in literis etiam aliis veterator haud ignobilis, *Jacobi Spiegelii* ſupra rogatam pro p) MENTELIO ELSATIBVSQVE ſententiam confir-
149 mavit in ſuo *Juris utriusque vocum Penu*, quem ex ſagaciſſimis quibusque poſt ipſum *Spiegelium*, iſtiusmodi *Diſciplinæ* interpretibus confecit, & Seculo hocce, quod decurrimus, incipiente propoſuit, ac in vulgus emiſit. *

Atque ut ad noſtra usque tempora ſpeciem iſtam probandi, quæ potentiſſima eſt, per loca Authorum, quæ ad rem ſpectant propoſitam, ſectemur, juvat hic quoque in medium ad-

p) *Simon Schardius*, J. C. in Lexico juridico, quod ſui ad annum 1582 edi curarunt, ad verbum *Librarios* p. 1301. confirmat & inculcat verba *Spiegelii* de *Mentelio*. * vid. ſupra pag. 21.

adducere ea, quæ tanto plus ſolide quam publice dixit Vir noſtra memoria impendio doctus, & elegantioribus muſis percharus, *Matthias Berneggerus*, in illa q) *oratione*, quam totius *Academiæ* nomine III. Kal. Septemb. Anni MDCXXVII. frequenti omnis Ordinis hominum Conſeſſu habuit ARGENTORATI, in optimi *Conſulis* & *Scholarchæ* diligentiſſimi, *Petri Storckii*, funere: *Neque*, inquit, *minori dexteritate ſuſtinuit* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 56. ſq.)

Te urgere ſimilibus perfacile, (*Malinkrote* ſo diſertiſſime) ſed jura juribus accumulare quid neceſſe eſt? *Paucis* r) *amat expedita virtus*

T 3 *Ve-*

q) Hanc ſententiam confirmat idem Vir nobilis & eruditus, *Matthias Berneggerus*, in Quæſtionibus ſuis Miſcellaneis in *Taciti* Germaniam & *Agricolæ* Vitam, quas edi curavit *Joan. Freinshemius* an. 1640 Argentorati, Quæſtione ſcilicet 99. cui præmiſit hæc *Taciti* verba de Moribus & Populis Germanorum: Literarum ſecreta Viri pariter ac fœminæ ignorant. *Illud vero non habendum inſuper*, inquit doctus *Berneggerus*, *quod hanc diuturnam literarum ſcribendarum imperitiam optime penſarunt Germani, feliciſſimo illo & omnibus ſæculis memorabili invento Typographiæ, quam etſi nobis quaſi deſponſam, ſunt, qui ſine ullo divortio volunt abducere & aliis tribuere nationibus; non dimittimus tamen: nec enim ſoli Atridæ ſuas Uxores amant &c.*

r) Eſt

Veritatis, non pluribus, inquit *Tertullianus*: ut ſæpe diſcordant inter ſe, ita errore dolent. Fidei dubiæ ſunt ea, quæ pr *guntiacenſibus* ſublеſta quadam tradition runtur; ut & quæ pro s) *Harlemenſibus*, (e rum cœno hanc etiam plantam evelli oggeruntur intempeſtive. t) Non in iverim ſane, Tuos illos ab ARTE nor nominis reportaſſe; non inventa quide la, ſed exculta ætate prima *Moguntiæ*:

r) Eſt enim virtus, ut veritas, paucis indicibu tenta, acclamationis & &c. *Critonius* in G actione, ubi de *torneamentis* p. 15.

s) Narrabat mihi juvenis quidam German Dec. anni 1656. dum una nos offendiſſemus Cytharæa, non amplius ſpectari à tranſeunti figiem *Laurentii* Argillacei *Coſteri* illius fr Harlemenſi, quo cives exſtructam illam in ſeu æde, ubi ajebant ſuum *Coſterum* comm ſcilicet confuſi pudore, ſummovere fictitium *Laurentium*, tanquam Typographiæ invent

t) Addantur ſequentia: En ſic ſuam mihi me ſuper eo aperuit V. C. *Petrus Puteanus* an. dum una apud ſe colloqueremur in Bibl. Reg jus judicium & autoritas mihi juxta ac om probis & doctis chara eſt & magni ponderis. *linckgotius* p. 57. diſſert. de arte Typograph. i narrationem *Adr. Junii*: Senes annoſos an tate graves eſſe. vid. cap. totum ſextum ejusd. in quo totus eſt in *Junium*.

hoc loci repertam fuiſſe & ducta ſcilicet, & *Petri Schœfferi*, hominis leviſſimi, temeritate inſinuata opinio, *Joanne Fauſto*, ipſius *Hero, Doctore ſuo*, ac tandem *Socero* e vivis erepto; nam eo ſuperſtite hoc usque audaciæ nunquam proceſſit. u) Notat quippe *Fauſt* ipſe, quibus è loco & à quo *Heroë* hoc INVENTVM cœleſte *Moguntiam* veniſſet, nec poterat æqua mente id TREBOCIS invidere. Vti plus ſatis in ea re huicce *Vrbi* tribuere, ſummæ fuerit impudentiæ. Superant etiamnum *Exemplaria* permulta in rerum natura, quæ *Fauſtus* ipſe impreſſit, aut *Opilionis* iſtius ſui *famuli* manu imprimi curavit, poſtquam à *Gutembergio*, vel potius à *Gensfleiſch*, Moguntiæ hac Arte informatus fuiſſet. p. 51 Sic enim hoc novum iſti *Negotium* inter ſe initio habuere: Vt *Anſcarus* ille, ſeu *Gensfleiſch*, *Artis Secretis Argentorati* inſtinctus à *Patrono* ſuo JOANNE MENTELIO, (velut *Aquila Libertus* à *Mæcenate* quondam *Romæ*, compendiariis quibusdam Literarum *notis* inſtructus eſt) ſocietatem inierit cum *Gutembergio Aurifabro*. Inde Domino ſe ſurripiens ſuo, cum iſto Moguntiam aufugit. Quo per unum & alterum prope ſudantes *Luſtrum* in eo clivo, Bona omnia inſumpſerunt, quæ alias ſuppetebant ipſi *Gutembergio*, antequam quidquam effatu dignum in Arte valuiſſent proferre. Non quod tamen non illam

u) *pro:* notat, *lege:* norat.

illam ſatis belle tenerent, ac tantum non ejus ad ſummam non perveniſſent: ſed quod imo in fundo apud ſe ſolo ſuſpirante nummo, iis ſumptibus, quibus opus haberent, amplioribus imprimendis *Voluminibus* prorſus eſſent impares. Quibus in anguſtiis ita poſitis nedum torpentibus occurrit quaſi θεὸς ἀπὸ μηχανῆς, *Joannes Fauſtus*, ejusdem Vrbis *Mercator* haud obſcurus. Cum illo adfuerunt & x) alii, quorum opibus atque favore ſubnixi, ſo-
p. 52 cietateque ac y) conſortione recreati, cœperunt per laborum gradus ac protelum majora opera moliri.

Cumque illi ſtarent &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 20. v. 109–116.)

Inquit *Joannes Arnoldus Bergellanus*, Poëta ingenioſus, ac præter illam, qua nitet, eruditionem, in hiſtoria quam extricamus haud tenuiter verſatus, in CHALCOGRAPHIÆ *Encomio*, quod z) compoſuit quadraginta plus centum re-

x) *adde*: quos fama obſcura recondit, ut *Joan. Medimbach, Conradus Henlif*, quod colligere eſt ex Necrologio Abbatiæ Sti Victoris, ubi de commemoratione horum agit, qui opus tum primum Moguntiæ impreſſum Epiſtolarum Divi *Hieronymi* ad annum 1570. typis mandatum ſibi conceſſere.

y) *pro*: conſortione, *lege*: conſortio.

z) *Bergellanus* vivebat ineunte ſuperiore ſeculo 1500. Arnoldus Bergellanus, *Autheur ancien, curieux*

retro annis. Cui etiam hac in re præiviſſe videtur Author ille *manuſcripti Codicis*, quam profert *Rerum Moguntiacarum Scriptor* diligentiſſimus, *Nicolaus Serarius*, Societatis à Jeſu dictæ Presbyter doctiſſimus. *Hoc autem*, tradit, *Vrbe noſtra* &c. (vid. ſupra Part. I, pag. 274.) Et hiſce aſſenſus eſt quoque *Joannes Trithemius*, p. 53
Spanheimenſis Cœnobii, Diœceſeos Moguntinenſis, meritiſſimus & ſapientiſſimus olim Abbas, inter ipſaque TYPOGRAPHIÆ incunabula ortus, a) dum in *Chronico*, quod de Domus ejusce appellatione inſignivit, tangens eas *Gutembergii* rerum anguſtias, ſic ait: *His etiam Temporibus* (hoc eſt anno MCCCCL) *Ars imprimendi* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 311.)

Non ergo, velut intendit *Salmuthus* in *Guido-* p. 54
nis Pancirolli nova Reperta, ſub finem Partis poſterioris, ubi de TYPOGRAPHIA, cum ementito fictoque ſuo publico *Inſtrumento*, (cujus nimis vellem nobis exhibuiſſet tenorem) atque anili narratione, hanc ARTEM *Gutenbergium* edocuit *Joannes Fauſtus*, ab eoque ſuppetias expertus eſt: Sed *Fauſtum* & *Scoefferum* è contra *Gutenbergius*, vel potius ſocius ejus *Gensfleiſchius*, qui verus Moguntiæ illorum omnium in *arte* ὄρχαμος extitit, ſi multis iisque

 gra-

rieux & fort diligent, *qui dit expreſſement*, *que c'eſt* Jean Gutenberg. Naudé in addition à l'hiſtoire de *Louis* XI. p. 284.

a) *addi*: & educatus.

graviſſimis Scriptoribus adeoque *Wimphelingio* ipſi credamus, qui in *Præſulum Argentoratenſium Catalogo* ad *Rupertum* b) diverſum ſentit his verbis, confuſe quidem ac obſcure ſubjectis: (ut vel magni Authores non omnia perficiunt, ſed aliquando labuntur & oneri cedunt) c) veruntamen ex quibus nullo negotio id poſſis eruere: *Sub hoc* Roberto *nobilis Ars* &c. (vid. ſupra Part. I. p. 174.) Atque hæc ſola & unica ratio eſt, cur olim unus ex Antecesſoribus hujus Vrbis honorariam ei ἐπιγραφὴν excitaverit & inſculpſerit ibidem his vocibus: Joanni Gutembergenſi, *Moguntino*, *qui primus omnium literas ære imprimendas invenit, hac Arte de toto Orbe bene merenti*, Ivo Witigiſis *hoc Saxum pro monumento poſuit*, *Anno* MDVIII.

Ac ne forte aliquis hic oboriatur ἀκανθολόγος, qui alivorſum recedens, Cornicum, quod ajunt, oculos velit configere, hanc meam de *Wimphelingii* mentem firmabo, authoritate *Bernardi Herkog*,* qui in præfatione ſui *Chronici Elſatiæ* tradidit, *divinum libros imprimendi Artificium in* Germania *cœpiſſe Anno* MCCCCXL Argentinæ, *ſed* Moguntiæ *perfectum fuiſſe*, *auxilio* Joannis Gensfleiſch. Cumque illo concinunt alia duo, unum *Gaſpari Hedionis*, impreſ-ſum

b) *pro*: diverſum, *lege*: hoc ipſum.

c) *dele*: veruntamen, & *lege*: ex quibus attamen.

* legendum eſt: *Hertzog* in Chronico Alſatiæ germanice edito Argent. 1592. fol.

ſum *Straſburgi* Anno MDXLIII, aliud *Sebaſtiani Franci*, Anno 1555 *Bernæ*, quod poſtremum ſic habet pag. 215. *Anno* MCCCCXL. *poſt natum Chriſtum, ſub Imperatore* Frederico III. Moguntiæ *in Germania Ars impreſſoria inventa fuit per* Joannem Gensfleiſch, *Moguntinum, Quanquam eam nonnulli* Argentinæ *prius à* Joanne Gutenberg *detectam tradant.*

Quibus ſubjungam hominis impenſe docti, p. 56
ſapientisque, *Theodori Bibliandri*, locum ex *Commentario* ſuo *de ratione communi linguarum & literarum* depromptum: *Quod*, inquit, *adſcribunt quidam excellentiſſimæ rei Inventum Civi Moguntino, & nonnulli quidem* Fauſto, *& ad annum circiter* M CCCC LII. *prorogant ortum ejus, inde accidit, quod primus Inventor excogitatam à ſe artem in Patria, Moguntiam deſcendens, aliis etiam adjunctis, perfectiorem reddidit.* Nec ſui hac in re diſſimilem ſe præbuit Author ille, altero ſuo, *de Partitione Temporum*, Opere.

Verum eſt igitur, Artis fundamenta illius jacta præſtructaque *Straſburgi*, *Gensfleiſchium* cum *Gutembergio Moguntiam* portaſſe. Quo ejusdem in ædibus retractata frequentius, tandem excluſa eſt molimine hujus; cujus ideo memoriæ parentans alicubi d) *Wimphelingius*, hos verſus ſacravit:

Felix

d) Primum hic ſcribit illum, *Mentelii* olim famulum, Typographiam exercuiſſe Moguntiæ cum *Jo-*

Felix Anſicare (ſic enim nomen *Gensfleiſch* latine reddidit) *per Te* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 33.)

p.57 At hic *Anſicarus* ſeu *Gensfleiſch* à MENTELIO divino, à quo ad *Gutembergium* turpiſſime defecerat, ut ante relatum eſt, edoctus ac informatus fuerat. Ad illum igitur, ut ad INVENTIONIS *Fontem* ſemper recurrendum eſt, & ad ARGENTORATVM, ut ad genuinum *locum*, ubi ea ipſa ſuborta.

Hic unum eſt, quod merito quæri poſſit: Cur in eorum Librorum, qui *Moguntiæ* excuſi ſunt primum, *Subſcriptionibus Gutembergii* illius aut *Gensfleiſch* Nomina non exprimantur, ſed utplurimum *Fauſti* ac *Scæfferi*? e) Ratio eſt nimirum, quod illi pauperrimi erant; hi divites. At ſcis, (Homo primarie) quodnam Emblema ſit Paupertatis, ut cujus

Dextra tenet lapidem, manus altera ſuſtinet alas.

Ita ſane volente Numine male feriatorum illo-

Joanne ſcilicet *Gutenbergio*, non autem, ibi artem illam inveniſſe. Alias ſibi ipſi contradiceret *Wimphelingius*, utpote qui in epitome rerum Germanicar. ſupra laudata p. IX. aliter protulerit. Primus quidem Moguntiæ excudit literas, quod artem imprimendi a ſuo Domino Argentorati didiciſſet, nec mirum; nam eo cum *Gutenbergio* conceſſerat, & ſuo ſe Domino ſurripuerat.

e) *ſic corrige*: An quia illi pauperrimi erant, hi divites?

lorum quiſque pro meritis f) acceptus eſt; ubi ex ipſis *Secreta* noviſſet *Artis Fuſtheus.* Sicut qui prælargus opum vi fuiſſet aliquando *Gronningana*, ne proprio Marte quid poſſet aggredi, ſumma rerum omnium egeſtate depreſſus ſit; ac licet tantiſper recreari viſus g) eſt munere ſocietatis beati iſtius *Inſtitoris*; nec mora tamen abs illo ea mulctatus eſt, ac *Libraria Officina*, quam de ejus præcipue ſumptibus cum ſocio ſtruxerat, intenta lite propulſus, abjectus atque neglectus; (ut non dicam, hunc brevi rebus humanis inde exemptum fuiſſe) *Auſicarus* vero, funeratis p. 58
partibus illis corporis, quibus quondam Lynceus erat, & quæ maxime ſunt Opus TYPOGRAPHIÆ,

Ægre vitam in miſeriis luctuque trahendo,

perfidiæ in Herum nefandæ pœnas exſolvit.

Nec alio utique cauſam *Cœcitatis* h) hujusce retulit *Chronican* illud *Argentinenſe*, quod ſtatim à limine παραινετικῶς hujusce laudatum eſt, quam ad i) Deorum immortalium, ut cum veteribus loquar, iram, conceptam videlicet ab inexpiabili proditione illa fraudeque, quam

f) *pro*: acceptus, *lege*: exceptus.

g) *pro*: eſt, *lege*: ſit. h) *pro*: hujusce, *lege*: iſtius.

i) - - - *Multum ille & terris jactatus & alto*
Vi ſuperum & ſævæ memorem Junonis *ob iram.*
Virgil. Æneid. l. v. 7. ſq. *Celſus* de re Medica ſtatim initio.

qua ſcilicet *ſubſcriptione* (cum una edendo
libro incubuiſſent *Gutembergius*, *Genſfleiſch*
Fauſtus, cui ſuberat ſuus tunc ſorte *Scœff*
Vt ſi induſtriam illi contuliſſent, hic o) m
ſtrarit *Impenſas*) nec horum nec illorum
ſim *nominis* mentio facta eſt, ſed *loci* tan
ubi *opus* excuſum eſt, ne qua ſcilicet inv
anſa inter ſe male præberetur. p) Hæc
tem illa eſt: *Altiſſimi præſidio, cujus nutu Infan*
linguæ fiunt diſertæ, quique nimio ſæpe parvulis re
quod ſapientibus celat: Hic liber egregius Cath
con *Dominicæ Incarnationis Annis* MCCCC
p.61 *Alma in Vrbe* Maguntina, *Nationis inclytæ Ge*
nicæ (quam Dei clementia tam alto ingenii lumine
noque gratuito cæteris Terrarum nationibus præ
illuſtrareque dignatus eſt) non calami, ſtyli aut
ſuffragio, ſed mira patronarum formarumque c
dia proportione & modulo q) *impreſſus atque*
ctus eſt.

---

o) *pro*: miniſtrarit, *lege:* miniſtraret.

p) *adde*: quod nollent indicari nec propriis n
nibus deſignari, ne vulgo nota fieret, quod
factum eſt niſi anno 1462. ut ipſemet *Jo*
Scœfferus teſtatur in ſubſcriptione Breviarii H
riarum *Trithemii*, infra p. 63. relata.

q) At objicies, ex hac ſubſcriptione ſaltem pat
Moguntiæ primum hanc artem incepiſſe; ac p
de non Argentorato, ſed ipſi gloriam eſſe re
dam: reponam: Eja! putasne aliter debuiſſe

Hæc tibi, Sancte Pater, Nato, cum Flamine Sacro
Laus & honor Domino Trino tribuantur & uno,
Eccleſiæ laude libro hoc Catholice plaude,
Qui laudare piam ſemper non linque Mariam.

Deo Gratias.

Fuit tempus, *Malinkroti* optime, cum egomeipſe probarem *Subſcriptionem* illam, quam laudis, ac anteſignanam eſſe cauſaris omnium, quas ipſe videris, Diſſertationis tuæ de TYPOGRAPHIA capite 8 pag. 68. Sed nunc nuper eandem cum accuratius relegerem, & quæ ais ibidem, attentius perpenderem, quin & Subſcriptionis hujuſce, quam de il*lo* ut tum primum prodeunte, novoque, nec hactenus viſo *literas formandi genere admiratio* produxit, modum reputarem; non potui certe à me impetrare (quod pace tua dixerim) quin dubitarem de *fide* illius. Nec moveor *Henrici Salmuthi*, & argumenti *Operis*, & ὑπογραφῆς etiam iſtius, in *verbis* quidpiam à te diſſentientis, (quamquam ſane, cum ad ſcopum eundem collimetis, oporteret p.62
vos invicem convenire) authoritate, quæ ne trivillitio quidem ducenda eſt; ut qui in tota illa *appendice* Commentariorum ſuorum ad titulum XII. *Guidonis Pancirolli* Memorabil. quo de TYPOGRAPHICE agit,

& ſcribere quatuor illos impreſſores, *Gutenbergium* ſcilicet, *Genſfleiſchium*, *Fauſtum* & *Scœfferum*, cum omnes ejus ipſius urbis cives illi eſſent?

usque nugatur, ficta tradit aut hallucinatur. Sed aliis rationibus ſollicitor. *Prodiit hoc opus Moguntiæ* (tuas tibi reddo voces) *Anno* MCCCCLIX. *eo nimirum tempore, quo* Fauſtus & Scœfferus &c. (vid. ſupra Part. I pag. 686. ſq.)

Cedro digna r) *ſubſcriptio*, ſi aditum haberet? ſed amabo te, primum (cum ita ſuave ſit, ut *Fauſtus* & *Scœfferus* eo tempore ſecum in occulto tenerent, ac *domi* religioſe ſervarent hanc *Artem*) quis *Joannem Gutembergium*, quicum & *Fauſto* litis conteſtationem fuiſſe vel *Annos* ſolidos quatuor ante de-
p. 63 narrat *Salmuthus* s) eandem vulgare prohibuit interim temporis? t) At ſi non ad uſum *Ipſam* per inopiam revocare valeret, certe alios docere? Ut ſic quoque perabſurdum ſit & ἄτοπον, quod in calce *Breviarii Hiſtoriarum Trithemii* Anno MDXV. Moguntiæ in vulgus elati *Joannes Scœffer* adjecit, dum ait: *Retinuerunt autem hi duo jam prænominati*, Joannes Fuſt & Petrus Scœffer, *hanc artem* u) *in ſecreto, omni-*

r) Primis illis artis temporibus neque capitales literæ, neque rubricationes fiebant. Falſa & fictitia inſcriptio.

s) *adde*: loco ſupra laudato.

t) *ſic corrige*: Ac ſi ad uſum per inopiam ipſam revocare non poſſet.

u) Quaſi vero a *Gutenbergio* aut *Gensfleiſchio* non potuiſſet vulgo innoteſcere? Ope-

omnibus miniſtris ac familiaribus eorum, ne illam quoquomodo manifeſtarent, jurejurando aſtrictis: (O egregia fides ſervilis!) *quod tandem anno Domini* MCCCCLXII. *per eosdem Familiares in diverſas Terrarum provincias divulgata haud parvum ſumpſit incrementum.* Sed ad pulchellulum illud *Opus*, quod eſt *Capitalibus* verborum elementis adeo venuſte ornatum & illuſtratum, *Rubricationibusque*, ut fert ὑπογραφή, interſtinctum atque decoratum, quod certe fuit ea tempeſtate

x) *Rara avis in terris, nigroque ſimillima cygno,*

itane de primis huic ARTI commiſſis Operibus id y) unum eſt, cui inter imprimendum hæc gratia conciliata ſit? Nam in iſtis omnibus, quæ vidi, (multa autem vidi) quorum maximam partem tenet illa,

- - - - z) *Altera Regia Phœbi*
Pariſius, Cyrrhæa viris, Chryſæa metallis.

U 2 Græca

Opera quidem impreſſa vulgo patebant, non autem artis ratio.

x) *Juvenal.* Sat. VI. v. 165.

y) Conjectura eſt, *Fauſtum* & *Scœfferum* nec ſua nomina, nec notas adſcripſiſſe libris, quos ediderunt, ſi quos ediderunt, antequam a ſuo Typographeio artem vulgari vellent. Inde in Catholicone ſupra laudato non deſignantur, quin in Bibliis deſignantur quidem, ſed ita, ut vellent ſe Bibliographos teſtari, non Typographos, quo nomine Pariſienſes decceperunt, ut infra videre eſt.

z) Ver-

p. 64 *Græca libris, Inda ſtudiis, Romana Poëtis,*
Attica Terra Sophis, mundi Roſa, Balſamus orbis,
Sidonis ornatu,

a) nihil tale unquam animadverti. Nec novitiis b) *chalcographiæ temporibus* & uſum illius tum primum ineuntibus hominibus *typis* edebantur *productiores* ejuſmodi literæ, ſive *Imperiales & Bullaticæ*, ſive *Latinæ & Romanæ*, (quæ vi ac figura ſunt *Atticæ*) ſive *Tornatæ*, quæ cum *Bullaticis* ab *Arte* inventa *Triginta* plus *annis*, idque ab ARGENTORATENSIBVS primo impreſſæ ſunt, & *Capitales* ideo nuncupatæ; quod ab iis (ait c) *Godefridus Tory* Opere de vera Atticarum ſive Antiquarum literarum ad corpus humanum proportione, ſcripto gallice) ſuas *Editiones* inciperent, & Librorum *Capita* ordirentur. Sed abſolutis atque conſummatis omnino Libris & è *Literatoriis Officinis* amiſſis, d) pro ar-

z) Verſus ſunt *Archithrenii*, quo ſub nomine voluit legi & ad poſteros commendari *Joannes Hautivillenſis* Poëta, natione Normannus, qui florebat verſus annum 1200.

a) *lege:* in illa inquam nihil tale &c.

b) *pro:* Calcographiæ, *lege:* Typographiæ.

c) Is erat Regis Typographus, ut habet *Ramus* præfat. in ſuam Grammaticam Gallicam, Pariſiis editam an. 1572. 8vo apud *Andr. Wechel.*

d) Vide *Matthæum Gribaldum*, lib. de ratione ſtudendi; *Hi errores*, inquit cap. XVI. lib. I ... de ... le-

arbitrio Poſſeſſorum miniabantur decorabanturque *Rubricationibus*, ut commentitiæ ὑπογραφῆς verbo utar, ac miro artificio, varieque non raro tum ratione colorum, tum ſui ipſarum, illuſtrabantur; in ſpatio illo nimirum, quod à Typographis erat relictum deſignatumque Initiis librorum; aut cum materiæ varietas incideret, eorum capitum.

U 3 Hinc

legibus librariorum incuria depravatis, quantum conjectura adſequor, ex eo fere proceſſerunt, quod majores noſtri (quibus pulcherrima hæc & prope divina excudendi ars nondum conſtabat) libros ſibi calamo parabant, & plerique elegantiores pumice expolitos, miniatos, inauratos, & quod præcipuum erat, capitibus legum egregie depictis, varioque emblemate illuſtratis; quale etiam nunc videre licet in vetuſtis codicibus ex membrana, non typis æneis, ſed librarii manu conſcriptis, in quibus majuſcula cujusque capitis elementa nunc minio, nunc praſſino, ſæpiuſcule vero colore cœruleo vel auro irradiantur. Scriptores igitur in ſingulis capitibus ea elementa majuſcula ſtudioſe omittebant, ut pro libito emptorum depingerentur. Atque id in cauſa fuit, cur recentiores noſtri vetuſtos illos codices in prælum referentes (dum nullum elementum prætermittere voluerunt, in capitibus Legum nonnunquam variaverint, modo aliquid detrahentes, modo addentes, ſæpe eum invertentes. Cujus ſane rei argumentum evidens præſtant innumeræ leges, de quarum capite etiam hodie dubitatur.

Hinc præclarus e) *Spiegelius enarrationibus in Stau-roſtichon* ſuperius laudatis: *Utimur & nos hodi-*
.6 *e minio in miniandis codicibus, cum litera in eis majori non tantum ex illo, ſed & ex alia materia diverſi co-loris fiunt.*

Annon inde *prægrandium* ejusmodi *Litera-rum*, quas à f) *Florum* figuris, quibus eran intextæ, *Florentes* dixere, quamvis ſpecie *Ro-manæ* ſint, uſus obrepſit? Et hæ *Venetiis* prin-cipium habuerunt arte & ingenio *Erhardi Rat-dolt* (*Rodolfi*) g) Auguſtenſis, ſub Annum Chri-ſt

e) *adde*: Vir.

f) Poſterioribus inde temporibus non tam flores in-ſculpti ſunt, ſed & inſignia aut Principum aut di-gnatione ſumma præclarorum, vel gratia apud Do-minos valentium virorum inciſa ſunt iis ipſis lite-ris, ut videre licet in Exemplaribus editionis Com-ment. *Julii Cæſaris* apud *Vaſcoſanum* Typogra-phum ſub *Franciſco* I. & in Exemplari etiam *Quin-tiliani* apud eundem Typographum, ubi arma & in-ſignia illius Regis in aliquibus literis, & illuſtriſſi-mi Viri *Carnaualeti* in aliis, animadvertere eſt. E noſtris temporibus hic mos renovatus eſt in operi-bus, quæ edita ſunt apud Luparam, ubi Regis, Car-dinalis *Richelii*, Cancellarii & Domini *des Noyer* arma expreſſa ſunt. . Hoc etiam factum fuit alibi Video enim in Exemplari Commentarii in Epiſto-las *Ciceronis* ad *Atticum Sebaſt. Corradi* inſerta ar-ma Florentinorum & Placentinorum Ducum. Cre-diderim morem illum ad nos ex Italia veniſſe.

ſti MCCCCLXXVI aut VII. ut aliæ Capitales minores, de Romanis participantes, æque ac *Tornatu*, initium cepiſſe videntur *Pariſiis* induſtria Typographi cujusdam, ejus ipſius cognominis: *Erhardus Winsberg* is erat, (cujus ſupra meminimus) ante quod tempus in ullis editionibus typis excuſas fuiſſe non conſpeximus. Quod & innuunt Subſcriptiones duæ, alia h) proſa, alia vorſa oratione conceptæ, quæ i) reperiuntur in quodam *codice*, qui penes me eſt, librorum *de Inventione ad Herennium*, *Ciceronis Officiorum* ac *Tuſculanarum*, quos hic impreſſit ibidem, quarum prior ſic effertur: M.Tul. C. *ad* C. Herennium *Rhetoricorum Libri quatuor finiunt, tranſitionibus, capitalibus literis ac paragraphis diſtincti: nitide, terſe ac perpolite* Pariſiis *impreſſi in vico* Sancti Jacobi, *juxta*

g) *adde*: Patricii. In qua eadem urbe Auguſtæ Vindelicorum ut Typographia non inventa ſit, (quam ei laudem Vir magni nominis [*Gilb. Cognatus*] tribuere non dubitat lib. 3. Sylvæ ſuarum Variarum Narrationum) primo tamen omnium libri Mathematici cum figuris Geometricis ante annos CXV. excuſi ſunt ejus induſtria, qui Venetias poſtea acceſſit *Erhardus Ratdoltus*, Auguſtanus. Hæc *David Heſchelius* anno 1595 præfatione in *Horapollinem*.

h) *pro*: proſa, *lege*: prorſa. vid. *Muret.* in *Terent.* initio Scholiorum, ubi hanc particulam expendit.

i) *pro*: reperiuntur, *lege*: conſpiciuntur.

p.66 *juxta domum Prædicatorum Anno* M CCCC LXXVII. IV. *Kalend. Novembris.* Altera vero, quæ in calce eſt compacti ex hiſce *Tractatibus Voluminis*, ſic exprimitur:

Erhardus Ciceronianæ Lectionis Amatoribus

S.P.D.

Quam tua vel Mutis tribuant eloquia vocem,
Quam tua Phœbeus Carmina dictet honos;
Nonne reus Muſis & Vatibus usque tenebor,
Si tacitus Cicero *præteream mihi?*
Quod Flacco Varo*que fuit ſummoque* Maroni
Mæcenas, *atavis Regibus ortus eques;*
Id mihi ſi tenues non eſſent carmine vires,
Nunc fores Eloquii Dive Pater Cicero!
Quem ſi Cephaleis vulgaribus annotavi
His libris, veniam Lector humane dabis.

(ita nimirum precatur, quia novum & inſolens id erat tunc *ætatis*, in librorum *editionibus*.)

Nos quoque cum legeris, pretium ne quæſo relinquas,
Artificum ingenua quod meruere manus.
Pro quibus optandi mihi ſi nunc copia adeſſet,
Tam bene promeritis commoda mille precer.

Quæ in cauſa ſunt, ut exiſtimem, Subſcriptionem hanc primam *Salmuthi* tuamque (qualiscujusque ſarrituræ illa ſit) ſuppoſitam eſſe neque ab iis, quorum meminit, Typographis ſaltem *Anno* in ea ſignato excudi potuiſſe

k) *Fallunt nos oculi, vagique ſenſus*
Oppreſſa ratione mentiuntur.

k) In fragmentis *Petronii Arbitri* (pag. 680. ed. *Burmann.*)

At turris, prope quæ quadrata ſurgit; p.67
Averſa procul angulis rotatur.

Sine precor, *Malinkrote*, me talem ſuper ea re mentem induere, ut exiſtimem, ὑπογραφὴν illam non *Arte formularia* l) unquam exceptam, ſed manu exaratam fuiſſe. Quod & poſita in *Limine tui Codicis verba*, quæ nobis exhibes, ſignificant ſatis. Illa autem ſunt: *Iſtum Librum dederunt ad Librariam Conventus Fratrum minorum in Galilea, prope Zutphaniam, Venerabiles Germani Fratres, Magiſter* Hermann *& Magiſter* Johannes Herwim *de Zutphania, ut pro ipſis & eorum parentibus oretur, qui in Teſtamenti ſui pagina deſideraverunt, quod in prædicta Libraria catenatus permaneat.* Non enim tanti valebat hoc *Opus*, (cujus m) uberrimo TYPOGRAPHIÆ beneficio venales eſſent plusquam ſexcenti Codices) ut *Religioſam* hanc *domum*, à Moguntia non ita longe diſtantem, ſui caritate ac pretio devinxiſſe, atque in perpetuum obſtrinxiſſe cenſeri poſſet. Non hic tamen diffitear, Vir magne, me alias audiviſſe ab ornatiſſimis ac n) lectionis multijugæ hominibus, *Divinum illud Rationale Durandi* Mimatenſis Epiſcopi, unum de *primis Operibus* fuiſſe commiſſum ty-

l) *Adde*; unquam.

m) Ars fœcundiſſima. *Plinius* lib. 34. cap. 8. de fuſura in ære.

n) De *Gabriele Naudæo*, amico veteri noſtro, loqui animo intendebamus.

Platea Mauberti & *Sanctæ Crucis* de *Britonaria*. Quemadmodum in illa quoque perampla Illuſtriſſimi Viri *Achillis Harlæi*, Prætoriani Comitis ac Libellorum Magiſtri, aliaque s) ampliſſima clariſſimi & eruditiſſimi Senatoris M. H. *Boucheti*, mitto cæteras; ubi reliqua huc allatorum à *Fauſto Bibliorum Exemplaria* viſuntur.

Cæterum vides, Decane meritiſſime, tibi quam parce, imo nequaquam, verba illa favere, quæ cum ſuo *Scæffero Fauſtus* attexuit iſti *operi* Rationalis Officiorum divinorum *Durandi*; ſive Codicibus Sacris; ſive aliiis. Vera tamen hæc eſſe, ac pro Oraculis æſti-
p.72 mari Pythicis omnino debent à nobis. An ſi TYPOGRAPHIÆ Inventor fuiſſet is *Fauſtus*, juſta ambitione riteque nulla non ope tentaſſet, ut univerſus *Orbis* id ſciret? Sed MENTELII induſtriæ ac meriti conſcius erat Vir bonus; ac inſuper vivebat, & aura adhuc ætherea utebatur *Gutembergius*, qui ei è veſti-

s) Quam Victorinis Canonicis dedit anno 1654. quo fatis ille V. C. conceſſit. Exemplar etiam unicum reperitur apud V. C. D. *Barré*, ad Divæ Virginis Mariæ Canonicum, Senatorem ſupremæ Parlamenti curiæ, & St. *Mederici* Curionem, ſeu potius apud Dominum de *Megrigny*, Curiæ Senatus Aquenſis Principem. Viſitur etiam in Bibliotheca Collegii Navarrici ſtatim a Imis pulpitis. Duo illa Exemplaria ſunt ex politiſſimo Pergameno.

ſtigio pudorem impoſuiſſet, ſi plagiarium ſic impudentem egiſſet.

Num felicius pro te pugnare arbitraberis *Ciceronis Officiorum Voluminis*, quod paſſim teritur, *Subſcriptionem*? Habet illa: *Præſens* M. Tullii *clariſſimum Opus* Joannes Fauſtus *Moguntinus Civis non atramento plumali canna neque area; ſed arte quadam perpulchra manu* t) *pueri mei feliciter effeci. Finitum anni* MCCCCLXVI. *quarta die Menſis Februarii.* Minime gentium, niſi una volueris idem, primos quosque *Typographos* vel aliquos alios admirabiliter induſtrios diverſæque ſortis homines inter *Artis* Heroicæ *Conditores* recenſere, quod novas quasdam literarum *ſpecies* emendatioresve *modos* atque *compendia* effinxerint, ac ſua cum laude *Poſteritati* communicaverint. Cujus poſterioris merito generis eſt u) *Nic. Angelus Vergetius* Cretenſis, qui x) tam ingenioſe pinxit græce, ut manus ipſius y) *Chara-cte-*

t) Pueri nomine antiquis ſervus intelligebatur. Hinc illud: Vnge Puer Caules, apud *Perſium* Sat. 6. v. 69. & paſſim apud alios Authores, & apud *Ciceronem* Epiſt. lib. I. ad Attic.

u) *Male: Nic.* & de *Vergecio* vid. Hiſtoriam *Thuani* ad an. 1565.

x) *Pro*: tam, *lege*: adeo.

y) *Aldus Manutius* edidit *Virgilium* Poëtam an. 1501. charactere quodam novo, cujus autor fuerat qui-

p.73 Scribus efformandis pro Archetypo nobis ex- ti-

quidam *Franciſcus Bononienſis*, poſt Epiſt. ad Lectorem hæc in eo leguntur: In Grammatoglyptæ laudem:

Qui Grajis dedit Aldus, *en latinis*
Dat nunc Grammata ſcalpta Dædaleis,
Franciſci manibus Bononenſis.

Maphæus Paſinus, Typographus Venetus, anno 1534. edidit *Ciceronis* utraque Rhetorica in 8vo. ubi ad Lectorem ſic habet: *Eos omnes jure laudandos arbitror &c. jam inde ab adoleſcentia ita me comparavi, ut bonos omnes & induſtrios quaſi Deos quosdam obſervarem & colerem, eorum vero, qui hominum generi maxime profuiſſent, ſolertiam æmulari me oportere judicarem. Itaq; cum animadvertiſſem, quanto beneficio mortales affecerit, qui libros typis excudere primus inſtituit: quantum porro noſtri ſeculi homines ad eam rem adjeciſſent, tum Enchiridiis & prope inimitabilibus literarum figuris excogitatis, tum adhibita infatigabili cura, ut optima quaque antiquorum ſcripta in manus hominum quam emendatiſſima prodirent; cœpi ego quoque in ea re, qua parte potui, varia lectionis avidos juvare. &c.*

Haultin a trouvé les caracteres grecs, que l'on a tenu & tient d'etre ces deux ſortes, ſcavoir *Royaults* & ceux de *Haultin*. *Joan. Petrejus* novas literarum formas græcosque Caracteres reperit hactenus non viſos, vid. Præf. in *Epictetum* collatum

timeri, jubente illo *Muſarum* ocello z) *Franciſco* I Gallorum rege optimo; illo inquam literatorum *Parente* chariſſimo & illuſtriſſimo. Hinc & in *ſubſcriptionibus* quibusdam ex confidentia ipſorum eorumdem *Impreſſorum*, ut vel à me *propoſitis* ambitioſas magis libris, quos ediderunt, aliquando ſubjecerunt. Audias rogo, quid *illa* contineat, quæ legitur in priori Editione *Junii Juvenalis* cum *Domitii Calderini Commentariis*: Junii Juvenalis, *Aquinatis, Satirarum libri impreſſi* Venetiis *diligentiſſimi Arte & ingenio* Jacobi de Rubeis, *natione Gallici* VIII *Kal. Majas Anno Chriſti* MCCCC LXXV. *Invictiſſimo inclyto Duce* Petro Mocœnico. Quid & *iſta*, quæ ampliſſimo cuidam *Operi Bibliothecæ Regiæ Navarræ Pariſiis* aſſuitur his verbis: *Finit lectura eximii Doctoris* Dominici de Sancto Gemino *ſuper ſecunda Parte Decretalium Libri VI, nulla Calami exaratione, ſed quadam*

---

rum eum Cod. MS. Eſt ille inventor Caracterum Græcorum, quibus utuntur paſſim in Germania; ut *Plantinus* etiam fuit primus repertor & fabricator ſuorum.

z) *Hen. Stephanus* in Opere ſuo: Muſa Principum monitrix p. 307. & ante eum *Franc. Floridus* Sabinus Epiſt. ad *Franciſcum* I. eundem dedicatoria, primi *Homeri*, a ſe in latium traducti, Odyſſeæ an. 1545. apud *Vaſcoſan*. Pariſiis in 4to, ubi ratione literarum laus elegantiſſima habetur ipſi Regi optimo.

dam artificioſa characteriſandi & imprimendi inve-tione completa feliciter & operata per Magiſtru Adam Rot, *Clericum Metenſ. Diœceſ. Anno Dom-ni* M CCCC LXXI. *Die vero Lunæ ultima D-cembris.*

Inſpice quoque & illam, qua a) *Aldus Ma-nutius*, exquiſitiſſimus ac celeberrimus ille a-pud *Venetos* olim *Typographus*, Logices ac Phy-ſices *Ariſtotelis libros*, quos promulſidis inſta-
p. 74 & mirificæ guſtationis *Ammonio, Simplicio, Aphro-diſeo, Porphyrio, Philopono, Themiſtio* & cæteris i-*genuis* ipſius ejusdem *Philoſophi Commentatoribu* præire voluit, in hunc modum concluſit: *Im-preſſum Venetiis Dexteritate* Aldi Manutii, *Roman Kalendis Novembris* M CCCC LXXXXV. Addi-tum eſt ibidem: *Conceſſum eſt eidem* Aldo IN-VENTORI *ab Illuſtriſſimo Senatu Veneto, ne qui queat imprimere neque hunc librum, neque cæter quos is ipſe impreſſerit, neque ejus uti Invento, ſ pœna, ut in Gratia.*

b) Adjiciam & aliam libri cujusdam, *Nov-tioru*

a) De *Aldo* elogium habet *Eraſmus* præclarum Adagiorum Chiliad. 2. Cent. I.

b) *ſic corrige:* Quin & illam adjiciam ex libro qu-dam *Novit. Rud.* vocato &c. Idem *Aldus* in V-gilio ſuo ſic habet, ut latinos typos Græcis conju-gamus; *Qui grajis dedit* Aldus &c. *ut ſupra p.* 72. De *Aldi* dexteritate in edendis libris v *Garzonum* in Platea Univerſ. Diſc. 129. *Po Vergilium* de inventione rerum & ſuppl. Chro

[illegible] *Rudimentum* vocati, (quem Lutetiæ Pa-
riſiorum vidimus tum in *Collegio Choleteorum*,
tum apud noſtrum *Patinum*,) comprehenſam
his verbis: *Anno ſecundum carnem Filii Dei, à
nativitate* M CCCC LXXV. *ipſa die ſanctiſſimi
Regis & Martyris* Oſwaldi, *quæ eſt V. Auguſti,
Sanctiſſimo in Chriſto Patre ac Domino noſtro* Sixto,
Papa IIII. *Illuſtriſſimo præclariſſimæ Domus Auſtriæ*,
Frederico III. *Romanorum Imperatore invictiſſimo
ſemper Auguſto ac Pio, nunc Coloniæ exiſtente, Imperi-
ali in Urbe* Lubicana *Arte impreſſoria ſpeciali gra-
tia divina, animarum ob ſalutem fidelium* inven-
ta, *Epitoma iſtud in Partes VI. juxta mundi ætates
diviſum, prius alibi non repertum, quod placuit* Ru-
dimentum Novitiorum *intitulari, Dei adjuto-
rio, qui ſupernas res ac ſubterraneas feliciter, ſua-* p. 75
viter tranquilleque diſpenſat, per Magiſtrum Lu-
cam Brandis de Schaſz *feliciter eſt excuſum atque
finitum, ut pauperes ſolvere libros non valentes, unum
tantum haberent hoc Enchiridion, loco multorum ſem-
per ad manum librorum.* &c. c)

Paris nominis alias innumeras recenſendo

 tem-

c) Annectenda demum eſt *Roberti Granjon* Chara-
cterum Gallicorum inventio illa ſcribendi ſeu im-
primendi, quæ ſcribentis Gallice ſui temporis ma-
num quam proxime reddit, ut ſcripturam ementia-
tur impreſſio, & utrum manu factum, an typis ex-
cuſum eſſe, poſſit dubitari; inquit de ea inventio-
ne *Rob. Conſtantinus* Epiſt. quadam ad Lectorem
præfixa Alexandreidi *Phil. Gualteri de Caſtellione*.

tempus me deficeret. Ergone cum *Subſcr-ptiones* ita ſe habeant, hunc aut illum Palm TYPOGRAPHICES INVENTIONIS donar-dum, aut eam *Lubecæ* oriundam cenſebimu? Quaſi vero? Ex eo nihilominus, Decane ſa-pientiſſime, firmum ac validum Probationi argumentum cum *Tuis* eruere te putas, ca-ptasque fiduciam Juris. Ac licet ex tribu-his, *Gutembergio*, *Fauſto* ac *Scœffero* nullum ali-quem ſelegeris, cui ſoli, eximii illius INVEN-TI decus & gloriam indulgeas; *Sed ſimu-Omnibus*, (quanquam neceſſe eſt, occupe-eam unicus) *ut glorioſi laboris conſortibus & re-literaria illuſtrata Triumviris* cap. 11. tuæ illiu-de TYPOGRAPHIA *Diſſertationis*, ubi d) *Jo-annis Medinbach*, *Conradi Henlif*, & aliorum, (qu-*Gutembergio* & *Anſicaro* in promovenda re *Typo-graphica* cum *Fauſto* & *Scœffero* ſuppetias tulere) oblivifceris. Attamen *Moguntiæ*, licet alibi prius

p. 76 inveniri potuiſſe concedas, primo illuxiſſe contendis cap. 22. tuæ alterius illius *de uſu & natura literarum Diſceptationis*, dum ais: *De loco ita ſentio: Omnium confeſſione certum & exploratum eſt*, Moguntiæ *demum hanc* ARTEM, *licet de ea cogitaviſſe olim aliquis potuerit*, *ad* EXERCITI-VM & VSVM *perductam eſſe.*

d) Ut fidem exhibet non ſubtextam Necrologium Abbatiæ Sti *Victoris* Pariſ. ubi de Epiſtolis D. *Hie-ronymi* Imæ omnium editionis Moguntinæ.

Vt autem Lubecenſibus non ceſſerim (quicquid referat ὑπογραφὴ primum inventam apud ſe typographiam; ita nec vobis, Moguntiæ periculum hujusce primum factum eſſe: ſed eo poſt ortum nec primo fortaſſe Ipſam divortio.

Sed demus gratis permittamusque, nullibi prius imprimi cœpiſſe: ac *Volumina* illa, & quævis alia *ſpecimina*, quæ omnium prima *Typis* excerpta ſunt, hinc exiviſſe. An ideo ſequitur, divinam e) fuiſſe repertam f) hoc loci *Induſtriam*, qua id effectum eſt? Negat Philoſophis, quam certiſſimam ac tutiſſimam veritatis eſſe regulam tute ipſe, quam quisquam, noviſti melius. Nec *Petrus Ramus*, cultor illius egregius, in ſui *ſcholarum Mathematicarum Proœmio* libro 2. nec *Theodorus Zwingerus* in amplisſimo *Vitæ humanæ Theatro*, *Purbachium* in *Tabulis* ambo ſecuti, *Typographiæ inventionem Moguntiæ* (licet primum omnium, quod ſaltem crederent, impreſſum ibi Opus fuiſſe exiſtimarent) retulerunt: ſed *Regiomonti Boruſſorum*.

Narrat Vir ille ornatiſſimus, fideique an- p.77
tiquæ & reconditioris doctrinæ titulis merito commendandus, *I. A. Schragius*, (quem honoris cauſa hic iterum nominamus) capite 9. ſui de TIPOGRAPHIÆ INVENTO Tractatus, tum ARGENTORATI cum alibi etiamnum *Libros* reperiri rudiſſime impreſſos, & qui

c) *adde*: hanc. f) *pro*: hoc, *lege*: eo loci.

qui paginarum Numeris *Quaternionibus*, Annique inſuper, quo abſoluti ſint, *notatione* careant. Vt de primis eos eſſe Tentamentis MENTELII INVENTORIS non dubitandum ſit. *Nihil ad me* (inquit *Maierus* libro ſupra laudato) *Moguntini, Harlemenſes, nec alii* &c. usque ad verba: *laudem ſibi vindicare.* (vid. ſupra Part. I. pag. 195. not.) Sed & ex *Wimphelingio* notatum eſt, multa ſuis MENTELIVM *Typis* Opera illuſtraſſe. Ac Pariſiis etiamnum copia eſt nobis
p.78 in quibusdam *Bibliothecis* prægrandis illius & ARTE, quæ nondum provecta tum erat *ætate*, tarda ac hebete (ut res quævis multo minus perfectæ, cujusmodi eſt TYPOGRAPHICE, ſimul incipere atque abſolvi g) nequeunt) plus fortaſſe XX. *Annorum Operis, Decem* nempe *Tomorum multo* ingentium ac *Regali Folio* h) Vincen-

g) pro: *nequeunt*, pone: *non poſſunt.* Nihil enim ex omni parte perfectum in humanis inventionibus eſſe poſſe credo. *Priſcianus* Grammat. initio.

h) *Vincentius Belvacenſis* a *Mentelio* editus dicitur fuiſſe anno 1473. a *Sauberto* in Appendice de Typograph. ſubjecta ſuæ hiſtoriæ Bibliothecæ Norimberg. ſed unde hoc expiſcatus fuerit, nondum legi; nam non deſignatur ullibi in ea editione, ſaltem quod mihi innotuerit; Inde putarim, id a *Sauberto* excogitatum, aut ab ipſo Typographo ſuo pte poſitum, aut per oſcitantiam intruſum in hunc locum, ut pleraque ibi alia male poſita ſunt.

centii Belvacenſis, *Typis Herois* illius primum
commiſſi, Annoque M CCCC LXXIII. e-
mendate finiti, ac proinde *priore*, quam *Tua*
vel *prima* ſint, *Tempeſtate* incepti: ſi, (ut tan-
dem fuere) non ad ſummam perducti. Sed &
commodum meminiſſe oportet *Wimphelingii*
ejusdem verborum, quibus habet, MENTE-
LIVM hac *arte* florendo, dum *Rude* tui in
ipſa nondum eſſent donati, ut jam delibavi-
mus, opes maximas congeſſiſſe proventu
Novitatis iſtius, quæ illi cum nullo tunc erat
communis. Vt ex his quoque concluden-
dum ſit, recte Principia TYPOGRAPHIÆ à
MENTELIO deducenda eſſe, ac illum eun-
dem PROTOTYPOGRAPHVM audire &
haberi debere. Quis neget hæc? Nemo u-
nus mehercule, nemo! niſi qui mala ductus
ærugine malevolentiaque offuſus ea, quæ di-
ximus, ſusque deque habuerit, & ſolem
ipſum lucere mero meridie negaverit. Ideo-
que in *Fauſto* tanta audentia non fuit, ut ex-
cuſis, uti jam monitum, *Operibus*, quibus p. 79
præfuit, adſcribi voluerit, non dicam *Mo-
guntiam Artis Impreſſoriæ Inventricem ac elimatricem
primam fuiſſe*, (ut eo fatis functo balbutiit
Scoſſerus, ejus alias *Puer* ſeu *Famulus*) ſed ne
quidem TYPOGRAPHIÆ *Authorem* ſe eſſe.
Excute, ſi placet, omnes ὑπογραφὰς, tum
hic à me prolatas, cum à Te in doctiſſima
tua de TYPOGRAPHIA *diſſertatione*, eorum
nempe Librorum, qui ante hoc *tempus* in

 vul-

vulgus emiſſi ſunt. Adjunge *his* i) *illam*, quæ *Divi Hieronymi Epiſtolis Anno* MCCCCLXX. *Mo-*

i) Sic autem ſe habet illa: *Eſt autem præſens opus arte impreſſoria feliciter conſummatum per* Petrum Scœfferum *de Gernsheim*, *in civitate Moguntia*: *Cujus nobilitati ſcribens Vir beatus ad* Ageruntiam *de Monogamia*, *teſtimonium perhibet ſempiternum multis millibus incolarum ejusdem in Eccleſia pro fide Catholica ſanguine proprio laureatis*.

Huic laudatori reddit Moguntia vicem,
Tot ſua ſcripta parans uſibus Eccleſiæ.

Anno Domini MCCCCLXX *die 7. menſis Septembris*, *quæ fuit Vigilia Nativitatis Mariæ*. *Da gloriam Deo*.

Voila les premieres paroles, que *P. Scœffer* a jettées, pour inſinuer, que Majence tiroit la gloire de l'invention de l'imprimerie, pour concluer, que *Fauſtus* etoit l'inventeur.

Pierre Scœffer, Gendre de *Fauſte*, ne ſe vante point en cette ſubſcription, que ny luy, ny *Fauſte*, ſon beau pere, ſoient les inventeurs de l'imprimerie. L'on peut de plus animadvertere, quod etiam *Scœfferus* idem ille præmiſerit Epiſtolam huic ipſi operi Epiſtolarum *D. Hieronymi*. Au Titre ou argument de la quelle ſienne Epiſtre il met ces mots: *Introductorium in Epiſtolare* B. Hieronymi *impreſſionis Maguntiæ facta per virum famatum in hac arte* Petrum Scœffer de Gernsheim. Il ne dit point qu'il *fuſt* inventeur (dans la Declaration du Roy

Loui

Moguntiæ impreſſis à *Petro Scœffero*, *Henliſio* laudato & k) *Joanne Fauſti* filio, quarum exempla reperitur *Pariſiis* in *Bibliotheca* celebri illa

Louis XI. donnée en 1475. a Paris au commencement de ce livre) de cet art, ny *Fauſte* ſon beau Pere, ce qu'il n'auroit pas manqué de faire, & de le publier par tout, ou il auroit peu. Il ne ſe vente, que d'eſtre bon imprimeur, & reconnu pour cela, qui eſt toute la vanité, qu'il monſtre. Il eſt vray, qu'il veult tousjours inſinner, comme il avoit commencé de faire du vivant de ſon ſurdit beau pere, que Mayence eſt le premier lieu, ou l'imprimerie a commencé de paroiſtre, & par la comme inſinuer, que lui & ſon beau pere doivent eſtre eſtimez a ce ſubjet, comme inventeurs, mais il n'oſe ſe declarer ouvertement, parceque le Seigneur *Jean de Mentel* vivoit encore alors, & s'eſtoit declaré, & faire reconnoitre, peu d'années auparavant, ſeul Inventeur de l'imprimerie par *Frederic* l'Empereur, c'eſt ſavoir en l'année MCCCCLXVI.

k) Ce *Joannes Fauſtus*, *Joannis* filius, n'avoit pas manqué en ce lieu icy, ny meſme au Necrologe de St. Victor, ou il eſt parlé de lui & des deux aultres, *Pierre Scœffer* ſon beau frere, & de *Conrard de Henliſ*, de dire & de faire entendre en la ſoubſcription des Epiſtres de St. *Hieroſme*, que leur Pere, *Jean Fauſte*, avoit eſté Inventeur de l'imprimerie, ſi cela euſt eſté; car cela redonderoit a leur gloire & a leur honneur: Mais il ne l'a pas fait; faiſant tou-

tes

nobilis l) *Abbatia Sancti Victoris*; ipſamque demum, quæ libris *Sancti Auguſtini de Civitate Dei* Anno MCCCCLXXIII. ibidem procuſis, & in *Regia* apud nos ſervatis, adnexa eſt. Nihil animadvertes prorſus in *illis*, nec in aliis multis notæ congeneris, quas percurrimus oculis, quo merito glorieris. *O infelix Moguntia!* ſi Tibi TYPOGRAPHIAM non valentioribus adſtruxeris fundamentis: non aliis rationum ponderibus atque momentis; non denique melioribus Plagii à Te commiſſi crimen turpe amoliaris defenſoribus. Nec m) *Petri* iſtius, qui te primus præfracte *divinæ Artis inventa* gloria nec merita cohoneſtare auſus eſt, temerariis n) *Subſcriptionibus* un-

---

tes ſortes d'aultres allegués, pour taſcher a le faire entendre, & pourtant s'expliquer, s'il eſtoit repris par perſonnes, les quelles y pourroient avoir intereſt.

l) Vidi etiam aliud ſimile exemplar in domo Compactoris, nomine *Beullier*, in Area Collegii Cameracenſis, die 10 Julii anni 1658.

m) *Pierre Scoeffer* eſt le premier, qui a dit, que l'invention de l'imprimerie s'eſtoit fait a Majence.

n) Apud Clariſſ. *Puteanus* habetur Opus *Valerii Maximi*, Romanæ urbis juris peritiſſimi, i. e. liber factorum & dictorum Memorabilium ad *Tiberium* Cæſarem, in cujus calce hæc ſubſcriptio legitur: *Præſens* Valerii Maximi *Opus præclariſſimum* in

unquam urgebis magis. Neque quoque, tu *Fauſte*, qui, te minime cogitante, nedum expetente, *inventoris* honore o) decoraris à tuo illo p) Hectore, hoc eſt *Scœffero* Nepote, ἀλαζὼν ἀπολέγοις diffluente Gerrone, ac ſuo vel ipſo q) *Parente* r) jactantiore ac putidiore oſtentatore; ut hoc *Hyperbato*, quod *Triſmegiſti Opuſculo de Poteſtate & Sapientia Dei*, interprete *Ficino*, velut impurum Centonem pretioſis veſtibus, vel vilem pannum purpuræ attexui, conſpicere eſt; ubi futiliſſimus ac rerum inaniſſimus ille *Suffenus* ſe ita miratur ac effert ridicule: *Deſideratiſſimo* CHRISTI JESV *Optimi Maximi auſpicio vel maxime fretus, extremam jam quam lepido huic opuſculo manum impoſuit feliciſſimus ille vir*, Joannes, *cognomento* Opilionis, *primarius civis Metropolitanæ Vrbis Moguntiæ*

in nobili urbe Maguntina Rheni terminatum anno MCCCCLXXI. XVIII. *Kal. Jul. per egregium* Petrum Scœffcrum *de Gernsheym, artis impreſſoriæ Magiſtrum, feliciter conſummatum.*

o) pro decoraris, *lege*: donaris.

p) *Jean Scæffer* eſt le premier, qui a dit, que *Fauſte* étoit inventeur de l'imprimerie.

q) Parens autem ille fuit *Petrus*, qui quidem primum propoſuit, Maguntiam eſſe inventricem, ut deinde inſinuaret, *Fauſtum* eſſe inventorem, cum primus fuerit Impreſſor ſeu Typographus Maguntiæ.

r) Ventoſiſſimo, *Cic.* XI. Epiſt. Famil. ep. 9.

tina, feliciſſima eorum propagine ſatus, qui divin[...] ſtro Chalcographiæ Artem propitiis fatis invenera[...] Anno Virginei partus MDIII. *octavo Eid. Apri[...] Proinde Lector vale, ſiquidem lecta boni æquique c[...] ſalueris*: (quanta arrogantia, quanta verb[...]rum inanitas & inſolentia!) *ſin minus, effic[...] ſapientiſſimus indulgentiſſimusque Parens ille Deus, [...] veſtigio reſipiſcas. Iterum atque iterum vale, h[...] maniſſime Lector. Impreſſum atque expletum eſt di[...] vinum præſens opuſculum, in nobili urbe* Moguntina, *Artis Impreſſoriæ Inventrice Illuminatriceque prima*, (eia ſtultiſſime!) *per* Joannem Scœffer, *Anno Domini* MDIII. *in Vigilia Palmarum*. Non vaniſſima inquam illa, ac in Tuis *Tuorumque* laudibus profuſiſſima ὑπερβολὴ, aliisve monetæ ſimilis, quas legimus, ex Officina tua manantibus; *Quinta velutionis vel ultra jus obtinuiſti*, à quo ſcilicet nulla amplius *Provocatio* fieret; cum non ἐν ἀγορᾷ, ubi αἰψεύδειν oportet, id pronuntiatum ſit, ſed in *Typographeio* ſeu in umbrâ prolatum; atque abs eo, qui non longius *Artis*, qua de agimus, arceſſit *Ortum*, quam à *tempore*, quo clam primum *Moguntiam* irrepſit, hoc eſt s) Anno M

s) *Naudæus* in Conjectione ſua Cauſæ Kempenſis p. 13. neſcio qua nova demonſtratione, (ut eſt in hac re mentis non ita conſtantis) aſſerit, *anno* 1459 *demum Moguntiæ a* Fauſto *inventas ære fuſas & fectiles literas*. Sed eo loci nimia videtur offuſus

MCCCCL. ut ex iſta omnibus nota pervulgataque *Subſcriptione*, quam *Hiſtoriarum Trithemianarum Breviario*, ac *illi* quoque, quod *Eccleſiæ Mudenſis* eſt, ſubjecit, probatur evidentiſſime, quæ ſic habet: *Impreſſum ac completum eſt* &c. (vid. ſupra Part I. pag. 273. ſq.) Retinuerunt autem hi duo prænominati & cætera, quæ p. 82 ſupra relata ſunt. Nam levium & inanium verborum ſemper ambitum quærit, nihilque non proponit Jactator ac Venditator ille in omnibus pene librorum à ſe procuſorum *Subſcriptionibus*, quo de ſuis *Suorum*que laudibus ac meritis mendacia pro veris, pro gravibus ludicra infundat ac perſuadeat. At enimvero conſtans eſt opinio, jam usque abs *illo* prioribus ducta temporibus, eaque & *Germaniæ* univerſæ, & etiam *Europæ* firmata conſenſu, locisque *Authorum* omni exceptione majorum luculentis & innumeris, atramento temperato velut & calamo, quin & charta dentata, ut loquitur *Cicero*, expreſſis inculcata, hanc *reſupine* ſcribendi rationem nimiam miram incredibilemque Anno M CCCCXL. inchoatam fuiſſe. Itaque t) mel- p. 83 litus

indignatione in D. *de Launoy*: nam qui alias, cum etiam ipſe *Joannes* hic *Scœffer* contendat anno 1450 id inventum Moguntiæ & duobus poſt annis completum fuiſſe.

t) *Valde jam lautus es, qui gravere literas ad me dare,*

litus es ac urbanus valde, *Scœffere*, d
ultro fidei univerſæ repugnas, ſo
contendis, ſolum duobus poſt *Luſtr*
Moguntiæ à *tuis* tentatam, ac biennio t
inde perfectam. Quo *Diploma* adduci
tate à te refertum, fucoque oblitum, r
ſpecie candidum atque ſincerum, qu
Arte inventa *Septuageſimo* ſupra *ſextum*
MENTELIO vero eadem à *Frederico*
atque confirmata quinquageſimo quar
blanditus atque emendicatus es à *Max*
no; dum *Livium* à te impreſſum (eo ſiq
recta *Privilegium* dirigitur) venalem h
privatim cuperes. Vbi propoſitis ac
latibus acquieſcens tuis, ut moris eſt,
ſeu potius ipſius *Reſcriptorum officinæ Pr*
Vir magnificus Quæſtor ejus nomine, hæ
Maximilianus *divina favente gratia &c.*
ac fideli nobis dilecto Joanni Scœffer, *Cha*
pho Moguntino. Gratiam noſtram Cæſaream C
bonum. Cum, ſicut docti & moniti ſumus fid
rum teſtimonio, ingenioſum Chalcographiæ inv
Authore avo tuo, felicibus incrementis in u
ſum *orbem promanaverit: & fere omnes Cha*
phi non modo per imperii ditionem, ſed alia et
gna gratia ſeu privilegio de non imprimendis li
officina eorum manantibus, ſecundum vim obte
P.24 *vilegii gaudeant, ne eorum irritus labor fia*

dare, homini præſertim prope domeſtico. Ci
Trebatium lib. VII. epiſt. 14. ad Famil.

Datum in oppido noſtro Wels, *die decima nona Decemb. Anno* 1518. Vbi iterum mihi ad te converſo, *Moguntine* mi homo, animus eſt exclamare cum Virgiliana Junone!

> *Egregiam vero laudem & ſpolia ampla refertis,*
> *Tuque Puerque tuus, magnum & memorabile nomen!*

Ain tandem, putasne vana tua prædicatione atque hoc potenti quaſi ariete invictum veritatis robur tractæque per tempora fidei certiſſimæ argumenta ſuffringere? Ain inquam, putasne aliam te poſſe gloriam decerpere, quam *Typographices* à *Moguntia* (ubi à *Gensfleiſch* edoctus) u) per orbem *propagationis*? Quid enim aliud ſibi volunt hæc verba: *Cum ingenioſum chalcographiæ inventum, Authore avo tuo, felicibus incrementis in univerſum orbem promanaverit*: niſi quod fueris x) *Auctor* equidem *Progreſ-*

u) *adde*: es.

x) Hoc confirmatur verbis ipſius *Joannis Scœfferi* ſupra p. 63. poſitis, ubi ſic habet: *Retinuerunt autem hi duo*, Fauſtus & Scœffer, *hanc artem in ſecreto, quoad tandem anno* 1462 *per ſuos familiares in diverſas terrarum provincias divulgata, haud parvum ſumſit incrementum.* Hinc in MS. Moguntiaco a *Nic. Serrario* laudato, hic pag. 52. propoſi- & in loco allato *Trithemii* p. 53. *divulgator* s vocatur *Pet. Scœffer, Fauſti* famulus & Gener. que enim recte conſtrui poteſt latinitas illa, (*Inge-*

greſſus & Incrementorum, ſed inventæ ja
ſeu clarius, Te ipſam jam natam ubil
ſperſiſſe atque propalaſſe. Quam t
dem aut *Puero* tuo *Petro* illi *Scæffero* (qu
peram volunt quidam *typos fuſiles* indu
Protomolybdographum Moguntiaci
ſe) cum pluribus aliis communem no
demus.

p.85 At vitilitigabit aliquis, Hypallager
verbis; ſicque te ſemper habere, q
flictim deperit ac ſectatur ſtultiſſime
us ἑαυτὸν τιμωρούμενος ideo ille *Scæfferus*

Sed inſpice precor, quid *Lege ſepti*
XXVI. *de diverſis Reſcriptis & Pragmatici*
onibus libri I. Codicis edicatur. *Unive*
ſcripta ſive in perſonam Precantium ſive ad

---

genioſum Chalcographiæ authore avo tuo inv
ſi velis intelligere per hæc verba aliquen
Fauſtum, inveniſſe Chalcographiam, po
dem debuiſſet *ingenioſam Chalcographiæ av*
ventum, alias nullus illorum verborum e
niſi quem ego hic dedi: Præterquam quo
legii hujusce authoritas firmata eſt ſigillo &
Jacobi Spiegelii, quod non factum fuiſſe
hæc verba potuiſſet intelligi alius, quam
lius, & ille maxime, quem quidam inte
Nam *Spiegelius* ipſe *Joh. Mentelio* adjudica
tiam hujusce divinæ inventionis, ut duob
cis laudatis hac in diſſertatione p. 21. & 42
ravimus.

ces Judicum manserint; quæ vel Annotatio vel quævis Pragmatica Sanctio nominetur, ſub ea conditione proferri poſſumus: Si preces veritate nitantur. *Nec aliud fructum precator mendax oraculi percipiat impetrati, licet in Judicio afferat veritatem; niſi Quæſtio fidei precum Imperiali beneficio monſtretur inſerta.*

Abi ergo nunc, *Fauſte,* ſolidioribus hiſce ac præſtantioribus *Partium* tuarum vindiciis eſt opus, ſi tuis Deam y) *Typoſinam* Penatibus accenſere volueris: Sin minus, (ut cœlo ſane Luna deduci poteſt facilius) præpoſtera ambitione illius Tuque tuique moveri abſiſtite. Nolim tamen, Vir bone, ea modeſtiæ laude fraudari te, quod in fine *Operum*, quæ te curante atque allaborante procuſi ſunt, *Metropoli* tuæ (quam *Typographices* datæ conſciam apud ſe neutiquam noveras) hunc honorem deferre, ac una ſimul & eadem fidelia tibi attribuere non ſategeris. Sed nihilominus tamen apud omnes nunquam non inſimulandus exiſtes, ac ingrati *p.86*
animi culpæ ſemper accuſaberis; quod nec *Gutenbergii* puta nec *Genſfleiſch*, Magiſtrorum in Arte tuorum, nec INVENTORIS ipſius & PROTOTYPOGRAPHI (quod unum fieri non potuit abſque piaculo gravi) mentionem feceris. Quod toties quoties mecum ipſe perpendo, ac dolo malo quæſitum

y) Ita vocatur ab *Henr. Stephano* in poëmate.

tum de tanto *Heroë* ſilentium recogito, ſe-
per inique fero profecto, ut ex neceſſita-
debeo, ac indoleo plurimum, quod apu
z) pleroſque a) ſingularis in diſciplinaru
ſtudiis ingenuarum commendationis præj-
dicio fuerit TYPOGRAPHIÆ Authori. S
ut licet poſt multa annorum Curricula, p
quæ filiis & nepotibus ſuis non verba, ſe
b) *verbera* pro patria nobiliſſima, &
c) *grave Martis Opus*
ut plurimum ſtudio fuere, *Exoriar* ipſe hodi
illius (d) præfiſcine dixerim) *ex Oſſibus ulto*
tar

z) Puta D. *Naudaeum*, qui, quia Codices aſſerunt primarum Editionum apud Moguntiam, ideo vult inventionem referri acceptam huic loco, ſed non ſequitur.

a) *ſic pone*: Singularis in ſtudiis diſciplinarum ingenuarum &c.

b) Familia *duris ſtudiis aſſueta Gradivi. Buchanan* in Epithalamio *Franciſci Valeſii* & *Mariæ Stuart* v. 202.

c) *Virgilius* Æneid. VIII. v. 516.

d) *Lipſius* ſui Lovanii lib. 2. cap. 8. pag. 63. meminit fortiſſimi Guillelmi de *Rode* equitis, & *Mabiliæ de Calſtris*, nobiliſſimæ mulieris, ut in quorum familiis inſertus ſit. Quod fortaſſis quibusdam vanitatis aliquid habere videretur: ſed cum verum ſit, quid mirum? Ita *Scaliger* gloriabatur, ſe gentem ducere a Principibus Veronenſibus: ita *Flore*
Chri

tam invidioſæ taciturnitatis, clamem, poſtulem, implorem Deûm atque hominum fidem. Nec enim ego, qui literatæ propius Militiæ addictus ſum, tot vexatus *ſermonibus*, e) avitæ noſtræ laudis honores transverſum non tantum agentibus, ſed & immeritis mancipantibus: Tot inquietatus *objectionibus*, nulli alii fundamento innixis, f) quam aut *vulgi* erroribus, aut inſubide propoſitis *Adriani Junii* g) fabulis & puerilibus næniis, aut puris putisque *Scæfferorum* h) ſycophantiis, quivi me continere, ſomnoque inerti ſplendidiſſimum Decus *Patriam* ita deſerere, quin jam tandem reponerem, atque cogerem tum hosce, tum illos *Moguntinenſes* & *Batavos*, eam, quam ſibi hactenus male arrogarint de Arte victoriam, cum pudore ac infamia revomere. Ingenuorum ac liberalium ſemper hominum fuit,

p. 82

Pars II. Y ani-

Chriſtianus, ita *Camerarius* junior de ſe ſuisque prædicant. Deſinant itaque invidere quidam.

c) *Scande ſuper titulos & avitæ laudis honores*, *Lucanus ad Piſonem* in Panegyrico. v. 33.

f) *pr.* quam, *lege*: niſi.

g) *Jo. Iſaac. Pontanus*, qui ſuo operi de rebus & vita Amſtelodamenſium attexuit duo opuſcula, abhinc CL. annos ſcripta, in quibus mentio fit urbium Bataviæ, nihil habet de Typographia in urbe Harlemenſi.

h) vid. *Mallinkrotius* c. 6. ſuæ Diſſert. de Typogr. p. 57. ut ſupra p. 50. notatum.

animi dotes excelſas & acta præclare
hoſte laudare, fateri, publicare:
Scœfferorum velut agreſtium & Opicor
nime; qui dum probe conſcirent, u
quo TYPOGRAPHIA veniret, (cum
bergius ac *Gensfleiſch*, qui *Moguntiam* furt
pertulerant, ſe orbi dediſſe non d
ſubticuerunt tamen *Authorem*, ac i
conati ſunt, non voce tantum in *Colloq*
& poſitis in fine *Operum*, quæ edide
que vulgarunt, *Adſcriptionibus*, atque
rem monitis, hanc à ſe manaſſe. O
tam audaciam! quam ne quidem ipſa
laris Authoritas *Frederici Cæſaris*, qua
eximium, JOANNEM MENTELIVM
M CCCC LXVI. REPERTOREM *Art*
vit; & ſuffragante veritate, non ta
quam *Libito* in futurum aſſeruit, re
p.88 valuit ac obruere. Ipſe namque ad
homo ſublimitate mentis, animique
non minus, quam Nobilitate atque
claritate præcelſus, *Moguntiam* ac *ſuos*
iſtius gloriam ſolennem, ſibi uni d
proterve ambire, non palam quidem
te, ſed verſutia & *arte*; ſeque nequi
quo eo diſcaverent, multoties clama
etiam quiritaſſe, *Imperatorem* adiit,

- - - i) *ipſi memorat Nomenque Decus*
Quidve petat, quidve ipſe ferat.

---

i) Hos verſus *Statius* habet.

qui utique diu cum pluribus, ex quo de *Arte tam mira* rumor inceſſiſſet, quæritarat, cujusnam hæc eſſet? (nam *typographica Moguntinenſes Opera*, ſive poſt *diſcidium* inter ſe, ſive ante, non deſignabant *Authorem* illius, in *Editionum ſuarum Subſcriptionibus*;) uti cum eſſet is ipſe ſupremus Arbiter, ſuæ cauſæ *vindicem* agere, non indignum duceret, & impotenti *Vrbi ſuisque* frenos injicere non refugeret. Annuit *Cæſar* libenter, juſſitque hunc ipſum,

k) *Cui nec deformes obſcuri ſanguinis ortus,*
Nec ſine luce genus,

incomparabilem Virum l) ſolum INVENTOREM audire, Interdicto perpetuo, ne quisquam deinceps illius perſonam temeriter aſſumeret; eoque nomine, *Capiti* m) *gradientis Anti* LEONIS, qui in ſcuto ipſius *Gentilitio* n) *phœnicei coloris* depictus erat, ſu- p. 89

 per-

k) *adde*: - - - (*quanquam fortuna Parentum*
Artior expenſis) *etenim de divite ritu*
Ponere purpureos infantia adegit amictus,
Stirpis honore datos, & *nobile pectoris aurum.*
Protinus exerto dextrum riſere ſorores
Aonides, puerique chelyn ſummiſit, & *ora*
Imbuit amne ſacro jam tum tibi blandus A-
pollo.

Statius Sylv. V. carm. 3. v. 117. ſqq.

l) *adde*: Jo. Mentelium.

m) *lege*: rapacis vel potius reptantis. rapax leo, *rampant* ex *Spelmanno*, inſilientis, irruentis,

perimponi præcepit CORONAM &
Auream: Quemadmodum etiam *Illi*
pro more *Imaginum equeſtris ordinis* ho
o) *caſſidis Apici* accumbebat, p) *pennarum*
rum faſciculum, quibus ille conſulto pal
(ut nihil de q) Inſignibus ad laudem Vi
ſcure nunciari oportere ajebat) viſus
luiſſe MENTELIVM, qui ſingularem
Scriptionis ſpeciem, quæ PENNIS in
r) Literarum *Formis* ac *Typis* ſubtiliſſi
cum miratione inventis, (quo nunqu
rum penetraverat Ingenium) prod
s) CORONA PENNISQVE, velut in
Principem, ut ſpicis veteres *Frugum D*
dimire. Sic t) *Domitianus Statium* ob c

n) Coccineo colore ex minio.
o) Galeæ. p) Penna argentea faſtigiatus. C
q) Ex *Cuſpiniano* in Vita *Friderici* III. Ro
peratoris.
r) Hinc *Joan. Scotus* in ſuis Editionibus, e.g
graphia *Ptolemæi*, ſic habet: Jo. Scotus *I*
cepit, i. e. impreſſit.
s) *Dionyſius Lynceus*, homo Romanus,
Vir ingenio, connexionis inter literas fui
tator, ex iis ſyllabas, ex ſyllabis conficien
nes. Propter quod ad ſempiternam tanti
moriam ac beneficii, in Capitolio Statua
pa Rom. collocavit, inquit *Pet. Ang. Sper*
bilitate Profeſſorum Grammaticæ & hu
libro pag. 8.

præſtantiam honorifice coronavit; ſic etiam *Ottomanus*, Turcarum Dominus, u) *Gentilem Bellinum*, Civem Venetum, ob pingendi artificium, equeſtri dignitate ornatum ad ſuos remiſit. Quod ſane FREDERICO non minori gloriæ ceſſiſſe putandum eſt, quam *Scipioni* quondam *Romano*, qui ad *Monumentum* ſuum x) *Ennii* ſtatuam, aut *Aſinio Pollioni*, qui in *Bibliotheca* ſua ipſam *Varronis* imponi juſſere.

Ac quamvis rei familiaris exiguitas, bonæ mentis ut plurimum y) ſoror atque contubernalis, (in quam perficiendæ atque ad ſummam ducendæ admirabilis *Artis* ardore MENTELIVS incurrerat) in *Frederico* debuiſſet expetere z) *Lyſandri* in *Antilochum*, Poëtam eximi- p.90

 um,

t) *Jo. Edonardus du Monin* Epiſtola Dedic. ſuæ Bereſithiados ad *Mich. Huraltum* id notavit.

u) *Sabellicus* in Hiſt. Veneta Dec. 3. lib. 9.

x) *Plinius* lib. 7. Nat. Hiſt. c. 30. *Laertius* in *Diogene* lib. 7. cujus tumulo ſuperimpoſuere canem ex pario marmore Corinthii. *Archimedis* ſepulchro ſphæram cum Cylindro impoſuere Syracuſani. vid. *Tullium* lib. 5. Tuſc. Quæſt. cap. 23.

y) *proxima & quaſi conſanguinea*, *Columel.* præf. lib. 1.

z) *Jo. Eduardus du Monin* Epiſt. Dedic. ſuæ Bereſithiados. *Malnit*, (inquit de ſe *Thuanus* in calce lib. III. de re Accipitrar.)

· · *varios hominum contemnere fumos:*

Ma-

um, cui pileum a) argenti plenum re
potius animum, quam *Ejusdem* in b)
tium, Poëſeos utique non vulgarem ar
quem corona donavit; maluit tamen
ſemperque virentibus gloriæ titulis &
ribus fruiſci, gaudere, beari; ac illo
re dignitatis illuſtri *Majoribus & Poſteris*
cere ſuis, quam c) fluxis opibus non

Fabulæ fuit cum ſuis riſuique M
tunc temporis, nec, ut plebejam deceb
tire auſa eſt; donec elapſis ab em
MENTELII gratiam Imperatorio *Reſti*
Annis depudeſcere cœpit *Petrus Scœfferus*
tionum ſuarum plerisque hinc inde
cinatis pro *Moguntia Subſcriptionibus*, fal
ſertione & mendacio veritatem, ut
priam MENTELIORVM hæreditaten
quentibus; cujus generis eſt illa, quæ
in fine Codicum Æternæ Sapientiæ,
ſecundæ *Moguntinenſis* ad annum M
LXXII. initæ, quos hic etiam in no

Maluit ille ederas & lauro ſponte virent
Quam ſpolia & macra pingues de pace tri

a) alias, auri.

b) *Plutarchus* in vita *Lyſandri*.

c) *Divitias alius fulvo ſibi congerat auro,*
Et teneat culti jugera multa ſoli.
Quem labor aſſiduus vicino terreat hoſte
Martia cui ſomnos claſſica pulſa fuge

d) *Bibliotheca* inſpeximus. Concinnata autem eſt illa partim ex ea, quæ affixa eſt *primæ* eorumdem *Librorum Editioni*, antea relatæ; partim ex *alia*, quæ *Catholiconi* toties indicato ſubjecta eſt, & qua quondam erectus ac merito incitatus *Artis* INVENTOR heroicus *Fre-dericum* III. humanum tunc *Jovem* vocavit clamore veritatis. En ſeries ipſius: *Præſens hoc Opus præclariſſimum alma in urbe Moguntina inclytæ Nationis Germanicæ, quam Dei Clementia tam alto ingenii lumine donoque gratuito cæteris terrarum nationibus præferre illuſtrareque dignata eſt, artificioſa quadam adinventione imprimendi ſeu characterizandi abſque calami exaratione ſic effigiatum, & ad Euſebiam Dei eſt induſtrie conſummatum, per Petrum Schoeffer de Gernsheim, Anno Dominicæ Incarnationis* MCCCCLXXII. *in vigilio Matthiæ Apoſtoli.* p. 95

Quæ tamen abunde, ut nec ſimiles, cum ad ambitioſum pro *Moguntia* palatum non faceret, & rem pro arbitrio non exponeret, in aliis poſtea non adumbrate id egit, ſed ab-

At mea paupertas vita traducat inerti,
Dum meus aſſiduo luceat igne focus.

Tibullus lib. I. el. I. v. 1-6.

Non illum Cereris &c. (vid. Part. I. pag. 514. ſq.) It. *Quæſivi nomen, quærat avarus opes.* Titulus eſt ſepulchri cujusdam.

d) In *Mazarina* nempe, ut nobis innotuit αὐτοψίᾳ ipſamet.

ſolute clareque; velut apparet in illa,
Juris Inſtitutionibus appoſuit, Anno M
LXXVI. atque in altera, quam *Sequenti*
me, *Deciſionibus DD. Rotæ*, quarum utri
pereruditе Decane, meminiſti notat
te. Neç tibi ſoli, fatemur, fucoſæ fu
que fallaces tam bellæ ſolaque ſpecie e
Inſcriptiones, ſed multis pariter aliis, a
tatis non tenuis *Scriptoribus*, quos hic a
re non neceſſe eſt.

p. 92 Atque id ſane moleſte noſtrum I
TOREM tuliſſe valdeque excanduiſ
dubitaverim, hominem videndo tam pl
tamque perfrictæ frontis & levem; t
quam audacem, duri oris ac impude
ut neque *Formali vindiciarum Authoritat*:,
juſtis pro *Argentorato* rationibus; qu
propriæ, quæ non poterat non ipſum
guere, Animi conſcientiæ acquieſceret,
- - - - e) *Adeo immanis gloria falſi*
hunc ipſum hominem ambitioſum u
Sed uno abs illo tantum non *Anno*, nu
quam ſecundus demerendis hominibu
tis & Ævi cujusque, mirabili *Compendio*
di ſeu literas celerrime confingendi e
tato *Artificio*, MENTELIVS, plenus anni
noribus & f) liberis, (quæ argument

e) *Buchananus.*
f) Deus ipſe in vet. Teſtamento iis, qui man

planiſſima benevolentiæ cœleſtis) humanitate *Straſburgi* exutus eſt, ac propter virtutem cœlo receptus, priusquam Bambalionis iſtius g) Decus ſic ſuum collutulare nitentis, jactantiam refrænare poſſet, ac audaciam retundere; ut ex vetuſto codice, *Liber pulſuum Mortuorum* appellato, cathedralis Eccleſiæ, quam *Münſter* vocant, ſuperbæ inquam iſtius Ædis, quæ magno ſuo merito inter miracula recenſetur orbis, quo ab omnibus omnium ordinum hominibus, ut in magnifico eoque digno Mauſolæo, perhonorifice ſepultus„ eſt, patet, ea nimirum formula, quam ad me miſit Vir magnificus, & ætatis noſtræ gloriam exornans ſuis virtutibus, *Gaſpar Berneggerus, Matthiæ* illius, jam nominati, filius: *Item* h) *obiit* (ea ipſa eſt) *Dominus* JOANNES MEN-

 TE-

coluerint, inter cætera præmia liberorum copiam, ut magnum quoddam & eximium bonum, pollicetur, inquit *Muret.* in I. Ethicorum.

In republica Maſſilienſium nullus conſequebatur dignitatem Timuchi, (i. e. dignitatis honore per totam vitam illuſtris ob merita) cui nulli ſunt liberi, aut cujus ſtirps inter cives non per tres ætates duraverit. *Strabo* lib. 4. Geogr. p. 179.

g) Honori inſidiari *Politianus* diceret.

h) *Gabr. Naudæus* adeo cæcus invidia in *Joan. Launojum* V. C. Theol. Pariſienſem, ita efferatus, ut pro illuſtriſſimo illo Viro *Joan. Mentelin*, ita ſcri-

TELIVS, IMPRESSOR, *Sabbato poſt Conceptionem Virginis* MARIÆ *Anno* M CCCC LXXIIX. *E factus eſt ei pulſus cum campana magna, Dominica ſequenti. Qui quidem pulſus ingentis Campanæ illius fiebat tum tantum denatis Principibus, aut aliqua dignatione ac meritis ſupra* i) *profanum vulgus evectis hominibus.* O felicem fortunatamque tanto cive *Straſburgum*! o mirificam, ut olim *Argenti*, (à quo tibi nomen eſt,) ſic ætate Majorum k) promicondam *Literaturæ formalis*, quæ *Procuratore* hoc ipſo eruta eſt, ac per orbem diſperſa! o pietaticultricem ſummopere *Gentem*, quæ fatis functum l) *Semonem* & jam *In-*

ſcribit vulgus Germanorum, aut *Menthelen*, vel *Manthelen*, qui Alſas erat, putaverit eſſe *Manthen* illum impreſſorem, qui ſocius erat *Joannis de Colonia*, quique erat eodem pene tempore, ac noſter Prototypographus, ſaltem dum ſenex admodum eſſet inventor Typographiæ, ille florebat ætate, ſed erat ex inferiore Germania oriundus de Gerrethzen, videlicet pago circa Coloniam, & quum ille ſupervixerit longe ipſi *Joanni Mentelio* noſtro, erroris me voluit inſimulare *Naudæus*, & in eo fabam contra me quandam inveniſſe putabat, ſed fruſtra fuit, ut notavi adverſus *Riolanum* ad p. 97.

i) *dele*: profanum. *Et non plebejos luctus teſtata Cupreſſus. Lucan.* lib. 3. v. 442.

k) *Tibi res antiquæ laudis & artis. Virgilius* 2. Georg. v. 174. ubi de laudibus Italiæ.

l) *Semo*

Indigetem, ſupremis honoribus, m) Campanæ nempe majoris, ſeu ærei vaſis immanis auguſtiſſimi *templi beatiſſimæ Virginis*, ingenti pulſu atque boatu, quo videlicet Chriſtiani DEO Opt. Max. cultum exhiberi, & vota ac preces, quæ fiunt pro mortuis atque funduntur, in altum evehi efferrique opinantur, n) pompa ferali, exequiis & laudatione funebri proſequuta ſis; hiſque confectis etiam curaveris, p. 94
In-

l) *Semo vocatur* Mercurius, *quia fere in infimis collocatus erat*, quemadmodum Semones vocabant eos Deos, qui in *infimis cenſebantur. Majores ſcilicet hominibus, minores Diis*. *Fulgent.* de Vocibus Antiquis, & *Scaliger* c. 29. Auſon. Lect. lib. 2.

m) *Paulinus*, Epiſcopus Nolæ urbis primus, ut referunt, in ſuam Eccleſiam campanæ uſum invexit. Correxit ſcilicet Vir ſanctiſſimus abuſum Gentilium ſacrorum, & ad pia munera transtulit, ut nimirum ejus ſtrepitu & ſono excitari poſſent ſemotius habitantes ad conciones precationesque. vid. *Magium* de Tintinnabulis.

n) *Tacitus* lib. 2. Annal. cap. 83. ubi de morte *Germanici*, qui ſic incipit: *Honores, ut quis amore in* Germanicum *aut ingenio validus, reperti decretique: ut nomen ejus Saliari carmine caneretur; ſedes curules ſacerdotum Auguſtalium locis, ſuperque eas querceæ coronæ ſtatuerentur, ludos Circenſes eburna effigies præiret, neve quis flamen aut augur in locum* Germanici, *niſi gentis Juliæ, crearetur. Arcus additi Romæ* &c.

Inſtrumentorum, quibus TYPOGRAPH
ſingendæ, qua tractandæ, uſus is *Heros*
Figuras ipſius lapidi ſepulchrali exſcu
ut his quaſi digitis monſtraretur, in
quieſcere tam ſtupendæ & à nulla no
mirandæ INVENTIONIS *Autoris!* Sec

---

o) *adde*: tanquam id Vigiliarum ſuarum in
niſque adeo palmarium, ut his &c.

At pius Æneas *ingenti mole ſepulchrum*
Imponit, ſuaque arma viro, remumque tub

Virgilius Æneid. VI. v. 232. ſq.

Veteres clarorum Virorum monument
rabant imagine aliqua, mores eorum ac ſt
ferente, inquit *Franc. Junius* de Pictura V
p. 97. ubi pulchra in hanc rem. In Clauſt
thurinenſium Pariſienſ. tumulatus eſt *Joan*
ero Boſco, ac ſepulchrali lapidi inſculpta eſt
qua oſtenditur, eum fuiſſe in diſciplina ſp
principem. Commemorat *Cicero* lib. V.
Quæſt. cap. 23. Archimedis ſepulchrum, c
Dionyſio, Syracuſanorum Tyranno, loquit
nobiliſſima, inquit, *Græcia civitas, quonda*
etiam doctiſſima, ſui civis unius acutiſſimi mon
tum ignoraſſet, niſi ab homine Arpinate dic
Hæc *Tullius* de *Archimedis* ſepulchro, quod
Ramus lib. I. Schol. Mathemat.

Sunt & aliæ artes, inquit *Lactantius* lib. I.
quarum Repertores humanæ vitæ plurimu
fuerunt. Cur non etiam illis attributa ſun
pla? &c.

quid id eſt, quod in gratiam iſtius perhumaniter effecere hi cives, non tantum eſt ſane, quin hoc INVENTVM cœleſte non ſuperet ſuum. Et vero, ſi p) *Philtatius Athenis* ſtatua donatus eſt, quia *glutine* libros continendi rationem dediſſet; ſi *Mentor* & *Apelles*, ſi *Polycletus* & *Protogenes* tum pingendi, cum ſculpendi præcellentes artifices, ideo divinis concelebrari laudibus meruere, quod illuſtrium ſimulachra virorum & imagines graphice formarunt & lepide; Quid potuit huic noſtro condignum MENTELIO decerni? qui non *Libros*, ut ille, modum compingendi, ſed eosdem miro artificio effingendi; non, ut hi, mutas corporum figuras, inanes, parumque admodum profuturas; verum eloquentes & ſolidas minimeque mutabiles animorum icones, nec non præclariſſima ingeniorum monimenta, beneficio *Typorum*, quos *prior* ſuggeſſit, exprimere docuit, & intermorituris nunquam chartis (quibuscum venerabile nomen ſuum victurum eſt,) æternitati conſecrare. Abſit tamen, o ſplendidiſſima & florentiſſima ARGENTORATENSIVM Civitas! ut non in eo Te non gratiſſimam dicam, quæ omnibus inclytiſſimæ Claritudinis decoribus *Civem* tuum ornaſti, Poſteritatique meritiſſime commendaſti. Hinc etiam p.95

p) *Photius* in Bibl. cod. LXXX. & *Caſaubon.* ad *Sueton.*

etiam ab *Arte*, cujus q) PRINCEPS is fuit, du-
cto nomine ſimplici quidem ac nudo, ve-
rum perhonorifico & κατ' ἐξοχὴν dicto, F
volente, indictus eſt proxime ſuperiori *Epi-
graphe*; ſicut *Virgilius* Poëta, qui r) *Poëtarum*
Rex extat; ut qui nempe cum viveret, ſolum
teneretur amore virtutis, non ambitione du-
ceretur inani:

Pieriam tenui frontem redimire corona
Contentus, fama nec dare vela ſua.

Vt apud *Martialem* s) *Imperator* ille. Sed nec
ſpecioſius ſe gerere amavit, in iis, quas illu-
ſtris-

q) Parens.

r) Cum poëtam dicimus, nec addimus nomen, inquit *Juſtinianus* lib. Inſtit. Tit. 2. ſubauditur apud Græcos egregius *Homerus*, apud nos *Virgilius*. *Homerus*, inquit *Cicero* in Topicis, *propter excellentiam commune Poetarum nomen apud Græcos effecit ſuum.* Vide *Senecam* Epiſt. 8. *Plutarch.* lib. 4. Sympoſ. *Galenus* autem ſic eam in rem ſcripſit: Conſueverunt homines, quæ in quoque genere præſtant, ipſis quoque generis nomen proprie tribuere.

Cujus inventionis (de modo lapidem ex veſica extrahendi loquitur) repertor *Ammonius*, ob id Lithotomus cognominatus eſt. *Celſus* lib. 7. cap. 26. de re medica. *Heron*, Mechanicus dictus, ob ſingularem animi præſtantiam, ſolertiam & induſtriam, ac in machinando ſcientiam, inquit *Daſypodius* in ſuo Herone Mechanico.

s) *Nerva* ſcilicet; *Martialis* lib. 8. Epigr. 70. v. 5. ſq.

ſtriſſime ac ornatiſſime moderatus eſt, *impreſſionibus*, haud unquam ſine divinitate dicendus noſter t) MENTELIVS. (uam perfecto tam pulchro INVENTIONIS ſuæ *Opere*, non ſtatim hic deſtitit, ſed porro perrexit, ac diu incubuit divinæ huic ARTI, quam vel *Reges* ac *Duces* nonnulli *Aliique* celſioris Status homines non ſolum venerati ſunt, ſed & manibus tractaverunt; ut de *Siciliæ* quodam Rege, procedam ordine, de u) *Henrico* III. *Francorum* & *Poloniæ* (cujus hic x) prælum perelegans & expeditum p. 96

\- - - nobis hæc Otia cudit)

De *Ludovico* XIII. eorundem atque *Navarræ*, deque multis Principibus invictiſſimæ *Saxonica*

---

t) *Quis enim eſt,*
Qui valeat tantum dictis, ut fundere laudes
Pro meritis ejus poſſit, qui talia nobis
Pectore parta ſuo, quæſitaque præmia liquit?
Lucretius lib. V. v. 3 - 5.

u) Ergo *Henricus* III. fuit Typographus.

x) Prælum, quo hæc Parænеſis cuſa eſt, fuit quondam *Henrici* III. Francorum Regis, Nepotis *Franciſci* I, Academiæ Pariſienſis reſtauratoris, quod quidem cum neſcio quo fato huc & illuc poſt illius ipſius Principis mortem ferretur, tandem venit in manus & poſſeſſionem *Ballardi*, avi ejus ipſius, qui in fronte hujus opuſculi habetur, nempe *Roberti Ballard*, unde etiam num hodie perſtat & inſervit imprimendis operibus, quæ illi obveniunt.

ca Domus aliisque Magnatibus atque Tetrarchis; de y) *Marco Muſuro, Janoque Laſcare, Proceribus Imperatoriæ Græcorum Stirpis*; de Epiſcopis & Præſulibus enarratur. Adjiciam his demum Conſiſtorianos z) Comites, ac Supremæ a) Curiæ Præſides, *Budæos*, b) *Ranconetos*, Juris Antiſtites ad miraculum eruditos, quibus aliquando non inſuave fuit, ſe quoque *Typographicis* apud *Robertum Stephanum Operis* permiſtos agnoſcere, ac ſingulare hoc c) negotium apud eum exercere, cui, ut illuſtriſſimus edicit *Thuanus*, ob acre judicium, diligentiam accuratam, & ARTIS ipſius elegantiam, non ſolum *Gallia*, ſed univerſus *Chriſtianus Orbis* plus debet, quam cuiquam fortiſſimorum belli Ducum, ob propagatos d) fines, Patria unquam

y) *H. Stephanus* in Typographices artis querimonia.
z) *adde*: Regum noſtrorum.
a) *adde*: Pariſienſis.
b) *Æmarius Ranconetus*, præſes quartæ Claſſis Senatus Pariſienſis, de cujus laudibus ut & indigna morte nec merita *Iac. Thuanus* ad an. 1559. lib. 23.
c) *Actiones exercere*, dixit *Lambinus* in verſione Ethicor. *Ariſtotelis*. vid. *Muret*. in 2. Ethicor. p. 173. *Munera exercere togatæ militiæ* dixit *Lucan*. in Panegyr. ad *Piſonem*. Rob. Eſtienne *a porte l'imprimerie a ſon faiſte* &c. *Scaligerana* in *Imprimerie*.
d) *Valerius Max*. in laudem *Ciceronis* dixit: plus meruiſſe, qui Romani eloquii fines promovit, quam qui imperii.

quam debuit; majusque ex ejus unius induſtria, quam ex tot præclare bello & pace geſtis ad *Franciſcum* (primum ſcilicet) decus & nunquam interitura gloria redundavit. In iis inquam ſuis *Impreſſionibus* Vir frugi atque modeſtus IOANNES MENTELIVS ne verbulum quidem adjecit, quod plane mirandum, ac *tergeminis* tollendum honoribus TYPOGRAPHIÆ *artificium*, à ſe proficiſci referret p. 97. atque contenderet. Nec ideo tamen putarim honori ſuo litatum minus. Ad quid enim inepto ac incongruenti id loco cum phaleris affectare?

c) *Ipſa quidem Virtus pretium ſibi ſolaque late*
Fortunæ ſecura nitet, nec Faſcibus ullis
Erigitur, plauſuve petit clareſcere vulgi,
Nil opis externæ cupiens, non indiga laudis,
Divitiis animoſa ſuis &c.

Cenſes tamen, o *Moguntiace*, hoc idoneo velut inſtrumento jus tibi ſolidum ex animi ſententia contechnatum iviſſe, tanquam Tē

c) Verſus *Claudiani* de Conſulatu *Mallii Theodori* v. 1. ſqq. Eſt enim virtus ut veritas paucis indicibus contenta, acclamationis & applauſus popularis parum appetens; nec immerito Citharœdi illius factum celebratur, qui cum ſecundo & admurmurante populo in muſico certamine cecinisſet, quod præter morem populo placuiſſet, ſibi diſplicuit, & abjecta Cithara proſiliit e Theatro. *Critonius* ubi de Torneamentis in Gratiar. actione p. 15.

DIXISSE ſufficeret, tuaque valeret in eo ſine ratione Authoritas. At toto cœlo aberras, mi homo, ut jam mirum ſit, quam apte conveniat in Te quadretque plagoſi objurgatio iſtius Agaſonis apud *Avianum* in *fabulis* ad Aſinum ſuum, pelle ornatum Leonis:

Forſitan ignotos mutato murmure fallis:
At mihi, ceu quondam, ſemper Aſellus eris.

Ita certe eſt, plerisque rei, qua de agimus, *Hiſtoria* ignaris ac mentis bonæ ſimplicisque lectoribus tuis offuciis os ſublinere & imponere poteris, ac cum tuis ſupra memoratis *Anteceſſoribus* de eorum credulitate ludere, deblaterratis neſcio quibus f) vocibus & veri larva obtectis ὑπεγγραφαῖς effutitis, adeo, ut viri graves & docti, *Gebuilerus* & *Spiegelius*, quibus jam teſtibus g) profecimus, pro ſua cujusque in patriam pietate,

h) (*Nam pius eſt, Patriæ facta referre, labor*)

neceſſum habuerint alias, hoc publice falſi arguere atque ſugillare, deque *plagii* turpitudine *Moguntiacos* interpellare. Ac ille quidem ſua *Oratione* ſolemni, in qua evidentiſſime demonſtravit, imo invictiſſimis & Achilleis confecit argumentis, IOANNEM MENTELIVM (quem quadam admiratione commo-

p. 98

f) *adde*: ſcilicet. g) *adde*: rite.

h) *Ovidius* lib. II. Triſt. v. 382. *Irenicus* in Encomio Germaniæ hunc verſum uſurpat p. 6.

motus, ſæpius fortaſſe i) laudo, quam neceſſe
eſt) CHALCOGRAPHICES *Artificium* abhinc
ducentos ſupra tres annos ARGENTORATI
abſolviſſe conſummaſſeque, quidquid *Mo-
guntini* oggerant de ſuo *Mercatore*. *Ipſi quidem
vidimus*, k) inquit, *Syngrapham Herois illius: con-
ſpeximus & illic libellum ejusdem manuſcriptum, at
multis figuris Inſtrumentorum ei arti neceſſariorum de-
pictum: item de* ATRAMENTO *rite conficiendo
Præceptiones*. Vnde in primis *Polydori Virgilii* e-
ditionibus ſui *de rerum inventione* Operis, non
potuerim ego ſine bile legere, hoc *rei Typo-
graphicæ Petro Scæffero* referri; cum ad eam non
ille naſcentem vocatus ſit, ſed jam adultam;
ac in illa *Ætate*, in qua uſu probatus debe- *p.99*
bat eſſe modus aliquis, concinnandi iſtius-
modi l) *Atramenti* genus, quod ſimul cum
Arte MENTELIVS expreſſit, ac plurifariam
m) eſſe parandum in *Adverſariis* ſuis reliquit:
puta cum fuligine ſeu fumo parietibus inhæ-
rente picis reſinæ, vel tædarum, aut vitis ni-
græ ſarmentorum carbonibus, ſiccatave &
uſta vini fæce, aliisque non diſſimilibus o-
peroſiſſime tritis rebus olei lini vel nucum,

 cui

i) Sed ut utar verſibus *Lucretii*:
Quis enim eſt, qui valeat &c. ut ſupra ad p. 95.
k) in Panegyri Carolina.
l) Inter liberales artes Sinæ artem conficiendi atra-
mentum referunt. vide Admiranda Galliæ.
m) *adde*: Id.

cui inter coquendum gummi aliquid vel glutinis aut ovorum albuminis adjiceretur, quantum ſatis eſſet, ſumebat; aut pondo libræ unius liquidæ verniginis, hoc eſt, gummi juniperi, oleo lini ſoluti, (quod exemplo ſit) addebat memoratæ fuliginis unciam circiter unam, ac inſuper eam, qua foret opus, nucum olei quantitatem; quæ inter ſe mixta bullirent æſtate quidem diutius, quo craſſius adeoque lucidius, & nigroris exuberantioris atramentum evaderet, hyeme minus. Quod etiam accidit, cum major vel minor olei portio quam verniginis ingeritur. Et illam quidem *Formulam* è recentioribus quosdam æmulari obaudio. Quæ omnia *Joannes Schottus* INVENTORIS ipſius ex *filia* Nepos n) *Argentorati* habebat.

Spiegelius vero in multis *Operibus* ſuis *Geſnderio* ſubſcribit, ac præcipue in *Lexico Cæſarei Juris*. *Quamvis* (refert ipſe hoc libro) *Artis iſtius* pag. 100 *publicatio, ſed tamen haud absque ingenio, Moguntiacis tribuatur*. Videbant ſiquidem magni illi Viri nec publici ſaporis Scriptores, *Sceffere*, Te tuosque excogitata ac verſuta captione TYPOGRAPHIAM *Moguntiæ* propriam eſſe, prædicandi anſam arripere à novitiis *Typographei* ſui recentis fœturis. In quo ſolo frivolæ iſtius ac inanis pro hac *Urbe Fauſtoque* præſumptionis vis & ſumma poſita eſt. Sed

n) *adde*: clariſſimus,

Sed ſpecies iſthæc argumenti, quæ futilitatis plena eſt atque levitatis, cum & ſtultiſſime obtrudatur juxta atque credatur, non eſt quod mireris, *Scœffere*, ſi non tantum non ALSATES, ſed nec alii Sapientiores, (ut de *Ramo* & *Zwingero*, quibus *Funccium* adjungemus, ſupra o) propoſitum) ei non ſubſcripſerint. Verum ipſi cur miremur, maxima cauſa eſt, dum te hominem intuemur adeo projecti pudoris, ut nulla nec ratio, nec publica & ſuprema auctoritas revocare potuerit, ac ſemel efficere, ut ſanatos indueres animos &, confeſſa tandem fraude, in gratiam cum veritate redires, fatererisque nobiscum (quod hactenus *ipſa* per vos oppreſſa dictat & efflagitat) *typorum* divinum ac immortale *beneficium* ARGENTORATO, non *Moguntiæ*; MENTELIO, non *Fauſto*; NOBILI, p) non obſcuro; q) Mathematices Scientiarum perito, non earundem ignaro, impu- *pag.* tandum eſſe. Hinc nec temere vulgo per- 101 ſuaſum eſt, ſubtiliſſimum tantæ rei Promum condum extitiſſe non è *Trivio Mercatorem* ali-

 quem,

o) ſcilicet p. 76. p) *adde*: Viro.

q) *Monantholius* p. 133. Comment. ſuorum in *Ariſtotelis* Mechanica docet, Typographiam non poſſe exerceri absque inſtrumento, quod vocant Cochleam, ut ita verum ſit, quod hic enunciatur, Mathematices peritum eſſe debuiſſe Inventorem Typographiæ.

quem, non *Puerum Inſtitorem*; ſed *Equitem*, & illuſtri procreatum ſanguine, mente exercitatum atque ſagacem. Pro quo *Gutembergiani* qui regerunt, minime attendiſſe videntur ad vitæ genus ipſius, quod meritorium plane fuit ac vile ARGENTORATI, priusquam CHALCOGRAPHICES *Repertoris ſervum* improbum corrupiſſet, atque ad pinguiorem liberioremque Fortunarum conditionem evocaſſet, ut accuratiſſimi quique *Chronologi* aliique Authores non incurioſi teſtati ſunt, e quorum claſſe eſt *Sethus Calviſius*, quem hac ratione commendabat Epiſtola quadam *Juſtus Joſephus Scaliger*, vir ille ſempiterna ſeculorum memoria reverendus, ingenii acritudinis & doctrinarum, quibus inſignis,

– – *victorque viros ſupereminet omnes*,

nobiliorum gratia; Rerumque Maguntiacarum ſupra nominatus *Author*, & *Laurentius Beyerlingus*, homo plurimæ ac variæ ſcientiæ; qui duo poſteriores magnopere mirati ſunt, cur *Equitum claſſi* foret annumeratus Aurifex iſte *Gutembergius*. Noſtri autem Herois clarum eſſe decus Generis, docent abunde *Obſervationes Hiſtoricæ Provinciæ Rhæticæ*, r) ubi ſuperant etiam hodie Monimenta non exigua celebrioris olim *oppidi*, MENTELIORVM de *nomine* dicti; in quo *Gentis* illius s) Primores olim

pag. 102

t) do-

r) *adde*: ſeu vallis Feſſinæ, quæ Rhætis ſubjecta eſt.

s) *adde*:

t) dominati ſunt. Sed hic minutius ea perſequi, quæ nobiliora u) Ingenia audio excepiſſe, hominis eſſet & vani, & otio ſuo abutentis. Tantum dicam (quod *poſteros* ſuos ignorare noluit x) Proavus meus, y) IOANNES MENTELIVS, a noſtro TYPOGRAPHICES INVENTORE *Domus* Ordine IIII. editus inquam ille, qui Primus ad annum MDXLVIII. in *Gallias* ex *Alſatia* conceſſit, prope *Caſtro Theodoricum* urbem) *Fredericum* Cæſarem non inter *Equites* ac *Patricios* MENTELIVM adlegiſſe, neque illum feciſſe *Nobilem*, ſed inveniſſe; fumoſisque Majorum ſuorum perpetuo *Imaginibus*, adjectis nonnullis y*) Inſignibus & Ornamentis,

s) *adde*: quos non male ejusce loci Aborigines dicere poſſumus. *Quiricius Scaliger* Salonarum fuit Dynaſtes: cui &c. *Scaliger* in vita Patris pag. 11.

t) Veroni Municipiales ex vetere lapide in Diſſert. de inſula Melita *Joannis Quintini* Hedui.

u) Lucios Argentoratenſes intelligito.

x) Auctoris proavus Germaniæ fugitivus & Galliæ novus incola ad annum 1548.

y) *Joannis* nomen fere gentilitium familiæ *Mentelianorum*, ut *Jacobi Thuaneorum*, quemadmodum notatur initio vitæ *Thuani*.

y*) Addita præterea, inquit *Scaliger* in Vita *Jul. Caſ. Scaligeri* pag. 13. a Rege veteribus inſignibus Scaligerorum *parerga, cornua cervina, ſignacula ſo-
lis*

Quæ ſibi, quæ Soboli maneant decora alta futuræ,
ob TYPOGRAPHICES INVENTIONEM *Anno* MCCCCLXVI. illuſtriorem ſplendidioremque reddidiſſe. Et hoc eſt, quod voluit jam laudatus Neptis INVENTORIS filius haud inglorius, dum in fronte multorum Typis ornatorum à ſe voluminum, *Ptolomæi* nempe *Geographici Operis* ad Annum MDXX. *Spiegelii Lexici Juris* uno & viginti poſt annis, & *Onomaſtici Medicinæ ſimplicis* Othonis Brunſ- pag. 103 felſi, abs illo pariter duobus, aliorumque aliis, dum vixit, temporibus ipſamet Inſignia propoſuit, quibus *Joannis Scœfferi* temeritatem cum vanitate conjunctam oſtenderet, deridendam propinaret atque traduceret; totusque demum, quo *exemplaria* iſtius modi perveniſſent, addiſceret orbis, nobiliſſimum eundemque ſanctiſſimum virum, JOANNEM MENTELIVM, CORONAM ac PENNAS in Scuto Gentilitio præferre, in ſignum reportatæ ſuper omnes victoriæ, atque

lis & luna; *quemadmodum* Carolus *M. parerga inſignibus priſcis* Scaligeræ *gentis adjecit* Alberto Nicolai Fortis *primi filio*, *ob rem in* Taxilionem *fortiter geſtam. Ea parerga etiam ſua ætate extitiſſe Veronæ ſcribit* Paulus Æmilius,*quæcunque illa fuerint. Nam in genere priſca omnium familiarum* Scaligeræ *ſtirpis inſignia ſunt aut ſcala ſingularis, aut canes utrinque ſcalæ innitentes*; *Qualia inſignia præferunt hodie Comites* de Scala *in Bavaria*,

quæ in authoramentum ſtupendæ iſtius ac incredibilis ſcribendi INVENTIONIS. Ac licet *ipſa*, qualia *Lapidi*, ſupra *Ædium* Thiergarten Portas inſerto, exſculpta ſunt ARGENTORATI, curante *Domino* quondam ſuo JOANNE MENTELIO, z) poſt acceptam de ARTE tam clara, & poſt homines natos maxima, à ſe reperta, a) palmæ gloriam, expoſuerit AVTHOR EXCVRSVS, mi *Malinkrot*, non abs re tamen hic fuerit, rurſus denuo b) *Hæc* appingere, ſed cum *Perigraphe*,

z) *adde*: eadem.

a) *Ædem Herculis muſarum in Circo Flaminio* Fulvius *ille* Nobilior *ex pecunia cenſoria fecit*, *non id modo ſecutus, quod ipſe literis & ſummi poëtæ amicitia duceretur*; *ſed quod in Græcia quum eſſet Imperator, acceperat*, Herculem Muſagetem *eſſe*, *id eſt, comitem ducemque Muſarum*, *idemque primus novem ſigna, hoc eſt, omnium Camenarum, ex Ambraciensi oppido translata ſub tutela fortiſſimi numinis conſecravit, ut res eſt, quia mutuis opibus & præmiis juvari ornarique deberent*; Muſarum *quies defenſione* Herculis, *& virtus* Herculis *voce* Muſarum. *Eumenius* Rhetor in Orat. pro reſtaurand. Scholis cap. 7.

b) Po[illegible] Inſignia dono accipiunt, acceperuntve ab Imperatoribus, Regibus, Principibus, Ducibus, quiqui fuerint, aliqua, quæcunque illa fuerit, ratione. Propterea viri fortes ac ſtrenui Leone ſeu leoni-

phe, *Cæſarei* tempus *Reſcripti* cauſamque docente; ut & cum *Lemmate*, tum hujus ipſius Vi-

nibus donabantur, ſimplices Columba, incolumes Delphino, præſtantes atque inter alios virtute excellentes roſa, quæ inter alios excellit flores, merito donabantur. Idem de aliis ſupponamus. Quapropter aſſerunt quidam, inſignia *Hectoris* fuiſſe duos leones aureos in campo rubro; *Achillis* item duos leones purpureos in vacuo argenteo; *Æneæ* tres roſas purpureas in argenteo æquore, & alia aliorum Illuſtrium virorum Inſignia &c. *Burchelatus* Serm. 7. Epitaphior. p. 296.

Militare ſcutum familiæ *Menteliorum* coccinei eſt coloris, & illud occupat leo aureus ipſe repens, & corona ubique aurea capite redimitus. Collum illius cingunt vexillula, (quæ hic non videntur, quia hæc inſignia ſunt Prototypographi, non vero Nepotum eorum, qui in Galliam migravere.) Cærulea, quæ in poſteriora velut agitata ſeſe diſpergunt. Caſſidis apici corona laudatæ par inſidet, cui leo priori ſimilis incubat. Ac omnia illa pro more deſuper ambiunt laciniæ ſeu ornamenta aurei & coccinei coloris.

Jehan Mentelin ou *Mentel* (inquit *Naudæus* in Appendice ad Hiſtoriam *Ludovici* XI. Francorum Regis,) qui en travailla le premier a Strasbourg, comme il paroiſt par leurs armes, dans leſquels il y a un lion couronné & le Casque tymbé, de meſme avec cette inſcription a l'entour;

In-

Viri maximi *ſubtilitatem ingenii*, quæ ad *inventionem* tam miram ſuffecerit, cum glorioſa ſua alia Majorumque *ſuorum facinora* (velut in eo *Herculis* ac Muſarum commune Templum Romanis olim celebre inſtauratum eſſet) indicante. pag. 104

Exhibentur ære expreſſa Inſignia, quæ exſtant ſupra Part. II. pag. 212.

Hoccine eſt, *Malinkrote* præſtantiſſime, quantum ad Imperatoris *Reſcriptum*, ſeu ut ſingulari ad c) Amicum epiſtola Tu loqueris, pag. 105 d) *Formalia* Privilegii obtenti & conceſſorum TYPOGRAPHIÆ *Authori Inſignium* tibi non ſatisfacere? Audacter dico, Vir inclyte, nec meo ſane judicio ſubblandior. Nihil inſuper à nobis, ipſoque adeo EXCVRSVS AVTHORE merito vales requirere. Sic ut Epilogi tantum vice hic incumbat adjicere, quæ illa confirment univerſa, quæ pro laudando nun-

Inſigne Scottorum *familiæ ab* Friderico *Romanor. Imperatore III.* Joanni Mentel, *primo Typographiæ inventori ac ſuis conceſſum anno Chriſti Milleſimo quadringenteſimo ſexageſimo ſexto.* Hæc *Naudæus* loco citato.

c) i.e. C. V. *Guidonem Patinum*, Med. Pariſienſ. & Profeſſorem Regium.

d) Formalis Epiſtola Imperatoris paſſim apud Authores Claſſicos: *Sueton.* in Domitian. c. 13. & *Turneb.* c. 10. lib. 5. Adverſ.

nunquam ſatis, at ſemper adorando Heroë MENTELIO unaque Auguſta TREBOCHORVM Civitate hactenus protulimus; cum nec *Gebwileri* ELSATIÆ ſupra libatæ, in qua urbs ipſa nullo non præconio efferri ac e) nobilitari debebat: nec eorum, quæ pro TYPOGRAPHIA *Argentoratenſibus* vindicanda ſibi notaverat BERNEGGERVS, ὁ μακαρίτης, adſit copia. Erunt autem illa, quæ de ſpeciei cujuslibet ſcientia notabilis, potiſſimæque inter *ævi* iſtius eloquentes & emunctioris naris Profeſſores laudis, *Ioannis Henrici Bœcleri* pia gravique & plurima elegantiarum venere diſtincta *Oratione*, quam Anno MDCXXXX. de TYPOGRAPHIÆ ARGENTORATI inventæ *Fatis* & *Divinitate* magna cum celebritate habuit, formisque hoc loci permiſit, excerpſimus. *Non erat*, inquit, *quærenda nobis ex abdito materies* &c. usque ad verba:
pag. 106-117 *quanto eſt divinius, quanto perennius, quanto utilius?* (vid. ſupra Part. II pag. 169-181.) Hæc ita Vir clarus. Quem nos imitantes haud ingratiis, PROTOTYPOGRAPHVM quoque divinum attollimus, miramur, ſuſpicimus; ac ei ex officio, quantam poſſumus pietatem ſequenti parodia ex ſapientis vena *Lucretii* conflata ita ſuppliciter exhibemus:

E tenebris tantis tam clarum extendere Lumen
Qui primus potuiſti &c. (vid. ſupra Part. II. p. 198. ſq. not.)

At-

e) *adde*: jure.

Atque hiſce, quæ ex rei veritate dictata & cum ſinceritate pronunciata ſunt, propoſitis, & ut ratio poſtulat æquitatis, acceptis atque admiſſis; jam quæ non humilis nec ſpiritus nec generis è veſtratibus f) Poëta cecinit de vobis, o ARGENTORATENSES chariſſimi, voce reddite, vereque ac omni procul arrogantia & merito dicite, palamque ac publice proferte MENTELII veſtri, hominis præluſtris, ac ſi quis unquam, divini, nomine. *pag. 118*

- - - - Nos primi excudimus ÆRE
Et ſculptis manſura notis, tot Secla, tot annos,
Omne genus ſcripti, vatum æternosque labores;
Quæque diu nemo perituris ſcribere chartis
Poſſet, & in multas ita paſſim ſpargere gentes;
Per nos una dies in mille Volumina profert.
Quod tantum eſt, ut ſi cunctas perpenderis Artes,
Itala quas acies, latiumque exercet acumen,
In-

f) *Vlricus Huttenus*, is fuit Eques Francus, in Poëmate Heroico: *de non degeneri ſtatu Germanorum*, quod inſeritur Tom. 2. Rerum Germanicar. quæ ex variis autoribus collegit in 3 voluminibus *Marquard Freherus* & Francof. edi curavit anno 1637. in fol. Typis Caſp. Rotelii. [typis Wechel. 1602. fol.] Habetur, inquam, poëma illud ſtatim initio hujusce Tomi, cujus hoc eſt initium:

Rhenigenas populos & robuſtiſſima mundi
Pectora quisquis aves &c.

Invenias omnes hac utilitate minores.
Nunc quisque innumeros, etiam de paupere turba,
Exiguo parat ære libros; & munere noſtro
Conſequitur decus ingenii, parvoque labore
Omnia vel per ſe, quæ longo addiſceret uſu,
Et vigili cura, ſomnoque carentibus horis,
Imbibit. Hoc tantum eſt, ut quod nunc omnia plenis
Sunt congeſta libris; ut quod nunc oppida doctos
Cuncta viros referunt, quod nulla ita barbara Tellus,
Quin animum colat, & facundis artibus ornet,
Solis deberi nobis, nemo neget uſquam.

FINIS.

Obſervationes
JAC. MENTELII
de
Præcipuis Typographis,
&
Typographiæ Origine,
transſcriptæ
ex
Codice *Baluziano*,
qui in Bibliotheca Regia Pariſiis
aſſervatur.

Les peuples, qui ont ignorés les inventions des choſes, ont appropriés l'invention des toutes choſes à ceux, qui premierement leur en ont donné l'uſage & connoiſſance. Ce dit *Mart. Garault* en ſon livre de la recherche des prix de Monnoyes p. 58.

Quod de juris Civilis ſcientia olim, id de Typographia jure merito dici poteſt. Nam ut illa *Manlios*, *Scævolas*, *Servios* in ampliſſimum gradum evexit, & nunc inquit *Claudianus Mamertinus* ad *Julianum* Imperatorem in Panegyrico cap. 20. libertorum artificium dicitur: Sic hæc ars Typographica, quæ olim

olim non niſi magnæ dignationis viros ut plurimum ad ſui munus admittebat, nunc videtur ita eviluiſſe, ut obſcuriſſimorum cujusque hominum artificium & munus eſſe videatur.

Claude Garamont vint à Paris, & s'arreſta chez feu *le Bé*, fondeur des lettres d'Imprimerie, où il laiſſa les matrices, qu'il fiſt, là il euſt connoiſſance de nommé *Mejat*, qui pour lors demeuroit chez le dit *le Bé*, & eſtoit ſon domeſtique, & dit-on, que le dit *Garamont* eſtoit fort debauché. Il quitta Paris y eſtant envoyé, & s'en alla a Geneve, de là a Rome, il y mouruſt a l'Hoſpital, n'ayant pas de quoy ſe ſoutenir en maladie.

Antoine Eſtienne (fils de *Paul* petit fils d'*Eſtienne*, qui eſtoit fils de *Robert*, & petit fils de *Henry Eſtienne*, qui le premier de cette famille fuſt imprimeur ſous *Louis* XII. Roy de France, il y a cent cinquant ans) m'a dit le 18 Novembre 1657, que *Robert Eſtienne* ſon biſayeul avoit eu ordre dès ſon age de jeuneſſe du Roy *François* I, & de faire travailler *Garamont* aux poinçons, & que comme le dit *Garamont* eſtoit le premier ouvrier en ce fait, qu'il y euſt jamais eu pour la delicateſſe & perfection des poinçons, le dit *Eſtienne* abandonna toutes les matrices, qu'il avoit tant de Grec, que de Latin, pour avoir celles, qui venoient des poinçons de *Garamont*. Le *Parangon*, qu'ils appellent, & ce beau Grec du Roy ſont de *Garamont*. L'on tient,

tient, que la belle Italique vient de *Granjon*, ce qui eſt ſi vray, que ce qui eſt du Grec du Roy, que le dit *Anthoine Eſtienne* a euſt en ſes mains une pieçe, ou ſon biſayeul dit & fait mention, d'avoir touché du Roy 55. Eſcus d'Or, pour ſatisfaire a l'ouvrier, c'eſt a dire a *Garamont*, des poinçons, qu'il avoit fait.

Sed quid facias iſtis literationis non literaturâ Magiſtris, qui nullo magis quam talibus nugis ſupercilia tollunt, ut cochleæ cornua, quorumque plumbea prorſus ingenia quam magis excoluntur, tam magis obbruteſcunt. Angel. Politian. cap. 75. lib. Miſcell. p. 643.

Germani ſolerti ac incredibili quodam invento nuper novam quandam Elementorum characteres imprimendi rationem invenerunt, (inquit *Junianus Majus* ad Ferdinandum Regem Italiæ in Prologo ſui libri de proprietate ſermonis anno 1490 impreſſi) *ut, quantum per annum vix boni IX. ſcripſerunt librarii, unus una die impreſſor confecerit, præcipue* Joannes Vercellenſis, *Vir elegantia & ingenio in hoc genere impreſſionis efflornit.* Hæc ille.

Epigramma, quod *Laurentio Vallæ* adſcribitur, de Inventione artis impreſſoriæ.

Abſtulerat Latio &c. (vid. ſupra Part. I. p. 510)

Sine Cochlea inſtrumento Mathematico nihil eſſet Typographia, ars illa divina, inquit *Menantholius* in Ariſtotelis Mechanica pag. 133.

Aldus.

Quocirca, nunquam ſatis laudari poteſt Aldus Manutius *Romanus, vir non minori ingenio quam doctrina, qui ſua induſtria ac labore omnem Græcorum Sapientiam, Grammaticam, Poëticam, Oratoriam, Philoſophiam & Medicinam etiam innumeroſis voluminibus curat imprimendam, qui tot doctiſſimorum hominum lucubrationes, quæ non multis poſt annis erant interitura, ita reficit atque reſtaurat, ut nulla unquam poſſint temporum vetuſtate aboleri, dignus profecto immortalitate, qui tam multis viris præſtantibus dat æternitatem.* Hæc *Nicolaus Leonicenus* de Morbo Gallico pag. 116. b. Opuſculorum.

Aldus ejusque aſſeclæ ut non raro corruperint Auctores audacia corrigendi, ita tamen, ut optimorum Italiæ Codicum (dic & præcipue Galliæ) ſubſidio nixi, nobis recenſentibus enucleate omnia, non ſint plane inſuper habendi, inquit *Caſpar Barthius* cap. 27. lib. 26. Adverſ.

Eundem ob editiones probas laudat cap. 1. lib. 53.

Aldo Manutio ſcripſit *Eraſmus* de excudendo opere ſuo Proverbiorum. vide ejus vitam in 4to per *Merulam* editam p. 291. & ſeq. ubi *Aldus* laudatur ob æſtimationem doctorum Virorum. vide inſuper *Eraſmum* in Proverb. p. 349. Centuria 1. Chiliad. 2dæ Proverb. ubi ait *Aldum* tum Bibliothecam moliri, cujus non alia ſepta ſint, quam ipſius orbis.

Pro-

Profeſſus eſt literas *Aldus Manutius*, antequam ſe Typographiæ totum daret. *Jac. Berengarius* Carpenſis Epiſtola dedicatoria Iſagoges Anatomes ſuæ ad *Albertum Pium*, Carporum Principem: *Nulla oblivio delere potuit quamplurima ſtudia & honeſtiſſima, quæ tecum in manſuetiorum rudimentis ſub felici Memoria* Aldi Manutii, *Romani, præceptoris noſtri, conferebam* &c. hæc *Jacob Carpus*.

THEODORVS BEZA de ALDO MANVTIO, Romano, omnium quidem autorum, præcipue vero Poëtarum, Excellentiſſimo Typographo.

Didonis *cecinit rogum diſertus*
Maro, Pompeji *rogum* Lucanus:
Et diſerte adeo hoc uterque fecit,
Ut nunc vivere judicetur illa:
Nec jam mortuus hic putetur eſſe:
Immo ſint redivivi & hic & illa.
Ergo credere fas erit Poëtas
Divos, utpote qui loquendo poſſint
Vitam reddere mortuis, quod ipſis
Eſt Divis proprium & peculiare.
Quod ſi credere fas Deos Poetas,
Vitam reddere quod queant ſublatam:
Quanto eſt juſtius æquiusque quæſo,
Aldum Manutium *Deum vocare,*
Ipſis qui potuit ſuo labore
Vitam reddere mortuis Poëtis.

Schottus in Itinerario Italiæ ait, *Aldum Mantium* octoginta millium librorum Bibliothecam Piſanæ Academiæ teſtamento legaſſe.

Funeſtiſſimum ſibi annum renaſcentem 1515 reſpublica literaria vidit, cum *Aldus Manutius* Romanus ex humanis deceſſit, Vir admodum ſedulus ac eruditus. Primus hic nobilitavit Artem Impreſſoriam, quam ſub *Friderici* III. Imperio & *Pii* II. pontificatu anno M CCCC LIII. in Allemania *Joannes Guttenbergius* eques Coloniæ adinveniſſe traditur. Huic, quod doctos Viros aluerit, amaverit & ſummo honore affecerit, plurimum debet humanitas; eorum enim opera ſolertiaque in libris utriusque linguæ corrigendis utebatur. Hunc *Leo* X. ex animo dilexit, ita ut paſſim familiariter eum *Aldum* ſuum per literas compellaret atque hortaretur. Neque operæ ſuæ, neque ſumtibus pepercit, ut ſtudia literarum expoliret ſublevaretque, formatis etiam dexteritate mirabili Argenteis Characteribus ad Impreſſionem. Inſuper de ſuo ingenio & Typographica officina produxit in publicum Grammaticæ Græcæ Inſtitutiones, mero ſermone græco conſcriptas, & a *Marco Muſuro* expolitas: item Grammaticæ Latinæ Inſtitutionum libros 4. elegantiſſimos, qui etiam nunc teruntur manibus omnium. Adduntur his de dierum Generibus ſimulque de umbris & horis, quæ apud *Palladium* memorantur, Annotationes in *Horatium*

&

& *Homeri* Poëma de ranarum & murium pugna latinis verſibus expreſſum, multæque præfationes libris compluribus apud ipſum excuſis præpoſitæ, & alia nonnulla Vide *Garzon* in Platea Univerſal. Diſcurſ. 129. *Polydor. Vergilium* de Invent. rerum; *Supplem. Chronicorum.*

In *Aldi Manutii* laudes ſeſe effert V. Ill. *Thuanus* lib. 59. Hiſt. ſui temporis. *Theod. Beza* in Iuvenilibus, ubi de *Manutio* Epigramma.

Aldus Manutius ſub annum abs homine redempto 1481 florebat, ut ex Cornu Copiæ Græco manifeſtum, ubi in præfatione non ſubticet proprias laudes: *Poſtquam hanc duram provinciam ſuſcepi, annus enim agitur jam ſeptimus,* (hoc enim ſcripſit an. 1486) *poſſem jurejurando adfirmare, me tot annos ne horam quidem ſolidam habuiſſe quietis. Pulcherrimum utiliſſimumque inventum noſtrum omnes uno ore* (ita narrat *Leo* X. in ſuo privilegio pro *Aldo* in Var. *Columell.*) *dicunt, laudant, prædicant. Sit ita certe, inveni tamen ipſe, quo excrucier, modo, dum vobis prodeſſe cupio, bonosque libros ſuppeditare, &c.*

Supra januam cubiculi ſui hæc habebat verba: *Quisquis es, rogat te* Aldus *etiam atque etiam, ut ſi quid eſt, quod à ſe velis, perpaucis agas: deinde actutum abeas: niſi tanquam Hercules defeſſo Atlanti veneris ſuppoſiturus humeros; ſemper enim eſt, quod & tu agas, & quotquot huc attulerunt pedes.* Vide multa de eo eleganter dicta apud *Eraſmum* in Chiliad. 2. Cent. I. p. 350. vid. etiam,

quæ habet de ipſo filius illius *Paulus* in Epiſtolis p. 393. edit. an. 1614.

Paulus Manutius in Scholiis in Epiſt. *Ciceronis* ad Familiar. conqueritur, *quod quidam ſibi arrogarent emendationes, aut Germanis referrent, quas deberent Patri ſuo* Aldo: *Quodque magis doleo, Gallis acceptum referre mallent; de Germanis nihil dicam, qui ut veterum libros ediderunt, multum & optime de ſtudioſis meriti ſunt; certe patri meo nunquam in hoc genere videbuntur comparandi. &c.*

Aldus, hoſpes meus, (inquit *Eraſmus* in Epiſtolis p. 869 ſub finem) multis poſt annis periit, haud multo minor annis ſeptuaginta, ſed tum animo ad literas mere juvenili &c. ſcribebat *Eraſmus* hæc anno 1524 in *Eraſmi* Epiſtolarum opere p. 47. Editum Proverbiorum opus univerſo prope Orbi ita placuit, ut intra pauculos annos quater à nobiliſſimis Impreſſoribus formis excuſum ſit: primum in Italia ab *Aldo Manutio*, Viro propter ſingularem utriusque linguæ doctrinam omnium memoria ſeculorum digniſſimo, deinde in Germania bis à *Frobenio* Baſileæ, ſemel ab *Anſelmo* Tubingæ, præcipuis Chalcographis &c.

Joannes Frelonius.

Egregiam *Joan. Frelonii* mentionem habet paſſim in Epiſtolis *Gilbertus Cognatus* nominatim vero 57, 63, 98. quem vide.

Idem ille *Cognatus* in brevi Galliæ deſcriptione p. 45. *Argentoratum*, inquit, *ampliſſima & pr-*

potentiſſima Triboccorum civitas, clara excuſoria arte, cujus inventores faciunt Joan. Guttenberg *&* Joan. Mantel. Poſt hæc addit: *Maguntiacum Rheni, Francorum metropolis, omnibus ſeculis memorabili invento Chalcographiæ urbs celebris circa annum Chriſtianum* 1440. Friderico III. *imperatore, reperta eſt ab viro* Joanne Fauſto, *Germano.*

Egenolphus.

Ad illum ſcripſit *Melanchthon.*

Joannes Frobenius, Hammelburgenſis.

De obitu *Joannis Frobenii Eraſmus* Epiſtola ad *Emſtedium* (Heemſtedium) anno 1527. Conſule Tom. I. Epiſtolarum illius & Tom. I. Sermonum Convival p. 105. *Joan. Frobenii* laus habetur ſingularis apud *Eraſmum* Adagiorum Chil. 2. Cent. I. pag. ſeu columna 350.

Vir doctus D. *Balesdens* illius imaginem veram poſſidet.

Vxorem habuit *Gertrudam Lachneram*, cujus impenſis & typis ſuis opera quædam poſteritati voluit innoteſcere, ut patet in fine & calce Iſagoges Muſicæ *Glareani*, anno 1516. in 4to Baſileæ impreſſæ, ubi viſitur Symbolum ejus cum Lemmatis Latino, Græco, Hebraico.

Beatus Rhenanus Epiſtola dedicat. præfixa operibus *Eraſmi* Roterod. notat, ipſum eundem allectum fuiſſe, ut *Frobenio* Opera edenda committeret, officinæ diligentioris, quam *Aldina* illa eſſet, celebritate. Vide locum, nam pulchra habet in laudem illius officinæ, deque ipſo *Frobenio* etiam non multo poſt.

Michael Vaſcoſanus, Campanus Gallus.

De eo vide Κενοτάφιον in clauſtro Eccleſiæ Sti *Benedicti*. Ad eum *Julius Cæſar Scaliger* Epiſtolam dirigit, ut ſuos de ſubtilitate in *Cardanum* libros edat, quæ eſt Epiſtolarum ſuarum 87. p. 274.

Adr. Turnebus,

Typographus Regius, qui in plerisque operibus à ſe editis functus eſt officio Impreſſoris ſimul ac Correctoris, inquit *Henr. Stephanus* in Pſeudocicerone p. 48. Idem in fine editionis 2dæ Poëmatum *Theod. Bezæ* an. 1569. in 8vo a ſemet impreſſæ.

Edidit ad invidiam felicibus & elegantibus typis *Philonis Judæi* Opera Græca in fol. vide de eo & Morellio *Thuanum* in Hiſtor.

Suffectus eſt *Turnebus Roberto Stephano* in Excuſoria arte regia, ut patet ex pag. 366. Epiſtolarum Claror. Virorum lib. 3. ed. *Michaele Joan. Bruto*.

Guilielmus Morellius.

In edendis caſtigate libris rem domeſticam diſſipavit, ideo *Turnebus* Epiſtola quadam ad *Carolum* IX. Francorum Regem efflagitat ex Rege, ut & vidua ejus & filii ſuperſtites fruantur dono aliquo & beneficio ejus. vid. *Turnebum* Tomo ſuorum Operum III. p. 53. ſeq.

Scripſit *Morellius* librum de Antiquitate Philoſophica.

Guilielmi Morellii Opera: Tabula compendioſa de Origine, Succeſſione, Ætate & Doctri-

ctrina Veterum Philoſophorum ſc. *Plutarcho, Laertio, Cicerone*, aliisque ejusdem generis ſcriptoribus a *Guilielmo Morellio* Tiliano collecta cum *Hier. Wolphii* annotationibus, Baſileæ ex Officina Hervagiana per *Euſebium Epiſcopum* an. MDLXXX.

Fridericus Morellus.

(inquit Florens Chriſtianus ad Ariſtophanis Veſpas p. 21.) amicus noſter, Juvenis pereruditus, qui profeſſionem Typographiamque Regiam una diligentia complexus eſt. Et *in emendatione erratorum cujusdam commentatur amicus noſter*, Fridericus Morellus, *qui profeſſionis & impreſſionis Regiæ titulos una diligentia complexus* &c. *Rutgerſius* in ſuis notis in *Horatium* edit. *Stephan.* anni 1613. in 12. *Hæc*, inquit, *narravit mihi Vir clariſſimus*, Frid Morellus, *ex cujus ego ſuaviſſimo convictu erudititiſſimisque ſermonibus quintum jam menſem non minorem voluptatem quam fructum capio*, pag. 66. Habet ille & alibi p. 30. *Græce eum transtuliſſe Carmen Seculare* Horatii, *eodem genere verſuum tanta elegantia*, *ut* &c. *Fridericum* hunc Regium Doctorem & ſimul Reg. Typographum vocat *Florens Chriſtianus* Epiſt. præfixa Notis ſuis in *Senecæ* Thebaidem.

Demetrius Cretenſis & Dionyſius Paravíſinus.

Angel. Politianus Demetrium Cretenſem & Dionyſ. Paraviſinum Græcorum Impreſſores voluminum ſic laudat p. 289. Tom. II. operum ſuorum in 8vo apud *Gryphium*:

Qui colis Aonidas, Græcos quoque volve libellos,
Namque illas genuit Græcia, non Latium.

Simon Millangius

Anno 1572 Burdigalæ poſt plurimos in Gymnaſio Aquitanico ſudores ornatiſſimam Typographiam inſtituit. vid. *Gabr. Lurbeus* in Chronico Burdigalenſi p. 21.

Joh. Oporinus.

De *Oporino* vide Alluſionum *Menhovi* (leg. forſitan: Weſthovii) Librum I. p. 99. cum *Buchanano* in 8vo. *Canterus* in præfatione ad *Plantinum* ſui Syntagmatis ad emendandos authores Græcos meminit Bibliothecæ *Oporini*. *Gilb. Cognatus* p. 408. Tom I. Operum ſuorum verſus ſcripſit ad *Joannem Oporinum*. Idem *Cognatus* notat p. 385. *Theodorum Zuingerum Oporini* ſui eſſe Nepotem.

De *Oporino* magnifice loquitur *Leunclavius* initio Annotationum ſuarum in *Nyſſenum* de Opificio hominis.

Camerarius ſuam eidem miſit verſionem & Commentaria in *Nicephori* Chronologiam & Hiſtoriam Synodi Nicenæ, habeo editionem Lipſianam.

Chriſtophorus Plantinus.

Multa de *Plantino* paſſim habentur elogia. *Guilielmus Canterus* præfationem ad illum habuit initio ſui libri ſeu Syntagmatis de ratione emendandi Græcos Authores: *Hunc*, inquit, *laborem noſtrum tibi dicatum volumus, cum*

quia

quia ſingulari quadam benevolentia me meosque conatus hactenus proſecutus es, quod ego felicitatis in parte non exigua pono, tum, quia ſic de literis meritus es, ac mereris in diem &c.

Amici nomine illum dignatus eſt *Joſeph Scaliger* Epiſt. 4. lib. I. Epiſt. 78. Edit. Francof. Commentaria *Cæſaris* emendata ad illum miſſa ſunt Epiſtola quadam meo exemplari præfixa.

Dialogos compoſuit & in lucem ſuis elegantiſſimis Typis emiſit Antverp. in 8vo anno 1567. gallice & flandrice, quos dicavit Senatui Bruxellenſi, ad quem in Epiſtola verſibus comprehenſa ſic ait:

Je conſacre a vos pieds ces petits Dialogues,
Qui contiennent les mots & phraſes des colloques,
En françois & flameng, dont les enfans entre eux
Vſent communement. &c.

Franc. Raphelengius.

Hebræarum literarum profeſſor, Correctura Typographica ipſi arridente, Antwerpiæ pauliſper hærens, mutato conſilio operam ſuam *Chriſtoph. Plantino* addixit, cujus filiam in Matrimonium duxit. vide Academiam Leydenſ. p. 21.

Hieronymus Commelinus.

De *Hier. Commelino Joſeph Scaliger* Epp. lib. 4. Epiſt. 400 p. 690 *Eunapium* de vitis Philoſophorum poſt *Junium* contulit cum duobus MSS. Codicibus, & ſupplevit, dicavitque *Jacobo Monavio* 1596 in 8vo Græc. Lat. Dicavit Ope-

Opera Gr. Lat. S. *Chryſoſtomi* in N. T. Bavariæ Duci *Friderico* IV.

Patiſſonius (*Mamertus*.)

Joſeph Scaliger ad eum dirigit Epiſtolam Apolog. in *Franciſcum Inſulanum*. *Paſſeratius* etiam illi Epiſtolam miſit, dum remitteret illi *Petronium*, quem notis quibusdam emendaverat. Epiſtolas *Ciceronis* ad famil. typis elegantiſſimis commiſit, ut & *Petronium*, & libros de emendatione temporum *Scaligeri*: *Varronem Scaligeri*, *Feſtum*, *Manilium* in 8vo. Poemata *Paſſeratii*. Miſerabili fato periit, dum rediret ab Turronibus Pariſios, ſcilicet incidit in vallum & foveam aquarum, ubi ſuffocatus eſt inter Stampas & Pariſios.

Paſſeratius ſuas in *Petronii* Satyricon notas miſit cum præfatiuncula, quas, cum non appoſuiſſet nomen ſuum, *Goldaſtus* putavit eſſe *Chriſti. Richardi*. Sed falſus eſt; habeo enim ipſius *Paſſeratii* αὐτόγραφον.

De *Matthia Schureria*.

initio Voluminis *Chriſtoph. Landini* de Diſputationibus Camaldulenſibus in fol. hoc habes Epigramma *Hiecheri*:

Chriſtophori, Lector, *Landini*, candide, librum
Perlege, qui latuit tabidus ante ſitu.
Hunc tibi jam preſſit docta *Schurerius* arte,
Qui dedit humatis vivere ſæpe viris. &c.

in fine operis: Has Camaldulenſes Diſputationes pulchrioribus typis *Matthias Schurerius*, Artium Doctor, (Profeſſor Regius & Typogra-

graphus etiam fuit *Frid. Morellus.*) excudit in Officina ſua litteratoria Argentorati, die 26. Aug. an. Chriſti 1508, regnante Cæſare *Maximiliano Auguſto.*

Eraſmus ei ſcribit poſtremam ſuarum Epiſtolam p. 1213. vide illam, nam ibi maxime commendatur.

Lazarus Schurerius florebat eadem in arte 1520. In calce Interpretationis in *Prudentium Spigelii* ejus Symbolum Gentilitium expreſſum eſt, quem librum habeo à viro Cl. *Gabr. Naudæo.*

Joannes Tornaſius, Lugdunenſis.

Anno 1575 Lugduni emiſit in lucem varias lectiones in *Petronii* Satyricon cum epiſtola ad D. *Lebeum*, JC. humaniſſima. vid. in *Petronio Goldaſti* p. 99. Sylloges Annotationum & Obſervationum in *Petronium Arbitrum* editarum Helenopoli 1610. in 8vo.

Henricus Stephanus.

Henricus Stephanus, Roberti (cui tantum res literaria debet,) filius, Lutetiæ Pariſiorum natus, qui patris æmulator cum ſcriptoribus Græcis edendis & caſtigandis navaſſet ſedulam operam, anno 1598. ſeptuagenarius Lugduni obiit. De eo vide *Thuanum* ad annum laudatum, & *Sammarthanum* in Elogiis, aliosq;.

Robertus Stephanus.

De Latinis & Græcis nominibus arborum, fruticum, herbarum, piſcium & avium liber (*Caroli Stephani*), ex *Ariſtotele, Theophraſto, Dioſcoride, Galeno, Aëtio, Paulo Ægineta, Actuario, Nicandro,*

dro, Athenæo, Oppiano, Æliano, Plinio, Hermolao Barbaro & *Joan. Ruellio*, cum gallica eorum interpretatione. Tertia edit. Lutetiæ ex officina *Roberti Stephani*, Typographi Regii, 1547 in 8vo.

Roberti Stephani Elogium habes a *Thuano* Hiſt. ſui temp. anno 1559.

Paulus Manutius Scholiis in Epiſt. fam. *Ciceronis* Scholio 486: Rob. Stephanus, *quo ego ſecundum Patrem meum in emendandis atque edendis Veterum ſcriptis neminem fuiſſe aut eſſe arbitror diligentiorem*. &c.

Typi eorum duorum voluminum palmam merito præripiunt cæteris cujusque editionis operibus, editis ea arte.

Patrem habuit *Henricum*, artis literarum excuſoriæ induſtrium Opificem, ut idem ille *Henricus* habet in Calce *Sigeberti* à ſe editi 1513 & utique in Elucidatorio Eccleſiaſtico, ubi ſic habet: *Abſolutum eſt hoc opus arte formularia in lucem emiſſum Pariſiis, in officina* Henr. Stephani, *excudendorum librorum induſtrii & ſeduli opificis, è regione ſcholæ decretorum habitantis*, &c. Poëma edidit in ejus laudem *Auratus*, quod ibi reperitur.

Jodoc. Clichtoveus Epiſtola dedicatoria ejus ipſius operis: *Cæterum quoniam non ſolum hanc operam noſtram inſigni Eccleſiæ tuæ Laurienſi aut Pannoniæ, ſed & Galliæ noſtræ & quibusdam aliis provinciis profuturam ſperavi, ratus ſum id cunctis conducibile fore, ſi in lucem edatur arte Chalcotypæ, proferaturque in publicum, quo in plures extendatur atque propagetur ejus utilitas* &c.

Rob. Stephanus filius fuit *Henr. Stephani*, qui initio ſeculi 1500 floruit. *Robertus* extulit & alium *Robertum*, fratrem *Henr. Stephani*, qui quidem anno 1556 primum edidit opuſcula quædam poëtica ipſius *Henrici*, qui erat filius *Roberti*.

Henrici illius Epiſtola exſtat de ſuo Typographiæ ſtatu edita 1569. habeo. Induſtrioſiſſimum Typographorum vocat *Douſa* in *Petronium*.

Carolus erat etiam *Henrici* filius, cujus induſtria extant *Ciceronis* opera in 4 Tomos digeſta, adjecto in fine cujusque indice locupletiſſimo, quod opus dedicavit Cardinali *Lotharingio*.

Nicolaus Jenſon, Gallicus.

In Hiſtoriæ Bibliothecæ Norimbergenſis appendice de Typographia p. 131. hæc habentur: Digeſtorum Opus per *Nicolaum Jenſon*, Gallicum, Venet. 1477.

Carolus Stephanus.

De Diſſectione partium Corporis humani libri tres a *Carolo Stephano*, D. Medico, editi, una cum figuris & incisionum Declarationibus à *Stephano Riverio*, Chirurgo, compoſitis, Pariſiis apud *Simonem Colinaeum* 1545. in fol.

De re hortenſi libellus, vulgaria herbarum, florum, fruticum, qui in hortis conſeri ſolent, nomina latinis vocibus efferre docens ex probatis authoribus in Adoleſcentulorum gratiam multo quam antea locupletior fa-

factus, cui nuper additus eſt alius libellus de cultu & ſatione arborum ex antiquorum ſententia, Lutetiæ ex officina *Roberti Stephani*, Typographi Regii, 1545. in 8vo.

Diſcours des Hiſtoires de Lorraine & de Flandre, au Roy tres Chreſtien *Henry* II. à Paris par *Charles Eſtienne* 1552. 4to.

Joannes Criſpinus.

Opus compoſitum à ſe, inſignitum: Acta, ſeu Actiones & Monimenta Martyrum, quod ſemel atque iterum typis ipſe mandavit. Editionem habeo alteram, factam Genevæ 1560 in 4to. Orditur autem *Criſpinus* Hiſtoriam ſuorum illorum Martyrum à *Ioanne Wicleva*, Anglo, finitque in *Guyrando Taurano*, qui poſtremus eſt V. Martyrum *Cameriaci* in Sabaudia exuſtorum. Comprehenditur porro illa hiſtoria VIII. libris. In quorum fine recipit in ſe, quum otio majori & commoditate uſurus eſſet, ad cæteros Martyres progreſſurus, incipiendo ab *Annate de Burgo*, Pariſienſis curiæ Senatore, qui, ut habet, Martyrii coronam acceperit die 23 Decembr. 1559. & perſequendo deinde ad Hiſpaniæ Martyres.

Sebaſtianus Gryphius.

Julius Cæſar Scaliger ſuos de Cauſis Linguæ Latinæ libros ad eum dirigit Epiſtola eleganti anno 1540. Lugd. in 4to.

Joannes Bebelius.

Lectori dedit Epiſtolam elegantiſſimam, ſed brevem, initio fragmentorum vetuſtiſſimo-

morum authorum, *Myrſili Lesbii* &c. Baſil. 1530.

Bocheti fratres.

Typographeion elegantiſſimum inſtituerunt Pictaviis, cujus Inſigne fuit, prima pagina ut plurimum, præpoſitum omnibus eorum, quæ imprimebant, operibus. Illud autem erat officina Typographica, iis rebus, quæ ei ſunt neceſſariæ, prædita, ſcilicet incus ſeu tabula, ſuper quam literæ inter ſe unitæ ad verba componenda applicabantur ab impreſſoribus, qui ibi adſunt. Sunt & capſæ literas continentes, quas ſingulatim excipiunt compoſitores, quos vocant. Adſunt & *ii*, qui folia imprimunt duo, ut ſunt etiam compoſitorum duo, qui impreſſioni librorum incumbunt. In capite vero illius figuræ & inſignis legitur: *Vitam mortuo*, in inferiore parte, *reddo*. Quod Lemma ſuper ſuperque oſtendit Typographiæ virtutem. *In fine hujus libri hæc deſcriptio ſic legitur: Bocheti* fratres Pictaviis Typographiam conſtituerant. Prima pagina eorum, quæ imprimebant, operum, pingebant circulum, in quo deſcriptæ erant operæ Typographicæ quatuor, inſidentes operi ſuo, ita graphice omnes cum omni ornatu & apparatu Typographico, ut nihil poſſit melius, aut luculentius. Porro in ſuperiore parte ſ. capite, ſi in circulo caput dici poſſit, lemma ita loquitur: *Vitam mortuo*, in inferiore vero: *Reddo*, habet. Quæ cer-

certe figura ſatis belle exprimit artem illam divinam. Hæc figura habetur in Exemplo, quod habeo Scholiis MSS. ditatum ab eruditiſſimo viro *Jo. Altino*.

Carola Guillard.

Exercuit illa ſumma cum laude artem Typographicam Pariſiis, mirumque eſt, mulierem tam generoſum animum geſſiſſe. Vide, quæ de ſe ipſa profitetur epiſtola, quam præfixit Lexico *Tuſani* Græco-Latino, Pariſiis edito a ſe in fol. an. 1552.

Gertruda Lachnera,

Frobenii uxor, poſt mariti obitum profeſſa eſt artem non ingloria. Vide Iſagogen Muſicæ *Glareani* impreſſam 1516. in 4to.

Sigismundus Feirabendius.

In ejus laudem vide Epiſtolam dedicatoriam libri de Aſtutia Vulpeculæ *Reinickes.*

Jodocus Badius Aſcenſius.

De eo vide appendicem ad Suppl. *Trithemii*. Conſule de eodem præcipue *Pet. Angeli Spera* opus de nobilitate Profeſſorum p. 445.

Ludovicus Jacobus Vitriacenſis Epigrammate quodam ad *Ludovicum Pinellum*, Cancellarium Pariſienſis Eccleſiæ, operibus *Durandi*, Epiſcopi Meldenſis, in magiſtrum Sententiar. præfixo, quod ſic incipit: *Alta ſolent* &c.

Vidi ego tam crebris librum ſquallere - -
ris,
Qualis multicolor lepra ſcatere ſu-

Mirabar, vario disjectos fragmine ſenſus
Chalcographi ullius lumine poſſe legi.
Omnes inter erat princeps *Aſcenſius* unus,
Ardua cui merito tradita cura fuit.
Hic eſt Pariſiis, Venetis quod doctior *Aldus*
Plurima temporibus reddit ubique ſuis. &c.

vide inſuper Epiſtolam præfixam eidem operi *Jacobi Merlini*, de *Jodoco Badio Aſcenſio*.

Vincentius Valgriſius.

Vincentius Valgriſius, *Typographus, quem olim in Germania novi leviter, libellum quendam* Bartholomæi Ricii *de Elocutione mihi exhibuit, quem miris laudibus Itali extollunt*, inquit *Gilbertus Cognatus* p. 381. Tom. I. operum ſuorum.

Henricus Petri.

Gilbertus Cognatus dirigit illi *Zenodoti*, Græci Authoris, *Paræmiographi* percelebris, interpretationem, cum Epiſtola dedicatoria, quæ ſic incipit: *Si pro tuis in me meisque officiis* &c. vocat autem illum clariſſimum atque prudentiſſimum virum. Operum *Cognati* p. 23. Tom. I.

Adamus Petri, *Henrici* filius.

Epiſtolam illi mittit *Gilb. Cognatus*, ut ſuos e *Seneca* floſculos eleganter & accurate imprimat. vid. Tom III. Operum *Cognati*. p. 2.

In Poëmatis *Gilberti* ejusdem p. 216. Tom. I. Epiſtolam habes ad *Henricum Adamum Petri*, Typographum, & illam ſequitur alia Epiſtola *Henrici Adami Petri* ad Lectorem. vid. locum.

Maternus Cholinus.

Franc. Modius in calce notarum ſuarum in *Vegetium* Epiſtolam perpulchram ei mittit, his verbis: *Franciſcus Modius Materno Cholino*, V. Clar. Senatori & Typographo Colonienſi S.

Habes ecce, mi Materne, *ut petiſti, & ad quem diem petiſti, Scriptores bellicos, noſtra opera & diligentia emendatiores.* In meo Exemplo an. 1607. in 4to p. 343.

Presbyteri & ſacris addicti,

PETRVS JACOBVS, *impreſſor*.

Liber a) Nanceiados PETRI DE BLARRORIVO, (*Blaru*, village de Loraine) Parhiſiani,

hoc eſt,

Opus de Bello Nanceiano,

impreſſum in celebri Lotharingiæ Pago D. Nicolai de Portu per PETRVM JACOBI, Presbyterum loci paganum, Anno chriſtianæ Incarnationis MCCCCLXXVI. in fol.

En-

a) In MICH. MAITTAIRE Annal. Typograph. Tom. II. P. II. p. 423. & in AVGVSTINI CALMETI Hiſtoire eccleſ. & civ. de Loraine Tom. I. pag. LVI. du catalogue alphabetiq des ecrivains de Lorraine traditur, hoc opus prodiiſſe a. 1518. in fol. min. Sed in catalogo Bibliothecæ Thuan. P. I. p. 401. memoratur liber PETRI DE BLARRORIVO de bello Nanceiano verſibus fol. 1476.

Envoyée au R. P. *Louis Jacob* par Monſieur *de la Mare*, Conſeiller au Parlement de Diyon l'avril 1665.

L*ouis*, par la Grace de Dieu Roy de France, a nos amés & feaux les Genereaux Conſeillers, par nous ordonnés ſur le fait & Gouvernement de toutes nos finances, ſalut & dilection; de la partie de nos chers & bien amés, *Conrart Hannequis* & *Pierre Scheffer*, Marchands bourgeois de la Cité de Majence en Allemagne, nous a eté expoſé, qu'ils ont occupé grand partie de leur temps a l'induſtrie art & uſage de l'impreſſion d'eſcriture, de la quelle par leur cure & diligence ils ont fait faire pluſieurs beaux livres ſinguliers & exquis, tant d'Hiſtoires, que de diverſes heures, dont ils ont envoyé en pluſieurs & divers lieux, & meſmement en notre Ville & Cité de Paris, tant à cauſe de la notable Univerſité, qui y eſt, que auſſi, pourceque c'eſt la ville Capitale de notre Royaume, & ont commis pluſieurs gents pour iceux livres vendre & diſtribuer, & entre autres depuis certain temps en ça commirent & ordonnerent pour eux un nomme *Herman de Stattren*, natif du Dioceſe de Munſter en Allemagne, au quel ils baillerent & envoyerent certaine quantité de livres pour iceux vendre là, ou il tiendroit au profit desdits *Conrard Hannequis* & *Pierre Scheffer*, ausquels le dit *Stattren* ſeroit tenu d'en tenir compte, lequel *Stattren* a vendu pluſieurs des dits livres, dont a l'heure de ſon trepas il avoit les deniers par deniers lui, & pareillement avoit mis en garde tant de notre dite Ville de Paris, qu' à Anguers & ailleurs, en divers lieux de notre dit Royau-

me, & eſt iceluy *Stattren* allé de vie a trespas e
tre dite ville de Paris, & pourceque par la loy
rale de noſtre Royaume toute fois, qu'aucun e
ger & non natif d'iceluy noſtre Royaume, va
à treſpaſſement ſans lettre de naturalité & habili
& puiſſance de nous de teſter, tous les biens,
en noſtre dit Royaume, a l'heure de ſon dit tr
nous competent & appartiennent par droit d'
nage, & que le dit *Stattren* eſtoit de la qualité
dite, & n'avoit aucunes lettres de naturalité, n
ſance de teſter, notre Procureur ou autres nos
ers ou Commiſſaires fierent prendre, ſaiſir & a
tous les livres & autres biens, qu'il avoit en ce
& ailleurs en noſtre dit Royaume, a l'heure de
treſpas, & depuis & avant que perſonne ſe ſoi
comparoit pour les demander iceux livres &
ou la plus part ont eſté vendus & divertys de les
ers, qui en ſont venus, diſtribués. Apres le
les choſes le dit *Courart Hannequis* & *Pierre S*
ſe ſont tirés par devant nous & les gents de
Conſeil, & ont fait remonſtrer, que combie
les dits livres fuſſent eſté poſſeſſion du dit *Stat*
l'heure de ſon dit treſpas, toute fois ils ne luy a
noient point, mais veritablement apartenoi
apartiennent aus dits expoſants, & pour ce p
& monſtrer, ont exhibé le teſtament du dit *S*
avec certaines cedulles & obligations, & prod
cuns teſmoins & autres choſes, faiſants de ce
on, en nous requerants les faire reſtituer des
vres & autres biens, ou de la valeur & eſtima
iceux, les quels ils ont eſtimé a la ſomme d

mille quatre cent vint cinq eſcus d'or & trois ſols tournois; Pourquoi nous, les choſes ſusdittes conſiderées, & meſmement pour conſideration de ce, que le tres haut & tres puiſſant Prince, noſtre tres cher & tres amé frere, couſin & allié, le Roy des Romains nous a eſcrit de cette matiere, auſſi que les dits *Hannequin* & *Scheffer* ſont ſojets & de pays de noſtre tres cher & tres amé couſin, l'Archeveſque de Mayence, qui eſt notre parent, amy, confederé & allié, qui pareillement ſur ce nous a eſcrit & requis, & pour le bon amour & affection, qu'avons a lui, deſirants traiter & faire traiter favorablement tous ſes ſuyets, ayants auſſi conſideration de la peine & labeur, que les dits expoſants ont pris pour la dite art & induſtrie de l'impreſſion, & au profit & utilité, qui en vient & peut venir à toute la choſe publique, tant pour l'augmentation de la ſcience, qu'autrement, & combien que toute la valeur & eſtimation des dits livres & autres biens, qui ſont venus a notre connoiſſance, ne montants pas de grand choſe, la dite ſomme de deux mille quatre cent vint cinq Eſcus & trois ſols tournois, a quoy les dits expoſants les ont eſtimez, neantmoins pour les conſiderations ſurdites, & autres a ce nous monvants, nous ſommes liberalement condeſcendus de faire reſtituer aus dits *Conrart Hannequin* & *Pierre Scheffer* la dite ſomme de deux mille quatre cent vingt cinq eſcus & trois ſols tournois, & leur avons accordé & octroyé, accordons & octroyons par ces preſentes, que ſur les deniers de nos finances ils ayent & prennent la ſomme de huit cent livres par chacun an a commencer la pre-

miere année au 1. jour d'octobre prochain
& continuer d'aller en avant, jusque a ce qu
entierement payés de la dite ſomme de 242
3 ſols tournois. Sy vous mandons & enjoi
preſſement, que par noſtre amé & feal c
Jean Briconnet, reçeveur General de nos
ou autre, qui par le temps advenir ſera,
icelles nos finances faites payer, bailler &
aus dits *Conrart Hannequis* & *Pierre Scheff*
leur procureur ſuffiſamment fondé par eu
ſomme de 800 livres tournois par chacun a
mencer la dite premiere année au dit 1. jou
bre prochain venant, & continuer d'an en a
ce qu'ils ſoient entierement payés de la dite
2425 eſcus & 3 ſols tournois, & de rapp
preſentes ſignées de noſtre main ou vidim
les faits ſous ſcel Royal avec quitance ou
ſance ſur ce ſuffiſante des dits *Conrart Ha*
Pierre Scheffer, nous voulons la dite ſom
livres tournois par chacun an, ou ce qui e
payé, eſtre alloué es comptes & rabbatu
pte du dit *Jean Briconnet*, ou d'autre, qu
ſtre Receveur General au temps advenir par
& feaux gents de nos comptes, auſqui
mandons d'aynſi le faire ſans difficulté, &
voulons & decernons, que le vidimus de
preſentes, faits ſous Scel Royal, vaille eſta
au dit *Briconnet*, ou autre noſtre Receveu
preſent ou advenir pour les ſommes deſſus
auront eſté payées a la deſſu dite, ſans ce q
leur ſoit d'en avoir de nous autre Rolle c

pourveu que par chacun an il ſera tenu, d'eſcrire ou faire eſcrire au dos de ces dittes preſentes les payemens, qui auront eſté ſur ce faits, & que au dernier payement & parfourniſſement de la dite ſomme les dits *Conrart Hannequis* & *Pierre Scheffer*, ou leur dit Procureur ou commis, ſeront tenu rendre & bailler a noſtre dit Receveur General ce preſent original, pour le rendre & raporter ſur ſon compte en noſtre dite Chambre des Comptes, car ainſy nous plait-il eſtre fait, non obſtant que les dits ſommes ne ſoient exprimées chacun an des Rolles de noſtre dit Receveur General & quelconques reſtrictions, mandemens ou deffenſes, a ce contraires. Donné a Paris le XXI. jour d'avril l'an de Grace MCCCCLXXV, & de noſtre Regne le XIV, ainſi ſigné *Louis*, par le Roy, Vous l'Eveſque d'*Evreux*, & pluſieurs autres preſens.

Le Gout.

De arte impreſſoria.

Ars librorum Chalcographica quid utilius ad omnium diſciplinarum propagationem? At illam protulit noſtra hæc ætas, ut & paulo ſuperior ceræ, corticis aut papyri vice chartam hanc, quam fabrianam primi appellarunt: Atque iſtorum ope in tantum faſtigium evecta ſunt litteræ. Fernel. præf. in libr. de Abdit. rerum cauſis. Vbi oppoſuit noſtram ætatem ſuperioribus ratione præclararum inventionum.

Civenſes ſtatuam erexere *Eumenio*, Rhetori tanquam ſuo: at falſa eſt iſta ſtatua, ex Hiſtor.

Philoſophica *Georg. Hornii*, ut & ſtatua
es *Laurentii Coſteri* apud Harlemenſes,p
pud *Hornium* de *Eumenio*.

Ex capite 104 illuſtrium Germani
rum *Hieron. Ziegleri* p. b. fol 95. *Impreſ*
divinum inventum a Germanis Authore aut
bergio, *aut alio prodiit primum.* *Dei*
ſunt plures Viri ingenio ac induſtria celebres,
Mentel, Joan. Pruſs &c.

Ejus etiam meminit *Budæus*, Philo
bro poſteriore, dum refert artes, q
la recentia protulere p. 87 variarum
tionum. *Contra autem*, inquit, *ætate*
res artem librariorum formulariam ediderit
dum, ut mihi videtur, adminiculum ad exſu
& erigendum litterarum veſtrarum nomen,
diu jacuit ut exanimum & emortuum. *M*
& alia in utramque partem valitura adhuc i
tura cryptis condita eſſe cenſeo, quæ ſuo qu
lo in lucem depromenda ſint.

Paſquier lib. des Recherches de la F
deux endroits.

Brodæus, qui habetur Tomo IIdo T
Critici p. 485. *Joan. Guttembergio* Typo
inventum refert, quam tamen apud I
ſtitiſſe ait ſe legiſſe, (ante mille annos
prodiiſſe.)

Barthol Riccius lib. 2. p. 30. de Imitati
habet: *Equidem antequam hæc hominum*
venta ſcirentur, Tormenta, ut ita dicam,
navigandi certa illa in omni tempeſtate locor

tia, librorum deſcribendorum ars uberrima, avium ex adverſo natura & artificio inimicis regia venationes, veri quaſi oculi, temporum per horas ad ſonitum minima dimenſio, ex ephippiis certus pedum appendulum, & cetera ejus generis prope innumerabilia, inventoribus hominibus cum ad ſummam hominum voluptatem, tum ad maximam utilitatem excogitata, hæc, inquam, quamdiu in hominum ignoratione latuere, ut multa in tenebris jacuere, ut vero in lucem hæc atque in uſum humanum doctiſſimorum hominum ſtudio venere, ita uno omnium gentium conſenſu in cœlum tolluntur, ut cum antiquitate certare, imo ſæpe eam etiam ſuperare poſſe videantur.

Joan. Trithemius libro de ſeptem Intelligentiis Orbem poſt Deum moventibus p. 56. *His temporibus*, inquit, *ad annum* 1450. *aut* 1453. *ars impreſſoria Moguntiæ, Metropoli Alemanniæ, inventa eſt de novo, mirabili induſtria, munere divinitatis.* Hæc ille.

Rob. Gaguinus Epiſt. 52. ad Epiſcopum *Maliſconenſem: Nullum in rebus humanis*, inquit, *eſt beneficium, quod hominum incuria vel iniquitas* &c. Ea propter ſecundo imprimendum curavi, idque Lugduni, ut illuminatius veriusque opus haberemus &c. fol. XLIII. b.

En ce temps (1458) *l'impreſſion des livres fut trouvée en la ville de Mayence. Laquelle n'avoit oncques eſté veuë, et des arts, ſcience des ſciences. Laquelle a enrichi & illuſtré la vertu infinie des livres, manifeſtés par ce moyen aux pauvres Eſcoliers* &c. *Nic. Gilles* ſous Charles VII. Roy de France.

M. *Georg. Draudii* Typographicus D
experimentalis varius, utilis & jucund
præcipuorum Typographorum,
cumprimis, quorum impenſis libri i
prodierunt, Inſignibus, quæ Fron
librorum imprimere conſueverunt,
demque expoſitionibus conjecturali
Francof. 1625. 8vo.

Hier. Hornſchuchii Inſtructio, Opera
graphicas correcturis neceſſaria. Lip
8vo.

De Artis Typographicæ Inventione
Joh. Pincierus cap. 27. lib. 3. parergoru
lologg. otii ſui *Marpurgenſis.* vide ibi
chra non negligenda Otium illud i
ſum eſt Herborn. 1617. 8vo.

De Arte Typographica vere dici
quod *Plinius* cap. IX Lib. XXXV. de
ſcripſit: *Semper quidem honos ei fuit, ut*
exercerent, mox ut honeſti, perpetuo interdi
ſervitia docerentur. &c.

Beatus Rhenanus ad Lectorem:

Accipe Moralem, lector ſtudioſe,
lum,
Qui brevibus facilem pandit ad Alt
Hunc meus ingenua nuper *Clichthove*
Auxit, ſubnectens Optima quæque
Initio Epitomes Moralium *Ariſtotelis* p
Fabrum Stapulenſ.

In Typicæ Artis laudem
EPIGRAMMA,
quod reperitur apud *Lucanum Gauricum* in prædictionibus ſuper luminarium deliquiis.

Tingere diſpoſitis &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 514 ſq.)

Redditus hac etiam nuper *Tortellius* arte
Pluribus ex ſcribis qua ratione docet.
Hunc eme, qui lingua cultus cupis eſſe latina,
Hunc eme, Grammaticus qui cupis eſſe bonus.
Quæ geminanda notis fuerit tibi ſyllaba ſimplex;
Quæve ſit exilis denſave, doctus eris.
Poſt modo qui fuerit grato ſi commodus uſit,
Has memor aſſiduis plauſibus ede preces.
Artifici ſemper faveant pia Numina ſancto,
Utilis effluxit cujus ab arte liber.

L. V. F.

Epi-

Epigramma Typis mandatum eſt p
in fine *Tortellii*, editi Venetiis 1488
author eſt, ut ibi notatur, *Hieronymus*
ut eo loci dicitur, ubi X. verſus inſuper
tur, ſed ſermonem convertit in laud
tellii.

Præterea multos præcipitat inanis
ſpes & libros imprimendi facultas,
ſeculis intermiſſa paulo ante revoca
quit *Pompon. Latus* Epiſt. ad *Maphæum*
Salluſtio.

De Laudibus & Meritis *Frobenii* Ba
vide *Eraſmum* in fine Exemplarium ple
que ſui Ciceroniani, ubi Tumulus *F*

QVINCTIANUS STOA in ſua C
de Typographia.

Quis credat formare Typos ele
quis au
O animi cœleſtis opus, turbata V
Hinc abeat; ponatque novo ſua f
bor
Repererit *Danaus* puteos: Auriq
tal
Phœnix: convexas tegulas *Ciny*
terebr
Dædalus! *Idæi* ferrum: limoſa *C*
Fictilia: Ancipitem fera *Penteſile*
rim

Et mel *Ariſtæus*: ſocialia fœdera *Theſeus*:
Frena *Peletronius*: fuſos & *Cloſter*: *Arachne*
Retia: *Erichtonius* per græcula regna quadrigas:
Augurium ex avibus *Car*: juſtaque pondera *Phidon*:
Harmoniam *Amphion*: Horas Rhodopæius *Orpheus*:
Mercurius Citharam: Tamen horum pace fatendum eſt,
Non eſſe in Terris inventum clarius, aut quod
Humanum genus illuſtret celebratius iſto.
Una dies hac arte dabit tot ſcripta notasque,
Quot manus ante dabat centum laſſata per annos,
Inventum ſublime, ingens, illuſtre, decorum,
Perpetuo laudandum ævo. Si antiqua fuiſſet
Roma miniſterio tali decorata; diebus
Adcumulata forent proh! quanta volumina noſtris.
Dic ubi *Pacuvii* tot ſcripta? tot inclyta magni

Var-

Varronis monumenta, ſuis gens
flamn
Abſtulit & rapidæ dedit omnia flam
Temporibus noſtris, & noſtro g
ævo
Inventum cum tale ſuis monimenta
Perpetuet: latosque operum prod
cerv
Adgredere Europam Rex (*Atti*
Gothorum,) barbare, Di
iſtud
Avertant) immitte faces, non f
cremab
Amplius Auſonidum numeroſa vo
vatur

Hæc ille in laudem Typ

Anno 1572. *Simon Millangius*, poſt p
in Gymnaſio Aquitanico ſudores, o
mam Burdigalæ Typographiam inſti
quit Chronicon Rerum Burdigalenſ. a
Lurbeo compoſitum & Burdigal. 159
Simonem Millangium impreſſum.

De Typographiæ utilitate.

Bonus Accurſius, Piſanus, qui florebat S
præfatione in opera *Ovidii* edita Floren
fol. *Scis enim*, (inquit ille ad Ziethum Si
tam) *noſtra tempeſtate veniſſe in lucem han*
mendorum voluminum artem, rem profectò

dam & perpulchram. Nam libros exſcriptos haud facile eſt omnibus ſibi comparare propter pretii ac ſcriptorum difficultatem. Quod tametſi divina benignitate tibi nulli impedimento eſſe poteſt: non tamen eſt contemnenda propter pulchritudinem artificii, & quia, ubi hujuſmodi librorum impreſſio & tanquam formandi velle fuerit ab initio conſtituta, ſemper eodem procedit ordine in omnibus hujuſmodi voluminibus, ut vix errare liceat; id quod in deſcribendis libris ſacris longe aliter ſolet evenire &c.

Magnam is labori ſuo gloriam addidiſſe ducebat, inquit *Mich. Fernus* in Vita *Campani*, præfixa ſuis operibus, *cui hujus commendatio acceſſiſſet. Hinc jam nemo impreſſorum in tota Heſperia ea tempeſtate qui imprimendum ſuſcipere velle videbatur, cui illum commendationis Epiſtola non præluxiſſet. Adeo clarum & celebre apud omnes ſanctum & venerabile nomen ejus habebatur. Unde cum* Uldaricus Gallus, *qui tunc ad annum* 1648. *formas in urbem librariam nuper intuliſſet, interquieſcere illum ejuſdem commendationibus non permitteret, Remque librariam ex magnis difficultatibus inopiaque ad ingentem ubertatem glorioſiſſimo illo & divino opificio evexerit, in illum jocatus, carmen hoc edidit:*

Anſer Tarpeji Cuſtos Jovis &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 175.)

cum illius impreſſiones ſcribendi neceſſitatem pennarumque ejus ſuſtuliſſe viderentur. Hæc ille.

Jovianus Majus, Eques, in Epiſtola præfixa ſua de Verborum priſcorum proprietate ad *Ferdinandum*, Regem Italiæ, poſt quædam: *Accedit*

cedit, inquit, *quod Germani ſolerti at invento nuper novam quandam* (ſcribeb 1490.) *elementorum characteres imprim nem invenerunt, ut quantum per annu exſcripſerint librarii, unus una die impreſ rit, præcipue* Jo. Vercellenſis, *Vir ing gantia in hoc genere impreſſionis efflornit. dem tantum librorum omnis generis prove lit, ut magnam adepti opportunitatem qui literarum ſtudio ad gloriam compara tuntur.* Hæc ille.

Artem Typographicam, Angliæ finibus r pulſam, Oxoniam primo deveniſſe, unde Caxtoni *opera Londinum quoque trad non ſolum antiqua ſcripta, ſed etiam ill quod* Jo. Scolar *primus Oxonienſis Typog cinam Typographicam hic aperuit, &* Io. D *nienſis acutiſſimi in moralia Commentarios in dit anno Domini* 1518. *Brianus Twynus* in pro Antiquitate Academiæ Oxonie Ddd. 3. b. ubi Miſcellanea ſua exhi

Mendoza libro 3. de la Hiſtoria Regno de la China fol. 86. an. 145 parece por commenco &c. (vid. ſu II. pag. 12)

Populus æris ferrique tractandi peritia, artificia ducendi inſignis eſt Typographia pulverisque nitrati illis ingeniis orbis debet prorſus beneficio, & quo tam pernicies m quam utilitas, ſe humanis rebus ulterius

Joan. Barclajus in Icone animorum Germanis cap. V. pag. 157. ſq.

Canterus in Syntagmate de ratione emendandi Græcos authores, præfatione ſ. Epiſt. Dedic. ad Chriſtoph. Plantinum, Typographum clariſſimum, ſic habet ſub finem: *Volumus porrò tibi dicatum hunc librum noſtrum, cùm quia ſingulari quadam benevolentia me meosque conatus hactenus proſecutus es, quod ego in felicitatis parte non exigua pono, tum quia ſic de literis omnibus meritus es, ac mereris indies, dum ſumma induſtria, maximis ſumtibus, incredibili elegantia libros optimos publici juris facis: nemo ut ſit, qui ſtudioſorum in cohorte cenſeri velit, quin multis nominibus tibi ſe devinctum fateri cogatur. Gratum igitur hunc animum noſtrum, & publicis & privatis de cauſis hoc pacto nobis teſtatum, nunc quidem relinquere viſum fuit, id quod tu, quæ tibi humanitas, niſi optime, non poteris interpretari.*

Qui bonus eſt Medicus, Mendicus non erit, inquit *Palingenius.*

Manus ſuſpenſa tenens libram æqualiter ſuſpenſam, ac ſupra illam plures ſtellæ, tum addens illud: *Hac itur ad Aſtra.*

Saxum undique aquilonibus adpetitum, cum hac Inſcriptione: *Mens immota procellis.*

Pallas altera manu tenens ramum olivæ, alterâ haſtam, cum hac Epigraphe: *Ad Utramque paratus.*

Curtius ruens in hiatum terræ, vel *Codrus* in hoſtes, cum his verbis: *Patria ſic debita Vita.*

TYPOGRAPHEI CHEMNITIENSIS
primæ plagulæ,
de laudabilis & inæſtimabilis
ARTIS TYPOGRAPHICÆ
inventione, utilitate & incremento,
Chemnitii cum nonnullis acceſſionibu
iterum excuſæ
per
JO. GABRIELEM GVTNERVM,
typographeon ſuum primum aperientem,
VoLente Magno parIter Deo ac fortVna,
poſtquam A.C. 1440. atque adeo ante 221 annos hæ
nobiLis ars primum erat excogitata;
& è lingua *) germanica latine reddita
à
JOANNE OSWALTO,
Altonavienſi,
Hamb. Gymnaſii Cive digniſſimo.

*) Schediaſma hoc germanice inſcribitur: Dr
CKerey zV keMnItz erſte bLätter von der löb
chen und unſchätzbaren *Buchdruckerey-Kunſt* E
findung, Nutz und Beförderung; daſelbſt druck
zum andern mal etwas vermehrt, *Iohan Gabr*
Gütner, als er ſein Druckerwerck angefang
MIt gott Vnd gLVCk, nachdem im Iahr Chr
1440. und alſo vor 221. Iahren dieſe Kunſt er
mal aufkommen war,

Inclytæ urbis Chemnitienſis Rectoribus & Moderatoribus,
Viris nobiliſſimis, ampliſſimis, doctiſſimis & prudentiſſimis,
Conſulibus, Prætoribus, Quæſtoribus & Senatoribus,
Patronis meis & Promotoribus gratioſiſſimis atque honoratiſſimis.

Hier iſt das erſte Blat, ſo meine Preſs aufträget,
Und als die Erſtling hin zu Euren Füſſen leget,
Aus lauter Schuldigkeit. Nehmt wohlgeneigt es an,
Und macht, daß ich mein Werck hier ferner treiben kan.

Σὺν τοῦ Θεοῦ αὐταγάθου τε καὶ παναγίου τρίσιος παλάμῃ.

Etſi Germania, à Deo variis beneficiis affecta, permultarum in toto terrarum orbe, omnibusque in locis olim incognitarum, rerum vera inventrix fuerit; tamen inter has omnes primum locum tormenta bellica & typographia tenent; quæ duæ artes tam lucide demonſtrant, a) Germaniam neque in bellicis, neque in aliis inventis ulli nationi palmam relinquere debere. Ad tormentariam

a) *Lanſius* in Conſult. de Princip. inter Prov. pag. 36. *Salmuth* in Comment. ad G. *Pancirolli* N. R. cap. 10.

riam artem quod attinet, nemo ne
eſt, tormenta & ſclopeta cum pulv
à *Berchtoldo Schwartzio*, Germano, M
Franciſcano, Philoſopho & Chym
Imperatore *Wenceslao* An. 1380 exco
in lucem prolata eſſe, quemadmo
dorus Vergilius de invent. rerum lib. II
Vannuccius lib. VI. Polytechniæ, atqu
rius in Viridario hiſtorico Part. I.
Quamvis enim *Maffejus* aliique han
tionem Sinenſibus adſcribere cone
men *Alexander Valignanus* in Admir
gni Chinenſis refert, b) Chinenſe
ctius Sinenſes vocantur) hanc artem
nis, hosque à Germanis didiciſſe
etiam, illam jam antea apud Sin
communi uſu fuiſſe, conſtat tamen
mnes, iſtis temporibus Americam
nondum ab Europæis detectam fuiſſ
met autem, qui ab ineunte ætate D
triæ in pacis potius quam belli rebus
re ſtudui, inprimis quum pernicioſ
artificium magis ex juſto Dei judici
ex ejus benignitate, magis in noſt
nam, quam utilitatem exortum ſit,
peſtiferam vim & exitioſum effectum
lum cruentiſſimum illud Germanic
lum tricenarium nuper per DEI grat
tum, ſed etiam mœnia urbis noſtr

b) *Lanſius* p. m. 671.

bello diruta & munimenta cetera adhuc dejecta (quæ propediem reparanda Deus perpetuo conſervare velit) abunde proh dolor! teſtantur; ejus inventione prorſus non afficior, ſed id aliis inveſtigandum relinquens, oblectationem unice quæro in iis rebus, quibus Dei gloriam hominumque internam atque externam felicitatem promovere licet, & in arte iſta, quam addidici, Typographia ſcilicet præſtantiſſima, cujus inventionem nulli alii genti, niſi Germanis, debemus.

Quod ſi ex hiſtoricis ſcriptoribus accuratius quæramus, quis primus nobilis artis typographicæ inventor fuerit, diverſas illi quidem ſententias nobis proponunt. *Michaël Eytzingerus* in Belgii deſcriptione Harlemi typographiam cum ſuis inſtrumentis excogitatam, deinde eam poſt inventoris obitum, per ejus famulum, Moguntiæ primum divulgatam eſſe affirmat. *Sebaſtianus Franck* in Chronico Imperatorum primum inventorem *Iohannem Gaufſfleiſch*, Moguntiaci degentem, profitetur. Sed in hac urbe primordia artis iſtius non ſunt quærenda. Diverſa prorſus tradit *Aventinus* Annal. lib. VIII, nempe prima ejus rudimenta primum à *Ioanne Fauſto*, (qui certe in hoc invento *fauſtus* nomine & omine fuit) cive & aurifabro Moguntinenſi, Anno 1430. excogitata, & aliquamdiu ab ipſo occultata eſſe, dum ipſe & duo ejus ſocii, *Ioannes Guttenbergius*, Argentinenſis, & *Petrus*

Schafferdes, uti eum *Timotheus Polus* c
lat, vel *Schoifferus de Gernsheim*, *Fauſto*

c) im Luſtigem Schauplatze, Lübeck 1
pag. 82. ſq. *Die Buchdruckerkunſt ſol h*
gehalten werden, weil die Gelehrten nach
durch dieſelbige leben, und jederman bek
den. Vorzeiten kundte niemand von ar
Kindern ſtudieren, weil die Bücher ſo th
kauft wurden, daß ſie auch kaum die R
zahlen konten, weil ſie allein mit der Hand
ben waren. Jetzunder aber hat jeder
Gelegenheit etwas zu lernen, und kan Bü
durch die Druckerey bekommen, weil mi
Mühe und wenigen Unkoſten viel tauſen
plar in kurtzer Zeit gedruckt werden.
dieſe Kunſt im Jahr Chriſti 1430. *wie* A
ſchreibet, erſtlich von Iohan Fauſten, *e*
ger und Goldſchmiede zu Mayntz, erfun
anfangs gar heimlich gehalten worden, ind
ſeine beyde Geſellen, Iohan Guttenberg
burg, und Peter Schafferdes *von Gernsheim*
men geſchworen haben, ſie wolten bey des
ben ſolche Kunſt niemand entdecken. Al
dachter Fauſtus 10 *Jahre hernach ſtarb*,
tenberg *gen Straßburg in ſein Vaterland*,
tete daſelbſt eine beſondere und neue Druck
Solches geſchahe unter der Regierung des K
Kayſers Friederichs, 42 *Jahr vor* Luther
Peter Schafferdes *aber blieb zu Mayntz*,

arteconſcii, ex animi ſui ſententia jurarunt, ſe, quoad *Fauſtus* in vivis eſſet, eam nemini manifeſtaturos eſſe, ſed ſibi ſolis reſervaturos. Quum vero *Fauſtus* ille, præterlapſis decem annis, ex hac vita diſceſſiſſet, *Iohannes Guttenbergius*, (quem *Polydorus Vergilius* lib. II. cap. 7. pag. 139. teſtimonio civium quorundam Argentoratenſium nixus, *equeſtri dignitatis virum* appellat) in patriam ſuam, Argentinam ſcilicet, ſe contulit. Quamvis autem *Iohannes Mentelius* ibi partim literas ſingulas, partim voces integras in ligno inſculptas filorum ope in verſus ſeu lineas arcte conjungens, craſſe & infacete admodum libros excudere conatus eſſet, mox tamen, ſimulac *Guttenbergius* in publicum proceſſit, & multo

 me-

alſo die erſten gedruckten Bücher zu Mayntz und Straßburg geſehen. Von dannen kam dieſe löbliche Kunſt auch gen Nürnberg, und von dannen gen Cöln am Rhein, und hernach in andere Reichsſtädte und hohe Schulen Teutſches Landes, von dannen wurde ſie auch in Welſchland gebracht, und wurde zu Rom die erſte Druckerey aufgerichtet, darinnen die Bücher Auguſtini *von der Stadt Gottes die erſten waren, die gedruckt wurden.* Nicolaus Genſonius, *ein Frantzoſe, brachte ſie darnach auch gen Venedig, da ſie ſehr iſt illuſtrirt, und endlich in gantz Europam mit groſſem Ruhm und Nutz der gantzen Chriſtenheit iſt ausgebreitet worden,*

meliorem, ignotum antea & à nullo
tum modum libros excudendi adhi
que oſtendit, labor *Mentelii* in o
contemptionem eſt adductus. Hi
cum *Guttenbergio* artis exercendæ ſoci
fecit, eamque diligentius excoluit, i
Friederico III. imperante anno quadrage
ſecundo ante *Lutherum* natum contigi
in his Chronologi omnes non conſe
Calviſius enim in Chronologia ſua pag.
Io. Funccius pag. 163, chalcographiam
1440, alii an. 1442, iterumque alii an
inventam eſſe exiſtimant. At enimv
ter has ſententias non multum intereſt,
res ipſa ſit nobis exploratiſſima, inpr
emendatio & propagatio typographiæ
inventione rite diſtinguatur. Interim
& *Funccii* ſententia accuratiſſima eſſe v
quamobrem An. 1540. & 1640. artis
annus jobelæus, & quidem in S. Johan
feſto, celebratus eſt, quoniam omn
qui ejus rudimenta & fundamenta pri
fuerunt, *Iohannis* nomine, nempe *Iohan*
ſtus, Iohannes Guttenbergius, Iohannes Ganſ
us, Iohannes Mäntelius, appellabantur.
ad alterum *Fauſti* ſocium, *Petrum*
Schafferdes, vel *Schoifferum*, quem alii *Sch*
vocant, attinet, is Moguntiaci remanſ
que id ſedulo præſtitit, quod *Guttenber*
gentorati curæ erat. Attamen ſi no
Hiſtoricis fidem adhibere velimus, *Gu*

gius iſte, quocum *omne bonum* ſimul in hoc mundo exortum eſt, quia is divulgatione hujus artis incomparabilem theſaurum poſteris reliquit, typographiam Argentorati in patria ſua magna ex parte atque præ ceteris omnibus excogitavit, poſtea autem Moguntiacum ſe conferens in hac urbe porro excoluit, & ad majorem perfectionem, reſpectu preli & atramenti typographici, quorum uſus adhuc hodie viget, adduxit. Hæc ſententia, quæ in ſcriptis permultorum virorum eruditiſſimorum reperitur, *diu optima & certiſſima a plerisque eſt habita, nobilem ſcilicet artem typographicam Moguntiaci a Guttenbergio eſſe inventam. Vltima autem hæc tempora*, inquit D. *Danhawerus*, d) celeberrimus Argentinenſis Theologus, *hanc gloriam noſtræ urbi, & nominatim* Ioanni Mentelio, *vendicarunt.* Argentinenſes enim in relationibus hiſtoricis, de typographiæ origine editis, ad tabularia & monumenta ſua publica provocarunt, quorum teſtimonia ex variis ſcriptis hoc loco proferre juvat. *Joannes Schmidius*, S. Th. D. & Prof. P. atque conventus Eccleſiaſtici Argentoratenſis Præſes, in proœmio trium concionum de typographia, anno Iobelæo 1640 habitarum, in hanc rem ſequentia monet: *Ad quam felicitatem & gloriam* &c. usque ad verba: *hac in urbe detexit*, (vid. ſupra Part. II. pag. 60.) & paucis

d) pag. 11. ſeines Scheid-und Abſag-Briefs, p. 224.

cis interjectis: *quod Deus clementiſſimus &*
que ad verba: *alii contradicant.* (vid. ſup
II. pag. 61.) Idem in primæ concio
ordio pag. 4. *Jam vero ſingulari Dei gr*
ctum eſt &c. usque ad verba: *primus ev*
(vid. ſupra Part. II. pag. 67-69.) *Jo. H*
clerus in oratione, eodem anno Jobel
bita, quum publice Magiſtros & Ba
reos crearet, hæc diſſerit: *Qua in re am*
ptione major eſt &c. usque ad verba: *diſer*
na fide denarrant. (vid. ſupra Part. II. pa
Quibus teſtimoniis merito fides adh
quia aliis in locis aliisque hiſtoricis h
nus nota fuiſſe videntur. Itaque libri
um primi excuſi Argentorati & Mo
reperiebantur & legebantur. In *Iohann*
feldii Sphinge Theologico-philoſophi
27. pag. 784. narratur, *M. Tullii Ciceri*
brum de officiis primo excuſum eſſe,
que exemplum adhuc Francofurti a
num in Bibliotheca publica aſſervari.

Ex his omnino apparet, gloriam hu
genioſi inventi Germanis eſſe propriam
illo tempore & ex locis modo mem
hæc utiliſſima ars ad alias urbes & re
longe proceſſit, & non modo Norimb
Coloniæ Agrippinæ, atque in variis S
urbibus liberis & Academiis Germania
etiam in Italia & remotioribus locis eſt
cita. Nam in Italiam ſtatim an. 1455 du
tres è Germania, quorum nomina ign

lem & perpulchram. Nam libros exſcriptos haud facile eſt omnibus ſibi comparare propter pretii ac pecuniarum difficultatem. Quod tametſi divina benignitate tibi nulli impedimento eſſe poteſt: non tamen eſt contemnenda propter pulchritudinem artificii, & quia, ubi hujuſmodi librorum impreſſio & tanquam formatio recte fuerit ab initio conſtituta, ſemper eodem procedit ordine in omnibus hujuſmodi voluminibus, ut vix errare liceat; id quod in deſcribendis libris ſacris longe aliter ſolet evenire &c.

Magnam is labori ſuo gloriam addidiſſe ducebat, inquit *Mich. Fernus* in Vita *Campani*, præfixa ſuis operibus, *cui hujus commendatio acceſſiſſet, Hinc jam nemo impreſſorum in tota Heſperia ea tempeſtate opus imprimendum ſuſcipere velle videbatur, cui illius commendationis Epiſtola non præluxiſſet. Adeo clarum & celebre apud omnes ſanctum & venerabile nomen ejus habebatur. Unde cum* Uldaricus Gallus, *qui tunc ad annum* 1648. *formas in urbem librarias nuper intuliſſet, interquieſcere illum aſſiduis emendationibus non permitteret, Remque literariam ex magnis difficultatibus inopiaque ad ingentem ubertatem glorioſiſſimo illo & divino opificio evocaret, in illum jocatus, carmen hoc edidit:*

Anſer Tarpeji Cuſtos Jovis &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 175.)

cum illius impreſſiones ſcribendi neceſſitatem pennarumque uſum ſuſtuliſſe viderentur. Hæc ille.

Junianus Majus, Eques, in Epiſtola præfixa ſua de Verborum priſcorum proprietate ad *Ferdinandum*, Regem Italiæ, poſt quædam: *Accedit*

excuſum exſtitiſſe. *Jo. Boterus* in deſc
Chinæ tradit, Chinenſes ante mille a
bros excudiſſe; & *Paulus Iovius* narr
Sinenſes artem in longisſimis & g
foliis libros excudendi jam pridem i
iſſe, & ab illis ſine dubio ad nos pe
Ejus verba ita habent: *Maxime miran
tur &c.* (vid. ſupra Part. I. pag. 188) J
vus Mendoza teſtatur, *artem typographicam
ipſo regno Chinæ principium habuiſſe, & i
quodam, quem incolæ inſtar Numinis v
adeoque quingentis plus minus annis Chinenſib
fuiſſe, antequam à Germanis uſurpari cœper
cunque autem rem ipſam accurate p
& perſpexit, is non ignorat, *Boterum*
ſibimet ipſis contradixiſſe, quia ille
Europ. Part. I. lib. I. de Germania to
rum & typographiæ inventionem diſ
manis adſcribit; atque hic in elogiis
rum virorum ſequentia monet: *Germa
tæ & portentoſæ inventionis æreas formas exc
bris & formidanda bello ærea tormenta nobis a
Mendoza* quoque verba ſecum non co
liquet; ſi enim ars typographica *ſumm
gno Chinæ* exorta eſſet, & Chinenſibus *q
plus minus annis* prius, quam Germani
fuiſſet, illico ſequeretur, Sinenſium
& nationem non ultra quingentos
centos annos extitiſſe, id quod verum
quit. *Hippophagi* enim iſti (nam ſec
g) virorum omni fide dignorum teſt

Camerus in Syntagmate de ratione emendandi Græcos authores, præfatione ſ. Epiſt. Dedic. ad Chriſtoph. Plantinum, Typographum clariſſimum, ſic habet ſub finem: *Volumus porrò tibi dicatum hunc librum noſtrum, cum quia ſingulari quadam benevolentia me meosque conatus hactenus proſecutus es, quod ego in felicitatis parte non exigua pono, tum quia ſic de literis omnibus meritus es, ac mereris indies, dum ſumma induſtria, maximis ſumtibus, ineffabili elegantia libros optimos publici juris facis; nemo ut ſit, qui ſtudioſorum in coborte cenſeri velit, quin multis nominibus tibi ſe devinctum fateri cogatur. Gratum igitur hunc animum noſtrum, & publicis & privatis de cauſis hoc pacto nobis teſtatum, nunc quidem relinquere viſum fuit; id quod tu, qua es humanitate, niſi optime, non poteris interpretari.*

Qui bonus eſt Medicus, Mendicus non erit, inquit *Palingenius*.

Manus ſuſpenſa tenens libram æqualiter ſuſpenſam, ac ſupra illam plures ſtellæ, tum addetur illud: *Hac itur ad Aſtra.*

Saxum undique aquilonibus adpetitum, cum hac Inſcriptione: *Mens immota procellis.*

Pallas altera manu tenens ramum olivæ, altera laurum, cum hac Epigraphe: *Ad utramque paratur.*

Curtius ruens in hiatum terræ, vel *Codrus* in hoſtes, cum his verbis: *Patriæ ſic debita Vita.*

-)o(-

ptionis ſitus noſtræ è diametro eſt adverſar
non à dextera ad ſiniſtram, uti Ebræi, neq
ſtra ad dexteram, uti Græci, Latini & Gern
ad dexteram à ſummo ad imum manum
deinde ſiccam papyrum ita tradunt, ut nonn
nuiſſima facie transparentes characteres ren
deantur, tum ſtylis ferreis ita tabulam illa
punt, ut ſola characterum vel picturæ linea
mineant. Deinde incredibili facilitate ac
folia pro arbitratu imprimunt, eaque ſæp
phus unus die uno quingenta ſupra mille ex
inſculpendis quoque tabulis ita expediti ſunt
hilo plus mihi videantur temporis in ſculpen
noſtri in componenda una emendandaque co
Hæc excudendi ratio ad Sinicos characteres
dinſculos accommodatior eſt, quam ad noſ
que enim è tenuiſſimis noſtris elementis exſc
tabulæ commode poſſe mihi videntur. Ca
num eſt in hac re mire commodum, cum e
læ, ſemel inſculptæ, domi aſſerventur, quoties
licet aliquid detrahere vel addere, non uni
verbulam, ſed periodos etiam integras, du
nonnihil ſarciuntur; neque typographus co
auctor, cum primum excudit, ſimul ac ſen
tem librorum multitudinem typis edere, ſe
voluerit, aut opus fuerit, volumina pro arbit
ra pauciorave excuduntur. Quod nobis ſa
git, nam libros de rebus, ad noſtram religio
ctantibus, ſcientiisve Europæis ſinice à noſtri
domi excudimus, domeſticorum famulorum
Tanta igitur hujus typographiæ facilitas eſt

ſemel viderit, mox ad idem audendum ſe accingat. Ex hac commoditate naſcitur tanta Sinenſium librorum multitudo ac utilitas, quantum non facile eſt ei, qui non viderit, explicare. Hactenus *Trigautium.*

Ex his omnes facile intelligunt, Germanorum inventum typographicum tantum ab iſto, quantum cœlum à terra, diſtare. Ibi enim literæ in tabula lignea inciduntur, hic typi ex plumbo vel bismutho, cum antimonio mixto, uti *Bramerus* i) vult, funduntur; ibi integra tabula, hic ſingulæ literæ ſeorſum tractantur; ibi plagula manu tantum, hic literis, atramento typico per melantheres perfuſis, prelo admodum artificioſo excuditur; ibi alterutri tantum paginæ ob nimiam chartæ tenuitatem, hic autem utrique, literæ imprimuntur; ibi exſculpta iſta tabula ad unum librum excudendum, hic ſingulæ literæ ad omnes libros ſine ullo diſcrimine uſurpari poſſunt. Itaque inventio typographiæ, in Germania hodie uſitatæ, quæ artificio & ſolertia artem impreſſoriam Sinenſium longe ſuperat, ad æternam illius gloriam plurimum confert. Id *Philippus Beroaldus*, Italus, Germanis non invidens, cecinit: *O Germania, muneris* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 173.)

Ut autem artis hujus prorſus ignari, qui ejusmodi ingenioſum opus oculis nunquam

i) im Angeſichts Schweiſs pag. 399.

uſurparunt, aliqua ejus notitia i
monere operæ pretium fuerit, to
cium in typis fundendis, comp
imprimendis conſiſtere. Hæc V
ſus, *Ge. Phil. Harsdörferus*, Part. I. C
rum jucundorum (Geſpräch-Spi
CXCVII. pag. 409. 410. ita deſcrib
nos nonnulla typorum hodie uſita
nera addidimus: *Loco ligni, ex quo
ra exſculptæ ſunt, fuſor formarum ſta
cupro, orichalco, chalybe, ferro & anti
metalla conjungit, hodie utitur, atque
licam materiam in vaſe conflatam in mo
trices machinæ, manu verſatili, inditas in
ſunt varii generis, & vulgo appellant
Miſſal; Grobe Roman Antiqua; Grobe Ca
Kleine Canon Fractur; Kleine Canon A
man Antiqua: Pabſt Text oder Teuerd
Fractur oder Bibelſchrift: Text Antiqua
ſiv; Parangon Gebrochene, Pabſt oder G
Parangon Schwabacher; Parangon Antiq
gon Curſiv; Tertia Fractur; Tertia Sc
Tertia Antiqua; Tertia Curſiv; Grobe
ctur: Grobe Mittel Schwabacher, oder P
Mittel Fractur; Mittel Schwabacher;
qua; Mittel Curſiv; Cicero Fractur; Ci
bacher; Cicero Antiqua; Cicero Curſiv;
Garmond Fractur: Corpus oder Garmond Sc
Corpus oder Garmond antiqua; Corpus ode
curſiv; Petit oder Jungfer Fractürlein;
Jungfer Schwabacher; Petit oder Jungf*

Petit oder Iungfer Curſiv; Non pareil Fractürlein; Non pareil Schwabacher; Non pareil Antiqua; Non pareil Curſiv. Minores vel minimos typos, quos [illegible] *Robin* & Diamant *vocant, ordine hic recen*[illegible]*, quandoquidem illi magis à Belgis,* [illegible] *uſurpantur.* Præter iſtos typos [illegible] oratos, ut inter omnes conſtat, [illegible] ſolum & ebræi diverſæ magnitudi- [illegible] Syriaci etiam atque arabici characte- res, quos laudatus auctor certas ob cauſas [illegible] noluit, quorumque infra mentio fit, non raro adhibentur.

Omnes illæ formæ ſuis nituntur conis, quorum ope [illegible] *ordine collocantur, & unum quodque* [illegible] *inſtructum eſt appendicibus ſuis, nempe commatibus, (Beyſtrichlein) ſemicolis; (Strichpünctlein) duobus punctis: (Doppelpunctlen) Punctis. virgulis mediis- (Mittelſtrichlein) virgulis finalibus' (Hinterſtrich oder Häcklein) ſignis interrogationis? (Fragzeichen) admirationis! (Verwunderungzeichen) parentheſeos ( ) (Einſchluß) notis numeralibus, quadratis, ſtellulis, minoribus & majoribus ſpatiis &c. ita ut ad unumquodque formarum genus nonaginta & quinque matrices & literæ ſingulares requirantur, idquod de germanicis formis dictum eſſe volo, quia ad latinos typos formandos centum & quinquaginta modulis opus eſt, & pluribus quidem ad ſcripturam inclinatam (vulgo:* currentem) *quam ad erectam;* (vulgo: antiquam) *& græcorum characterum genera* [illegible] *numero differunt, ut minoribus vix ducenti vel non ducenti & viginti moduli ob permulta*

ſcripturæ compendia, ſed contra majoribus t
tum matrices ſufficere poſſint; ebræi autem c
cis majoribus numero congruunt. Poſtquam
typi in uſum officinæ typographicæ à formarum
magno pretio coëmpti ſunt, ſingula illorum g
capſa libraria, & in hujus forulis ſingulæ lit
cantur. Quandocunque autem liber typis ex
dus & exprimendus fuerit, typotheta exempl
dendum in retinaculo *oculis præfigit, & a*
menſuram ope gnomonis typos tanta celeritate
nit, ut primum integras voces, hinc verſum
neam, deinde columnam & formam ſeu di
philyram coordinet. Hinc impreſſor formam
re incipit, quam marginibus ferreis incluſam
clauſoriis coarctat, ejusque primum ſpecimen
probam *appellatam, facit, ita quidem, u*
literæ pilis tinctoriis, atramento typico probe imb
nantur, charta humida preli operculo affigat
que in illa ſinguli typi dilucide exprimantur.
prima proba *accurate perluſtratur, errata in*
rantur & corriguntur, tunc emendatione ple
iterata in charta humida primo typus emen
deinde reiteratus *formatur.*

Hæc nobiliſſima & ſolertiſſima ars
ventum Germanorum, de quo omnes n
gloriantur & lætantur, inprimis quod
multæ utilitates redundant.

Olim illorum, qui in paupertate
filiis operam litteris dare haud licebat,
niam libri multo labore & ſumptu deſc
di à librariis tanto pretio vendebantur;

vix à ditiſſimis redimi poſſent, & tantum in Regum Principumque palatiis reperirentur. Hodie autem omnibus ampla occaſio litteras addiſcendi præbetur, & quilibet libros typis excuſos affatim ſibi comparare poteſt, quia brevi tempore multa millia exemplorum parvo labore & ſumtu excuduntur. Simulac enim forma rite compoſita & prelo incluſa eſt, uno die tria millia philyrarum dimidiarum typis exprimi poſſunt. Plures libros una hebdomade hæc nobilis ars in medium profert, uti *Goldbeckius* in libro ſuo de Principibus (Regentenbuch) ſcribit, quam multi librarii toto anno calamo exarare potuerunt. Ejus ope multis parcimus ſumtibus, atque his temporibus optimi auctores, quotquot nobis ſuperſunt, iterum in lucem prodierunt, & parvo pretio reſpectu priſcorum temporum magnus librorum numerus comparari poteſt. Reperire hodie licet in variis urbibus unum itemque alterum civem, vel literatum, qui pluribus libris præſtantibus inſtructus eſt, quam olim Reges vel Principes poſſederunt. Typographia hominum memoriam & laborem reddit immortalem, ut eam merito *artem memoriæ, mortem oblivionis & ingeniorum aſylum* appellare queamus. Hæc eſt mater, quæ omnes pro eo, ac merentur, in honore ſuo tuetur, eſtque voluntaria miniſtra omnium Theologorum, JCtorum, Medicorum & Philoſophorum.

Hæc eſt, quæ propagat id omne, q
ſolum in unaquaque urbe, ſed et
terrarum orbe honeſtum & laudabi
bendum. Per hanc artem k) Scr
tanquam fons puriſſimus & ſalutari
ubique terrarum redundat & ef
Nam per typographiam Deus cod
crum alis quaſi inſtruxit, ut in o
giones ſubito avolaverit. Ejus ope
vera religio propagatur, falſa ref
opprimitur, noſtra in precibus a
fundendis devotio excitatur, virtu
tis laudibus celebrantur, vitia autem
rantur. Per illam multi edocent
modo à Principibus regiones & url
in illorum ditione & poteſtate ſunt,
miniſtrari & regi debeant. Quicq
to terrarum orbe vel olim contigit,
die adhuc agitur, mox per typogra
bique divulgatur. Omnes artes
que, & quodcunque ad acquirenda
tem aut dexteritatem neceſſe hab
typographia unusquisque ſibi co
poteſt, quin etiam ab illa multis,
error ipſe delectat, via ad cœlum
ſtum monſtratur. Ut uno verbo
ars hæc maximam omnibus admir
movet, eamque nemo ſatis verbis

k) vid. *Danhauerus* in Catechiſmus Mil
pag. 5.

poeſi, quamvis jam innumeri in laudibus ejus celebrandis omne ſtudium collocaverint.

Quemadmodum igitur typographia in maxima apud omnes gloria eſt, ſummis quoque laudibus ornandi ſunt Germani, qui illam invenerunt, atque hoc ſuo beneficio de toto terrarum orbe optime ſunt promeriti. Hanc propter utilitatem & præſtantiam diligentiamque ſecum reputantes Viri multi ingeniosi, in illa arte operam conſumſerunt, & totius mundi commodis inſervierunt; inter quos præcipue eminet *Aldus Manutius*, qui Venetiis typographiæ ope latinam linguam cum ceteris artibus ingenuis, quæ tunc in terris tenebris jacebant, iterum excitavit & confirmavit, id quod *Thuanus*, præſtantiſſimus Hiſtoricus lib. LIX. pag. 40. teſtatur. In ejus laudem quidam e præſtantiſſimis Poëtis cecinit:

Quod ſi credere fas &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 371. not.)

Quantum, quæſo, utilitatem *Jo. Frobenius* & *Jo. Oporinus* Baſileæ, *Chriſtoph. Plantinus* Antwerpiæ, *Robertus* & *Henricus Stephani* Pariſiis & Genevæ, aliique multi, qui his quoque temporibus, orbi erudito in multis urbibus celebribus inſerviendum cenſent, nobis attulerunt? Quando vero tanta ſunt hujus artis commoda, & ad illam exercendam multus labor magnæque impenſæ, nempe multa inſtrumen-

ta & magnus apparatus, varia in v
guis typorum genera, ſaltem typi
græci, latini & germanici, atque in
dam ſcientiis tabulæ, characteres,
ſigna multa, nec non prelum, atra
variique generis charta requiruntu
præſtantiſſimi & ſumma quandoqu
tate excellentes viri ſe iſtius fautore
motores ſæpiſſime præbuerunt. I
in Italia eminuerunt l) Romæ Ponti
ximi, præcipue *Leo* X. aliique viri
Venetiis *Aldus* & *Andreas Anſulanus*,
Rex *Franciſcus*, Legione Imperator
Heidelbergæ Comes Palatinus *Ludovic*
tebergæ Dux Saxoniæ *Fridericus*, In
Dux Bavariæ *Wilhelmus* ejusque frater
& Moguntiæ Archiepiſcopus *Albertus*
Fuggeri cives Auguſtani nobiliſſimi
dendi. Huc pertinet illud, quod
zonus in Platea Univ. diſc. 128. pag.
ſervat: Ubicunque terrarum artem
ſoriam typographus exercere voluit,
tiam, favorem & auxilium à magiſt
regum conſiliariis, ipſisque Princip
adeptus. Equidem neſcio an in u
nobil. officina typographica antea e
licet nonnulli teſtentur, ſe libros Ch
olim excuſos oculis ſuis uſurpaſſe;
tem huic arti ejusque cultoribus fav

l) vid. *Zwingeri* Theatrum Vol. X. lib. 1. p

illam promovendam inclinare, ipſemet certe expertus didici.

Quoniam igitur urbis modo laudatæ gubernatores partim iſtorum artis typographicæ patronorum gloriam, partim illud etiam, quod nonnulli celeberrimi Politici docuerunt, ſcilicet ad præcipua urbium ornamenta earumque laudem promovendam præcipuè artis hujus exercitationem pertinere, diligenter perpenderunt; nihil eorum, quæ ad hujus urbis gloriam augendam & poſt boni publici commoda ad ſuum honorem ſpectare viderentur, negligentes, mihi hujus artis cultori & favoris indigenti, ſimulac ab illis petii, ut facultatem typographiam heic loci exercendi darent, non ſolum ſingularem favorem & benevolentiam, ſed etiam omnia ſubſidia & adjumenta præſtiterunt. Itaque poſt grates, quas habeo agoque Deo, parentibus cariſſimis & artis magiſtris, qui mihi in illa addiſcenda adjumento fuerunt, officium meum eſſe duxi, ut gratum in Vos optime de me meritos animum præſtiturus, has primas philyras, quæ prelo meo excuſæ ſunt, ſub veſtro nomine & patrocinio divulgarem.

Proinde a vobis, Viri nobiliſſimi, ampliſſimi, doctiſſimi & prudentiſſimi, Patronis meis & Fautoribus, demiſſe peto, ut has tenues plagulas de arte typographica, quæ ori-

 gi-

ginem ſuam ſoli Germaniæ,& emolu
ſuum eidem maximam partem deb
quam primitias veſtri patrocinii,
animi mei, quibus laborem meum,
juvante, inchoare volui, benigne a
Suppliciter & demiſſe rogo, ne hoc l
nuſculum rejiciatis, ſed illud poti
invitamento eſſe ſinatis, ut Patroni
res mei gratioſi porro ſitis, & labori
lare ſubveniatis. Hoc beneficio ut
dignus ſim, opera mea nihil aliud,
gloriam, hominumque utilitatem &
rem amplificare conabor. Interim e
opto, ut Deus veſtra benevolentia m
tuo frui, Vos autem, totamque urb
mnes cives in exoptata proſperitate
rentiſſimo ſtatu permanere cleme
tiatur.

Ich kan zwar eben nicht, mein Chem
phezeyen,
Doch dünckt mich, ſeh ich jetzt dein
Ged yen
Von neuen blühen auf: dein Glück
mel blickt,
Weil dir Gott noch zuletzt ein Dru
zuſchickt.
Ein Werck zu Gottes Ehr, ein Werck d
Wunder,
Zu preiſen Gottes Werck, der Künſte
Zunder.

Und Joſeph ſegnet GOtt dort des Egypters
Hauß, a)
Was gilts, es gehet auch hiervon ein Segen
aus.
Ich bitt GOtt darumb, daß du mit Ruhm in
Meiſſen
Vor andren Stādten mögſt Kiriath Sepher heiſ-
ſen! b)
Für euch, Herr Gütner, auch bin ich zu
flehn bereit,
Daß ihr in Chemnitz ſtets in GOtt geſegnet
ſeyd.

AHAS-

a) Gen, XXXIX. 5.
b) Joſ. XV. *Kiriath Sepher* iſt auf unſere deutſche Sprache eine Schreiber- oder Bücher-Stadt. Dieſen Nahmen führen, ſagt Doctor Schmid, die Städte, ſo die edelſte fürtrefliche Kunſt der Buchdruckerey bey ſich in der Uebung haben.

AHASVERI FRITSC
Diſſertatio
de
Abuſibus Typograp
tollendis,
Arnſtad. 1662.
& cum Diſſ.
DE ZYGENORVM ORIGINE, VITA ET M
Jen. 1664. 4.

PRÆFATIO AD LECTOREM.

Inter alia exulceratiſſimi ruin
minantis hujus ſæculi mala, a
nobiliſſimæ artis typographic
ultimum eſſe, nemo fortean infici
niſi qui, ut eſt in proverbio, caput i
& peponem loco cordis habet. S
ſtatum facit experientia rerum M
quæ Reipubl. pericula, quæ Eccleſi
la, quæ rei literariæ damna inde ha
enata fuerint. Cum vero fruſtra ſi
bum deplorare, de remedio autem
ra plane ſollicitum non eſſe, optir
ciunt illi, quorum aliqua eſt apud I
pes auctoritas, qui in qualitatem
morbi ejusque curandi modum ſed
quirentes, ſalutaria remedia adhibe
t

tuntur. Nos brevi hac diſſertatione utrumque digito tantum monſtrare voluimus, ſperantes, alium forte limatioris judicii curatius hanc rem examinaturum eſſe. Interim L. B. qualequale hoc, quod judicio ac cenſuræ tuæ totum ſubjicimus, ut cetera omnia, æqui bonique conſule. Vale.

Sectio I.

De abuſibus typographiæ in genere.

Artem typographicam maximum eſſe beneficium, generique humano divinitus communicatum, in confeſſo eſt apud omnes; cujus etiam infinita encomia apud varii generis ſcriptores, quos adducere ſupervacaneum, ubivis obvia ſunt. Utinam vero tanto Dei munere homines non ad obſcurandam, ſed illuſtrandam nominis divini gloriam, non ad disjungendas, ſed copulandas Eccleſias grati uterentur, nec hodie idem de hac re affirmare cogeremur, quod olim Imp. *Juſtinianus* de alearum uſu in l. *fin.* C. *de aleat.* pronunciavit, *rem illam pro tempore in lachrymas abiiſſe.* Uti enim optimæ rei datur abuſus, ita etiam typographiæ hoc ſeneſcentis mundi vel potius ætate effœti & fatiſcentis ſæculo maximus. Unde nonnulli non ſine ratione dubitarunt, ſatiusne fuerit, artem illam, uti nunc eſt, habere, an propter graviſſimos abu-

abuſus nunquam repertam fuiſſe. *I*
origin templ. Sicut enim enco
per genuinum ſuum uſum illa opt
tur, ita è contrario, ejus ſi co
abuſus turpis & perniciofus, non
vituperanda venit cum *Iuſto Lipſio*, (
dat *Sinoldus* de S.R.R. Vol. II. D. 9.
B.) ubi ait: *Typographia bona ſane ſtud*
eſt, ſed audax ſæpe, lucri cupida, &
nus vere corruptrix librorum audiet, qu
trix. Eandem querelam, ſuperior
D. *Luthero*, *Melanchthone* & aliis c
hunc usque diem continuarunt q
mi. Videantur poſt alios *Didac. Sa*
ſpanus, in idea boni principis Sym
born lib. 3. polit. cap. 49. D. *Limn.*
8. cap. 10. n. 7. *D. Carpzov.* Iurisp
lib. 2. defin. 413 n. 7. add. Conſti
Rudolphi II. apud *Goldaſt.* tom. II. der
tzungen pag. 350. quam infra vide

Egregiam autem hanc artem t
mem multisque modis Reipubl.
perniciofam reddidit πλεονεξία, &
mundi creſcens hominum maliti
enim typographiæ aliud hodie fu
laudati *Saavedræ* judicio, nundin
mercaturæ? Et quid mirum? Cu
rarum ſtudia, quæ tamen pretio r
non ſunt dehoneſtanda l. 1. §. *proin*
extraord. cognit. hodie fere facta ſint
ria, uti pluribus in tract. de *Stipen*

nobis oſtenſum eſt, quæ heic repetere ſuperſedemus. Deteſtanda igitur avaritia & ſacra φιλαργυρία eſt, quæ tanquam peſtifera gangræna mores hujus ſæculi corrupit, & res etiam utiliſſimas à genuino uſu ad perverſum & pernicioſum deduxit. Accedit negligentiſſima multorum Principum & Magiſtratuum hac in re cura, qui huic ingraveſcenti malo ſufficientia remedia adhibere hactenus neglexerunt, quod nunc ἐν ἀκμῇ nonniſi difficillime corrigi & ſanari poteſt.

Promulgatæ quidem in Republ. Romano-Germanica fuere hoc & ſuperiori ſæculo ſaluberrimæ conſtitutiones contra quosdam artis typographicæ abuſus, uti apparet ex Receſſ. Imp. de anno 1530. §. *und nachdem durch ordentliche Buchdruckerey.* R. I. de anno 1541. §. *ferner haben wir.* Rec. Imp. de anno 1570. §. *dieweil dann.* Reform. Polit. de anno 1577. tit. 26. Sed uti experientia docuit, illarum executio & obſervantia hactenus defuit. De Principis autem & magiſtratus exiſtimatione agitur, quando remedia, quæ ipſe præſcripſit, aut effectum non habent, aut plane non adhibentur. Ne igitur illa ſit majori periculo expoſita, renovanda ſunt remedia, & cum tempore curandum, quod cum tempore debilitari cœpit.

Se-

Sectio II.

De præcipuis typographiæ ab
in ſpecie.

Ut vero de abuſibus nobiliſſima
tis typographicæ plenius co
graviores & famoſiores, aliis hac
teritis, hoc loco paucis tantum pe
mus.

Inter abuſus illos non immerito
ducere videtur I. vulgaris illa & libe
juscunque generis librorum impreſ
tio, quæ hisce temporum ultimis
excrementis ultra omnium retro ſa
mores in infinitum excrevit, uti in
culis omnium, plus quam ſatis eſt,
ac tanquam res lippis & tonſoribus
rulis ſermonibus quotidie exagitari
diamus pro omnibus loquentem
Prenniger, Reip. quondam Rotenbu
beranæ Advocatum, in præfat. Co
Uranii tom. 3. *Conſideret quis*, ait ille,
ſanabile cacoëthes ſcribendi hodie multos te
patos; mox inveniet hoc noſtro ſeculo,
alias, longe magis, quam ſacer ille Antiſtes,
rum humanorum laudatiſſimus inſtaurato
temporis vanitatibus edixit, dici ac pronun
librorum ſcribendorum ſcilicet fine
eſſe nullum. *Cauſa autem increpandi iſ*
eo potiſſimum, quem Poëta multis quoque vetr
bus reliquit, comprehenſa continetur verſu,
eet

Scribimus indocti non docta poëmata paſſim.

Non enim doctis tantummodo ſcribendi facultas librosque evulgandi ſine ullo diſcrimine libera conceſſaque hodie eſt, ſed & cuivis etiam gregario blateroni, diſcipulis in ſcholis, quin & ipſis fœminis, præſertim Eccleſiaſtarum conjugibus, ſtulta maritorum ope ſtulte inſtructis, hoc idem impune permitti, publice patet. Et ut ſummatim dicam, quod olim de medicis dici conſvetum fuit, hoc hodie de omni profeſſione literaria generatim adfirmari vere poſſe, nullam ſcilicet nunc fere inveniri domum, quæ non alat nutriatque quendam ſcripterculum, nemo refragabitur. Quodſi vero cujusque rei etiam bonæ exceſſus vituperatur, ac in omni vita, Plinio *aſſertore, id quod nimium eſt, perniciofiſſimum judicatur, juxta tritum illud:* Omne nimium vertitur in vitium; *hujus certe diſciplinæ librariæ abuſus nimius & exceſſivus in deſpectum vilem & abjectum tandem literatorum redundant, non poteſt non vitio dari, aut reprehenſione dignum cenſeri. Nam ut omiſſis vulgaribus vanorum imperitorumque chartaceis naniis ac nugis, nec typis, nec prælo, immo nec digiti quidem crepitu dignis, de iis duntaxat, qui eruditionis laude aliqua ſunt conſpicui, eorumque libros exarandi temeritate ſermo fiat, quantus quæſo horum ſimiliter hodie eſt, & quam infinitus numerus, quantus grex, quanta copia, cohors atque multitudo? Id vero aliud nihil operatur efficitque, quam nimia illa & ſuperabundans ac quotidie invaleſcens effrenis animi elatio atque nociva ſuperbia, qua ingenii acrimoniam quilibet, vel leviter edoctus, edendo aliqua pu-*

publico ſcripto, publice oſtentare atque mer ductu aliis omnibus preferri ſatagit.

Hoc (etenim) homines vitio pl
labora
Ut placeat nimium quilibet ip

Sed & infelix & omnium malorum radix lucri cupiditas inſatiabilis non paucos ad ſcr dium atque provinciam magno numero ad atque impellit. Hodie quis cudit librum, dit, auget, emendat, tractat, retractat, modi ratione ampliando, addendo, demen hendo declarandoque aliter atque aliter effo que ſub integumento atque prætextu τῶ Φροντίδων σοφοτέρων *ὄντων vano, inani ac p lo. Hinc demum intolerabilis illa ac nim voluminum, proles, cumulus & acervus ſcriptorum multiplicium immenſa compag que comprehenſa mira diſcrepantia, & ſing pinionum, diverſitas judicii, perplexitas ſcientiarum artiumque, nec non nova ſub entes & a veterum traditis exorbitantes a nes ſpecioſæ atque ſubtiles. Quot enim c ſenſus, & velle ſuum cuique eſt, nec voto no, ut eſt apud* Satyricum; *ſuo quilibe ſenſu etiam a JCto dicitur. Hinc etiam crebræ concertationes, famoſi libelli, bu ſcentes paginæ nugis, aliaque innumeræ pe toſitates, id quod per ſe clarius apertiusque quod multis rerum argumentis debeat ad cari.* Hactenus ille. Hanc auter lam atque cenſuram juſtiſſimam eſſ cordati viri ultro fatebuntur.

De Gallis ſuis cum gravi indignatione idem tradit *Balſac* en ſon Prince §. 136. his verbis: *Il y a un grand peuple inutile, qui ne ſe ſert de ſes mains, qu'a faire des eſcritures & des livres. Magna eſt inutilium hominum multitudo, quæ manibus ſuis nunquam ad componendos libros utitur.* Eodem vitio concives ſuos Hiſpanos laborare ſcribit *Didac, Saavedra* Symbolo Polit. 21.

Ita ſane eſt, φιλαργυρία & φιλοτιμία hoc ævo fœcundiſſime immaturos, monſtroſos & nocivos ejusmodi partus edidere quamplurimos. Quot enim ſunt, qui illud *Clementis Alexandrini* notabile dictum, quod laudat D. *Selneccer* in præfatione ſuper explicat. Pſalterii, obſervant? quod germanice redditum ita ſonat: *Wer da will durch Bücher-ſchreiben reden, der iſt bey Gott an Eydes ſtatt verpflichtet, daß er nicht um Geitz oder Gewinſtes willen, noch um Ruhms und eignen Namens wegen, noch aus eigner Bewegung, affect, Zorn und Rachgierigkeit etwas ſchreibe, auch nicht ſich ſelbſt allein erluſtige, und ihme allein gefalle. Sondern ſehe allein auf die Beſſerung, Glauben, Troſt und Seeligkeit derer, die es leſen ſollen.* Quin hoc potius fieri ſolet, quod pius quidam Theologus tract. de notitia ſui cap. 28. ſcribit: *Des ſingens, ſagens und ſchreibens von unſern Thaten iſt kein ende; was wir wiſſen, muß bald in Druck, obs ſchon nirgend zu dienet, dan uns einen Nahmen zu machen, wie man leichtlich aus dem Bilde und Uberſchrift, aus unſern gegenwertigen Titeln und Kupfferſtücken kan abnehmen. So gar*

nicht können wir uns an Verrichtung des G
gen laſſen, und nehmen unſern Lohn dah
Phariſeern, daß wir hernach bey Gott nich
ben, als Spott und Unehre, weil wir un
menſchlicher Ehre bezahlet und belohnet h

Nec tantum chaos librorum & r
autorum hoc noſtro tempore inun
pit, ſed etiam quæcunque virulen
ingentium tumultuum, damnorur
ptationum & hæreſium in Eccleſia I
niſtra, maximo cum Eccleſiæ ac R
excuduntur, publicantur & circumf

Horreat quis peſtilentiſſima & bla
erga ſanctam religionem Chriſtian
tiſſima ſcripta, quæ ætas noſtra no
bore vidit, prorſus impunita licer
Chriſtianos circumferri, legi, &
xime horrendum, laudari. Scand
per viliſſimum abuſum verbi Dei,
rum præcipue & ſanctiſſimi Evange
centibus hactenus data fuere, ſang
crymis non ſatis deplorari poſſunt.
dit impietas hujus ſeculi cum relig
quaſi ludicra, velut pueri ſolent c
gulis. Quoties per libellos famo
tantum privati homines, ſed ſumma
pita virulenter arroduntur, quati
perſtringuntur? Et quis tandem in
mala, quæ per inauditum artis typ
cæ abuſum, ſeculi hujus vanitas &
Religioni, Reip. ac rei literariæ hac

tuit, ſando explicet? Pro compendiis diſpendia, pro hiſtoriis fabulas, pro nucleis putamina juventuti obtrudere, iisque adoleſcentum ingenia confundere multi, inanis gloriæ auram captantes, nihil penſi habent.

Alter abuſus eſt officinarum typographicarum multitudo mercenaria, quæ non poteſt non variis modis in detrimentum Reip. literariæ vergere, uti experientia hactenus ſatis nos edocuit.

III. Quod contra expreſſiſſimam Ordinationum Imperii prohibitionem, quibus ſaluberrime proviſum eſt: *Daß im Heiligem Römiſchen Reich die Buchdruckerey an keinem Orte, dan in den Städten, da Churfürſten und Fürſten ihre gewöhnliche Hofhaltung haben, oder da* Vniverſitates Studiorum *gehalten, oder in anſehnlichen Reichsſtädten verſtattet, aber ſonſt alle Winckel Druckereyen abgeſchaffet werden ſollen.* Rec. Imp. de an. 1570. §. *Und dieweil dan ſolche.* Ordin. Polit. de an. 1577. §. *Und damit allen deſto ſteiffer.* ejusmodi officinæ in oppidulis aliisque locis obſcurioribus erectæ ſunt, unde utiliſſima arte peſſime abutendi multis anſa & occaſio data fuit.

IV. Privilegiorum, quæ typographis nova ac ſumptuoſa ſcripta imprimentibus à ſuperiore concedi ſolent, varius abuſus. Quamvis enim ejusmodi conceſſio quibusdam monopolium ſapere, adeoque res illicita videatur, iniquum tamen non eſt, ſi quis ſuper impreſſione libri, in quem multos ero-

gavit ſumptus, lucrum & comm
quod laboris ſui præ aliis ſentiat,
alias fieri poſſet, aliorum facto in
tem inopinatam conjiciatur. vid. C
Conſiſt. lib. 2. defin. 414. Quo
abuſus privilegii conceſſi in pernic
vergat, dubium non eſt, illud, q
etiam modo impetratum ſit, juſti
cari & tolli poſſe. Eſt autem præ
vilegii abuſus hic, quod typograph
polæ librorum pretia pro lubitu au
ant; quæ hodie non ſine Reip. lite
cremento in tantum excrevere,
ſtratus huic rei obicem ponendi ju
cauſam haberent.

V. Quod Typographi ſub ſpec
movendi boni publici prætextu pri
taxat commodis ſuis velificantes,
ne aliorum libros, penitus neglect
privilegiis, magnorum autorum p
imprimere non vereantur. Gra
hoc malo jam ſuo ſeculo conque
Lutherus in der Warnung über den Witt
Bibel Druck, his verbis: *Der verfluch*
unter allen andern Uebeln, ſo er treibt,
unſere Arbeit gemacht, darinnen ſeine
Schaden zu üben. Welcher unſern Bu
dieſe Schulckheit und Büberey thut, daß
balde hernach drucken, und alſo der unſern
Unkoſt berauben zu ihrem Gewinn, welche
groſſe öffentliche Rauberey iſt, die Gott au

ſein wird, und keinem ehrlichen Chriſten-Menſchen wohl anſtehet.

Quinimo quidam eo temeritatis pervenere, ut non ſine gravi læſione Cæſareæ Majeſtatis libris ſuis verba privilegium ſonantia imprimere auſi fuerint, de quo etiam conqueritur Imp. *Rudolphus* II. in conſtitutione, quam infra adducemus.

VI. Multis in locis typographia ſine ulla inſpectione & cenſura Magiſtratus exercetur, unde quam plurima prohibitæ notæ ſcripta, velut ex equo Trojano clanculum prodiere, quibus Eccleſiæ tranquillitas, Reip. ſalus, hominumque fama & exiſtimatio irreparabili damno adfecta fuit.

VII. Magna librorum copia contra ſuperius laudatam imperii conſtitutionem de an. 1570. §. *Dieweil dan ſolche.* ſine deſignatione Autoris, typographi, loci & temporis impreſſionis in lucem protruditur, quod fere non alio fine, quam ut fabulæ, nugæ, injuriæ ac paſquilli impune ſpargantur. Impie ſane! *Omnis enim*, Servator ait, *qui male agit, odit lucem, & non venit ad lucem, ut non arguantur opera ejus.*

VIII. Magna in excudendis libris typothetarum negligentia; quando vel autoribus aliquid additur aut demitur, aut ſenſus Scripturæ corrumpitur, de quo veritatis ſtudioſi & inquirendi aut altercandi inter ſe cauſam & occaſionem arripere ſolent. *Limn.* d. l. n. 10.

Negligentiæ autem huic & abuſu
cauſam præbet quorundam avariti
genda, qua idoneos Correctores
rio conductos adhibere prohib
quo conqueritur D. *Mengering* i
Conſc. cap. 21. his verbis: *Die*
wollen oftmals nicht was ſpendiren und
daß ſie einen verſtändigen gelehrten Co
in der Druckerey hätten und hielten, de
rien cum judicio revidiren und corrigiren
dern haben Hümpler und Stümpler, halb
denten und Pedanten, die nehmen quid
und ſchauen aus Unverſtand überhin, da
rector hernach eben lang iſt, wenn ein O
ret worden.

Sectio III.

De remediis tollendi abuſus a pographicæ.

Hactenus vitioſum typographiæ
inſtituti ratione breviter co
mus. Cum vero omnium confeſ
lum hoc efficaciſſima remedia poſc
nunc paucis agendum erit.

Primum remedium eſt, ut quili
ſtratus in ſua Rep. Viſitatores cert
tuat, quorum officium ſit, in vitia
Typographiæ ſedulo inquirere,
juxta præſcriptum modum prudent
gere. Ejusmodi viſitationis reme
perator Glorioſiſſimus *Rudolphus* II.ar

adprobavit, uti patet ex ſequentibus literis Commiſſionis, quas refert *Goldaſtus* Tom. II. *der Reichsſatzungen* pag. 350. & ita ſonant:

Wir Rudolph *der Andere, von Gottes Gnaden erwehlter Römiſcher Kayſer, zu allen Zeiten Mehrer des Reichs, in Germanien, zu Ungern, Böheim, Dalmatien Croatien und Sclavanien &c. König, Ertzhertzog zu Oeſterreich, Hertzog zu Burgund, Steyer, Karndten, Crain und Würtemberg, Graff zu Tyrol &c. entbieten den Ehrſamen, unſern lieben Andächtigen* Valentino Lenchtio *und* George Erſtenberger von Freyenthurm, *reſpective der Heil. Schrift Doctorn und der Rechten Licentiaten, und dem Ehrſamen Gelehrten, unſern und des Reichs lieben Getreuen,* Carlen Seyblin, *der Rechten Licentiaten, unſern Rath und des Kaiſerlichen Cammer-Gerichts Fiſcal Procuratorn unſere Gnaden.* I. *Ehrſamb, liebe, Andächtige, auch Gelehrter lieber Getreuer, mit was gemeinen Weſens Nachtheil die vor dieſem von Uns erforderte und in guten Gang brachte Bücher-* viſitationes *eine zeithero erſitzen blieben, das iſt euch ſammentlich bekand, und geben es die täglich an Tag kommende hochſträfliche Sitten mit mehreren zu erkennen. Aldieweil wir aber ſolchem unleidentlichen Misbrauch und überhand nehmenden Unordnung länger nicht zuſehen mögen, hierumb und zu wieder Aufrichtung dero für dieſem bräuchlichen* Viſitationen, *ſo haben Wir euch ſammt und ſonders zu unſern Kaiſerlichen* Commiſſariis *gnädigſt fürgenommen, und befehlen euch hierauf gnädigſt, daß ihr anfangs allen müglichen Fleiß anwendet, wie die bishero erſitzende*

Viſitationes *fruchtbarlich wieder angr*
in großer Menge alle Meſſen herfürkommen
botene famos-*Schriften gänzlich abgeſ*
künftige kein Buch getruckt, oder im H
che diſtrahiret werde, das nicht zuvor
dentlichen Obrigkeiten, darunter die Buch
haft, cenſiret, zugelaſſen und verwillige
gleichen auf jedes der Autor, *Trucker*
ne Betrug und ohne falſche Liſt geſetzet we
ches alles und damit es von euch um ſo viel
Werck gerichtet werden möge, als wollen W
jedweder Buchdrucker, Führer oder Buchh
und zuvor er ſein Gewölbe und Laden er
einiges Buch diſtrahiret, euch ſeiner Büche
dicem *vorweiſe, darneben glaublich an*
wie und welchergeſtalt ihme ſolche Bücher
erlaubt, und da er darüber kein Kaiſerlic
gium *hätte, alsdan unſerer Kaiſerlich*
Hoff Cantzeley ein Exemplar zu überſchick
ſtelle, und unweigerlich überreiche. Den
Uns glaubwürdig dieſer Betrug etlicher B
und Buchhändler fürkommen, daß ſie auf
re Bücher dieſe Wort, cum gratia & p
da doch keines von ihnen geſucht, weniger
erlanget worden, zu drucken ſich laſſen geh
ches einem falſo *nicht faſt ungleich, i*
weil ſie wollen dadurch zu verſtehen geb
prædicta verba ſonant, *das Wort* Cæ
litioſe *auslaſſen; unter welchem Scheine*
reimte Sachen eingeſchleift, und in Druck
werden, dadurch ſie ſich unterſtehen, Unſ

hohe Reputation zu lädiren, und den gebührenden taxam *[illegible] zu verſchmäleren, welches keines weges zuzulaſſen, weniger hinführo einiger maſſen zuzuſehen oder zu geſtatten. Wollen derohalben, daß ihr fleiſſig aufmercket, und was ihr dermaſſen befindet, mit Herrn Burgermeiſter und Rahts zu Franckfurt, wo es die Nohtdurfft erfodert, die* confiſcation *neben weiterer Beſtraffung* ſine reſpectu *vornehmet. 3. Dieweil auch bey Verfertigung des* Catalogi librorum *bishero nicht weniger groſſe Unrichtigkeit befunden, ja auch der Catholiſchen Bücher gäntzlich ausgelaſſen worden, Solchem vorzukommen, iſt Unſer gnädigſter Will und Meinung, daß ehe und zuvor der* Catalogus novorum librorum *gedruckt, von euch erſehen, und nach Nohtdurfft corrigiret werde. Und damit hierin von Burgermeiſter und Raht zu Franckfurt auch keine Verhindernüß geſchehe, ſo haben Wir bey denſelben, wie ihr aus dem Beſchluß zu ſehen, albereit die Nohtdurfft verfüget, der Zuverſicht, es werde auch aller Vorſchub und Beförderung von ihnen erwieſen werden. 4. Und damit unſers Kaiſerlichen Cammergerichts Geheimnüſſen,* relationes *und* vota *nicht alſo ohne einigen Unterſcheid, ohne Unſer und Unſers Kaiſerlichen Cammergerichts Vorwiſſen gantz freventlicher Weiſe gedruckt und männiglichen fürgeſtellet werden: als befehlen Wir euch, daß ihr an Unſer ſtatt und in Unſern Nahmen desgleichen inskünftig, ohne ausdrücklichen Unſern oder Unſers Kaiſerlichen Cammergerichts Conſens und Einwilligung zu [illegible] Buchdruckern, Führern und Buchhändlern, bey höchſter Unſerer Ungnade und Straffe zu*

dru-

drucken, zu führen, oder öffentlich feil zu ha *zu verkauffen ernſtlich auch endlich verbie* *Und ſchließlich von allen privilegirten Büchern* *und neuen, davon Uns die ſchuldigen Exem* *noch nicht geliefert, unverzüglich gegen ei* *cepiſſe abfordert, Uns dieſelbe überſchicket,* *ches hinfüro von Meſſen zu Meſſen alſo für* *haltet, und in unſern Nahmen den Buchhändl* *Druckern auch zu halten, und ſich ſelbſten f* *den zu hüten verkündet. Daran erſtattet ih* *Willen und Meinung, und Wir ſeynd euch* *und ſonders mit Kaiſerlichen Gnaden gewogen.* ben auf unſerm Königlichen Schloſs z ge den 15 Tag des Monats Martii Anno Unſerer Reiche des Römiſchen im dre dreiſſigſten, des Hungeriſchen im ſech dreiſſigſten, und des Böhmiſchen au drey und dreiſſigſten.

Cæterum viſitatio typographiæ ac brariæ non ſemel, ſed ſæpius & ſinguli inſtituenda eſt. Niſi enim hoc fieret, tis ingraveſcenti malo occurri poteri cit Rec. Imp. de anno 1570. §. *Darum g* ibi: *auch ſonderlich ihre Druckereyen ohn ver* *ter Dinge viſitiren.*

II. Per pragmaticam & inhibitorian ctionem imperialem (exemplo Imp. *In* in l. 1. C. de Vig.) nimia licentia pange ſcribendi, quidquid lubet, refrenanda compeſcenda eſt. Nec cuivis indiſcri tim, ſed iis præcipue, quorum eruditi

perſpecta, aut qui præviis examinibus publica eruditionis teſtimonia meruere, ſcribendi facultas concedatur. Quamvis hoc optare magis, quam opere ipſo conſequi liceat, ex ſententia laudati *Prennigeri*, dict. loc.

III. Librorum multitudinem, quæ magis ad loculos emungendos, quam ad doctrinam comparandam facit, Magiſtratus in Remp. ſuam aſportari vetet. Varietate namque illa confunduntur ingenia, intricatur judicium, & hæret ſemper dubium. *Didac. Saavedra*, Symb. Polit. 21. Alias verum eſt, quod allegato loco ſcribit D. *Selneccerus*: *Welche Bücher* GOTTES *Ehre und Lehr ſchlecht und recht ausbreiten, ſind gut und nützlich, und wir können derſelben nicht zu viel haben, wir bedürfen ſie wol, und es thut immerdar noth, daß wir uns zu ſolchen Büchern halten und gewehnen. Wir werden auch ſolcher Bücher nicht genug haben, ſo lange die Welt ſtehet. Die andern Bücher aber haben wir zwar nun längſt uberhäuffig genug.* Compendia, diſpendia, *und wie ſie alle heiſſen* &c.

IV. Magiſtratus in ſua Rep. idoneos eligat viros, quos prænеceſſariæ librorum cenſuræ tuto præficere poſſit. Adprobat hanc cenſuram Rec. Imper. de anno 1629. §. *dazu ſollen.* verb. *Was gedicht, gedruckt und feil gehabt* [illegible]*rd, das ſoll zuvor von jeder Obrigkeit und dazu* [illegible]*rordneten verſtändigen Perſonen beſichtiget, und ſo* [illegible] *Mängel befunden, daſſelbe zu drucken oder feil zu* [illegible] *grosser Straffe nicht zugelaſſen, ſondern alſo*

ſo ſtrenglich verboten und gehalten werden. E
Imp. de anno 1570. §. *zum andern.* ibi:
ner etwas zu drucken Macht haben, *das nicht*
von ſeiner Obrigkeit erſehen, und alſo ihme zu a
erlaubt ſey.

Sint autem Cenſores illi 1. Viri pro
docti, 3. prudentes & cauti, qui ſacra
ti religione conſtringantur ad fideliter
ſtandum illud, quod officii ratio ab ill
ſtulaverit. Et cum plurimum Reip. in
cenſuram librorum adcuratiſſimam ad
ri, illa non facile uni, ſed pluribus c
mittenda eſt, in illis præcipue locis, ub
pographiæ florent. In Academiis Sa
cis cenſura librorum Decanis & Faculta
cujusque materiæ & artis plerumque c
mendata eſt; optime quidem, modo
crebras viſitationes ad debitam diligen
excitentur. Conſultum etiam foret, li
& ſcripta, religionis controverſias co
nentia, propter periculum ſchismatum,
rium facultatum cenſuræ ſubjicere;
namque gravius periculum, ibi cauti
gendum eſſe vulgo dicitur.

Cenſorum autem officium ſit, 1. o
ſcripta typis exprimenda ſumma cura &
ligentia cenſere, & nequid ex illis relig
Chriſtianæ adverſum, bonis moribus ſca
loſum, Reip. damnoſum, aut aliis in
prodeat, curare. Supprimendi igitur &
jiciendi ſunt 1. libri blaſphemi, & qui a

iſti

ſimum ſapere videntur, quales proh dolor! corruptiſſimo hoc ſæculo non paucos, quos vel nominare ſaltim animus horret, prodiiſſe novimus. Tantus eſt hodie abjuratiſſimi generis humani hoſtis Sathanæ furor, qui imminente mundi παλολεθρία in Chriſtiano orbe omnem divini Numinis reverentiam è cordibus hominum penitus evellere maximo niſu ſtudet. 2. libri hæretici, ſanæ religioni contrarii, & ſchiſmatum ac ſcandaloſarum contentionum ſemina in Eccleſia ſpargentes. 3. ſcripta, quæ tranquillitatem Reip. turbare, & ſeditionibus cauſam præbere poſſunt; qualia multa ſuperiore ſæculo fanatici Anabaptiſtæ in Germania, & hodie illorum ſectatores in Anglia, quos vulgo *Quacker* vocant, cum graviſſimo ſtatus publici periculo evomuere. 4. Libri obſcœni teneramque juventutem ſcandaloſe offendentes, quales, cum *Ariſtoteles* ipſe gentilis lib. 7. Polit. ad fin. e Rep. eliminandos cenſuerit, deplorandùm maxime eſt, inter Chriſtianos infinito numero eos omnibus impune legendos permitti. Profecto in magno illo extremi judicii die, coram tremendo mortalium judice ethnicus ille homo ſcriptores ejusmodi accuſabit, & illi tandem ſero ſatis experientur reapſe, non fruſtra dictum ac ſcriptum eſſe: *Væ illi, qui ſcandalizaverit unum de puſillis.* 5. Libelli famoſi, injurioſi & pasquillici, quibus enormiſſima hominum præſentis ævi malitia omnes fere

re terrarum angulos implevit, nulla pla
tione habita ſtatus, dignitatis, ſexus,
aut conditionis. Et quod horrendum
impii homunciones non ſine inſigni pr
tione nominis divini ſanctiſſima Scr
verba in peſtilentiſſimum ejusmodi al
detorquere non erubuerunt. Contr
Conſtitutiones Imperii tandem ultore
inſurgant. vid. Reform. Polit. de anno
tit. *von Schmähe-Schriften* Ordin. Polit. El
Saxon. eod. tit. 6. Scripta, per quæ hu
illius Reip. arcana licentioſe panduntu
juribus Principum dictatorio more, cur
ſu libertatis Academicæ, acerrime di
tur; ita, ut illorum autores, tanquam d
num arbitri, non pulpito, ſed curiæ
re aut præſcribere videantur; item ſcr
tractatus, per quos pragmaticæ ſanc
Imperii in dubium vocantur, aut inte
tione prorſus aliena ac peregrina pen
vertuntur. Lingua enim & calamus p
loſa cordis inſtrumenta ſunt, ut ait *S*
ſymb. polit. 56. ad fin. vid. Conſtit. Ru
II. §. *und damit unſers Kaiſerlichen Cammer*
Geheimnüſſe. Inſtrum. Pac. Cæſar. Suevi
§. 49. ubi ſaluberrime ita cavetur: *U*
Religionis Magiſtratus ſevere ac rigoroſe prohib
quisquam docendo, diſputando, ſcribendo, co
Transactionem Paſſavienſem, Pacem Religion
hanc inprimis ſive declarationem, ſive transa
uſpiam impugnet, dubiam faciat aut aſſertio

trariæ inde deducere conetur. Quicquid etiam contrarii hactenus vel editum vel promulgatum publicatumve fuerit, irritum eſto. Sed ſi dubii quid hinc aut aliunde incidat, aut ex cauſis Pacem Religioſam aut hanc Tranſactionem tangentibus reſultet, de eo in Comitiis vel aliis Imperii conventibus inter utriusque religionis proceres non niſi amicabili ratione tranſigatur.

7. Denique ſcripta inutilia & ſuperflua, quæ ambitioſo equidem titulo turgeſcunt, ſed quæ nugis, fabulis, quæſtiunculis frivolis, parumque fructuoſis rebus tantummodo ſcatent, in quæ *Cleobuli* illud recte convenit: ἀμουσία τὸ πλέον μέρος, λόγων τε πλῆθος, & de quibus illud γλαῦκας εἰς Ἀθήνας dici poteſt. Et ſane in dies ingraveſcenti huic malo ſi non obviarit Magiſtratus, D. *Lutheri* vaticinium implebitur, qui jam ſuo ſeculo prædixit, *daß es zu beſorgen ſey, weil man immer neue und andre Bücher mache, daß zuletzt durch des Teufels Werck die guten Bücher wieder unterdruckt, und die böſen Bücher von unnützen tollen Dingen, Catholicen, Floriſten, Moderniſten,* vade mecum *und dergleichen wieder einreiſſen und alle Winckel erfüllen werden.* Pro antiquorum ſcriptis in arte Jurisprudentiæ retinendis acriter pugnat *Ant. Mar. Coratius.* Et *Galenus* lib. 4. *de tuenda ſanit.* cap. 5. antiqua ſcripta diligenter inſpicienda præcipit; & alibi quoque monet, ea amice magis & candide interpretari ac diſtinguere, quam hoſtiliter inſectari & redarguere nos debere. Quantum enim mali Φιλοκαινία & ἀψικορία nunc un-

dique gliſcens in rebus publicis effecer
propatulo eſt.

II. Cenſorum officium ſit, non ta
nuda nominis ſubſcriptione libros a
bare, verum etiam, quod laudabili
alibi receptum eſt, cenſuram ipſam
imprimendam paucis verbis in fronti
libri adponere. Excitat hoc non ta
Cenſorum fidem ac diligentiam, veru
am de cenſura hac, utpote publica,
ſtratui certius conſtare poteſt, & coll
nes ac fraudes, quæ quandoque inci
hoc ipſo præcaventur.

III. Prohibitæ notæ ſcripta, ſive car
ſive libri, ſive alterius ſortis & cujuscu
materiæ ſint, non tantum non adpro
verum etiam aut ſupprimere, aut Magiſ
offerre, qui librorum auctores vel
ſcatione ſcripti, vel alia extraordinaria
na afficiat.

IV. Non permittere, illa ſcripta co
to librorum catalogo inſeri, quæ ce
publica nondum adprobavit.

Porro cum non ſufficiat librorum C
res ſuo fideliter defungi officio, niſi
Typographorum atque Bibliopolarum
exceſſus, de quibus hactenus tam mul
erunt querelæ, certis legibus atque p
coërceantur, in uſum, vigorem & obſe
tiam reducendæ ſunt hactenus paſſim
glectæ ſaluberrimæ Conſtitutiones Im

Et I. quidem prohibeantur ac tollantur omnes officinæ Typographicæ, quæ in urbibus ac reſidentiis, ut vocant, Electorum atque Principum, Acedemiis aut civitatibus Imperialibus bene conſtitutis non habentur, ut ita inſpectio & librorum cenſura facilius inſtitui ac facilius exerceri queat. Rec. Imp. de anno 1570. §. *Dieweil dann.* 155.

II. Non cuivis promiſcue artem typographicam exercere permittatur, ſed viris tantum probis, honeſtis atque idoneis; d. R. I. §. *Zum andern.* verb. *ſoll kein Buchdrucker zugelaſſen werden, der nicht zuförderſt von ſeiner Obrigkeit, da er haüslich ſitzet, dazu redlich, erbar, und aller Dinge tüglich erkennet.* Et Reform. Polit. de anno 1577 cap. 35. §. *und damit.*

III. Omnes artem hanc impreſſoriam exercere volentes coram Magiſtratu ſuo aut ejus Deputatis juramentum præſtent, ſe præſcriptam Ordinationem Typographicam, *die Druckerey-Ordnung*, ſancte obſervare, nullaque ſcripta, cujuscunque ſortis fuerint, ſine permiſſione ac cenſura Magiſtratus imprimere velle de R. I. §. *Zum andern.* verb. *ſoll daſelbſt mit ſondern leiblichen Eyde beladen werden, in ſeinem drucken ſich jetzigen und andern Reichs-Abſchieden gemäß zu verhalten.* Et de Ordin. Polit. verb. *der mit ſonderlichem leiblichen Eyde beladen iſt, in ſeinem drucken ſich jetzigen und künftigen Reichs-Abſchieden gemäß zu erzeigen, und ſich aller läſterlichen und ſchmähligen Bücher, Gemählde und Gedichte gäntzlich zu enthalten.*

Optimum etiam foret, ſi coram Deputatis Viſitatoribus Typographi eorumque miniſtri ſingulis annis juramentum illud conceptis verbis repeterent, aut ſtipulata manu obſervantiam illius promitterent; utut experientia conſtet, depravatiſſima hac ætate multos contemptu Religionis ad jurandum faciles eſſe, ut ait IC. in l. *quia ſub conditione* pr. ff. de condit. inſtit.

IV. Magiſtratus Typographorum lucro terminos ponat, ne cum Bibliopolis colludentes, Studioſos aliosque literarii ordinis juſto plus onerent, ac pro libitu librorum taxam faciant. D. *Limneus* de I. P. lib. 8. c. 10. n. 12. curetque, ut autoritate publica pretium libri in ejus frontiſpicio vel altera inſequente pagina exprimatur, uti in Hiſpania moris eſſe teſtatur *Limn.* in addit. ad d. cap. 10. n. 15.

V. Ne privilegia Typographis & Bibliopolis conceſſa per nimium abuſum in perniciosa omnique jure prohibita degenerent monopolia, cumprimis cavendum eſt; caute igitur illa concedenda ſunt, nunquam vero in perpetuum. *Carpzov.* Iur. Conſiſt. lib. 2. defin. 415. Illorum vero abuſus ſi doceatur, illico revocanda ſunt; quemadmodum aliquando arreſto Curiæ Parlamenti Lutetiani ejusmodi privilegium, Typographo datum, ut tabulas alphabeticas ſolus imprimere poſſet, revocatum fuit, uti notavimus ad l. nu. C. de *monopol.* cap. 10. n. 91.

Ne etiam librorum pretia, ob vectigalium onera, quæ ubique hodie graviſſima ſunt, nimium excreſcant, Magiſtratus proſpiciat, ut illis libri penitus eximantur, aliisque immunitatibus conceſſis Typographi quiete fruantur. In Gallia per Arreſtum *le Roy declare tous & un chacun des livres reliés & non reliés, qui ſeroient apportés en ſon Royaume de pays eſtranges, ou transportés d'iceluy par les libraires de la dite univerſité de Paris, ſans fraude quittés & exempts de tous droits d'entrée, iſſuë, impoſitions, travers & generalement de tous droits ſubſides ſur toutes autres eſpeces de marchandiſe.* Quæ verba ſic reddit *Limn.* de I. P. *lib.* 8. c. 10. n. 15. *Rex declaravit omnes & ſingulos libros, ligatos & non ligatos, qui importabuntur in regnum ex aliis regionibus extraneis, aut exportabuntur ex eodem per Bibliopolas dictæ Univerſitatis Lutetianæ, abſque fraude exemptos ab omnibus datiis ratione ingreſſus, egreſſus, impoſitionibus & generaliter ab omnibus ſubſidiis impoſitis omnibus aliis ſpeciebus mercium.*

VI. Nemini in poſterum artificium hoc exercere permittatur, niſi promiſerit ſe idoneum Correctorem typi certo ſalario conducere velle. Quantum enim rei literariæ interſit, libros ſine ſphalmatis & vitiis excudi, quilibet judicare poterit.

VII. Typographis βιβλιοπωλίαν ſimul exercere non facile concedendum eſt. Non enim quis in duobus collegiis ſimul eſſe debet, ad evitandam confuſionem, multaque alia mala,

quæ exinde oriri poſſent. *arg.* l. *conſulta* 23. *ibi. abſurdum eſt* C. *de Teſtam.* l. *quicunque* C. de *excu-ſat.* & autor lib. XII. *cap. ſingula diſt.* 89. Unumquodque enim opificium & præcipue ars typographica unius hominis indolem & vires exigit, nec pluribus unus ſufficere poteſt, & intentio ad plura parum proficit. Hinc puniendos eſſe, qui alterius officio ſe immiſcent, dicitur in l. in provinciis C. *de muner. & autor.* & l. *hac parte* C. *de proxim. ſacr. ſcrin.* L. XII. Quodſi vero Typographi libros, quos ipſi propriis ſumptibus impreſſerunt, juſto pretio divendere velint, id omnino illis permittendum videtur.

Cum etiam fieri ſoleat, uti conqueritur *Menger* d. l. *Daß bisweilen die Drucker aus Unfleiß oder Filtzigkeit nicht guten tüchtigen Fürnis zur Farbe nehmen, daher die Litteren bleich, falbe und nicht ſcharfſichtig genug werden, ſonderlich in kleinen formen, welches den Leſern groſſe Hinderniß und Hebetirung des Geſichtes verurſachet; Magiſtratus provideat, ut hac in re peccent librorum impreſſores. Idem curet, ut charta typographica ex linteolis contritis & aqua maceratis melius, quam vulgo fit, conficiatur.*

Cum vero ſtatuta, leges & ordinationes ſine executione ſint, tanquam campana ſine piſtillo, certæ pœnæ in transgreſſores & refractarios conſtituendæ ſunt, quales pro qualitate delicti ſunt librorum confiſcatio, interdictio artis, mulcta, carcer, relegatio,

ſu-

fuſtigatio & capitis ſupplicium, de quibus omnibus conſulendæ ſunt conſtitutiones Imperii, & Criminalium auctores.

Tandem cum Magiſtratuum conniventia atque diſſimulatio optimas leges violandi cauſam præbeat *v. l. nu. C. de monop.* etiam illa punienda eſt. Unde Ordinatio Imperii Politica tit. 23. ita cavit: *Wo einige Obrigkeit, wer die were, oder wie Sie Nahmen haben möchte, in Erkundigung ſolcher Dinge, oder ſo es Ihr angezeiget, darin fahrläſſig handeln und nicht ſtraffen würde, alsdan wollen wir entweder ſelbſt wider dieſelbe ernſtliche Straffe fürnehmen laſſen, oder aber ſoll Unſer Kaiſerlicher Fiſcal Ammtswegen dargegen auf gebührliche Straffe procediren und handlen, welche Straffe nach Gelegenheit und Geſtalt der Sachen das Kaiſerliche Cammergericht zu ſetzen und zu moderiren Macht und Befehl haben ſoll.*

Hæc ſunt, quæ de Typographiæ abuſibus hac vice breviter dicere voluimus. Faxit benignitas Iehovæ, ut hæc à nobis optima intentione furtivis tantum horis tradita in Reip. Chriſtianæ emolumentum vergant exoptatiſſimum. Tantum.

Jeſu ſuccurrente,
&
Incluto Philoſophorum ordine, in illuſtri Tilieto, benevole concedente,
de
ORTU TYPOGRAPHIÆ,
ſub Præſidio
Clariſſimi & Pereximii,
Dn. M. JOHANNIS STOHRII,
Ablaſſenſis miſnici, SS. Theol. cultoris,
& alumn. elector.
fautoris ſui ac ſuorum ſtudiorum promotoris
obſervandi plurimum, ſolenniter diſputabit
PETRUS STARCKE, Taubenheim.
Miſn. Phil. Bac. & al. El.
ad IX. Kal. Nov.
Anno a partu Virginis
MDCLXVI.
H. L. Q. C.

E Typographia Coletiana.

Ο ΚΑΛΩΣ ΕΣΤΩ!

Præloquium.

Neminem non judicii ſanioris, hoc in univerſi dum ludit Amphitheatro, ſuum poſt diem bona quondam ſuperſtes fama titillat. Nemo non etiam medium, per quod ad illam licet aſpira-

ra-

rare, obſervat & multis hinc inde verbis extollit. Sic *Galenus* ſuas herbas, ob quas inter nos ejus fama laudibus adhuc vehitur, laudat, ſic bonas Imperator *Juſtinianus* leges. Neque penes ſummos viros hoc ſaltem deprehendimus verum, ſed & ad ima ſubſellia quando deſcendimus, penes in hiſce ſedentes. Sic loquitur ſuperbe nimis de ſuo malleo, de lima automatarius, ſic faber lignarius de ſua ſecuri; neque nimis inepte. Si enim iſte beneficio inſtrumentorum quid artificioſi producit, ſi hicce palatium quoddam nobile erigit, non ſolummodo latranti non proſpiciunt ſtomacho, ſed tam inter præſentes, quam poſteros æternam ſibi quoque conciliant memoriam. Verum tractent fabrilia fabri. Quid Eruditi? Habent & hi ſua media, libros, quibus ſibi nobiliſſimam acquirunt famam. Sed famam adhuc breviſſime intermorituram. Quæris, qui ſic? Nobiliſſimæ Eruditionis fama unius etiam mortis ictu cadit & evaneſcit. Supereſt itaque ſola Typographia, quæ famæ eruditæ fila longiora trahit, & *Beſoldo* teſte a) contra tineas & blattas, omnis eruditionis inimicas, defendit. Si autem fabri de ſuis inſtrumentis ita ſunt ſolliciti, ne quid detrimenti capiant, magis multo eruditis, de

a) Lib. XI. oper. Polit. cap. III. de armis, cui diſſertatiunculas antea vulgatas de bombardis & Typographia inſeruit. Conf. p. 57.

famæ ſuæ conſervatrice ut cogitent, ut dilaudent, ut defendant ipſam, incumbet. Et hæc etiam cauſa eſt, quæ nos, licet inter Eruditos vix ultimum locum meremur, movit, ut de *Typographia* diſſertationem conſcribere, atque cenſuræ publicæ ſubmittere decerneremus. Ne autem hæc in nimis multas & lectori moleſtas excreſceret pagellas, conſultum duximus in præſenti *Ortum Typographiæ* tantum aperire, ac progreſſum ejusdem aliis D. d. lucubrationibus reponere. Ut autem hæc noſtra opella feliciter cedat, omnium eruditorum nobis exoptamus favorem, & exoramus gratiam illius magni Typothetæ, cujus digiti, ceu typi in charta, ſcribere valuerunt in lapide. b)

Caput primum de Typographia & ejus Inventoribus in genere.

Fundamentum.

Cura diſputantium. Typographiæ Etymologia facilis. Ex abundanti evolvitur. Τύπος unde? γράφω unde? Alia Typographiæ nomina. Typographia multos habet patres. Hanc tollere cupiunt Itali. Chinenſes cum accolis. Galli. Horum teſtimonia. Germani excluſi. Itali laudantur, rejiciuntur cum falſo teſtimonio. Chinenſes, Themiſtanei & Cathaitani a noſtra Typographiæ inventione arcentur. Laude donan-

nan-

b) Exod. XXXI. v. 18.

nantur. Gallorum teſtis falſitatis convincitur. Germani palmam obtinent, & Inventores Typographiæ ſiſtuntur. Teſtimonia illorum hac decre evolvuntur.

Illuſtramentum.

§. I. Qui εὐμεθόδως ſtadium decurrere geſtiunt diſputatorium, inprimis de vocabulorum, quibus de certamen eſt, ſolliciti ſunt Etymologia, Homonymia & Synonymia; Eadem quidem nos habet in ſtadio laudato voluntas, ſed non eadem jam ſollicitudo, quia certaminis noſtri ſubjectum, Typographia, iisdem morbis non admodum periculoſe laborat.

§. II. Quilibet enim facile ſubolet, Typographiam e Græcia ſuam ducere familiam, & copulatam eſſe e τύπος & γράφω. Illud eſt vocabulum æquivocum, & multifariam uſurpatur in modum ferme Germanici noſtri *ſchlag.* c) Hoc in loco ſignat metallicam literam, qua ſcribitur applicatis columnis ad chartam. Hoc vero, γράφω, denotat idem, quod ſcribo.

§. III. Unde autem iſta porro deſcendant, noſtræ jam curæ non eſt inquirere. Variant enim maximopere in iis curioſi orginum inquiſitores. Τύπον *Martinus* d) a τύπτω deducere cupit, ſed Voſſius τῷ τύπῳ in etymon aſſignat τυπεῖν & huic tandem תוף tympanum, quod

c) *Martin.* in Lex. Philol. p. 3956. d) lib. cit. pag. cit.

quod tunditur. e) Similis inconſtantia cernitur apud vocem γράφω, quam Excellent. Græcus *Paſor* f) vult ortam a γράω; *Johannes Avenarius* g) a כתב & *Becmannus* h) iterum aliunde deducit, quam originem non tam affirmamus, quam ex abundanti pronunciamus. Offeret autem ſe occaſio penitius eandem inſpiciendi in brevi.

§ IV. Ex abundanti etiam adjicimus, Typographiam noſtram a materie, ex qua typi, nomen inſuper inveniſſe Chalcographiæ, Cattiterographiæ ſeu Caſſiterographiæ; Sic poſſemus etiam dicere Argyrographiam, ſi vera ſunt, quæ crebreſcens rumor e Batavia ad nos de typis ibi uſitatis argenteis retulit. Porro ſalutatur ab operationis modo ars impreſſoria, item excuſoria a Latinis. Sed quid in hisce minutiis tamdiu moramur, cum nos majora & longe ſubtiliora nimis expectent? Artis hujus inventores hic ſiſtere debemus, & quidem genuinos, prius abire non licet.

§. V. Debemus quidem, volumus etiam, utinam rite poſſemus! nam non pauci hanc artem exoſculantur, & ex iis ſinguli contendunt, hanc ſuam fuiſſe filiam. Quid? Ipſi ſcriptores pene neſciunt, cui tandem nobiliſſi-

e) Etym. L. L. p. 535. in voce *tundo*. f) in Lex. p. 177. a. g) in Lex. Hebr. Wittob. edito. h) in Origin. L. L. p. 1053.

liſſimi debeant inventi honorem." Sed jam tentanda pro virili via eſt, qua ad eos pervenire liceat.

§ VI. Commodiorem autem nobis fortuna non concedet, quam ut prius in genere de Inventoribus hisce diſpiciamus, ex quanam illi a nobis natione ſint expectandi; Ecce enim Italos! ecce ex extrema parte Aſiæ Chinenſes! ecce novi orbis populum Themiſtaneos! ecce Cathaitanos! Ecce denique etiam Gallos! Hi omnes adſunt, ac de artis Typographicæ inventione nobiſcum certare Germanis non erubeſcunt.

§. VII. Neque ſine teſtimonio comparent. Pro Italis teſtantur *Pomponius Latus*, i) & *Gilbertus Cognatus*. k) Uterque falcis Inventori, *Saturno*, tribuit, quod literas imprimere & ſignare nummos in Italia primus inſtituerit. Cauſam Sinenſium agunt *Jo. Petrus Maffejus*, l) *Garzias ab Horto*, m) *Joh. Gonzalvus Mendoza*, n) *Paulus Iovius*, o) *Petrus Gregorius Toloſas*, p) *Nico-*

i) e loco S. *Cypriani* in lib. de idolis, ſed male accepto. k) lib. III. Sylvæ Narration. pag. 278. l) lib. VI. Hiſtor. Indic. p. 113. m) lib. II. Aromat. ap. Indos naſc. cap. XXXVIII. n) in lib. III. de la Hiſtoria del gran Regno de la China. Hic ex ipſorum Sinenſium mente affirmat, cum ipſo regno Chinæ Typographiam ibi cœpiſſe initium. vid. *Spizel.* de re literar. Sinenſ. Sect. III. p. 35. o) lib. XIV. Hiſt. p) lib. XV. de Rep. cap. III.

colaus Trigaultius, q) *Mercator*, r) Autor admirand. Natur. in Sin. & Europ. s) *Io. Boterus Beneſius*, t) *Io. Hugo Linſchotanus*, u) *Hieronymus Oſorius*, w) & *Io. Metellus*, x) Quantus Cauſidicorum numerus! & omnes contendunt, Typographicam artem priores omnibus Sinenſes, qui veteribus Hiſtoricis etiam Seres dicuntur, teſte *Garzonio*, y) per multa ſecula ſciviſſe; imo *Trigaultius* z) confirmat, nullos non eſſe, qui Sinenſibus Typographiam prius largirentur, quam in hanc mortalitatem immortalis ſeſe Deus abjeciſſet. Idcirco procul dubio inventionem Typotheſiæ propriam ſibi facient Sinenſes.

§. VIII. Præterea Themiſtanei & Cathaitani ſuis non deſtituuntur Patronis. Illis patrocinium commodant *Genebrardus* a) & *Thevet*

q) lib. I, cap. IV. r) Atlant. Major. deſcription. Regn. Sin. p. m. 371. s) cap. XLVII. t) Rel. univerſ. deſcript. Chinæ. ed. 1596. u) part. II. Ind. Orient. cap. XXVI. w) lib. XI. de rebus geſtis Eman. Regis Luſitaniæ; hunc citat etiam *Laur. Beyerlinck* in theatro, ſub titulo Typographiæ. x) in hiſtor. de nov. Inſ. & nov. orbe. y) Theat. univerſ. diſc. CXXVIII. Idem teſtatur etiam *Guido Pancirollus* de novit. inventis Tit. XII. p. 244. z) loc. jam citat. a) in Chronograph. lib. IV. cum quo ſentit etiam *Brodæus* p. 12. Theſ. critic. part. II. cap. XXVI. p. 485. ubi meminit ſe legiſſe, quod ante mille annos ap. Indos Typographia extiterit.

vetus; b) his vero *Theodorus Zwingerus.* c)

§. IX. Inſequuntur jam preſſo pede Galli, qui provocant ad *Antonium Campanum*, d) quamvis hic ob levem ſuam rationem vix ac ne vix quidem dare poſſit teſtem. Producit enim *Udalricum Gallum*, & hunc à patria & natione ita appellatum credit, cum tamen cognomine tantum vocetur Gallus. Meminit ejus quidem etiam *Franciſcus Irenicus*, e) ſed *Campani* errorem ſtatim accuſat.

§. X. Sed injuriarum agere poſſumus cum his, qui Germanorum noſtrorum honori ita inſidiantur, dum hoſce in hoc negotio plane excludunt, & omnino pro ineptis reputant, cum tamen ipſis hi palmam poſſint in hoc paſſu quotidie præripere. Agedum! Partes eorum pauliſper agamus.

§. XI. Italos quod attinet, miramur illorum cum Græcis ſapientiam lubentiſſime, qua ſane multum in re humana valuerunt, concedimus etiam doctrinam omnem ab illis tanquam ab uberrimo fonte largiter emanaſſe, ſed palmam ipſis de Inventione Typographiæ prima neutiquam concedimus. Ni-

b) in teſtem vocatus à *Mallinckroto* in diſſert. de Typogr. cap. I. p. 3. Confer etiam *Anger. Busbe*[illegible]*n* Ep. IV. c) in magno ſuo theatro. d) ap. [illegible]*inckrot* l. c. e) in exegeſi Germaniæ libr. II. [illegible]XLVIII. ubi quendam Gallum inter Invento[illegible]nſet.

Nihili eſt teſtimonium, quod *Pomponius* modo pro iis expoſuit.

§. XII. Reponimus I. *Cypriani* locum recte eſſe accipiendum, & ſi durior, recta explicatione molliendum. Loquitur enim de impreſſione literarum non in chartam, ſed in nummos; Loquitur de literarum inciſione non in ſtanno aut plumbo, ſed in chalybe, quæ omnia nullam ſapiunt Typographiam. Imo ne quidem præludium ejus fuerunt, cum nullum ſuperſit veſtigium, quod ad librorum excuſionem unquam fuerint translata, fidem nobis faciente *Mallinkroto*. f)

§. XIII. Dicimus II. *Pomponii* fidem in dato ſuo teſtimonio meram eſſe invidiam ex ſuperſtitioſioris pertinaciæ affectu erga patriam ortam, qua Germanis noſtris nocere, ſuis vero Italis commodare ſtuduit. Et quid? invidiam hanc Itali ipſi produnt Scriptores; inventionem Typographiæ dum Teutonibus libere relinquunt, qui ſunt M. A. *Coccius Sabellicus* g) & *Baptiſta Fulgoſus*. h) Sed pluribus verbis non opus eſt, quia *Pomponius* hic etiam eſt ablegatus a *Peutingero* i) ita, ut redire non poſſit. Quieſcente autem *Pomponio*, quieſcere oportet quoque *Cognatum*, utpote qui non

f) l. c. p. 4. g) Ennead. X. lib. VI. h) lib. VIII. dict. & fact. memorab. cap. XI. i) in Antiquitat. German. legitur illa refutatio etiam apud *Serrarium* in rebus Mogunt.

non alio quam *Pomponius* gladio in hac arena didicit pugnare.

§. XIV. Atque ſic remiſimus Italorum Patronos. Nunc cum Sinenſium & cæterorum advocatis nobis res erit. Timoris nos fere quatit horror, quando frequentiam eorum, qui pro Sinenſibus ſe ſtitere, intuemur, &, ſi multitudini palma adſcribenda, parva nos de ea ſpes alit. Maximam quidem partem ex iis rejicere poſſemus ob fidei lubricitatem, quam ejusmodi Scriptoribus *Voſſius* tribuit, k) vel cujus unus & alter in ſpecie ſuſpectus eſt; l) Sed hoc refugium non placet. Studebimus potius amicabili compoſitioni, quam ut neceſſitate non cogente ſe-

k) in de Idololat. Gent. p. 184. ubi Indorum Scriptores maximam partem fuiſſe mendaces aſſerit. Et non abſque cauſa. In promtu hæc eſt ex *Strabone* lib. XI. p. m. 350. Difficulter enim redarguuntur, quæ de longe diſſitis narrantur. l) Puta *Jovium* & *Linſchotanum*. Hic multa tradit, de quibus hinc inde non pauci dubitant. Illius fidem exclamat ſuſpectam *Salmuth* in not. ad *Pancirolli* novit. inventa Tit. XII. p. 248. & provocat ibi ad *Bodinum* in Method. Hiſt. cap. IV. qui ſequens *Jovii* prodit reſponſum ad quæſtionem, cur ſimularet falſa, vera diſſimularet? Amicorum gratia id à ſe fieri. Conf. *Geraus*, Pariſienſis, qui quas finxit Amadiſi fabulas, non minus veras, quam *Jovii* ſcripta, confidit.

ctemur forùm, aut nos invicem experiamur.

§. XV. Laudem Sinenſibus ſuæ artis Typographicæ non detrahemus, neque noſtris Teutonibus ſuam detrahi patiemur. Fiet autem ſequenti ratione. Diſtinguimus inter Typographiam proprie & improprie ſic dictam, seu, inter Typographiam, & uti *Bertius* ſuggerit, m) affine Typographiæ artificium. Hoc, ut paucis cum multis redeamus hoſtibus in gratiam, & Sinenſibus, & Cathaitanis, ſeu, ut alii vocant, Cathaienſibus iſtis ad Septentrionem vicinis, & Themiſtaneis ambabus, quod dicitur, largimur, quamvis non ad CCCC. ante Chriſtum annos, quicquid *Rogerius* n) dicat, ſed ad aliquod ante nos tempus; illam autem concedimus minime.

§. XVI. Et profecto non poſſumus; Nam Chinenſium artificium Typographiæ nomen non meretur, quia non ſingularibus typis, ceu noſtri, ſed integris tabulis excuſionem peragunt; quia etiam verba non literis, ſed figuris & certis ſignis indicant, quorum ſingula totidem verba ſingula denotant, uti hoc omne confirmant *Garzonius*, o) *Antonius Pantogia*

m) ap. *Mallinkrot.* l. c. qui ad illum provocat. n) citatus à *Mallinkrot.* loc. citato. o) in Theatro l. jam cit. Hic inſuper addit, quod eum, qui Sinicam Scripturam legere deſideraret, ad minimum 85000 figu-

gia αὐθέντης, p) *Metellus*, q) ex *Trigaultio Spizelius*, r) *Lanſius*, s) *Johannes Niehofius*. t)

§. XVII. Ita Typographia paulatim ad Germaniam demittitur, ut inibi ſuas quærat natales; quidſi autem Chinenſes vel eorum Procuratores adhuc prætenderent, Germanos artem ſuam, quam Typographiam nominarent, didiciſſe à Sinenſium artificio, illius

guraruin ſcientia inſtructum eſſe oporteret, & qui perfecte intelligere, etiam ſupra 120000. p) Hunc *Caſpar Ens* in lat. lingu. ex Italica traduxit part. II. Theſaur. polit. apoteleſmat. XL. p. 169. ita de Sinenſium Typographia loquentem: *Non jungunt literas more noſtro, ſed in ſingula folia tabulas formant, quæ utrinque characteres habent. Quod etſi perquam laborioſum videtur; ſunt tamen in ea celeres & expediti.* q) in Hiſtor. cit. l. c. r) in de re literar. Sinenſ. Sect. III. p. 36. s) in Orat. pro German. p. 1149. ſeqq. ubi egregie rem Germanorum agit. t) In der Geſandſchaft der Oſt-Indiſchen Compagnie in denen vereinigten Niederlanden an den groſſen Tartariſchen Cham, jetzo Siniſchen Kayſer, edita Anno hoc 1666. Cap. II. deſcript. Regn. Sinæ p. 245 ſeqq. ubi non ſolum ſeptendecim ſpecies ſignorum a ſerpentibus, avibus, herbis & aliis rebus quondam ſumtorum narrat, atque æri inciſas oſtendit, ſed ſimul etiam moderno tempore uſitatas exhibet. Conferatur de veteribus etiam nobiliſſimus a *Mandelslo* in ſuo itinere ab Oleario deſcripto.

lius affini, ac interjecto tempore interpolaſſe? Neutiquam. Nam ultra L. annos hæc ars jam radices egerat inter Germanos, priusquam de Sinenſibus vel minimum etiam hiſce cognoſcere licuit. Si inſtant: impoſſibilem eſſe unius artis inventionem in locis diverſis abſque communicatione; Reſpondemus cum *Philoſopho*: Nihil prohibet, eaſdem artes à diverſis vel eodem, vel etiam diverſo tempore, citra ullam communicationem inveniri, addimus & rationem. Omnipotenti nihil impoſſibile. Videant potius Chinenſes, quid reſpondeant *Zeillero*, qui ex *Nordermanno* u) per conjecturam quem aſſequi poſſe ait, quod ipſi ſuum artificium imprimendi acceperint à Judæis. v) Sed eſt ſaltem conjectura, quæ nihil ad nos; illi de hac videant.

§. XVIII. Ne autem ſuccenſere nobis in poſterum jure poſſint Sinenſes, laudem ipſis debitam hic perſolvere parabimus. Sunt autem laudandi ob characteres candidos, quos in nigro formare quam apte poſſunt; Qua in re noſtros antecedere putat *Antonius Pantogia*. x) Limitamus hic, quondam, non autem hodie; nam id hodie noſtros itidem perdidiciſſe in propatulo eſt. Porro ob inſignem in tam

u) in Concluſ. de Jure Pp. quem citat *Joannes Limnæus* l. VIII de Jur. Publ. cap. X. num. V. v) in Itin. Germ. Tom. II. Cap. XIV. p. 167. x) loco ſupra jam citato.

tam operoſo artificio celeritatem; Folia enim Typographus ibidem unus uno die ſæpe quingenta ſupra mille expedit, & in ſculpenda tabula nihilo plus temporis, quam noſtri in compingenda columna atque emendanda, conſumere videtur. Et hoc ex fide perquam Reverendi Viri *Spizelii.* y) Sed è diverticulo in viam.

§. XIX. Deſinimus igitur laudare Chinenſes, & ad laudem Germanorum noſtrorum properamus. Jubemus hos jamjam pœana meditari, nam qui illis antea contradicere audebant, profligati ſunt ad unum omnes. Imo hic unicus *Campanus*, Gallorum quaſi defenſor, ſupra jam victas manus oſtendit. Poſſet ipſi quidem *Polydorus Virgilius* cum ſuo *Genſone* vere Gallo, qui Romæ perfectiorem reddidiſſe Typographiam ab ipſo dicitur, z) ſuppetias ferre, attamen fruſtra pugnarent. Emendator enim, non eſt rei auctor; Præterea ſuccenturiatum *Wimpfelingium* a) hic producimus, qui *Irenico*, quem ſupra cum *Campano* congredientem errorem ipſius manifeſtando reliquimus, maſcule ſuccurrit, atque *Ulricum* Typographum, cognomine Gallum, fuiſſe vocatum, itidem expreſſe pronunciat. Dictus Gallus alias non levi dimittendus eſt gratia, quia rem literariam ex inopia ad in-

y) loc. cit. z) lib. II. Cap. VII. de Invent. Rer. a) in Epitom. Rer. Germanic. Cap. LXV.

gentem ubertatem produxit, unde qui eum modo pro Gallo homine voluit venditare, ita in illum jocatus eſt: b)

Anſer Tarpeji cuſtos Jovis, &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 175.)

§. XX. En vobis, Germani dilectiſſimi nunc palmam, quam tandem tot contradicentes concedere oportuit! *Stephanum Zamoſcium*, vel uti hunc vocat *Boxhornius*, c) *Samoſcium*, qui in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriæ, Florentiæ librum, in Scythia ante multa ſecula impreſſum, exſtare dicit, & inde Germanorum laudi quid detrahere tentat, d) illis ſupra memoratis annumerare noluimus, quia Scytharum imprimendi ratio cum Sinenſibus eadem, ſicuti moderno tempore utrisque & idem Dominus, Magnus ſcilicet Tartarorum Chamus, ſed eadem, qua Sinenſes, noſtra liberalitate contentos fore Scythas, nobis perſuaſimus. Alias rigidius cum illis agit *Zeillerus*, e) qui de nobiliſſimæ hujus artis inventione in ejusmodi barbarie plane dubitat.

§. XXI. Hoc jam prælium peractum eſt. Sed ſicuti non ſufficit victoria parta, verum etiam boni militis eſt, poſtmodum caute agere, & de ea tuenda quoquo modo cogitare, ita nos quoque ſolliciti jam erimus de du-

b) Vid. *Wimpfel.* loc. cit. c) Hiſtor. univerſal. p. 181. a d) in Annal. Daciæ antiq. cap. III. e) Itinerar. Germ. n. Tom. I. Cap. XIV. p. 315.

ducibus optimis, qui nobiſcum faciant, ac quibus nos muniamus. Stabunt autem à parte noſtra *Stephanus Paſchaſius*, ſeu *Paſquierius*, f) *Philippus Beroaldus*, g) *Ioh. Nauclerus*, h) *Marc. Anton. C. Sabellicus*, i) *D. Sebaſtianus Brantius*, k) *Nicolaus Vernulæus*, l) *P. Bertius*, m) *Scaliger*

f) lib. IV. d. Recherches de France cap. XXIV. g) in ſuis Opuſc. p. 130. ubi in laudem Germaniæ ita canit: *O Germania* &c. [vid. ſupra Part. I. p. 173] h) In Chronograph. fol. 282. edit. Tubing. 1516. Digna ſunt hujus verba, ut hic apponantur: *Hoc inventum*, inquit, [intellige artem impreſſoriam,] *neſcio an unum ſupra reliquas nationes ingenium Germanicum* vel elegantia ſua, vel utilitate efferat. Item poſt paucas lineolas: *Fato Germanicis ingeniis datum putarim, ut in ære tractando imprimis excellant, quod cum multis aliis patet, tum hoc præſertim impreſſoriarum formularum ſtanno.* i) Ennead. X. lib. VI. inquiens: *Commentum Teutonicum, eſt fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, nec minori quæſtu.* k) in elogio artis impreſſoriæ a Germanis inventæ, ubi inter alia:

Quæ doctos latuit Græcos, Italosque peritos,
Ars nova, Germano venit ab ingenio.

l) diſſertat. IV. de Peregrinat. Hujus teſtimonium eſt: *Omnium hæc eſt confeſſio, nusquam gentium ingenioſiores machinas, nusquam gentium excellentiora artificia, quam in Germania, reperiri.* *Non omittit, Typographiam eſſe inventum Germanorum.* *Quale*

ger Pater, n) *Cœlius Calcagninus*, o) *Chriſtoph. Mylæus*, p) D. *Daniel Cramerus*, q) Conſultator Tubingenſis *Lanſius*, r) *Michaël Maierus*, s) *Polydorus Virgilius*, t) *Huldaricus Mutius*, u) *Meibomius*, w) *H. Salmuth*, x) *Chriſtoph. Beſoldus*, y) *Franciſcus Irenicus*, z) *Aventinus*, a) *Alexander Sardus*, Ferrarien-

---

Quale vero ac quantum? Profecto non tam mortalibus, quam immortali Deo adſcribendum. m) in Comment. Rer. Germanicar. lib. III. p. 613. n) Exerc. XCIX. §. 1. & in Epitaphio Germanorum, qui ad Viennam bello Turcico ceciderunt. o) fol. 551. p) in Conſil. Hiſtor. Univerſal. ſcribendæ p. 269. *Res literaria magnum*, inquit, *incrementum accepit ſingulari Characterum a Germanis uſu introducto, quo protinus librorum omnis generis maxima copia eſt proſeminata.* q) in concione funebri *Davidis Rhati*, Typographi Stetinenſis. r) Orat. pro German. p. 1149. in 8. s] Comes Imperial. Conſiſt. in veris inventis German. Cap. V. p. 138. t) de Rer. Invent. lib. II. Cap. VII. u) Chron. German. lib. XXVIII. w] in illuſtrat. IV. Sum. Imp. *Iohannis Sleidani* libr. III. p. 443. qui ſimul etiam adducis *S. Munſterum* & *F. Philelphum*. x] in not. ad *Guidon. Pancirol.* Tit. XII. novit. invent. y) Diſſertat. de Typographia jam cit. p. 56. ex quo *Bellermontius* ſua omnia, quæ habet ad hanc rem, hauſit in diſſert. Polit. XXX. p. 96. z) in Exegeſi Germ. ſupra jamdum citata. a] Lib. XVII. Annal. Conf. *Zwingerum* p. 3629.

rienſis, b) *Genebrardus*, c) *P. Ramus*, d) *Garzonius*, e) *Althamerus*, f) Theatri Hollandici ſtructor *Boxhornius*, g) *Mallinkrotus*, h) *Rivinus*. i) Tandem Argentoratenſium lumina, D. *Schmidt*, k) *Berneggerus*, l) *Boeclerus*, m) & alii. n) Hi omnes pro Germania pugnant, & horum ſub tutamine nos tutos fore confidimus.

b) de Rer. inventor. lib. 1. pag. 5. c) lib. II. Chronograph. p. 233. d) lib. II. Proëm. Mathem. fol. 64. e) in Amphitheatro univerſal. de Art. Diſſert. ſæpius citata. f) in Comment. ad *Taciti* German. g) in Hiſtor. Univerſal. ubi contra Moguntinos pro Harlemenſibus pugnat. h) in Tractatu de Typograph. Anno MDCXXXX. vulgato, Cap. I. i) Ille nobilitatis literatæ aquila & Polyhiſtorum noſtri ſeculi Phœnix, uti eum appellavit quondam excellentiſſimus hujus Academiæ Mathematicus, Dn. L. *Philippus Müllerus*, in Orat. adhuc ἀνεκδότῳ. Iſte autem nobiſcum ſentit in Orat. ſua de Chalcographia in renunciat. Baccalaureorum ex hac cathedra hab. Anno ſeculi præſentis XL. k) in Concion. de Typograph. an. modo dicto Argentorati hab. Conc. I. p. 4. l) in Orat. in laudem beati Dn. *Storckii*, hab. Argentorati. m) In Orat. habita Argentor. in Creatione Magiſt. & Baccalaur. eodem anno XL. ſeculi currentis, quo ſuum Jubilæum Typographi Lipſienſes Typographicum celebrarunt. n) quos citatos vid. ap. *Cluver.* in Epit. Hiſt. tot. mundi, p. m. 618. *Garzonium* jam cit. & in Jubilæo Typograph. Lipſ.

Caput ſecundum
de
Artis Typographicæ Inventoribus in ſpecie.

Fundamentum.

Deo datur gloria. Scriptorum de Inventoribus Typographiæ magna diſſonantia. Auditur *Mallinkrotus* eam repræſentans. Confuſionis autores alii. Nonnullis objicitur acceptio falſa. Aliis inſolentia. Reconciliatio inſtituitur. Tandem pro *Johanne Mentelino*, Argentoratenſi, concluditur.

Illuſtramentum.

§. I. Pergendum nobis eſt ocyus, & in Germania noſtra inquirendum diligentiſſime, quisnam è noſtris inventor jam ſit Artis Typographicæ? ſed abſit, ut hinc pedem moveamus. Deo prius hic gloria danda, & omnis inventio Typographiæ ipſi adſcribenda, ſiquidem ab ipſo omne donum bonum deſuper; a) Inſignem ingratitudinis notam meriti fuiſſemus, in hoc ſi nos negligentes quis deprehendiſſet.

§. II. Nunc demum pergere licet. Sed quorſum? Si in antecedente capite in periculo fuimus compitorum, profecto nihil hic minus timendum, nam magna de inventoribus inter ſcriptores exiſtit diſcrepantia. Hi enim

a) Jac. I. v. 16.

enim *Johannem Gutenbergium* pro inventore laudant, iſti *Johannem Fauſtum*, alii *Johannem Genſefleiſchium* adducunt, b) iterum alii *Petrum* etiam *Schoifferum*.

§. III. Acerrime hic accuſanda eſt Scriptorum negligentia, qua ſuper omnes grates invento poſito tantas incertitudinis tenebras paſſi ſunt oriri, cum tamen non uni de eo mentionem injecerint. Mirabere, quisquis es, quando in campum nobiſcum deſcendes, ubi de inventoribus Typographiæ inter ſe controvertunt. Nullus autem omnium hunc melius aperuit, quam nobiliſſimus *Mallinkrot*, c) itaque ex eo ſumam huc mutuo ſequentia: Plerique d] in *Johannem Gutenbergium* conſentiunt &c. [vid. ſupra Part. I. p. 696. ſq. usque ad verba: Trithemius *eundem* Petrum *hujus artis dilatatorem vocat.*] Hactenus *Mallinkrotus*. Proh Deum immortalem! quales hæ tricæ?

§. IV. Sed hæ nondum ſufficiunt; Licet hiſce

b) Obſervandum hic obiter: Quoniam plurimi de Inventoribus hiſce *Johannis* nomine veniunt, ideo Typographi Lipſienſes ſuum Jubilæum in illorum memoriam celebrarunt & honorem in feſto S. *Johannis* Baptiſtæ, uti videre eſt in cit. jam Jubil. p. 5. c) in diſſert. de Typograph. Cap. XI. p. 73. d) Hos autores adductos absque rerum, de quibus ſcripſeſe, & locorum indictione, infra iis omnibus inſtructos iterum repræſentabimus.

hiſce quis ſe magno labore extricaverit, in promtu ſunt aliæ, nam alii ſe nobis adhuc obviam dant Inventores Typographiæ. Obſervamus præterea *Johannem Regiomontanum*, e) *Theodoricum Gresmundum*, f) *Laurentium Caſterum*, g) & *Johannem Mantelinum*. h) Ex his multis quis jam eligendus, & quomodo confuſio tollenda?

§. V. Ex facili quidem *Ramum* cum ſuo *Regiomontano*, cum ſuo *Gresmundo Victorium*, nec non illum *Laurentium* dimittere poſſumus, ſed non item cæteros. Ad duos priores dicimus: *Purbachii* tabulæ, in quibus in hanc ſententiam *Ramus* devenit, non ab ipſo *Regiomontano*, ſed ejus ſaltem tempore novam imprimendi artem fuiſſe tentatam dicunt. Si ætatem *Gresmundi* ſub examinis incudem revocare volumus, illam non deprehendimus juſtam, quia de-

e) Hunc nobis ſuperinducit *Pet. Ramus* libr. II. Schol. Mathem. & ex illo *Theodor. Zwingerus* in Theatr. f) quem famoſus ille Hieronymianorum operum Commentator *Marianus Victorius* Reatin. Epiſcopus Amerinus inveniſſe putat in Comment. ad Ep. *Hieronymi* ad *Ageruchiam* ſ. *Gerontiam*, ut eſt apud *Eraſmum*. g) hunc inventorem Typographiæ laudant *Fridericus* [leg. *Hadr.*] *Junius* in Batav. *Gotfridus Hegenitius* in Itinerar. Friſio-Holland. p. 87. It. *Boxhornius* in Theatro, & *Henricus Schorus* apud *Walchium* Fab. IX. h) In Chron. Argentorat. MS.

demum *Eraſmi* vixit ævo, ac proinde multum poſt, quo Typographia primo lucem aſpexit. Et recte ſibi ſubodoratus videtur *Mallinkrotus*, i) quid ſagaciſſimæ naris *Victorio* impoſuerit; nimirum pro *urbi* legit *viro*. Cum enim de laude urbis Moguntiæ dixiſſet *Eraſmus*, quod multos eruditos viros ediderit, & inter hos etiam *Greſmundum*, pergit: *Huic urbi boni omnes bonarum literarum ſtudioſi non parum debent ob egregium illud ac pene divinum inventum, ſtanneis typis excudendi libros.*

§. VI. *Laurentius Coſterus*, ſeu verius *Cuſtos*, nam tantum æditiuus fuit, uti ex *Scriverio* evincit ſupra jam laudatus *Rivinus*, Academiæ quondam hujus Profeſſor celeberrimus, k) ſua ſponte abeat, plus enim laudis in inventione Typographiæ a nobis non expectabit, quam cuſtos meretur, qui in infima paginæ parte ſeu columnæ ſolet poni ad principium ſequentis paginæ ſuggerendum. Si audire cupit, dicemus: Plus illi non tribuimus, quam ſyllabicum quid & dimidiatum, i. e. levem operam in Typographia perficienda. Ejus defenſoribus reſpondemus; Hiſtorias ipſorum effictas in gratiam forte patriæ fidem mereri non poſſe, multo minus teſtimonia domeſtica in propria cauſa valere. Quid enim inſcriptio illa l) literis aureis in domo dicti Cuſtodis Harlemi conſpicua? Me-

i) l. c. p. 75. k) in Orat. de Typograph. loc. jam cit. p. 13. l) Hanc

Memoriæ ſacrum &c. [vid. ſupra Part. I. pag. 502.]

Profecto nihil aliud quam inſolentiam & meram *ἀνοθέωσιν* indicant. Verum neceſſitas non poſtulat, ut ulterius Cuſtodem contra pugnemus & ejus aſſertores, vicit enim jamdudum *Mallinkrotus*. Inde victos relinquimus.

§. VII. His relictis obſervabimus, quomodo ſe ex ſupra dictis tricis extricet *Mallinkrotus*, deinde etiam evolutionem aliquam tentabimus. Hic m) diſſonantiam ſuperiorum revocare audet ad aliquam conſonantiam, ita, ut cuilibet ipſorum de inventione aliquid adſcribat, excepto *Genſefleiſchio*, quem plane ſicco pede præterit. *Gutenbergium*, licet ſuffragiorum prærogativam poſſideat, de principatu deponit, & hoc donat *Fauſtum*, ſeu, ut multis aliis dicitur, *Fuſtum*, quia præcipuum artificii Typographici inſtrumentum huic adſcribitur, videlicet typi ex ære facti. Sane *Fauſti* fauſtus hic conciliator.

§. VIII. Deinde locat *Gutenbergium*, ob liberalitatem ſuam, qua hanc artem adjuvit inſigniter, & atramenti impreſſorii inventionem. n) Denique *Schoifferum*, ob matricum fun-

l) Hanc vide apud *Hegenitium* ſupra citatum. m) Diſſertat. cit. Cap. XI. ubi multus eſt in hac re, & omnino meretur evolvi. n) *Thevetus* ipſi hanc adſcribit, ſed *Polydorus* l. c. *Schoiffero*. Forſan uterque hic nobilem operam præſtitit.

fundendis typis inſervientium excogitationem. Fortaſſis hic loco ultimo contentus fuit lubentiſſime, quia *Fauſti* filiam ob inventum ſuum in connubium impetravit. Alia res eſt *Gutenbergii*, cui bilem movere poſſet non tam degradatio inter Typographiæ inventores, quam nobilitatis negatio, quæ ab eodem *Mallinkroto* laceſſitur. o)

§. IX. Hoc autem omne *Mallinkroto* perſuaſit *Salmuthus* p) mediante inſtrumento, quo narrationem ſuam firmavit; Narrat vero de lite inter *Fauſtum* & *Gutenbergium* orta confectum An. MCCCCLV. d. VI. Nov. a Notario *Ioh. Ulrico Helmaſpergero.* Ita ſe extricat *Mallinkrotus.* Sæpius laudatus D. *Rivinus* q) itidem extricationem aliquam molitus eſt per diſtinctio-

o) l. c. A multis alias in equeſtri ordine ponitur *Gutenbergius*, videlicet a *Wimpfelingio, Sabellico, Palmerio, Langio, Virgilio, Theveto, Melch. Adamo, Ferreolo Locrio, Petavio* & auctore *Chronici Colonienſis*; A multis iterum aurifaber ſaltem ſalutatur, uti a *Spondano, Calviſio*, aliis. Qui cum *Mallinkroto* l. c. conjecturat, *Gutenbergium* demum ob laudabilem operam, quam in inventione Typographiæ præſtitit, in equeſtri ordine locum inveniſſe, & quidem interveniente pecunia, illum Oedipum ferme putabimus. Quem enim pecunia non nobilitat? p) in Not. ad *Pancirol.* l. c. q) in Irrungs-Entſcheidungen bey der edlen Buchdruckerey. Extant in Jubil. Typograph. Lipſ.

ctionem inter typorum formatores, *die Schrifftgieſſer*, typorum compoſitores, *die Setzer*, & typorum impreſſores, *die Drucker*, atque aurifabrum *Gutenbergium*, formatorem typorum, *Fauſtum*, compoſitorem ſ. collectorem, *Scheifferum* denique ceu infimum, *den Jungen*, impreſſorem pronunciavit.

§. X. Sed hujus ac iſtius inventum, quod tamen cum pace tantorum virorum dixerim, non ubique placet. In *Mallinkroto* nos movet proceſſus rigidior cum *Gutenbergio*, quod hunc fere plane ejiciat è numero inventorum, vel admodum leve quid ipſi tribuat: in *Rivino* autem parca & incerta diſtributio. Nullibi enim *Gutenbergius* typorum formator expreſſe legitur, ſed potius *Fauſtus*, & nullibi *Scheifferus* tantum impreſſor, & quid impreſſor ad inventionem?

§. XI. Si ejusmodi conjectura quid ad rem faceret, allubeſceret nobis potius diſtinctio inter Typographos & Typographiæ Dominos, *die Druckerherrn*, qui ſumtus ferunt. Dominum vellemus nominare *Gutenbergium*, reliquos duos vere Typographos. Aſt ſi hi Typographi, ubi artis inventores? Itaque ad ſcopum tandem nobis collimandum eſt. Agnoſcemus hos Typographos ac Typographiæ interpolatores, deinde alium inventorem ipſis præficiemus. Eſt autem ille Civis Argentoratenſis, *Johannes Mentelinus*, cujus jam inter inventores mentionem injecimus. Hic

Ar-

Argentorati excogitavit per Dei gratiam hanc artem, & perjurio famuli *Genſefleiſchii* per modo dictos poſtmodum exerceri à ſe inventam vidit Moguntiæ.

§. XII. Non autem hoc per conjecturam aſſequimur, ſed per publicorum annalium Argentoratenſium fidem. Et ſi ante licuit *Mellinkroto*, Notarii inſtrumento fidere, licitum nobis jam erit potius, Reipublicæ quam optime conſtitutæ fidere Commentariis & Inſtrumentis. Ut plus fidei hic mihi conciliam, fidem illam non meis, ſed verbis Celeberrimi Dn. *Boecleri*, r) faciam. *Hi*, inquit, (*ſcil. Annales Argentoratenſes*) Johannem Mæntelinum, *civem Argentoratenſem*, &c. usque ad verba: *& bona fide denarrant*. (vid. ſupra Part. II. pag. 173.) Ecce jam Typographiæ inventorem.

Caput tertium de Inventionis loco.

Fundamentum.

Locus nativitatis Typographiæ eſt in Germania ſuperiori Argentoratum. Loca ſpuria rejiciuntur. Pugna de Typographia inter Harlemenſes & Moguntinenſes. Horum eductæ copiæ.

r) in Orat. jam citat. Conf. etiam Dn. D. *Schmid.* in Concion. ſuis de Typographia.

Illuſtramentum.

§. I. Sed ubi pulchra hæc ſoboles enata? Germanam fore ſupra elicuimus. Nunc, quoniam Germania duplex, ſuperior & inferior, res eſt quæſtionis, num in paluſtribus & ſtagnoſis Hollandiæ, an vero in campeſtribus Germaniæ ſuperioris ſit quærenda? Reſponſio jam eſt facilis, poſtquam filiæ pater eſt inventus. Secundum hunc ipſius Patria eſt in ſuperiori Germania pulchrum Argentoratum. Atque ita Typographiæ ſunt quaſi argenteæ cunæ.

§. II. Eſt quidem res jam deciſa; Placet tamen evolvere & alia loca, quæ hinc inde à Scriptoribus Typographiæ ceu natale ſolum falſo aſſignantur. In univerſum autem quinque ſe nobis obviam fecerunt: Harlemum, Gouda, Moguntia, Ruſſenburgum & Auguſta Vindelicorum. Inter has civitates præprimis Harlemum & Moguntia de Typographiæ incunabulis certant, reliquæ, quod dicant, vix habent. Diſpiciemus autem paucis de ſingulis.

§. III. Auguſtæ Vindelicorum hunc honorem typographicum adſcripſiſſe *Gilbertum Cognatum*, a) auctor eſt Collector acceſſoriorum ad editionem *Polydori Virgilii*. Sed injuriam huic viro facit aperte, utpote *Petrum Schoifferum*, ſeu, ut alii vocant, *Schæfferum*, Augu-

a) Lib. III, Narrat, Sylv.

guſtanum, b) non Auguſtæ hanc artem repe-riſſe dicenti. Quod Alſatiæ oppidum Ruſ-ſenburgum ab officinarum impreſſoriarum ſtrepitu id nominis obtinuerit, teſtatur *Irenicus*, c) unde alii poſtmodum concludunt, Typographiam inibi etiam initium accepiſſe. Verum teſtimonium illius ut frigidum & ſolitarium rejicimus, his autem poſt inventionem exercitium ſaltem concedimus.

§.IV. Similiter ſe res habet in civitate Gouda, cui *Georgius Braunius* d) ante omnes alias in Batavia, quod eſt contra *Junium*, pro Harlemo pugnantem, e) proximam Typographiæ cognitionem adjudicat, & quidem in cœnobio Mendicantium. Cognitionem hanc facile concedimus, nobis enim non contrariatur, qui de inventione quærimus. *Junio* potius competit ſuas hic partes agere. Si jam Harlemum & Moguntia accedunt, nulli harum inventionem primam largimur, licet anxie hanc deſiderent. Sufficiat Moguntiæ, primum exercitium obtinuiſſe, Harlemo vero, fruſtra decertaſſe.

§.V. Nihil autem ad nos pugna illa, quæ inter has ferbuit hactenus; poſſemus & prorſus præterire. Lubet tamen copias perluſtra-

Hh 2 re,

b) Quod vero in *Schæfferi* patria *Cognatus* erraverit, ſupra à *Mallinkroto* jam eſt notatum. Cap. II. §. V. c) in Exeg. German. d) lib. IV. citat. à *Zeillero* Itinerar. German. Tom. I. p. 445. e) loc. cit.

re, quas una adverſus alteram eduxit. Moguntia duas turmas habet, unam Veteranorum, & Tyronum unam. Veterani & qui ante *Hadriani Iunii* tempora vixerunt, ſunt: *Trithemius*, f) *Iacobus Wimpfelingius*, g) *Conradus Pentingerus*, h) *Iohannes Nauclerus*, i) *Sebaſtianus Brandus*, k) *Conradus Celtes*, l) *Philippus Beroaldus*, m) *Raphael Volaterranus*, n) *Sabellicus*, o) *Ioh. Baptiſta Fulgoſus*, p) *Laurentius Valla*, q) *Andreas Althamerus*, r) *Petrus Apianus*, s) *Sebaſtianus Munſterus*, t) *Huldericus Mutius*, u) *Iohannes Aventinus*, w) *Paulus Langius*, x) *Iohannes Carion*, y) *Auctor Paralipo-*

me-

f) in Chron. ad A. C. 1450. It. in Epiſt. ad fam. ep. XLVIII. & Lib. I. Exhortat. Hom. VII. g) Epit. Cap. XLV. h) loc. jam cit. i) luculentiſſimus hic Hiſtor. Univerſ. Autor pugnat ſub Generat. XLIX. k) in carmine de Art. Typogr. l) Libr. III. Amor. Eleg. XIII. It. Lib. II. Am. Eleg. I. m) loc. ſupr. cit. n) Lib. XXXIII. Anthropol. o) Ennead. X. lib. VI. p) Lib. VIII. factor. & dictor. memorab. Cap. II. p. 294. q) in Operib. ſuis extat Tetraſtichon, quod etiam pro Germanis pugnat. r) in Commentar. ad *Taciti* Germaniam, ad illa verba; *Literarum ſecreta Viri pariter ac fœminæ ignorant.* s) Vir tanti in re mathematica nominis, ut etiam Carolum V. jam tunc Imperatorem & domandæ Germaniæ intentum meruerit habere diſcipulum, lib. II. Coſmograph. t) Cap. CLIX. lib. III. Theatr. u) Chronic. German. XVIII. Lib. w) Libr. VII. Annal. Boicorum. x) in Chronic. Citizenſ. in A. 1454. y) in Chron. a Melancht. aucto.

meum ad Urſpergenſem, z) *Iohannes Funccius*, a) *Theodorus Zwingerus*, b) *Franciſcus Irenicus*, c) *Polydorus Virgilius*, d) *Franciſcus Philelphus*, e) *Iacobus Bergomenſis*, f) *Paulus Iovius*, g) *Baptiſta Egnatius*, h) *Iohannes Boterus*, i) *Palmerius*, k) *Garzonius*, l) *Maginus*, m) *Bardus*, n) *Ioh. Bodinus*, o) *Stephanus Forcatulus*, p] *Chaſſaneus*, q) *Petrus Ramus*, r) *Andreas Thevetus*, s) *Henricus Pantaleon*, t)

z) Hic idem habet, quod *Wimphelingius*, quod bona fide transſcripſit. a] in Opere Chronolog. b) in laborioſiſſimo ſuo Theatri Vitæ humanæ opere, Volumin. XIX. Libr. I. p.3196. Conf. & *Gaſſend.* Tom. V. f. 531. c] Vid. hunc celebrem Rerum Germanicar. Exegeſen Lib. II. Cap. XLVII. d) Lib. II. Cap. de Rer. inventor. VII. e) in Epiſt. f) Lib. XV. ſupplem. Chronic. ubi etiam in laudem Typograph. ſed cujus autoris, non indicat, ſequentes verſus habet: O felix noſtris memoranda &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 309.)

g) Libr. XIV. Hiſtor. Chin. qui quamvis Chinenſibus tribuat inventionem, in Elogiis tamen, ſui quaſi oblitus, aliter ſentit. h) citatus a *Mallinkroto* Cap. 14. i) famoſi nominis Politicus in Relat. ſuis Hiſtor. k] in ſuo Chronico. l) in Amphitheatro jam cit. m) in Coſmograph. n] in Chronolog. Univerſ. o] in Methodo Hiſtor. Cap. VII. p] de Imperio & Philoſophia Gallorum. q] in Catalog. Gloriæ mundi, part. II. Conſiderat. XXXIX. r] loc. cit. s) Regis Chriſtianiſſimi quondam Medicus,

Georgius Sabinus, u) *Bernhardus Mollerus*, w) *David Sigiſmundus Caſſerius*, x) *Nicodemus Friſchlinus*, y) *Martinus Cruſius*, z) *Iohannes Arnoldus Bergellanus*, a) *Melchior Guilandinus*, b) *Conradus Geſnerus*, c) *Cornelius Callidius*, d) *Achilles Gaſſarus*, e) *Caſpar Hedio.* f) Tantum in prima turma. In altera eminent *Petrus Opmeerus*, g) *Abrahamus Bucholcerus*, h) *Henricus Spondanus*, i) *Horatius Turſellinus*, k) *Chriſtophorus Helvicus*, l) *Henricus Salmuth*, m) *Guido Pancirollus*, n) *Melchior Adamus*, o) *Iulius Bulengerus*, p) *Ferreolus Locrius*, q) *Ni-*

---

cus, in Vita & effig. Illuſtr. t] in Opere de Illuſtribus German. Viris. u] in Cæſar. German. ſub *Friderico* III. w] lib. III. Deſcriptionis Rheni. x) in Hodœp. ſuo. y] Sueviæ decus, in Julio redivivo. z) Lib. IV. Germano-Græc. Epigramm. III. a) in Encomica Eleg. de Typograph. b) in Tractatu de Papyro. c) in Pandect. lib. XIII. Tit. d) in calce Catalog. ſui de Illuſtr. Script. German. e) in Epit. Hiſtor. f) part. IV. Chronici ſelecti Germ. p. 683. g) in Opere Chronograph. poſthum. p. 703. h) Chronol. Ind. i) feliciſſimus Annalium Eccleſiaſticorum Epitomator in Auctar. Chronol. ad An. 1441. k) Lib. X. Epit. Hiſtor. l) in Theatr. Hiſtor. p. 241. m) Polyhiſtor eruditiſſimus in aureolis ſuis ad *Pancirolli* Memorabilia Comment. Tit. principat. n) loco modo allegato. o) in Vit. Philoſophorum German. de *Iohanne Fauſto* & *Gutenbergio*. p) Lib. V. Hiſtor. ſui temporis ad

157.

Nicolaus Serarius, r) *Georgius Draudius*, s) *Gabriel Naudaeus*, t) *Ioh. Heidfeldius*, u) *Wilhelmus Dalichius*, w) *Petrus Mattheus*, x) *Autor Antiquitatum Britannicarum*, y) *Iohannes Serranus*, z] *Dionyſius Petavius*, a) *Iohannes de Colle*, b) *Iohannes Buſaeus*, c] *Ioh. Iacobus Friſius*, d) & denique *Arnoldus Rayſius*. e) Contra hos omnes ſe ſiſtere non dubitant nunc ex parte Harlemenſium ſequentes: Agmen ducit *Hadrianus Iunius*, f) ſequitur *Ludovicus Guicciardinus*, g) *Auctor additamentorum ad Guicciardinum*, h] *Iacobus Middendorpius*, i) *Adrianus Romanus*, k) *Valerius Andreas*, l) *Franciſcus*

1577. q) in Chron. Belg. ubi magis in Moguntinorum partes propendit, quam ſuorum. r) in Lib. I. de Rebus Moguntinenſibus, ubi *Petrum Bertium* refutandum ſibi ſumit. s) in Diſcurſ. Typographico. t) qui in peculiari ſcripto Laurus Laurentiana dicto *Petr. Scriverium* refutat. u) in Sphyng. Philoſ. Cap. XXV. quod agit de ſcriptura ænigmatica. w) in Chronico Haſſiaco. x) in not. ad 7. Decretal. lib. V. c. III. y) in *Thom. Buſcherio*, Archiepiſcopo Cantuarienſi, p. 293. z) in Inventorio Hiſtor. Franc. in Carolo VII. a) in Rationar. tempor. part. I. lib. IX. cap. IX. b) in Theatro Imitatric. & imitabil. lib. VI. cap. III. c) in dedicatoria Abbatis Trithemii. d) in Bibliothec. Philoſ. e) in Belg. Chriſtiana. f) loc. jam cit. g) in Belgii deſcriptione p. 182. h] in iis. i] lib. I. cap. XXII. de Academiis. k) in parvo Theatro urbium p. 27. l] in Belgicar. urbium nomenclatura.

Swertius, m) *Matthias Quadus*, n) *Aubertus Miræus*, o) *Laurentius Beyerlingius*, p) *Petrus Montanus*, q) *Thomas Lanſius*, r) *Simon Majolus*, s) *Andreas Schottus*, t) *Martinus Zeilerus*, u) *P. Bertius*, w) *Angelus Roccha*, x) *Chronicon Colonienſe*, y) *Hermannus Hugo*, z) *Franciſcus Haræus*, a) *Iohannes de Laet*, b) *Caſpar Barlæus*, c) *Ioh. Henricus Alſtedius*, d) tandem *Iohannes Iſaacus Pontanus*. e) Verum quid nobis negotii cum hiſce militibus, &, cur pace jam facta, denuo claſſicum canimus? Statim abeamus; Solummodo hanc aciem inſtruximus, ut hac occaſione, qui de Typographia ſcripſerint, indicaremus, & promiſſo ſupra facto ſatisfaceremus. Pugnent interea partes, quamdiu ipſis fuerit libitum! Nil obtinebunt.

Ca-

m] in deſcriptione Provinciar. Belgicar. n) Lib. IV. Geograph. Enarrat. Cap. XXXV. o] in Chron. Belgico. p] in Theatr. Tom. VII. q) in deſcriptionibus ſuis, quas *Hondius* cum Atlante Mercat. excud. r] loc. cit. s] in dieb. Can. Colloq. XXIII. t] in Epiſt. Dedic. Tom. I. rerum Hiſpan. u] Itin. Germ. Cap. XIV. p. 314. w] in Tab. Geograph. cont. x] in Biblioth. Vaticana. y] in An. 1440. z] in de prima ſcribendi origine Cap. XXXIV. a] in Annal. Brabant. b) in ſua confœderati Belg Republ. p. 58. c] feliciſſimæ venæ poëta, in Ei com. Urb. Batav. d] in Encyclopæd. lib. XX ſent. I. de Typogr. e] in Hiſt. Dan. Lib. X. 162.

Caput quartum
de
Inventionis tempore.

Fundamentum.

Variæ ſententiæ de tempore inventionis. Peccant ſcriptores in exceſſu & in defectu, dum illud definiunt. Noſtra ſententia ſuperadditur. Diſſentientium pars altera rejicitur, altera reconciliatur. *Schultzius* notatur. Concluſio.

Illuſtramentum.

§. I. Devenimus tandem in artis Typographicæ origine excutienda usque ad tempus, quo illa hanc lucem aſpexit. Hoc ſi recte evolverimus, liberum tunc nobis erit, diſſertatiunculæ huic ultimam manum imponere. Sed mare fluctuoſum miſeri petimus, dum illud ſuſcipere nobis eſt animus, & decumanos diſſenſionum fluctus jam ante nos videmus. His enim hic annus, aliis alius placet, &, ut quisque vetuſtum librum nactus eſt, eum putat primum omnium excuſum. *Trithemius*, *Aventinus* & *Cluverius* a) conſpirant in A. MCCCCL. *Thevetus* cum *Roccha* & *Iohanne de Colle* ſibi eligunt A. MCCCCXLII. *Hedio* & *Stumpffius* biennium ſuperaddunt. *Apianus* ac *moius* adhuc liberaliores ſunt: Ille defendit

in Epit. Hiſtor. in An. dict. Reliqui ſupra jam nr citati.

dit MCCCCLII. annum; hic vero MCCCC LIV. conſentiente ipſi *Callidio*.

§. II. Nondum contradictiones omnes recitavimus. His omnibus *Iac. Philippus Foreſtus Bergomenſis* ſuum præfert, an. nimirum MCCCC LVIII. & huic & iſtis ſuum adhuc *Ramus*, A. videlicet MCCCCLXVI. Hi peccare videntur in exceſſu; alii ſequuntur, qui in defectu. *Boxhornius* b) civis alicujus meminit Harlemenſis, qui in inſcriptione Laurentianæ ſtatuæ ponit Ann. MCCCCXXX. *Scriverius* contra *Naudæum* ſcribens plane MCCCCXXVIII. uti ex hoc Chronographico patet verſu:

I, *Naudæe*, procul tua per mendacia creſcens,
Non locus hic nugis, credule Galle, tuis.
Harlemenſe nemus doceat doceantque Napeæ,
Et Fagutali numina ſacra Jovi.
HIC fago eXsCVLptas LaVrentI CVſpIde forMas,
Et primum natos hic ſimul eſſe typos.

Boxhornius denique ad ipſum deſcendit M CCCCXX. annum, & Rabbinicis utitur teſtimoniis. c)

§. III.

b) loc. cit. c) Ita ſonant hæc: *Suadet Rabbi* Joſephus, *qui in Chron. ſuo exemplar omnium vetuſtiſſimum, Venetiis excuſum, refert An. Judaico* 5188. *Chriſti vero* an. MCCCCXXVIII. Vid. *Boxh.* loc. cit. Conferatur Confutatio Fab. Burdoniæ p. 288. ex qua iſte omne hauſit.

§. III. In tantum diſcrepant Scriptores. Noſtram ſententiam, ut hic iterum dicamus, non opus eſſet, quia eandem non ita pridem innuimus, ubi *Menteliniam* inventorem introduximus. Dicimus tamen: Placet nobis Annus MCCCCXL. ex fide jam facta. Et quid? plura ſuffragia habemus colligenda, quam unquam ſperavimus. Nam ſuffragatur nobis circa hunc Annum *Wimphelingius*, *Palmerius*, *Naucleru*s, *Althamerus*, *Bucholzerus*, *Kleinſorgius*, d) *Calviſius*, *Petavius*, *Joh. Iſaacius Pontanus*, *Hæreus*, *Helvicus*, & quamplurimi adhuc alii, quibus ſuperaddere poſſumus præterea bigam Chronographicorum verſuum, quæ nobis in hoc etiam favet, licet non in inventore. e)

Mira typIs LIbros ars qVas CeLerI eXCItat aCtV,
GVtenbergerI genIo eſt InVenta Iohannis.

§. IV. Cupido quieſcendi nos jam inceſſit, ſed nondum quieſcere licet; contradictionibus tam multis circa inventionis hunc annum remedium adhuc eſt parandum. Neſcio, ut deficientes prius curemus, an alio medio ſanari poſſint Civis Harlemenſis & *Scriverius*, quam ut falſitatem fundamenti ipſis objiciamus. Nam ſine autore annum ſuum ponunt, & ipſemet *Boxhornius* in hoc ab ipſis recedit.

§. V.

d) in Chron. Eccleſiaſt. Weſtphal. MS. e) citat hos verſiculos in ſua Politica *Schönbornerus*.

§. V. Dum *Boxhornium* nominamus, ſtatim & ipſi proſpiciemus, & quidem dicendo: Teſtimonium nos Rabbi *Joſephi* accipere non poſſe, quia teſtes ipſo digniores adeſſent, & quia ipſemet ſe falſitatis reum conſtitueret, vetuſtiſſimum illum librum non nominando.

§. VI. Excedentes, quos nunc accedimus, parvo remedio curabimus. Largimur cuilibet ſuum annum lubentes, ſed non inventionis, hic manet MCCCCXL. absque dubio, ſed impreſſionis & perfectionis. Id quod remedium ſcribere ex Chronico Colonienſi didicimus. f) Notamus hic quaſi in tranſitu *Schulzium* illum Chronographum, qui in Anno illo, quem nos Typographicæ inventioni conſecravimus, dicit, g) Heidelbergæ fuiſſe inventam talem inſcriptionem:

Hans von Landebach iſt mein Nahm,
Die erſten Bücher druckt ich zu Rom,
Bitt für mein Seel, Gott giebt dir Lohn.

Si hujus repertionis relatio vera eſſet, ingens nobis faceſſeret negotium in anno inventionis Typographicæ tutando; ſed per errorem ita

f) ubi ita legitur: *Ind dat is geſchicht by den Iaire uns Heeren* 1440. *Ind van der Zyt an, biß men ſchreve* 50. *ward unterſoicht die Kunſt, und wat daerzo gehört.* Item alibi: *Dat beginne der Verskunſt iſt vill meyſterlicher und ſubtilicher vonden, und je lenger de mere künſtlicher worden.* Conf. *Rivinum* & *Münſterum.* g) in Chronic. p. 86.

ita dicit *Schulzius*, quocunque modo in eum devenerit, nam *Nath. Chytræus* h) hunc *Landebachium* demum An. MDXIV. die S. Stephani mortuum narrat, & in veſtibulo Auditorii Theologici, quod eſt hodie Collegium Sapientiæ, ibidem mortem ejus notatam expreſſis his verbis indicat: *Starb* 1514. *auff S. Stephan.* Sic originem nos inveniſſe Typographiæ putamus, utinam etiam L. B. Tuum favorem! Sed meliora ſperamus, & rogamus exinde, ut, ſi forſan ceſpitantes nos offenderit, ex favore illo haud in malam partem velit interpretari. Non enim noſtram gloriam quæſivimus hoc auſu, ſed ſolius Dei, cui etiam hic reddimus, cum *Brandio* i) dicentes:

Gratia Diis primum, mox impreſſoribus æqua
Gratia: quorum opera hæc prima reperta via eſt.

Ad literatiſſ. Dn. Reſpondentem.

Impreſſo celebras prælum ſermone: ſed illud
Crede ſimul nomen jam celebrare Tuum.

M. *Valent. Alberti*, Prof. P.
& h. t. Academ. Rector.

Chal-

h) in deliciis variorum in Europ. Itinerar. p. 400.
i) in Epigrammate in Typographiam.

Chalcographorum ortus reſeras, doctiſſime *Starcki*,
Quodque minor noſtra Sinica terra, doces.
Aſſere porro decus Germanis, aſſere, terris.
Digna dabunt ipſi præmia Chalcographi.

Properabat
L. Frid. Rappolt,
Prof. Publ.

Ornatiſſimo & præſtanti Juveni,
Dn. PETRO STARCKIO,
Auditori ſuo induſtrio,
&
Amico non vulgariter dilecto,
Primam aciem in Campo Philoſophico ſubeunti.

Muſarum in caſtris qui pugnat *Fortiter*, iſtum
Ex merito ſemper magna brabea decent.
Pugnas, ut cupio, pugnas ut poſtulat ipſum
Nomen. Perge, aderunt pulchra brabea Tibi.

Hæc ex animo precatur
Præſes.

Be-

Bono cum Deo omnium artium auctore!

Nobiliſſimam Artem Typographicam,

qua
primam ejus originem, egregium adparatum, variaque commoda,
in uſum lectorum arti typographicæ faventium,
Halæ paucis deſcripſit
quidam artis impreſſoriæ cultor.
Germanica latine reddidit
LVDOVICVS KLEFEKERVS,
Hamb. Gymnaſii civis digniſſimus.

Halæ Saxonum,* typis *Chriſtiani Veſteri.*

A & Ω.

Unumquemque hominum ei inprimis arti, in qua excellit, præter reliquas omnes ſcientias ſtudere, eamque continuo fere ſermone aliis commendare, vel ex trito illo *Ovidii Naſonis*, Poëtæ Sulmonenſis, liquet:

Navita de ventis, de tauris narrat arator,
Fervida bellorum prælia miles amat.

Hinc

* Quoniam annus impreſſionis nuſquam in hoc ſchediaſmate apparet, illud *Io. Stobrii* diſſertationi, quæ ab auctore noſtro allegatur, proxime adjunximus.

Hinc Imperator *Juſtinianus* ſuas leges, *Galenus*, medicorum facile princeps, herbas ſuas in medium profert. Nemo igitur pejorem in partem interpretabitur, me artis typographicæ cultorem de ejus origine, inſtrumentis, uſu & commodis nonnulla breviter exponere. Origo quidem partim ad nomen, partim ad rem ipſam ſpectat. Typographia ſeu librorum impreſſio (*Buchdrucken*) nomen accepit à libro, qui manu antea ac calamo exaratus, poſtea fuſis ex metallo characteribus compoſitus, hisque atramento imbutis deſcriptus in charta exprimitur.

Rei hujus artificioſæ inventio teſtimoniis & relationibus publice editis haud obſcure demonſtratur. Fuiſſe nonnullos, qui vel Italis, vel Gallis, vel Cathaitanis, vel Themiſtaneis, vel Sinenſibus, vel aliis denique nationibus artem iſtam adſcripſerint, teſtatur M. *Johannes Stohrius* in diſſertatione de ortu typographiæ, ubi variarum ſententiarum auctores copioſe recenſentur. Nos rectius ingenioſiſſimis Germanis hujus artis inventionem tribuimus, utpote qui naturæ ipſius beneficio ad quævis artificia excogitanda ſunt aptiſſimi.

Artis igitur typographicæ in Germania inventæ auctorem eſſe ſtatuimus *Iohannem Gutenbergium*, à nonnullis *Petri* prænomine appellatum, quamvis in ejus locum alii *Petrum Schöifferum*, Gernsheimenſem, ſubſtituant. Utrum vero ars iſta primum Harlemi, an Goudæ, vel

Mo-

Moguntiæ, vel Ruſſenburgi, vel Argentorati, vel etiam Auguſtæ Vindelicorum inventa ſit, hanc litem auctores, inter ſe diſſentientes, ipſi componant. Neque annum inventionis inveſtigare operæ pretium fuerit, utrum an. 1420. an 1428. vel 1430. vel 1442. vel 1450. vel 1452. vel 1454. vel 1456. vel denique 1458. inventa ſit typographia, quia plurimi hiſtoriographi & chronologi id an. 1440. contigiſſe affirmant.

Apparatus artificii hujus conſtat ex variis rebus & inſtrumentis, quæ partim ad præparationem, partim ad executionem ejus pertinent. Sunt illa ſecundum onomatologiam typographicam in prelo cochlea ex orichalco, (*meſſinge mater*) trochleaque, (*Spindel*) & vectis ferreus torcularius, (*Bengel*) duo parietes ſeu ligna lateralia, totidemque trabes, altera ſuperior, cui infixæ ſunt cochlea & trochlea, altera inferior, in qua tota moles innititur, & cujus ope tam prelum quam tota machina firmatur; pyxis ſive theca trochleæ, (*Büchſe*) ſub illa conus, ſeu clavus ferreus, [*Zapffen*] & patella ex chalybe, (*Pfännichen*) ſupra tabulam torculariam ex orichalco confectam, (*Tiegel*) quæ operculo apprimitur, & uncinis cochleisque probe munitur; Carrus (*Karn*) cum pluteo ſive abaco, (*Fundament*) in quo forma ſcriptoria ponitur, marginibus ferreis & cochleis clauſoriis coarctata; tum quoque operculum, & lamella

ferrea, duabus inſtructa aciculis, quibus charta humida imprimenda infigitur, atque fibula ferrea, (*Schnalle*) qua operculum occluditur; nec non fulcrum quoddam, (*Knecht*) in quo illud cum charta innititur, & curriculus, (*Laufbrett*) cum duobus longis canthis ferreis (*Schienen*) cochleisque, ac ſub illis cylindrus (*Welle*) cum duobus loris, quorum ope carrus in imprimendo huc illucve trahitur; lapis denique tinctorius & rutrum ferreum ad atramentum impreſſorium diminuendum & diluendum, quo melantheres ſubtiliter imbuuntur & typi illinuntur.

Typothetis ad manum eſſe debent capſæ librariæ, in quibus aliquot millia loculamentorum ſive forulorum reperiuntur, ut in illis typi ſive characteres majores minoresque diſponi, iterumque non ſine magno artificio & labore expromi queant. Materia, ex qua typi iſti funduntur, vocatur mixtura metalli, (*Zeug* oder *Metal*) quæ ex orichalco, cupro, ſtanno, plumbo, antimonio &c. eſt conflata. Typorum varia ſunt genera, quæ in officinis typographicis Germaniæ nominibus hiſce diſtingui ſolent: *Grobe Meſſal*, latine & germanice; *Grobe Canon*, latine & germanice; *Kleine Canon*, latine & germanice; *Verſalia, duppel Mittel & Cicero*, latine; *Mittel & Grobe Mittel*, latine & germanice; *Cicero*, latine & germanice; *Text*, latine & germanice; *Tertia*, latine & germanice; *Corpus*, latine & germanice;

Pe-

Petit, latine & germanice. Typorum viliſſimorum pondus centenarium pretio viginti quinque, reliquorum autem triginta, quadraginta imo quinquaginta thalerorum venditur, ut maximi pretii typos hebræos & græcos taceam. Latinorum typorum duplex eſt figura atque nomen. Recti vocantur *antiqui*, inclinati antem *curſivi*. Germanici typi in majores minoresve *fractos* dividuntur. Præterea typothetis opus eſt gnomone, (*Winckelhacken*) in quo characteres in verſus coordinantur, retinaculo (*Tenackel*) & diviſorio, in quibus exemplar excudendum oculis præfigitur, aliisque pluribus inſtrumentis, quæ ad libros typis exprimendos requiruntur.

Tot autem tantaque commoda ex hac arte redundant, ut neque primos ejus auctores inventionis ſuæ, neque cultores laboris ac ſumptuum pœnitere poſſit. Nam quæ ſcripta olim non ſine ſummo labore ſigillatim calamo exaranda erant, illorum innumera exempla jam brevi temporis ſpatio divulgantur, & modico pretio venduntur. Verbum Dei in omnibus fere linguis expreſſum in terris remotiſſimis hujus artis beneficio promulgatur; eruditorum inventa poſteritatis oblivioni eripiuntur, eorumque nomina immortalitati mandantur; Virorum præſtantiſſimorum laudes proferuntur, celebrantur & augentur; hiſtoria rerum geſtarum ab omni interitu incolumis ſervatur; atque adeo

nobilis typographicæ artis, his ultimis temporibus à Deo conceſſæ, tanta eſt utilitas, ut Imperatores, Reges, Principes, virique nobiles eam vel ipſi addiſcere, vel typographis neceſſarios ſumptus, aut nobilitatis inſignia, aliaque privilegia libenter largiendo ab interitu & diminutione vendicare non fuerint dedignati. Sic eruditionis & rerum præclare geſtarum fama omnibus noti Principes Germanici, *Erneſtus*, Dux Saxoniæ, *Auguſtus*, Dux Brunſvicenſis, & *Ludovicus*, Princeps Anhaltinus, Gothæ, Guelpherbyti & Cothenis maximis ſumptibus officinas typographicas inſtaurarunt, ipſique librorum corrigendorum curam in ſe ſuſceperunt. Privilegia eximia ab Imperatore & Principibus variis Germaniæ typographeo *Sterniorum* Luneburgenſi, & *Endterorum* Noribergenſi clementiſſime conceſſa, adeo nota pervulgataque eſſe arbitror, ut eorum recenſione facile ſuperſedere queam. Nos itaque artem hanc nobiliſſimam ſummorum virorum tutelæ, favori, atque benevolentiæ hoc qualicunque ſcripto commendatam eſſe voluimus, atque illam eruditis æque ac toti reipublicæ utiliſſimam, favente Deo, faventibusque patronis, quantum in nobis erit, exercere omni animi contentione allaborabimus.

Ad Patronum Typographiæ ingenioſe inventæ, artificioſe locatæ, & commode uſurpatæ, benevolentiſſimum *Lectorem*, cum felicitatis voto & ſtudii devotione.

Chalcographus ſub Halis primordia pauca laborum
Fecit, & hos alacer continuare cupit.
Inque Dei laudes & ſacri commoda templi,
Inq; ſcholæ fructum, Chalcographia, cale.
Sed ſimul auxilium ſibi ſuppeditarier orat
De Patronorum gratificante manu.
Quo plures apices Latii Græcique parentur,
Teuto vel Ebræus quosque locare ſolet.
Proderit auxilium cumulatis uſibus iſtud,
Cum per Patronos Chalcographia valet.
Nec peregris in agris opus eſt excudier illa,
Quæ criſis Hallenſis controtulare ſolet.
Inter ut Hallenſes muros ſapientia floret,
Noſtraque ſic vireat Chalcographia, precor!
Jova Patronorum benefacta rependat, & illis
Tempus in innumerum fata ſerena ferat!

Deo, typographicæ artis tutori atque promotori ſupremo, ſuprema & laus & gloria in interminata ſeculorum tempora!

Grühnender Lob - Althan,
der edlen Kunſt Buchdruckerey zu Ehren in Halle,
durch einen Liebhaber derſelben aufgeführet.

Geh kluges Griechen-Land mit deinem Meiſter-ſtü-
cke,
Verſtecke deinen Tag, hier muß er werden Nacht!
Die Teutſche Sonne läſt die Weisheit von ſich blicken,
So die Buchdrucker-Kunſt hat an das Licht gebracht.
Entweichet ihr Griechen, die Teutſchen verdienen
Den Palmen, in welchem ſie ewiglich grünen.
Gott hat der letzten Welt die Wolthat vorbehalten,
Daß ſie durch Druckerey viel theure Bücher ſchaut,
Was vor verborgen war den Kunſt-berühmten Alten,
Das hat die Drucker-Hand dem Felſen angebaut.
Ihr Edlen Patronen, erweitert die Mauren,
In welchen die Nahmen der Ewigkeit tauren.
Was kan den klugen Geiſt in die Gedächtnis ſchreiben,
Wenn er der Eitelkeit der Erden ſich entſchlägt?
Das edle Drucker-Werck macht, daß die Zedern bleiben,
Die ein gebirntes Haupt zum Sieges-Zeichen trägt.
Wer Künſte befördert, und ihnen ergeben,
Der heget im Grabe vernünftiges Leben.
Wir ſtellen an die Schau die edlen Druckereyen,
Die Kayſer, Könige, die Fürſten hoch geliebt,
Der Himmel wolle den von oben her erfreuen,
Der, Halle, ſeinen Druck an deine Fördrung giebt.
Was ſtecken wir Zeichen dem ſchmeckenden
Weine,
Die Künſte ſind helle von eigenem Scheine.

AHAS-

AHASVERI FRITSCHII D. Diſſertatio * de Typographis.

CAPUT PRIMUM. De Arte Typographica in genere.

SUMMARIA.

De artis Typographicæ origine remiſſive. n. 1.
Commendatur ars Typographica. n. 2. 3. & 4.
Abuſus artis hujus maximus. n. 5. & ſeqq.

I.

De Artis Typographicæ I. origine ac progreſſu multis hic agere, inſtituti noſtri ratio non patitur. Exſtant jam tum plurimorum autorum ſcripta, quibus materia iſta latiſſime tractata eſt. Videantur inter alios Serrar. *in Mogunt. lib.* 1. *c.* 37. Meteran. *Hiſtor. Belgic. lib* 4. Majol. *Tom.* 1. *colloq. ult.* Herm. Hugo *de orig. ſcrib. c.* 34. Libellus *anno* 1640. *Argentorati editus, von Erfindung der Druckerey,* D. Schmid *in Predigten von der Druckerey.* Beſold. *diſcurſ. ſingul. de art. Typograph. inſertus tractatui de arte Belli,* noviſſi- 1.

* Hæc primo loco exſtat in ejus *tractatu de Typographis, Bibliopolis, Chartariis & Bibliopegis,* Jen. 1675. 4.

me Bernh. Mallinkrot *tract. de Typographiæ origine & progreſſu.*

2\. II. Paucula ſaltim de inſigni artis Typotheticæ utilitate in laudem ejus heic adferre ad-
3\. lubeſcit. *Typographia* (ait *Caſp. Klock* de ærario lib 1. cap. 19. n. 43. & ſeqq.) *tempori cuncta abligurienti, & ſub mortalitatis jugum trahenti, frenum injecit: Illaque vere eſt ars memoriæ, & mors oblivionis, & ingeniorum aſylum, nec minus, quam Philonis alexipharmaca, Deorum manus & munus, imo ipſa, cum mortuos in vitam revocet, omnino diva eſt. Germaniæ miraculum optimum maximum, quod, toti orbi commune, viam ad virtutum & doctrinarum myſteria, ad Religionem, ad cœlum, ad Chriſtum ipſum, Salvatorem noſtrum, communiat. Eſt ea Lydius veluti lapis, aurum à plumbo, album ab atro, verum à falſo, bonum à malo diſcernens. Eſt annulus quidam Angelica cuncta veterum philoſophorum, nube plerumque ungas ſuas obſcurantium, incantamenta revelans atque confundens. Hæc ipſa vera eſt Fortunæ & Famæ officina, perſonis meritiſſimis nomen, dignitates, opes, immortalitatem æternitatemque concilians, indignis & vitioſis ignominiam, contemtum, egeſtatem, obſcuritatem & oblivionem, mortemque non modo civilem, ſed perpetuam objiciens, & in profundam terræ noctem eos penitus abjiciens. Hoſpitium ampliſſimum eſt admirandorum & divinorum ingeniorum, receptus eſt Spirituum acutiſſimorum; Diverticulum eſt commune & perenne Theologorum, JCtorum, Senatorum, Medicorum, Philoſophorum, Hiſtoricorum, Academicorum, Scholaſticorum: bre-*

viter: Omnis boni & pulcri, quod in urbe & orbe reperiri poteſt; cujus unius artis beneficio innumeræ nunc artes proſtant, conſervantur, illuſtrantur, propagantur, quibus priora ſecula infelicia minitabantur interitum. Nunc enim vel mediocris fortuna homo, vili pretio Bibliothecam plurimis libris inſtructiſſimam habere poteſt, qualis olim nec Regi aut Principi conceſſa fuit &c.

III. Placet adhuc audire Thomam Garzonum, Italum, in *Piazza univerſali, diſcurſu* 128. cujus verba, ex Italico idiomate in vernaculam translata, hæc ſunt: 4.

Derohalben der Drucker Kunſt und Arbeit billig bey allen in hohen Werth zu halten, als durch welche die Gelehrten auch nach dem Tod leben, und bey jedermann bekant werden, da ſie ſonſten in einer geringen Zeit mit einem ewigen Vergeß möchten begraben worden ſeyn. Hierdurch haben wir die alten Philoſophos, Poëten, Oratores, die Medicos, die Aſtrologos, in Summa, alle Künſte, Wiſſenſchafften, Profeſſionen, und alles, was ein Menſch zur Tugend und Gelahrtheit möchte begehren. Und mag man wohl ſagen, daß die Druckerey insgemein alle Menſchen, oder ja einen guten Theil derſelbigen, welche ſonſten in aller Unwiſſenheit entſchlaffen, aufgewecket habe, denn man freylich muß bekennen, daß man vor Zeiten, ehe dieſe wunderbarliche Kunſt der Druckerey erfunden, gar wenig gelehrte Leute, gegen dieſe unſere ſeeligen Zeiten zu rechnen, hat gefunden, welches aber nirgends andersher o entſtanden, als von den unträglichen Unkoſten, die dazumahl auf die Bücher gangen,

und kunte niemand ſtudieren, als die, ſo reich gnug geweſen, und ſolche Koſten tragen können, derhalben gemeine oder arme Leute muſten dahinden bleiben, als wider ihren Willen, daß ſie nirgendszu kommen konten. Jetzunder aber ſind ſie alle auffgewacht, und haben alle güte Gelegenheit, etwas zu lernen und zu erfahren, und kan, wer nur Luſt dazu hat, Bücher gnug, und wolfeil, durch die Druckerey bekommen, darinnen alle Wiſſenſchafft der Alten, die ſonſten bey wenigen verborgen, und gleichſam heimlich gehalten, offenbahret wird.

Beneben dem, ſo mag man auch wohl ſagen, daß durch die Druckerey, wie durch den Ring der Angelica bey dem Arioſto, allerhand Zauberey und Beſchwerungen der Alten ſind eröffnet worden, welche ſonſt ſo hoch und unverſtändlich geredet, und allerhand ſeltſame Grillen, die ſie in ihren Hirn gehabt, ſo artig gedecket und bemäntelt, daß der gemeine Hauff dieſelbige, als wenn es lauter Oracula und Heiligthumb wären, wie bezauberte Leute, mit höchſter Verwunderung, ohne weiter Nachdencken, auff und angenommen. Jetzunder aber iſt alles entdecket, und ſiehet man die Thorheit des Anaxagora, die Poſſen des Heracliti, die Materien des Democriti, die Nichtigkeit des Miloſii, die Narrentheidungen des Carneadis, in ſumma, man ſiehet allen den läppiſchen Pracht der Philoſophen, ſo in derſelbigen einfältigen Zeit, oder Welt geherſchet und triumphirt haben, welches alles man der Druckerey zu dancken, als welche den Blinden die Augen geöffnet, und die Albern klug gemacht. Iſt derohalben eine ſolche Kunſt, darüber ſich nicht unbil-

billig die gantze Welt verwundert. Hierdurch hat man gelernet, wie das Gold von Bley zu erkennen, wie die Roſen von den Dornen abzuleſen, wie der Weitzen aus dem Stroh zu dreſchen, wie man das Gute von dem Böſen ſoll unterſcheiden: Und ſiehet man nunmehr, welcher maſſen die finſtere Nacht der Unwiſſenheit gleichſam durch einen hellen Sonnen-Schein gäntzlich vertrieben worden, da hat die Lügen und der Betrug keinen Platz mehr, und weiß man gnugſam, welches weis oder ſchwartz iſt. Nunmehr kann jedermann von den Sachen reden und urtheilen, da man zuvor nichts hat wiſſen können. Dieſe Kunſt lernet die Narren kennen, machet die Hoffärtigen offenbahr, die Gelehrten bekant, nimbt die Unwiſſenheit hinweg, und erhebet die Tugend und Wiſſenſchafft zum Leben. Denn der gute und ehrliche Nahme gelehrter und tugendſamer Leute wird hierdurch erhalten, hierdurch werden auch die Untüchtigen bekant, daß man ſich für ihnen hüte, und die ſchädliche bis in die unterſte Erde verdrucket, hingegen aber die nützliche Ingenia bis an die Sterne erhoben. Dieſe Kunſt iſt eine Mutter, die alle Perſohnen, ſo deſſen werth, bey Ehren hält, eine Herberge und Auffenthalt aller ehrlichen und fürtrefflichen Ingenien, eine fleißige und gedienſtige aller Politicorum, Theologorum, Philoſophorum, Hiſtoricorum, eine Fortpflantzerin alles deſſen, ſo in einer Stadt, ja in der gantzen Welt, kan ehrlich oder löblich genennet werden. In Summa, es kan dieſe Kunſt nicht gnugſam gerühmet und gelobet werden, wie ſie deſſen vor allen andern billig werth iſt, beneben denen, ſo ſich derſelbigen recht und ehrlich, wie ſich

denn

denn ſolches gebühret, gebrauchen. Hactenus Garzonus.

5\. IV. Utinam vero tanto DEI munere ac beneficio homines perverſiſſimi ac deploratiſſimi hujus ſeculi non ad obſcurandam, ſed illuſtrandam Numinis divini gloriam, nec ad disjungendam, ſed uniendam Eccleſiam
6\. Chriſtianam grati uterentur! Sed ut optimæ rei datur abuſus, ita etiam artis Typographicæ hoc ſeneſcente mundo abuſus ſunt varii & maximi.
7\. Unde nonnulli fere dubitarunt, ſatiusne fuerit, artem illam, uti nunc eſt, habere, an propter graviſſimos abuſus nunquam repertam fuiſſe. *Vid. Diſcurſ. noſtrum de abuſib. Typograph. tollend. ſect.* I.

CAPUT SECUNDUM.

De

Jure Typographiæ in civitate admittendæ.

SUMMARIA.

Officinæ Typographicæ non omnibus in locis eſſe poſſunt. n. 1.

Quid Receſſibus Imperii cautum ſit? ibid.

Sub nomine *Fürſten* an intelligantur Comites? n. 3.

An Magiſtratus inferior Typographum recipere poſſit? n. 5. & ſeqq.

Tutius eſt Magiſtratibus civitatum provincialium libertatem recipiendi Typographos non competere. n. 6.

Mul-

Multitudo Typographorum Reip. nociva. n. 7.

I.

In Romano-Germanici Imperii Receſſibus 1.
proviſum eſt, ut adverſus Typographiarum vitia atque abuſus eo magis cautum eſſet, eas non aliis locis haberi, quam ubi ſunt Principum aulæ, Academiarum ſedes, & tandem in præcipuis liberis Imperialibus civitatibus. *R. J. de Anno* 1579. §. *Dieweil denn ſolches* 155. *ubi; Dieweil ſolche vermeſſene ungeſcheute Frechheit des läſterlichen truckens, mahlens und ſchmähens umb ſo viel mehr zu coërciren, und allenthalben abzuſtellen, haben wir uns mit den gemeinen Ständen und den Abgeſandten dahin verglichen; Setzen darauf, ordnen und wollen, daß hinfüro im gantzen Römiſchen Reich Truckereyen an keinen anderen Oerthern, denn in denen Städten, da Churfürſten und Fürſten ihre gewöhnliche Hoffhaltung haben, oder da Univerſitates ſtudiorum gehalten, oder in anſehentlichen Reichs-Städten verſtattet, aber ſonſten alle Winckel-Druckereyen ſtracks abgeſchaffet werden ſollen.* Idem repetitum 2.
lege in ordinat. Polit. Imperii *de Anno* 1577. *tit.* 35. §. *und damit ſolchen allen* 6.

II. Sciendum autem eſt, quod heic ſub 3.
nomine *der Fürſten* etiam intelligi debeant Comites ac Barones Imperii, neque enim hi deterioris conditionis eſſe debent, quam Civitates Imperiales. Nam & illi ſua habent 4.
Conſiſtoria, ſuosque Conſiliarios, quibus Inſpectio & cura Typographiarum tuto committi poteſt.

III.

5. III. Quæritur autem: An *Magiſtratus inferior Typographum recipere poſſit?* Videtur id negandum eſſe propter dictas Conſtitutiones Imperiales. Adfirmat autem, octo rationibus in contrarium allatis, David Mævius *part. 3. deciſ. Summi Tribunalis Wiſmar. deciſ. 69. per tot.* ubi ad textus obſtantes reſpondet, non eſſe in iis conſtitutum, ut in his locis permiſſis ex ſola eaque ſpeciali venia, aut privilegio Principum inſtituantur, ideoque quòd antea ubique conceſſum, ademtum non intelligi, niſi prout in litera continetur. Præterea nullibi in Germania reperiri jus Typographiæ admittendæ inter Regalia ſeu Ducalia jura relictum, & ab iſta permittenda plane excluſas eſſe inferiores civitates, aut ad
6. privilegium petendum adſtrictas eſſe. Quidquid autem ſit, longe tutius ac Reip. utilius eſſe videtur, magiſtratibus civitatum Provincialium libertatem recipiendi Typographos non competere, ſed licentiam à Principe eos petere, qui prius inquirere debet, ex qua cauſa Typographica officina in hoc vel illo loco inſtituatur, & quomodo neceſſitas Cenſuræ & inſpectionis obſervari poſſit. Multitudo ſane Typographiarum Reip.
7. plus nocet, quam prodeſt. Secundum hæc officinæ Typographicæ in oppidulis aliisque locis obſcuris, connivente Magiſtratu, absque ulla inſpectionis cura erectæ, haberi debent pro privatis officinis, *als Winckel Truke-*

ckereyen, adeoque improbandæ & tollendæ. *Vid. dict. diſcurs. noſtr. de abuſib. Typograph. tollend. ſect. 2. §. 3.*

CAPUT TERTIUM.
De
Officio Magiſtratus circa officinas Typographicas.

SUMMARIA.

Typographia, quæ ſtudiorum nutrix, ſæpe audax & lucri cupida. n. 1.
Inſpectio Typographiarum maxime neceſſaria. n. 2.
Officium Magiſtratus in quibus conſiſtat? n. 3. & ſeqq.
Typographi debent eſſe viri probi & honeſti. n. 3.
Ordinatio Typographica publicanda. n. 4.
Typographi jurare debent, quod Imperii Conſtitutiones de Typographis ſervare velint, n. 5.
Typographicæ officinæ ſæpius viſitandæ. n. 6.
Cenſores librorum conſtituendi. n. 7. & 8.
Taxa mercedis Typographis ſtatuenda. n. 9.
Qui contra leges Imperii peccant, puniendi. n. 10.
Adducitur Receſſus Imperii, de anno 1570. §. 156. n. 11. 12.
Juramenti formula. n. 13.

I.

Veriſſimum eſt, quod jam dudum ſcripſit Lipſius præfat. in Crit. (quem laudat Si- 1.

Sinold. Schüz. *de S.R.R. Vol. 2. D. 9. Theſ. 5. lit. B.*). Typographiam bonam ſane ſtudiorum nutricem eſſe, ſed audacem ſæpe, lucri cupidam, & quæ non minus vere corruptrix librorum audiet, quam propogatrix. *vid. Diſcurſ. noſtr. de abuſ. Typograph. toll. ſect.* 1.

2. II. Cum igitur Imperialis Conſtitutio Magiſtratibus injunxerit curam ac inſpectionem Typographiarum ſumme neceſſariam, videndum paucis, in quibus cura iſta & inſpectio conſiſtat.

3. III. *Primum* concernit Typographorum receptionem; Exercitium ſcilicet Typographiæ illis concedendum, qui viri probi & honeſtæ vitæ, pro quibus eſt præſumtio; quod arte ſua, improbatæ lectionis ſcripta clandeſtine imprimendo, non abutantur.

4. IV. *Alterum* eſt, ut eis præſcribatur certa ordinatio Typographica, *Druckerey-Ordnung*, juxta quam exercitium artis ſuæ inſtituant.

5. V. *Tertium*: Solenni juramento Typographi non tantum, ſed & illi, quorum opera utuntur, *Die Drucker-Geſellen und Jungen*, obſtringantur de ſervandis Imperii legibus, vel ſpeciali ordinatione Typographica.

6. VI. *Quartum*: Frequens Typographiarum viſitatio inſtituatur, ut eo melius Typographiarum vita & abuſus præcaveri poſſint.

7. VII. *Quintum*: Cenſores conſtituendi, quibus ſcriptorum excudendorum examen committatur.

IIX.

IIX. *Sextum*: Sine prævio examine & cenſura nihil quidquam typis excudi permittatur. 8.

IX. *Septimum*: Taxa mercedis publica Typographis pro labore præſcribatur, nec lucri cupiditate eam pro lubitu augeri concedatur. 9.

X. *Octavum*: Si contra leges & ordinationes Typographicas peccatum fuerit, debite id coërceatur, ac pro modo delicti puniatur. 10.

XI Hæc atque alia Magiſtratibus injuncta ſunt legibus Imperii. In Receſſu Imperii Spirenſi, *de anno* 1570. §. *zum andern* 156. ita cautum legitur: *Es ſoll kein Buchdrucker zugelaſſen werden, der nicht zuvorhin iſt von ſeiner Obrigkeit, da er häußlich ſitzet, darzu redlich, erbar und allerdings tüglich erkennet, auch daſelbſt mit ſonderen leiblichen Eyde beladen, in ſeinem trucken jetzigen und andern Reichs-Abſchieden ſich gemäß zu verhalten. Ferner ſollen einem jeden alle läſterliche Bücher, Schrifften, Karten und Gedicht in Druck zu geben oder zu drucken durchaus bey hoher Straffe, ſo wohl Verluſt der Bücher und Druckereyen verbothen ſeyn. Es ſoll auch keiner etwas zu drucken Macht haben, das nicht zuvor von ſeiner Obrigkeit erſehen, und alſo zu drucken ihme erlaubt wäre. Es ſoll derſelbe alsdann auch des Dichters oder Autoris, gleichfals ſeinen Nahmen und Zunahmen, die Stadt und Jahrzahl, darzu ſetzen. Da aber deren Dinge eines oder mehr unterlaſſen, ſollen nicht allein die gedruckte Bücher, Schrifften oder Karten alsbald von der Obrigkeit confiſciret, ſondern auch der Drucker, und bey weme die zu kauffen, oder ſonſten anzubieten, begriffen an Guth* 11. 12.

oder ſonſten nach Gefallen, und vermöge gemeiner Rechte, unnachläßlich geſtrafft werden. Add. Ordin. Polit. Imperii de anno 1577. tit. 35.

13. XII. Cæterum, quod juramenti à Typographis præſtandi formulam attinet, ea talis eſſe poteſt:

Ich N. N. *ſchwere einen leiblichen Eyd zu GOTT dem Allmächtigen, daß ich ohne Erlaubniß derer verordneten Herren Inſpectorum, und vorgehende Cenſur, kein Buch oder Schrifft, es ſey was es wolle, abſonderlich einige Schmäh-Schrifften, Pasquille, ärgerliche Carmina, Lieder oder andere verbothene Schrifften nicht drucken, oder durch die meinige, heimlich oder öffentlich drucken laſſen, und mich hierunter und ſonſten allenthalben der publicirten Druckerey-Ordnung gemäß bezeigen wolle. So wahr mir Gott helffe.*

CAPUT QVARTVM.

De Librorum edendorum Cenſura.

SVMMARIA.

Quam utilis Typographia, tam neceſſaria librorum cenſura. n. 1.

Unicum ſæpe ſcriptum maxime nocere poteſt Eccleſiæ vel Reip. n. 2. 3.

Cenſura librorum non eſt res nova. n. 4.

Lutheri auctoritas adfertur. n. 5.

Inſpectio Typographiæ Magiſtratibus incumbit. n. 6. 7.

Adducuntur aliorum Principum ordinationes. n. 10. 11.

Qui-

Quinam debeant eſſe librorum Cenſores. n. 12. & ſeqq.
An Cenſura librorum uni recte committatur? n. 21.
Ober-Cenſur. n. 20.
Cenſura debet eſſe adcurata. n. 22.
Cenſoris nomen adponendum. n. 23.
An pro Cenſura aliquid dandum? n. 24.
De pœna Typothetarum. n. 26.

I.

Quam utilis in Rep. literaria eſt Typographia, tam neceſſaria etiam publica librorum & ſcriptorum edendorum eſt cenſura. 1.
Unicum ſane ſcriptum, licet paucis pagellis conſtet, tam pernicioſum ac ſcandaloſum eſſe poteſt, ut plus mali ac detrimenti Eccleſiæ ac Reip. adferat, quam per centum peſſimos homines fieri poteſt. 2.
Quin melius ac utilius eſſet, corruptiſſimo hoc ſeculo nullam plane in Rep. Typographiam eſſe, quam eam ſine inſpectionis cura ac librorum cenſura habere. 3.

II. Cenſuram autem librorum rem non eſſe novam, ſed antiquam, videtur colligi poſſe ex Luthero *tom. 3. oper. Lat. Jenenſ. fol.* 282. quando is *capitis* 12. *verſiculum* 11. *Eccleſiaſtæ* exponens, ſcribit: Ex hoc loco conjicio, fuiſſe aliquos ordinatos in populo Iſraëlitico, quorum officium erat relegere libros & veras hiſtorias, quas digererent in Annales Ebræorum & reliquos in ordinem re- 4.

 di-

„ digerent, ut ſic facerent libris auctorita-
„ tem, & adprobarent, qui digni eſſent le-
5. „ ctu. Eandem cenſuram adprobat Idem Lutherus, dum *Tom. 6 Jen. Germ. fol.* 513. ſcribit: *Es hat neheſt ein Ehr-loſer Bube etzliche Epigrammata hinter Wiſſen und Willen derer, ſo es befohlen iſt zu urtheilen, ausgehen laſſen.*

6. III. In Germania noſtra per conſtitutiones Imperatorias inſpectio Typographiarum ac librorum edendorum cenſura Magiſtratibus
7. injuncta eſt. In Receſſu Imperii *de anno* 1529. §. *Dazu ſollen* &c. ita cavetur: *Was gedicht, gedruckt, oder feil gehabt wird, das ſoll zuvor von jeder Obrigkeit, und darzu verordneten verſtändigen Perſohnen beſichtiget, und ſo darinnen Mängel befunden, daſſelbe zu drucken oder feil zu haben, bey groſſer Straffe nicht zugelaſſen, ſondern alſo ſtreng-
8. lich verbothen und gehalten werden.* Et Receſſu Imper. *de anno* 1570. §. *zum andern* dicitur: *Es ſoll keiner etwas zu drucken Macht haben, das nicht zuvor von ſeiner Obrigkeit erſehen, und alſo ihme zu
9. drucken erlaubt ſey.* Et hanc Conſtitutionem Imperialem in plerisque Principum ac Statuum Imperii provinciis vigere, ex promulgatis ordinationibus provincialibus pateſcit.
10. Vid. *Fürſtl. Gothaniſche Landes-Ordnung part.* 1. *cap.* 2. *tit.* 3. *ad fin.* ubi dicitur: *Daß keine Bücher und Schrifften, wie klein und gering ſie auch ſeyn mögen, ohne vorgehende Durchſehung derſelben, durch die hierzu Deputirte und deren approbation in Druck gegeben werden ſollen. It. Fürſtl. Magdeb. Policey-Ord-*

Ordnung cap. 8. *von Buchdruckern*, ibi: *Weil dieſes* 11.
Puncts halber in den Reichs-Abſchieden, und der erneuerten Reichs-Policey-Ordnung nothwendige Verſehung geſchehen, darüber wir auch zu halten gemeynet; So gebieten wir hiermit ernſtlich, daß ſolche Reichs Conſtitutionen mit höherm Ernſte, denn bishero geſchehen, exequiret, und niemanden darwider zu handeln verſtattet werden ſoll. Addatur Reſcri- 12.
ptum Cæſareum Rudolphi II. Imperatoris, de Cenſura librorum Francofurtenſium, quod ſequentis eſt tenoris:

Wir Rudolph *der Andere, von Gottes Gnaden er-* 13.
wehlter Römiſcher Kaiſer &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 441 ſqq.)

IV. Cenſura autem librorum non ſolis Po- 14.
liticis, nec ſolis Theologis, ſed utriusque ſtatus viris probis, doctis & prudentioribus committenda. Munus cenſendi libros Con- 15.
ſiſtorio adſignat D. Chriſtian. Weber *de jure & ratione Conſiſtor. ſect.* 13. ubi ait: *Mandabunt ii, qui ad clavum Conſiſtorii ſedent, eumque tenent, ut nulla ſcriptura non cenſa publicis typis mandetur.* Sic in Ducatu Gothano-Saxonico inſpectio 16.
Typographiarum, *die Auffſicht über Druckereyen*, refertur inter cauſas, quæ ad Conſiſtorialem jurisdictionem pertinent, *Ordin. Provinc. Sax. art.* 1. *c.* 2. *tit.* 3. Add. Dn. à Seckendorff *teutſcher* 17.
Fürſten-Staat, part. 2. *c.* 15. §. 3. ibi: *Denen Buchdruckern im Lande iſt mehrentheils ausdrücklich verbothen, daß ſie kein Buch, ohne Vergünſtigung, entweder des Conſiſtorii, oder des General Superintendenten,*

oder auch der Facultät auf Univerſitäten, vor die es, ſeiner materia nach, gehöret, drucken dürffen, damit ſonſt nichts ärgerliches oder ungeſchicktes durch
18. *den Druck ausgebreitet werde.* Aliis autem in locis Magiſtratum Politicum, excluſo Clero, iſthanc librorum Cenſuram ſibi vindicare, graviter conqueritur D. Arnold Mengering, *Scrutin Conſcient. c. XI. q.* 85. ubi ait: *Die Obrigkeit frage ſich, ob ſie die Inſpection der Druckereyen, und Cenſur der Sachen, ſo gedruckt und publicirt werden ſollen, allein an ſich gezogen, und davon die Kirchen Diener und Miniſteriales ausgeſchloſſen? Offenbahr iſt es zwar und unleugbar, daß einer jeden Obrigkeit zuſtehe, gut Aufſehen auf die Druckereyen zu haben, damit nichts, ſo wider Gott und die Erbarkeit, durch den Druck auskomme. Dieweil aber ſolch Aufachten nicht allein der Obrigkeit, ſondern neben derſelben auch der Kirchen gebühret, denn ſolche Inſpection gehöret unter das Richter-Amt über die Lehre, welche Chriſtus ſeiner Kirchen befohlen hat: So iſt ja nicht recht, daß weltliche Perſonen ſich ſolcher Inſpection allein unternehmen, ſondern es ſoll darinnen mit zuthun und bewilligen der Kirchen und des Predigt-Amts, oder der Pfarr-Herrn und Superintendenten, Ordnung und Ziel gemacht, und taugentliche Leute darüber geſetzt werden. Wo ſolches nicht geſchicht, und die Herrſchafft, oder dero Hoff Leute ſich dieſe Cenſur alſo gar anmaſſen, und Kirchen-Lehrern verbieten, daß keiner ſein Bekäntniß oder andere Schrifften vom Glauben ausgehen laſſen möge, es ſey denn von ihnen, die doch offtmals die Sache entweder*

der gar nicht verſtehen, oder ſonſten weltlicher oder fleiſchlicher Weiſe davon urtheilen, approbiret und zugelaſſen, thun ſie daran eine groſſe Sünde &c.

V. Cæterum in Academiis nonnullis li- 19.
brorum edendorum cenſura pertinet ad cujusque Facultatis Decanos. Nonnullibi etiam 20.
ſuperior quædam Cenſura, quam vocant, *die Ober Cenſur*, conſtituitur, ac ſupremo cuidam Principis Miniſtro committitur, qui cujusque generis libros ordinariæ Cenſuræ jam ſubjectos imprimendos iterum inſpicit, ac poteſtatem eos excudendi concedit. Utiliſ- 21.
ſimum autem videtur eſſe librorum Cenſuram non uni, ſed ſimul pluribus viris doctis, piis & orthodoxis aut integris Collegiis committi, quod etiam olim in Diſcurſu noſtro *de abuſibus Typographiæ tollendis* monuimus. Oculi namque (ut vulgo dicitur) plus vident, quam oculus: adfectibus Cenſoris non eſt locus: & adcuratior fere eſt cenſura, quæ à pluribus, quam quæ ab uno ſæpe aliis negotiis gravioribus onerato viro expeditur. Certe ſcriptorum cumprimis Theologico- 22.
rum Cenſura pluribus committi deberet, quemadmodum non tantum apud Pontificios, ſed & alios id uſu ſervatur, *ubi namque gravius periculum*, ibi cautius agendum.

VI. Ut vero eo tutius conſtet, Librum ſub 23.
cenſura publica excuſum eſſe, utile eſt, cenſuram ipſam in frontiſpicio Libri pauculis verbis ſub nomine Cenſoris adponi, quam-

 vis

vis conſuetudo ubique non ſit, ſed Cenſores Manuſcripto Autoris ſolummodo verbum *Vidit*, aut verbum: *imprimatur*, inſcribere ſoleant.

24. VII. Non iniquum, pro labore Cenſuræ aliquod Cenſori honorarium dari, niſi is ſalarium ex publico habeat. Id autem vel ab autoribus ipſis, vel à Bibliopolis, vel Typographis dari ſolet, quod plerumque modicum eſt, cum cenſuræ librorum non raro ſoleant eſſe ſuperfunctoriæ ac ſubitaneæ, quas tamen adcuratiſſimas eſſe, cumprimis in
25. materia Religionis & Status, tam Eccleſiæ, quam Reip. maxime intereſt.

26. IIX. Quæritur autem: Qua pœna *afficiendus Typotheta, librum aliquem neglecta Cenſura typis imprimens?* Pœnam arbitrariam eſſe dicimus, quæ vel mulcta, vel carcer, vel interdictio exercitii artis Typographicæ, vel ſcripti impreſſi confiſcatio. Imo nonnunquam pœna gravior eſſe poteſt, ſi is edito ſcripto Princi-
27. pi, Reip. aut Eccleſiæ valde nocuerit. De his cumprimis conſulendæ ordinationes Typographicæ, vulgo *Druckerey-Ordnung*, quibus pœnæ determinantur.

CAPUT QVINTVM.

De Libris improbatæ lectionis non imprimendis.

SVM-

SVMMARIA.

Cavendum, ne libri improbatæ lectionis imprimantur. n. 1.
Cenſorum hac in re officium. n. 2.
Quinam libri improbatæ lectionis? n. 3. & ſeqq.
Magici libri comburendi. n. 4.
Libri atheiſtici damnatæ lectionis. n. 5. & ſeqq.
Poëtarum libri olim improbati. n. 8.
Libri hæretici num toleranɖi? n. 9.
Seditioſa ſcripta ſupprimenda. n. 13.
Adducitur ordinatio Electoralis Saxonica. ibid.
Libri ſcurriles & venerei non imprimendi. n. 14. & ſeqq.
Famoſi libri ſub gravi pœna in Imperio prohibiti, n. 18. & ſeqq.
Tractatus contra fundamentales Imperii Leges non vulgandi. n. 21.
Scripta anonyma an ſimpliciter rejicienda? n. 26. & ſeqq.

I.

Cavendum maximè, ne libri improbatæ lectionis, ut eos vocat Ulpianus *in l. cetera. 4. §. 1. famil. herciſc.* typis exprimantur. 1.
Cenſorum ergo officium eſt, omnia ſcripta ſumma cura ac diligentia cenſere, & ne quid ex illis Religioni Chriſtianæ adverſum, bonis moribus ſcandaloſum, Reip. damnoſum, aut alias inutile prodeat. Vid. *Diſcurſ. noſt. de abuſibus Typograph. tollend. ſect. 3. n. 17.* 2.

3. II. Videtur autem operæ pretium eſſe in gratiam Lectoris generalem Catalogum ejusmodi librorum, qui in Chriſtiana Republ. per cenſuram publicam rejiciendi, minimeque per typum evulgandi, attexere.

4. III. Tales ſunt, qui typum non merentur, 1. *Libri Magici*, *Zauber-Bücher*. Hos JCtus Romanus, licet gentilis, nominatim inter improbatæ lectionis libros recenſet in *d. l.* 4. §. 1. *fam. herc.* eosque inter res hæreditarias forte inventos ſtatim corrumpi debere ait. Ta-
5. lia ſcripta igne comburenda *vid. Actor.* 19. *v.* 19.

6. IV. 2. *Libri atheiſtici*, quales, proh dolor! corruptiſſimo hoc ſeculo non pauci prodiere, inter quos maledictum illud ſcriptum, *de tribus impoſtoribus*, cum autore ipſo flammis
7. tradendum. Impiorum libros, & omnes eos, qui legentium animis nocere poſſunt, nedum Chriſtiana Religione, ſed *Gentilium* quoque *Cenſura* damnandos, corrumpendos, ignique tradendos jure meritoque judicavit Coqueus *in commentar ad Auguſtin. de Civitat.*
8. *Dei lib.* 7. *c.* 34. Sicut Plato *Lib.* 7. *de LL.* Poëtarum libros, qui de Diis minus religioſe loqui videbantur, exſtirpandos, rejiciendosque cenſuit. Eadem ratione religionis Numæ Pompilii Prætor ad Senatum Romanum detulit, ubi juſſi ſunt comburi, ne religioni officerent; Protagoræ libros in quibus dicebat, ſe dubitare, an eſſet ulla divinitas, Athenien-

nienſes in concione exuſſerunt. Cic. *L.* I. *de nat. Deor.* Auguſtus Cæſar duo millia fatidicorum librorum concremavit. Sveton. *in Aug. c.* 32. Eodem conſilio Chriſtiani Principes libros noxios perſæpe damnarunt. vid. Coquęus *c. loc.* 3. *Libri hæretici*, ſanæ Religioni contrarii, & ſchiſmatum ac ſcandaloſarum contentionum ſemina ſpargentes, quales ſunt Photinianorum, Anabapiſtarum, Quackerorum &c. vid. *d. Diſcurſ. noſtr. ſect.* 3. *n.* 19. *Ordin. Polit. Imper. de anno* 1577. *tit.* 35. §. *wenn wir num.* 2. ibi: *der Lehr der Chriſtlichen Kirchen gemäß befunden.* Weber *de jure Conſiſtor. ſect.* 13. ubi ait: quod hujus furfuris libri non imprimendi, aut ubi jam tum impreſſi fuerint, ocyus exterminandi aut confiſcandi ſint, dantibus interim pœnas autoribus. *Gloſſ. in cap. qui peccat XXIII. q.* 4. quia alienum ignem in Eccleſia accendunt. *Gloſſ. in cap. inter hæc diſt.* 3. *de pœnit.* Hieronymus, ex *Levit.* 10. *verſ.* 1. ait: In crimine hæreſeos nolo quenquam eſſe patientem, quia qui lapſus eſt, ſibi tantum nocuit, qui hæreſin, vel ſchiſma facere conatus eſt, multos ſecum trahendo decepit, illic animæ unius damnum, hic periculum eſt plurium, ut loquitur Tertull. *in tract.* 3. *de ſimpl. Prælat.* Add. Conſtitutio Impp. Theodoſii & Valentiniani *in l. damnato* 6. §. I. *C. de hæret. & Manich.* ubi dicitur: Nec vero impios libros nefandi & ſacrilegi Neſtorii adverſus venerabilem orthodoxam ſectam, decretaque

que Sanctiſſimi cœtus Antiſtitum Epheſi habiti, ſcriptos habere, aut legere, aut deſcribere quisquam audeat, quos diligenti ſtudio requiri ac publice comburi decernimus &c.
11. Et in *Canon. Sanct. Apoſt. can.* 59. cavetur: Si quis falſo inſcriptos impiorum libros, tanquam ſacros, in Eccleſiis ad populi & Cleri corruptionem publicaverit, deponitor. Add. Dn. à Seckendorff *Teutſch. Fürſten-Staat part.* 2. *cap.* 15. ubi ait: *Dem juri reformandi hänget auch an die Anſtalt, daß man anderer falſchen Religion Bücher und Schrifften, dadurch dieſelbe unter den gemeinen Mann ausgebreitet werden, nicht aufkommen, noch weniger aber ſolche im Lande und Für-*
12. *ſtenthum drucken läſſet.* Quam vigilans in hac re ſit Eccleſia Romano-Catholica, *Index expurgatorius librorum* docere poteſt; optandum ſane eſſet, Evangelicos noſtrates in hac re vigilantiores eſſe.
13. V. 4. *Libri ſeditioſi*, & ad turbandam pacem ac Reip. tranquillitatem compoſiti, quales ætas noſtra non paucos vidit. Vid. Ordin. Polit. Francof. *de anno* 1577. *tit.* 35. §. *Wenn wir nun* 2. ibi: *Daß ſie nicht auffrühriſch. Churſ. Sächſ. Landes-Ordnung.* de anno 1550. rubric. *von verdächtigen Schrifften, Liedern und Gemählten*, ubi ita cavetur: *Es werden in unſere Lande Schrifften, Lieder und Gemählte geſchoben, die zu beſorglichen Gefahren gerichtet, damit man unſere Unterthanen bewegen will, derohalben haben wir hiebevor ein Ausſchreiben gethan, welches wir hiermit verneu-*

neuren, abermahls ernſtlich befehlende, und gebieten, wo hinfürter jemand ſolche Lieder, Schrifft oder Gemälder in unſere Lande heimlich oder öffentlich bringen, die darinne weiſen, leſen, verkauffen oder verſchencken wird, daß derſelbige zur Stund gefänglich eingezogen, und an ihm alle Umſtände, und wie er darzu kommen, erkundet, und uns daſſelbige, neben Ubberſchickung der Schrifft, Lieder oder Gemälde, zugeſchrieben werde, bey Vermeidung unſerer ernſten Straffe, damit wir die Nachläßigen nicht verſchonen wollen. In Edicto Electorali *de anno* 1549. inter alia hæc leguntur: *Es unterſtehen ſich etzliche Müntzeriſche Geiſter, Schandbücher, Schmähebücher und Lieder, deßgleichen unchriſtliche und ungegründete Straff-Bücher, wider uns und unſere gelehrte Theologos und Prädicanten zu Wittenberg und andere ausgeben zu laſſen, und in unſer Land zu ſchicken, der Meinung, (davor ſichs läſt anſehen) den gemeinen Mann an ſich zu ziehen, und von der Röm. Kayſerl. Maj. unſers allergnädigſten Herrn, und unſern Gehorſam abzuwenden, ohne Zweiffel der Andacht, ob ſie zu ihrer Gelegenheit ein ärgers erregen und anrichten könten. Nun ſind uns die Stellen, darinnen dieſelbigen Bücher und Lieder gedruckt, auch die Perſonen, die ſie ſchreiben, deßgleichen die ſie aufhalten, zum Theil nicht unbekant, welches wir jetziger Zeit dahinſtellen. Aber dem allen ſind wir länger zuzuſehen, keines weges bedacht, wie denn männiglich zu ermeſſen, daß es unſere und unſerer Lande Notturfft erfordert* &c.

14. VI. 5. *Libri ſcurriles*, obſcœni, venerei, teneram juventutem ſcandalizantes, quales hactenus permulti è Gallico Idiomate in Vernaculam verſi paſſim impune prodierunt.
15. Dolendum maxime, Typographos & Bibliopolas à Magiſtratu non prohiberi, ejusmodi ſcripta imprimere ac divendere, quibus incorrupti juvenum mores peſſime corrumpuntur.
16. *Væ illi*, (ait Salvator noſter) *qui ſcandalizaverit unum de puſillis.* Væ etiam illis, qui cum ſcandala publica prohibere poſſint ac debeant, in Eccleſia & Rep. ea tamen minime prohibent, ſed per negligentiam eis
17. connivent! Add. D. Arnold. Mengering. *Scrutin. conſcient. cap.* 10. *quæſt.* 115. ubi ait: *Die Buchdrucker fragen ihr Gewiſſen: ob ſie Schand-Libell, unflätige Carmina und Saupoſſen drucken, ans Taglicht und unter die Leute bringen und ſpargiren helfen. Hier ſündigen nicht allein die, ſo ſolche Unflätereỹ und Schandpoſſen*, pervigilia Veneris, carmina Feſcennina &c. *componiren und auffsetzen, und alſo ihres Sinn-reichen Kopfs und poëtiſchen Gaben ſchändlich mißbrauchen, ſondern auch diejenigen Schrifft-Setzer und Buchdrucker, ſo ſelbe unter ihre Preſſe nehmen, und ausfertigen helffen.* Hinc etiam pius & caſtitatis amans Magiſtratus in hos ipſos Typotheras animadvertere ſolet.
18. VII. 6. Libri famoſi, maledici, vulgo *Pasquille*, Famos-*und Schmäh-Schrifften*, *Schand und Schmähkarten* &c. quibus hodie, proh dolor! omnes fere anguli ſunt repleti, per quos cu-

cujusque conditionis ac ſtatus hominum etiam Principum & Magnatum fama contumeliis proſcinditur. Et ſane nullum un- 19.
quam ſeculum feracius fuit Pasquillantium, quam hodiernum. Nec divinæ ſacroſanctæ Scripturæ autoritati parcitur, ſed ab impiis hominibus illius verba ad deteſtandum ac peſtilentiſſimum Pasquillorum abuſum uſurpantur! O tempora! ò mores!

Cæterum contra famoſorum librorum im- 20.
preſſores ac venditores variæ exſtant Conſtitutiones pœnales, ſed, proh dolor! earum deficit executio. In ordinatione politica Imperii, de *anno* 1548, *tit.* 34. von Schmäh-Schrifften, ita cavetur:

IIX. §. I. *Wiewohl wir auch auf hiebevor gehaltenen Reichs-Tagen uns mit Churfürſten, Fürſten und Ständen des Heil. Reichs, und der abweſenden Botſchafften vereinigt und verglichen, auch Satzung und Ordnung in Druck ausgehen und verkündigen laſſen haben, daß in allen Druckereyen, auch bey allen Buchführern, mit ernſtem Fleiß Fürſehung gethan werde, daß hinfürò nichts neues, und ſonderlich Schmäh-Scrifften, Gemälde oder dergleichen, weder öffentlich noch heimlich gedicht, gedruckt und feil gehabt werden ſollen, wie dann die Abſchied ferner mitbringen; So befinden wir doch, daß ob derſelben unſer Satzung gar nichts gehalten, ſondern, daß ſolche ſchmähliche Bücher, Schrifften, Gemählde und Gemächte je länger je mehr gedicht, gedruckt, gemahlt, feilgehabt und ausgebreitet werden. Wenn wir denn*

zu

zu Pflantzung und Erhaltung Chriſtl. *Liebe und Einigkeit, und Verhütung Unruhe und Weiterung, ſo daraus folgen möchte, uns ſchuldig erkennen, in dem gebürliches Einſehen zu thun, ſo ſetzen und ordnen wir auch hiemit, ernſtlich gebietend, daß hinfüro alle Buchdrucker, wo und an welchem Ort die im Heil. Reich geſeſſen ſind, bey Niederlegung ihres Handwercks, auch einer ſchweren Pœn, nemlich N. Gülden, ihren ordentlichen Obrigkeiten unabläßlich zu bezahlen, keine Bücher klein und groß, wie die Namen haben möchten, im Druck ausgehen laſſen ſollen, dieſelben ſeyn denn zuvor durch ihre ordentliche Obrigkeit eines jeden Orts, oder ihre darzu verordnete, beſichtiget, und der Lehre der Chriſtl. Kirchen, desgleichen dem Abſchied des Reichstags alhier, auch andern hievor aufgerichteten Abſchieden, ſo demſelben itzo allhier gemachten Abſchied nicht zuwider ſind, gemäs befunden; Darzu daß ſie nicht aufrühriſch oder ſchmählich, es treffe gleich Hohe, Niedere, Gemeine oder ſondere Perſonen an, und deßhalben approbirt und zugelaſſen. Bey gleicher Pœn ſollen auch obbemeldte Buchdrucker ſchuldig und verpflichtet ſeyn, in alle Bücher, ſo ſie alſo, mit Zulaſſen der Obrigkeit, hinfüro drucken werden, den Autorem oder Dichter des Buchs, auch ſeinen des Druckers Namen, desgleichen die Stadt oder den Ort, da es gedruckt worden, unterſchiedlich und mit Namen zu benennen und zu vermelden.*

§. 2. *Ferner ſetzen, ordnen und wollen wir, daß alle und jede Obrigkeiten, uns und dem Heil. Reich unterworffen, ernſtliches Einſehen thun und verſchaffen*

ſen ſollen, daſs nicht allein dem, wie obgemeldt, treulich nachgekommen und gelebt werde, ſondern daſs auch nichts, ſo der Catholiſchen allgemeinen Lehr, der H. Chriſtl. Kirchen ungemäß und widerwärtig, oder zur Unruhe und Weiterung Urſach geben, desgleichen auch nichts ſchmählichs, paßquilliſch, oder anderer Weiſe, wie das Namen haben möchte, dieſem itzo allhier aufgerichteten Abſchied, und andern Abſchieden, ſo demſelben nicht zu entgegen ſeynd, ungemäß, in was Schein das beſchehen möcht, gedicht, geſchrieben, in Druck gebracht, gemahlt, geſchnitzt, gegoſſen und gemacht, ſondern wo ſolche und dergleichen Bücher, Schrifften, Gemälde, Abgüß, Geſchnitzt und Gemächt in Druck oder ſonſt verhanden wären, oder künfftiglich ausgingen und am Tag kämen, daß dieſelbe nicht feil gehabt, gekaufft, umgetragen, noch ausgebreit, ſondern dem Verkauffer genommen, und ſo viel immer müglich, untergedruckt werden, und ſoll nicht allein der Verkauffer oder Feilhaber, ſondern auch der Kauffer und andere, bey denen ſolche Bücher, Schmähſchrifften oder Gemähld, paßquilliſch oder andere Weiß, für ſeyn geſchrieben, gemahlt oder gedruckt, befunden, gefänglich angenommen, gütlich, oder wo es die Nothdurfft erfordert, peinlich, wo ihn ſolche Bücher, Gemähld oder Schrifft herkommen, gefragt: Und ſo der Autor, oder ein ander, wer der wäre, von dem er, der gefangen, ſolche Schrifft, Gemähld oder Bücher überkommen, unter derſelben Oberkeit geſeſſen, alsbald gefänglich eingezogen: Wäre er aber unter einer andern Herrſchafft wohnhafftig, derſelben ſoll ſolches alsbald durch die Oberkeit, da der erſte Feil- oder Innhaber ſol-

cher Schrifften betreten, angezeigt, die abermahls, wie vor, handeln, und dem alſo lang, vorgeſchriebener Maaß, nachgefragt und nachgegangen, biß der rechte Autor befunden, der alsdann ſamt denjenigen, ſo es alſo umgetragen, feil gehabt, oder ſonſt ausgegeben, Vermög der Rechte, und je nach Gelegenheit und Geſtalt der Sachen darum geſtrafft werden.

§. 3. Wo aber einige Oberkeit, wer die wäre, oder wie ſie Namen haben möchte, in Erkundigung ſolcher Dinge, oder ſo es ihr angezeigt, darinnen fahrläſſig handeln, und nicht ſtraffen würde: Alsdenn ſoll unſer Kaiſerl. Fiſcal wider dieſelbige, auch den Tichter, Drucker, oder Buchführer und Verkauffer, auf gebührliche Straff procediren und handeln, welche Straff nach Geſtalt und Gelegenheit der Sachen unſer Kaiſerl. Cammergericht zu ſetzen und zu moderiren Macht und Befehl haben ſoll.

§. 4. Doch wo vor dieſer Zeit etwan dergleichen Bücher, Gemählde oder Schrifften hinter einen kommen, und alſo hinter ihm blieben wären, der ſoll darum nicht gefährdet werden: Aber dennoch ſchuldig ſeyn, ſo er die befünde, dieſelbige nicht weiter auszubreiten, zu verſchencken oder zu verkauffen, und alſo vorige Schmach wieder zu erneuren, ſondern abzuthun, oder dermaſſen zu verwahren, daß ſie niemand zu Schmach gereichen oder gelangen mögen.

21. Conſtitutio hæc ſaluberrima iisdem verbis repetita & confirmata fuit in Comitiis Francofurtenſibus, *anno* 1577. Vid. *Reformatio Polit. Imper. dicti anni* tit. *von Buchdruckern, Schmäh-Schrifften, ſchmählichen Gemählden, Gedichten*

ten und Anſchlägen. vid. etiam *Ordinat. Polit. Ele-Ctor. Saxon.* tit. *von Schmäh Schriften.* Add. Weber *de jur. Conſiſt. ſect.* 13. Mengering *ſcrutin. conſcient. c.* 12. *quaeſt.* 17. quae haec eſt: *Ob du mit Paſquillen, Famos-Libellen, Schmäh Karten, Schand-Gemählden, und durch andere Mittel, deines Nechſten Leimund, ehrlichen Namen und redlichen Wandel angegriffen, zu Schanden und verdächtig zu machen, dir vorgenommen und gelieben laſſen?*

IX. 7. Libri & tractatus, per quos pragmaticae ſanctiones Imperii, v. g. Transactio Paſſavienſis, Pacificatio Religioſa, Inſtrumentum Pacis Oſnabrugo-Monaſterienſis &c. in dubium vocantur, diſputantur, aut interpretatione temeraria in alienum & perverſum intellectum detorquentur. Vid. *Diſcurſ. noſt. de abuſ. typograph. toll ſect.* 3. *n.* 23. ubi adduximus Inſtrumentum Pacis Caeſareo-Svecicum *art.* 5. §. 49. ubi ita cavetur: *Utriusque Religionis Magiſtratus* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 448. ſq.) 22.

X. 8. *Libri futiles & inutiles*, qui magis ad loculos emungendos, quam ad doctrinam comparandam faciunt, quorum hodie infinita ubique copia, quam in dies creſcere videmus. 23.

XI. 9. Scripta omnia, quae Magiſtratus loci ex peculiari cauſa imprimi & propalari prohibuit, v. g. quae arcana jura, item Regalia Principum controverſa concernunt, de quibus nonnunquam dictatorio quodam more in Academiis ſatis temere diſputari ſo- 24.

25. let. vid. Reſcriptum Rudolphi II. Imperatoris, ſæpius adlatum verb. *Unſers Kayſerl. Cammergerichts Geheimniſſe &c. nicht alſo ohne einigen Unterſcheid gantz ſträflicher Weiſe gedruckt, und männiglichen fürgeſtellet werden.*
26. XII. Quæritur autem, quid judicandum de *ſcriptis anonymis* ſeu incertis, quorum autores vel timore, vel modeſtia ducti, nomina ſua deliteſcendi animo, diſſimulant, anne hæc à Cenſoribus ſimpliciter rejicienda,
27. aut admittenda? Anonymi Scriptores apud quosdam male audiunt, à quibus dicuntur tenebriones, lucifugæ, de quibus iſtud Tertulliani uſurpant: *Malefici geſtiunt latere, devi-*
28. *tant apparere.* Andreas Hyperius, (quem refert Weber *de jure Conſiſt. ſect.* 13.) *in cap.* 1. *Epiſt. ad Coloſſ.* ſcribit: Hypocritarum eſt, & male ſibi conſciorum, cum metuunt offendere, & cum fallere ſtudent, ac virus errorum in vulgus ſpargere, & cum non ſunt pares ad tuendum ea, quæ proponunt, anonymis libellis, vel fictis nominibus agere, vel quod peſtilentiſſimum eſt, inſignis cujusdam viri nomine ſua edere. *Ingenuæ ergo mentis, & bene ſibi conſciæ eſt nomen ſuum fateri, nihil fucate aut fraudulen-*
29. *ter agere.* Contra alii ſcripta anonyma ſimpliciter improbare nolunt. Martinus Borichius (apud Weberum d. l.) *in Prodromo Victore pag.* 3. ſcribit: *Anonymos Scriptores vocas tenebriones & Lucifugas: Male: Nam & libri ἀνωνύμως ſcripti exſtant in ſacris Bibliis, & in pulpitis patrum, & in*

ſcri-

ſcriptis Lutheranorum, ſed & probantur à Jure Conſultis, aliisque rationibus communiuntur. Pacificus à Lapide *in ſtructuris ad Monzambanum diſc.* 1. §. 2. *p.* 3. anonyma (ait) illa & *ἀδέσποτα* de rebus publicis edita ſcripta, quamvis non levis contra illa ſurgat præſumtio, & vario, quandoque etiam canino ſemine in necem veritatis luci ſint expoſita, non tamen indiſtincte reſpuenda, cum nonnunquam & in his multa *notabilia, vera, & ſcitu neceſſaria* ab aliis timidulis iniquo transmiſſa ſilentio repeniantur. *Rara temporum felicitas,* (ait Tacitus *hiſtor. L.* 1. *c.* 1. §. 6.) *ubi ſentire, quæ velis, & quæ ſentias, dicere licet.* 30.

XIII. Secundum Conſtitutiones Imperii dicendum videtur, ſcripta anonyma typis imprimi non debere. Receſſu namque Imperii *de anno* 1548. *tit. von Schmäh-Schrifften,* expreſſis verbis cavetur, Typothetam ſuum & Autoris nomen exprimere debere. Verba ſanctionis Imperialis hæc ſunt: *Bey gleicher pœn ſollen alle Buchdrucker ſchuldig und verpflichtet ſeyn, in alle Bücher, ſo ſie alſo mit Zulaſſen der Obrigkeit hinfüro drucken werden, den Autorem oder Dichter des Buchs, auch ſeinen, des Buchdruckers Namen, deßgleichen die Stadt und den Orth, da es gedruckt worden, unterſchiedentlich und mit Namen zu benennen und zu vermelden.* Idem repetitur *in Reformat. Polit. Imperii de anno* 1577. *tit.* 13. ibi: *Sollen alle Buchdrucker, Verleger und Händler ſchuldig und verpflichtet ſeyn in allen Büchern &c.* Sed un- 31. 32. 33.

de eſt, quod hodie tot libri anonymi ferè quotidie prodeant? anne ſaluberrimæ hæ Conſtitutiones abrogatæ? Minime gentium: Magiſtratuum negligentia & Typographicarum officinarum inſpectionis cura hactenus omiſſa leges haſce executioni non mandavit, ad quam tamen ſub pœna adſtricti. vid. *dict. Conſt.* §. 4. ubi dicitur: *Wo aber einige Obrigkeit, wer die were* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 455.)

34\. XIV. Anne ergo nullum plane ſcriptum anonymi & incerti Autoris, Collegium Cenſorum typis imprimi permittere debet? Id quidem non dicimus, ſed caute ac provide in hac re, utpote magis odioſa, quam favorabili, magisque legibus prohibita, quam conceſſa, cumprimis materiam Religionis ac ſtatus concernente, procedendum eſſe
35\. cenſemus. Examinanda ſcilicet ratio, ob quam ſcripti Autor latere voluerit, & ſcriptum ipſum, an ex eo evidens utilitas ali-
36\. qua in remp. redundet, an non? Illa autem ſcripta, quibus ceu ex plauſtro Lucifugæ in innoxios conviciorum & calumniarum nimbos profundunt, quibus hodie omnes fere anguli pleni ſunt, ſimpliciter rejicienda, minimeque typis committenda: Cum vero hæc res non tam à Cenſorum, quam Magiſtratus arbitrio dependeat, imprimis videndum, quantum poteſtatis Cenſoribus ſit conceſſum:

CA-

CAPUT SEXTUM.

De His, quæ à Typographis cavenda & fugienda.

SUMMARIA.

Quæ Typographis fugienda. n. 1. & ſeqq.
Typographus non imprimat ſcriptum ſine conſenſu Cenſorii Collegii. n. 3.
Correctio typi bene obſervanda. n. 5. & ſeqq.
Sacra Biblia, cumprimis ſine ſphalmatibus imprimenda. n. 9.
Taxatur negligentia quorundam Typographorum. n. 10.
Typographi ultra conſtitutum numerum exemplarium alia non imprimant. n. 12. & ſeqq.
Conſilium Autoris in hac re. n. 15.
Libri ſub privilegio impreſſi cum damno alterius non imprimantur. n. 16.
Merces operæ Typographicæ ſit juſta. n. 19.
An Typographus præciſe poſſit cogi, ut librum ex pacto imprimat? n. 21.
An Typographus contra privilegium peccet, qui librum cum aliis materiis conjunctim excudit? n. 22.

I.

Dictum fuit de officio Magiſtratuum circa Typographiam; operæ pretium eſt, 1.
ut Typographis ſummatim proponamus,

 quæ

quæ ab ipſis cavenda & fugienda. Eo ipſo enim ſimul intelligent, quid eis faciendum incumbat.

2. II. Primum, ac generale eſt, ut ſummo ſtudio caveant, ne in ullo articulo vel puncto Imperii Leges & Magiſtratuum Ordinationes, quæ ipſos concernunt, transgrediantur.

3. III. Speciatim vero caveant, 1. ne contra præſtiti juramenti religionem ullum ſcriptum, qualecunque etiam fuerit, ſine præſcitu & conſenſu Magiſtratus, aut Collegii Cenſorii imprimant.

4. IV. 2. Ne libros improbatæ vel damnatæ lectionis, cumprimis, quæ impia, blaſphema, ſeditioſa, contumelioſa, typis excudenda ſuſcipiant.

5. V. 3. Ne operam correctionis prælo typographico commiſſi libri negligentibus & ignorantibus concedant; ac ſcriptum ſphal-
6. matibus innumeris deturpent. De hoc vitio multi viri docti jam dudum conqueſti ſunt, & adhuc conqueruntur. Thomas Garzonius in *Piazza univerſali diſcurſu* 128. circa finem ita ſcribit: *Bey dem drucken hat man keine ſonderliche Mängel zu klagen, als daß ſie bißweilen um der Wohlfeilung willen einen ſchlimmen Vocativum zum Correctore nehmen, der in geringen Sachen mehr Fleiß*
7. *anwendet, als auf etwas rechtſchaffenes.* Et D. Arnold. Mengering. *Scrutin. conſcient. cap.* 21. tit. *Buchdrucker*, hanc querelam repetit. *Es wollen*

(*ſpriche*

(*ſpricht er*) *die Buchdrucker oftmahls* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 440.) Typographorum 8.
incuria, ſcribit Rupertus *ad Valer. Max. Diſſert.* 2. ita nobis hunc Autorem laceravit ac detruncavit, ut vix Orpheum mulieres Thraciæ, vel Pentheum Bachæ diſcerpſerint miſerabilius, ita comtum à ſe dimiſerunt, ut plus habeat fuliginis, quam Vulcani barba. D. Ar- 9.
nold Mengering *in Scrutin. conſcient. cap. 6. quæſt.* 97. graviſſimis verbis Typographis & Bibliopolis diligentiam correctionis biblici Textus prælo commiſſi injungit: *Buchhändler, Buchdrucker, Schrifftſetzer und Correctores in den Druckereyen fragen ihr Gewiſſen, ob ſie in Aufflegung und Verfertigung eines Bibeldrucks die Auffſicht und Correctur mit Fleiß beſtellet, angeordnet, verwaltet und verrichtet, daß der Text recht deutlich, unverrückt und volkommen, mit allen Treuen geſetzt und gedruckt worden: Oder hergegen, ob ſie durch ihre Fahrläßigkeit, Unachtſamkeit, Unfleiß, Faulheit und fremde Gedancken nachgeben und geſchehen laſſen, daß an einen und andern Orth etwas verkehret, verſetzt, nothwendige Worte, Syllaben, Buchſtaben, ja wohl gantze Zeilen und paragraphi ausgelaſſen, überſehen und vergeſſen worden? Daß diejenigen Correctores, Schrifftſetzer, Drucker und Verleger ſich mit ſolcher Unachtſamkeit, Unfleiß und Fahrläßigkeit verſündigen, und gewiſſenrührig mißhandlen, iſt dannenhero zu bedencken, weil der Herr Chriſtus das liebe Wort Gottes und H. Schrifft Altes und Neues Teſtaments ſo werth, theur, hoch, edel, Gott lieb und befohlen hält, daß nicht ein Tippel und*

Buchſtaben von demſelbigen zergehen, und auf die Erde fallen ſoll. Sollten ſie denn nicht auch ſolche Liebe, Ehre und Luſt, Fleiß, Sorge und Andacht dem lieben Gottes Wort erzeigen, daß ſie kein Tippel und Pünktlein, auch den kleineſten Buchſtaben nicht auslaſſen, oder vergeſſen thäten? Zudem ſo gefähren und betriegen ſie auch mit ſolchem Unfleiß und Auslaſſung der Worte und Zeilen den Chriſtlichen Leſer und Liebhaber Göttlichen Worts, ſonderlich einfältige, gutherzige teutſche Männer und Bieder-Leute, ſo ſich auf ihr Bibliſches Exemplar verlaſſen, und meynen, wie ſie es finden und leſen, ſo verhalte es ſich mit der richtigen und herrlichen *Verſion Lutheri, und befinde ſich auch alſo in der Haupt- und Grund-Sprache, werden aber* hierinnen *angeregter Weiſe* hintergangen *und betrogen. Zu geſchweigen, daß durch ſolche Nachläßigkeit andere und wiederwertige Gedancken im Leſen der lieben Einfalt eingebildet, und an mancher gottſeeligen geiſtreichen Betrachtung, Lehre, Erinnerung und Troſt Chriſten-Leute gehindert werden. Und* hiervon *ſind ſonderlich wohl zu mercken* D. Franzii *Worte in tract. de Scriptura Sacra p.* 38. *alſo lautende*: Opera danda eſt noſtratibus, ut tum fontes, tum fontium illorum verſiones à Typographis citra mendas excudantur, & ad poſteritatem transmittantur. Apud Euſebium in *Hiſt. Eccleſ. Lib.* 5. *c.* 19. 20. & apud Nicephorum *L.* 4. *c.* 30. extat egregium exemplum, qua cura olim caverint viri boni, ne ipſorum ſcripta depravarentur, *de Irenæo.* Is enim propter Eccleſiaſticarum ſanctionum

cor-

corruptores compoſuerat opus de *Ogdoade ſeu octonario*, in quo libro ſe primam Apoſtolorum ſucceſſionem attigiſſe oſtendit, ad cujus finem hæc verba adjecit: *Adjuro te, qui hunc librum deſcripſiſti, per Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum, & per glorioſum adventum ejus, quo venturus eſt judicare vivos & mortuos, ut conferas, quod transſcripſiſti*, & caſtiges ad exemplar, unde *deſcripſiſti, adcurate, & juramentum hoc, ut itidem deſcribas, & exemplo tuo adponas.* *Hæc ille.* Cogitent veritatis cœleſtis amantiſſimi Politici & Eccleſiaſtici, annon hodie ſimilibus juramentis adſtringendi ſint Typographi, quoties Sacra Biblia ſive quoad fontes, ſive quoad verſiones, de novo ſint excudenda? Optandum enim eſſet, ne Typographiæ & Bibliorum deſcriptiones tantummodo avaris committerentur Typographis. Quin potius iſta una præcipua cura debebat Principibus cunctis incumbere, ut editiones fontium & verſionum Biblicarum Theologis cordatis & diligentibus committerent, & ſingulari clementia munificentiaque in honorem Dei & poſteritatis uſum, quam puriſſimas prodire juberent &c.

X. Petrus Rebuffus, *Tract. de privileg. Univerſit. pag.* 291. ita ſcribit: Cogita, quia hodie librorum ſcriptores non habemus, ſed in eorum locum impreſſores, *qui correctiones non curant*, & cantando literas jungunt, quod non poteſt fieri, niſi mendoſe, ſicut narrat de- 10.

ſtru-

ſtructorium vitiorum de quodam, qui cum aliis loquendo ſcribebat libros ſemper mendoſos. Animadvertite igitur *Impreſſores*, nam
„ à vobis dependet poteſtas bene dicendi, o-
„ piniones enim affirmativas ſæpius negati-
„ vas ponitis, & è contrario, & ideo, ſi be-
„ ne imprimatis, datur poteſtas bene dicendi.
Ob id bonum eſſet, *Sereniſſimum Regem ſtatuere, neminem poſſe imprimere, niſi haberet doctiſſimos Correctores*; quia dicit Gloſſa *in proœm. Regul. Cancellar.* infinita mendacia eſſe in impreſſionibus, tam in Grammatica, quam in aliis, ideo tot intellectus dantur per Doctores, & tot obſcuritates emanant, quæ ceſſarent, niſi abſque correctionibus libri imprimerentur. Scio, quod hæc Pariſienſis Univerſitas ſuis librariis juratis præcipiat, ut *correctores idoneos* haberent, ſub pœna privationis, & melius corrigunt nunc, quam olim faciebant. Hæc *P. Rebuffus cit. loc.* qui ibidem refert, Curiam ſupremam Pariſienſem pronunciaſſe, quod *deinceps diſcentes ante tres annos non poterant fungi officio impreſſionis, poſtea ſic, ne libros mendis inficiant.*

11. VII. 4. Idem Mengeringius conqueritur *cit. loc.* *Daß ſie bißweilen aus Unfleiß oder Filtzigkeit nicht guten tüchtigen Firnüß zur Farbe nehmen, daher die Littern bleich und nicht ſcharffſichtig genug werden, ſonderlich in kleinen Formen, welches den Leſern groſſe Hinderniß und Hebetirung des Geſichts verurſachet*; Item, *daß ſie bißweilen einen Bogen*

verwenden, und damit ein gantzes Buch, darauf die Verleger ſo viel Mühe und Unkoſten ſpendiret haben, beſchandflecken.

IIX. 5. Caveant Typographi, ne contra 12.
datam fidem Exemplaria libri alienis ſumtibus imprimendi cum alterius damno & jactura, pro ſe clam imprimant, ac divendant.
Exemplaria illa ultra conventum numerum 13.
impreſſa vulgo vocant *den Nachſchuß*. Gravi- 14.
ter autem Typothetas in hac re peccare, ait Mengeringius *Scrutin. conſcient. cap.* 21. *tit Buchdrucker*, verba illius ſunt: *Es pflegen offt wider gethane Zuſage und Gelübte auf Druck- und Schreib-Papier etliche viel Exemplarien für ſich mit einzuſchieben, und zum Abdruck zu bringen, über die geſetzte und bedingte Zahl der Buchhändler und Verleger, daß ſie alſo für ihre Perſon etliche* 20. 30. *und wohl mehr* Exemplaria *zu verkauffen haben, welches* contra fidem & legem contractus *iſt, und den Verlegern nicht wenig ſchädlich und prajudicirlich.* Cumque inter Bibliopolas & Typographos ſæpe lites & rixæ, *wegen des Nachſchuſſes*, oriri ſoleant, conſultum videtur, pro Exemplaribus, quæ vi conſuetudinis ultra pactum numerum imprimere ſolent, certam pecuniæ ſummam eis perſolvi, & exemplaria omnia Bibliopolæ vel Autori, cujus impenſis liber excuditur, relinqui.

IX. 6 Caveant, ne aliorum opera, cum- 15.
primis ſub privilegio recens impreſſa, ex lucri cupiditate iterum imprimant, & ſic ſperatum lu-

16. lucrum aliis injuſte præripiant. De hac iniquitate hodie querelæ ſæpius audiuntur. Non poſſumus non jam laudati D. Mengeringii verba huc adſcribere. Ille in *Scrutinio conſcientiæ 1. cap. 11. quæſt. 139.* ita ſcribit: *Es fragen ſich Buchhändler und Buchdrucker: Ob ſie Bücher, Schrifften und Materien, ſo andere ihres gleichen mit groſſen Unkoſten verlegt, und von dem Autore wohl an ſich gebracht, mit dem ſchändlichen und Diebs-ſüchtigen Nachdruck, hinter der Autorum und Verleger Wiſſen und Willen an ſich und in ihren Nutzen ziehen*
17. *und rauben wollen? Davon leſe einer des* Lutheri *Warnung über den Wittenbergiſchen Bibel-Druck: Der verfluchte Geitz (ſpricht er) hat &c.* (vid. ſu-
18. pra Part. II. pag. 438.) Quamvis ſpecioſo promovendi boni publ. prætextu utantur, revera tamen privatis duntaxat commodis ſuis hac in parte velificantur. Serio ergo Bibliopolas & Typographos quosvis exhortor, ut ab hoc inſtituto, charitati proximi vel maxime adverſo, ſibi temperent, ait D. Gerh. *in præf. ad Lect. p. 1. Diſp. Theol.*

19. X. 7. Caveant, ne plus mercedis pro opera Typographica exigant, quam juſtum, ac in ordinatione taxæ publicæ determinatum eſt.

20. XI. Subjicimus hic unam atque alteram
21. Quæſtionem. Quæritur 1. An Typographi præciſe ſint compellendi, ut excudant librum, quem excudere promiſerunt? Aff. P. *Rebuffus Tract. de priv. Univerſ. p. 288.* Ita ut non

non liberentur ſolvendo intereſſe, cum ſuc-ceſſerint in *locum ſcriptorum*, eodem jure de-bent uti, *l. ſi cum §. qui injuriarum ff. ſi quis cau-tion.* Et ita noviſſime fuit per *Regem* & in *ſuo Conſilio* deciſum, quod Typographorum fa-muli librum, quem excudere cœperunt, non debent dimittere, & ſi dimiſerint, poſſunt cogi, etiam pœna corporali.

Quæritur 2. An Typographo, quem ſub certa pœna recudere Princeps prohibuit, non quidem ſeparatim, ſed cum aliis ejusdem fe-re materiæ libris conjunctim typis alibi im-preſſum, & in certum aliquod Volumen reda-ctum vendidit, pœna in privilegio prænomi-nata ſit imponenda? Affirmat Carpzov. *Jur. For. Sax. part. 2. C. 6. def. 8.* propterea, quod pri-vilegia Principis non ſint reſtringenda, ſed la-tiſſime interpretanda. Moller. *l. 4. ſemeſtr. 21.* præjudicium ibidem ſequens adfertur: *Hat der Churfürſt zu Sachſen auf euer unterthänigſtes Anſuchen über euer Büchlein ein gnädigſt Privilegium ertheilt, und darinnen daſſelbe nachzudrucken, oder auch, da es anderswo nachgedruckt, in dieſen Landen zu verkauffen, bey Straff 100. Thaler und Verluſt der nachgedruckten Exemplarien, verbothen, deſſen unge-achtet haben die Buchführer alhier obbemeldetes euer Buch, ſo zu Franckfurt am Mayn nachgedruckt, öf-fentlich feil gehabt. Ob nun gleich daſſelbe nicht be-ſonders und allein, ſondern neben etlichen andern Bü-chern, ſo von dergleichen geſchrieben, in ein Volumen zuſammen gedruckt; Da aber dennoch obgedachtes*

22.

23.

Pri-

Privilegium gebührlichen publicirt worden, und ſie deſſen Wiſſenſchafft alſo bekommen hätten, ſo were ein jeder inſonderheit in die Straff des obbemeldeten Privilegii gefallen. V. R. W.

CAPVT SEPTIMVM.

De
Operæ Typographicæ Taxa.

SVMMARIA.

Taxa operæ Typographis præſcribenda. n. 1.
Taxa Electoralis Saxonica. n. 4.

I.

1. Reip. literariæ non parum intereſt, Typographis certam operæ taxam ſeu æſtimationem præſcribi, ne æquitatem excedant, iis cumprimis in locis, ubi exercitium artis
2. iſtius uni tantum permiſſum eſt. Conqueritur D. Arnold Mengering in *ſcrutin. conſcient. cap.* 21. §. 14. ſuper illorum iniquitate, his formalibus: *Es pflegen die Buchdrucker, was eintzele Sachen,* Theſes, Diſputationes, Carmina *ſeyn, die ſtudirende Jugend, ſonderlich ſelbe Bogenweiſe offtmals zur Ungebühr zu überſetzen, nehmen vor einen Bogen ſo viel, da ihnen kaum die Helffte gehöret.*

3. II. Cæterum operæ Typographicæ taxa pro locorum diverſitate diverſa eſt, cum etiam chartæ pretium non ubique idem ſit, ſed variet.
4. In Electoratu Saxonico, Anno 1625. hæc Taxa Typographis præſcripta eſt:

Im

Im Chur-Crayß.

Die Buchdrucker ſollen von einen Bogen, wenn 100 Exemplaria geliefert, und eintzelne Bogen gedruckt werden, nehmen, 1. Gülden.

Von einem Patent, 14. gr.

Wenn ſie aber das Papier nicht ſelber geben, nach dem die Schrifft iſt, von Bogen, 17. 18. gr.

Worunter doch gantze Opera und Tractate nicht gezogen, ſondern haben ſich die Drucker dißfals mit den Verlegern ſelbſt, doch alſo zu vergleichen, daß ſie keinen zur Ungebühr übernehmen.

Im Meißniſchen Crayß.

Von einem Bogen zu drucken, davon behält der Autor 100. Exemplaria frey, 1. Gülden 3. gr.

Vor ein Patent, darzu der Drucker das Papier gibt, 1. Gülden.

Von jedem nachgeſchoſſenen Bogen, ſo über die 100. Exemplaria geliefert werden, von gemeinen Schulgattungen,

Von 24. Bogen 21. pf. und gibt der Drucker das Papier, andere Druck, und auf ander Papier, darumb wird ſich der Autor mit dem Buchdrucker zu vergleichen wiſſen.

Im Leiptzigiſchen Krayß.

Von einem Ballen in Octav. Quart. Folio, Mittelſchrifft, 5. Gülden auf 1000. Exemplaria.

Wann aber weniger als 1000. *Exemplaria gedruckt werden, von einem Ballen* 6.*Gülden.*

Wann 1500. *aufgelegt werden,* 5. *Gülden* 10.*gr.* 4.*pf.*

Wann 1000. *aufgelegt werden,* 6.*Gülden.*

Ferner ſo ſollen die Buchdrucker von einem Bogen, auf beyden Seiten gedruckt, von 100. *Exemplarien, es ſey klein oder grobe Schrifft,* 1.*Gülden oder* 1. *Thaler nehmen.*

Von jedem Bogen nachzudrucken über 100.*Exemplaria,* 1.*pf.*

Von 100. *Exemplarien, dazu ihnen das Papier gegeben worden,* 18.*gr.*

Von einem Patent, 12. *in* 14.*gr.*

Und von jeden nachgeſchoſſenen Bogen, 1. *Heller.*

Im Ertzgebürgiſchen Crayß.

Von einem Bogen Deutſch zu drucken, 18.*gr.*

Von einem Bogen Lateiniſch, 1.*Gülden.*

Von einem Bogen Griechiſch, 1. *Gülden,* 6.*gr.*

Von einem Bogen Geſänge, 18.*gr.*

Von einem Außbeut-Zettel, 3.*pf.*

CAPUT

CAPUT OCTAVUM ET ULTIMUM.
De
Typographorum immunitate ac privilegiis.

SVMMARIA.

Typographi inter artifices referuntur, n. 1.
Inter cives honoratiores recenſendi. n. 4.
Sunt ſub jurisdictione Academici ſenatus. n. 7.
An Typographiæ à collectis immunes ? n. 9.
An à metatorum onere exemtæ ? n. 11.
An Typographi poſſint pro repreſſaliis capi ? n. 13.
Typographi quidam præ aliis Privilegiati.

I.

Typographi quoad profeſſionem inter o- 1.
pifices vel artifices referuntur. Sic in 2.
Ordinatione Politica Francofurtenſi *tit. Von Buchdruckern* 35. §. *Wann wir nun zu Pflantzung ſolches &c.* Typographia expreſſe dicitur opificium, *ein Hand-Werck*. Uſitatius autem & re- 3.
cte vocatur *eine Kunſt*, *eine Edle Kunſt*. Quoad 4.
ſtatum & conditionem Typographi non immerito inter cives honoratiores cum Bibliopolis referuntur, quemadmodum eos alicubi ad ordinem Senatorium admitti videmus. Chaſſanæus *Catal. glor. mundi conſid.* 39. Caſpar 5.
Klockius *Tr. de ærario l.* 1. *c.* 19. *n. ult.* inter artifices præferri *Chalcographos* ſcripſit.

6. II. Quod ipſorum privilegia attinet, ſciendum, quod in iis civitatibus, ubi Academiæ ſunt, pro membris Academicis habeantur, ac ſub jurisdictione non Senatus, ſed Rectoris Academiæ vivant; Daniel Otto *de jure publ.*
7. *cap.* 24. Alibi vero aliter obtinere, uſu docemur. Eos ſtudioſorum privilegiis gaudere, communis eſt Doctorum ſententia *arg. auth. habita Cod. ne filius pro patre.* Matth. Stephan. *de jurisd. part.* 2. *cap.* 6. *n.* 1. Kubach *cent.* 3. *dec.* 9. *q.* 8. D. Richter *ad d. Authent. qui plures lau-*
8. *dat.* Et eſt ratio, quod rei literariæ Typographi egregiam operam præſtent, eamque arte ſua non parum promoveant.
9. III. Quæritur autem: An *officinæ Typographica* à collectarum ac *tributorum oneribus ſint immunes?* Cum lex heic taceat, & praxis quotidiana nullam exemtionem doceat, nec no-
10. bis in hac re liberales eſſe licet; negandum tamen non eſt, propter utilitatem Reip. literariæ, Typographos ſi non in totum, tamen in tantum ab oneribus ſublevari.
11. IV. Quæritur ulterius: *An officina Typographica à metatis, von Einquartierungen,* exemtæ ſint? De jure Romano in privatis domibus excipiuntur *ergaſteria*, quæ mercimoniis deputantur *l.* 2. *c. de metat.* quam exceptionem inprimis congruere *Typographiis*, ne ſalus publica in his impediatur, ait D. Joh. Otto Tabor, amicus noſter, *tract. de metat. part.* 3. *ſect.* 2. *c.* 3.
12. *artic.* 2. §. 8. Verum, ut hoc ad exemtio-

nem

nem totarum ædium, in quibus officina Typographica eſt, trahatur, id cum Taborio μέγα λίαν ἄτηυμα eſſe arbitramur.

V. Typographi non poſſunt pro repreſſaliis capi, cum habeantur loco librariórum & ſcriptorum, qui ſecundum Dd. gaudent privilegiis Scholarium. Hoc autem intellige (ait Rebuffus *Tr. de privil. Univerſit. pag.* 418.) quando ſunt *jurati Univerſitatis*, alias non, cum non ſint famuli Univerſitatis, nec Scholarium, ſed tantum ſunt mercatores, ergo privilegiis non gaudebunt, quod notes (ait ille) pro *Bibliopolis juratis* hujus Univerſitatis Pariſienſis. 13.

VI. Cæterum, quæ alia ſint Typographorum privilegia, ea, cum pro locorum varietate varient, ex uſu diſcenda. 14.

VII. Inter Typographos ipſos nonnunquam diſcrimen eſt; quidam enim ex iis dicuntur Typographi privilegiati aulici, *Befreyete oder privilegirte Hoff-Buchdrucker*, quibus ſolis imprimenda committuntur ſcripta, quæ ab Aula vel Cancellaria Principis emanant, ut ſunt, Edicta, Mandata, Ordinationes &c. 15.

TANTVM.

(o)

D. D.
Diſſertatio Academica
de
Renaſcentis litteraturæ miniſtra
TYPOGRAPHIA,
quam
Ex conſenſu Ampliſſ. Facult. Philoſoph.
in Regia ad Salam Academia,
Præſide
LAVRENTIO NORRMANNO,
Græc. Litt. Prof. ord.
Publicæ bonorum ventilationi modeſte ſubmittit
Andreas Holſtenius, E. F.
Veſtm.
In auditorio Guſtaviano Majori, ad diem Junii
Anno M DC LXXXIX.

In Chriſto Patri
Reverendiſſimo ac Ampliſſimo,
DN. CAROLO CARLSSON,
S. S. Theol. Doctori celeberrimo,
Diœceſeos Aroſienſis Epiſcopo graviſſimo,
Ejusdem Conſiſtorii Præſidi dexterrimo,

Mæcenati meo Magno
Salutem & officia.

Re-

Reverendiſſime in Chriſto Pater.

Rerum humanarum alternas vices deprehendimus, quotquot periodos, & fatales earum converſiones accuratiori indagini ſubjicimus: Quippe certo temporis articulo ſurgunt, propatantur, creſcunt, rurſus transacto illo ſpatio, divina decernente dextra, occidunt, ruunt. Habet & eccleſia Dei fata ſua, habet ſtupendas mirasque vices, feliciſſimum certe ſidus Europæis illuxit, cum vera religio, per electa Dei organa, transplantata ac reſtaurata, incrementum cœpit. Felix etiam, ubi famula ejus, miniſtraque Litterati orbis exoriretur. Ferunt, *Nicolaum Cuſanſem*, Cardinalem Sancti Petri ad Vincula, artem Typographicam ſanctam, quæ tum in Germania oriebatur, ſupplici prece à Soſpitatore Jeſu Chriſto contendiſſe, genu flexo, ut ſe vivo Romam deduceretur, quod vel ipſo vivo, vel paulo poſtea, præſtitum

 eſt.

eſt. Hoc ardore mentis atque ſpiritus artis noſtræ incunabula amplexi ſunt. Magni certe hæc, ars noſtra principibus, illuſtribusque viris ſuo merito ſemper æſtimata. Noſtra autem illi illuſtrandæ deſtinata opella usque adeo levicula ac minuta eſt, ut niſi decantatam iſtam, Summe Reverende pater, Humanitatem Tuam, & inſignis animi mores candidos veræque virtutis luce fulgentiſſimos, cognitos haberem, (ſoles enim benigna ſerenaque fronte exigua & levi manu profecta, inter maxima Ampliſſimi honoris Tui munera intueri) Nomini tam nobili tamque claro primitias haſce academicas, exiguo auctoris ingenio prætenues ac ignobiles, dicare quomodo auderem? quas Tu tamen ſplendore Nominis Tui ut illuſtrare digneris, oro. Fateor non fuiſſe meum, omnia quæ huic argumento lucem aliquam fœneratura eſſent, excutere atque perſequi, deſtituebar quippe neceſſaria huic rei ſuppellectile. Fove tamen, Reverendiſſime Pater, primas ſpes, erige, ſuſtenta. Vitam longam omni incolumitate florentem largiatur Tibi in ſeros annos Summum Numen in ſui Nomi-

minis ſempiternam gloriam, Tuorum-que Nobiliſſimorum utilitatem, noſtrum-que omnium commodum ac decus perenne, ita precatur, qui

Reverendiſſ. in Chriſto Patrem

Dabam Vpſaliæ d. 2. Maji 1689.

Humillima cum obſervantia colit
A. Holſtenius.

Nec non
VIRIS
Pl. Reverendis, Ampliſſimis, Clariſſimisque,

M. HENRICO MORÆO, Aroſienſium Paſt. & Archipræpoſito laudatiſſimo,
M. ELAVO SKRAGGE, Paſtori & Præpoſito Hedemohrenſium vigilantiſſimo,
Dn. DANIELI LINDBROGIO, Paſtori in Husby montanorum meritiſſimo,

M. JOHANNI BARCHIO, Eccleſiæ primariæ, quæ Holmiæ colligitur, verbi divini miniſtro digniſſimo,

ut

Mæcenatibus & Evergetis maximis,

ita

Promotoribus atque Fautoribus certiſſimis,

Hos primos ingenii conatus in grati animi atque perpetuæ obſervantiæ adfert pignus ac monumentum.

Materies ſpiſſis quæ tradita ſepta tenebris,
Splendida dum quæris Nomina, rite cave.
Sal tibi quippe deeſt, facieſque decora receſſit,
In tenui tutum eſt delituiſſe Choro.
Dicta Jovis Natæ proferſque Novemque ſororum
Semina quod ſpargis, perticæ ad inſtar erit.
Quodque Heliconiadum curas, & procula dictis
Fers Muſæa viris, num leve & illud opus?
Omnia cum pariter decerpſeris aurea dicta,
Quæ

Quæ dat docta cohors, Jugiter ipſa
foves.
Lingua Latina tibi multum Grajæque
Camœnæ,
Et multum debet Relligionis opus.
Perque ſtilos, per & archetypos, & præla
typosque
Grammata circumfers, quæ peritura
forent.
Noſtra Typographice hæc veſtros jam ce-
dit in uſus,
Quos ſibi ſacravit Relligio alma patres.
Vos, tenues quamvis, faciles ſed habete
labores,
Gratius appoſitis nunc dare Muſa
negat.
Cedite ut in præſens ſuetis amplexibus
utar,
Hæres indubius ſicque favoris ero.

Veſtr. Nom. Deditiſſ.

A. H.

Σὺν τῷ Θεῷ.

Candido Lectori S.

Litterato orbi multum præſtitiſſe, imo univerſum orbem ſibi devinxiſſe fatemur eos, qui litteras primi vel excogitarant, vel protraxerant in lucem. Ita *Moſen* alioſque, de quibus verſus:

Moyſes primo Hebræas exaravit literas,
Mente *Phœnices* ſagaci condiderunt Atticas;

ſummo ſemper pretio habitos accepimus. Neſcio an minus præſtiterint eidem, qui eas ab imperfectione ad perfectionem, à paucitate ad copiam, à deformitate ad ſplendorem & elegantiam, à morte in vitam revocarunt. Librarii, qui deſcribebant, feſtinabant ſæpius, ergo non poterant ſphalmata & errores non irrepere. Intermortuæ propemodum jacebant bonæ litteræ in cœnobiis clauſtriſque, vel a tineis vetuſtateque exeſæ propemodum. Itaque dum fere ubique rariſſimæ litteræ erant, loco earumdem horridi & ferini mores & quo quæque Gens à cultu litterarum remotior, eo ipſa aſperior, inconditior, durior. Sed poſt transplantatas litteras, & typorum opera ubique diſſeminatas mitia atque humana orbis terrarum ingenia habuit. Quæ conſiderantes plurimi

mi imo maximi homines materiæ noſtræ nobilitatem inſignem prædicare non dubitarunt. *Eraſmus* in præf. ad *Ciceronis* Quæſtiones Tuſcul. *Quamobrem mihi ſæpe videri ſolet inter omnia, quæ in uſum vitæ mortalium induſtria reperit, nihil eſſe utilius, quam uſum litterarum, nec ullam artem præſtantiorem opificio Typographico. Quid enim felicius, quàm cum eloquentiſſimis ſimul ac ſanctiſſimis viris, quoties libitum fuerit, confabulari. Neque minus habere perſpectum eorum, qui ante nos tot annis vixerunt, ingenium, cogitationes, mores, ſtudia, facta, quam ſi multis annis cum iis egiſſes conſuetudinem.* Quæ ſerio conſiderantibus nobis, non potuit non materia hæcce de *Typographia* arridere. Et quid poterit litterarum ſtudioſum æque decere, ac de litteraturæ hujus veris & genuinis inventoribus, ejus incremento, aliisque huc pertinentibus certum eſſe, ejusque ſummas utilitates contemplari. Lectorem ſincerum juveniles hosce conatus dextre ſcio excepturum, momum vel melioribus obtrectaturum. Vale.

I. N. J.

Caput Prius.

Th. I.

Principia rerum maximarum, ſive quas natura parens procreat, ſive quas induſtria humana fabricatur, exigua fere, & contemta de-

deprehendimus; quæ ut parva & contracta initio ante factas progreſſiones, ita poſt mire aucta expeditaque intueri licet. Naturalium in contemplatione jam non moramur, quæ ſane felicitatem multiplicem indefeſſo ſui ſcrutatori pollicetur: Verum ad artificialium unam, quæ perfectione, nobilitate atque utilitate ſua reliquis facile præponitur, attendere animus eſt. Fatemur quidem pulchritudinem, quam in artificialibus cernimus, eam in Naturalibus haberi expreſſam, quippe ars imitatrix naturæ eſt & dicitur, perfectionemque artificialium judicamus ex eo, quod cum naturali conveniant.

p. 2

Th. II.

Naturalium initia artificialia ſequuntur, ſunt enim modificationes rerum naturalium, igitur nec earum eſſentia eſt diverſa. Certe uti rerum Naturalium confectioni impares ſumus, modificationem tamen quandam earum, hoc eſt conjunctionem & ſeparationem inſtituere poſſumus, & res ita diviſas & conjunctas artificialium nomine adpellamus. Initia naturalium diximus exigua, parva etiam artificialium dicimus. Linguæ licet plurimæ ſint, & verba numero innumera exprimantur, eas tamen viginti & aliquot litteræ conficiunt. Nec minus ex decem numeris, imo unitate, maximi, infiniti exſurgunt numeri. Hæc contemplatus *Cicero* Q. T. Lib. I. quærit: *Quis ſonos vocum, qui* *in-*

infiniti videntur, paucis litterarum notis terminavit?

Th. III.

Varietatem ingeniorum pro ratione cœli, ſoli, ætatis, corporis conſtitutione & hominis cultura deprehendimus inſignem. Ita aliis mite, aliis horridum & aſperum, aliis fertilitate ſua copioſum eſt ingenium, aliis ſterilitate languidum, lentumque, aliis rebus bellicis, aliis litterarum ſtudiis deditisſimum aptiſſimumque. Hisce poſterioribus nobilitata fuit Græcia, nec aliter Roma, doctorum otium atque deliciæ. Hæ ambitioſa quadam contentione ceteras gentes Barbaras nominabant, quod ad eandem, qua illæ, linguæ atque ingenii culturam non adſcendiſſe iis viderentur. Utriusque hujus monumenta inſignia exſtant, integra volumina, Bibliothecæ refertæ, quarum poſſeſſione viros maximos nunquam non exhilaratos accepimus, cum ex his omnis fere eruditio pullulat. Βιβλιόφιλον quendam ex *Mallinkrot* de Ortu & progr. Typogr. cujus hæc ſunt verba, adponam: *Sed quid bibliotheca ſuper cellas aromatum ibi redolent, quid virens Viridarium univerſorum voluminum inæſtimabilem ibi ſpirant fragrantiam. Ideoque ſe Theſauris apertis & ſacculorum corrigiis reſolutis, pecuniam læto corde diſperſiſſe, luto & arena redemiſſe libros impretiabiles.* In peregrinationibus magis accuratis luſtrari debere bibliothecas, immo ra-

rariores libros annotari, monet *Conſtantinus Germanicus* in Epiſt. Polit. ad *Juſtum Sinceram* p. 28. & ait: *Hodie tertia pars eruditionis eſt, bene judicare: noſſe de optimis & præſtantiſſimis ſcriptoribus.*
p. 4 Hominis animus inquietus, quærit, in quo conſiſtat, ſed vix ullam rem ex humanis invenio, in qua ſuaviore amœnioreque animi voluptate morari, & cui operi honeſtius operari poſſit, quam eſt ſanctiorum meliorumque Muſarum conſortium. Ergo maxima iis debetur laus, qui ingeniorum hujusmodi monumenta inquiſivere, poſteritatique tradidere. Horum inſignem numerum Græcia exhibet, inter quos excellit *Demetrius Phalereus*, *Ariſtoteles*, *Ptolemæus Philadelphus*, aliique. Ne de Latinis bibliothecarum ſtructoribus aliiſque dicam... Nihil de hodierna doctorum virorum, principumque etiam maximorum Φιλοβιβλίᾳ inſigni adjiciam, quis enim rei immenſæ modus finisque foret? Notum etiam, quamlibet fere rempublicam moratiorem ſuorum habuiſſe librorum inquiſitores, & qui gentium ſuarum doctos aliis commendarunt, quo ex numero fuere *Scardeonius*, qui Patavinos, *Poccianinus*, qui Florentinos, *Chioccus*, qui Veronenſes, aliique, qui alios Italiæ viros ingenio præſtantes deſcripſerant. Hiſpanos doctrina claros conſignavit *Alphonſus Garcias Matamorus*, & *Andr. Schottus*; Gallos *Antonius du Verdier*, & *Franciſcus de la Croix*; Anglos

glos *Io. Lelandus* & *Io. Balæus*; Germanos, *Io.* p. 5
Trithemius & *Melchior Adamus*; Belgas, *Valerius* & *Franciſcus Svertius*; Danos, *Bartholinus* & Noſtrates b. m. *Schefferus*, qui conſuli poteſt in Svecia literata.

Theſ. IV.

Eruditionem, decus illud ornamentumque imperii & reipublicæ columen, ex litterarum monumentis maximam partem peti poſſe quis neſcit? Ea autem, partim ſcripta, partim excuſa, exſtant. Ad primam ſcriptionem quod attinet, fiebat illa vel in foliis, vel quarundam arborum libris, i. e. corticibus, vel in cera tabellis ligneis ſuperinducta, vel etiam ſciſſuris ſive philuris, quæ arbuſcula eſt Ægyptiaca, quam in prætenues ſed latiſſimas ſciſſuras dividere acu poſſunt, & *denique membranis*, (*Pergami, ut referunt, primo inventis*) *inſcribebant, & tandem chartæ imprimendi modus eſt inventus*, ut habet *Micrælius* in Synt. Hiſtor. p. 3. Scriptionis inſtrumentum penna in maximos honores plurimos evexit, hominemque contemtæ ſortis in maximam eminentiam collocavit. vid. *Conſtantinum Germ.* p. 152. Nobile inſtrumentum penna, ejusque effectum ſcriptio, interim tamen multi ejus inſufficientiam deplorare neceſſum habuerunt. Huic malo remedium inventa eſt ars Typographica, quæ incommoditates plurimas una ſuſtulit.

p.6 Th. V.

Quoniam deſcriptione pauca, jam ad ipſius Typographiæ inventionem. Generi humano ignorantia & ſtupiditate indignius nihil, nihil dignius veri bonique notitia. Quorum alterum hominem de ſolio ſuo dejicit; alterum vero hominem homini præfert, enti ſumme perfecto illum quodammodo adſimilando. Ignorantia opprobrio eſſe videtur, ſed animi vigor atque ſcientia cuique laudi ducitur. In illa expellenda atque hac inſinuanda ſollicitus intellectus humanus, artium atque linguarum comprehendit ſtudia, quibuscum excultus diligenter, ignorantia paulatim evaneſcit. Diligentia humana varia excogitavit in ſuam perfectionem & aliorum commodum haud exiguum. Quæ utilia & neceſſaria, avide arripiebantur, nonnunquam etiam minus neceſſaria, hinc non poterat non librariorum fatigari manus, quæ ad multorum petitum multa deſcribendo, non tamen ſingulis ſatisfacere potuit. Pretium ſæpe in ingens excrevit, quod alios à redimendo, alios ab edendo proprio deterruit. Huic ut mederetur morbo, & faciliorem redderet laborem, varia experta fuit eadem diligentia humana prius in materia minus ſolida, utpote in terra, arborum corticibus &
p.7 cera. Tandem excogitavit firmiora operis ſui inſtrumenta, ligna, ferrum, lapides,

quibus memoriam ſuam propagavit, imo quæ ſcire voluit ſeros nepotes, iisdem inſculpſit, etiam rebus præclare geſtis & factis heroum nobilibus hanc materiam dicavit; Quæ omnis gravi laborabat incommoditate, nam, ut dictum eſt, typos lignis tabulisque primo inſculpebant, ſive rectius de ligno formabant, filoque colligabant, qui qualemqualem exhibebant Typographiæ ſpeciem, cum tamen à perfectione, qua nunc gaudent, longe abeſſent. Nec mirum, cum nihil ſimul inventum & perfectum, ſed dies aliquid addit, aliquid detrahit. *Multum quidem egerunt, qui ante nos, ait* Seneca, *ſed non perfecerunt, multum adhuc reſtat operis, multumque reſtabit, nec ulli nato poſt mille ſecula præripitur occaſio aliquid addendi.* Inde inventa quoque ratio, ſtanneis, æneis & argenteis typis excudendi, in quorum ſingulorum inventores ſcrupuloſius inquirere non placet, cum ſuper hac re magnus ſit diſſenſus eruditorum.

Th. VI.

Hoc novitio invento potiſſimum inclaruit Germania, ejusque nobiliſſima urbs Argentoratum, qua de re ex *Mentelii* Paræneſi p. 32. pauca adducam: *Hic noſter* (*de* Mentelio *juxta ejus ſententiam prototypographo ſermo eſt*) *primo inſculpſit litteras ſupino ſitu & retrogrado dispoſitas ligneis tabulis, quæ ſui cujusque, ſi fuerint imbuta colore, veſtigia poſt ſe relinquerent. Tan-* p. 8

dem præſtantiorem modum commentus eſt, nempe connexiles Typos primo ex buxo vel pyro confectos, hinc ex orichalco, ſeu litterarum quarumcunque imagines, ſeorſim dividuas & rebus ejusmodi anaglyphices arte præſtantes, ac deſuper exſculptas. Et paulo poſt: *Ex Toreumatis illis minutis concinne atque affabre factis, litterarum figuram à ſui vertice prominentem, & pro diverſa earum ſpecie diverſam adeptis; ac illis quidem ligneus in primordiis apparatus fuit.*

Th. VII.

Ipſam inventionem hoc modo perſecuti, ad inventores veros, falſorum larva detecta, ut nos conferamus, ipſa inſtituti ratio poſtulat. Et primum inventorem, vel ſi placet, exhibitorem Deum Opt. Max. facimus. Ejus ſapientiam, & bonitatem, quæ optima & maxima nobis ſuppeditat, nunquam non miramur, etſi prædicando ſimus inſufficientes: qui nobis in ſenecta mundi & ea jam vergente, ea præſtitit, quæ maximis voluit abſcondita. Audiamus ſuper hac re egregie diſſerentem ſummum maximumque virum Cl. *Bœclerum*, cujus verba ita ſonant in Orat. de Typographia p. 331. *Dimicare cum homine, imo*
p. 9 *cum ambitione de eo, quod ſicut divinum eſt, ita arbitria pariter affectusque humanos excludit; irritum, inane, præpoſterum: ſicut reſpondere ei, qui negat te accepiſſe à divina manu, quod accepiſti, & ut ſcias te accepiſſe, neminis prorſus intereſt, non eſſe niſi dubitantiis de præſenti favore Dei, merito dixerim.* Et

inde

inde ait: *Unde arceſſemus id literarum propagandarum arcanum, quam ab eo, qui primus* Adamum, *humani generis parentem, literas edocuit?*

Th. VIII.

Inter paganos uſu etiam receptum fuit, rerum maxime utilium adinventa Diis Deabusque aſſignare, vel hominibus & iis ſublimioris vitæ conditionis: vel ut labori ſuo majorem auctoritatem, vel gratiam conciliarent, & ſi quæ alia hujusmodi; qua de re videre poterit *Diodorus Siculus* L. 5. & *Scharrock* p. m. 330. Ita Saturno hoc noſtrum inventum à *Gilberto Cognato* Lib. 3. Silvæ, aliisque aſſignatur.

Th. IX.

Rem utilem & laudibus dignam aggreſſi, difficultates & controverſias haud ſane leves deprehendimus; quippe gloriam dubiam multæ gentes ſibi aſſignare ſatagunt. Homini ineſt delicata ſui æſtimatio, & in rebus humanis plerumque dominatur ambitio. vid. *Puf.* Off. C. & H. I. 3. quæ negotia non modo, dum geruntur, perturbat, ſed geſtorum *p.* 10 plerumque veritatem corrumpit, vel obſcuram reddit: Hinc eſt quod aliena apprehendat clanculum & pro ſuis ementiatur. Quotus quisque ſuæ non favet patriæ? Verum utique eſt, multum nos juxta *Ciceronem* offic. 1. p. m. 68. & 130. atque *Baeclerum* p. 107. patriæ debere. Sed videndum tamen, ne honeſtatis atque veritatis terminos limitesque

transgrediamur. Porro aliorum gloriæ invident alii, fere ob nullam aliam rem cauſamve, quam quod magnas laudes eorum non perferant; itaque ad contentiones res recedit, nonnunquam ad convitia, ut *Bæclerus* in Orat. & *Spizelius* p. 375. Hæc omnia contigiſſe circa artis noſtræ inventionem, deplorandum ſane eſt, & alii obſervarunt notaruntque: *Berneggerus* in Orat. fun. Pet. Storckii, & *Bæclerus* cit. orat. hisce verbis hocce diſſidium exponit: *Ita cœpit hoc malum antiquitus, & à tam plauſibili initio ad æmulationes, inde ad certamina præcellentiæ inter gentes, hinc ad contemtus mutuos, & ſuperbiam, denique ad odia profectum eſt. Quæ nunc unusquisque intendit aut remittit, prout famæ utilitatisque ſpe concitatur, aut diverſæ ſortis metu ſufflaminatur, neque probris neque convitiis abſtinet, injuriamque, quam aliis facit, cum apparatu in publico oſtentat.*

p. 11 Th. X.

Ut dictum eſt, in rem multum diſcrepantem Scriptorum opinionibus, de veris inventoribus vera tradituri incidimus, ita ut ars noſtra verum inventorem nominare vix queat. Et ſane, quod mirandum, rem ante tria propemodum Secula inventam, his tenebris involutam eſſe, ut vix à falſo verum diſtet. Nam inventi ſunt, noſtris Europæis invidentes, inventionem Aſiaticæ ſuperſtitioſiſſimæ genti qui attribuerunt; videri poterit *Guido Pancirollus* Tit. XII. rerum nov. invent.

Jovius & *Hieronymus Oſorius* lib. XI. de rebus geſtis *Emanuelis* Luſit. Reg. Conſulatur I. H. *Hottingerus* in Hiſt. Eccl. Part. IV. pag. 44. ſqq. & *Micrælius* Syntagm. Hiſt. Eccleſ. Part. 3. Sect. 1. Quorum plerique hujus artis inventum Indiæ populis Chinenſibus deferunt, & multo prius quam Europæis artem excudendi libros notam ipſis fuiſſe volunt. *Angelus Roccha* conatur eandem inſinuare ſententiam, quem eruditiſſimus accuratiſſimusque *Mallinckrotius* in diſſertatione de ortu & progr. Typogr. pag. 2. adducit: *Quamvis*, inquit, *à partu virginis* 1442. *in Europa inventa fuerit hæc ars, ut multi ſcribunt, eam tamen in magno Sinarum Regno, ante plus minus bis mille annos in uſu fuiſſe, atque nunc eſſe, accepi à multis, qui inibi diu vixerunt; &* p. 12
præſertim à Michaele Rogerio, *Neapolitano, Societatis Jeſu, qui cum undecim annos ad Chriſtianam fidem propagandam eo in regno vitam duxerit, nunc Romam ab ejus regni incolis miſſus, ait ſe legiſſe libros verbis ac characteribus Siniacis impreſſos ante Salvatoris noſtri adventum annos circiter* 400. *Maffei* etiam teſtimonium, quod brevius, adducimus, qui in Hiſtor. Ind. orient. Chinenſium litteras imaginesque (quibus inventis Europa adeo gloriatur) vetuſtiſſimo fuiſſe in uſu apud Chinas refert. *I. H. Linſcotanus* ait, *Typographiam Chinenſibus fuiſſe in uſu ante aliquot ſecula, habere libros excuſos annis quingentis vel ſexcentis, priusquam in Europa fuerit inventa, eſſe ibidem refertiſſimas bibliothecas.*

Th. XI.

Ut hujus rei veritatem melius introſpiciamus, hiſtoriolam eorum alphabeticam ſubjicimus, nec non ipſum imprimendi modum. Scripta eorum lecturus, ultra 85000. figuras, & qui perfectior, 120000. pernoſſe debet. *Mentelius* in Paræneſi ſua ad *Bernh. à Mallinckrot*, ubi occupatur in reddenda ratione, quare cum Europæi ſæpius illic divertерint, non tamen didicerint eorum exprimendi morem? reſpondet, hoc *illis labori fore*
p. 13 *non ſolum immenſo, ſed etiam impoſſibili. Si quidem loco viginti trium litterarum cum notis, reſpirationum merulis, quibus in oratione utuntur Latini, Græci, aliique, tot ſuppetere Sinenſibus, ut præter articulos, quos punctis deſignant, certo numero comprehendi non poſſint.* Præterea modus imprimendi à noſtro eſt diverſiſſimus, & forte cum initiis noſtræ non nihil congruit. *Habent characteres in tabulis ligneis exſculptos, quales nos interdum effingimus, cum figuras in tabulis ligneis & laminis ferreis incidendas curamus.* Idem *Mentellius* in Hiſtoria de Orbe & inſ. nov. teſtatur; quod formas & figuras non infundant in folia, ſed inſculpant, ut inciſores eboris & æris. Sed cum in hiſce refutandis alii ſedulam operam inſumſerint, nolumus hiſce diutius immorari, ne actum agere videamur. Et ſperamus rem jam in aperto eſſe, non a Chinenſibus ad Europæos, ſed ab his potius ad illos derivatam eſſe Typographiam, quod tamen in medio relinquimus.

Th.

Th.XII.

Itaque ne extra oleas, ut dicitur, ferri videamur, relictis Sinenſibus, ad Europæos noſtros libenter tranſimus, homines ingenio & artium ſtudiis claros nobilesque, quos hoc adjumento & nobili inſtrumento beare Deus dignatus eſt. Nec deſunt ibidem, quibus cum contendendum nobis erit, qui artis noſtræ inventionem ſibi attribuere atque vindicare ſatagere. Et primo loco Italiam ponimus, in qua hoc nomine *Uldaricum* quendam, *Haan* dictum, celebratum accepimus. Nec mirum, cum is artem nobilem in illas ſedes transportaverit, in quibus vix auditu, nedum viſu, innotuit. Erit pro legitimo ſpurius auctor, præſertim ubi princeps ille transportator cupidus laudis exſtiterit. Hic perperam mutato nomine Gallum ſe appellabat, qui natione Germanus. Hinc decepti *ἀμφιβολίᾳ* vocis, Gallum natione putantes, qui nominetenus erat. *Iacobi Wimphelingii* locum in hanc rem adducere non pigebit ex Epitome Rerum Germ. *Præterea*, *inquit*, Uldaricus Haan, *cognomento Gallus*, *ſub idem tempus formas literarias*, *rem inauditam*, *nec unquam Romanis viſam*, *Romam detulit*. *Itaque cum hoc divino opificio rem litterariam ex inopia ad ingentem ubertatem perduxit*. p. 14

Th.XIII.

Encomiis & inſcriptionibus variis Batavia domi foriſque Harlemum eiusque civem

Laurentium Joannis exornat, inventorem, au-

p.15 ctorem, parentem adpellans. Cui etſi inventi laudem non aſſignemus, in proximo tamen collocamus, quia litterarum *cultura* artiumque inventis jam olim nobilitata *regio* fuit. Hanc matrem ſui fecere cives, *Germaniam* ſed nutricem perfectricemque. *Ejus* ſtrenuus aſſertor ejusque auctor *Hadrianus Junius Laurentio Coſtero* æditu inventum adſcribit, qui Harlemenſis civis dicitur. *Hic*, ut dictus auctor tradit, *cum in patrio nemore ſp*[illegible] *iaretur, temporis fallendi cauſa ſive corticis, ſive ligneos aſſeres, ſive tabulas in ſpeciem litterarum deformavit; hic* Fauſtum *illum Maguntinum* [illegible] *miniſterium aſſumſit, qui cum artem ſibi calluiſſe viſus eſſet, inſtrumentorum herilium ſuppellectilem* [illegible] *ſaſſe, & Harlemo profugum, Mogunt*[illegible] *ſuorum inſtituta officina, fructum ube*[illegible] *fertur.* Qua de re videri poterit [illegible] *krot*, aliique. *Junii* præcipua ar[illegible] auctoritates, relata aliorum, [illegible] ſcriptiones nonnullæ: quæ [illegible] magnifacienda putamus, [illegible] tradicant aperte. Poſt cu[illegible] tate ſtant, alii vero rem in[illegible] alii veterem [illegible] manico [illegible] *ſteri* c[illegible]

p.16 [illegible]

M. S.

Viro Conſulari &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 539)

poſuit civis gratiſſimus, *Adrianus Romanus,* Typographus, Anno cIↃ IↃ XXX.

Verſus ita ſe habent:

Vana quid Archetypos &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 502.)

Belgicorum verſuum eadem eſt ſententia.

Th. XIV.

Etſi non deſint alii, qui etiam de inventionis laude lætari videntur, hos tamen præterimus, propoſitæ brevitatis memores; et ad ipſius rei inventæ veros inventores viam p. 17
nobis paramus. Quare videat veritatis inveſtigator, ne aërem pro Iunone apprehendat, cum leviter inſpicientibus, juxta poëtam, haud diſtent æra lupinis, & lana ſæpe mer[illegible]olorem. Veritas amittitur altercа[illegible] non amittatur, revocatur tamen in[illegible]ud minus cordatos homines, &[illegible]itate ſua laborant. Nam eæ res, q[illegible]e viventes fidem non habent, ſ[illegible]edulam poſt[illegible]em fidem fa-c[illegible]ue falſitate [illegible] veritatem, [illegible]idem in n[illegible]mus. Igi-[illegible]anorum [illegible]cedendum, [illegible]ulta & a[illegible]a, ingenio, [illegible]bus, q[illegible]ur paſſim Hi-[illegible]ilii; n[illegible]rrarum cultu, [illegible]dore [illegible]m magnificentia

Laurentium Joannis exornat, inventorem, au-
p. 15 ctorem, parentem adpellans. Cui etſi inventi laudem non aſſignemus, in proximo tamen collocamus, quia litterarum cultura artiumque inventis jam olim nobilitata regio fuit. Hanc matrem ſui fecere cives, Germaniam ſed nutricem perfectricemque. Ejus ſtrenuus aſſertor ejusque auctor *Hadrianus Junius Laurentio Coſtero* æedituo inventum adſcribit, qui Harlemenſis civis dicitur. *Hic*, ut dictus auctor tradit, *cum in patrio nemore ſpatiaretur, temporis fallendi cauſa ſive cortices, ſive ligneos aſſeres, ſive tabulas in ſpeciem litterarum deformavit; hic* Fauſtum *illum Maguntinum in miniſterium aſſumſit, qui cum artem ſibi calluiſſe viſus eſſet, inſtrumentorum herilium ſuppellectilem convaſaſſe, & Harlemo profugum, Moguntia furtorum ſuorum inſtituta officina, fructum uberem meſſuiſſe fertur.* Qua de re videri poterit *Bernh. Mallinkrot*, aliique. *Junii* præcipua argumenta ſunt auctoritates, relata aliorum, nec non inſcriptiones nonnullæ: quæ quidem omnia magnifacienda putamus, niſi veritati contradicant aperte. Poſt eum alii ejus auctoritate ſtant, alii vero rem in medio relinquunt, alii veterem & receptam, de inventore Germanico ſententiam tutati ſunt. Iconem *Coſteri* cum verſibus Latinis Belgicisque *Scriverii*
p. 16 *Adrianus Romanus* dedit. Verba dabimus, quum imaginem exprimere nequeamus:

M. S.

Viro Conſulari &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 539)

poſuit civis gratiſſimus, *Adrianus Romanus*, Typographus, Anno cIↃ IↃ XXX.

Verſus ita ſe habent:

Vana quid Archetypos &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 502.)

Belgicorum verſuum eadem eſt ſententia.

Th. XIV.

Etſi non deſint alii, qui etiam de inventionis laude lætari videntur, hos tamen præterimus, propoſitæ brevitatis memores; et ad ipſius rei inventæ veros inventores viam p. 17 nobis paramus. Quare videat veritatis inveſtigator, ne aërem pro Iunone apprehendat, cum leviter inſpicientibus, juxta poëtam, haud diſtent æra lupinis, & lana ſæpe mentitur colorem. Veritas amittitur altercando, &, ſi non amittatur, revocatur tamen in dubium apud minus cordatos homines, & qui ſimplicitate ſua laborant. Nam eæ res, quibus hodie viventes fidem non habent, ſæpe apud credulam poſteritatem fidem faciunt. Itaque falſitate retecta, veritatem, quantum quidem in nobis, ſiſtemus. Igitur ad Germanorum gentem accedendum, quæ olim inculta & aſpera, lingua, ingenio, vita, & moribus, quod teſtantur paſſim Hiſtoricorum filii; nunc vero terrarum cultu, urbium ſplendore, ædificiorum magnificentia

tia ſuperbiaque aliis terrarum partibus aut par aut ſuperior; Litterarum artiumque aliarum jam floret cultura; Viros ingenio ac eruditione præſtantes plurimos maximos nominare poteſt. Et fere omnium conſenſu nobile Germanum ingenium, in artium inventione earumque eleganti exercitio, concelebratur. Certe ceteris hæc gens in tractatione æris præſtitit, quod abſoluta teſtantur opera ab iisdem fabricata. Nam ut

p. 18 Τὴν Χαλκογραφίην Βομβάρδην τ᾽ ἔσχατος αἰὼν
ἔλλαχε, τὴν ὄφελος μὲν μέγα, τὴν δ᾽ ὄλεθρον,

canit *Mentelius* ex Medit. Hiſt. *Camerarii*, & *Jacob Wimphelingius* libro ſive Epit. Rer. Ger. cap. 65. etſi de inventore jam nihil dicamus hujus. Et ſi non aliud, divina ars Typographica illud declararet. Teſtantur id ipſum monumenta, Inſcriptiones & auctoritates virorum præſtantium paſſim, quorum inſignem numerum exhibebit tibi erud. B. *Mallinkrot*, ad quem Te, B. L. libenter remittimus. Horum etiam aliqua pagina noſtra in poſterioribus ſiſtet.

Th. XV.

Non una Germaniæ urbs inventi Typographici laudem ſibi propriam facere conatur. Imprimis Ruſſenberg, Alſatiæ oppidum, ubi non tantum primo ex quorundam opinione inventa dicitur, ſed etiam id oppidum ex officinarum ſtrepitu id nominis traxiſſe

xiſſe *Irenicus* tradit; maxime tamen Moguntia ſive Mogontiacum, germ. *Mentz*, eſt oppidum in ripa Mœni, ibidem ſe in Rhenum exonerantis, ſitum. vid. Itiner. Zeilleri Cap. p. 19
14 & *Caſp. Bruſchii* Epit. Arhiep. & Epiſc. Germ. quod a Nerone in expeditione, adverſum Chattos facta, muris cinctum dicitur. Huic urbi cum Argentorato vehemens contentio intercedit, utra vera inventi Typographici laude nobilitaretur. Quidam rei difficultatem conſiderantes, quam tollere non ſe poſſe putabant, *Ariſtotelis* ſententiam adduxerunt, vid. *Alſtedius* lib. 30. qui nihil prohibere dixit, artes easdem à diverſis & eodem & diverſo tempore citra ullam communicationem inveniri poſſe.

Th. XVI.

Argentoratum Alſatiæ nobiliſſimum florentiſſimumque oppidum eſſe, maxima ejus facta atque inventa declarant, rerum bellicarum præterquam quod olim, ut *Gebuilerus* in Panegyri *Caroli* nomine inſignita, & *Jovius* Hiſt. ſuarum lib. 14. tradunt, gloria floruit, nunc etiam ſummis ingeniis aut ortum aut domicilium multis retro annis præbere notiſſimum eſt. In quam quodammodo injurii eſſe videremur, ſi prima artis noſtræ incunabula ipſi derogandi auctores eſſemus, cum non deſint teſtimonia auctoritatesque maximorum virorum, *Wimphelingii* ex Cap. 65. *Spigelii* lib. 9. Auſtriados, *Hieron. Gebuileri* in Paneg. Caroli p. 20
no-

nomine inſignita, *Scragii* de Typogr. Strasburgi inventa, *Althameri* ex Comment in *Tacitum*, qui vixere non longe ab incunabulis. Paulo citerioris ætatis ſunt *Gilbertus Cognatus* in deſcript. Galliæ, *Simon Fabricius*, *Joh. Kahl*, ſive *Calvinus*, Heidelbergenſis Profeſſor, horum tempore præterpropter *Bœclerus* in Orat. de Typogr. *Matth. Berneggerus* in Orat. Funeb. ad an. 1627. & quis recenſendo par? & in poſterioribus clarius patebit.

Th. XVII.

Itaque diſcrepantibus ab utraque parte opinionibus ἄνω καὶ κάτω, ut fieri ſolet, videbimus, quo pacto uni ſatisfieri poſſit, ut alteri ſuæ laudes præter jus & fas non detrahantur; idque potiſſimum hoc modo fiet, ſi urbium harum alteram fecerimus matrem, alteram nutricem & perfectricem, quod aliorum veſtigiis inſiſtendo tentamus. *Jacob Wimphelingius* Epit. Reip. Germ. qui multis hoc in argumento dux, vir gravis & eruditus, ſub ipſis incunabulis noſtræ artis vixit Seleſtadi, is impreſſoriam artem à *Guttenbergio* ſive Argentinenſi, ſive Moguntino, Argentinæ tentatam, Moguntinæ ſed perfectam ait hiſce verbis: *Anno* 1440. Friderico Tertio, *Rom.*
p.21 *Imperatore regnante, magnum quoddam & pene divinum beneficium collatum eſt univerſo terrarum orbi à* Johanne Guttenberg, *Argentinenſi, novo genere ſcribendi reperto, is primum artem impreſſoriam, quam latiniores excuſoriam vocant, in urbe Argenti-*

tinenſi invenit, inde Moguntiam veniens eandem feliciter complevit. Idem ejus ſororis filius *Spigelius* Lex. Juris Tit. *Librarii.* Chronicon Argentinenſe ad Ann. 1440. *Hoc anno cum è tribu Victorum tertium in Conſulem eſſet electus* Nicol. Schanlit, *& prætura urbana fungeretur* Waltherus Spigel, *eximia illa & prorſus utilis Typographia Strasburgi inventa eſt ab incomparabili viro* Jo. Mentelio, *habitante in foro Fronhoff, in ædibus Thiergarten.* Et *Iacob Meierus* lib. 16. Annal. Flandr. apud *Hotting.* in Bibliothecario quadripartito: *Anno Christi* 1440. Johannes Guttenberg, *Argentinenſis, invenit artem impreſſoriam, quam latiniores excuſoriam vocant, in urbe Argentinenſi. Inde Moguntiam veniens, eandem feliciter complevit. Interim* Johannes Mendel, (*alii* Mentel *vocant*) *eandem artem Argentinæ exercens, brevi factus eſt opulentiſſimus. Huic ſucceſſere* Adolphus Ruſchius *&* Martinus Flachus; Sixtus Ruſinger, *Argentinus, Neapoli Anno Christi* 1471. *libros, quomodo imprimi poſſent, monſtravit,* Ferdinando *regi ob id factus chariſſimus. Wimphelingius* alio loco breviter in Catalog. Epiſcop. Argentin. tradit, *Argentinenſem civem artem hanc incomplete inveniſſe, deſcendiſſe vero Moguntiam, in qua completa eſt.* p. 22 *Aventinus* annal. l. 7. etiam hac de re conſuli poteſt. Sapientiſſ. *Malinkrot.* in opere ſuo, diſſ. cit. de ortu & progr. Typogr. Cap. 22. ſtrenuus ille Moguntiæ defenſor, ait: *Argentina eſt, ubi* Wimphelingius. *ſcripſit impreſſionem à* Guttenbergo *tentatam eſſe, quam poſtea*

Mo-

Moguntia perfecit, ſi non potior eſt ſententia, ad quam animus meus inclinat, non Guttenbergium, *ſed* Fauſtum *primitus Typographia inveniendæ curam adhibuiſſe: Manet nihilominus inconvulſa opinio de Moguntia, illic hanc artem perfectam ac primitus exercitam eſſe.* Et ipſe *Mentelius* in parænesi p. 50. qui ſemper contra Moguntiam, tamen ait: *non inficias iverim, Tuos ab arte illa nonnihil nominis reportaſſe, non inventa, ſed exculta prima Typographia Moguntia.*

Th. XVIII.

Locis, ut ſperamus, oſtenſis, quibus inventionem ac perfectionem debet ars hæc noſtra, in ipſos inventores ulterius eſt inquirendum, & in Italiam ab *Uldarico Haan* & *Arnoldo Pannartz*, in Galliam per *Nic. Jenſon*, quem etiam pro ſuo Dania agnoſcere videtur, eſt transplantata. Batavia *Laurentium*
p. 23 *Joh. Coſterum* agnoſcit. In Germania non unum, ſed plures dictos Typographos habebimus. *Polydorus Virgilius Petrum Schæfferum* prototypographum tradit, qui tamen non naſcente, ſed nata jam atque adulta inclaruit; alii *Jo. Mentelium*; nec non tamen cum eo *Iohannem Gensfleiſch* & *Iohannem Guttenbergium* veros inventores pronunciamus. Hi ſunt viri inſignes, memorabiles, ingenio valentes, reipublicæ illuſtrandæ propagandæ nati, divinitusque dati, ad omnem poſteritatem gloriam promeriti ſempiternam. Hi artem Typographicam, qua nulla major,

uti-

utilior, melior, invenerant, auxerant. *Fauſtus* Moguntinus ille nec prætereundus, qui re ſua domeſtica, qua largiore inſtructus erat, artis hujus incunabula ſtatim erexit.

Th. XIX.

Primi inventores auctoresque novum hoc inventum etſi ſibi ſervare tentarent, tamen cum vel inopia, vel multitudine laborum defatigarentur, alios ſibi in conſortium adſcivere, quorum, arte cognita, perfidiam mox experiebantur, de qua primi inventores non ſemel conqueſti ſunt. Itaque clauſtris fractis erupit bonum hocce inventum toti orbi literato famulaturum. Primumque per Germaniam propagatum eſt, tandem Romam, Venetias, Neapolin, alioque abiit, *p.* 24
ubi paſſim libri, quorum adhuc exſtant permulti, typis elegantibus deſcripti ſunt. De ſingulis mox acturi.

Th. XX.

Pro varietate typorum varii inventores ſtatuuntur, quos recenſere, cum docti inter ſe non conveniant, operæ pretium non putamus. Omnes illi typi, de quibus in ſuperioribus, incommoditate ſua laborabant, ſive lignei illi fuere, ſive chalybi inciſi, ſive ex ſtanno fuſo liquatoque facti, donec tandem ex plumbo plurimo, æris tertia parte, ſtibiique & ſtanni minima parte con-

ciliatis inter ſe mixtisque ſolerter atque apprime ſingerentur. vid. *Mentelium*.

Th. XXI.

Nec in idem tempus omnes conſentiunt. *Boxbornius* in exceſſu longius recedit, & ad annum 1420. refert ipſam inventionem, alii contra in defectu ad annum vel 1450. vel 1447. recedunt. *Specklin* tamen Chron. MS. tradit, ſe oculis propriis conſpexiſſe litteras arbori inciſas ad an. 1447. Quas quidem ſententias, cum ad idem omnes non reſpiciant, non omnino falſas dicimus. Maxime tamen eorum probatur ſententia, qui
p.25 anno 1440. excogitatam, & reliquo volunt tempore perfectiorem redditam. Sub *Friderico Tertio*, Rom. Cæſare atque imperatore Auguſto, reperta eſt. Nam ut habet *Sabinus* in Cæſaribus German.

Quæ dedit ars nobis impreſſos ære libellos,
Facta ſub hoc primum Cæſare nota fuit.

Th. XXII.

Ipſam pulchritudinem jam mirari convenit, quæ conſiſtit in varietate, plenitudine, connexione, ordine. Varietas conſiſtit in magnitudine, figura, ſitu & poſitu typorum, quæ omnia perſequi jam non licet.

Ple-

Plenitudo in eo conſiſtit, quod 24. iſtæ litteræ ſufficiant innumeris exemplaribus excudendis. Connexio, quod typi, qui ante diſcreti, è thecis ſuis protrahantur, futuri operis inſtrumenta. Adeo è litteris ſyllabæ, ex ſyllabis dictiones, imo libri integraque volumina conficiuntur. Ordo etiam omnino ſervandus eſt, hoc enim ſervato exprimunt, quod oportuit, neglecto vero, quidvis aliud, quam quod deſideras, erit. Ipſam typographiam ſive typotheſiam hic exponerem, niſi cuivis ante oculos eſſe poſſit, & eandem delineatam habes ex *Nicodemo Friſchlino*, Balingenſi, κατὰ πτῶσιν καὶ ἀπόκρισιν egregie conſcriptam.

Th. XXIII. p.26

Differentia veteris & novæ Typographiæ hæc eſſe poterit, quod imperfectionis majora in illa, quam in hac, appareant veſtigia & ſigna, quæ jam poſtea correcta atque emendata *Mallinckrot* in tractatu ſuo diſſert. de ort & progr. Typ. p. 101. recenſet: *Differentia in diverſis conſiſtit, ac primo in typorum difformitate, qui primitus, ut ex illis, qui ſub id tempus excuſi erant, codicibus apparet, rudiores fuere, quique manuſcriptas litteras imitarentur, nec minus, quam illæ, crebris & continuis compendiis & abbreviaturis impeditæ eſſent.* Præterea primi impreſſores nomen typographi, locum & tempus, non tamen omnes, omittebant, quæ

tandem ad calcem libri rejiciebantur; epiſtolæ etiam & præfationes ad poſteriora referebantur. Invaluit tum etiam, ut ſignum ſuum & ſcutum ſatis rudi Minerva appingi facerent. Unde in clauſulis hoc occurrit: *Suis conſignando ſcutis.* Adhuc aliud rudimentum tradit *Mentelius* à ſe viſum Lutetiæ Pariſiorum his verbis, opere citato. Solebant dividere libros non ita magnos, *epitomæ* illi vocantur, ut ſolvere non valentes unum tantum haberent.

Notatum etiam eſt, libros, inſignem antiquitatem præ ſe ferentes, inveniri ſtilo continuo abſque verſiculis & ſectionibus,
p. 27 quod poſtea quoniam emendatum, utile ſane perceptioni noſtræ atque memoriæ adjumentum. Præterea frons libri capitales, quas vocant, præferebat litteras majores, ornatas & illuſtratas, nonnunquam Rubricationibus decoratas, ut ipſa pulchritudo literæ lectorem retineret, quæ, abſolutis omnino libris, nonnunquam pro arbitrio licitantium decorabantur. Formam referebant jam hominis, jam floſculi, arboris, hinc etiam *florentes* appellantur. Exinde ſæpe factum eſt, quod integra ſpatia relinquerentur, cum liber ſtatim non haberet emtorem: hæc ſpatia pro conditione & arbitrio emtoris illuſtrabantur. Alii putant, hanc notam non admodum antiquam fuiſſe, ſed demum Venetiis circa annum 1476. initium habuiſſe; & capitales minores Pariſiis. Th.

Th. XXIV.

Ad tempus inventæ typographiæ, atque alias circumſtantias quoniam adtendimus, de prima primorum librorum editione pauca adjiciemus. In lingua Germanica Biblia fortaſſe primum excuſa fuere. Si modo certa ſunt, quæ prodit rei litterariæ omniumque literarum callentiſſimus, *Joh. Henr. Hottingerus*, Bibliothec. Quadripart. p. 150. *Antiquiſſimam typis excuſam editionem (Bibliorum) & quæ non multo poſt inventum ſubſidium chalcographicum prodiit, vidi anno hujus ſeculi 57. in Bibliotheca Auguſtana publica; adſcriptam niſi fallor Epocham habet 1448. quæ in aliis raro obſervatur exemplaribus. Succeſſit Norimbergenſis prior* 1477, *&* p. 28 *poſterior* 1483. *Habeo quidem ad manum codicem ἀνεπίγραφον, quem nonnemo Anno Chriſti* 1457. *impreſſum conjectat. Ita ſua ad codicem obſervavit manu* Joh. Jac. Huldricus, *Theol. Tigurinus.* Hæc ille. Divulgatione latinorum librorum celebratur annus 1459, quo primus liber impreſſus pellibus, qui exſtare noſcitur, quæ inſcriptio videri poterit apud *Mallinckrot* cap. 8. Sed quoniam dictus auctor non ab omnibus habeatur, adſcribemus: *Præſens rationalis divinorum codex officiorum* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 482. ſq.) Et Anno M CCCC LX. Catholicon Januenſis juxta inſcriptionem prodiit: *Altiſſimi præſidio*, &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 304.) Hanc impreſſionem *Mentel* p. 67. p. 29

proximam vult Bibliorum Sacrorum editioni, atque anno MCCCCLXII. præterpropter prodiiſſe. Aliam adhuc addam, quæ anno 1465. vel ut alii 1466. impreſſa eſt: *Præſens* M. T. Ciceronis *Opus* Johannes Fuſt, *civis Moguntinus, non atramento, plumali canna, neque area, ſed arte quadam pulchra*, Petri *manu pueri*, *feliciter fecit. Finit.* 1465. Hic officiorum codex hodie exſtat in Bibliotheca Paulina Academiæ Lipſienſis Pluteo XLVII. loco ſecundo, docente *Joachimo Fellero*, oratione de eadem bibliotheca habita.

Th. XXV.

Videbimus, quomodo porro vulgata ſit ars noſtra, & primo ſeſe obtulit Italia, ejusque maxima urbs Roma, quæ D. *Hieronymi* editionem primam à *Conrado Sweinheim* & *Ar-*
p. 30 *noldo Pannartz* abſolutam dedit Anno 1468. de quorum mirabili libros imprimendi facultate *Iohannes Andreas*, Præſul Alerienſis, ſic alloquitur *Paulum* II. Pontif. maxim. ſuper omnium prima editione, ab iisdem abſoluta Romæ, anno ſuperius indicato, quam cum multis aliis editionum ejusmodi codicibus à *Puteanis* Nobilibus ex bibliotheca regia traditam vidit citatus *Mentelius*, ut allegati ſermonis ſive epiſtolæ clauſulam affingam: *Nunc igitur*, *Summe Pontificum*, &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 253.) Eadem ætate vixit *Iohannes Spirenſis*, qui excudit *Augustinum* de civi-

vitate Dei Anno 1469. quo præmature deceſ-ſit, poſtquam *Ciceronis* & *Plinii*, aliorumque ingenii monumenta ſuſceperat excudenda, quam nitidiſſime, ſplendidiſſime.

Lutetiæ Pariſiorum erant *Martinus Crantz*, *Uldaricus Gering*, & *Michael Frieburger*, hi patrio ſolo relicto *Bartholomæi Piſani* ſummam ibidem vulgarunt Anno 1470. typis terſiſſimis. Inſignis eſt *Uldarici* iſtius liberalitas, qui locupletatus, fortunarum ſuarum partem alteram collegii Montis acuti alumnis pie diſtri- p. 31
buit, ac poſtremo mandavit ſupremis tabulis, ut de fundo, quem erogaſſet Sorbonicis, adoleſcentes quatuor alerentur, duo etiam Theologi; vid. *Mentelium*, qui ipſam ἀντιγραφὴν mandatorum exhibet.

Aldis etiam celeberrimis & exquiſitiſſimis Typographis multum debet artis noſtræ perfectio & nitela. Hi juxta *Malinckrot* Græciæ monumenta primi typis tradidere. Sed hæc plenius perſequi noſtri nec otii, nec noſtrarum virium eſſe fatemur.

Th. XXVI.

Quoniam de ipſa charta in ſuperioribus pauca, ex *Micrælii* Syntagmate, jam etiam de atramento pauca, quo ſingulari huic expreſſioni opus erat. Hujus inventionem alii *Guttenbergio*, alii vero *Pet. Scœffero* adſcribunt, vel ut exiſtimamus, uterque horum inſignem huic rei operam præſtitit. De

modo conficiendi conſuli poteſt Paræneſeos auctor. Preli quoque machina ingenioſa eſt, adeo ut unus, ſuperaddito atramento, minimo negotio preſſare poſſit. Et primum prelum fuit forma torcularis, quo varios liquores exprimere ſolemus, è ligno utique concinnatum, ut tradit *Speklin* Chron. MS.

p. 32

Th. XXVII.

Svecia noſtra, ut etiam ejus brevem faciamus mentionem, non ita iis temporibus, ut jam ſingulari Dei O. M. beneficio, litterarum cultura valde inclaruit, ſed armis rebusque bellicis, ut notum eſt, fuit occupatiſſima. Et plures ſemper hic reperti, qui præclara faciendo, quam ſcribendo, patriam illuſtrem reddidere. Nec tamen defuiſſe illis ingenium, ſed diſpertiendis ingenii dotibus perquam benignam matrem naturam ipſis fuiſſe, minime vero novercam, cum alii tum beatæ mem. *Schefferus*, de noſtra Academia optime meritus, abunde declaravit in Svecia Lit. Tum præſertim temporis Noſtrates continuis fere bellis defatigabantur, adeo ut litteraturæ huic atque exercitio Typographico invigilare non potuerint. Primos typographos *Fabros*, *Bartholomæum* & *Johannem*, inventos fuiſſe facile perſuademur, quorum alter Holmiæ, alter Upſaliæ vixiſſe perhibetur.

Qua-

Quatuor omnino civitates noſtræ patriæ de primorum Typographorum poſſeſſione lætantur. Quarum prima Metropolis Regni Svecici Holmia, quæ Breviarium Stregnenſe *Conr. Rogge*, Archidiaconi Upſalienſis, produxit, per *Ioh. Fabrum* Anno 1495. *Schefferus* l. c. p. 15. Aroſia etiam, Vesmannorum inclyta civitas, Breviarium rituum almæ eccleſiæ Aroſienſis Anno 1504. dedit. Upſalia ſtatuta provinciæ Upſalienſis edidit 1525, & Sudercopia Chronicon Epiſcoporum Lincopenſium per *Ol. Erici*, Presbyterum, conſcriptum tradidit 1527, ut & anonymi Hiſtoriam S. *Nicolai*, Lincopenſis, eodem anno, *Schefferus* in dicta Svecia literata l. c. p. 18. Sed non eo primum anno illic Typographiam uſurpatam fuiſſe, oſtendunt duæ indulgentiales litteræ *Iohannis Olai*, presbyteri & prioris conventus Hoſpitalis Sancti Spiritus extra oppidum Sudercopenſe Lincopenſis diœceſeos, alteræ anno 1511, alteræ 1516. illic datæ excuſæque, quæ apud Ampliſſ. Præſidem aſſervantur. Etiam inter prima majoris momenti, quæ typis in Svecia noſtra ſunt deſcripta, invenitur verſio Novi Teſtamenti ad exemplar & imitationem verſionis à B. *Luthero* confectæ ad mandatum Glorioſiſſimi Regis Guſtavi I. circa annum 1525. editum in folio, & putatur idem eſſe, quod ſequente anno perfectum fuit Holmiæ in folio, & apud me haberi poterit. Poſtea ſingulari ac incredi-

bili Auguſtiſſimorum Regum noſtrorum munificentia inque litteras ac literatos benefi-
p.34 centia ſumma ac mirifica, majorem in modum res opesque literariæ, librariæ, typographicæ, in Scandia noſtra auctæ locupletatæque ſunt, atque in dies divina atque immortali benignitate ſacratiſſimi, invictiſſimi, Clementiſſimique Regis noſtri *Caroli* XI. patriæ patris optimi maximique, per DEI gratiam ad ſummam perfecti conſummatique operis laudem provehuntur.

Caput Poſterius.

Th. I.

Artem noſtram variis elogiis docti exornant, appellando illam nobiliſſimam, clariſſimam, utiliſſimam, conſervatricem aliarum, imo divinam artem. Et, ſi evidentem ejus conſideremus utilitatem, videtur ea potius divino munere impertita, quam ingenio humano procurata; quippe inſervit propagando verbum Dei, & hominum ſalutem promovendo. Lectione & meditatione oraculorum divinorum hominibus nihil æque neceſſarium. Olim ſacræ litteræ in monaſteriis fere latitabant, cum vix in privatis ædibus haberi poſſent, quippe & paucitate librorum, & pretii amplitudine
p.35 laborabatur. Jam procuratrice Summi Dei dextra Sacras literas non tantum animo, ſed

etiam

etiam oculis perluſtrare poſſumus. *Baeclerus* in oratione: *Cernitur dubio procul* &c. usque ad verba: *publicavit decretu.* (vid. ſupra Part. II. pag. 177.) Alia aliorum conſimilia Elogia, ut laborem deſcribendi compendifaciamus, libenter omittimus.

Th. II.

Quanti æſtimanda eruditio ſive ſapientia, quæ juxta *Iſocratem* in Orat. ad *Demonicum*, Μόνη τῶν κτημάτων ἀθάνατος; juxta *Socratem* pulchritudo mundi, *Thaletis* judicio conſummatæ felicitatis poſſeſſio; tanti fere æſtimanda Typographia noſtra, quæ ejus inſtrumentum, adjumentum, præſidium & anima p. 36
eſt. Eſt enim Typographia Græcorum, Romanorum, excellentium ingeniorum παλιγγενεσία, qua Græciæ eruditio Latiique nobis transmiſſa eſt. Obſederat terram profunda barbaries & litteris neglectis omnis elegantiæ eruditionis & ſapientiæ amor evanuerat. *Ariſtippus*, teſte *Neubuſio*, interrogatus, quid præſtaret filio ſuo eruditio? ait: *Ne ſedeat lapis ſupra lapidem.* Hanc ille differentiam poſuit docti indoctique. Egregium ſane monitum *Catonis*, quod habetur in diſtichis:

Inſtrue præceptis animum, nec diſcere ceſſa,
Nam ſine doctrina vita eſt, quaſi mortis imago.

Th.

Th. III.

Notum eſt mentem noſtram alia cognoſcere, ut ſe ad intra perficiat, & eorum cognitione tanquam luce illuſtretur; alia, ut in effectum producat, ut eorum cognitio nobis inſerviat ad actiones noſtras dirigendas. Hiſce famulatur Typographia, adeoque philoſophiæ toti & ipſi ſapientiæ adeſt, ideo doctorum inſervit otio, inſervitque negotio. Tanta non eſt ætas noſtra, ut omnes artes perdiſcere ac tractare poſſibile ſit; hæc tradit inventa aliorum, quod eſt quaſi com-
p. 37 pendium quoddam doctrinæ atque eruditionis mundi totius, quibus perficimur, & redditur animus contentus, juxta illud Mentelianum pag. ultima:

- - - - Et munere noſtro
Conſequitur decus ingenii, parvoque labore
Omnia vel per ſe quæ longo addiſceret uſu,
Et vigili cura, ſomnoque carentibus horis,
Imbibit.

Th. IV.

Regno cuilibet neceſſaria ſunt arma injuriis propellendis atque debellandis hoſtium viribus, ut ab horum incurſionibus & populationibus tutum permanere poſſit. Regno iti-

itidem neceſſaria ſunt artium ſtudia, ipſaque eruditio, quæ in omnes vitæ partes ſe diffundit utilitate ſua, & ipſa experientia modo non emiſſa voce loquitur. *Alexander M.* ita ad *Ariſtotelem* præceptorem ſcripſit, teſte *Gellio* l 20. c. 5. *Se doctrina cæteris anteire malle, quam copiis atque opulentiis* Confer *Conſtantinum Germ.* Epiſt. Polit. de Peregrinat. p. 328. 329. Idem *Caſſiodorus* variarum Epiſt. l 10. *Deſiderabilis eruditio literarum, quæ naturam laudabilem eximie reddit ornatam. Ibi prudens invenit, unde ſapientior fiat: ibi bellator reperit, unde animi virtute roboretur: inde princeps accipiet, quemadmodum populos ſuos æqualitate componat, nec aliqua in mundo eſt fortuna, quam literarum non augeat glorioſa notitia.* p.38 Certe doctrinæ ſi non matrem, miniſtram tamen & adjutricem merito ponimus Typographiam. Hæc ſcholas, academias & ipſam eruditionem promovet, producit, atque ſua ope præſto eſt, atque ei ancillatur. Nec reliquis hominibus, qui ſorte inferiores ſunt, deeſſe poterit. Hi niſi ipſi legant, percontari poſſunt ab eruditioribus & doctioribus, quomodo vivendum, poſſunt etiam perdiſcere leges, quibus vivendum, quæ etiam in libris habentur; opus caute & juſto tempore aggredi, culturam agrorum, rem ruſticam, militarem, aliasque hujus generis artes ex ſuis quisque ſcriptoribus recte atque ordine haurire queunt.

Th.

Th. V.

Scriptionis incommoditatibus ſuccurrit Typographia, ejus tædio moleſtiæque; ſuccurrit etiam memoriæ noſtræ. Nam quæ auribus percipiuntur, facile evaneſcunt, ſed litera manet: Et quæ in memoriam deſcendunt, morientibus nobis, ſi non ante, evaneſcunt, & excedunt orbe noſtro. Cui remedium fuit inventa ſcriptio, cujus complementum & perfectio Typographia merito audit. Et ut *Theoph. Spizelius* pag. 324. *Atque*
p.39 *hoc Typographicæ artis inventum mirum quantum roboris adjecerit illi, extendendæ in ſecula pariter & remotiſſimos terræ ſinus famæ, conatui.*

Th. VI.

Conquerebantur priorum temporum homines de librorum paucitate & penuria, eorumque pretio nimis magno, qui facillime jam haberi, imo levi ſatis pretio procurari poſſunt, hac inventa arte. Nam juxta polythrylleton illud: *imprimit illa die, quantum non ſcribitur anno.* Et quoniam ſunt varii caſus, quibus deleri poſſint codices, iterum hoc pacto reſuſcitantur quaſi, & magna copia ad nos redeunt. Lætatur hiſce *Sebaſt. Brandes* atque ſibi gratulatur hocce carmine:

Nuper ab ingenio &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 319.)

Th.

Th. VII.

Varietatis uſus in opere noſtro Typographico, præterquam quod delectet, vel eſſe poterit hic, quod liberat à confuſione, multumque temporis nobis lucratur. Diſtinguit à contextu allegationes, adeo ut vel p.40 primo intuitu habere poſſis, quod deſideras, modo paulo fueris attentior, ideoque & hæc relegere, illa ſeponere poſſumus Quam utilitatem non prætermittere ſolent, qui librorum notabilitatem augere vel indicare volunt; & vid. ſi placet, *A. Friſius* in præf. ad Mercurialem de Re Gymnaſt.

Th. VIII.

Fuere, qui dubitarunt, Typographiæ abuſus & enormes errores conſiderantes, præſtitiſſetne, nunquam inventam fuiſſe, cum peſſima minantibus ſæpe inſerviat, quam excogitatam atque traditam; dicentes, illam reipublicæ chriſtianæ pernicioſam eſſe, juventutem corrumpere, famoſis libris optimos homines perſtringere, & plura hujusmodi. Sane dolendum, hac lubidine animi incenſa quorundam homuncionum corda, quod loco honeſtiſſimarum & utiliſſimarum rerum, plauſtra ineptiarum edant, volumina nequitiarum, libros flagitiorum, calumniarum, contumeliarum, ut verbis *Bæcleri* utar. Hinc fit, quod cum liceat unicui-

que

que pro libidine animi ſui, quæcunque vult, imprimere, omiſſis ſæpenumero optimis, ea producantur, quæ obliterari merito deberent.

p.41 Th. VIII.

Typographorum nimia lucri cupido etiam artis noſtræ gloriæ officit, qui turpis lucri ſpe honeſta & ſeria ſupprimunt, inhoneſta atque obſcœna non opprimendo, vulgant. *Ioh. Schefferus* in Svecia lit. ſi qui fuerunt paulo locupletiores, illi præſens lucrum ſpectant, maluntque in fabulas & cantilenas impendere pecuniam, modo celeres habeant emtores, quam in librum idoneum, ſed aliquanto tardius vendendum.

Th. IX.

Male etiam comparata hujus adminiſtratio, quod illi ſæpius præſint homines inferioris ſortis, viles, humileſque, qui literas nec didicerunt, nec intellexerunt. Et neſcio quo fato tam abjecte de Typographia ſentiant, cum olim homines clari & perſpicui, vel ipſi operi huic præfuere, & ἐπανορθωταὶ eſſe non gravabantur; cum tamen fruſtra inventa eſſet ars præclariſſima, niſi acceſſiſſet idonea artis adminiſtratio, ut ſcite *Boeclerus: Fallor, an plus incommodi, quam emolumenti datura ſit rebus humanis Typographia noſtra, niſi divinis auſpiciis inſtincti viri quidam cordati omnium librorum, partim male lectorum, partim ab iisdem inevitabili quadam*

cor-

corruptione temeratorum curam & caſtigationem, antequam prelo excuderentur, ſuſcipiant.

Th. X. p.42

Sed facilis eſt reſponſio, propter abuſus non tolli uſus. Præterea tollerentur abuſus iſtiusmodi, ſi viri graves, accurati, ſapientes conſtituantur correctores, gravi pœna impium & obſcœnum caſtigantes. Quod ſane obſervatum habuit *Daniel Bombergius*, qui inter Typographos eminuit Venetiis, ut ejus adornatæ editiones teſtantur, quem ſibi exemplo proponant Typographi, atque ἀκρίβειαν ejus æmulentur, præcipue in ſacris literis edendis, ut ipſe *Glaſſius* Philolog. S. l. 1. deſiderabat. Cui ſane morbo hiſce locis inventam fuiſſe medelam, & clementiſſimæ regiæ Majeſtat. ſingulari cura rei literariæ & Typographiæ cenſores conſtitutos, viros in omni literatura ſummos ac incomparabiles, inter cetera felicitatis publicæ monumenta merito numeramus. Nec tamen deſunt hac tempeſtate Typographi, eruditione & honeſtate conſpicui, utilitatem publicam turpi quæſtui præponentes, qui artis ſuæ gloriam decusque tuentur.

Th. XI.

Et quoniam non exiguam felicitatem in fruitione hujus boni collocamus, aliorum etiam infelicitatem conſiderabimus, qui hoc vel in totum deſtituuntur, vel ſibi de eodem

gratulari non volunt, quod ut à viris fide
p.43 dignis accepimus, traditum ſumus; refert *Henr. Pantaleon* de Mahummedanis hoc modo morem, quo Turcæ utuntur ex ordinatione *Bajazethis*, ejus nominis ſecundi, illorum imperatoris; quæ publicata fuit anno 1483: *Itaque ſub mortis pœna omnibus interdicitur impreſſorum librorum uſus, quod mandatum à* Selino, *ejus nominis primo,* Bajazethis *filio, renovatum & confirmatum fuit.* Jam cum manus de tabula, ad te, ſumme Deus, nos convertimus, qui nos parvulos, in ſenecta hacce mundi degentes, cumulaſti benefactis bonisque maximis. Fac, qui origo omnis boni perfecti es, ut in nominis Tui ſempiternam gloriam, reipublicæ totius, literariæ præſertim, emolumentum atque commodum ſtudia vigeant, prolatentur, floreant!

FINIS.

LICIMANDRI

Panegyricus *) in laudem artis Typographicæ, vernaculo ſermone an. 1690. dictus.

Præſtantiam & merita præclaræ artis typographicæ, ejusque cultorum prædicaturus, *Sigismundi*, Imperatoris glorioſiſſimi, pulvere jampridem obruti, cordato judicio innitor, quo artificum quorundam, de prærogativa inter ſe diſputantium, controverſiam compoſuit. Illam ſcilicet artem, quæ alteram antiquitate, dignitate, utilitate & neceſſitate ſuperaret, primas partes jure ſuo ſibi vindicare ajebat. Quod ſi hoc Imperatoris effatum ratum habemus, quemadmodum illud nemo, niſi qui juſto & æquo ſe opponere, & utriusque limites migrare audeat, in dubium vocare poteſt; conſequitur omnino, noſtram hanc artem reliquis omnibus, ſi vel magnum illum labyrinthi Samici inventorem tanquam ſuum venditare poſſent, præferendam eſſe, cum in ea modo dicta illa Imperatorii oraculi capita, ad inſtar quinque ſenſuum, qui animalia ornant, conjuncta inveniantur. Quod enim

*) Exſtat in I. C. I. M. v. M. *ſonſt* Licimanders *unverdroßner Jugend Vornehmen bey der Weile*. Franckfurth am Mayn 1697. 12. pag. 161-180.

ad antiquitatem ejus attinet, illi quidem vehementer errant, qui originem ejus ad annum 1440. referunt. Hoc enim tempore *Guttenbergius*, natione Germanus & gente nobilis, vel, ex aliorum ſententia, *Ioannes Fauſtus*, vir ingenioſiſſimus, vel Moguntiæ, vel Argentorati eam in lucem protuliſſe exiſtimatur. Quamvis enim ortum ejus non inde à Romanorum temporibus derivare auſim, qui duodecim tabularum legem chalybe ſculpi, atque hinc, adhibito piſcis cujusdam felle, in ligno deſcriptam publice adfigi curarunt; nec perſuaſum mihi habeam, jam *Iobi* ætate artem hanc cognitam fuiſſe, id quod ex voto ejus XIX. 23. *Quis mihi tribuat, ut ſcribantur ſermones mei? quis mihi det, ut exarentur in libro? Stylo ferreo, & plumbi lamina, vel certe ſculpantur in ſilice?* colligi poſſe videri queat; certum tamen eſt, jam anno à reparata ſalute DCCCXI. *Carolum Magnum*, Germanorum Imperatorem, qui omnia eruditæ antiquitatis monumenta ex oblivionis cinere excitavit, leges & ſtatuta veterum, itemque carmina Germanica colligi, rhythmosque ſuos, in Geneſin confectos, ligno inſculpi, hinc vero atramento quodam in membrana & charta deſcribi curaſſe, cujusmodi exemplum in Bibliotheca Cæſarea Vindobonenſi adhuc adſervatur. Hoc autem inventi genus Germanus quidam, *Wenceslaus Staude*, in itinere ſuo Chinenſibus, nominatim Catajenſibus, prodi-

didit, ad cujus exemplum ſedecim mille figuras ſuas, quarum ſingulæ interdum integrum ſermonem referunt, ligno incidere, ac deinde vel in membrana, vel in charta deſcribere poſſent. Hoc vero pacto omnes opiniones dubiæ, ſiniſtræ & falſæ corruunt, quod v. c. prudens Germanorum natio artem typographicam à rudibus Chinenſibus didicerit; quodve illa an. MCCCCL. in Italia, Gallia, aut Belgio primum ſit prodita. Nec rectius *Saturnus*, quod Itali, nec *Ulricus Hahn*, aut *Nicolaus Jenſon*, quod Galli, nec *Laurentius Coſterus*, quod Belgæ ſibi falſo perſuadent; multo minus *Ioannes Mentelinus*, & *Henricus Eckſtein*, vel *Ioannes Gensfleiſch* aut *Petrus Schaffer*, inventores ejus habendi ſunt; ſed ex præſtantiſſimorum fideque digniſſimorum Hiſtoricorum teſtimoniis *Ioanni Guttenbergio*, viro erudito, inventio ejus, qualis hodie exſtat, accepta ferenda eſt. Hic enim in Academia Moguntina, tum primum inſtructa, Juris ſtudio aliisque literis incumbens, & *Ioanni Fauſto*, aurifabro, homini præterea ingenioſo & diviti, familiaris, huic ipſi inventum ſuum aperuit, conjunctaque opera expolivit. Cumque *Fauſto* res omnis belle procederet, *Guttenbergius* autem interim Argentoratum, patriam ſuam, vocaretur, hic quidem eandem artem cum civibus ſuis communicavit, inter quos *Henricus Eckſteinius*, artifex, eam ulterius provexit.

Si porro de hujus artis, ejusque cultorum dignitate cogitemus, amplus ſe aperit campus, in quo decurramus. Nonne illæ artes in maximo haberi pretio debent, quarum ſtudio viros, maxima dignitate conſpicuos, ductos fuiſſe conſtat? Quis proinde artis typographicæ dignitatem in dubium vocare auſit, cur non ſolum Glorioſiſſimi Imperatores, *Carolus* M. *Maximilianus* I. *Carolus* V. *Ferdinandus* I. *Rudolphus* II. ſed & Pontifices Maximi, *Nicolaus* V. *Sixtus* IV. *Leo* X. *Pius* V. *Gregorius* XIII. *Alexander* VII. itemque *Philippus* II. Hiſpaniæ Rex, *Franciſcus* I. & *Henricus* IV. Galliæ Reges, *Albertus* I. & *Iohannes Philippus à Schønborn*, Electores Moguntini, *Erneſtus*, *Fridericus* III. *Auguſtus* & *Chriſtianus* II. Electores Saxoniæ, *Ioachimus* I. Elector Brandenburgicus, & *Ludovicus*, Elector Palatinus, aliique Principes, Comites & Domini, quos omnes atque ſingulos heic commemorare per tempus non licet, non ſolum otii aliquid, animi cauſa, tribuerunt, formasque ſibi argenteas & ſumtuoſa prela (qualia in plerisque locis adhuc oſtenduntur) fieri curarunt, ſed & artem ipſam ejusque cultores maximi fecerunt, iisdemque prærogativas varias contulerunt. Ad has pertinet, quod in Academiis artium ſcientiarumque cultoribus, Deo æque ac hominibus percharis, pares, ab oneribus quoque & publicis tributis immunes ſunt pronunciati. Non dicam, eosdem viros Principes in feli-

ci-

citatis parte poſuiſſe, ſi qui hujus artis gnari regiones ſuas incolere ſtatuerint. *Nicolaus* V. Pontifex Max. vehementer & ſolicite implorabat *Fridericum* III. Imperatorem, ut prelum aliquod typographicum, in Germania fabrefactum, in Italiam una cum quibusdam, artis hujus peritis, *Ulrico* ſcilicet *Habnio*, quem modo diximus, & *Ioanne Madgenbachio* ad ſe ablegaret. His vero, amiciſſime exceptis, idem præſtantiora palatii ſui conclavia habitanda conceſſit, &, poſtquam juvenes nonnullos eadem arte inſtruxerant, Prælatorum dignitatem contulit. *Ferdinandus*, Rex Neapolitanus, *Sixtum Ruſſingerum*, typographum, qui anno 1481. primus artem hanc illuc detulerat, in Nobilium ordinem referebat, nec actionem à quoquam, ſuo imperio ſubjecto, in eum vel, qui ejus erant, intendi patiebatur. Imo, quod magis valet, pompam ejus funebrem præſens ornabat. *Aldus Manutius*, vir doctiſſimus, qui Venetiis anno 1506. primus officinam typographicam inſtruxit, formasque Græcas invenit, in præcipua Nobilitatis Venetæ claſſe hoc nomine ponebatur. Porro *Fridericus* III. Imperator memoriæ glorioſiſſimæ, paſſus eſt, ut typographi inſignibus ſingularibus uterentur, non ſine egregio argumento, quantum huic arti tribueret. *Franciſcus*, Gallorum Rex, *Robertum Stephanum*, celebrem typographum, virum ſibi chariſſimum appellabat, nec repulſam unquam ferre

patiebatur. Cumque aulici quidam eum ludibrio aliquando habere auderent, eos caſtigaturus profeſſus eſt, ſe libentius illis omnibus perpetuo, quam typographo hoc ad breve tempus cariturum eſſe. Ex quo factum eſt, ut *Jacobus Auguſtus Thuanus*, præſtantiſſimus inter Gallos Hiſtoricus, totam Chriſtianorum gentem in ære *Roberti* hujus *Stephani* eſſe profiteretur. Ita enim libro XXIII. ad an. 1559. ſcribit: Huic Viro non ſolum Gallia &c. (vid. ſupra Part. II. p. 49.) *Fridericus Sapiens*, Elector Saxoniæ, officinam typographicam Wittebergenſem aliquoties inviſebat, typographumque pretioſo annulo, quem digito detraxerat, donabat, de clementia ſua gratioſiſſima certum eſſe jubens. *Auguſtus*, itidem Elector, manu ſua ad typographum Aulicum Dresdenſem ſcribebat, in inſcriptione epiſtolæ *typographum aulicum ſibi chariſſimum* appellans. Quis vero omnia, quæ ad dignitatem artis hujus mirabilis demonſtrandam faciunt, in medium adferre conaretur, inprimis cum illa ex dictis ſatis eluceat?

Quid autem porro dicam de commodis ejus, quæ, inſtar fluvii ampliſſimi, in omnes ordines diffundit. Cui enim eruditio omnis & prudentia, orbis gubernatrix, magis quam huic arti ejusque peritis accepta ferri debet? Cœleſti huic arti ejusque uſui omnino debetur, quod ſonus verbi divini ſalutariſque in omnes regiones pervaſit, Theologia

gia adeo provecta eſt, librique aſcetici co-
pioſisſimi exſtant; quod præclariſſima Juris-
prudentia ad ſummum perfectionis apicem
deducta eſt; quod ars medendi inſtar arbo-
ris fertiliſſimæ altas radices egit, fructusque
uberrimos quotidie fert; quod denique Phi-
loſophia caput adeo in cœlum effert, ut re-
liquæ artes, earumque inventa rariora, imo
& ipſa agricultura egregie amplificata conſpi-
ciantur. Propterea *Martinus Lutherus*, inſigne
Dei inſtrumentum, Summo Numini ſupplex
complicatis manibus ſæpius gratias egit, quod
mirabile opus repurgandæ doctrinæ cœleſtis
eo tempore ſuſcipiendum curarit, quo ars
typographica florebat, ſine qua fieri non
poterat, ut tot regiones, tot hominum ani-
mi ad veritatem perducerentur. *Benedictus
Carpzovius*, JCtus celeberrimus, nominis ſui
famam typographis potisſimum acceptam
ferebat. Sine his enim omnem operam
ſuam fruſtra futuram fuiſſe ajebat. Relatum
legimus, Græcorum gentem, cum per con-
tinua bella in omnium artium jacturam &
oblivionem incidiſſet, Romani vero Sena-
tus beneficio magnam artificum copiam na-
cta eſſet, adeo lætum & calidum clamorem
in cœlum extuliſſe, ut vel aves aëreæ obturba-
tæ & territæ in terram ceciderint. Vos ſane,
qui à literis appellamini, vos omnes, qui vel
minimam prudentiam in hoc orbe vendica-
re vobis poteſtis, cauſam habetis, præ gaudio

vocem in cœlum efferendi, propterea, quod hæc ars, quæ immortalitate vos donare, animos vero, ignorantia ſepultos, excitare poteſt, Germaniæ noſtræ potentisſimæ, cui regna cetera & provinciæ omnes ſceptrum porrigere debent, primæ innotuit. Quod ſi illa in Græcia nata primum fuiſſet, Græci utique inventorem ejus, imo fortaſſe & cultores in Deorum numerum retuliſſent, & inter aſtra collocaſſent. Conſtat enim, quod, poſtquam lumen naturæ Philoſophis animarum humanarum immortalitatem oſtendit, *Thales* vero & *Pherecydes* amomum (h. e. doctrinam de immortalitate) ex Aſſyria & Ægypto, vel potius ex Judaica Synagoga petitum in Græciam advexerunt, Græci in conferendis Divorum titulis adeo liberales ſe præſtiterint, ut peritos pugiles, inventorem falcium, auctorem certorum inſignium, imo fere quemvis artificem, qui Reipublicæ nec centeſimam commodorum, quæ vel unus typographus præſtat, partem attuliſſet, inter Deos numerarint.

Qui hæc omnia rite expenderit, benevolumque in hanc artem animum non prorſus exuerit, aut veritati penitus nuncium miſerit, non invitus fatebitur, eam adeo eſſe neceſſariam, ut uſu ejus carere non poſſimus. Aboleantur officinæ typographicæ; ſimul vero eruditio omnis abitum parare jubeatur; expellantur typographi, eadem vero opera

eru-

eruditi mittantur in exſilium. Dantur hodienum homines, quibus Numen O. M. idem, quod majoribus noſtris olim, ingenium, niſi majus, largitum eſt. Cur itaque fons ſapientiæ eorum exareſcet, nec potius inſtar amnis typographiæ ope ſe diffundet? Quam cito ridiculæ veterum Philoſophorum opiniones in ſcenam redituræ eſſent, quarum futilitas typographiæ beneficio maximam partem detecta & profligata eſt, indies autem magis magisque exſtirpatur. Ne longior ſim, ratum hoc eſto: artem typographicam artem artium eſſe, imo utiliſſimam & maxime neceſſariam. Sol eſt, qui caliginoſam inſcitiæ noctem diſpellit. Rhetor eſt, cujus vox per omnes regiones ad extremos mundi fines auditur. Os eſt, quo ad Deum loquimur. Via eſt, qua ad januam pietatis aliarumque virtutum itur. Cera, qua aures adverſus voluptatum voces Sirenicas muniuntur: felix ager, centuplicem ferens fructum: cuſtos legum divinarum, & conſervatrix jurium civilium: microſcopium, quod egregia quæque facinora maxime facit conſpicua: obſequioſiſſima Theologorum, JCtorum, Medicorum & Philoſophorum famula: excitatrix omnium ſub arbore pigritiæ ſtertentium: hoſpitium mentium ſolertium: domitrix vitioſorum in ſemita virtutis: officina ſapientiæ & felicitatis, Jobi denique tabella plumbea, in qua Summi Numinis ejusque

que cultorum fidelium ſermones deſcripti æternitati dedicantur. Illa viris doctis alas ſuppeditat, quibus evolantes in theatro mundi conſpiciendos ſe præbere poſſunt. Stultos non minus quam ſuperbos cognitos facit. Doctorum virorum famam conſervare, illorum vero, qui ſibi tales videntur, imperitiam detegere ſtudet. Veritatem omnibus ſine pudore aperit. Et quamvis, aliis inſerviens, ſe ipſam, inſtar candelæ, conſumat, h. e. etiamſi cultores ejus hodie per homines, lucri cupidos, deterantur magis, quam ditentur, deprimantur potius, quam evehantur; fax tamen artis hujus ingenioſiſſimæ nunquam poteſt exſtingui, quoniam ſororio quaſi quodam vinculo cum perpetuitate conjuncta eſt. Quis eſt, qui non fateatur, omnes alias artes interitui ita eſſe obnoxias, ut vel ſolidiſſima monumenta, arte facta, quæ ab hominibus, ſæculi amantibus, tum voluptatis ſuæ & commoditatis, tum honoris & memoriæ cauſa erecta ſunt, funditus pereant. Ubinam ſunt primi orbis ſtatuæ? Ubi eſt lapis, cui Tyrus ſacra fecit, quemque Xerxes Numinis loco habuit? Ubi ſunt altæ Ægypti pyramides? Ubi ſunt monumenta lapidea, triumphos Romanorum teſtantia? Ubi eſt vetus illa Roma cum ſtatuis, ex lapide, chalybe aut ære fictis? Ubi eſt magnum Capitolium, fons ille legum? Omnia in ſuis cineribus jacent ſepulta: omnia vetuſtas abolevit,

vit, tonitru deſtruxit, & in nihilum con
dit. E contrario ſcripta veterum, rer
que modo dictarum deſcriptiones adhuc
pioſe proſtant. Quamobrem nec *Cha*
JCto celebratiſſimo, nemo vitio vertet, q
libros pro laribus ſuis habuit, illosque d
cto capite ſalutavit: nec *Ioanni Staudio, M*
miliani Imperatoris Cancellario, quod lil
amicos ſuos primos & conſtantiſſimos,
ſolatium & condimentum vitæ ſuæ app
vit. Et laudem maximam magnus Imp
tor, *Marcus Aurelius Antoninus*, meretur, ſæ
profeſſus, ſe, ſi librorum uſus etiam in m
locum haberet, Deos eſſe precaturum, u
ter medios libros ſepulcrum ſuum inven
Huic jungendus eſt *Oſymanduas*, Ægypti I
qui Bibliothecæ ſuæ inſcribi curavit: *Hic*
dicina anima mea recondita eſt. Nec minus
nus Imperator, qui ſuppellectilem ſuan
brariam hoc elogio, literis aureis deſcri
ornavit: *Heic habitant amor & delicia Reipu*
Quo ipſo effecit, ut ipſe quoque del
generis humani appellaretur. *Guevarra*,
ſpanus diſertiſſimus, oculo altero, quam
aliquo libro, privari malebat. Tanti la
veſter, typographi artificioſiſſimi, æſt
tur! Gaudete itaque, quod multa millia
minum, vobis faventium, ſuperſunt,
omnis auri jacturam libentius, quam
veſtræ interitum ſint laturi. Gaudete,
ficeæ optimi, quod libri veſtri, quos e

tis ex prelis veſtris ſuppeditatis, tanti ſiunt, & in tanto pretio habentur, ut lumina vitæ, ſigilla corporis, viæ virtutis, domitores vitiorum, coronæ prudentiæ, ornamenta ſapientiæ, decora eruditorum, fidi comites peregrinantium, boni domeſtici, adjumenta deambulationum, vaſa ſapientiæ, plateæ eloquentiæ, horti fertiles, fructus maturi, prata amœna floribus ſtrata, amici perpetuo memores jure ſuo appellentur. Equidem largior; quod, quemadmodum Theologia ſæpe in hæreſin, præclariſſima Juriumſcientia in injuſtitiam degeneravit, ars medendi vetulis & homuncionibus patibulo dignis, Philoſophia denique ſtultis obnoxia fuit; ſicut porro femina formoſiſſima ſæpe ſatiandæ turpiſſimæ libidini, vinum ſtrenuum immodicæ luxuriæ, commerciorum ſcientia dolis & fraudibus ſervire cogitur; ita quoque nobiliſſima typographia ſæpe ad proferenda in lucem ſcripta futilia, & prodendos peſſimos abortus, quibus probæ indolis homines ad vitia incitari poſſint, adhibeatur. Nihilominus tamen, cum rectus uſus ab abuſu diſtinguendus, nec iſte per hunc penitus tollendus ſit, nobiliſſima ars typographica levibus lucroſorum quorundam & ineptorum ardelionum conatibus non deteri, ſed pretio ſuo æſtimari debet. Flore itaque, ars typographica omnium præſtantiſſima, cui ceteræ artes omnes ob perpetuitatem ſuam cedere

re

te debent! Imo, flore & creſce, theſaure theſaurorum, voluptas ſummorum & infimorum, lætorum pariter & triſtium ſolatium. Largire porro toti orbi fructus tuos ſacchro dulciores. Quoniam enim origo tua cœleſtis, uſus vero terreſtris eſt, interitum tuum omnium aliarum rerum, quibus gloria ineſt, interitu poſteriorem eſſe oportet. Dixi.

DANIELIS GVIL. MOLLERI,
Com. Palat. Cæſ. Hiſtor. & Metaph. Prof. Publ. Altdorf. & Univerſitatis Bibliothecarii,

Diſſertatio de TYPOGRAPHIA,
Altorfii 1692. 4.

cura *Frid. Rothſcholtzii* Norimb. 1727. 4. recuſa, atque vitæ *Jo. Fuſtii* à *Guſtavo Ge. Zeltnero* germanice deſcriptæ addita.

Typographia eſt ars conceptus mentis, litteris præcipue ſcriptis prolatos, ope atramenti & characterum impreſſoriorum chartæ inverſo ſcriptionis ordine imprimendi, ad celeritatem æque operarum ac multiplicationem operum conſequendam, ante duo jam ſecula in Germania utiliter inventa, propagata & conſervata.

II. Hanc artem jure meritiſſimo *Hieron. Cardanus* de artib. l. 17. appellavit artem nulli nec utilitate, nec dignitate, nec ſubtilitate ſecun-

cuadam; eamque cum omnibus veterum inventis certare poſſe facillime, *Bodinus* method. hiſt. cap. 7. cenſuit, quin remedium eſſe unicum contra tineas & blattas, omnis eruditionis inimicos, jamdudum creditum eſt veriſſime.

III. Inventor artis hujus ingenioſiſſimæ ab iſtis Autoribus iſte, ab illis ille, ab aliis alius fuiſſe perhibetur; in eo tamen plerique hodie conſentire videntur, Artem hanc non tam *Saturnum*, uti *Cypriano* lib. de idolis inepte hanc ſententiam affinxit *Pet. Calaber*; non *Themiſtanos*, novi orbis populum, uti *Genebrardus* Chronograph. lib. IV. non *Gasbajenſes* Indos, ut *Zwinger* in Theatro, non *Sinenſes*, uti *Io. Pet. Maffejus* hiſt. Ind. lib. 6. putavere, quam Germanos in Germania habuiſſe inventores; unde *Phil. Beroaldus*, iisdem innuens, cecinit:

O Germania, muneris &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 173.)

IV. *Nicol.* quidem *Trigautius* circa principium hujus Seculi è Sina in Europam reverſus, diligenter, ceu de ſe ipſo perhibuit, Sinenſium annalibus excuſſis, in lib. de rebus Sin. lib. I. cap. 4. *Typographia*, inquit, *apud Sinas antiquior eſt aliquanto, quam apud Europaeos; nam à V. retro ſeculis certum eſt, ab iis uſu receptam; neque deſunt, qui aſſerunt, prius ea Sinas fuiſſe uſos, quam in hanc mortalitatem immortalis ſe Deus abjeciſſet.* At vero licet forte ſatius ſit, hoc ipſum credere, quam cum moleſtia eo profi-

ſciſcendo experiri, tantum tamen abeſt, ut à Sinenſibus ad Germanos illam delatam eſſe probari queat, ut potius apud Germanos, divina quapiam ingeniorum ſimilitudine, eam inventam fuiſſe, ſtatuendum ſit.

V. Utrius autem Germaniæ civibus inventæ hujus artis gloria debeat adſcribi, in diverſum ſententiæ eruditorum hactenus abivere. Moguntiæ eam adjudicaturi nunc *Joh. Guttenbergium*, Argentinenſem, nunc *Joh. Fauſtium*, Moguntinum, nunc *Pet. Schefferum*, Gernsheimenſem, autores venditant. Argentinæ eam addicturi *Jo. Mentelino*, Argent. primas circa An. 1440. deferunt, cujus famulus domo profugus, *Joh. Gänsfleiſch*, Moguntinus, in patriam artis hujus arcana deportarit, atque ibidem magno cum applauſu divulgarit. Profecto *Jo. Schmid* de invent. typograph. conc. I. pag. 5. diſerte ait: *Wenn man die alte ganz ohnpartheyiſche monumenta, annales und Schriften, ſo bey hieſiger Stadt (Strasburg) wolbeſtelter Cantzley befindlich &c. mit Fleiß durchſuchet &c. komt ſo viel heraus, daß zwar die edle Druckerkunſt gar frühe, nacher Mayntz und andre Ort gebracht, daſelbſt excolirt und geübt, und auf allerley Weiſe vermehrt, aber doch in dieſer Stadt Strasburg und von einem Straßburgiſchen Bürger erſtmals durch göttliche Erleuchtung erfunden worden.* *Harlemo* eandem adſtructuri *Laurentium Johannem*, cognomento Æditumum, Cuſtodemque, vulgo *Coſterum* ſive *Küſter* dictum, adducunt, faginos cortices in lite-

um typos primo conformare inſtituentem
C. 1428. juxta *Pet. Scriverium*, hincque for-
ſe *Mariangelus Accurſius* atque Chronicon
lon. primos typographicæ artis in Germa-
a ſuperiore autores multum ex *Donatis*, apud
ollandos rudi minerva excuſis, adjutos eſſe
ferunt.

VI. *Diſtinguendum ergo fuerit inter abſolute
t. ſimpliciter, & inter reſpective ſive ſecundum quid
nam artis typographicæ inventionem*; h. e. inter
isdem primordia, originem, incunabula,
itiamenta & rudimenta, atque inter incre-
enta, divulgationem, acceſſionem, propa-
tionem & amplificationem; quoad iſta
tribus urbibus artis hujus diviniſſimæ exer-
tium tribui poſſe infitias haud erit eundum;
oad illa vero, num alteri, quam Argenti-
nſium urbi, accepta ferenda ſit, dubitare
e facit præter Doct. *Schmidii* prolatum lo-
m, & *Boecleri* Orat. de Typographia anno
40. Argent. habit. libellus quoque *Andr.
ragii* cum tit. *Bericht von Erfindung der Buchdru-
rey an. 1640. zu Strasburg gedruckt.*

VII. Ultra annum à C. N. 1440. indagatio-
m ejus velle extendere neſcio, an cujus-
am hodie aſſenſione amplius comprobe-
r. Sane librum ante A. C. 1450. quo *Lati-
Biblia* juxta *Chron. Colon.* pag. 312. primum
primi ſunt cœpta, usquam locorum ex-
e, genuinis chalcographicis prælis excu-
m, haud facile dixerim. Quod enim tra-

 cta-

ctatum *de Prædeſtinatione* Spiræ an. 1446. impreſſum, & in ampliſſima librisque 20. mill. conſtante illuſtr. Reip. Norib. Bibliotheca monſtrari ſolitum attinet, certe quo minus fides ei aliqua adhiberi queat, facit, quod Officiale *Durandi* à *Io. Fauſto* Moguntiæ excuſum, & tum Norimbergæ, tum Baſileæ extans, ſubſcriptionem fini adjectam habet talem: *Iſte liber non eſt manuſcriptus, ſed impreſſus per mirabile ſecretum recens inventum.* Si enim XIII. jam annis ante liber aliquis Spiræ fuiſſet impreſſus, *Fauſtus* non auſus fuiſſet mirabile ſuum ſecretum, tanquam recens aliquod inventum, deprædicare.

VIII. Ratio Typographiæ Europeæ à *Chriſtoph. Myleo* in hiſtoria Univerſit. ter. lib. II. delineata eſt hac verborum ſerie: *Characteres plumbei pro literarum* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 796.)

IX. Inſtrumenta in officina ad typographiam neceſſaria ſunt ſequentia: I. prælum. II. ergata. III. cochlea. IV. vectis. V. operculum. VI. melanteres. VII. ſepimentum. VIII. clavus. IX. forma. X. columna. XI. intercolumnium. XII. ſubula. XIII. loculamentum. XIV. nota ſive litera. XV. ſpatium. XVI. quadratum. XVII. norma linearis. XVIII. retinaculum. XIX. capſa. XX. ſcapha. XXI. papyrus. XXII. atramentum. XXIII. characteres typographici.

X. Horum varia ſolent eſſe genera; e. g. Miſſal antiqua. 2) Canon antiqua. 3) Roman antiqua. 4) Paragon antiqua. 5) Tertia antiqua. 6) Mittel antiqua. 7) Cicero antiqua. 8) Garmond antiqua. 9) Petit antiqua. 10) Nonparel antiqua. 11) Paragon curſiv. 12) Tertia curſiv. 13) Mittel curſiv. 14) Cicero curſiv. 15) Garmond curſiv. 16) Petit curſiv. 17) Nonparel curſiv. conf. *Hieron. Hornſchuchius* in Ορθοτυπογραφία, ſ. instructione typographica.

XI. Perſonæ adjuvantes ſunt potiſſimum *Compoſitor*, *Corrector*, *Impreſſor*; & quidem *Compoſitor* & *Impreſſor* non omnino debent eſſe rudes, ſed aliquali ſaltem Grammaticæ cognitione inſtructi; *Corrector* autem non levi, ſed ſolida omnigenaque eruditione fulgeat, neceſſe eſt. Sic *Frid. Sylburgium* apud *Wechelianos*, *Kilianum* apud *Plantinianos*, *Sigism. Gelenium* apud *Frobenios*, *Nicol. Gerbelium* apud *Schurerianos* Argent. *Eraſmum Roterod.* apud *Theodoricum Martinum* Lovanienſ. Correctorum munere functos fuiſſe ſatis ſuperque conſtat.

XII. Denique notatu haud indigna eſſe arbitror, quæ *Juſtus Lipſius* in præf. ad Criticam ſubmonuit: *Typographia bona ſane ſtudiorum nutrix, ſed audax ſæpe, lucricupida, & quæ nonnimium vere corruptrix librorum audiet, quam propagatrix.*

FINIS.

Dec-

Πρόδρομος Typographicus.

Typographia vox eſt græca à *τυπόω*, formo, ſculpo, quaſi literarum ſive formarum impreſſio, *γραφὶς* enim picturam & lineamentorum impreſſionem ſignificat, & *γραφὴ* ſcripturam &c. Definiri autem poteſt, quod ſit ars, qua literarum quarumvis typi ſive formæ ita connectuntur & aptantur, ut atramento perlitæ & torculari expreſſæ ſui imaginem papyro, aut alteri materiæ, imprimat, & voces non modo integras, ſed & narrationes & volumina legere volenti reddant. *Beyerlinck* in Theatro vitæ humanæ Tomo VII. pag. 235.

Typographia eſt ars, qua conceptus hominum litteris metallicis & atramento mira celeritate imprimuntur chartæ. *Alſtedius* in Encyclop. lib. XXX. ſect. 1. p. 1913. Vocatur alio nomine Chalcographia à *χαλκὸς*, quod æs ſignificat, primum enim æneis characteribus uſi putantur hujus artis inventores, quamvis alii dicant ligneis; nunc plerumque ſtanneas adhibent. Item dicitur *ars impreſſoria*, & qui eam exercent, Impreſſores & Typographi, quamvis ſtrictius nunc hoc nomine utantur, ad deſignandum tantummodo illos, qui mercede laborem ſuum ad hanc artem conferunt, cum illi, quorum gratia & ſumtu operantur, ſe bibliopolas à vendendis libris potius, quam excudendis appellant. *Beyerlinck* Tom. VII. pag. 235.

Typographia eſt ars, qua pluribus literarum characteribus ingenioſe fuſis, adque ſcribendi rationem apte compoſitis atramentoque madefactis prelo compreſſis libri numeroſo quaſi partu in quam plurima exemplaria in lucem producuntur. *Tympius* in Theſ. Phraſ. pag. 535.

Q. D. B. V.

DE

TYPOGRAPHIA

diſputabunt publice

PRAESES

M. ERNESTVS CHRISTIANVS SCHROEDTERVS,

Wittenberga-Saxo,

& RESPONDENS

JAC. FRIDERICVS KVNAD, Dalehn. Miſn.

Die I. Septembris,

Anno O. R. M DC XCVII.

In Auditorio Minori.

WITTENBERGÆ,

Per *Chriſtianum Schrœdterum*, Acad. Typ.

PRÆLOQVIUM.

Quod unusquisque mortalium, inprimis vero Literatorum, *Typographiæ* multa debeat,

beat, tam certum omnino eſt, quam quod certiſſimum. *Reges enim*, inquit Dn. D. Michael Majerus in Vero Germaniæ Invento, *Principes, Comites, Barones, tam ignobiles, quam nobiles, tam ſeculares, quam Eccleſiaſtici, Theologi, Medici, Juriſconſulti, Philoſophi, Hiſtorici, Poëtæ, omnesque alii, ex una arte Typographica multum ſe in rerum cognitione adjutos fatebuntur.* Quare non mireris, B L. nos, Patronorum juſſu, Exercitium meditantes publicum, hanc, nec aliam aſſumſiſſe materiam. Siquidem cum alii multa, nos omnia arti huic incomparabili debemus: cum alii propter rerum cognitionem literarumque ſtudia, nos inſuper etiam propter vitam, Genitorem quippe venerantes *Typographum*, vitæque conſervationem totos ipſi obſtrictos agnoſcimus fatemurque. Et quanquam de *Typographia* hactenus multi, iique celeberrimi pariter ac doctiſſimi Viri memoriæ nonnihil proditum reliquerunt; in quorum numerum referas modo laudatum *Majerum*, itemque *Polyd. Virgilium*, *Henric. Salmuthium*, *Thom. Lanſium*, *Jo. Henr. Boeclerum*, *Dan Cramerum*, aliosque non paucos; interim non conſtat tamen, de illa publice hic fuiſſe diſputatum. Ad nos proinde cum non una de cauſa, ut diximus, pertinere videatur literarum hoc præſidium, conſtituimus, brevibus naturam eſſentiamque ejus, pro ingenii declarare modulo. Faxit DEVS, ut feliciter ſuccedat!

Evolutioni nominis *Typographiæ* non eſt, ut multis immoremur, eandemque prolixe declaremus; ſiquidem quod ad *Etymologiam* attinet, neminem exiſtimamus fore, cui non conſtaret, *Typographiam* ſuos deducere natales à verbo Græco τυπογϱάφειν, i. e. typis ſcribere: atque hoc ipſum compoſitum rurſus eſſe, tum ex nomine τύπος, tum verbo γϱάφειν, ſcribere. Obſervandum tamen hoc loco venit, vocem τύπος, cum plures habeat ſignificationes, hic nihil aliud notare, quam characteres certos ad imprimendum, libros que excudendum idoneos. Vocantur vero Typi ideo, quoniam, ut *Lexicon Græcum Baſileenſe* explicat, expreſſis characteribus ſtylorum quam ſimillimi exeunt, ex formis ſcilicet, in quibus, beneficio ſtylorum horum, fuerunt impreſſæ literarum figuræ ac inciſæ. Adeoque innoteſcit facile, *Typographiam*, ut Etymon ejusmodi eſſe artem, qua Typis æneis ſcribitur, ut hinc non immerito *novum* ſcri- pſus *ſcribendi genus* appelletur.

II. Circa *Homonymiam* probe diſtinguas neceſſe eſt noſtram, quam hic tradimus, à *Sinenſium* Typographia. Licet enim *Hugo Grotius* adhuc dubitet de *Sinenſium* imprimendi ratione, an etiam Typographia ſalutari poſſit? negativamque tueri conetur contra *Io. de Laet* (in diſſ. II. de orig. gent. Amer.) quia non parum à noſtra diſcedat; cum tamen nec à

Gre-

Gratio, nec alibi aliud quoddam nobis ſuppeditetur vocabulum, quo illorum imprimendi modus exprimatur, retinendum omnino cum *Io. de Laet* hoc ipſum putamus; hac vero diſtinctione ſimul obſervata, quod h. l. ejusmodi intellectam velimus artem, ubi non integris tabulis atque figuris imprimatur, quemadmodum apud *Sinenſes* longo abhinc tempore in uſu fuiſſe traditur; ſed potius, ubi literæ ſeu apices ænei, ſinguli ſeorſim aſſumti, certoque ordine inter ſe compoſiti, applicantur chartis. Deinde & hoc annotari meretur diſcrimen, quod voc. *Typographia* accipiatur partim pro arte abſolute conſiderata, quatenus eſt habitus animo Typographi inhærens; partim vero pro toto aliquo integrali, ex variis partibus heterogeneis, e. g. *typis, atramento, prelo* &c. compoſito, quatenus in officinis Typographicis reſervatur. Nos poſteriorem h. l. amplectimur ſignificationem, quæ inſervire per omnia noſtro videtur ſcopo; quanquam & priorem excluſam penitus nolimus.

III. Alio nomine *Chalcographia* appellatur, à χαλκὸς, ære, quoniam typi ſ. characteres impreſſorii ex ære maxime conficiuntur. *Scaliger in Exercit.* uſus eſt vocabulo *Caſſiterographiæ*, vel, ſi Dialecto efferas Attica, *Cattiterographiæ*, à κασσιτέρȣ, vel κατſιτέρȣ, ſtanno, plumbo. Latine dicitur ars impreſſoria, ars excuſoria. In vernacula noſtra audit *die Buchdrucker-*

Kunſt, die Buchdruckerey, it. *die Printerey*: quod vocabulum aliquoties uſurpatum invenies in libello recens à membro Soc: Teut. edito, ſub Tit. *Zeitung, Luſt und Nutz*, ubi deducit à verbo germ. *prenten*, quod idem ipſis ſignificat, ac *drucken*. Quomodo aliis Nationibus vocetur, cum noſtra minime interſit, ſilentio hic præterimus.

IV. Alias multas deprehendimus appellationes, quibus *Typographia* paſſim honoratur. Ita à *Thom. Lanſ.* ars memoriæ, mors oblivionis, ingeniorum aſylum ſalutatur. A *Boeclero* ſcholarum mater; à *Salmuthio* omnium artium conſervatrix; ab *Hambergero* ingeniorum vita ac literarum aurela appellatur. Sic etiam vocatur Regina artium, ars artium, Muſarum præſidium, palladium virtutum, & quæ cetera ſunt, quibus ſummam hujus artis tum dignitatem, tum utilitatem declarare ſatagunt Scriptores.

V. Sed de nomine Typographiæ ut prolixiores ſimus, inſtituti noſtri ratio non permittit, progredimur itaque ad rem ipſam, ſive *Pragmatologiam*, quæ *Exiſtentia* communiter atque *Eſſentia* abſolvitur. Equidem de *Exiſtentia* quicquam admonere ſupervacaneum prorſus arbitramur. Quemadmodum enim nullus dubitat mortalium, an Sol etiam exiſtat? quippe cujus radios atque ſplendorem ſuis quotidie uſurpat oculis: ita quis Solem alterum Eruditorum, ejusque Exiſtentiam

vo-

vocaret in dubium; cum non eruditis ſolum literarumque cultoribus; ſed omnibus fere ac ſingulis hominibus totique terrarum orbi clariſſimam accendat lucem?

VI. Sed enim vero in quonam nobiliſſimi hujus artificii *Eſſentia* conſiſtat explicare, altioris eſt indaginis. Nos ut eo progredi felicius valeamus, *primum* omnes ejusdem partes, i. e. *cauſas* cum *externas*, tum *internas* perveſtigabimus, *deinde* ex partibus totum, *Deſcriptionem* ſcilicet ex cauſis fluentem, conſtituemus; & *ultimo* denique loco paucis *Typographiæ Adjunctorum* mentionem injiciemus.

VII. Ex *Cauſis* primo ſiſtimus *Efficientem*, à quo nimirum Typographia fuerit inventa. De *cauſa* quidem *prima*, res ita eſt in promtu, ut non egeat diſputatione. Nam cum bona omnia proficiſcantur ab eo, qui ſons eſt & ſcaturigo bonorum, tum maxime de arte hac incomparabili minime addubitandum, quin Numen benigniſſimum cœlitus eam per ſpiritum ſuum aperuerit. *Unde enim*, inquit celeberr. Bœclerus, *in Orat. de Typogr. arceſſemus id literarum propagandarum arcanum, quam ab eo, qui primus Adamum, humani generis parentem, literas edocuit?* Hinc etiam, juxta B. *Lutherum*, *ſummum & poſtremum Dei donum* audit, & communis Germaniæ Præceptor, *Melanchthon*, artificium hoc *donum* vocat *divinitus generi humano communicatum*. Deum itaque primum Typographiæ eſſe autorem, extra omnem controverſiam eſt poſitum.

VIII.

VIII. Sed illud nunc in quæſtione potius verſatur; per quos Deus O. M. maximum hoc beneficium primum revelaverit? Namque de hoc ſi Scriptores conſulamus, magnum inter eoſdem diſſenſum reperimus & diſcordiam. Non enim diverſis ſolum Germaniæ civitatibus inventio adſcribitur; ſed de inventoribus quoque ipſis adhuc ſub judice lis eſt. Sunt inſuper & alii, qui penitus hanc inventionis gloriam eripere *Germanis*, atque extraneis eam adſcribere nationibus, *Batavis* nimirum, *Gallis*, *Italis*, aliisque, non dubitarunt. Imo non deſunt, qui à remotiſſimis illis, poſtremamque *Aſiæ* partem incolentibus *Sinenſibus*, Typographiam ad *Germanos* perveniſſe tradunt. In tam proinde contrarias diſtrahuntur ſententias Scriptores, ut animum legentis dubium prorſus ac incertum relinquant.

IX. Sed quæras, unde tanta ſententiarum diverſitas? & quænam ratio hujus Scriptorum diſſenſus? Reſpondemus, rem, ſi primo intuitu ſpectes, ſua non carere difficultate; quis enim diſſenſum ſemper Scriptorum, unde exoriatur, explicare poteſt? quod ſi vero in ſingulorum fundamenta, quibus nitantur, paulo hic penitius inquiras, innoteſcet facile, cur à rei veritate tantopere diſcedant, & alii aliam, eamque falſam prorſus amplectantur ſententiam. *Cauſa* igitur *prima* nonnullorum eſt *ambitio*. Hæc enim ſicut in multis rebus humanis dominatur, geſtorumque ſæpe

ve-

veritatem obſcurat: ita etiam hoc loco ex-teri cum intelligerent, quantum primis Typographiæ inventoribus totus deberet terrarum Orbis, ſuæ unusquisque nationi hanc vindicare laudem annitebatur. *Altera* deinde *cauſa* diſſenſus eſt *invidia*. Hac etenim qui ſtimulantur, cum aliena iuventa pro ſuis ementiri nequeant, aliis quoque hanc, quam inde conſequuntur, gloriam detrahere non erubeſcunt; & hinc non immerito ab *Henric. Salmuth. in Notis ad Pancirell. Tit. XII.* comparantur *Gryphis Indicis*, *meretriculæque* illi, quæ nec ſibi, nec collitiganti mulieri ſalvum volebat filium, 1. Reg. III. *Tertio* quoque ad ſententiarum varietatem multum contribuiſſe videtur *veritatis ipſius ignoratio*. Multos enim deceptos fuiſſe à rumore vulgaris famæ, facile cum celeb. *Beclero* credimus, quorum error poſtmodum errorem traxit ulterius, qui cum progreſſu temporis radices in animis hominum egit, atque incrementa ſumſit. Alias denique, præter adductas, ſuppeditat cauſas modo laudatus Dn. *Beclerus loc. cit. p. 329.* *rei* nimirum *difficultatem*: quod dubiæ arduæque fuerit inveſtigationis: *quodque aliis voluntas probandi, ut alieno loco, aliis tempus laborioſe conquirendi probationes defuerit: quosdam vero argumentorum inopia aut deſperatio ad alia pravertì juſſerit, &c.*

X. Conſideratis itaque diſſenſus hujus cauſis, conſiderandæ quoque nunc forent ſin-

gulæ

gulæ Scriptorum ſententiæ, quos videlicet unaquæque & quales habeat autores; quibus nitatur argumentis & rationibus, num firmis, an vero invalidis? quid circa illam ab aliis in contrarium proferatur, & quomodo à Scriptoribus majori fide dignis rejiciatur? & quæ ſunt alia, quibus probe examinatis vera eluceſcet facile ſententia. Verum cum id longe prolixioris ſit ambitus, quam ut paucis his pagellis exponi poſſit, peculiari quodam inſtituto, ſi vitam viresque indulſerit Deus, talia hæc declaranda dabimus. Hic vero breviſſimis tantummodo quædam de illis er diſſeramus; ut demum conſtet, quis verus fuerit inventor, quove loco ac tempore hoc inventum fuerit excogitatum.

XI. Præter Germanos proinde reliquas Nationes omnes ab hac inventionis laude excludi poſſe ac debere, merito exiſtimamus. Quæ enim in contrarium à quibusdam proferuntur de *Sinenſibus*, *Italis*, *Gallis*, *Batavis*, ita certe comparata ſunt, ut in aſſenſum aliquem vix rapiant, qui probe accurateque omnia examinaverit. Namque ſi dicendum, quod res eſt, primum non amore veritatis commoti, ſed potius, quod §. XI. diximus, aut ambitione inflati, aut invidia ſtimulati, aut errore quodam decepti, ab hac noſtra ſententia diſcedunt; id quod una mente omnes affirmant, quos in refutandis his opinionibus occupatos cernimus. Deinde quoque à

ne-

nemine hactenus ſententiarum iſtiusmodi Patrono demonſtratum fuit, quod omnino tamen demonſtrari debuiſſet, Germanos non eſſe Typographiæ inventores: tantum enim abeſt, ut invalidis ſuis infirmisque argumentis quicquam contra Germanos efficiant, ut potius ſuppeditent occaſionem, noſtram magis magisque corroborandi ſententiam, ſuas vero opiniones refutandi ac deſtruendi; atque hoc etiam ſolide factum à Scriptoribus noſtris ſatis jam tum conſtat, & innoteſcet ulterius ex ſubſequentibus.

XII. His namque generatim præmiſſis, paucula quædam de ſingulis ſpeciatim annotabimus. Et primo quidem de *Sinenſibus* negamus ſtatim, noſtram ab ipſis *Typographiam* ſuam traxiſſe originem. Licet enim largiamur facile, artem inventionemque, quam habent, ipſis eſſe propriam, ab eisque uſurpatam diu ante, quam noſtra fuerit inventa; exinde tamen evinci non poteſt, *Germanos* ſuam ipſis debere Typographiam; quod contra *Paulum Iovium*, *Ioh. Conſalvum Mendozam*, *Guid. Pancirollum*, aliosque, huic opinioni addictos multis rationibus probe obſervat *Henr. Salmuth. in Notis ad Panciroll.* Deinde vero noſtram maxime ab eorum diſcrepare quis ignorat? Ingens enim inter *Germanorum* & *Sinenſium* Typographiam datur diſcrimen, quod annotatum vide ap. *Mich. Maierum*, aliosque. Accedit, quod hujus ſenten-

tentiæ autores ſibimet-ipſis paſſim contradicant, quorum loca pugnantia *Thom. Lanſius* collegit *in Orat. pro Germ.*

XIII. Eodem fundamento nituntur & illi, qui *Italis*, itemque *Gallis*, inventionem adſcribunt, ſiquidem & hæ Nationes, Inventores Typographiæ ſalutari nequeunt. De *Gallis* enim res ita eſt in promtu, ut diſceptatione ulteriori non egeat; namque *Antonii Campani* falſa de Typographiæ inventione ſententia jam dudum eſt exploſa, vid. *Majerus in vero Germ. invento.* De Italis vero cognitum perſpectumque ſatis eſt ex *Thom. Garzoni* amphitheatro univerſali, *Mylai* conſilio Hiſtoriæ Univerſitatis ſcribendi, aliisque *Italorum* ſcriptis, quod ſibi vendicare inventionem hanc plane non deſiderent. Et quanquam *Pomponius Lætus* eosdem exinde evehendos cupide laboret, præclare tamen eum confutavit *Peutingerus in Antiquitatibus Germ.*

XIV. Sed quid nunc dicendum de *Batavis*? Numne illis etiam denegari poteſt inventio? Nonne *Hadrianus Iunius*, itemque *Bertius*, & alii, multis comprobare argumentis videntur, *Laur. Io. Coſterum, Harlemenſem*, primum Typographiæ fuiſſe inventorem? Et quis ignorat, hodie adhuc in foro *Harlemenſi* ad domus *Coſteriana* faſtigium hanc legi inſcriptionem?

Tot eevwige Memorie de Druckerye,
Konſte aller Konſten Bewaerſterſe,
Is hier eerſtmaal gevonden ontrent het Jaar
clↃ cccc xl.

Re-

Reſpondemus, ita quidem eſt, quod manibus quaſi pedibusque enixe omnia faciant, ut hominibus perſuadeant, ſe primos Typographiæ eſſe inventores; aſt enim vero quibus argumentis id ipſum comprobant? Qui *Hadriani Junii*, itemque *Bertii*, aliorumque verba probe examinaverit, intelligit facile, ſine fundamento ſufficienti talia ab ipſis fuiſſe prolata, ut accurate demonſtratum dedit *Mich. Majerus*, quem Virum hoc loco inſtar omnium laudatum volumus: conferri cum eo poteſt *Jubilaeum Typographorum Lipſienſium*, itemque *Henr. Salmuthus* l. c.

XV. Remotis itaque ea, qua fieri potuit, brevitate his ſententiis, remanet tandem illis hæc inventionis gloria, quibus unanimi omnium conſenſu ſemper fuit aſſignata, h. e. *Germanis ſolis*. Namque hoc ipſum non uno vel altero, ſed quamplurimis doctorum Virorum teſtimoniis, neque teſtimoniis ſolum, ſed variis quoque rationibus ac momentis confirmari poteſt, quæ apud citatos videri poſſunt autores. Et quanquam adhuc diſceptetur de primo inventore inventionisque loco, an ſcilicet *Jo. Guttenbergius*, an vero alius extiterit? item, num *Argentinæ*, an vero *Moguntiæ* primum ſit inventa? totam tamen litem componi poſſe facile ex *Annalibus Argentoratenſium*, cum *inſigni Theologo*, *D. Ioh. Schmidio*, *Coleb. Buchero*, *aliisque* non poſtremæ notæ Scriptoribus arbitramur; quorum ſumma

huc redit: quod primus Auctor fuerit *Joh. Mentelinus*, civis *Argentoratenſis*. Hic enim A. MCCCCXL. artem hanc in Patria excogitaverat; cum vero perfidus ejusdem famulus inventum hoc, quod à *Mentelino* tanquam myſterium occultum tenebatur, *Io. Guttenbergio*, Viro equeſtri loco oriundo, detexiſſet, contulerunt ſeſe *Moguntiam*, ubi Typographiam ſibi comparabat *Guttenbergius*, eamque palam exercere non dubitabat; quo factum nobis videtur, ut quamplurimi Scriptores *Guttenbergium*, auctorem primum, *Moguntiam* vero *inventionis locum* fuiſſe, affirment.

XVI. Sed pergimus ad *Cauſam Materialem*, quam triplicem habemus; aliam *ex qua*, ſive rem conſtituentem; aliam *in qua*, ſive ſubjectum; & aliam *circa quam*, ſive objectum. Ad *materiam Typographia ex qua* referenda veniunt inſtrumenta omnia ac ſingula Typographica, quæ, ceu partes totum integrale conſtituunt, commodeque diſtingui poſſunt *in magis neceſſaria*, quibus ſcilicet ſublatis, effectus fieri nequeat; & *minus neceſſaria*, ſine quibus tamen actio fieri & aliqualis etiam effectus produci queat. Ad *priora* ſpectat (1) *Typus literarum*, qui non unius eſt generis, ſed maximopere variat non ſolum pro diverſitate linguarum, ut alius ſit Germanicus, quem vocant *Fractura*; alius Latinus, qui duplicis eſt generis, vel *Antiquus*, vel *Curſivus*; alius Græcus, Hebraicus, &c. ſed etiam pro diverſitate coni,

ni; ſive pro diverſa ſtyli & prominentis notæ altitudine; ubi dantur *groſſe und kleine* Verſalia; deinde *Miſſal*, *Canon*, *Roman*, *Text*, *Paragon*, *Tertia*, *Mittel*, *Cicero*, *Corpus*, *Petit*, &c. quæ typorum appellationes technicæ omnium linguarum characteribus applicant Typographi, hinc in Germanicis habent: *Miſſal-Fractur*, *Canon-Fractur*, & ſic porro. In Latinis: Typum Antiquum, vel Curſivum, ut: *Canon*-Antiqua, *Canon* Curſiv, *Roman*-Antiqua, *Roman*-Curſiv, &c. Sic quoque in Græcis, Hebraicis, & aliis linguis Orientalibus: *Tertia-Griechiſch*, *Mittel-Griechiſch*, & ſic ulterius. Cæterum ex quanam inprimis materia conſtet, & quomodo conficiatur? partim ſuperius in evolutione Nominis diximus, partim videri poteſt *Lex. Græcum Baſil.* aliique hujus rei Scriptores. (2) *Atramentum impreſſorium*, quod peculiari arte, ex fuligine oleoque lini conficitur, de quo vide, præter alios, *Petrum Mariam Canepàrium* in tractatu de *Atramentis cujuscunque generis*; qui & antiquorum & recentiorum Typographorum atramentum fuſe deſcripſit. (3) *Prelum*, cui literarum typi, dicto atramento illiti, ſubjiciuntur, chartæque ſuperimpoſitæ apprimuntur. *Ad poſteriora* referenda ſunt reliqua omnia, quæ in officinis Typographicis reperiuntur, quibusque carere nequit omnibus partibus abſoluta ac perfecta Typographia, e. g Loculamenta literarum, capſulis variis diſtincta, cum fulcris

cris ſuis, *die Schrifft-Käſten und ihre Geſtelle*, margines ferrei, eorumque cochleæ, quibus ex literis compoſitæ formæ, ut vocantur, coarctantur, *die Form-Ramen mit ihren Schrauben*, gnomon, ſeu norma linearis, juxta quam literæ ſingulæ in verſus componuntur, *den Winckelhaken*, it. Tabulam compoſitoriam, *Form-Bret*, Columnas, *die Stege*, quæ vel intercolumnia, *Mittel-Stege*, vel columnæ transverſæ, *Creutz-Stege*, porro, pilæ tinctoriæ, *die Farbe-Ballen*. &c.

XVII. *Materia* Typographiæ *in qua*, ſ. ſubjectum, eſt officina ipſa; in qua omnia hæc §. præcedenti commemorata conſervantur. Quodſi vero artem abſtracte conſideratam ſpectes, ut eſt habitus animo inhærens, tunc ſubjectum eſſe ipſos Typographos nemo facile ignorat, quorum geminam hodie habemus Claſſem, alteram conſtituunt Typothetæ ſ. compoſitores, *die Setzer*, alteram impreſſores, *die Drucker*, utrorumque officium ex §. ſequenti conſtabit. *Materia* denique *circa quam, ſive objectum*, eſt omne id *primario*, quod luci exponendum publicæ, perque univerſum terrarum orbem divulgandum, quodque uno verbo Typographis *Exemplar* audit; *ſecundario* v. & *charta* objectum conſtituere poteſt, ſiquidem circa eandem inprimis verſantur impreſſores; ſicuti circa *Exemplar* præcipue typothetæ ſunt occupati, ut Typum juxta illud deſideratum exhibeant.

XVIII.

XVIII. Veniendum nunc ad *Cauſam Formalem*, & ad ipſam rei Typographicæ operationem & adminiſtrationem. Ubi fuſiſſime deſcribendum eſſet officium & typothetarum, & impreſſorum in applicandis Typographiæ inſtrumentis; dici etiam prolixe poſſet, qua ratione ſibimet invicem cuncta eleganter inſerviant; ſed, cum brevitati ſtudendum nobis ſit, unicum allegaſſe Dn. *Boeclerum* hic ſufficiat; qui perſpicue ac nervoſe omnia in pauca redegit, in *Oratione* ſæpe multumque laudata: *Arripiuntur*, inquit, *celerrima typothetæ manu, è capſulis, quibus diſcreta ſunt, literulæ: coaleſcunt in voces, dividuntur ſpatiis, terminantur verſibus; quorum ſinguli contigue ſibi invicem accreſcentes, ubi columnam, ut hodie loquuntur, ſive modum, quem facies paginæ habitura eſt, expleverunt, colligantur; donec diviſo locis idoneis numero columnarum, formas, quas vocant, clauſtro quodam ferreo, tanquam munimento circumpoſito, arcte coactas, prelum chartæ ſuperimpoſitæ imprimit. Ita quæ in formis ſiniſtra, in chartis dextra apparent: quæ in formis atramento, peculiari arte confecto, non colorata magis, quam obſcurata erant, in niveo chartæ æquore, liquido ordinata ac diſtincta lucent & interlucent, &c.*

XIX. Denique *ad Finem Typographiæ* devolvimur; qui vel *ultimus*, & quidem tum *ſimpliciter talis*, gloria nimirum Dei, ad quam ſemper reſpiciendum. *Quodcunque enim*, inquit idem Dn. *Boeclerus, laborari, perfici, & adornari hujus ar-*

tis beneficio curavit Deus, illud autoris gloria ſervare debuit. Cui ſoli ſi ſtudeant homines, ſaluti ſuæ ſtudeant utique, quæ extra autoris gloriam nec quæri, nec inveniri poteſt. Tum *ſecundum quid talis,* hominum nimirum ſalus atque emolumentum. Vel *Intermedius*, qui pro intentione variat agentis. Ad hos autem *Fines* multum facere Typographiam omnes hujus artis Scriptores, imo ipſa rerum magiſtra Experientia ſatis ſuperque teſtatur.

XX. Sed de cauſis hactenus; nunc videamus, quænam ex illis fluat *Deſcriptio.* Prolixior prodiret talis: *Typographia eſt ſingulare quoddam artificium, Seculo XV. à Germanis divino munere excogitatum, conſtans quam plurimis typis, ſive characteribus æneis, quibus legitime à Typotheta, juxta Exemplar autographum, compoſitis, preloque ſubjectis; ope deinde pilarum atramento peculiari ab impreſſore illitis, & chartis ſuperimpoſitis, ſingulari quadam facilitate ac celeritate imprimitur ad Numinis divini gloriam, hominumque commodum ac ſalutem.* Paullo brevius ſic poſſet concipi: *Typographia eſt novum ſcribendi genus, ultimis temporibus inventum, ubi non calamo, ſed typis ærei, atramentoque peculiari arte confecto, beneficio preli, ſcribitur celerrime.* Quæ *Deſcriptiones* ex hactenus expoſitis ſine ulteriori explicatione facile intelliguntur.

XXI. His ita expoſitis, nil reſtat amplius, quam ut paucis *Adjuncta* etiam Typographiæ ſubjiciamus; inter quæ primum locum obtinet *maxima ejusdem dignitas atque præſtantia*, quæ

vel

vel ex eo innoteſcit, quod Typographia longo intervallo cunctas poſt ſe manuarias relinquat artes; quippe per eam cæteras omnes aut conſervatas habemus aut propagatas. Et quis neſcit, propter dignitatem cum Sole ſæpius eandem comparari? *Inventum hoc*, inquit Majerus, *totum illuſtravit Orbem, ut Sol terrenus, nec ſolum terram ditavit, ſed animos quoque hominum inſtruxit diſciplinis & artibus, tabulamque mentis nudam notitiis & axiomatibus.* Alterum deinde Adjunctum eſt *ſumma utilitas*; quæ certe tanta, ut verbis exprimi à nemine ſatis poſſit: non enim ſolum corporis, ſed animæ quoque ſalutem per eam ſcimus promotam. Quis namque ignorat, quantum ad Verbi divini luminisque Evangelici propagationem conſervationemque contulerit? & cui ignotum eſſe poteſt, quantum ultimis hiſce ſeculis literæ floruerint, quantaque hac arte incrementa cœperint, imo quantum denique publicis in rebus atque privatis, forenſibus ac domeſticis adjumentum attulerit mortalibus? Adjungitur tandem ipſi quoque *celeritas atque facilitas.* Tantum enim unius diei ſpacio ab uno homine imprimitur, quantum vix integro anno à pluribus ſcribi poteſt; quam celeritatem *Cardanus* admirans ſcribit: *Non facile dijudicari poteſt, num in tanta facilitate ac celeritate pulchritudo? an vero in tanta pulchritudine celeritas & facilitas admirabilior ſit?*

XXII. Atque hæc de *Typographia* breviter dicta ſufficiant. Multa quidem adhuc per totam Diſſertationem deſiderari videbuntur, e. g. quomodo & qua occaſione Typographia ſit inventa? quemnam librum primo impreſſum habeat poſteritas? quantum hæc ars cum cultoribus ſuis ab Imperatoribus, Regibus, Principibus, aliisque ſuperioris conditionis hominibus fuerit æſtimata? qua ratione per Europam totam propagata? Num ſemper & ubique typus fuerit æneus, an vero alibi, ut in *Batavia*, detur argenteus? quod vulgo imperiti credunt. &c. Sed hæc aliaque plura declarabimus impoſterum, ſi Deo & Superioribus annuentibus paulo ſpecialius circa Typographiam verſaturi ſumus.

SOLI DEO GLORIA!

C. LVDOV. THIBOVST,

Eruditiſſimis Regiæ Scientiarum Academiæ Sociis, ut in ſuam Societatem *Artem Typorum* cooptent. *

Cum ſingularem bonarum artium amorem profiteamini, VIRI DOCTISSIMI,

* Prodiit hoc opuſculum Pariſ. 1699. 4. & recuſum eſt in *Io. Georgii Eccardi* Excerptis menſtruis (*Monatlichen Auszug*) An. 1700. m. April. p. 142-153.

nati, ſcientiarumque omnium Patroni illuſtres exſtatis, non aliud, quam veſtrum, me decet ambire patrocinium, quo in artem typorum debitus honor redundet. Specimen igitur illius tam eximiæ artis veſtris auſpiciis carmine edere conabor, ego ea à pueritia mea inſtitutus, ſingulasque ejus partes dilucide enumerabo, quomodo typi naſcantur, quænam ſit illorum conflandorum ratio, quomodo concinnitas illis concilietur, quis labor in impreſſione ſit adhibendus. Illud autem aggredior eo libentius, quod, poſtquam Univerſitati Pariſienſi, diſciplinarum parenti ac magiſtræ, primitias ſtudiorum meorum in agone ſolemni quindecim abhinc annis conſecravi, ejus comiti ac ſociæ operam meam præſtare nunc debeam. Typorum ope ſcripta eruditorum virorum in lucem eduntur immortalitati conſecranda; ex ea arte oritur doctrinæ propagatio; hæc colit alitque cæteras artes ingenuas ac liberales. Sine ea ad ſupremum illum gloriæ apicem, qua circumfulgetis, Viri illustrissimi, non fuiſſetis promoti, quippe qui abſque ea ingenii veſtri monumenta tam facile non potuiſſetis palam exhibere, exterasque nationes nomine ve-

ſtro implere; ita ut aſſeverare poſſim, illius artis ſplendore reliquas ſcientias florere. Absque typis langueret doctrina, ſqualerent muſæ, ſqalerent literæ, ne quidem potuiſſet hiſtoria Academiæ in ordinem digeri; tanta eſt inter Academiam & typorum artem cognatio. Si in mentem veſtram revocaveritis, quot ex ea præclaras dotes hauſeritis, quanta in illam beneficia contuleritis, quanta ab illa acceperitis, quantam denique illi venuſtatem veſtro labore veſtraque cura comparaveritis, dubium non eſt, quin veſtro cœtui Fuſorem-Typographum-Bibliopolam ſitis electuri; præſertim, EO DVCE NOBILISSIMO, qui præ ſtudio ſuo in typos prelaque novas laminas columellis æneis noſtra ex induſtria (quod antea viſum non erat) ſine funibus ſuſpenſas delineari voluit, ut ſimiles in regio Typographeo conſtruerentur. Interim patiamini, Viri spectatissimi, illud à me Vobis offerri obſervantiæ meæ ac venerationis monumentum, qui ſum

Vobis devotiſſimus
C. L. THIBOVST.

RE-

REGIÆ SCIENTIARUM ACADEMIÆ,
ut *Cœtui Academico*
Fuſor-Typographus-Bibliopola,
eligatur,
CARMEN.

Quid dum magnifico *Lodovicus* munere donat
Ingenuas artes; dum Turba Academica Magni
Certatim æterno Regis famulatur honori,
Venturis illum properans oſtendere ſeclis;
Nunc etiam jacet ars non contemnenda typorum,
Nulla laude vigens? veniunt oblivia preli,
Eximia cujus compage typographus utens,
Grandia doctorum reſerat monumenta virorum?
Ergo Tibi has artes, hæc munia, Regie cœtus,
Noſtris tu faveas cœptis modo, carmine dicam.
Ecce a) *LIQVATOR* adeſt, en crebris ignibus ardet
Ejus materies; præbet b) *cochleare*, c) *catillum*,
Et d) *formas*, queis mixto ex ære fideliter omnes

Con-

a) Fondeur de caracteres.

b) Cuillier de fer, contenant ce qu'il faut de matiere pour chaque lettre, on ne fond, q'une lettre à la fois.

c) Baſſin de fonte, ou la matiere eſt fondue.

d) Mou-

Conflat litterulas; hic paret ſponte peritis,
Sive latina velint conſcribere, græcave dicta;
Sive ſuam exoptent Hebræâ dicere mentem
Linguâ, ſeu cupiant germanica verba referre,
Cunctas ille ſua fabricabitur arte figuras.
Cernis qua fiat cum dexteritate character.
Singulus e) *archetypo*, quod format ſplendida ſigna,
Cum mollis fuerit ſolers induſtria ſcalpri.
Illum opus eſt fuſi digito reſecare metalli,
Quod ſupereſt, f) ferulisque typos componere læves,
Ut queat exæquans illos g) *runcina* parare.
Sed ſolet eſſe gravis nimiis ardoribus æſtus.
TVRBA PERITA, vide, quænam ſint munera ſtantis

h] COM-

d) Moules de fer, au bout des quels on attache la matrice, ſur la quelle tombe la matiere jettée avec la cuillier par le trou d'en haut.

e) la matrice eſt un morceau de cuivre, dans lequel on a frapé la lettre gravée au bout d'un poinçon, & qui forme le caractere.

f) Compoſitoires, ou Inſtrumens de bois etroits, ayant une entaille, ſur laquelle on range les lettres, apres en avoir rompu le jet ou ſuperflu de la fonte, & les avoir frotées ſur une meule.

g) Rabot, qui pour rendre egales les lettres, qui sont renverſées à longue ligne dans le juſtifieur, ou entre deux jumelles, qui les ſerrent, forme comme un petit canal à toute la ligne au pied de la lettre.

h) COMPOSITORIS, habet diviſas ordine i) *capſa*
Quasque notas; ſcriptorum imitabitur arte tenorem.
Mirare hunc ſcite propriis ſua ſigna legentem
E k) *loculis*, quæ ut mox reddant exempla, reponit
Sub l) *ferulam*, ſpatiis disjungens ſingula verba.
Linea non debet reliquis oblongior eſſe,
Haud etenim poſſet conſtringi pagina fune.
Expecta donec fuerit compoſta tabella,
Ille miniſterium peragens, in marmore lævi
Imponit tabulam diſponens ordine cuncta,
Verborum ut ſeriem ſervet replicata papyrus,
Ligna locat; m) cuneis illam conabitur arcte
In

h) *Compoſiteur*, qui etant debout, prend les lettres dans les caſſetins ſuivant ſa copie.

i) Caſſe, eſpece de tiroir de bois, divisé par quarreaux, qui contient les lettres.

k) Caſſetins en quarreaux, ou eſt chaque lettre.

l) Compoſitoire, inſtrument du fer, ayant un rebord, ſur lequel on arrange les mots; il rend les lignes d'une page toujours egales, afin qu'on puiſſe lier la page dans la gallée, qui eſt un quarré de bois creux, ayant une couliſſe; & on diminue ou on augmente la longueur de ce rebord, ſuivant celle qu'on veut donner à la ligne.

m) Coins, avec lesquels on ſerre la forme, qui ſuivant

In quadro denſare iteratis ictibus; ulla
Litera ne recidat, tentabit; deinde levabit.
Fit primum Specimen; corrector menda peritus
Expungit, calamo ſignans in margine chartæ,
Ut tenui retrahantur acu de corpore formæ.
Jam ſpectare juvat ſubſtratam marmore prælî
Hanc Tabulam; apparent mira inſtrumenta prementis,
n) *Lamina*, quam noſtra ſuſpendimus arte *columnis*.
Reſpice roboream o) *compagem*, p) *tympana*, q) *clathros*,

Et

vant l'ordre du diſcours eſt impoſée ſur un marbre uni, garnie de ſes bois, & d'un chaſſis de fer. L'ouvrier ſonde ou ſouleve la forme, pour voir, ſi rien ne veut tomber, avant qu'il la leve; & quand les fautes ſont marquées dans la premiere epreuve, que l'on fait, il les retire avec un pointe, & met en place les lettres, qu'il faut.

n) *Platine* ou plaque quarrée, qui baiſſe ſur les tympanes & ſur la forme. Elle eſt attachée ordinairement avec des cordes, mais icy elle eſt ſuſpendue avec quatre colomnes d'airain.

o) les jumelles & tout le bois de la preſſe.

p) deux tympans ou cadées de bois, bouchés d'une peau de parchemin, & garnis de blanchets ou etoffe. Sur le grand tympan il y a deux pointes attachées, dont on ſe ſert, pour marger le papier, & qui

Et r) *funes*, s) *cochleaque*; t) *manubria*, cerne
u) *palangam*,
Donec x) *Chalcographus* y) *quadri* cum forfice
chartam
Reſcindit, ne ſint quædam mordentia ſigna.
Hic capulo ſumit z) *folles* de vellere plenos
Pel-

qui font deux trous à la feuille, dans lesquels on remet le papier, lors qu'on le retire de l'autre coté, afinque les pages ſe repondent & ſoient de regiſtre.

q) friſquete ou chasſis de fer bouché d'une carte qu' on taille avec des ciſeaux, ſuivant les pages de la forme, de peur que rien ne morde & ne barbouille. Ce Chaſſis tient au grand Tympan, par deux brochettes & deux couplets.

r) cordes au Vaches attachées au coffre de bois, dans lequel eſt enchaſſé le marbre & au derriere de la preſſe.

s) la vis de l'arbre de fer.

t) Manivelle, qu'on tourne pour faire avancer le train ſous la platine, & le retirer de deſſous, au moyen d'un rouleau, dans lequel paſſe une corde, qui eſt attachée au coffre & de l'autre bout au chevalet au bois, qui ſupporte les Tympans.

u) Rouleau, dans lequel eſt paſſée la Manivelle, & ſur lequel tourne la corde & coule tout le Train.

x) Imprimeur. y) vid. lit. q.

z) Balles, eſpece d'entonnoirs de bois, qui ont une poignée, desquels le vuide eſt garni de laine, couverte de cuirs clovez au bois. L'Ouvrier les remue,
l'une

Pellibus impacto, quos tingit utroſque colore,
Et movet hinc illinc, vi multa terque quaterq;
Immotam formam haud fluido inficit atramento.
Tenditur interea molli madefacta papyrus,
a) *Membrana* exiguis remanet confixa duabus
Cuſpidibus; confecta è pannis b) tympana volvens
Preli opifex, ducit ſub lamnam; c) vecte retracto
Bis premit; ecce refert charta hæc revoluta typorum
Effigiem, quorum ſervat ſignata figuram.
Plura brevis ſpatio ſic verba typographus horæ
Edit, quam multis poſſet dare ſcriba diebus.
Namque una videas opera ter mille gemellos
Excudi ſimiles īsdem conatibus artis.
Cum certum numerum foliorum forma notavit,
Tollitur hæc, adverſa ſequens ſubſternitur, atque
Sub prelo aptatur; reliquas ne pagina partis

Al-

l'une ſur l'autre pour diſtribuer l'encre, qu'il a pris avec,& dont il touche la forme par pluſieurs coups.

a) & b) vid. lit. p.

c) Barreau de fer courbé paſſé dans l'arbre, & que l'ouvrier tire deux fois, pour imprimer un coté de la feuille de papier, en faiſant baiſſer la Platine.

Alterius quædam ſuperet, converſa d) *foramen*
Charta ſubit geminum. Series redit ipſa laboris.
At ſi tantus amor quid proſit ſcire e) *labellum*,
In quo ſtrata jacent nigrantia ſigna liquore,
Jam quæ ferveſcens f) *lixivia* fertur aheno,
His infundetur; g) *ſcopis* cum terſa micabunt,
Laxantur cunei, fruſtratim verba prehendit,
Quæ dextra in proprios loculos diviſa remittat
Compoſitor; vacuas hic cum repleverit h) *arcas*,
Primum iterabit opus ſtans indefeſſus agendo.
Cernitur inde i) *lacus* fontana limpidus unda,
Chalcographus ſcapos omnes hac maceratudos,

d) vid. lit. p.

e) Baquet, ou on lave & nettoye la forme.

f) Leſſive, qu'on fait bouillir dans un chaudron, & dont on ſe ſert pour laver la forme.

g) On ſe ſert de Broſſes pour broſſer la lettre, afin que quand elle eſt nette, le Compoſiteur deſſerre la Forme, pour remettre ou diſtribuer les lettres dans les Caſſetins.

h) quand la caſſe eſt remplie de lettres, le Compoſiteur recommence à compoſer, ſuivant ſa copie.

i) Baquet, plein d'eau, dans laquelle on trempe les mains de papier pluſieurs feuilles à la fois, qu'on couvre pour les mettre en tas.

Expandens donec fiat numeroſus acervus.
Illic conſpicias ſuſpenſa k) *ſacomata* fune,
Quæ demiſſa premant nimio præ pondere chartas
Aſſere contectas; gravitant, dum tota madeſeat
Congeries; non ſignatur bene ſicca papyrus.
Hic labor eſt noſter, ſunt hæc miracla typorum,
Queîs nihil utilius videt aut pretioſius orbis,
Vixque aliquid melius poſſunt dare ſecla futura.
  O Tu, quæ ſervas, ACADEMIA, dona *Minervæ*;
Quæ pretiis animos invitas, digna laborum
Præmia concedens; *quas prima Moguntia fertur*
Inveniſſe artes, partum tueantur honorem,
Te duce, jam facile eſt; ne dedigneris alumnas;
Perge triumphali meritorum tempora lauro
Cingere; perge tuis virtutem extendere factis,
O *Cœtus facunde*; tuæ pars maxima laudis,
In gremio refovere artes artiſque peritos.
Plura quidem Tu illis, illæ Tibi plurima debent.

Ar-

k) Poids ſuſpendus avec une corde, qu'on deſcend ſur le papier trempé & couvert d'un ais, afin que l'eau s'imbibant par tout, le papier devienne egalement mollet.

Artibus hoc debes, claro quod nomine jam nunc
Docta per ora virûm volitas, quod plenus abundas
Palladis innumeris opibus. Tu perficis artes,
Tu renovando polis obſcura nocte ſepulta,
Atque ſuis numeris facis ut cumulata colantur.
Egregiam librorum artem mercede perenni
Si donare velis, *o doctorum inclute cœtus*,
Unum à Te ſumi è multis par eſſe videtur,
Qui ſit *Chalcographus - Conflator - Bibliopola*,
(Nam perit ars, hujus partem ſi demſeris unam,)
Ut nova cum quiſquam diuturno inventa labore
Confirmare volet, preli non munia deſint,
Utque typis detur dudum quæſita venuſtas.
Non etenim Tibi ſunt tantum mittenda per orbem
Biblia, non tantum externa regione petenda.
O quam felicem, ſi me digneris amore
Tam grato! ſola hæc voti mihi ſumma manebit

C. *Ludovicu Thibouſt*,
Univerſitatis Pariſienſis Fuſori-
Typographo-Bibliopolæ.

DISSERTATIO
de
Inventione præſtantiſſimæ artis Typographicæ in Germania,
Anno ejus Iobelæo quinto imminente,
breviter & ſolide conſcripta
à
WILHELMO ERNESTO TENTZELIO,
Principum Saxoniæ Hiſtoriographo.
Gothæ, Typis *Jacobi Mævii*, anno 1700. 12.
è lingua vernacula illam latine reddidit LVDOV. KLEFEKERVS, Hamburgenſis, Gymnaſii patrii civis præſtantiſſimus.

A. & Ω.

*, 3 In Germania noſtra æque ac finitimis regionibus nunc ab omnibus fere cujusque conditionis hominibus hæc agitatur quæſtio, utrum huic ſeculo decimo ſeptimo exeunti annus, quem agimus, nonageſimus nonus, an vero imminens centeſimus finem imponat. Quisque pro captu ſuo hac de re judicium fert, plures tamen reperiuntur, qui annum nonageſimum nonum, quam qui centeſimum, ſeculi hujus extremum conſtituant. Hi vero centum annos integros ſeculum complentes minus recte numerare, & annum jobelæum cum primo imminentis ſeculi anno confundere videntur. Seculum enim

enim *non centum annis inchoatis, ſed completis* abſolvi, inter omnes conſtat. Quamvis igitur illis, qui initium numerandi non à 1. ſed à 0 faciendum eſſe & vehementer urgent, & aliis perſuadere cupiunt, id concedere velimus, largiri tamen nobis eos viciſſim oportebit, ad ſeculum complendum centum integros annos requiri. Quemadmodum enim primus ſeculi annus non prius eſt confectus & abſolutus, quam trecentis & ſexaginta quinque diebus, cum tot horis minutisque, quot mathematici numerant, præterlapſis; & quemadmodum decem anni non prius ſunt completi, quam circumactis novem annis & excipientibus illos trecentis & ſexaginta quinque diebus cum horis aliquot atque minutis; ita ſeculum non prius pro ſeculo integro haberi poteſt, quam annis nonaginta novem atque trecentis & ſexaginta quinque diebus & aliquot horis minutisque finitis. Itaque, uti is falſo triginta annos natus traditur, qui tantum viginti novem annos ſeu vicies novies trecentos & ſexaginta quinque dies cum horis aliquot ac minutis vixit, quia plenus adhuc annus reliquis eſt addendus; ita longe à veritate aberrant omnes, qui ſeculi extremum annum nonageſimum nonum putant, cum iſtorum annorum ſpatium tantum nonagies novies trecentos & ſexaginta quinq; dies cum aliquot horis ac minutis conficiat, atque adeo proxime ſequentem annum his

adhuc addi debere, facile patet. Id quod erat demonſtrandum.

Alii opponunt, æram vulgarem à *Dionyſio Exiguo* inventam hodieque communi uſu receptam integro anno à vero nati Chriſti tempore aberrare. Affirmant enim Chriſtum natum eſſe anno *Auguſtei* imperii quadrageſimo ſecundo, Romæ conditæ ſeptingenteſimo quinquageſimo ſecundo, Periodique Julianæ anno 4712. *Dionyſium* vero annum ab U. C. 753. numero primo notaſſe ſemperque annos completos computaſſe, ita quidem ut primo anno jam finito ipſe demum primum, elapſo ſecundo alterum, atque ſic ſequentes omnes numeraverit; nos ergo ſimiliter annos completos computare debere, nec annum præſentem
p.6 pro anno 1699 habendum eſſe, ſed illo in principio anni hujus jam completo annum nunc agi ſeptingenteſimum, huncque ipſum tamdiu 1699 vocari, donec ſeptingenteſimus abſolutus ſit, tum demum hunc numerum uſurpari, atque adeo annum 1701, & ſimul novum ſeculum jam initium capere, ſimulac numero ſeptingenteſimo uti inceperimus, & proinde præſens ſeculum una cum hoc, quem agimus, anno deſinere. *Julius Conradus Rudemannus* in Cogitationibus ſuis de fine præſentis & initio futuri ſeculi cap. I. hunc computandi modum inſtituit, ſed ſumere multa pro conceſſis videtur, in quibus ac-

accuratiores chronologi noſtri plurimum ab eo diſtant. Enimvero, ut res exemplis conſtet, *Noriſius & Pagius* annum nati Chriſti conſtituunt ſeptingenteſimum quadrageſimum nonum ab U. C, quibus, quoniam auctoritate numorum veterum nituntur, & S. Evangeliſtas cum *Ioſepho*, Iudaico hiſtoriographo, quod fieri unquam poſſe multi dubitarunt, ſatis commode conciliant, quid ulla veritatis ſpecie opponi poſſit, equidem non video. Quibus horum ſcripta non ſunt ad manus, illi diarium literarium germanice ſub titulo *Monathliche Unterredungen* editum anni 1691. p. 120. 191. & 1028. evolvant. Iidem auctores annum ab U. C. 754 pariter pro primo æræ Dionyſianæ anno ponunt; quorum ſententiæ *Ioh. Harduinus* in Chronologia Vet. Teſtamenti ſubſcribit. Sequitur itaque, verum diem natalem Chriſti ab illo, quem *Dionyſius* in æra vulgata poſuit, non uno ſed quatuor annis differre. Præterea non ſolum omnes illi, ſed & alii complures ſcriptores luculenter docent, *Dionyſium*, annum cum numeraverit primum, non completum, ſed inchoatum à nato Chriſto intellexiſſe. *Pagius* enim in Diſſertatione hypatica pag. 195. ad annum U. C. 753, *Coſſo Cornelio Lentulo* & L. *Calpurnio Piſone*, Conſulibus, ſcribit: *Natale Chriſti Dionyſianum ſeu vulgare ſub his Conſulibus conſignatur, ideoque anno ſequenti Calendis Ianuariis æra communis ſ. Chriſtiana, qua in poſterum utemur,*

mur, incipit. Quibus ſtatim addit: *Æra Chri-*
p. 8 *ſtiana initium Anno Chriſti primo.* Eundem argu-
mentandi modum ſequutus eſt *Harduinus*: *Ex
illa etiam obſervatione conſectarium eſt, anno iſti nata-
lem Domini recte adſcribi. Ex eo autem Calendis Ja-
nuariis proximis æra Chriſtiana duxit initium ab eo an-
no, qui eſt urbis Romæ DCCLIV.* Ex his facile
apparet, *Dionyſium* octiduum illud à nato
Chriſto ad initium anni Romani, i. e. à die
25 Decembris ad primum diem Januarii non
pro anno completo & integro habuiſſe, ſed id
primo nati Chriſti anno addidiſſe. Confir-
matur hoc uſu vetuſtiſſimo Romanæ eccleſiæ,
quæ ſine dubio *Dionyſii*, qui Romæ vixit, ſen-
tentiam optime & perſpexit & obſervavit.
Paulus Petavius in Diſſertatione de Epocha an-
norum incarnationis Chriſti ſic in hanc rem
ſcribit: *Romani Epocham nativitatem Chriſti habue-
runt, incipiebatque annus à veſperis vigiliæ ipſius na-
tivitatis. Inde vetera Calendaria eccleſiæ Romanæ
natalem Domini primum diem habent, cujusmodi*
p. 9 *optimæ notæ manuſcriptum habemus. Idque ſpecia-
tim indicavit auctor libri, cui nomen eſt memoriale hi-
ſtoriarum; (quem Canonicus quidam Sancti Victoris
Pariſienſis & doctus & diligens circa annum* 1322.
conſcripſit; ſive is Johannes, *cognomento* Pariſien-
ſis *fuerit, ſive alius*) Annos, *inquit*, annota-
bimus ab ipſo die dominicæ nativitatis, ſecun-
dum uſum Romanum anni principium in-
choantes. *Hocque ipſum &* Joh. Lucidus *è
Concilio Conſtantienſi manifeſte comprobat.* Immo
ve-

vetuſtiores teſtes affert *Ioh. Fronto* in Obſervationibus ad Vetus Calendarium Romanum, quod ille quidem intra tempora *Gregorii ſecundi & Gregorii tertii* ab anno 714. ad annum 731. conſcriptum eſſe putat, & pag. 2. hæc obſervat: *Annum eccleſia incipit à Vigilia nativitatis* Hieronymi Comes ſ. Lectionarius, *editionis Pameliana, item ſacramentale* Gregorii Magni, Hugonis Menardi, *&* Ado *in martyrologio ſuo. Certum & id agnoſcit* Rosweydus *in Notis ad Martyrologium* Adonis, *eccleſia epocham eſſe nativitatem Domini. Unde melius omnibus & juxta antiquam conſuetudinem habet hoc noſtrum Kalendarium.* Antiquiſſima igitur Romanæ Eccleſiæ conſuetudo hæc ſemper fuit, ut annum à natali die Chriſti inciperet, adeoque octiduo prius, quam annus civilis die primo Januarii Romæ inchoaretur, ita tamen, ut octiduum illud non anno exeunti, quod hodie fieri ſolet, (qui mos Danicum noſtrum ſcriptorem in errorem induxit) ſed inſequenti adderetur. Et licet *Petavius* addat: *At quamvis à multis ſeculis is uſus fuerit Romana eccleſia, tamen in publicis Actis & reſcriptis Pontificiis fieri ſupputatio notabatur ab Incarnatione Domini*; illud tamen ſcriptorem Hafnienſem nil juvat. Nam ſecundum hunc quoque computandi modum à die 25. Martii, quo Chriſtus conceptus dicitur, ad Januarium iſti novem menſes non perfectum annum reddebant, ſed ad ſequentem annum referebantur. Quod *Harduinus* probe obſervavit, p. 16

vit, dum Chriſtum anno ab U. C. 753. con-
ceptum ſtatuit, & inde epocham novam aſtro-
p. 11 nomicam oriri docet. Quemadmodum igi-
tur multi antiquæ eccleſiæ temporibus credi-
derunt, die 25 Martii, aut, ſecundum Ka-
lendarium Romanum, octavo Kalendarum
Aprilis non ſolùm mundum à Deo conditum,
ſed Chriſtum etiam in utero matris conce-
ptum ac cruci ſuffixum eſſe, ita mirum non
eſt, eos hoc die novum annum eccleſiaſti-
cum celebraſſe, quamvis computatio anni
civilis Romani, à primo die Januarii cœpta, ni-
hil in eo perdiderit, ſed accurata manſerit.
Par erat ratio computandorum annorum Ur-
bis Romæ conditæ. Hæc licet XI. Kal. Ma-
ji, vel die 21 Aprilis exſtructa eſſet, anni ta-
men ab illa condita non, ut civiles, à primo
die Januarii incipiebant, nec ineuntes pro
completis habebantur, quod falſo ſtatuit
auctor noſter, ſed annus v. g. 753. ab U. C.
die 21 Aprilis inchoatus eodem anni ſequen-
tis die abſolvebatur, quamvis hic ſecundum
computum civilem jam die primo Januarii
p. 12 originem habuiſſet. Perinde habebatur
computatio eccleſiaſtica, ſive illa à conce-
ptione, ſive à nativitate Chriſti inciperetur.
Quanquam enim illa à die 25 Martii, hæc
autem à die 25 Decembris numerabatur, an-
nus tamen non prius completus erat, quam
idem iſte dies in Kalendario Romano rediiſ-
ſet, tametſi ſequens annus interea in hoc Ka-

len-

lendario primo Januarii die eſſet inceptus. Hæc qui probe obſervant, Danico illi ſcriptori nunquam ſuffragabuntur, ſed falſas potius computationes ejus ac potiſſimum ſimilitudines & ratiocinationes capite ſecundo ab illo prolatas & male applicatas rejicere facile poterunt. Hanc enim controverſiam diutius agitare instituti noſtri ratio non permittit.

Ad propoſitum noſtrum accedamus potius, probaturi, annum 1700, qui proxime inſtat, licet non pro primo ſeculi decimi octavi, ſed pro decimi ſeptimi ultimo habendus ſit, nihilominus jobelæum eſſe. Multi forſan cogitabunt, non opus eſſe ad id probandum multis argumentis, quia Papa Romanus annum jobelæum jampridem indixerit, quod ex novellis publicis, ut vulgo vocantur, abunde inter omnes conſtat. At reperiuntur, qui in veteri æque ac novo Teſtamento non annum quinquageſimum, ſed quadrageſimum nonum jobelæum fuiſſe volunt. Hos autem, me quidem judice, nemo rectius & ſolidius confutavit, quam *Auguſtus Varenius*, S. Theol. Doctor & Theologus quondam Roſtochienſis, in diſputatione de anno Sabbathico & Jubilæo Iſraelis, an. 1651 habita, ubi n. 20 hanc theſin profert: *Igitur numeranda erant ſeptem ſabbatha annorum, vel ut Chaldæus, ſeptem Schmita, id eſt, ſepties ſeptem ſ. 49. anni, & poſt illos conſecrandus annus quinquageſimus, & ſolenni buccina intimandus in Iſrael ex le-* p. 13

ge

ge de Iubilæo Levit XXV. Quam num 21. breviter ac ſolide probat; *Urgemus textum expreſſum v.* 8. 9. 10. *Quem* Lutherus *optime*: *Ihr ſolt das funffzigſte Jahr heiligen.*, Item: *das funffzigſte Jahr iſt euer Erlaß Jahr. Urgemus intimationem jubilæi, quæ*
p. 14 *fiebat die* 10. *anni quinquageſimi. Urgemus, fruſtra præcepta de non ſeminando nec metendo, item caſus de ſponte natis repeti v.* 11. 12. *ſi neceſſario omnis jubilæus eſſet ſabbathicus ſ.* 49. *annus. Urgemus Analogiam Pentecoſtes cum Iubilæo, item poſitum vocum in lege de ſabbathico feſto pentecoſtali, vid. Deut.* XVI. 9. *Levit.* XXIII. 15. XXV. 3. 4. *& concludimus pro anno quinquageſimo excluſive.* Argumenta hæc paulo curatius explicabo. Primum quidem *Hottingerus* in Diſſertatione de Jubilæo, quæ in Analectis ejus exſtat, pag. 159 maxime urget, idque deſumptum eſt ex Levit. XXV. 8. ſqq. ubi *Lutherus* optime: *Annum* 50. (non 49) *celebratote.* Itemque: *Annus quinquageſimus is eſt, in quo libertatem omnibus regionis incolis edicitote.* Alterum deſumptum eſt ex promulgatione ac publicatione anni jubilæi, facta die 10.
p. 15 menſis ſeptimi anni 50, non vero 49, quod ex ejusd. Capitis v. 9. ſq. apparet. Tertium ex legibus, v. 10. & 11. repetitis, de non ſeminando nec metendo, & de non demetendis, quæ ſponte creſcunt, quibus præceptis nihil opus eſſet, ſi annus jubilæus idem fuiſſet, qui annus quadrageſimus nonus ſabbathicus. Quartum à convenientia feſti Pentecoſtes & anni jobelæi petitur. Feſtum enim Pentecoſtes

ſtes vi mandati divini Levit XXIII. 15. ſq. dilucide expreſſi non die quadrageſimo nono, ſed die poſt oblatos primos frugum manipulos quinquageſimo celebrabatur, & ſicut verba mandati de anno jobelæo eadem ratione proferuntur, ita ex illis evidentiſſime liquet, annum quoque jobelæum non anno 49. ſed 50. poſt finitum proxime præcedentem celebratum fuiſſe. Præterea, cum nos quoque hodie Peetecoſtes feſtum non die quadrageſimo nono, ſed quinquageſimo poſt ſabbathum paſchale celebremus, quis quæſo, hæc ſi perpenderit omnia, dubitabit, annum jobelæum non eſſe quadrageſimum nonum, ſed quinquageſimum? p. 16

Quoniam igitur liquet, annum, qui imminet, milleſimum & ſeptingenteſimum non modo jobelæum, ſed etiam in finem vergentis ſeculi decimi ſeptimi ultimum eſſe; noſtrum erit oſtendere, cur eundem pro quinto jobelæo nobiliſſimæ artis typographicæ habeamus. Sententia noſtra partem *Trithemii* teſtimonio, partem inſcriptionibus, quæ ad calcem nonnullorum librorum antiquiſſimorum leguntur, & deniq; verbis Chronici Colonienſis, ante ducentos annos lingua vernacula Saxoniæ inferioris promulgati, innititur. Ac *Trithemio* quidem, quoniam illa, quæ refert, ex ipſius *Petri Schefferi*, qui fuit *Ioh. Fuſti* vel *Fauſti* gener, ore accepit, ſatis tuto fidem haberi poſſe arbitror. Verba ejus parte 2. Annalium

lium Hirſaugienſium ad annum 1450. hæc
p.17 ſunt: *His temporibus in civitate Moguntina Germania prope Rhenum, & non in Italia, ut quidam falſo ſcripſerunt, inventa & excogitata eſt ars illa mirabilis & prius inaudita imprimendi & characterizandi libros per* Joannem Guttenberger, *civem Moguntinum, qui cum omnem pene ſubſtantiam ſuam pro inventione hujus artis expoſuiſſet, & nimia difficultate laborans, jam in iſto, jam in alio deficeret, jamque prope eſſet, ut deſperatus negotium intermitteret, conſilio tandem & impenſis* Joannis Fuſt, *eque civis Moguntini, rem perfecit incœptam. In primis igitur characteribus litterarum in tabulis ligneis per ordinem ſcriptis, formisque compoſitis Vocabularium,*
p.18 Catholicon *nuncupatum, impreſſerunt, ſed cum iisdem formis nihil aliud potuerunt imprimere, eo quod characteres non fuerunt amovibiles de tabulis, ſed inſculpti, ſicut diximus. Poſt hæc inventis ſucceſſerunt ſubtiliora, inveneruntque modum fundendi formas omnium latini alphabeti literarum, quas ipſi matrices nominabant, ex quibus rurſum aneos ſive ſtanneos characteres fundebant, ad omnem preſſuram ſufficientes, quos prius manibus ſculpebant. Et revera ſicuti ante 30 ferme annos ex ore* Petri Opilionis *de Gernsheim, civis Moguntini, qui gener erat primi artis inventoris, audivi, magnam à primo inventionis ſua tempore hæc ars impreſſoria habuit difficultatem. Impreſſuri namque Biblia, priusquam tertium complerent in opere quaternionem, plusquam 4000 florenorum expoſuerunt.* Petrus *autem memoratus* O-
p.19 pilio, *tunc famulus, poſtea gener, ſicut diximus, inven-*

ventoris primi, Joannis Fuſt, *homo ingenioſus & prudens, faciliorem modum fundendi characteres excogitavit, & artem, ut nunc eſt, complevit. Et hi tres imprimendi modum aliquandiu tenuerunt occultum, quousque per famulos, ſine quorum miniſterio artem ipſam exercere non poterant, divulgatus fuit, in Argentinenſes primo, & paulatim in omnes nationes.* His addit tria Diſticha in artis & inventorum honorem, quorum Hexametri à Pentametris avulſi, & deinde Pentametri ſeorſum, apud *Bergomenſem* autem conjunctim ordine ſuo leguntur. *O felix noſtris* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 309.) Pergit *Trithemius*: *Et hæc de impreſſoria mira ſubtilitate dicta ſufficiant, cujus inventores primi cives Moguntini fuerunt. Habitabant autem primi tres artis impreſſoriæ inventores* Joannes *videlicet* Guttenberger, Joannes Fuſt *&* Petrus Opilio, *gener ejus, Moguntiæ in domo zum Jungen dicta, quæ deinceps usque in præſens impreſſoria nuncupatur.* Quibus optime conveniunt verba, quæ in præfatione *Livii* anno 1505 Moguntiæ germanice excuſi ad Imperatorem Maximilianum habentur, & latine reddita ita ſonant: *In nobiliſſima urbe Moguntia - - - in qua etiam primum admiranda ars typographica à* Johanne Guttenbergio, *homine ingenioſiſſimo, anno Chriſti* 1450 *inventa, & poſtea ſtudio, ſumptu & labore* Johannis Fauſti *&* Petri Schefferi *ibidem correcta ac ad poſteros propagata eſt; atque adeo urbi huic non Germaniæ ſolum, ſed omnis etiam terrarum orbis æternas laudes optimeque promeritas debet, cujus cives atque*

p. 20

p. 21 ſq.

atque incolæ hoc beneficio jure ſuo perfruantur. Clarius adhuc *Petrus Schefferus* in Epilogo, quem excuſo à ſe Compendio *Trithemii* de origine Regum & gentis Francorum ſubjunxit, illa exponit: *Impreſſum & completum eſt præſens &c.*
p.23 (vid. ſupra Part. I. pag. 273.) Addenda ſunt his verba Chronici Colonienſis, quod, anno 1499. lingua vernacula Saxoniæ inferioris editum, mihi quidem videre nondum contigit, ſed cujus latina tantum verba apud *Boxhornium* in hiſtoria univerſali p. 950. ſq. cum germanicis quibusdam fragmentis ex ſcriptoribus de artis typographicæ inventione agentibus reperi. Sententiam autem hujus ſcriptoris, quam contuli cum iis, quæ in Compendio exhibet *Sigismundus à Bircken*, in Speculo honoris Auſtriaci fol. 525. hanc eſſe puto: *Ars hæc typographica nobiliſſima primum in Germania Moguntiæ ad Rhenum inventa eſt. Ac Germanis inſigni utique honori eſt, fuiſſe inter eos, qui ingenio*
p.24 *adeo excellerent. Contigit hoc anno Chriſti* 1440, *à quo tempore usque ad annum Chriſti* 1450 *opera impenſa eſt iis, quæ ad eam artem ſpectabant. Anno Chriſti* 1450, *qui jobelæus fuit, libros typis exprimere cœperunt, quorum primus Biblia fuerunt latina, iisdem typis majusculis expreſſa, quibus nunc Miſſalia imprimuntur. Quamvis vero ars iſta Moguntiæ eo modo, quo nunc uſurpatur, inventa ſit, Batavorum tamen* Donati, *jam antea expreſſi, prima fuerunt hujus artis quaſi ſchemata & ſimulacra, ex quibus principium ejus*
p.25 *eſt depromtum. Exſtitit ſcriptor, cui nomen* Omnibo-

bo-

bonus, *qui in præfatione ad* Quinctilianum *ali-*
isque in libris ſcribit, Gallum quendam, nomine Jo-
hannem (*leg.* Nic.) Jenſſonium, *omnium primo*
hoc artificium inſigne inveniſſe. Is vero manifeſti con-
vincitur erroris ab iis, qui hodie adhuc teſtari poſſunt,
Venetiis jam ante libros typis expreſſos fuiſſe, quam
Johannes (*leg.* Nic.) Jenſſonius *eo venerit, typo-*
graphiamque ſuam inſtruxerit. Primus potius typo-
graphiæ inventor fuit civis Moguntinus, patria Ar-
gentinenſis, vir nobilis Johannes Gudenbergius.
A Moguntia primum ars iſta Coloniam, tum Argentinam,
ac demum Venetias translata eſt. Initium ac pro- p. 26
greſſum ſæpius memoratæ artis mihi retulit Ulricus
Zellius, *Hanovienſis, qui etiam nunc hoc anno* 1499.
typographicam artem Coloniæ exercet, eandemque pri-
mus edidit.

Quodſi hæc teſtimonia cum aliis, quæ *Mallinkrotius* in tractatu de ortu & progreſſu artis typographicæ collegit, paulo curatius perpendantur, quid obſtat, quo minus cum illo ſtatuamus, artem typographicam anno 1440. primum inventam, ſequenti vero decennio perpolitam magis ac emendatam eſſe, anno denique 1450. libros typis, ex ære fuſis, expreſſos primum prodiiſſe.

Quando igitur dedicatio *Livio* germanice reddito præmiſſa, itemque *Jo. Schefferus* typographiam anno 1450 primum inventam eſſe tradunt, de arte jam exculta & promulgata, non vero de primis iiſdemque occultis ejus rudimentis loqui videntur. Colonienſis

 Chro-

Chronici ſcriptor probe hoc diſcrimen obſervat, & *Trithemius* hac late patente locutione utitur: *His temporibus.* p.27 Notum quidem eſt, typographos anno 1640 Lipſiæ, Argentorati, alibique ſolemne jobelæum feſtum celebraſſe, ad prima ſcilicet artis incunabula reſpicientes. Quum vero, quantum ſcire poſſum, an 1690 nemo de recolenda ejus memoria cogitaverit, licet Deo ita ordinante jobelæus annus quinquageſimo quoque redeat anno; æquum bonumque certe erit, ſi anno, qui inſtat, 1700 eodemque jobelæo, jobelæum quoque hujus nobiliſſimæ artis feſtum rite celebretur, quæ pulcherrimæ auroræ inſtar ſplendidiſſimum ſolem repurgatæ Lutheri miniſterio eccleſiæ proxime anteceſſit, eidemque viam paravit.

Nec ſine omine optimo factum videtur, ut ex teſtimonio Scriptoris Annalium Colonienſium primus æneis typis exprimeretur Sacrorum Bibliorum Codex latinus: qui quaſi indicio fuit, hac nova arte divina oracula per omnem terrarum orbem promulgatum iri, uti reapſe contigit, & ab aliis Scriptoribus luculenter eſt oſtenſum.

p.28 ſq. Annalium quoque Colonienſium Scriptoris relationem magis confirmat *Trithemii* teſtimonium, hauſtum ex ore *Petri Schefferi*, qui inter primos typographos locum obtinuit, quanto ſcilicet labore ac ſumptu opus fuerit ad hæc Biblia primum excudenda. Non minus

minus huc ſpectat *Johannis Walchii* relatio in Decade fabularum p. 181. ſq. *Johannem Fauſtum nonnulla exempla Bibliorum à ſe impreſſorum Lutetiam deportaſſe, quæſtum illic ut faceret* &c. usque ad verba: *Argentinam tranſire habuerit neceſſe.* (vid. ſupra Part. I. pag. 179-182.) Hæc quidem omnia magnam veri ſpeciem præ ſe ferunt, ſi poſtremum illud excipias, *Fauſtum* nempe, à Gallis vexatum, Moguntia Argentinam diſceſſiſſe. Hæc enim urbs propior eſt Galliæ, quam Moguntia. Nec eſt cur dubitemus, *Fauſtum* ad finem usque vitæ perſtitiſſe Moguntiæ, cum ejus æque ac *Schefferi* nomen in calce librorum ab ipſis excuſorum usque ad annum circiter 1468 reperiamus, quæ ſingula hic excutere mihi non vacat. Multo minus in me ſuſcipio, in- p.30
ventorem hujus artis primum ac inventionis locum accurate & dilucide indicare; liceat modo mihi ſententiam meam exponere, ac benevolo Lectori ulterioris disquiſitionis occaſionem præbere.

Obſervamus itaque præter cetera, Batavos hodiernos fere omnes *Laurentio Kuſtero*, Harlemenſi, Argentinenſes *Johanni Mentelino* ſuo, & Moguntinos *Fauſto* inventionis hujus gloriam omnino tribuere. Qui nullo partium ſtudio abrepti judicium hac de re ferre voluerint, illi vetuſtiſſimos ſcriptores, qui à medio ſeculo XV. usque ad ejus exitum vixerunt, conſulere debent. Batavi quidem

non prorſus ab inventionis hujus gloria excludendi ſunt, quia ſimile vero videtur, *Laurentium* ipſorum civem partim *Donatum*, partim alios libros, tabulis ligneis inciſos, paginis formisque integris expreſſiſſe, quanquam nonſolum *Mallinkrotius* capite V. ſqq. illis dubia bene multa movit, imò contradictiones varias exprobravit, ſed etiam omnes, qui paulo curatius rem perpenderint, facile cognoſcent, ipſos Batavos inter ſe non conſentire, num *Laurentius* iſte & qua occaſione
p. 31 data hanc artem excogitaverit. Belga enim quidam, *Henricus Schorus*, præpoſitus Surburgenſis, *Walchio* (p. 180) retulit, aliquando nonnullos Harlemenſes patricios, cum una in prandio eſſent, figuram aliquam ære pulcherrime expreſſam conſideraſſe, & ex iſto artificio collegiſſe, nihil impedire, quo minus literæ quoque, voces ac paginæ integræ eodem plane modo in ære inciderentur aut ſculperentur, & deinde multa exempla exprimerentur; hæc famulum quendam illorum audiviſſe, & hac de re diutius meditatum manus operi admoviſſe. Addit *Walchius*, explorare poſt tantum temporis ſpatium nobis non licere, utrum hic *Laurentius* ipſe fuerit, an alius quiſpiam, qui poſtea eum inſtruxerit; utrum porro ſtatim, an poſt aliquot demum annorum decurſum, arti huic inveniendæ ſtuduerit, aut quæ alia huc pertineant. Quodſi hanc relationem cum *Hadria*-

ni

ni Junii verbis contulerimus, illam his minus convenire ſtatim apparebit. Negari interim nequit, Moguntinis, ex teſtimonio *Accurſii* & Colonienſium Annalium Scriptoris, Batavorum *Donatos* integris tabulis ligneis *p. 32* incifis expreſſos occaſionem rei ulterius indagandæ obtuliſſe. Inter reliqua, quæ ſupra attulimus, teſtimonia, primum fuit *Trithemii*, ex Annalibus Hirſaugienſibus deſumptum, quod primum quoque locum jure obtinere videtur, cum eandem fidem mereatur, ac ſi *Petrus Schefferus, Fauſti* gener, è cujus ore illud acceptum *Trithemius* dedit, ipſe hoc dixiſſet. Hic itaque *Joh. Gutenbergio* inventionis gloriam tribuit, qui, poſtquam in artem iſtam omnes opes ſuas impenderat, tandem *Fauſto* conſilium & ſumtus ſuppeditante artificium hoc egregie perfecerit. *Trithemii* verba ſunt: *In primis igitur characteribus literarum in tabulis ligneis per ordinem ſcriptis, formisque compoſitis*, (ita comparati erant Batavorum *Donati*, quos annalium Colonienſium ſcriptor illis formæ ſeu ſimulacri inſtar fuiſſe contendit) *vocabularium, catholicon nuncupatum, impreſſerunt, ſed cum iisdem formis nihil aliud potuerint imprimere, eo quod characteres non fuerunt amobiles de tabulis, ſed inſculpti, ſicut diximus: poſt hæc inventis ſucceſſerunt ſubtiliora* &c. Itaque *p. 33* cum ipſe *Petrus Schefferus Gutenbergio* primas in hac arte invenienda partes concedat, atque eum una cum *Fauſto* operam in expolienda

hac arte collocaſſe, modumque literas ex ære ac ſtanno fundendi inveniſſe tradat, *Bullartus* in Academia ſcientiarum & artium, gallice edita, non inepte judicat, filium ejus *Johannem Schefferum*, ex ambitione nimia nomen *Gutenbergii* ſilentio præterire, & *Fauſtum*, avum ſuum, ſolum, velut *primarium auctorem*, laudare; *qui tandem imprimendi artem proprio ingenio excogitare, ſpeculariqve cœperit*. At enim vero res mihi cum typographiæ inventione perinde ſe habere videtur, ac cum detecto novo orbe, quem *Chriſtophorus Columbus* certiſſime primus invenit, quamvis nomen ille ab *Americo Veſputio* acceperit; vel ſaltem, cum ſecundum *Petri Schefferi* teſtimonium *Gutenbergerus* ac *Fauſtus* conjunctis viribus & ſumtibus matrices typorum invenerint, literasque æ-
p. 34 neas ſeu ſtanneas fuderint, utrique æqualis & par gloria inventionis hujus conſtabit, & *Fauſtus* non minus quam *Guttenbergerus* pro primo inventore typographiæ & typorum ex ære ſingulatim fuſorum erit habendus, uti *Trithemius* l. c. illum expreſſis verbis *primum artis inventorem* adpellat, ita tamen, ut honeſtus ille Vir *Guttenbergerus* non prorſus omittatur. Huic enim Moguntiæ etiam ante *Johannem Schefferum* in iſta urbe florentem hic honos ſemper tributus fuit, quod non modo ex ſupra allata dedicatione *Liviani* operis, ſed etiam ex monumento Moguntino, quod in Collegio Juridico ſub ſtillicidio interiore reperitur,

tur, quodque *Mallincrotius* cap. VIII. ex *Serrarii* l. 1. c. 37. rer. Mogunt. p. 159. deſumſit, à Profeſſore quodam ejusdem Academiæ conſcriptum judicans, abunde patet. Hoc ita habet: Johanni Guttenbergenſi, *Moguntino, qui primus omnium literas ære imprimendas invenit, hac arte de toto orbe bene merenti* Juo Witigiſis *hoc ſaxum pro monumento poſuit anno.* 1508. Id confirmatur *Johannis Arnoldi Bergellani* teſtimonio, quem Correctorem in officina quadam typographica fuiſſe, & accurata ſine dubio inſtructum notitia Carmen Elegiacum de Encomio Chalcographiæ reliquiſſe, *Mallincrotius* pag. 96 narrat, ex quo ipſe in fine cap. 2. ſedecim diſticha transſcripſit, nos autem ea tantum, quæ ad rem noſtram pertinent, in medium afferimus: p. 35

Clarus *Johannes* en *Gutenbergius* hic eſt,
Qui referat latices, quos pede fodit equus.
Quam veteres nobis argenti voce notarunt,
A puero fertur ſuſtinuiſſe virum.
Illa ſed huic civis largita eſt munera grata,
Cui clarum nomen Mogus habere dedit.
Primitias illic cœpit formare laboris,
Aſt hic maturum protulit artis opus. &c.
Imparibus numeris cæleſtia numina gaudent,
Hoc opus exegit ſic quoque ſancta Trias.

Illo primus erat tunc *Gutenbergus* in albo,
Alter erat *Fauſtus*, tertius *Opilio*.

Heic nobis omnium confuſionum hujus rei
p. 36 vera origo aperitur. Quoniam enim in ex-
colenda & perficienda arte typographica tres
viri conjunctis viribus ſimul occupati fue-
runt, *Gutenbergius* ſcilicet, *Fauſtus* & *Schefferus*,
(id quod *Trithemius* etiam ex ipſius *Schefferi* ore
acceptum retulit) inde factum eſt, ut, qui de
his accuratius inſtructi non erant, modo
hunc, modo illum, modo alium quendam
pro primo inventore & auctore haberent. Ita
Walchius p. 183. non diffitetur, ſe ipſum
quondam iis, qui *Schefferum* pro primo inven-
tore habuerint, conſenſiſſe, cum *Fauſtus* ta-
men in fine primorum librorum prelo ſuo
impreſſorum iſtum puerum ſuum ac mini-
ſtrum adpellaverit. Hinc contigit etiam, ut
res ad typographiam neceſſariæ, e. g. atra-
mentum typographicum, modo huic, mo-
do illi tribuerentur inventori.

Neque vel hoc negligendum mihi videtur,
eos, qui ex prima, quæ Moguntiæ floruit,
typographia artem hanc ad alias regiones de-
tulerunt, quod factum eſſe anno 1462. *Petrus
Schefferus* in ſæpius allegato Epilogo tradit, *Gu-
p. 37 tenbergerum* ſemper primum inventorem ha-
buiſſe ac laudaſſe. Novimus hoc non ſolum
ex Colonienſium Annalium ſcriptore, qui ad
primum Colonienſem typographum, *Ulricum
Zelle*, provocat, & ex præſtantiſſimo illo li-
bro-

brorum in officinis excuſorum Correctore, *Joh. Arnoldo Bergellano*, ſed etiam id docent ſcriptores Itali, qui ſeculo XV. vixerunt, & *Gutenbergeri* nomen ſine dubio aut ex primorum typographorum, ex Germania in Italiam profectorum ore, aut per alios didicerunt, è quibus excitare poſſum *Baptiſtam Fulgoſum*, *Polydorum Vergilium*, & *Marcum Antonium Sabellicum*, quorum verba apud *Mallinerotium* leguntur. *Sixtus Ruſſingerus*, patria Argentinenſis, anno 1471 omnium primus hanc artem Neapolin pertulit, atque hic, ni fallor, *Gutenbergerum* primum artis inventorem habuit, quod & *Wimphelingius* vivo adhuc *Ruſſingero* fecit, de quibus deinceps plura dicemus. Quemadmodum igitur præſtantiſſimus *Boeclerus* in præfatione Commentarii de rebus Seculi à C. N. IX. & X. hanc primam ac præcipuam omnis hiſtoriæ legem judicat, *hiſtoriam quamcunque*, p. 38 *ex monumentis coævis arceſſere, illa omni ſtudio indagare, & reliquorum juniorum regulam facere*; ita nos *Petri Schefferi* aliorumque primorum typographorum de *Gutenbergero* primo inventore teſtimonia, nec non ſcriptorum tam germanorum quam exterorum, qui primis quinquaginta annis poſt inventam typographiam vixerunt, relationes, quæ illis innituntur, in medium attulimus. Noſtrum erit, ut iſta teſtimonia pro norma habeamus, ad quam omnia & ſingula, quæ ſcriptores ſeculi XVI. & XVII. hac de re tradiderunt, expendantur

& dijudicentur. Seculo enim XVI. de boni illius viri *Guttenbergii* fama ac meritis multum jam detrahere incipiebant, nunc eum una cum *Johanne Scheffero* ſilentio prætereuntes; p.39 nunc tantum pro puero ac famulo *Fauſti* habentes, aut huic certe in artis inventione longe poſtponentes. Quemadmodum vero jam ſupra *Petrum Schefferum* ad patrem ſuum ablegavimus, à quo rectius ſapere diſceret, ita illorum etiam, qui ab altera parte ſtant, ſententiam diligenter examinare debemus. Hi quidem, quod ego ſciam, antiquiorem auctorem ſuæ opinionis non habent, quam *Aventinum*, qui lib. 7. Annalium Boicorum inventionem artis typographicæ ad annum 1450 refert, & inter alia ſcribit: *Hoc cœleſtis ſimum munus à* Fauſto *&* Petro Scheffero *de Gernsheim, genero ſuo, cui unicam filiam* Chriſtianam *deſponderat, inter ſecreta, adactis omnibus ſociis ad fidem jurisjurandi religione, habitum. Decimo poſt anno* Fauſti *miniſter*, Joh. Guttenbergius, *Argentoratenſis, in Germania vulgavit.* Hanc vero relationem, quippe quæ allatis modo antiquioribus, inprimis ipſius *Petri Schefferi*, Gernsheimenſis, teſtimoniis prorſus eſt contraria, non poſſum non inter ceteros *Aventini* errores referre, quos *Lambecius* detegere p.40 conſtituit, lib. II. Commentar. de Bibliotheca Vindobonenſi p. 7. ſcribens: Aventini *annalium Boicorum farrago variis fabulis & erroribus ſcatet.* Quorſum etiam ſpectat *Baeleri* illud

in

in præfatione ſupra allegata, *non clarius appariturum eſſe, quid perperam traditum ſit in iſtis annalibus, quam ſi quis ex vetuſtiſſimis monumentis particulam quandam hiſtoriæ deſcriberet, deſcriptamque cum illis Annalibus conferret.*

Subtilius autem bono noſtro *Gutenbergio* palmam inventionis dubiam facere voluit *Salmuthus*, in Notis ad *Pancirollum*, ante centum annos primum editis, quibus ſingularem appendicem adjunxit inſcriptam: *Vetuſtiſſima hiſtoria de typographia, ſ. artis impreſſoriæ inventione*, qua id effecit, ut vel ipſe *Mallincrotius* (quod patet ex Cap. XII. p. 76. 78.) ei non ſolum ingentem laudem tribueret, ſed *Gutenbergio* etiam inventionis palmam denegaret. Verum enim vero *Salmuthi* argumenta ſi accuratius perpendantur, & cum *Petri Schefferi* relatione, quæ exſtat apud *Trithemium*, conferantur, leviſſima mihi videntur. Ut tan- *p. 41* tum de ipſo rei cardine aliquid dicam, *Salmuthus* quidem contendit, *Petrum Schefferum* matrices characterum, ex ære fundendorum, inveniſſe, & typos iſtos *Fauſto* oſtendiſſe, qui idcirco tanto gaudio affectus fuerit, ut filiam ſuam unicam illi extemplo deſponderit, quum vero hic imprimendi modus non omni difficultate caruerit, quod mollior eſſet materia, quam ut preli impreſſioni reſiſtere poſſet, non ita multo poſt duriorem quandam ac magis idoneam metallicam mixturam conflatam fuiſſe. *Trithemius* autem

tem ex *Schefferi* ipſius teſtimonio refert, tam *Guttenbergero* quam *Fauſto* inventionem matricum ac typorum, qui preli vim ſuſtinere potuerint, adſcribendam eſſe, addens, *Schefferum* modum typos fundendi faciliorem inveniſſe. Ut clarius appareat, in quo potiſſimum differant hi duumviri, ipſa *Salmuthi* atque ac *Trithemii* verba recenſebo. Prioris verba ſunt hæc: Petrus Schæffer *ſingulari Dei inſtinctu rationem invenit, qua characteres matrices, ut vocant, inciderentur, & ex ea funderentur. Alphabetho hoc modo inciſo characteres inde fuſos*
p.42 Fauſto, *hero ſuo, oſtendit, quibus ille usque adeo exhilaratus eſt, ut ei protinus filiam unicam* Chriſtinam *deſponderet, ac paulo poſt in uxorem daret. Quamvis autem etiam in hoc genere characterum aliqua difficultas ſuborta eſſet, propterea quod materia mollior eſſet, quam ut preſſura reſiſtere poſſet: tamen mox ejusmodi mixtura inventa fuit, quæ vim preli aliquandiu ſuſtinere potuit.* Trithemius contra ſcribit: *Poſt hæc inventis ſucceſſerunt ſubtiliora, inveneruntque* (Guttenbergerus & Fauſtus) *modum fundendi formas omnium latini Alphabethi literarum, quas ipſi matrices nominabant, ex quibus rurſum aneos ſeu ſtanneos characteres fundebant ad omnem preſſuram ſufficientes, quos prius manibus ſculpebant &c.* Petrus *autem memoratus* Opilio, *homo ingenioſus & prudens, faciliorem modum fundendi characteres excogitavit, & artem, ut nunc eſt, complevit.* Uter igitur horum majorem fidem meretur? *Trithemiusne*, qui ipſius *Schef-*

Schefferi teſtimonio nititur, an *Salmuthus*, homo, qui vix centum abhinc annis vixit, & ad documenta quidem vetuſtiora provocat, ſed unum modo inſtrumentum judiciale de litibus *Fauſtum* inter & *Gutenbergium* ortis allegat, p.43 quod tamen noſtræ ſententiæ, ut mox adparebit, minime adverſatur. Hoc ſaltem obſervandum erit, *Salmuthum*, ſecus quam voluit & debuit, omnia elogia, quæ *Fauſto* & nepos ipſius & alii tribuerunt, ſubito obſcuraſſe. Quorſum enim ſpectat tanta jactatio, *Fauſtum* typos æneos ſ. ſtanneos inveniſſe, ſiquidem non ipſe, ſed ejus gener, *Petrus Schefferus*, primus & præcipuus inventor habendus fuerit? Cur huic ſoli non adſcribitur, quod ejus proprium eſt? Præterea *Salmuthus* de *Fauſto* ac *Scheffero* tantum tradit, illos artem imprimendi libros celaviſſe, quamvis *Trithemius* & ipſe *Petrus Schefferus* id de triumviris iſtis, *Gutenbergium* neutiquam excipientes, ſed primo loco nominantes, referant. Operæ pretium fuerit audire ipſum *Salmuthum*, ejusque verba, quæ huc pertinent, exhibere: *Eodem tempore Moguntiæ commorabatur* &c. usque ad verba: *quo aliquot ex operis ſecum attraxit.* (vid. ſupra Part. I. pag. 702-704. p.44 *ſq.* & pag. 705.) Hæc quidem omnia quandam p.46 veri ſpeciem præ ſe ferunt, veruntamen, ſi cum *Petri Schefferi* relatione apud *Trithemium*, ut alios ſcriptores nunc taceam, conferantur, valde obſcurantur, & majorem partem

fi-

ficta eſſe intelliguntur. *Guttenbergius* enim non in vicinia *Fauſti*, ſed in una eademque domo cum *Fauſto* ac *Scheffero* habitavit, neque
p.47 *Fauſtus Gutenbergio*, ſed hic illi potius artificii præſtantiam commendavit, adeo, ut conjunctis viribus & lucro damnoque communi, rem hanc adgreſſi fuerint. Tantum vero abeſt, ut *Salmutho* fidem habere poſſimus docenti, *Gutenbergium Fauſto* pecuniæ ſummam quandam dediſſe fœnori, ut *Schefferus* potius illi aperte contradicat, ac *Fauſtum* affirmet *Guttenbergio*, qui jam omnes ſuas opes in hanc artem effuderat, re & conſilio adfuiſſe, ne ille ſcopo ſuo omnino excideret. Sumptus autem quotidie creviſſe facile conjicere licet, & ſupra jam à *Petro Scheffero* edocti ſumus, quater mille florenos & ſupra (intelligendi ſunt floreni aurei, tunc uſitati) latinis bibliis imprimendis ne ad quatuor quidem quaterniones excudendas ſuffeciſſe. *Salmuthius* vero multum fallitur, affirmans, eos ad unum tantum librum in membranis excudendum ſocietatem feciſſe, quum optimi libri
p.48 illis temporibus crebrius in membranis, quam in charta, imprimerentur, quod exempla, quæ in celebrioribus bibliothecis aſſervantur, raro quamvis occurrentia, abunde teſtantur. Sic in membranis impreſſi ſunt anno 1467 à *Fauſto* ac *Scheffero* Pſalmi *Davidis*, qui in Bibliotheca Imperatoria Vindobonenſi & Freybergenſi Scholaſtica exſtant, a *Lambecio*

tesio lib. II. Commentar. p. 989. & *Joh. Mullero* in Chronico Freybergenſi P. I. p. 129. ſq. deſcripti. Iidem Typographi ediderunt membranis impreſſum *Guil. Durandi* rationale divinorum officiorum, quem librum *Salmuthius* è bibliotheca Electoris Palatini iſtis temporibus celebri memoravit, ſed pro ſacris bibliis falſo habuit, à *Mallincrotio* hac de cauſa notatus; quem *Durandi* librum ipſe quoque in bibliotheca Ducali Guelpherbytenſi & bibliotheca Academica Jenenſi, una cum clauſula illa, quam *Salmuthius* affert, in nitidiſſimis membranis impreſſum me videre memini. Porro in bibliotheca publica Francofurtana vidi S. Biblia latina anno 1462, & Moguntiæ inſtitutiones Juris anno 1468, utrumque librum in officina typographica Moguntina prima in membranis egregiis impreſſum. *p. 49* Taceo nunc alios, v. c. Freybergæ aſſervari librum ſextum Decretalium, An. 1465 excuſum, ex quo colligere licet, *Fauſtum & Schœfferum* hos circiter annos univerſum Jus Canonicum in membranis expreſſiſſe, uti poſtea anno 1477 & ſequentibus *Nicolaus Jenſonius* Venetiis quatuor Voluminibus in forma maximi ordinis illud exhibuit, quæ Volumina in illuſtri bibliotheca Ducis Gothani aſſervantur, egregiis picturis exornata. Ex his ſatis apparet, ſub initium inventæ typographiæ libros præ reliquis nobiles ac ſelectos plerumque in optimis membranis impreſſos

eſſe,

eſſe, non vero in charta admodum rudi tunc
temporis ac minus polita, vehementerque
adeo errare *Salmuthum*, quando *Gutenbergii* cum
Fauſto initam ſocietatem ad unicum ejusmo-
di opus conſtringit. Quod vero ad diſcor-
diam inter illos exortam ſpectat, male etiam
Salmuthus ex illa colligit, *Gutenbergerum* non
p. 50 pro primo artis hujus inventore habendum
eſſe. Jam ſupra audivimus verba *Joh. Arnol-
di Bergellani*, *Gutenbergium* fuiſſe primum in-
ventorem affirmantis, cujus tamen ipſius di-
ſticha aliquot, in quibus hujus diſſidii me-
minit, adfert *Mallincrotius*: *Fœdera ſed lucri* &c.
(vid. ſupra Part. I. pag. 28. v. 249-262.) Ne-
que ullum unquam legi de typographica ar-
te agentem ſcriptorem, qui tam prolixe ac-
p. 51 curateque hac de re diſſeruerit, quam *Arnol-
dus* hicce; cujus de patria ac ætate, itemque,
ubi ejus Encomium Chalcographicum repe-
riatur, certior reddi apprime cuperem,
cum de utroque nihil adhuc certi mihi con-
ſtet. Tantum ſcio, in bibliothecis ſuperio-
ris ſeculi, *Conradi Geſneri* anno 1545, & *Lycoſthe-
nis Friſii*que ejus jam fieri mentionem; neque
dubito, *Walchium* quoque in Decade p. 182.
illum intelligere, quando hæc refert: *Scripſit
ante annos octoginta circiter* &c. (vid. ſupra Part. I.
pag. 182. not.) Omnia enim, quæ hic pro-
feruntur, non incommode adplicari poſſunt
ad *Arnoldum*, qualem *Mallincrotius* depingit,
& qualem fuiſſe ipſius diſticha produnt.
Quem-

Quemadmodum vero *Walchius* Decadem ſuam menſe Majo anno 1608 divulgavit, ita octoginta illis annis, quibus *Arnoldus* ſcriptore hoc vetuſtior eſt, ſi addamus quindecim p. 52 alios, quos corrigendis in officina quadam typographica libris inſumſit, ad ſuperioris ſeculi initium facile aſcendimus, ut ſeculo jam decimo quinto natum fuiſſe hominem, nec ultra viginti aut triginta annos ab inventa typographia removendum eſſe merito colligamus. Quicquid hujus erit, id certe liquet, illum diſcordiam *Fauſtum* inter ac *Gutenbergerum* ortam longe aliter deſcripſiſſe, &, ſi ejus ætatem ſpectes, rectius deſcribere potuiſſe, quam *Salmuthum*. Narrat enim, diſcordiam inde ortam eſſe, quod uterque illorum lucrum omne ſibi arripere, & propriam officinam inſtituere voluerit. Neque vero *Gutenbergium*, ſed *Fauſtum*, (qui ut ſupra audivimus, Biblia primo omnium excuſa Lutetiam ſecum deportavit, ac magnum ex iis lucrum fecit,) rem maxime urſiſſe, inde liquet, quod *Gutenbergius* de injuriis *Fauſti* multum eſt queſtus. Quotidianis autem querelis nihil proficientibus, alter tandem alterum in jus p. 53 vocavit, & mihi quidem fit veriſimile, inſtrumentum judiciale à *Salmutho* allegatum omnino fidem habere, atque *Fauſtum*, utpote qui Moguntinis parentibus natus erat, *Gutenbergio* peregrino, civi quamvis Moguntino, eſſe prælatum. Quodſi Documenta

publica curiæ Moguntinæ in bellis hujus ſeculi non perierunt, operæ ſane pretium eſſet, ſi quis illa perquireret & divulgaret, ut tandem lis iſta de artis typographicæ inventione in republica literaria componeretur. Equidem non dubito, formulam pactionis *Gutenbergium* inter & *Fauſtum* confectæ aliaque, quæ huc pertinent, ſcripta ibi aſſervari. Tunc ſimul apparebit & extabit, num *Mallincrotius* ad relationes *Arnoldi Salmuthi*que aliquantum conciliandas recte conjecerit, *Gutenbergium* à ſententia contra ſe lata provocaſſe, & in ſequenti, quam vocant, inſtantia cauſam ob deſertionem, aut ſimile quid, finem non inveniſſe. Quicquid hujus rei fuerit, ex libris p. 54 anni 1457. & ſequentium ſupra memoratis apparet, *Fauſtum*, voti ſui compotem factum, officinam propriam typographicam inſtituiſſe, atque libros excuſos ſuo generique nomine ſolum notaſſe, bonumque *Gutenbergium* omnino excluſiſſe, qua in re etiam poſtea *Joh. Schefferus*, *Fauſti* nepos, & *Petri Schefferi* filius, in Clauſulis, additis *Trithemii* compendio aliisque libris, eos eſt ſecutus. Neque minus hujus novæ ac propriæ officinæ fundatio in cauſa fuiſſe videtur, cur *Fauſtus* ejusque gener in fine librorum iſtiusmodi jactantiſſimis elogiis, quibus antea, *Gutenbergio* adhuc ſocio, abſtinebant, ſint uſi.

Ubi tandem ſtabilem ſedem habuerit *Gutenbergius*, mihi quidem non liquet. Quamvis

vis enim *Salmuthus* illum Argentoratum una cum operis quibusdam diſceſſiſſe contendat, mihi tamen illud perſuadere non poſſum, cum *Wimphelingius* doceat, hanc quidem artem *Gutenbergium* Argentorati inveniſſe, Moguntiæque excoluiſſe, non vero illum, ſed *Mentelium* Argentorati primum eam exercuiſ- p. 55 ſe. Ita enim habet in Epitome rerum Germanicarum cap. 65. *Anno Chriſti* 1440 Friderico *tertio* &c. usque ad verba: *Argentinæ imprimendo factus eſt brevi opulentiſſimus*. (vid. ſupra Part. I. pag. 586 ſq.) Huc pertinet *Petri Scheſferi* teſtimonium apud *Trithemium*, artem hanc per famulos ac ſervos (non per *Gutenbergium*, nec *Fauſtum*, nec *Schefferum* ipſum) primum ad Argentinenſes, & paulatim ad omnes nationes delatam fuiſſe, licet & Chronicon Colonienſe & *Sebaſtianus Munſterus* artem iſtam Coloniam primum & tum demum Argentinam veniſſe velint. Quum enim anno 1462 p. 56 d. 27 Octobris ingens clades ac magnum plane damnum *Adolphi*, Archiepiſcopi Naſſovienſis, nocturno impetu Moguntiaco inferretur, facile creditu eſt, artem quoque noſtram nuper inventam non minus gravem jacturam feciſſe, ejusque cultores huc illucve curſantes artem, quam didicerant, Argentinam, Coloniam, Romam, Reutlingam, Noribergam aliasque nobiles civitates ſecum tuliſſe, ibique exercuiſſe. At vero Argentinenſibus hodie viventibus non ſatis eſt hoc,

Mentelium in ipſorum urbe primam officinâm typographicam aperuiſſe, quod docet popularis illorum *Wimphelingius*, ſed primæ quoque inventionis honorem illi tribuunt, & in optimum civem ſuum *Gutenbergium* nimis injurioſi ſunt, facinoris inhoneſti illum inſimulantes. Proferunt autem in medium duo Chronica inedita, quæ in urbis hujus Tabulario aſſervantur. Prius quidem allegant ſine auctoris nomine, & hæc verba
p. 57 ex illo exhibent: *Anno* 1440 *als zum dritten mahl* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 28 ſq.) Al-
p. 58 terum Chronicon conſcripſit Ædilis Argentinenſis, *Dan. Specklinus*, qui hæc affert: *Anno* 1440. *damahlen ward die herliche Kunſt, die Buchdruckerey, zu Straßburg erfunden, durch* Johann
p. 59 Mentele, *am Fronhof zum Thier-garten, ſein Schwager*, Peter Scheffer, *und* Martin Flach *verlegten ſolches, aber ſein Diener*, Johann Genſsfleiſch, *als er ihme die Kunſt hatte gnugſam abgeſtohlen, flohe er in ſeine Heimath gen Mayntz, da hat er ſolches durch den* Guttenberger, *welcher reich war, alles beſſer in Ordnung bracht, über deſſen Untreu bekümmert ſich der* Mentele *ſo hart, daß er ſtarbe vor Leyd; ward zu Ehren der Kunſt ins Münſter begraben, und eine Druckerpreß auf ſeinen Grabſtein gehauen; hernach ſtrieffe Got ſeinen Diener den* Genſsfleiſch *auch, daß er bis an ſein End iſt blind worden; ich habe die erſte Preß auch die Buchſtaben geſehen, waren von Holtz geſchnitten, auch gantze Wörter und Syllaben, hatten Löchle,*

und

*und faſt man ſie an ein Schnur nach einander mit einer Nadel, zoge ſie dar nach den Zeilen in die Län- p. 60
ge; es iſt ſchad, daß man ſolches Werck, welches das allererſte in der Welt geweſen iſt, hat laſſen verlohren werden.* Habes hic verba annalium & ſcriptorum, quæ, teſte præſtantiſſimo quodam Argentoratenſis Eccleſiæ doctore, *diu ante hanc controverſiam motam à viris optimis collecta fuerunt, ut proinde nemo ex ſcriptoribus privatis illa vel temere rejicere, vel errorum ac mendaciorum inſimulare poſſit, niſi contrarium, non vanis narratiunculis & levibus conjecturis, ſed ſolidis atque certis argumentis probare queat.*

Equidem B. L. non vanis conjecturis, ſed iſtiusmodi ſolidis argumentis, quæ unquam p. 61
ab hiſtorico ſcriptore exſpectari poſſunt, jam convictum te eſſe credo, *Gutenbergium* primum artis typographicæ inventorem eſſe; nihilque ſupereſt, quam ut ſcrupulus modo allatus, qui multos viros ſummos pupugit, ex animo evellatur. Ad publicam auctoritatem ſcripti alicujus probandam, ut illud reliquis omnibus præferatur, non ſufficit, id in loco publico & in urbis communi tabulario ſervari, ſed præterea requiritur, ut publica auctoritate ex monumentis publicis, illoque inprimis, quo res ipſa peracta eſt, tempore conſcriptum ſit. Duo autem memorata chronica qui ad hunc lapidem lydium examinabit, neutri multum auctoritatis tribuere potuerit. Anonymus quidam & in-

cognitus auctor prius chronicon conſcripſit, qui conſules quidem & prætores urbanos ordine fortaſſis accurato diſpoſuit, ea vero, quæ ſub illorum regimine acciderunt, ex variorum collectaneis ac vulgi ſermonibus, ut facere ſolent, qui ad hoc ſcribendi genus ſe conferunt privati, compoſuit ac conſarci-
p.62 navit. Hoc vero inprimis attendi debet, ex multis germanicis ſcribendi loquendique formulis, quæ in eo occurrunt, manifeſte apparere, illud demum centum annis abhinc conſcriptum eſſe, atque adeo idoneum de inventa ante centum & quinquaginta annos typographia teſtimonium ferre non poſſe. Modum germanice loquendi ac ſcribendi tunc Argentorati uſitatum docent diplomata multa *Æneæ Sylvii*, vitæ *Friderici Tertii* à *Bœclero* adjuncta, nec non Appendix Chronico *Königshofii*, cura *Schilteri* nuperrime edito, adjecta, ubi paginæ 368 ſq. 910 ſq. & 1105 ſq. multaque alia loca cum Argentinenſi Chronico collata, quam longe hujus formulæ loquendi ab illis differant, ſatis ſuperque declarabunt. Silentio etiam prætcritur illud, quo tempore *Daniel Specklinus*, Ædilis Argentinenſis, vixerit; & licet in hujus Chronico vetuſtiora quædam occurrant vocabula, non tamen priori Chronico poteſt eſſe multo antiquius, dum de primo prelo literisque primis, velut artificio à ſemet ipſo oculis uſurpato, ac
p.63 poſtea amiſſo loquitur, ex quo *Schragius* in Nar-

Narratione de inventa typographia apud Argentinenſes anno. 1640 edita colligit, illud prelum adhuc *patrum memoria* exſtitiſſe. Id omnium maxime mihi obſtat, quo minus Chronicis hiſce duobus fidem habeam, quod varias non modo confuſiones admittunt, ſed cum illis etiam ſcriptoribus, qui ſub initium ſuperioris ſeculi ſcribentes *Mentelini* mentionem fecerunt, non conſentiunt. Horum primus eſt *Wimphelingius*, cujus verba ex Epitome rerum germanicarum jam antea allegavimus. Nemo vero dubitabit, *Wimphelingio* ad Tabularium commune Argentinenſis civitatis aditum utique patuiſſe, utpote qui multos annos in iſta urbe vixerit. Cum vero ille Argentinenſibus omnia, quæ in artis typographicæ exercitio præſtiterunt, accepta ferat, ad *Mentelinum* quoque primæ inventionis gloriam ſine dubio retuliſſet, ſi in monumentis publicis ejusmodi quid reperiſſet. Altum vero hac de re in ejus libro ſilentium eſt. Suo vero *Gutenbergio* potius inventionis honorem expreſſis verbis tribuit, *Mentelinum* tantum pro primo artifice habens, qui Argentorati typographicam officinam aperuerit. Epitomen hanc ſuam *Wimphelingius Thomæ Wolphio* Juniori, JCto Argentinenſi clariſſimo, an. 1502 dedicavit, qui cum eſſet præpoſitus ad ædem S. Thomæ, & *Thomæ Wolffii* ſenioris, typographi filius, non certe intermiſiſſet, amicum ſuum de *Mentelino* ex p. 64

iſtius civitatis Tabulario rectiora docere, ſi ejusmodi, qui hodie allegari ſolent, annales tunc ibi exſtitiſſent. De eadem re *Wimphelingium* admonere potuiſſet ſenex tunc adhuc ſuperſtes, ipſique laudatus *Sixtus Ruſſingerus*, Argentinenſis, qui artem typographicam Neapolin anno 1471 pertulit, & ipſum *Mentelinum* de facie novit. At illum potius in ſententia tunc apud omnes Argentoratenſes pervulgata permanſiſſe, & *Gutenbergium* pro primo inventore habuiſſe, id ejus Catalogus epiſcoporum Argentinenſium anno 1508 editus dilucide teſtatur, in quo hæc
p. 65 habentur: *Sub* Roberto *Epiſcopo* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 174.) Argentinenſem hunc eſſe neminem alium, quam *Gutenbergerum*, *Schragius* lubens confitetur, in eo autem fallitur, quod hanc primam *Wimphelingii* fuiſſe putat ſententiam, quam poſtea in Epitome rerum Germanicarum clarius & apertius expoſuerit; cum ſupra oſtenſum ſit, Epitomen ejus quinque vel ſex annis ante Catalogum conſcriptam ac typis expreſſam eſſe. Gravius in eo errat, quod *Wimphelingii* verba cum Chronico MSto conſentire affirmat. Ita enim ſcribit: *Ex his idem apparet, quod manuſcriptum*
p. 66 *noſtrum tradit*, Genſefleiſchium *ſcilicet paulo ante mortem oculorum uſu privatum non ſine juſto numinis divini judicio, quod commiſſa in herum ſuum* Johannem Mentelium *perfidia commeruit. Wimphelingius* enim, dum cœcitatis *Genſflei-*

ſchii

ſchii mentionem facit, eam illius ſenectuti claris verbis adſcribit, non vero divini Numinis juſto judicio, multo minus commiſſæ in *Mentelium*, quem nunquam pro inventore habuit, perfidiæ tribuit. Quæcunque igitur *Specklinus* aliique ſcriptores Argentinenſes hac de re narrant, pro nugis & fabulis ſunt habenda. Præterea relationem *Petri Schefferi* aliorumque de *Gutenbergio* prorſus diſturbant & invertunt. Hi enim contendunt, *Gutenbergerum* omnes opes ſuas in artem hanc profudiſſe, & ex deſperatione illam prorſus deſerere conſtituiſſe, niſi *Fauſtus*, vir ſatis opulentus, illi ſuccurriſſet. Illi contra *Gutenbergium* ditiſſimum fuiſſe hominem dictitant, à quo *Genſefleiſchius* typos acceperit. Equidem vehementer cuperem accuratiora quædam comperire de iſto *Jo. Genſefleiſchio*, cujus nomen in indice primorum typographiæ inventorum nusquam reperitur conſignatum, ab iis ſcilicet, qui ante *Wimphelingium* ſcripſerunt. Quum porro obſervaverim, vetuſtiores ſcriptores *Genſefleiſchium* memorantes *Fauſti* non meminiſſe, & viciſſim, qui hunc laudant, illum ſilentio præterire (recentiores enim non moror, qui dum ex iis duos diverſos homines confingunt, hiſtoriæ hujus rationes mire turbant) in mentem mihi venit conjectura, *Fauſto* cognomen fuiſſe *Genſefleiſchii*. p. 67

Sententiam noſtram confirmare hoc videtur, quia *Genſefleiſchio* in Epitaphio Moguntino,

no, quod *Schragius* allegavit, typographiæ inventio adſcribitur, quam Moguntini tamen nemini, præterquam *Fauſto*, tribuebant:

In felicem artis impreſſoriæ Inventorem &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 33.)

p.68 Quum *Wimphelingius* ipſe Epigramma in *Genſefleiſchium* conſcripſerit, nihilominus tamen in Catalogo Epiſcoporum Argentinenſium illum à *Gutenbergio* diſtinxerit, *Fauſtum* vero *Gutenbergio* ope conſilioque adfuiſſe, primamque Moguntiaci officinam typographicam aperuiſſe, inter omnes conſtet; mihi certe fit veriſimile, *Fauſtum* cognomen *Genſefleiſcii* habuiſſe, eundemque poſt multos labores ac ſudores, ærumnas inſuper varias, in artis hujus inventione & exercitio exantlatas, oculorum uſu privatum eſſe. Quemadmodum enim tales p.69 caſus facile ſolent obtingere homini, tot tantisque laboribus obruto, ita ejusmodi cognominibus haud raro plebs uti ſolet, quæ latius plerumque quam vera cognomina diffunduntur, adrepta inprimis a malevolis, quod ſane hac in re *Fauſto*, cui Argentinenſes aliique hunc honorem invidebant, accidiſſe videtur. Recte itaque *Schragius Bernhardi Hertzogii* verba in præfatione Chronici Alſatici approbat, quæ ita habent: *Darum auch dieſes nicht die geringſte* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 31) Ex his apparet *Hertzogium* id ipſum *Genſefleiſchio* tribuere, quod ſupra *Petrus Schefferus* aliique *Fauſtum Gutenbergio* præſtitiſſe commemorarunt, nec im-

immerito inde colligimus, *Wimphelingium*, *Franckium*, *Münſterum*, *Hertzogium*, aliosque p.70 ſcriptores, qui *Gutenbergio* adjungunt *Genſefleiſchium*, per hunc non alium, quam ipſum *Fauſtum* ſ. *Fuſtum*, quo nomine ipſe ſe, aliique eum appellarunt, intellexiſſe. Non quidem neſcio, *Mallincrotio* p. 74 veriſimile fieri, adjutorem *Fauſti*, quem primus *Munſterus* commemoravit, *Joh. Medinbachium* unum eundemque cum *Genſefleiſchio* fuiſſe. (*niſi forte unus idemque homo ille ſit, & alter familiæ, alter patriæ illi cognomen dederit*) Quodſi autem *Mallinkrotius* egregia *Genſefleiſchii* elogia aliaque de illo à nobis allata teſtimonia probe expendiſſet, noſtram potius conjecturam illi in mentem veniſſe crediderim. Quicquid autem de *Genſefleiſchio* alii pro ſuo ingenio ſtatuant, mihi ſatis eſt, duce *Wimphelingio*, prorſus refutaſſe hodiernorum Argentinenſium fabulam, qua eum furti una cum p.71 *Gutenbergio* in *Mentelinum* commiſſi accuſant.

Id porro ex verbis *Hieronymi Gebwileri*, quem *Schragius* allegavit, oſtendere conſtitui. Hic in eo à *Wimphelingio* primum diſcedit, quod non *Gutenbergero*, ſed *Mentelino*, inventionem typographiæ, quæ typis ex ære fuſis exercetur, attribuat. Johannes, *inquit*, Mentelinus *chalcographandi ſeu ſtanneis calamis excudendi libros artem primus ante 74 annos in hac urbe adinvenit. Etſi Moguntiaci cuidam Joh. Fuſt civi ſuo id acceptum ferant.* Quoniam Panegyris Carolina, quam *Gebwilerus* Argentorati an. 1521

typis exprimi curavit, jam mihi ad manum non eſt, neque annum, quo illa habita fuit, neque illum, quo *Mentelinus* Argentorati typographiam inveniſſe fertur, inveſtigare mihi licet. At vero *Gebwilerus* eundem forſan annum intelligit, quem ab eodem *Schragio* allegatus *Jacobus Spiegelius* ponit, divinam illam impreſſoriam artem Argentorati primum per *Joh Mentel*, *Schotti* noſtri avum, an.
p. 72 Chriſti 1444 inventam eſſe tradens. Quodſi igitur annales, in quibus hodie Argentinenſes innituntur, jam illo tempore in illorum tabulario aſſervati fuiſſent, hi præſtantiſſimi duumviri Argentinenſes ſine dubio aliquam iſtorum notitiam habuiſſent, nec *Mentelini* inventionem quatuor annis juniorem credidiſſent. Tantum autem abeſt, ut de ſcriptis iſtis aliquid ſciverit *Gebwilerus*, ut potius in Panegyri Carolina, in qua præcipue ejusmodi publica monumenta afferre debuiſſet & potuiſſet, ſola ſcripta privata *Mentelini* producat. Hujusmodi ſunt Syngrapha quædam *Joh. Mentelini* & *Henrici Ekſteinii*, civium Argentinenſium, ſuper certis pactis, quibus alter alteri ad hanc artem occultius exercendam ſeſe obligavit, quæ poſtea uſu partim quotidiano, partim novis adinventionibus, indies clarior reddita eſt; porro libellus a *Mentelino* ſcriptus, & multis figuris inſtrumentorum ad hanc artem neceſſariorum exornatus; præterea Inſtructio, indicans mo-

dum

dum conficiendi atramentum typographicum.

Hæc monumenta omnia *Johannes Schottus* vir & doctrina & ipſa hac arte celebris tunc temporis penes ſe ſervavit, quæ cum privata tantum ſint, cum publicorum monumentorum, ſiquidem illa Argentorati, quod hodie affirmant Argentinenſes, exſtiterint, auctoritate nullo modo conferri poſſunt. Annales igitur ſupra memoratos multis annis poſt eſſe conſcriptos exiſtimamus, inprimis, cum ne cum *Mentelini* quidem ſyngrapha apud *Gebwilerum* conſentiant. Hæc enim pactio cum *Henrico Ekſteinio* occultandæ artis gratia facta fertur, in *Speklini* vero Annalibus de *Ekſteinio* ne γρὺ quidem reperitur; ſed *Mentelini* affinis, *Petrus Schefferus*, & *Martinus Flachius* ſoli nominantur. Cui ergo credes? utrum *Gebwilero* an *Speklino*? Et quomodo fit, ut *Petrus Schefferus* a *Speklino* vocetur *Mentelini* affinis? Nonne is eſt, qui unicam *Fauſti* filiam *Chriſtinam* in matrimonio habuit? *Speklinus* ergo ſumma imis miſcuit, & *Petrum Schefferum*, Moguntinum, cujus ſæpiſſime meminimus, Argentoratum improviſo & falſo transtulit. *Schragio* etiam curam relictam eſſe patimur, quo pacto relationem *Gebwileri* & *Speklini* cum ſua conciliare queat, quando ipſe *Mentelinum* fingit non ſtatim habuiſſe ſumptum, unde officinam typographicam rite inſtitueret, ideoque a *Gutenbergero* & *Gen-*

p. 73
p. 74

ſe-

ſfleiſchio in arte hac divulganda præventum fuiſſe, cum tamen iſti duo ſcriptores *Mentelino* tres adjutores tribuant, quorum ope facilius ipſe ad propoſitum ſibi finem pervenire, atque furtivis hominum maleferiatorum conſiliis obviam ire potuiſſet. Ceterum memorata a *Gebwilero Mentelini* ſcripta nihil impediunt, quo minus credamus, illum artem hanc a *Gutenbergero*, *Fauſto* ac *Scheffero* didiciſſe, & poſtea primum fuiſſe, qui eam, teſte *Wimphelingio*, Argentorati exercuerit. Pactionem cum *Ekſteinio*, & ſi *Speklinum* ſequimur, *Martino* quoque *Flachio* confeciſſe
p.75 videtur eo tempore, quo Moguntia Argentoratum rediit, optandumque eſſet, ut *Gebwilerus* annum pactionis factæ addidiſſet, quo adjuti indicio, e multis dubiis facilius emergere poſſemus. Librum figuris inſtructum, & præcepta de atramento typographico conficiendo Moguntiæ fortaſſis confecit ac deſcripſit, quod more inſtitutoque induſtriarum operarum fieri conſuevit. Talia quædam *Johannes Schottus* vel neſciens, vel diſſimulans, poſteris figmentum illud perſuadere anniſus fuit, avum ſuum primum omnium artem typographicam inveniſſe. Eum ad finem Reſcriptum quoque *Friderici* III Imperatoris jactitavit, quo inſignia nobilitatis conceſſa ſunt familiæ *Schottorum*, cum *Mentelio* affinitate devinctæ, utpote qui *Schotto* cuidam filiam ſuam, memorati *Joh. Schotti*

ma-

matrem, collocaverat. Hic idcirco mul
libris formæ maximæ, quos typis ſuis expr
ſit, in fronte ſtatim præfixit iſta inſignia, le
nem nempe coronatum, hac addita inſc
ptione: *Inſigne* Schottorum *familiæ a* Frideri
Romano Imperatore Tertio Jo. Mentelin *primo*
pographiæ inventori ac ſuis conceſſum. Anno Ch
MCCCCLXVI. *Argentorati* Johannes Sch
tus *ære perennius dedit.* Reſcriptum hoc im
ratorium *Jac. Mentelius* in tractatu Pari
1650. edito de vera typographiæ origine
dem venditat, ipſum vero illud in medi
afferre non audet, quamvis *Mallincrotius* h
ab illo poſtulaverit. Egomet ipſe ſæpe i
ratus ſum, *Bœclerum*, tot Imperatoris hu
diplomatum editorem, illud nusquam p
mulgaſſe. Quamdiu itaque illud in luc
non fuerit prolatum, tamdiu jure ſtatu
licebit, diploma illud *Mentelium* ſibi quid
expetiiſſe, hunc autem nequaqum primi
pographiæ inventoris titulo ab Imperat
ornatum eſſe, ſed *Schottum* illud elogium
mere ſuppoſuiſſe, inprimis, cum *Birck*
p. 529. libri, quem inſcripſit *Speculum ho*
auſtriaci, aperte dicat, Imperatorem iſ
typographis inſignia multum ab illis div
dediſſe. Hæc enim l. c. leguntur: *Huju*
tur artis cultores ab omnibus primo multis hono
ac muneribus afficiebantur, ſicut Imperator Fr
ricus Tertius *eos auro ornatos incedere permiſit,*
demque iis, qua nobili genere natis eruditisque,

vilegia dedit, typotbetisque ſigillatim aquilam, typographis autem gryphum, pede altero pilam tinctoriam tenentem conceſſit, atque hæc inſignia galea aperta decoravit. Quo ſpectant verſus hi carminis lingua vernacula compoſiti ſub titulo: *Drucker Zaumer-Tantz*, quos typographi Lipſienſes, anno 1640 feſtum ſuum ſeculare celebrantes, in gryphi honorem decantarunt:

So ſingen wir mit Freuden-Schall
Der Drucker Wappen an,
Und was ihr Greiff uns überall
Zu guter letzt gethan.
Der Greiff iſt hell und ſtarck und ſchnell,
Schatz- und Gold-reich,
Wenn mans ihm raubet gleich.
Greiffet all ihr Greiffen greiffet,
Hauffet all ihr Schätze hauffet,
Eure Schrift Gold und Geld übertrift.

p. 78 Ita Imperator *Maximilianus* I. paulo ante mortem ſuam Moguntino typographo, *Joh. Scheffero*, privilegium dedit, ejusque avum, *Joh. Fauſtum*, artis typographicæ auctorem nominavit, quod tamen non ita accipiendum eſſe, ac ſi *Gutenbergium* excluderet, ſupra oſtendimus. Maximilianus, *divina favente gratia &c. honeſto ac fideli nobis dilecto*, Joh. Scheffer, *Chalcographo Moguntino, gratiam noſtram Cæſaream & omne bonum. Cum, ſicut docti & moniti ſumus fide dignorum teſtimonio, ingenioſum Chalcographiæ inventum, auctore avo tuo, felicibus incrementis in univerſum orbem promanaverit &c. Dum*

tum

quem in oppido noſtro Wels, d. 19. *Decembris Anni MDXIIX.*

Veroſimile mihi certe ſit, hos duos typographos, alterum Moguntinum, alterum Argentinenſem, *Joh. Schefferum, Fauſti,* & *Joh. Schottum, Mentelini* nepotem, vitioſa æmulatione abreptos, de honore iſto inter ſe certaſſe, & horum utrumque avi ſui gloriam mirabilem in modum defendiſſe.

Sed quicquid hujus rei fuerit, ad *Speklinum* redimus, maximum ejus errorem detecturi, p.79 qui forſan & in altero illo Chronico MSto deprehenditur, & à *Schragio* de induſtria ſilentio præteritur, qui tamen totum locum hunc tranſcribere debuiſſet. *Specklinus* enim refert, *Mentelinum* perfidiam *Genſefleiſchii* tam ægre tuliſſe, ut præ mœrore mortem obierit. Jam vero *Jac. Mentelius* ex libro *pulſuum mortuorum*, qui Argentinæ in templo cathedrali aſſervatur, hæc verba in medium affert: *Item obiit Dominus* Johannes Mentelius, *Impreſſor, Sabbatho poſt Conceptionem Virginis Mariæ* anno MCCCCLXXIIX. *Et factus ei pulſus cum campana magna Dominica ſequenti.* Quodſi itaque *Mentelinus* demum an. 1478 mortem obiit, & jam an. 1440 typographiam invenit, quodſi etiam ante an. 1450, quo Moguntiæ ars typographica exerceri cœpta eſt, *Genſefleiſchius* & *Gutenbergius* furtum ei fecerunt, haud ſane præ mœrore illum deceſſiſſe apparet. Omnes enim in eo conſentiunt, homines, p.80

quos ægritudo cruciat, ne decem quidem, multò minus viginti aut triginta, annos mœrorem ſuſtinere poſſe, quin potius ex hoc morbo laborantes intra paucorum annorum imo menſium ſpatium mortem ſibi accelerare. Quemadmodum autem *Mentelinum* an. 1478 demum deceſſiſſe certiſſimum eſt, ita à veritatis forma prorſus abſunt, qui illum fuiſſe typographum primum, & à *Genſefleiſchio* apparatu ſuo typographico ſpoliatum affirmant. Nec vero ea, quæ de ligneo prelo literisque *Speklini* tempore adhuc extantibus memorantur, hujus ceterorumque Argentinenſium ſententiæ pondus aliquod afferunt. Inde enim non ſequitur, *Mentelinum* primum has literas inveniſſe, ſed hoc tantum, eum artem hanc Moguntiæ à *Fauſto* & *Gutenbergio* didiciſſe, & in patriam reverſum his literis ligno inciſis illam divulgaſſe, donec *Ekſteinii Flachii*que auxilio literas ex ſtanno fundendi
p. 11 artificium excogitaverit. Moguntini contra merito ac jure optimo gloriari poſſunt, apud ſe primas literas etiam nunc ſervari, de quibus *Birkenius* in libro ſupra laudato p. 527. hunc in modum: *Initio ligneas, plumbeas, æneasque literas in medio perforatas ſculpebant fundebantque, & illas filo connectebant, ſicque ex multis literis verſum ſive lineam, & ex multis verſibus formam componebant. Hoc modo primum grandiores literæ latinæ conficiebantur,* antiquæ *inde nominatæ, quibus perforatis literis Moguntiæ hodie adhuc nova*

opera

opera typographica in cerimoniis illis, *quas* poſtulatum *vocant*, *tanquam numo luſtrico donari ſolent*. Quod *Mallincrotius* etiam Cap. VIII. partem ſuis, partem *Serarii* & *Arnoldi* verbis confirmavit. *Exſtant enim*, inquit, *Moguntiæ* &c. *p.* 82 (vid. ſupra Part. I. pag. 684.) Denique perpetuum ipſius *Mentelini* ſilentium non prætereundum eſſe videtur, quem fugere non potuit fama, quæ ubique de *Gutenbergero* velut primo inventore percrebreſceret, & quæ *Fauſtus* atque *Schefferus* in fine librorum typis ſuis excuſorum jactitare ſolerent. Quodſi itaque recta conſcientia fretus affirmare potuiſſet, non illis, ſed ſibi potius inventionis *p.* 83 gloriam jure tribuendam eſſe, neceſſario ejusmodi quid in fine librorum ſua cura impreſſorum attuliſſet, illisque ingratum animum exprobraſſet, inprimis ſi, quod Chronicon MStum fingit, hanc perfidiam ægerrime ferens, præ mœrore è vita diſceſſerit. Tantum vero abfuit, ut id fecerit, ut potius ne ante annum quidem 1472 nomen ſuum addiderit, ſi *Joh. de la Caille* in hiſtoria typographiæ, decem abhinc annis gallice edita, fidem habemus, qui plura argumenta ſuppeditat, quibus *Mentelium* typographiam non inveniſſe demonſtratur. Id unum tantum addo ex Epitaphio *Mentelii*, quod in ſui, parentum, primæ uxoris, hujusque liberorum, & ſecundæ uxoris memoriam, in tabula lapidea inſculptum, in porticu ſeu periſtylio

templi Cathedralis Argentinenſis poni curavit, ubi omnis ambitionis adeo expertem ſe præbet, ut civem tantum ſe nominet Argen-
p.84 tinenſem, nihil vero de typographia, multo minus de ſe ejus inventore afferat. Tale enim inſcriptionis hujus initium eſt: *Memoria* Johannis Mentelini, *civis Argentinenſis*, *Parentum ſuorum &c.* Quum itaque *Mentelinus* nusquam ſibi laudem iſtam arrogaverit, quamvis ei occaſio opportuna data fuerit, evidentiſſime patet, nepotem ejus, *Johannem Schottum*, intempeſtivo ſtudio familiæ inductum, huic avo ſuo inventæ artis typographicæ gloriam tribuiſſe, atque adeo annales, quos hodie Argentinenſes producunt, poſt illa tempora demum concinnatos eſſe, quamobrem nec *Wimphelingio*, nec *Gebwilero*, nec *Spiegelio*, (licet hi duo poſtremi *Schotto* blandiantur) noti eſſe potuerunt; quumque partim confuſis, partim fictis & cum veritate pugnantibus relationibus abundent, eos nequaquam *publica auctoritate* conſcriptos eſſe apparet.

Hic interim honor nunquam non habebitur Argentinenſibus, eorum indigenam & civem *Joh. Gutenbergerum*, in urbe hac artem typographicam primum inveniſſe, poſtea
p.85 Moguntiam petiiſſe, ibique auxilio *Joh. Fauſti* rem perfeciſſe. Hoc enim nonſolum *Petrus Schefferus, Fauſti* gener, apud *Trithemium* teſtatur, ſed omnes etiam, qui artem hanc ex

pri-

prima officina typographica Moguntina in omnes Europæ regiones pertulerunt, quorum unusquisque *Gutenbergium* hujus artis primum inventorem ſemper habuit ac laudavit. Ex horum ore poſtea Germani ac Itali ſcriptores tunc florentes ſine dubio acceperunt, quæ in libris ſuis de typographicæ artis inventione poſteris prodiderunt. In his non poſtremo loco nominandus eſt *Wimphelingius*, qui per longam annorum ſeriem Argentinæ vixit, & *Gutenbergio* primàm inventionem, *Mentelino* autem primam tantum officinam typographicam Argentinenſem tribuit. In quibus Argentinenſes hodierni forſan acquieſcent, inprimis cum D. *Schragius* ponderoſa verba *Mich. Maieri* in veris inventis Germaniæ p. 125 omnino approbet, atque adeo omnia illa, quæ de *Mentelino* ipſe attulerat, vana eſſe fateatur. *Nil ad me Moguntini* &c. usque ad verba: *vel hanc laudem ſibi vindicare*. (vid. ſupra Part. I. pag. 195. not.) p. 86 Optandum ſane eſſet, ut aliquis Baſileenſium libros à *Meiero* allegatos accurate deſcriberet. Cum enim Bibliotheca *Amerbachiorum*, qui primi in illa urbe fuerunt typographi, & bibliopolæ, in Academicam Baſileenſem translata ſit, libri primis temporibus artis typographicæ editi ſine dubio in eadem ſervantur, à poſſeſſoribus priſtinis forſan variis obſervationibus illuſtrati, quibus ſcrupuli ex multorum animo evelli poſſent. p. 87

At vero Moguntini ab omni inventionis hujus honore non prorſus excludendi ſunt; partim quod *Gutenbergii* inſtitutum in illorum urbe ad ſuam maturitatem pervenit, partim, quod non Argentorati, ſed Moguntiæ primum librorum imprimendorum factum eſt initium. Quando igitur in clauſulis librorum antiquiſſimorum urbs *Moguntina inventrix & elimatrix prima* vocatur, hæcque de illa ſæpius iterantur: *quam imprimendi artis ingenioſa, gratuitoque dono glorioſus Deus, plus cæteris terrarum nationibus præferens, illuſtrare dignatus eſt*; ut alia ejusmodi elogia taceam, id non de primo artis experimento à *Gutenbergero* Argentinæ capto, ſed de perfectiore ejus ſtatu ipſoque exercitio eſt intelligendum; quemadmodum *Petrus Schefferus* ipſe in fine Annalium Saxonicorum lingua vernacula Saxoniæ inferioris typis ſuis excuſorum, fatetur: *Deſſe*
p. 88 *Kronecke von Keyſeren unde anderen Furſten unde Steden der Saſſen mit oren Wapen, heft gepreut* Peter Schoffer *von Gernsheim. In der eddelen Stat Mentz. Die eyn anefangck is der Prenterey. In deme jare na Criſti gebort. Duſent vierhundert* LXXXXII. *uppe den ſeſten dach des Mertzen.* Hanc primordum publice exercitæ typographicæ artis initiorum gloriam nemo ſane Moguntiæ eripere unquam poterit. Hinc D. *Sebaſtianus Brandtius*, Argentinenſis, non ſuis civibus ſolis, ſed Rheni fluminis accolis generatim hanc inventionem tribuit, in Carmine quodam de præſtantia artis hujus: *Nu-*

Nuper ab ingenio Rhenanæ gentis & artis
Librorum emerſit copia larga nimis &c.

Quemadmodum igitur Deo O. M. placuit, ut *Guttenbergius* quidem in patriæ ſolo prima hujus artis pericula faceret, eam vero, quamvis omnes opes ſuas arti huic impenderit, non prius perficeret, quam Moguntiam ſe deportans, in iſta urbe *Fauſti* conſilio ac ope adjutus, ad propoſitum ſibi finem perveniret; p. 89
ita urbes hæ duæ in poſterum de honore iſto, quod ſpero, non amplius inter ſe certabunt, ſed altera alteri ſuum tribuet, quod ſcilicet Deus in arte hac invenienda cuique largiri voluit.

Similiter Batavos, ac Harlemenſes inprimis, fateri decet, cum nihil aliud, niſi inciſas tabulas ligneas ac in iſtis impreſſos Donatos, aliosque ex pauciſſimis philyris conſtantes libros oſtendere poſſint; & cum ipſe, quem allegant, *Mariangelus Accurſius* nil niſi *Donatum impreſſum in tabula inciſa* iis tribuat; Annalium etiam Colonienſium ſcriptor teſtetur, artis hodie uſitatiſſimæ primam tantum formam à Belgarum Donatis deſumtam eſſe; *Hadrianum Junium* levibus & infirmis admodum argumentis *Laurentio* ſuo inventionem typorum ex ære fuſorum tribuiſſe, atque adeo *Gutenbergio*, *Fauſto*que, ejus ſocio, p. 90
hunc honorem unice deberi. Cur enim *Junio*, cujus relationes de rebus multo minoris momenti à Belgis ipſis recentioribus reji-

 ci-

ciuntur & ridentur, quod verbi cauſa *Menſo Altingius*, Conſul Groningenſis, in Notitia Germaniæ inferioris antiquæ fecit, ullam fidem in re graviſſima adhiberemus, cui omnes vetuſtiores ſcriptores in hac re communi conſenſu contradicunt. Nihil quoque nos commovet Harlemenſe illud numiſma, cujus ectypon *Oudaanus* in ſupplemento libri, qui inſcribitur *Hollande Metallique* Abbatis *Bizotii* pag. 26 exhibuit atque illuſtravit. Hujus pars adverſa repræſentat Harlemenſium inventionem, qua anno 1219 Damiatæ urbis in Ægypto à Chriſtianis obſeſſæ expugnationem accelerarunt. Turcis enim catenis ferreis portum occludentibus, ut navibus Chriſtianorum aditus ad hanc urbem inhiberetur, Harlemenſes, qui in bello ſacro exercitui Chriſtianorum intererant, ſtratagema excogitabant, & navium proris ſerras ferreas acutas ac robuſtas præfigebant, illasque ſecundo vento & expanſis velis in catenas appellebant, quibus tanta vi diſruptis ſibi reliquisque Chriſtianorum navibus viam aperuerunt. Quamobrem Imperator & Patriarcha Hieroſolymitanus Harlemenſibus nova inſignia dediſſe feruntur, quæ in rubro ſcuto quatuor inter ſtellas erectum gladium, ſupra quem crucis figura, exhibent. Hoc pulcherrimum factum cum inſignibus urbis in adverſa numiſmatis parte repræſentatur, addita hac inſcriptione: VICIT VIM

p. 91 (margin, beside "bem inhiberetur")

VIR-

VIRTVS. Quum præterea poſt inſignia non ſolum duo Romanorum faſces cum ſecuribus, tanquam ſymbola ſupremæ poteſtatis, ſed & duo rami palmæ decuſſatim poſiti compareant, ex *Boxhornii* Theatro Hollandiæ p. 130 obſervamus, quondam temporibus papææ ſuperſtitionis, per omnes regiones fuſæ, pubem Harlemenſium die primo Januarii quotannis in publicis ſupplicationibus, in hujus victoriæ memoriam, ejusmodi palmas aut naviculas & imagines, quas vulgo *Praamen* vocarunt, circumtuliſſe. Qui ritus licet una cum Pontificis Romani dominatione abolitus ſit, numiſma tamen hocce non ſolum in rei hujus memoriam, ſed & potiſſimum ſtrenæ loco publica auctoritate cuſum videtur, quod ſiglæ S. C. i. e. *Senatus Conſulto* nomen etiam urbis HARLEMVM magis confirmant. In averſa numi parte conſpicitur *Virtus*, vel *Scientia*, forma muliebri, dextra tenens coronam, & ſiniſtro cubito in prelum typographicum incumbens; ante illam poſitus eſt cippus, cum inſcriptione: TYPOGRAPHIA. Nos quidem accurate declarare non poſſumus, quo potiſſimum anno hoc numiſma ſignatum fuerit, cum annus non additus ſit; fabrica tamen ejus ſatis indicat, quinquaginta demum vel ſexaginta annis abhinc eſſe percuſſum, adeoque Harlemenſibus ad probandam ſuam ſententiam inſervire haud poſſe. p. 92

aliisque ſolennibus cerimoniis celebrare velint.

At vero in his feriis id probe obſervandum erit, quod D. *Joh. Schmidius* in Concione ſacra prima de inventione typographiæ admonuit: *Non quidem ut nova quadam affectemus* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 70.) Scripſi Gothæ, d. 14. Decembris Kalendarii veteris, & novi die 24. publicato Romæ anno jobelæo papali, exeunte anno MDCIC.

Laudes meritiſſimas
nobiliſſimæ artis typographicæ,
cum IO. CONRADVS STOESSELIVS,
præſtantiſſimæ hujus artis cultor ſtrenuus, ex laudabili typographorum more, in ædibus Patris ſui,
Viri honeſtiſſimi, ſolertiſſimi & peritiſſimi,
CONRADI STOESSELII, Typographi ac Bibliopolæ in urbe Chemnitienſi florentiſſimi,
tyrocinium poneret, & documentum artis daret,
paucis exponere anniſus eſt amicus,
qui nomen ſuum in fine epiſtolæ profitetur.
De lingua vernacula ad verbum expreſſit
JO. GERH. SVCKSDORFIVS,
Gymnaſii Hamb. Civis egregius.

Amice ſuaviſſime,

Conſtat inter omnes, Sinenſes, potentisſimam Aſiæ gentem, crebro jactitaſſe, ſe ſolos in contemplandis rebus

bus ambos oculos adhibere, Europæos unum tantummodo, reliquas vero nationes oculis prorſus carere. An vero & quatenus hæc cum veritate conſentiant, aliis diſputandum relinquimus; id ſaltem nemo ſana mente præditus negaverit, Germaniam his temporibus ob plurimas ſcientias, eximias artes, utiliſſimaque inventa ceteris regionibus omnibus longe præponendam eſſe. Nam certe ultima hæc monarchia non à cæcis eſt conſtituta, divinæ religionis ratio nequaquam à ſtupidis colitur, Academiæ noſtræ barbaris ruborem incutiunt, & ſclopetorum atque tormentorum bellicorum vi hodie totus terrarum orbis ac Sinenſes ipſi domantur.

Typographia vero, magnum illud mundi miraculum, ſatis ſuperque demonſtrat, Germanos oculorum acie ceteris omnibus nationibus præſtare. Etenim nonne hæc ipſa eſt æternæ felicitatis obtinendæ ſubſidium belliſſimum, omnium artium alma mater, ſalutaris doctrinæ Chriſti cultrix, omnium virtutum magiſtra, omnium inventorum artificioſorum receptaculum, omniumque rerum fortiter geſtarum publicatrix? Hæc profecto eſt cumulus magnorum & ſublimium donorum, domicilium veræ ſapientiæ, inſtrumentum omnium Theologorum, JCtorum, Medicorum & Philoſophorum, docentium æque ac diſcentium,

at-

atque nutrix innumerorum hominum. Hæc plura uno die præſtat, quam aliquot millia librariorum integri anni ſpatio efficiunt, & uno die plura absque calami ope ſcribit, quam vel mille homines perlegere poſſunt. Absque illa his temporibus nemo facile doctus evadere poteſt, ejus autem ope eruditi etiam poſt mortem ſuam ſemper vivunt & florent. Hæc ars eſt columna, quæ omnium dignitatem pro eo ac merentur ſuſtinet, immo fortiſſimorum pariter atque literatorum virorum diverſorium. Sine illa his temporibus haud commode vel vera religio coli, vel jus conſtitui, vel leges ferri, quæ ſunt firmiſſima Rerum publicarum fulcra, vel etiam pietas Deo tribui poteſt. Eſt ſane buccina Spiritus S. per quam altiſſimi Numinis laus atque gloria in toto terrarum orbe præcipue his ultimis temporibus percrebuit. Ut ſummatim cum *Luthero* magno illo Eccleſiæ doctore dicam, eſt *maximum ac ultimum Dei donum.*

Proinde non leve Dei O. M. bonum & beneficium fuit, quum *Joanni Guttenbergio* A. C. 1440 hujus artis nobiliſſimæ in Germania inveniendæ gloriam benigne concederet, quæ jucunditate & præſtantia ſua viros cujuscunque ordinis & dignitatis adeo pellexit, ut ipſi Imperatores, Reges, Principes aliique viri primarii; illa admodum delectati, eam mirifico amore & favore proſecuti ſint, plurimis

nimis privilegiis ornaverint, nullisque ad illam promovendam ſumtibus pepercerint. In his præcipue laudantur Imperatores Romano-Germanici *Carolus* V. & *Ferdinandus* I. (qui primam officinam typographicam Vindobonæ in Germania inſtituit, in qua libri Syriacis typis exprimerentur) *Franciſcus* I. Galliæ Rex, Saxoniæ Dux *Fridericus*, aliique, illuſtriſſima hac ſtirpe orti, qui hanc artem ipſi exercuerunt & typos argenteos eum ad finem ſibi compararunt. Quid quod non levem laudibus ſuis cumulum accedere arbitrati ſunt, ſi typographis ſolentibus opem auxiliumque ferre poſſent.

Præterea ars hæc uberrima abundat utilitate, quippe quæ inſtar largiſſimi fluminis ad omnes cujuscunque conditionis homines longe lateque diffunditur, ejusque fructus adeo communes ſunt, ut illi neminem fugere queant. Etenim quod Biblia S. Patrum eccleſiæ opera, aliaque plurima erigendis emendandisque hominum animis inſervientia ſcripta tanto numero exſtent; quod utrumque jus, canonicum & civile, egregie illuſtratum, in omnium manibus verſetur; quod medicorum ars tanta incrementa ceperit, quod philoſophia rerumque naturalium inveſtigatio ad ſummum apicem provectæ ſint; hæc omnia poſt Deum nemini, niſi præſtantiſſimæ huic arti, accepta ſunt ferenda. Id quidem certe manifeſtum eſt,

in-

inſigne illam emolumentum hominibus cu-juſque conditionis & ordinis jampridem attuliſſe, & usque ad hoc tempus præſtare. Vanus igitur foret labor ac irritus conatus, ſi plura in hujus artis laudem proferrem, cui pro meritis celebrandæ memet prorſus *imparem* eſſe minime diffiteor.

Quum vero Tu, amice honoratiſſime, in hac egregia arte addiſcenda ſingularem diligentiam adhibueris, atque id conſecutus ſis, ut hodierno die Te typographorum collegium lubenter & merito ſodalem reciperet, Tibi, novis his honoribus ornato, fauſtiſſima ac proſperrima quævis his tenuibus literulis ex animo apprecor, hocque inprimis in votis habeo, ut nobiliſſimam hanc artem (cui, licet imperitis contemtior viſa, ſuus ſemper conſtabit honor,) ad divinam gloriam proximique commodum promovendum diu exerceas, tibi vero & clariſſimæ *Stöſſeliorum* genti amplus inde honor enaſcatur. Sincero te complectens amore ſum ac nunquam non ero,

Amice honoratiſſime,

Chemnitii XXVI. Nov.
A. clↄ Iↄ CCIX.

Tibi deditiſſimus
Jo. Christoph. Kravsivs,
Typographiæ cultor.

De

De
Germaniæ Miraculo optimo, maximo,
TYPIS LITERARVM,
earumque differentiis,
DISSERTATIO,
qua ſimul
Artis Typographicæ
univerſam rationem explicat
PAVLVS PATER, P. P.

Proſtat Lipſiæ
Apud Jo. Frider. Gleditſch & filium,
Anno MDCCX.

Inclytæ Reipublicæ GEDANENSIS
PATRIÆ PATRIBVS,
Rei Typographicæ
ut &
Studiorum Mathematicorum Patronis,
PAVLVS PATER
Felicitatem.

Primum ſpecimen typographiæ noſtræ molienti, at de more Patrocinium ei-dem circumſpicienti, generoſitatem Nominum veſtrorum, *Mæcenates maximi*, in tu-telam præſcribere placuit. Irato Numine,

mox ſub ipſis incunabulis, cum Ædili ſuo exulatum abierat nobilisſima ars; jam deſæviente peſtifera lue, redeuntes hoſpitio excipite, & variis acerbitatibus vexatos, humanitate & munificentia fovere pergite. Sic *Virtutes veſtras*, plenis honorum paginis, *immortales* chartæ ad ſidera tollent, & minutum plumbum, quo nihil liquidius, duraturis in ævum monumentis, à letho & oblivione eximent!

Caput I.

Quæ cauſſa ſcribendi? de Etymo, auctore, loco & tempore inventionis typorum.

§. I.

P*aulum Papinianum*, juris illud aſylum, ſciſcitanti cuidam, eccur nullos ſcriberet libros? reſpondiſſe ferunt, vereri ſe, ne chartæ iis, qui forte ſcripturi ſunt, majori pretio forent comparandæ. Scitum hoc tanti viri effatum me quoque non parum ſuſpenſum tenet, ne attriti longo uſu in officinis typi, magis deformarentur, & novi deinceps multo pluris poſſeſſoribus emendi forent. Ad inſtantiam tamen *Curatorum Orphanotrophii* celeberrimæ civitatis, novam qui typographiam elegantibus ad ingenium Seculi & expreſſis literarum typis, qui poſſent artificum & legentium oculos tenere, delectare imperitorum, erigere animum induxerint, atque hinc

me

me ſollicitarunt, *ſpecimen probatiſſimorum typorum* illis ſiſterem: ſimulque *fructum utilitatis* ex hoc inſtituto in egentes rerum, qui redundare poſſet, commonſtrarem. Lubens igitur injunctam curam ſuſcepi: licet enim in omni alia re perquam exiguum ſapiam, in hac tamen diviniſſima arte, Mathematicorum conſilio inventa, non poſtremi ſum nominis, ut qui ab adoleſcentia affectam, ſi quis alius, vario uſu & exercitatione confeci. Videtur etiam dignisſima Muſis, dignisſima univerſa patria cura: nec ſine fœnore eruditorum in re chalcographica & librario negotio *p. 2* æque verſatorum. Vitilitigatores quæſtui nimium inhiantes, & eorum latratus parum moror; mihi in præſentia ſatis eſt, lucubratiuncula iſthac, ea ad typorum notitiam & uberrimum *orphanotrophii* attuliſſe commodum, à nemine tam apertisſime & candide producta. Cauſſa ſcribendi ſic reddita placet telam omnem ab ipſa, ut ajunt, linea incipere.

§. II. Ortum ergo & ſignificationem typorum, ſeu typi vocis, inquiſituro y litera Græcæ originis oſtendit, à τύπτω, unde τυπῶ, decantato Grammaticorum paradigmate, quod proprie idem ſonat ac *tundo, tudo, tudito*, unde *tudes*, quo pulſamus, *eine Keule, Schlegel*: item *tympanum*, organon, quod a) pulſatur. Varia

a) *Lipſius* de milit. Rom. lib. 4.

ria autem hujus vocabuli eſt acceptio: nam primo ſeriem & normam alicujus rei denotat, ad quam animum convertimus, aut oculorum aciem intendimus, ut *typus lectionum*, id eſt, ſeries operarum in ſcholis tractandarum: *typus Collegiorum, Societatum, Gymnaſiorum, Academiarum*, hoc eſt, leges & ſtatuta, ſcopus & propoſita b) meta: *typus orationis*, aut *operis alicujus*, id eſt, *ordo & diſpoſitio* illius: *genus* item & *figuram* deſignat, ut *typus morbi, lapidis, herba* &c. *Plinio* majori typus *imago* eſt, aut *forma* argillæ vel gypſo impreſſa, ad cujus ſimilitudinem ſtatuarius, aut plaſtes lapidem cædit, vel æs fundit. *Peccata typica* eorum in veteri fœdere dicuntur, qui *Meſſiæ typum & imaginem* c) referebant. *Figuram* quoque ſignificat, corpori duro ab externa vi pulſando d) inditam. Nobis *typi inſtrumenta ſunt quadam ænea, quaſi parallelogrammata, varias literarum figuras in capite deferentia, veteribus incognita, quibus humana induſtria ea æternitati conſecrat, qua neque memoria, neque ſcriptionis exercitatio exequi poſſunt, lingua calamique vice ad metallum translata*, de quibus plura ſuo loco.

§. III. Altera, quæ in fronte comparet, *Literarum* vox quibusdam quaſi *legitera*, quod *legendi iter* præbeat, ridicule dicitur. *Priſcianus*, neſcio quo

b) *Frid. Schrader.* Orat. de typis Acad. c) *Io. Franc. Buddeus* Diſſ. de pecc. typ. d) *Chriſt. Becmannus* Orig. Lat. Ling.

quo errore, *literas* à *litura*, unde *obliterare* & *linere*, vel *linire*, à *lino*, id eſt, delere & expungere derivat. Sed quomodo deleri literæ poſſunt, p. 3
niſi prius fuerint factæ? Quomodo manu, aut potius ſtylo æneo liniri, niſi prius veterum more ceratis tabulis fuerint inſcriptæ? Veriſimilius igitur litera à *lineo*, aut *lineando*, id eſt, lineis adumbrare, derivari poteſt; e) ut adeo literæ ſint, quaſi *lineatura prima*, e quibus tandem fiunt literæ. Ita vero *litera* vocis etymologia ex *linearum figura* emergere videtur; quemadmodum & Græci lineaturas γράμματα dicunt, quod nimirum γραμμαῖς, id eſt, lineis f) conſtent. Hinc etiam apparet, quod vox *litera* uno t ſcribenda ſit, à radice *linea*, ſive *lineatura*. Supervacanea igitur quorundam cautela eſt, qui, ne forte in carmine primam hujus vocis ſyllabam quis corripiat, quaſi à litura etymo deſcenderet, per Diaplaſmum gemino tt notandam eſſe contendunt.

§. IV. Ex his, quæ diximus, liquido patet, literas, ſive calamo exaratas, ſive typis chartæ impreſſas, ſub viſum duntaxat cadere, atque ita genuinum adæquatumque oculorum objectum eſſe, ac male hinc à *Goropio Becano minimam partem vocis* g) appellari. Sicut nec ratio conſtat, cur *Scaliger* eas *minimam partem dictio-*

e) *H. Hugo* de origine ſcrib. cap. 2. f) *Euclides* Element. Geometr. g) Hieroglyph. lib. 2.

ſtionis h) vocet. Nam qua ratione literæ ſive ſcriptæ, ſive typis expreſſæ, vocis aut dictionis partes eſſe poſſunt, cum omnis vox aut dictio, qua talis eſt, ſonus ſit, atque ſic ad auditum pertineat? Quomodo igitur res viſibilis pars erit ſoni? Ut ergo omnes Geometricæ figuræ, lineis conſtantes, oculorum & non aurium objecta ſunt; ita & literæ, qua tales, audiri minime poſſunt, ſed ſonus modo pronunciatarum aures ingreditur. Recte hinc veteres literas *indices rerum & ſigna verborum* dixere. Nec inconvenienter eas *ſigna pronunciationis Tholoſas* vocat, digitum ſimul ad naturam literarum intendens, ac ſi literæ ſigna vocum, voces autem ſigna rerum, adeoque *ſigna* quaſi *ſignorum* i) *forent*. Neque tamen ſub his literis intelligimus hieroglyphicas Ægyptiorum notas, aut characteres, quibus duodecim illa cœleſtis *Zodiaci ſigna* exprimuntur: aut quibus Algebra, ſeu Arithmetica figurata utitur, horum quippe nonnulli ſigna vocum ſimul & rerum ſunt.

§. V. Jam de primo typorum inventore brevius agendum. Quemadmodum autem de ſcribendi artificii repertore antiquisſimi ſcriptores maxime diſſentiunt, dum alii ad *Moſen* & *Abrahamum* earum primitias referunt; alii ipſi *Adamo*, *Enocho*, *Setho*, ejusque filiis, omnium

h) De cauſis Lat. Ling. i) Syntaxeon lib. XVI. cap. 3. Item de Republ. lib. XVI. cap. 2.

omnium primas aſſerunt; ita etiam de primo typorum Auctore neoterici ſcriptores in diverſas maxime abeunt ſententias. A Germanis repertos eſſe, habere ambiguum nemo poteſt, & fatentur hoc ipſum Hiſpani, Galli, Itali, Britanni; at vero a quonam, ubi & quando, videas diſſipatum magis, quam *Penthei*, Thebanorum Regis, corpus. Dum ergo ſponſam hanc tam multi ambiunt proci, fit, ut neſcio quo amoris ſtimulo inſtincti, quisque domum quaſi ducere amicam illam, vel obtorto collo, per jurgia etiam & graviſſimas verborum contumelias conetur. Nos breviter & ſummatim eorum argumenta & judicia denarrabimus. Quisquis hæc legis, certus eſto, nunquam homines ſatis gratos eſſe poſſe erga eos, qui typos literarum publicis uſibus excogitarunt; nedum erga divinum Numen, quod illis cœlitus hanc illuminationis gratiam conceſſerit infuderitque.

§. VI. Ex grandi igitur tot nominum agmine, illis principem asſignari locum poſſe cenſemus, qui *Johannem Regiomontanum*, Mathematicum ſæculi illius celeberrimum, rei præclariſſimæ primum motorem laudant, & ſalutari ejus conſilio tentatum ſuſceptumque divinum hoc typis excudendi libros artificium fuiſſe commemorant, quos inter celebris & famoſisſimus ſcriptor *Theodorus Zwingerus*, qui teſtimoniis *Aventini*, *Sabellici*, & potisſimum

ſimum *Petri Rami*, innitens, hanc rem ita celebrat: *Typographiæ inventio videtur in* Purbachii *tabulis* &c. k) (vid. ſupra Part. I. pag. 596.) Hæc laudatus Auctor. An vero *Ciceronis* hæc officia primum inter libros typis expreſſos locum mereantur, ut exiſtimat *Zwingerus*, infra ſuo loco trutinabimus.

§. VII. Ex his ergo antiquisſimis teſtimoniis patet, typorum inventum, ut omnes aliæ machinæ Mechanicæ artis, *Mathematicæ* deberi, cui nemo etiam principalitatis gloriam invidebit. Cujus autem ope Regiomontanus ſuſcepta de typis literarum conſilia in effectum perduxerit, diverſæ diverſorum circumferuntur ſententiæ, quas pro ſuo quisque in patriam affectu, opinione, auſuque propugnare ſatagit. Miſſis reliquis, ſaltem palmares, ad examen revocabimus.

§. VIII. Veriſimilior narratio plerisque eruditis hactenus viſa eſt, quæ cœleſtis hujus muneris effectum *Johanni Gutenbergio*, patria Argentoratenſi, Equeſtris dignitatis viro, imputat, plurimis etiam gravisſimorum auctorum aſſertis comprobata, quos inter Abbas ille Spanhemenſis, *Joh. Trithemius*, agmen ducit, in cujus fide dignis l) annalibus, ad annum 1450 ſequentia extant: *His quoque temporibus ars imprimendi* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 311

k) Theatr. vit. hum. volum. 20. lib. 1. l) Chronico Spanh.

311 ſq.) Luculentisſimo huic teſtimonio placet aliud, ætate prope ſuppar, tenore conſonum, auctoritate non inferius, *Jacobi Wimphelingii* m) adjicere, quod ſic habet: *Anno Chriſti* 1440 Friderico *III.* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 173. ſq.) Diſcrepantiam in annis utriusque ſcriptoris conſulto nunc prætermittimus, quomodo autem conciliari poſſint, infra dicetur. Producam in medium ſcholaſtica lege & tertium pro *Gutenbergio* teſtimonium ex *Sebaſtiano Munſtero*, n) fama celebri, ſic ſonans: *Anno* 1440 *ad usque annum* 1450 *nobilis* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 460.) p.6

§. IX. Occurrunt quidem non pauci, qui *Johanni Fauſto* principalitatem hujus typorum inventi attribuunt, at falſo; nam is in ſocietatem laborum cum *Gutenbergio* duntaxat coierat. Viderit igitur *Petrus Apianus*, o) tantus alias in re Mathematica vir, ut etiam *Carolum* V, jam Imperatorem, diſcipulum habere meruerit, qua fide laudatum *Fauſtum* primum artis hujus inventorem tradat. Viderit item *Joh. Aventinus*, p) qui de eodem ita ſcribit: *Hoc anno* 1450. *magnum & vere divinum beneficium* Johannes Fauſtus, *civis Moguntinenſis, generi humano* p.7

m) Epitom. rer. Germ. cap. 65. n) Coſmograph. in deſcript. urbis Moguntinenſ. lib. III. cap. 159. o) Coſmographiæ lib. 2. p) Annal. Bojor. ad hunc annum.

no contulit, novum ſcribendi genus, haud dubie cœlitus, revelatum, quod Chalcographiam excuſoriam impreſſoriamque vocare ſolent, invenit. Fatemur quidem memorato *Fauſto*, ejusque genero, *Petro Scheffero*, cui unicam filiam ſuam deſponderat, plurimum hanc artem debere, præcipue ob inventionem atramenti expreſſorii, at repertorum typorum palmam *Regiomontano* & *Gutenbergio* nemo facile dubiam fecerit.

§. X. *Joh. Schmidius*, Doctor, in Oratione Argentorati pro ambone coram eccleſia de inventione typographiæ habita, itemque *Jo. Henr. Bœclerus*, Argentoratenſis, de eloquentia & rebus politicis præclarisſime meritus, non contenti hoc cive ſuo *Gutenbergio*, alium plane typorum auctorem, ex publicis patriæ ſuæ annalibus referunt, ut ſtatim verba hujus relaturi videbimus. Ex his igitur annalibus in Archivo laudatisſimæ illius Reipub. occurrentibus: *hi*, refert, Johannem Mentelium, *civem Argentoratenſem, artem imprimendarum fuſili charactere literarum librorumque, primum in Patria excogitaſſe atque protuliſſe* memorant: hi *annum ſeculi Chriſtiani quartidecimi quadrageſimum* definiunt, *annique ſolennem notitiam Conſulatu* Nicolai Schanlitii, *Pratura* Spigelii, Müllenheimii, Treibelii, Endigeri inſigniunt: hi *perfidiam famuli* Genſefleiſchii, *& herilis arcani enunciationem, & ſociata cum* Gutenbergio *plagii conſilia & fugitivo immiſſam ultore Deo cæcitatem*, di-

diſerte & bona fide denarrant. q) Hæc *Bœtle-rus* ſatis ſpecioſe! Sed quis, obſecro, domeſtico teſti in ejuſmodi recenſione fidem adjunget? Quis non potius *Wimphelingo*, qui mox poſt inventionem typographiæ, ſæculo quarto decimo Argentorati degit, ibidemque rerum Germanicarum epitomen ſuam conſcripſit, & tot aliis antiquisſimis ſcriptoribus credere, quam unico illi civitatis monumento, neſcio à quo, conflato? Quid ſi *Mentelii* poſteros, quæ ex *Gutenbergiana* gloria decerpſerant, privata opinione & temerario auſu, Proavo ſuo adſcripſiſſe dixerim? Neque enim novum, in re dubiæ arduæque inveſtigationis, affectatæ laudis cauſſa, ſcriptis aliquid infulcire. Edidit etiam Pariſiis anno 1650 *Jacobus Mentelius*, Medicus ibidem, de vera typographiæ origine, peculiarem diſſertationem, in qua, ut Cl. *Mareſius* r) ait, *evidentibus argumentis, honorem inventæ typographiæ generi ſuo aſſerit*; ſed ſedulo inquirenti ejus ſcripti copiam impetrare nullibi cum licuerit, de *argumentis illis evidentibus*, ſcilicet! quibus pro cauſſa gentis ſuæ decertat, judicium qualecunque meum promere non poſſum. p. 8

§. XI. Ejuſdem commatis & inquietæ præſtantiæ, ex typho quodam & imitatione vanæ gloriæ

q) Orat. XI. de divinitate & fatis typographiæ.
r) Epiſt. philolog. 33.

gloriæ eſt, quod Belgæ, s) cumprimis *Hadrianus Junius*, *Petrus Scriverius*, *Bertius*, *Scaliger*, *Aubertus Miræus*, *Laurent. Beyerling*, *Thomas Lanſius*, *Simon Majolus*, *Martinus Zeilerus*, *Caſpar Barlæus*, *Boxhornius*, aliique in medium adducunt, typos nimirum apud ſe Harlemi eſſe adinventos, proque iisdem tanquam pro aris & focis, magna etiam convitiandi acerbitate, depugnant. Auctorem vero eorum facit laudatus *Hadr. Junius*, quem reliqui omnes ſequuntur, *Conſularem* quendam *Æditunm Laurentium*, cognomento *Coſterum*, hunc dicunt in faginis corticibus primum literas formaſſe, has poſtea in plumbeas, & quo ſolidior durabiliorque materia foret, deinceps in ſtanneas commutaſſe. Habuiſſe autem inter operas mercenarias conductasque *Iohannem Fauſtum*, infidum & infauſtum hero ſuo famulum; hunc ajunt, poſtquam artem jungendorum typorum, quæque alia eam ad rem ſpectantia percalluiſſe ſibi viſus eſſet, captato tempore opportuno, ipſa nocte, quæ Chriſti Natalitiis ſolemnis eſt, choragium omne typorum involaſſe, inſtrumentorum herilium ei artificio comparatorum ſupellectilem convaſaſſe, deinde cum fure domo ſe proripuiſſe, Amſtelodamum primum adiiſſe, inde Coloniam Agrippinam, donec Moguntiam cum perventum eſſet, aperta furtorum

p. 9

ſuo-

s) Deſcript. Bataviæ in urbe Harlem.

ſuorum officina, fructum ibidem meſſuiſſe uberrimum. Hæc prolixe ſcriptores illi recenſent, quæ tamen omnia in fabulis cubare, & amore potius patriæ, quam veritatis ſtudio adducta eſſe, graviſſimis rationibus *Bern. à Mallinckrot*, peculiari de hac controverſia t) opere, erudite ſane & eleganter demonſtrat.

§ XII. His ita evictis, liquido conſtat, quænam civitas vera & non ſimulata hujus novæ ſobolis Mater ſit. Productæ auctoritates certe & teſtimonia veterum; quin & ipſa veritas affirmat; in nobili Argentorato, Mathematici Regiomontani conſilio, memoranda hæc auſa generoſaque conata *Iohannem Guttenbergium* ſuſcepiſſe, inſumtaque magna pecuniæ vi (erat enim perdives) tentaſſe primum ibidem rem variis experimentis, ab anno nimirum 1440: poſtea vero circa annum 1450, in vicinam Moguntinenſem civitatem commigraſſe, atque ope *Iohannis Fauſti*, qui & *Fuſtus*, itemque *Genſfleiſch* dicitur, feliciter tandem perfeciſſe. Harlemenſis vero civitas nullis evidentibus documentis præclariſſimæ hujus rei inventionem ſibi vindicare poteſt, quicquid etiam, æmulandi ſtudio, ex humana ambitione conatibus ſuis circumpoſuerit, ut ſupra doctum oſtenſumque eſt. Producit quidem illa primævum aliquod artis hu-

t) In arte typographica,

hujus rudimentum; at non *typis* ejusmodi *ſigillatim* junctis, qualibus in officinis nunc utimur, ſed quod, *Chinenſium more*, totis ac ſolidis ligneis tabulis literas inciſas habet, de quibus alibi forſitan pluribus dicendi locus erit.

§. XIII. Clarat hæc etiam narratio verum inventionis typorum tempus, & qua ratione disſidentium fluctus tranquillari & componi poſſint, nimirum *decennium integrum* tentando excurriſſe, antequam æneis typis libri procuſſi fuerint: interea tamen *ligneis typis* varia minoris momenti prodiiſſe non infitias iverim. Nullum autem librum quibuscunque typis ante 1440 annum in lucem editum fuiſſe ſecure aſſerere auſim: nam quod *Petrus Scriverius* u) ad annum 1428 eandem referat, ut hoc prætextu *Laurentio* illi Harlemenſi, civi ſuo, laudem tribuere poſſit, mera mapalia facit. Nec ullis realibus teſtimoniis fulcitur *Boxhornii* x) commentum, qui ex Rabbino, neſcio quo, ita ſcribit: *Circa annum* 1420. *prima nobiliſſima artis typographicæ fundamenta* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 537.) Credo facile, quæ narrat, *Boxhornium* nunquam vidiſſe, cum in rerum natura non extent; ſed ex ambitioſi ſcriptoris ingenio & luſu, ut *Coſterianæ* cauſſæ colorem aliquem illiniret, fallacem hunc & ambiguum *Joſephum*, cum hac temporis antici-

u) Elegia contra *Gab. Naudæum.* x) Theatr. Holland. deſcript. Harlem.

cipatione, in arenam adductum fuiſſe. Et fatentur id ipſum, quotquot veritatem amant, nec publicæ aliorum exiſtimationi, ficta in rem cauſa, quidpiam detrahere cupiunt.

Caput II.

De priſca & nova Typorum materia & forma, præparatione, atramento, prelo, & charta typica.

§. I.

Jam ſermo mihi erit de materia, in qua apices literarum inſculpendi, ut chartæ impreſſi, ob oculos poni poſſint. Primæva illa & maxime vulgata omnium conſenſu lignum erat, non udum & molle, ſed ſiccum & durius, cujusmodi ligneos typos, ex buxi frutice, perforatos in medio, ut zona colligari una jungique commode poſſint, ex *Fauſti* officina reliquos, Moguntiæ aliquando me conſpexiſſe memini.

§. II. Cum autem ejusmodi typi mole ſua perquam incommodi eſſent, nec procurandis libris in minori forma ſervirent: ac præterea ſculpendo ideas literarum cultello multum temporis ſubtraherent, ex materia, quæ fuſionem admittit, in *diverſis* pro literarum diverſitate *modulis*, conflare eosdem tentarunt, ad eum fere modum, quo glandes plumbeas pro bombardis, ſeu ſclopetis manualibus in officinis quotidie parare videmus.

mus. Quo autem anno commutatio hæc typorum contigerit, non liquet: nec conſtat, quinam libri hujusmodi characteribus ligneis expreſſi fuerint, quandoquidem vix notabilis inter utrosque differentia primum interceſſerat.

§. III. Pro conficiendis vero in cupro, aut plumbo, typorum modulis, (*die Matritzen*) parandi prius veniunt *archetypi*, (*die Stempel*,) hos noſtro nobis ſtudio ſequenti ratione olim paravimus: Ferrum, aut chalybs, pro literarum atque notarum quantitate & numero, in quadrangulam figuram procuditur, ejusque capiti cœlo limaque, ſed inverſa ratione, ut quæ in archetypo ſiniſtra, in modulo poſtea dextra compareant, literæ alphabeti omnes, ſive ſeparatæ, ſive aliis junctæ, inciduntur, quales etiam in officinis, ubi moneta paratur, ſpectare licet: his archetypis, moduli, ſeu cupreæ rhomboides illæ malleo *ſignantur*, (*den Abſchlag* vocant.) tandemque ad figuram quadrilateram, vel potius parallelogrammata rectangula & æquilatera, ſuper lapide normali *adæquantur*, *levigantur*, quod artifices *die Juſtiren* vocant. Differunt autem recentiores archetypi à veteribus mirum quantum: in his enim delineandis *Opticæ leges & proprietates umbræ*, (*die Schattirung* vel *Scharfirung*) artifices neglexiſſe plerumque eorum libri teſtantur.

§. IV. Confecti hi moduli, ſeu matrices, *machina manu verſatili*, (*das Inſtrument* vocant) quoties

quoties typi fundendi, induntur. Machina hæc ex orichalco fuſa, *duabus* potiſſimum conſtat *partibus*, & pro quantitate literarum *contrahi & dilatari* commode trochleis poteſt, quarum adaptatio, (*das Zurichten*) peritiſſimam de arte manum poſcit. Hac rite peracta, ad *ſtatam altitudinem latitudinemque*, (*nach der Höhe und dem Kegel*) unaquæque alphabeti litera p. 12 fundendo ſuo charactere ſignatur, tam celerrima fuſoris dextera, ut intra quadrantem unius horæ, *centum* amplius ejusmodi literarum typos, Jenæ atque Thorunii, animi cauſâ ipſe aliquando mihi paraverim. Scoriis typorum depuratis, *Capſa libraria*, (*Schrifft-Kaſten*) pro literarum atque notarum numero *loculamentis*, ſeu *forulis*, (*in die Fächer*) induntur, & ad uſum diſponuntur.

§. V. Supereſt, de compoſitione, ſeu *mixtura* metalli, ex quo typi conflantur, breviter agamus; hanc vulgus plumbum duntaxat ſtanno miſtum eſſe credit, atque hinc nonnulli typographiam etiam *Cattiterographiam*, à κασσίτερος, *ſtannum*: itemque *Chalcographiam*, à χαλκὸς, *æs*, denominant; re vera autem chaos quoddam eſt ferreæ, ſimul orichalceæ, cupreæ, ſtibioque ignis beneficio *corroſa maſſa*, quam *Zeug* typorum fuſores appellant, eam additione aliorum metallorum varia ratione fuſioni adaptare ſolent. Compoſitionem hujus maſſæ inter præcipua artis ſuæ arcana habent; inde malefici quidam typographis,

qui raro fuſoriam artem callent, ad ſuum quæſtum egregie imponunt. Plura divulgare ea de re, quæ à *Janſſonio* Amſtelodamenſi, itemque *Fincelio* Wittenbergenſi, celeberrimis typorum fuſoribus, olim accepi, non eſt hujus loci. Fallunt igitur & falluntur, qui Gallos, Anglos, & præcipue Batavos, *typos* quosdam *argenteos* habere credunt: evidentia facti, & artificum teſtimonio ſatis evictum eſt, reſpuere argentum fuſionem iſthanc in modulis orichalceis. Mera etiam perditio foret tam ſalutaris metalli: quemadmodum quoque nihil abſurdius eſt credere, per admiſtionem argenti, campanarum ſonum blandiorem magis acutumque fieri poſſe. Loquuntur libri, qui his proximis annis Lipſiæ, Berolini & Francofurti exierunt, impreſſoriam artem tanto exerceri illic ſtudio, ut ſplendore typorum, & exquiſita munditie chartæ, exteris omnibus nil quicquam hac parte conceſſerint; quæ aura nitidæ librariæ æmula *Hevelii, Breyniique* Medici virtute etiam p. 13 hic *Gedani* ſalubriter olim ſpirabat. Heu quam à priſtina typorum elegantia defluximus!

§. VI. De materia & effectione artis typicæ dictum eſt, pauca de *liquore* illo *atro*, quo *melantheres*, ſeu *pilæ tinctoriæ* (*die Buchdrucker-Ballen*) imbuuntur, vel potius obſcurantur literæ, ut in niveo chartæ æquore tanto clarius luceant & interluceant, annectenda reſtant. Com-

muniter ille *atramentum* (*die Farbe*) ab atro colore dicitur. Et vulgarem quidem, quo calamis ſcribimus, parandi rationem *Iſidorus* & *Vitruvius* tradunt; ſed cum calami ſcriptorii & penicilli typographici diverſa ſit ratio, diverſa quoque fluidi mixtura, quæ *bibulæ*, ſeu *emporeticæ chartæ* (*dem Druck Papier*) hæreret tenacius, nec difflueret, adinvenienda erat. Conducunt autem ad præparationem atramenti hujus typici oleum lini bonæ antiquitatis, aut ſole defæcatum; oleo huic flavedo omnis atque pinguedo caute per ignem ſubtrahenda: nam niſi in decoctione ejus ſedula fuerit adhibita cura, literæ in charta exiguo temporis intervallo perpetuo flaveſcent, (*bleiben gelb und bleich*) nec unquam vere *nigrebunt*, quæ differentia illico apparebit, ſi quis veterum Typographorum perquam venuſte coloratas chartas, multorum hodie deformitati oppoſuerit. Solent moderni typographi *pane ſiliginea*, ferventi oleo immiſſo, hanc noxam illi ſubtrahere; ſed experientia teſtatur, rem apud pleroſque non ex voto ſuccedere. Mihi cis paucos dies Bruxellenſis quidam pictor (nam & ipſi oleo defæcatiſſimo opus habent) ex Italia redux, hic in tranſcurſu, longe meliorem & arcanam quandam rationem, optatum hunc conſequendi effectum monſtravit, quam Romæ à ſtatuario, multarum rerum peritiſſimo, ſe didiciſſe affirmabat. Oleo ſic depurgato, *fuligo* melioris notæ admiſcetur:

Zz 2 præ-

præparatur hæc vulgo ex *fumo reſina*, (*Theer* vocant,) ſub caminis, fumum non emittentibus; modica flamma *exuſta*. Reſina hæc, referente *Plinio*, y) vel ex pinu arbore ſtillat, vel ex lignis bituminoſis, quorum in vicinis Poloniæ & Lithuaniæ ſylvis ingens eſt copia, *in officinis* peculiari quodam modo excoquitur.

p. 14 §. VII. His omnibus rite confectis prelum typographicum, charta typis expreſſa, colophonem addit. Prelum hoc principalis paratus eſt totius artis maximique ſumtus, ſi debitis gaudeat requiſitis. Præſtantiſſima autem prela ſunt, quæ Holmiæ, hic Gedani atque Amſtelodami fabricantur, & inde in Galliam, Hiſpaniam, Britanniam, aliaque loca devehuntur, in quibus potiſſimum ſpectanda: *trochlea*, (*die Spindel*) *cochleæ* (*der Mutter*) inhærens, & *vecte torculario* (*mit dem Ziehpengel*) verſatilis: *torcularia tabula*, [*der Tigel*] ſive ænea ſive lignea, in *trochleæ theca* (*an der Büchſen*) firmata, *pluteus* ſeu *abacus*, (*das Fundament*) ex ære vel marmore paratus: *carrus*, (*der Schieb-Karren oder Kaſten*) quem ubi ſiniſtra manu, ope *cylindri* (*der Waltzen*) ſuper *canthis* (*auf den Schienen*) torculariæ tabulæ ſubduxerit impreſſor, vecte, ſeu ſucculà, *humidam chartam* (*das angefeuchtete Papier*) typis *arcte apprimit*, (*damit es gut ſetzet*) ſignatamque per omnia, operculo remo-

y) Hiſtor. natur. lib. XXXV. cap. 6. Vid. & *Dioſcorid.* lib. I. cap. 77.

moto, prelo eximit. Hæc dum conſiunt, *moderator pilæ* (*der Ballen-Meiſter*) *rutro tinctorio* (*mit der Farbe-Schauffel*) melantheres atramento imbuit, eodemque typos de novo ſemper *illinit*, quod *das Auftragen* dicunt. Interea *typotheta* (*der Setzer*) ſigillatim typos, in capſa libraria diſpoſitos, expromit, juxta exemplar, ſeu autographum, in *retinaculo* (*auf dem Tenackel*) oculis præfixum, ad *ſtatam menſuram* (*nach dem Format*) ope *gnomonis* (*des Winckelbackens*) in *verſus* ſeu *lineas* (*Zeilen*) coordinat, ex his *columnas*, (*Columnen*) ex columnis ſæpe pluribus, *paginas* (*Blat-Seiten*) quantæ ad explendam *dimidiam philyram* (*zum halben Bogen*) neceſſariæ, componit, compoſitas variis *columnis* (*mit Stegen*) ordine diſpeſcit, *marginibus ferreis* (*Form-Rahmen*) indit, *cochleis clauſoriis* (*Schließ-Schrauben*) coarctat, datoque ſigno, in exemplaria prelo transſcribendas impreſſori offert, qui primo *typum emendatum* (*den Schöndruck*) & poſt *reiteratum* (*den Wiederdruck*) format, quo abſoluto, *ſcopinis lotoriis* (*mit der Waſch Bürſte*) typos lixivio mundat, ſuoque loco reponendos collocatori tradit. Atque hæc vetus imprimendi libros ratio, primis etiam artis inventoribus cognita. Novum plane preli typographici genus *Erhardus Weigelius*, Mathem. Prof. in Academia Jenenſi, Præceptor & hoſpes noſter olim non ſine honore nominandus, ante aliquot luſtra adinvenit, cujus ope vel unicus operarius tantum præſtare poteſt, p. 15

quantum in vulgari illo ſex duo robuſtiſſimi effectui dare valent; ſed deprecantibus nobile hoc inventum typographis, & multitudini illorum magis obeſſe, quam prodeſſe dictitantibus, ne otioſi algere eſurireque cogantur, retraxit in angulum ipſe auctor, & ne publici uſus fieret, aſſenſit; ego tamen in ædibus ejus admirando operi non ſemel manum admovi.

§. VIII. Supereſt, ut de *charta ſcriptoria*, vel potius typographica, breviter quædam ſubnectamus. Originem ſuam ab urbe Tyri habet, ubi *charta* nomen traxiſſe dicitur, quemadmodum *Papyrus* ab Ægypti arbuſcula *Papyro*, cujus corticem, in tenues tunicas varie ſolutum, *chartas* appellabant: differt ergo charta à papyro, ut effectum à cauſa. *Philyra* in qua itidem veteres ſcriptitabant, tenuis illa membrana, ſeu bractea dicitur, lignum inter & èximum tiliæ corticem latitans, differt tamen à tilia arbore, quæ à Græcis communi nomine philyra appellatur. Quod igitur chartam ſcriptoriam attinet, uſus ejus antiquiſſimus quidem eſt, antiquior tamen multo membranæ. De priori ita Plinius z): *Chartam*, inquit, Alexandri M. *victoria repertam, auctor eſt* Marcus Varro, *condita in Ægypto Alexandria; antea non fuit chartarum uſus*. Occurrunt tamen, qui contra *Plinii* hoc aſſertum, longe ante

z) Hiſt. Natur. lib. XIII. cap. 2.

ante hæc tempora, chartam ex papyro factam eſſe demonſtrant. a) Noſtro hoc ævo, charta, aut papyrus typica, ex linteis conſcerptis, & nullius amplius uſus, aqua maceratis, inque mortariis piſtillorum ope in lanuginem & pulmentum contuſis, perficitur. Et quia aqua glutinoſa non impregnatur, ad ſcriptionem calamo inepta eſt; *emporetica* (*Druck-Papier*) ἀπὸ τῶν ἐμπόρων nominatur, & in chartariis officinis, vel dimidio viliori pretio, atque *ſcriptoria*, (*das Schreib-Papier*) habetur proſtatque.

Caput III.

De differentia typorum & varia eorum appellatione.

§. I.

Sapientis vox eſt: *dies diem docet*, & *nox nocti eructat ſcientiam*: nihil enim ſimul natum ſimulque perfectum eſt. Typis repertis facile erat, quæ ad conſummationem eorum faciunt, ſuperaddere. Vrſa catulos lambendo refingit; ſic veterum typorum deformitatem humana induſtria ad ſummum elegantiæ faſtigium evexit. Hinc factum, ut plura nunc ſint characterum typographicorum genera & differentiæ, quam ſunt literæ ipſæ. Vt igitur rite diſcernere eas quisque poſſit, notandum, literas ratione figuræ & quantita-

a) *Melch. Guilandinus* Tract. de papyro.

tis dividi poſſe in *Majores* & *Minores*; & illas
quidem *Sidonius* b) vocat *apices*, quod majuſcu-
la figura vocibus anteponantur. Divus *Hie-*
ronymus c) *quadratas* vel *unciales*, hoc eſt, paulo
craſſiores vocat, quo ſenſu & *thaleros* nummos
unciales d) dicimus. *Minores* vulgo dicuntur
& *Longobardica* ſive *Barbara*, quod hi populi
cum veniſſent in Italiam, ſubtiliſſimis ſche-
dis, *Pancirollo* e) teſte, easdem inſcripſerint.
Obſervat tamen *Palmerius* in ſpicilegiis, jam
priſcos quoque ſcribere iisdem ſolitos fuiſſe:
Veteres omnes, inquiens, *majuſculis literis totos per-*
ſcribebant libros, minuſculas notariis relinquebant,
quarum uſum Papyrius *non niſi occupatis & negotio-*
ſis indulgebat.

§. II. *Majores* typorum *litera* in officinis *ge-*
mina iterum occurrunt *quantitatis*: aliæ nam-
que ſupra literas minores, ſeu Longobardi-
cas ſui generis eminent, & *verſales* proprie au-
diunt: vel quod *verſus* & periodos orationis
& ſententiarum ordiri ſoleant; vel quod ma-
p.17 nu admodum ſint *verſatiles* pariter ac mobiles:
aliæ vero ſunt *æquialta* cum minuſculis ejus-
dem generis, & dicuntur *Capitales* (*Capitälgen*)
quod capita & initia f) ſint in nominibus
propriis, aliisque ſubſtantivis rerum notabi-
lium.

b) Citante *H. Hugone* de orig. ſcrib. cap. 32. c) In præfatione ad librum *Jobi*. d) *C. S. Schurtzfleiſch* epiſt. 311. e) In novis repertis tit. 13. f) *Tho. Bangius* Obſerv. Philol. præf.

lium. Datur & tertium genus literarum verſalium, quod *Curſivum* nominatur, nunquam rectum, ut priora illa duo, ſed ſemper acutum faciens angulum. Vocatur autem curſivum à *curſilitate* forſan & expedita ſcribendi ratione veterum Notariorum, ut ex *Palmerio* ſupra obſervavimus. De his literarum figuris & angulis non male *Scaliger* g): *Figura*, inquit, *literis accidit per lineas: omnis autem linea aut obliqua aut recta eſt. Literæ autem omnes aut linea, aut lineis conſtant: item aut recta ut* I, *aut rectis, ut* H; *aut obliqua, ut* O, *aut obliquis, ut* Q; *aut recta & obliqua, ut* P, *aut obliqua & recta, ut* G; *aut recta & obliquis, ut* R. B. K. &c.

§. III. Minores Latinorum characteres typographici itidem dividuntur in *Antiquos & Curſivos*, (*Antiqua und Curſiv*) perinde ac Germanorum in *Fractos & Suabacenſes*. (*Fractur und Schwabacher.*) Dicuntur autem *literæ fractæ*, eo quod tachygraphia medias velut frangat, celeritatis cauſa, ut compendium in ſcribendo præbeant. Prioribus ante & poſt natum Chriſtum ſæculis, raro in uſu erant: nec à Romanis ad inſcriptiones ſepulcrorum, aut ſtatuarum publice erectarum, aliaque ſolemnia; ſed à Notariis duntaxat, qui verba dictitantis, per notas & compendia, varie voces abbreviando ſcribebant, adhibebantur, de quibus *M. Manilius*: h) Zz 5 *Hic*

g) De cauſ. LL. cap. 39. h) Aſtronomica & in hæc *Scaliger* lib. IV.

Hic & ſcriptor erit velox, cui litera verbum.

Ejus artis inſignem magiſtrum, qui notarum ope orationes integras, quæ pro roſtris habebantur verbotenus, incredibili velocitate exceperat, *Valerius Martialis* i) ita deſcribit:

Currant verba licet, manus eſt velocior illis,
Nondum lingua, ſuum dextra peregit opus.

§. IV. Sub ipſis typographiæ incunabulis, & proximis ab inventione, ultra dimidium ſæculi annis, duo tantum typorum genera *Ma-*
p. 18 *jus* nimirum & *Minus*, ſive *Romanum* & *Longobardicum*, ut ex codicibus, qui circa idem tempus in lucem prodierunt, in uſu erant; hodie vero ad tantum faſtigium hæc ars evaſit, ut in bene ordinatis officinis Amſtelodami, Lipſiæ, Noribergæ, Francofurti, Hafniæ, Holmiæ & alibi, ultra quatuor & viginti variationes characterum typographicorum denumerari & conſpici poſſint. Ex his nonnulli peregrinis nominibus appellantur, cujusmodi ſunt hæc Italica: *Teſto d'Aldo, Teſto Parangone, de Granion, de Garamond, Hemperilia* &c. Ubi notandum, *Aldum Manutium*, patricium Romanum, & *Robertum Granionem*, Gallum, inſignes fuiſſe artifices, & multa typorum genera inveniſſe, quæ ab illis quoque nomenclaturam traxerunt. Ad divinandas vero reliquas typorum appellationes, unde gens typographica easdem his characteribus impoſuit, *Delio* aliquo *urinatore opus*

fore

i) Epigramm. lib. XIV. 206.

fore. exiſtimo; inſcitiæ eorum, qui impi munt, an negligentiæ adſcribendum ambi gens. Hinc ſatius eſt antiquiſſimorum form la N. L. (non liquet) veram ejus rei ignora cauſſam, quam falſam perſcribere; quei admodum tacere verum, minus peccatu eſt, quam mentiri. Neque tamen inde hac typorum appellatione, quæ pasſim in- mnes officinas Europæ introducta eſt, teme recedendum, niſi vel bilem vel riſum peri hujus artis movere eligeres; quale quid il nuper evenit, qui veteri ſtellarum onomat ſia proſcripta, ex hiſtoria ſacra, arte Heral ca, inſignibus Regum & populorum, aſt nomina impoſuerunt. Sive ergo à re ip ſive primitivis typorum fuſoribus tam p flexæ eorum appellationes introductæ ſi de eo non, magnopere laborans, ſilenti umbras inquietabo. Placet jam nomina ſelectiora noſtri temporis typorum gene cum figuris ſuis, *) & quibus pretiis, qua *lib li*, qua *centenario pondere* veneunt, ſubjicere.

§. V. Primas Latinos inter Characte *Regius*, itemque *Heraldicus*, (*Wappen-Schri* obtinet, præter grandiorem formam, G metrica proportione determinatam, *Inſi* ſeu *Arma* alicujus Regni, Provinciæ, Civ

* Specimina iſta typorum de induſtria prætern mus, quia in permultis libris, quos vulgo *Form Bücher* vocant, copioſius & accuratius exhiben

p.19 tis, aut Patroni innexa ſibi habens; quales fere initiales omnes, qui in Dedicationibus operum Hevelianorum, æri aut raſili buxo affabre inciſi comparent. Ut igitur ſimulacra quædam eorum exhibeamus, non indecorum putavi, quaternos in voce DEVS, Generoſisſimorum hujus urbis Moderatorum *Gentilitiis inſignibus* ſimplicisſimi affectus cultu condecorare, ſuſcepto voto, ut immortale Numen incomparabiles Heroes, Patronos literarum & ipſos principes Literatorum diutisſime præſtet incolumes! Vive ergo, FRIDERICE GOTTLIEB ENGELCKE, eodemque mentis vigore, quo proximo fere biennio Præſes Civitatis Juſtitiam omnibus adminiſtraſti, vicariam nunc quoque Principis majeſtatem, ſupremo in culmine, grandibus auſis, maximoque incremento circumfer! Deus te quoque perpetuet, JOACHIME HOPPI, cui fauſtis acclamationibus τὸ κύριον τῆς πόλεως non tam Tibi, quam huic Civitati, divina quod providentia, difficillimis hiſce temporibus, tantum bonum nobis indulſerit, publica lætitia gratulati nuper ſumus. Vive diu Patriæ, vive Curiæ, vive Muſis, earumque cultores perpetuo tuere ac defende! Te quoque GABRIEL A BOEMELN colunt, quicunque juſtitiam & ſapientiam amant, quicunque non modo Reipubl. Polonæ, ſed gentibus, quascunque adiiſti, demerendis natum ſciunt. Et quemadmodum olim in potentisſimi

ſimi Principis aula eloquentia dominabaris; ita conſilio nunc in Curia bono prodeſſe publico ſtrenue allaboras. Virtutes & merita tua Dantiſcana Matheſis, plenis honorum muneribus, per memores faſtos in ævum ſacrabit celebrabitque! Servet Te etiam Deus, ANDREA BORCKMANNE, meritorum temporumque decurſu Heroum Atlantumque Reip. Senior graviſſime, eamque urbem, quam majores tui rerum præclare geſtarum gloria impleverunt, beneficiis Tibi porro devincire ne dedigneris. Cumque juxta Rempubl. cæteras artium diſciplinas Athenæi noſtri *curator* & muſarum Præſes, propenſiſſimo animo ſemper reſpexiſti; Mathematicas quoque ſcientias, quas ſolus optime calles, eodem ut complectaris affectu, enixe oro obſecroque!

§. VI. Inſigne quoque veteris & novitiæ monetæ libris ornamentum conciliant *typi ſymbolici*, cum iisdem certæ imagines, omnis generis animalia, aut ſeparata eorum membra, frutices, flores, mechanica inſtrumenta, ſed paſſim nota, aliæque res in orbe notatu dignæ inſcribuntur, quales ſunt primordiales quorumvis capitum in *Georgii Philippi Harsdorfferi* Colloquiis, *die Geſpräch-Spiele* dictis. Quodſi vero nudo ſimulamini, ſeu *materia* illi, *lemma* quoddam, ſeu inſcriptio conveniens addatur, formam ejus rei, *duplicemque ſenſum*, literarum proprium, & allegoria quadam involutum,

ex-

exprimens, *typorum* ſeu *literarum* Emblematicarum nomen obtinebunt. Ne ergo earum etiam exemplum deſit, conſuetum alias nobis Emblema, quod in titulo libellorum & elogiorum, quæ emiſimus, uſurpare amamus, capiti vocis *Typus* hic quoque inſeremus; *ſpinas* nimirum, circum *oleam*, aliamve arbuſculam flexas, addita epigraphe: PVNGVNT SED PROTEGVNT.

II. *Characteres Miſſales, ſeu titulares Romani,*
Groſſe Miſſal-Verſal:
Typus
Et Barbari, ſeu Longobardici antiqui,
Groſſe Miſſal-Antiqua:
Literarum.
p.21 III. *Minuſculi Miſſalium antiquorum Romani,*
Kleine Miſſal-Verſal:
Typorum
Nova eorundem curſiva Romana,
Neue Curſiv Miſſal-Verſal:
Specimen.
Et minuſculi Longobardici Miſſales antiqui,
Kleine Miſſal-Antiqua:
Joh. Gutenberg,
IV. *Canonicus grandior Romanus,*
Grobe Canon-Verſal:
Jo. Fauſtus,
Et idem Longobardicus, ſeu Barbarus,
Grobe Canon-Antiqua:
Typorum Magiſtri.

V. Ca-

V. *Canonicus tenuior Romanus,*
Kleine Canon-Verſal:
Ars Artium
Nova ejusdem Curſiva Romana, p.22
Neue Curſiv Canon-Verſal:
Typographia:
Et minor Longobardica, ſeu Barbara,
Kleine Canon-Antiqua:
Imprimit illa die quantum non ſcribitur anno.
Itemque *Longobardica Curſiva,*
Kleine Canon-Curſiv:
O felix noſtris memoranda impreſſio ſeclis!

§. VII. Ex grandioribus his typis plerique non ex ſolido metallo, ſed intus excavata ratione, ne pondus nimium accreſcat, ſæpe etiam ex buxo, aliove ligno duriori parantur. Et cum rarior eorum in officinis uſus ſit, & fere in librorum titulis ſpectentur, libralis quorumcunque copia ſufficit: conſtat autem pondo ſeu libra una triente aſſis uncialis nummi ſeu thaleri, id eſt, ſex groſſis miſnicis. Qui jam ſequuntur paſſim in edictis Principum, elogiis, dedicationibus, orationibus, aliisque publico nomine editis, aut codicibus majoris formæ imprimendis locum habent. Hos inter principatum tenet *Romanus* ſic dictus, vel quod Romanorum In- p.23 dictiones ſolvendi tributa, vel alia Senatus conſulta hujusmodi literis conſignare & execu-

cutioni mandare veteres conſueverint. Habet autem hic, & quotquot eum ſeqvuntur, præter verſales ſeu Romanos utriusque formæ & tertium quoddam genus cum minoribus ſeu Longobardicis literis æque altum, *Capitale* operæ dicunt, de cujus differentia paulo ante diximus. En novum ejusdem ſpecimen quadruplex:

Romanus Verſalis Antiquus,
Neue Roman Verſal, oder Doppel Mittel Antiqua:

Ars in mundo nulla utilior Typographia.

Idem Capitalis, Roman-Capitälgen:

Hæc ſcientias omnes illuſtrat,

Et *Verſalis curſivus, Roman Verſal Curſiv:*

& magnopere nobilitat.

Romana antiqua Barbarica, Neue Roman antiqua, da die Anfangs-Buchſtaben aus Verſal-Capital:

Friderico tertio, Romanorum Imperatore &c. usque ad verba: novo ſcribendi genere reperto. (vid. ſupra Part. I. p. 173.)

p.24 *Romana Curſiva Barbarica, Neue Roman Curſiv:*

Johanni Gutenbergenſi &c. usque ad verba: anno 1508. (vid. ſupra Part. I. p. 260.)

§. IIX. Character hic *Romanus*, & qui proxime eum inſequitur *Textualis*, majori ex pondere, in officinis bene conſtitutis haberi ſolet. Sufficiunt autem de barbarico, *Antiquam* vocant, partes tres, & de *Curſivo* una ponderis Centenarii, cujus æſtimatio mediocris XVI. nummorum uncialium, ſeu thalerorum.

Textualis

Textualis quadratus, Text Verſal Antiqua und Capitälgen:

Labore monachorum manuali, typis literarum, noſtra ætate multa quotidie librorum volumina in lucem prodeunt.

Ejusdem *Curſivus*; *Text Verſal Curſiv:* p. 25

Habemus abundantiam bonorum librorum, eosque per manus ignorantium ſcriptorum, neque tamen vitiatos. *Trithemius.*

Textualis antiquus barbar. Text antiqua:

Stant & augentur commerciis àrtibusque Mechanicis regna, quæ ire in pejus & minui certum eſt, ubi quilibet è populo ſcitatur literas: raro mercatorem ſe ferat, qui ex literis gloriatur. *Gramond. hiſt. Gall.*

Idem *Curſivus barbaricus*; *Text Curſiv:*

Quod ſi clariſſimorum inventorum ſolertia divinitatem olim quibusdam mortalibus communi gentium conſenſione conciliavit; quo honoris titulo dignos cenſebis, Lector, Germanos, typorum inventores. *Pancirol.*

§. IX. Proxime characterem hunc typicum ſequitur *Parangon* Italis dictus, noſtris *ſecundus*; quem ita nominatum ſuſpicor, quoniam poſt *Textum*, qui primus è typis quotidianis & maxime uſitatis ſecundum in ordine locum obtinet. Ejus ſchema tale eſt:

Parangonius quadratus; ſecunda Verſal und Capitälgen: p. 26

Auctor rei typographicæ non eſt ſua laude fraudandus, ut poſteritas ſciat, cui divi-

num beneficium acceptum referre debeat:

Ejusdem Curſivus; Secunda Verſal Curſiv:

Paſſim hac tempeſtate per totum fere terrarum orbem floret, plura ſuperſedeo. *Polyd. Virgil.*

Parangonius barbar. Secunde antiqua:

Divina providentia &c. *usque ad verba*: pagina torcularibus expreſſa. *Raph. Volater.* (vid. ſupra Part. I. pag. 275.)

Parang. barbar. Curſivus; Secunda Curſiv:

Mirum & vix credibile dictu &c. *usque ad verba:* nec minori quæſtu. *Sabellicus.* (vid. ſupra Part. I. pag. 312.)

§. X. Succedit in differentia & ordine typorum, quo ſemet inſequuntur, *Tertia* ſic dicta, cujus frequentior uſus in typographeis eſt; haud dubie inde nomenclaturam trahens, quod ex majuſculis literis, quibus grandioris formæ libri exprimuntur, tertium ſeu poſtremum occuparet locum; nam ad minores codices deſcribendos non æque cenſetur idonea. Multa etiam SS. Patrum monumenta, qua græca, qua latina, politioribus his typis, cis paucos annos Lipſiæ & Witebergæ in lucem prodierunt, licet Colonienſis aut Moguntinæ civitatis nomen, in gratiam pontificiorum, in fronte tituli præ ſe ferant. Vendibile ejus pretium à priori non multum decedit. Ejusdem novitius character talis eſt:

Tertia

Tertia quadrata; Neue Tertia Verſal und Capitälgen:

Germani artem tormentariam & typographicam univerſo orbi Chriſtiano cum utilitate ampliſſima communicavere. *Egnatius.*

Eadem curſiva: Neue Tertia Verſal Curſiv:

Mirabili cœli germanici fœcunditate, & occulta ſiderum commutatione eveniſſe arbitror, ut inuſitata & portentoſa inventio æneis formis excudendi libros ad nos pervenerit. *Paulus Jovius.*

Tertia Longobard. Neue Tertia antiqua:

Tot extant hodie trium principalium linguarum Autores typis expreſſi, tot fidei Chriſtianæ monumenta, tot inſtaurati arte impreſſoria libri, ut plane divinitus datum munus reipublicæ crediderim. *Nauclerus.*

Eadem Longobard. Curſiva; Tertia Curſiv:

Abſtulerat Latio multos Germania libros;
Nunc multo &c. *Laur. Valla.* (vid. ſupra Part. I. p. 510.)

§. XI. Qui hunc ordine excipit typus, *Medium,* (*die Mittel*) operæ in officinis vocant; quod inter *Tertiam* & *Ciceronem*, qui eum proxime ſequitur, medio conſiſtat loco. Vſus eius frequens in excudendis varia forma libris, voluminibus hiſtoriarum, precationum, ſacrorumque canticorum; in ſenum enim oculos adhuc incurrit. Hoc ſpecimine characterum Batavi magnum ſibi nomen & quæſtum ſuperioribus annis conciliarunt, p. 2 8

Claſſicis Scriptoribus, (qualis *Livius, Plautus, Terentius, Cicero, Salluſtius, Virgilius*, alii) VARIORVM NOTIS in charta majori mundiorique, prout in Galliis paratur, diligentiſſime prius per Correctores reviſis, in uſum Gymnaſiorum & Academiarum editis. Taxatio ejus promerçalis ponderis unius Centenarii XIIX. aut XX. unciales nummi, ſeu thaleri.

Medius quadratus; Mittel Verſal und Capitälgen:

Quæ dona cui accepta referam, niſi Deo Opt. Max. atque item mortalium induſtriæ &c. *Andr. Althamerus.* (vid. ſupra Part. I. p. 265.)

Idem Curſivus; Mittel Verſal Curſiv:

Fato Germanicis ingeniis datum putarim, ut in ære tractando inprimis excellant. Quod cum ex multis aliis, tum præſertim impreſſarum formularum ſtanno apparet. *Phil. Beroaldus.*

Medius barbaricus; Neue Mittel Antiqua:

Typographia à Germanis inventa eſt; mox ab ALDO MANVTIO Venetiis ſumma cum laude & incremento exerceri cœpit, & optimi quique tam Græci quam latini Scriptores à blattarum injuria liberati revixerunt. Sed quia veræ pietatis noſtræ autores adhuc incogniti latebant, ad inventores ſuos veluti poſtliminio typographica ars rediit. Itaque in urbe Baſilea, divino numinis afflatu, primum JOH. AMERSBACH quatuor Eccleſiæ Doctores excudit. Ejus conatus JOH. FROBE-

BENIVS tanquam hæreditariam provinciam excipiens, ſibi ſuisque nepotibus ampliſſimum de ſincera religione bene merendi campum aperuit & reliquit. Ex his veluti ingentia artis hujus flumina in totum terrarum orbem deducta ſunt. Galli elegantiam & ſplendorem arti addiderunt; diligentia tamen à Germanis vincuntur atque copia. Nam ut domeſticum exemplum afferam, illud vere & ingenue aſſerere poſſum, JOH. OPORINVM (fatali quodam ubertatis & literariæ copiæ præſagio ab Autumno nomen ſuum trahentem) tantum in novis auctoribus excudendis elaboraſſe, quantum nullus alius vel veterum, vel recentiorum Typographorum; ut ſi diligentiam ſpectes, tantum laboris; ſi laborem, tantum diligentiæ ei adeſſe potuiſſe, omnes ſummopere mirentur. *Epitom. Pariſ. theatri Zwingeri.* p. 20

Idem *Barbaricus Curſivus*; *Mittel Curſiv*: Quamobrem mihi ſæpe videri ſolet inter omnia, quæ in uſum vitæ mortalium induſtria reperit, nihil eſſe utilius, quam uſum literarum, neque ullam artem præſtantiorem opificio typographorum. Quid enim felicius, quam cum eloquentiſſimis ſimul & ſanctiſſimis viris, quoties lubitum eſt, confabulari, neque minus habere perſpectum illorum, qui ante nos vixerunt, ingenium, mores, cogitationes, ſtudia, facta, quam ſi multis annis egiſſes cum illis conſuetudinem. *Eraſmus Roterod.*

§. XII. Uſitatiſſimus hodie & pervulgatus maxime in officinis typus eſt, quem ſuo loquendi more typothetæ *Ciceronem* appellant. Unde eidem hæc nuncupatio, adhuc quæro? Suſpicor tamen, ex *Operum Ciceronis* expreſſione in ipſis Chalcographiæ primordiis profluxiſſe; quemadmodum multæ etiam inſulæ, promontoria, & aliæ orbis terrarum partes ab inventore, aut re memorata, in geographicis nomen ejus ſibi tribuere. Certe, *Ciceronis* ſcripta omnium fere prima prelo publicata fuiſſe, ſupra diximus; & typi hujus veſtigia, quæ ſuperſunt, vel ipſos inventores hoc charactere jam uſos fuiſſe teſtantur. Apparet id genus typi inter alia ex *Iohannis Widmanni* libello de *Numerorum doctrina*, mox cum ipſa recens nata typographia, antiquo illo & rudiori charactere, multis adhuc ob defectum *Capitalium*, ſeu majuſcularum literarum, vacuis ſpatiis relictis, à primo Lipſienſium typographo *Conrado Kachelofen* anno 1480 edito; nuper ex auctione librorum Viri & eruditione gravis & ſanctitate vitæ venerabilis MICHAELIS HANTSCHII à nobis redemto. Triplicis autem formæ Ciceronianus hic character in bene ordinatis officinis occurrere & præſto eſſe ſolet; ac inſuper parallelogrammis (p. 30) ita formatus, ut alius atque alius ſemper videri, ac diverſis quoque literarum generibus applicari poſſit. Tria hæc *Ciceronis* ſchemata præ cæteris egregie nunc apud

Lipſi-

Lipſienſes parat WOLFGANGVS DIETERICVS EHRHARDVS, matricibus Janſſonianis ab Edlingii hæredibus non exiguo pretio acceptis. Licet vero Lipſienſes typi, nec bonitate materiæ, nec elegantia formæ palmam exteris concedant; tamen qui ex Belgio & Gallia à nautis in Pruſſiam deferuntur, multo minoris veneunt. Maxima unius Centenarii hujus mercis æſtimatio XX Imperialium eſſe ſolet. Ciceronianus grandior in quadrato Medii ſeu duplicatus talis fere eſt:

Ciceron. Romanus:

Grobe und kleine Cicero Verſal und Capitälgen:

Nuper ab ingenio Rhenanæ gentis & arte
Librorum emerſit copia larga nimis.
Et qui divitibus, vix regi obvenerat olim,
Nunc liber in tenui cernitur eſſe caſa.
Quæ doctos latuit Græcos Italosque peritos,
Ars nova Germano venit ab ingenio.

Idem *Curſivus; Neue Cicero Verſal Curſiv:*

Jamque Moguntiacam &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 590.) *Conradus Celtes.*

Ciceronianus Amſtelodamenſis Longobard.

Neue Grobe Cicero antiqua:

Omnem Mechanicæ artis effectum non recentis modo verum etiam antiquæ illud ſuperavit &c. *Bapt. Fulgoſus.* (vid. ſupra Part. I. pag. 308.)

Idem Curſivus; Grobe Cicero Curſiv:

Altera transacta eſt horno revolutio ſecli,
Quo tu DIVA TYPI naſceris orta polo.
p.31 Quod natale ſolum tibi? quæ incunabula? quo ſis
Patre ſatus? lis ſub judice fervet anus.
Belga dat Harlemum; Maguntum Alemannia matrem;
Barbarus adſcribit, Sina remota, tibi.
Aſſerit Æditumm patrem *Scriverius* acer;
Sed *Guttenbergum* multiplicata fides.
Eſt, qui DONATI præcuſa elementa Batavis,
Maguntl *Fauſto* patre recuſa probat.
Smyrna, Rhodus, Colophon, Salamin, Chius, Argus, Athenæ,
De te vix adeo, Cœce Poëta, furunt.
Non ita natales aut ſtirpem fabula vatum
Affinxit ſuperis ſemideisque viris.
Aſt o Mnemoſynes obſtetrix, vita vetuſti
Temporis, ingeniis Iliathyia juvans;
Cum poſitos revocas ſeclorum è pulvere libros,
Atque recens-natos lucis honore beas;
Te DIVAM feſti proclamat cantio ſecli,
Et qui te fato progenuere, DEOS.
A. C. cIↃ IↃ C XL. Feſto Seculari II.

H. Grotius.

Nova belli machina, incertum iratis ex provocatione, an propitiis Diis excogitata, naturæ trepidantis terror, urbium ſtrages, unaque præceps addita fatis via, terreſtre fulmen, ac cœli

cœli tonantis imago, Germanici ingenii in-
ventum eſt. Pace tua dixerim, Jupiter, ful-
mina noſtra ſunt terribiliora tuis. Age, co-
ge nubes, ut tonare queas; nos etiam, te tran-
quillo ac ſereno, iratum tuum faciemus re-
gnum, inquit *Scaliger*. Præſto eſt & aliud
Germaniæ munus, quo ne majus quidem
optare à ſuperis poſſumus, munus ſuperis
ipſis invidendum, ipſa ſcilicet æternitate
fraudata. Hoc eſt typographiæ beneficium,
ingeniorum vita ac literarum tutela, mora
præcipitis ævi, adverſus oblivionem ac vetu-
ſtatis injurias fortiſſimum pharmacum, quod
ex adverſo bombardæ invento opponimus.
Illa fatorum miniſtra ferro atque igne ſuccin-
cta non hominibus modo lethum apprope-
rat, ſed oppida & urbes delet, & ruina ſepe-
lit: hæc fatis adverſa ſecto minutatim plum-
bo & charta, qua nihil fragilius eſt, ferream
temporis gulam eludit & frangit, ferrumque
ipſum & alta marmora exedenti ævo obſiſtit,
atque atramenti illitu clariſſimam rebus lu- p. 38
cem circumfundit; & exiguis veluti typo-
rum ſeminibus, multiplicata in immenſum
fœtura, mille voluminum formas, quæ vix
mille manus longo temporis ſpatio molitæ
eſſent, exiguo labore, una circumacti preli
preſſura, momento temporis excudit, no-
vamque datura ſobolem, exemplaria per or-
bem ſpargit, claraque ſcriptorum ingenia
non ſolum diripit orco, ſed & in memo-

riam prorogat ſempiternam. *Octav. Ferrarius.*

Alius Ciceronianus barbar. antiqu. Cicero antiqua:

Cum legimus itaque numerata in Græcis latinisque veterum Bibliothecis triginta imo quadringenta aut ſexcenta millia librorum, non eſt quod juxta morem noſtri ſeculi totidem grandes codices animo numeremus. Libri ſcilicet & volumina fuerunt; quorum hodie centena aliquot unus aliquis grandior noſter codex complectitur. De talibus proinde accipio illa Plutarchi ἁπλᾶ βιβλία, non autem cum Lipſio de voluminibus ex multis libris coalitis. Nec vero eſt, quod videatur forte minus veroſimile, olim ſingulos libellos diſtinctis voluminibus conſtitiſſe. Scripti ſcilicet fuere tunc libri omnes, & quidem charactere literarum non illo parvo, ſeu Longobardico, quo nunc ſcribimus, ſed illo majore, quem Capitalem ſeu Romanum hodie appellitant; ceu etiamnum apparet ex ſuperſtitibus antiquiſſimis quibusque manuſcriptis; cujus generis Chryſoſtomi aliquot homilias Academica noſtra Julia Bibliotheca exhibere poteſt; nec illa fuit chartæ aut membranarum olim, quæ hodie, artificioſa ratio. Quod ſane multi libri in unum volumen recepti ſint, id ſequiori demum ævo videtur cœpiſſe, mutata ſcribendi pariter ac chartæ membranæque veteri conditione. Niſi forte jam etiam ante minutiora opuſcula aliquot

jun-

jungi cœperint. Quo forte reſpexit Plutarchus ſcribens Pergami fuiſſe ducenties mille ἁπλᾶ βιβλία: cum alia ſcilicet fuerint compoſita volumina. Dixeris forte, perire hac mea interpretatione gloriam veterum Bibliothecarum: & tamen non dubitaſſe Senecam quadringenta millia Librorum Alexandrinæ Bibliothecæ appellare *pulcherrimum regiæ opulentiæ monumentum*. At vero exigui etiam libelli cariſſimo tum pretio præ ſumma raritate conſtabant. Platonem ſane unum libellum *Philolai* quadraginta minis Alexandrinis, & Ariſtotelem Speuſippi ſcripta talentis triginta mercatum, à *Diogene Laërtio* memoratur. Quindecim argenti puri talentis αὐτόγραφα *Sophoclis*, *Euripidis*, *Æſchyli* empta *Ptolomæo Evergeta*, jam tum narravi ex *Galeno*. Quanta vis pecuniæ impenſa ſit à *Philadelpho* curandis Sacræ Scripturæ voluminibus, non ſine admiratione legas in Joſepho. Hodie librorum multo vilius pretium & frequentiam debemus inuſitato olim typographicæ artis beneficio. *H. Conringius* de Biblioth. Auguſta.

Idem Curſivus Longobard. Neve Cicero Curſiu: p.33

Typographia tempori cuncta abligurienti & ſub mortalitatis jugum trahenti, frenum injecit: Illa veræ eſt ars memoriæ, & mors oblivionis, & ingeniorum aſylum, nec minus quam Philonis alexipharmaca: Deorum manus & munus; imo ipſa, cum mortuos in vitam revocet, omnino divina eſt. Germaniæ

mi-

miraculum optimum maximum, quod toti Orbi commune, viam ad doctrinarum myſteria, ad Religionem, ad cœlum, ad CHRISTVM ipſum Servatorem noſtrum communicat. Eſt ea Lydius velut lapis, aurum à plumbo, album ab atro, verum à falſo, bonum à malo diſcernens. Eſt annulus quidam Angelicæ cuncta veterum philoſophorum nube plerumque nugas ſuas obſcurantium incantamenta revelans atque confundens. Hæc ipſa vera eſt Fortunæ & Famæ officina, perſonis meritiſſimis nomen, dignitates, opes, immortalitatem æternitatemque concilians, indignis & vitioſis ignominiam, contemtum, egeſtatem, obſcuritatem & oblivionem, mortemque non modo civilem, ſed perpetuam objiciens, & in profundam terræ noctem eos penitus abjiciens. Hoſpitium ampliſſimum eſt admirandorum & divinorum ingeniorum, receptus eſt Spirituum acutiſſimorum: Diverticulum eſt commune & perenne Theologorum, Juriſconſultorum, Senatorum, Medicorum, Philoſophorum, Hiſtoricorum, Academicorum, Scholaſticorum, breviter: omnis boni & pulcri, quod urbe & orbe referri poteſt. Hujus unius artis beneficio innumeræ nunc artes proſtant, conſervantur, illuſtrantur, propagantur, quibus priora ſecula infelicia minitabantur interitum. Nunc enim vel mediocris fortunæ homo, vili pretio bibliothecam

plu-

plurimis libris inſtructiſſimam habere poteſt, qualis olim nec Regi aut Principi conceſſa fuit, &c. *Caſp. Klockius* de Ærario.

Ciceronianus tenuior antiquus; Verjüngte Cicero antiqua;

Habuere olim librarios diverſi generis, qui ingeniorum monumenta ſcite & venuſte exarabant &c. *Chriſtoph. Mylaus.* (vid. ſupra Part. I. pag. 796.) p. 34

Idem Curſivus; Verjüngte Cicero Curſiv:

Haut uni natura parens dedit omnia ſeclo;
Diſtribuit dotes ingenioſa ſuas. &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 988.)

Matthias Machnerus, Reip. Wratislav. ab expeditionibus latinis.

§. XIII. Proximum poſt Ciceronianum typorum genus *Garmond* vulgo appellatur, à *Franciſco de Garamond*, præſtantiſſimo horum artifice. Vocatur etiam ab aliis *Corpus*. An quod ejusmodi literæ in prima *Corporis Juris* p. 35 editione uſurpatæ? in ambiguo; illud in confeſſo, Inſtitutiones *Juſtiniani* Imperatoris, quæ in Bibliotheca Francofurtana extant, inter primos, qui excuſi ſunt, libros numerari. Egregio hoc charactere innumeri fere libri philologici, hiſtorici, politici, geographici, beſſalibus & uncialibus foliis in octav & duodec. quotidie in Belgio & alibi prodeunt. Singularis etiam Lipſienſis Civitatis gloria eſt, quod elegantia & varietate lectiſſimorum typorum omnibus univerſæ Germaniæ an-

antiſtet, iisque ſe totam addixiſſe videatur. Inſignem quoque typographi ibidem laudem merentur, quod exterorum veſtigiis non ſegniter inſiſtentes, nitore typorum commune Academiæ bonum ea ratione promoveant, variisque induſtriæ monumentis tam librorum autores, quam bibliopolas, æquitate cumprimis pretii operarum ad officinas ſuas alliciant. Et cum inſtrumenta & machinæ typographicæ, præſertim quæ ope *cochleæ, vectis* & *cunei* magna vi pollent, ex *arte mechanica*, quam annuo hoc ſpatio præcipere in Gymnaſio ſtudioſæ juventuti animum induxi, eo traductæ ſint, commodum opinor locum hic inveniet *programma*, in Catalogo lectionum hujus Athenæi, Januario ineunte jam propoſitum, ut ſpecimen horum characterum nobis exhibeat, quod cum exteris comparet, qui volet. Eſt vero ejusmodi, cujus maximum unius Centenarii pondo XXV. thaler.

Garamondius Romanus & Longeb. Garmond. Verſal. und Antiqua:

Paulus Pater, Mathematum Prof. Pub. elapſo proxime anno in *primaria* docendi *officina* ad colophonem perduxit GEOMETRIAM, inde gradum referri ad OPTICÆ præceptiones ordo poſtulavit; hic enim interpretationis noſtræ circus eſt, coordinatas invicem diſciplinas ſine hiatu & lacunis evolvere, juventutique tradere. Jucundiſſimæ ſcientiæ, ſicuti

ante

ante hos bis mille annos primum prolatæ, ita vertente nunc ſeculo anno MDCIX. poſt tot tentamina, poſt tot fruſtraneos veterum Philoſophorum conatus votaque ſuſcepta, inventione *Teleſcopii & perſpicillorum* cum univerſi generis humani utilitate ampliſſima mirifice adauctæ ſunt. Actutum ſalutarem hunc laborem Deus feliciter evenire ſiverit, nobiliſſimam & reipubl. maxime neceſſariam MECHANICEN, ſive artem conficiendi ingenioſas fabricas, in quas plurimam hactenus pecuniæ vim inſumſimus, explanare ordiar. Digna eſt hæc diſciplina liberali ingenio, imo imperatorio & conſulari. Ecquis enim uſum ejus belli togæque temporibus condigno celebrare novit elogio? Nec operoſam commendationem indiget in vita hominum, cum per ſe quisque in tot machinis & inſtrumentis quotidie videat. Quantum enim adjumenti exiguitati rei familiaris vel unicum prelum typographicum poſſeſſoribus afferat, mox alibi pluribus demonſtrabimus. Niſi igitur rerum cauſas, proprietatesque indagare, & inventorum quæ utilia ſunt, in commoda ſua educere & transferre noverit ſapientiæ ſtudioſus, philoſophus non erit; niſi de viribus in his & factorum ratione convenienter loqui & judicare idem ſciverit, unus habebitur ex multis, & miracula eſſe pleno ore proclamabit. Ad hanc ergo non minus utilem quam mirificam artem

pro-

p. 36 propius commonſtrandam, methodum ſequemur magiſtrorum ſummi *Euclidis*, tradituri primum per *definitiones*, *poſtulata*, *axiomata*, doctrinam de *libra*, *vecte*, *cuneo*, *trochlea*, aliisque mechanicæ adjunctis, quibus vitæ humanæ feliciter tranſigendæ neceſſaria parantur. Cum vero artis noſſe præcepta minime ſufficiat, in *ſolidis* pariter ac *liquidis*, per diverſas machinarum ideas, continuo ut pateſcat uſus praxisque, efficiam. Non erit moleſtus labor ullus, quamvis improbus ſumtuoſiorque mihi; qua in re tamen firma me ſpes ſolatur, generoſiſſimum Gymnaſii noſtri CVRATOREM, ex inſigni machinarum apparatu ſuo, pro ſingulari in mathematicum ſtudium affectu, nonnulla diſcendi cupidis gratioſe commodaturum. In *Curia ſecunda* affecta DOCTRINA GEOMETRICA confici poſtulat; ut qui initia jam perceperunt, menſurandi modum omnem conſequantur. DEVM, qui mundum, machinarum maximam, ponderibus aſſidue librat menſurátque ſuis, ut ex divini *Platonis* ſententia loquar, obnixe veneror, ut arma in manibus militum, in ligones, aratrorum dentes, falces, vectes, trochleas, malleos, aliaque inſtrumenta vitæ mitioris & pacificæ convertat, quo arva feracis Poloniæ recolantur, lætæ ſegetes & agri uberes culmis luxurient, ædificia belli injuria diruta reſtaurentur, majeſtas eloquentiæ Romanæ & linguarum eruditio in Gymnaſia & Aca-

Academias poſtliminio reducantur, bonaque ingenia ſine impedimentis ætatem ſe profe-rant.

Idem Curſivus; Corpus Verſal und Curſiv:

Intereſt in editione librorum variis typis, ſuo quovis ordine diſponere res, præcipue grammaticas ambire tribus debemus, inconſulto Romanæ curiæ ſenatu, & non prius auditis conſcriptis Linguæ latinæ Patribus, Cæſare, Cicerone, Virgilio, Horatio &c. neque enim in ferendis de ſermone latino ſuffragiis prius plebiſcita nupera & nova barbari fori aut ſoli audire convenit, quam ipſa Senatus conſulta Romani tribunalis, ut antiquitate, ita autoritate veneranda, Romana roſtra ſunt conſcendenda, theatra ſubinde ſpectanda, juga Muſarum ſuperanda & volumina ſunt legenda, ſi certas & duraturas latinæ linguæ leges rogare animus ſit; alias enim quicquid ſibi ſciſcit Grammatica plebs, eadem facilitate reſcindetur, qua ſciſcitur. *Tho. Bangius* Obſerv. Philolog. præf.

Succedit typorum genus gallico idiomate *Petit*, id eſt *tenue* aut *exile* à typothetis dictum. In vulgaribus officinis non habetur; at in Belgio frequentatiſſimum eſt, & innumeri fere libelli, minori forma & mole exigua, quales ſunt Respublicæ Elzevirianæ, Drexelii opuſcula, variorum poëmata, & plerique Scriptores veteres, qua Græci qua Latini, quotidie procuduntur. Adhibetur etiam ad *Obſerva-*

tiones, itemque præceptorum & theſium *explicationes*, aliaque diverſo charactere notanda. Ejus figura talis eſt:

Petit Roman. & Longob. Petit Verſal. und Antiqua:

IN LAUDEM ARTIS INVENTÆ.

p.37 Attigit artificum jam per duo ſecula culmen,
Quod libros mundo &c. *Kleinwechterus*. (vid. ſupra Part. I. pag. 987.)

Petit Curſivum; Petit Verſal und Curſiv:

IN LAUDEM ARTIFICIS INVENTORIS.

Singula Dædaleas dederant prope ſecula dextras;
Miſerat Artifices &c. *Kleinwechterus*. (vid. ſupra Part. I. pag. 988.)

§. XIV. Minimus omnium tenuiſſimusque typorum character *Homperilia* itemque *Nonparel*, ſive *Nunpareil*, à peritis in hac arte dicitur. Diu poſt initia artis impreſſoriæ illius uſus invaluit; & cum admodum exilis ſit, & tamen nitidus & expreſſus, *argenteus* hinc vulgo appellatur, ac à plurimis ex pretioſo hoc metallo conflatus eſſe creditur. Omnis generis *Auctores*, quos merito *Claſſicos* vocamus, maxime in latina lingua, cum notis *Dan. Heinſii*, *Thomæ Farnabii*, *Johannis Minellii*, aliorumque uncialibus foliis, itemque denis ſenis, ut & vigeſimo quarto foliolo curatiſſime elegantiſſimeque Amſtelodamenſes ſuperiori proxime ſeculo ediderunt, adoleſcentibus minoris & medii profectus utiles apprime & ſalutares. Conſtat ſextans Centen. ponderis XI. Imper.

Hom-

Hemperilia Rom. & Longob. Nonparel Antiqua & Curſiv:

Jam duo Teutonicam celebrarunt ſecula laudem,
Quam de chalcographis promeruere typis.
Invenit Teuto &c. *Cloſius.* (vid. ſupra Part. I. pag. 983.)

§. XV. Atque in hunc fere modum tum p. 38 *Romanorum* priſci, tum *Longobardorum* hodierni characteres ſunt effigiati. Magna vero vernaculis noſtris cum iisdem convenientia; ut hinc cum imperii faſcibus etiam literas & diſciplinas ad nos commigraſſe augurari quis poſſit. *Erat Germania quondam informis terris, aſpera cœlo, ſylvis horrida, triſtis cultu aſpectuque; literarum ſecreta viri pariter ac fœminæ ignorabant,* *Tacitus* noſter inquit. Et fuerit ſane olim fera & aſperrima Germaniæ facies; abhorruerint majores noſtri à bonis literis; at proximis annis tantum profecerunt, *ut humanitate Aſiaticis, militari diſciplina Romanis, Religione Hebræis, Philoſophia Græcis, Geometria Ægyptiis, Arithmetica Phœnicibus, Aſtrologia Chaldæis, opificiorum varietate populis omnibus ſuperiores eſſe videantur,* ut nec falſo nec immerito JOH. BODINVS, homo Gallus, pronunciat. Quid dicam de fertilitate ſoli, ædificiorum magnificentia, qua ipſum etiam Latiale caput Romam vincit? Ut ergo hoc decore his ornamentis victura ſeculis ſibi nomina Germania peperit; ita & typorum aliarumque artium

mater & inventrix extitit. *Scilicet invicta bello natio terrarum ſuique victrix, labore quoque invicta, rudis voluptatum, corpori imperitans, infatigabilis ac pene ferrea, affixa pluteo & chartis, noctes diebus jungens; & licet amica Baccho, plus interdum vini quam olivi profundens, bibliothecis demerſa, novos quotidie fœtus, novas lucubrationes extundens, non huic modo ſeculo, ſed populis nepotum typis exſudat,* Germanæ gentis laudator OCTAVIVS FERRARIVS, Italorum doctiſſimus, diſerte fatetur.

§. XVI. Quæ cum ita ſint, antequam Germanica typorum ſchemata producamus, juvat mirabilem typos parandi utendique rationem ex domeſtico Scriptore oculis ſubjicere, quæ ſic ſonat: *Dieſes gantze Kunſt-werck beſtehet in dem Buchſtab-gieſſen, Setzen und Drucken. Der Schriftgieſſer gebrauchet an ſtatt des Holtzes, von welchem man vor Alters die Buchſtaben geſchnitzet, Zien, Bley, Kupfer, Meſſing, Stahl, Eiſen und das* Antimonium, *oder Spieß-Glaß, das dieſe Metalle vereiniget; Dann miſchet und ſchmeltzet er es in ein Gefäſſe zuſammen, und gieſſets nachmals mit einem Löffel in die Materen oder Mödel. Wenn nun die Buchſtaben nach ihrem ſonderen Kegel und Höhe* (latitudinem & longitudinem) *dadurch ſie gleich geſetzet werden, gegoſſen, ſo hat eine jede Art derſelben ihren beſondern Kaſten, und jeder Buchſtaben abſonderlich ſein gewiſſes Fächlein: Der Setzer nimt den Winckelhachen in die Hand, ſtecket das exemplar auf den Tenackel, welchen das* Diviſorium *hält, und ſetzet die Buchſtaben mit ſolcher Geſchwindig-*

keit,

keit, daß er bald ein Wort, eine Zeile, ein Blat, eine
Form oder halben Bogen unter die Preſſe fertiget.
Wenn dieſer nun vorher abgezogen, und ob der Se-
tzer nicht einen Buchſtaben für den andern erwi- p. 39
ſchet, durchgeſehen, alsbald wird die Form zuſam-
men geſchraubet, ſodann macht man einen Abdruck,
dergeſtalt, daß alle Buchſtaben mit den Ballen, welche
zuvor mit der Druck-Farbe aufgetragen, über-
ſchwärtzet und berühret worden. Dieſer Bogen
wird durchleſen, die Fehler gezeichnet, ſelbe geän-
dert, und alsdann von dem zuvor angefeuchteten Pa-
pier erſtlich der Schön- dann der Wiederdruck gefer-
tiget; und gehet dieſes alles ſo geſchwind und hurtig
fort, daß zwo Perſonen binnen dreyen Tagen fünf
tauſend Bogen, das iſt, zehen Riß oder einen Ballen
völlig abdrucken, und aus der Preſſe liefern können.
Georg Philip Harsdörffer.

Neue grobe Mittel Antiqua cum Verſal & Capitälgen, ob literarum defectum ſuo loco omiſſa jam ſequitur:

§. XVII. Jam vernaculæ hujus quoque linguæ noviſſimas, à curioſis Germaniæ artificibus, ante aliquot luſtra demum inventas typorum figuras, neglectis priſcorum, quæ adhuc in officinis quibusdam habentur, deformibus, cum omnibus differentiis & diſtinctiſſimis earum appellationibus oculis conſpiciendas offeremus. Maxima autem à latinis Longobardicis differentia in eo conſiſtit, quod loco *characteris curſivi*, paulo inclinati & te-

tenuioris illius, *perpendicularem* & *craſſiorem Suabacenſem*, (*Schwabacher*) ab Inventore ſuo vocant, in omnibus ejus linguæ typorum generibus, quæ *Secundam* aut *Textum*, quem dicunt, ſequuntur, adhibeant: Itemque Latinorum *antiquam Longobardicam* peculiari nomine ubique *Fracturam*, (*Fractur*) quod varie in capitibus ſuperne inferneque fit *fracta*, appellitent. Primum hic quoque typi emblematici, aut variis ductibus quaſi vermiculati, (*mußirte Buchſtaben* operæ vocant) locum obtinent. Et priſci quidem typorum ejusmodi ſculptores ſpatia eorum interna mere nigrantia fecerunt; recentiores vero nonnunquam arboris inſtar ramoſæ, quales & in titulo hujus diſſertationis; aut *funium*, hinc illinc *in nodos tortorum*, quales initiales quorundam capitum, effingunt. Occurrunt etiam, qui
p.40 late patentibus interne literis varia *umbratione*, (*Schattirung*) à liliis, roſis, arborum foliis, piſcium ſquamis, pavonum pennis deſumta ſpecie; colubrino item flexu, aliove ductu ornatum iisdem ſuperaddere ſolent, quale quid in voce adjecta vernaculæ civitatis videre licet.

DANTZIG.

Neue

Neue groſſe Fractur und Miſſal:

Bücher oder Büchſen.

Kleine und muſſirte Miſſal:

Buchdrucker-Kunſt.

Neue und groſſe Canon muſſirte:

Groß ſind die Wercke des Herrn, &c. Pſalm CXI. 2. p.41

Groſſe Canon und Muſſirte:

Des Bücherſchreibens iſt kein Ende, ſpricht Salomo.

Neue kleine Canon und Musſirte:

Von Machir ſind Regenten kommen &c. Buch der Richter am 5. v. 14.

Neue Roman oder doppel Mittel und Musſirte: p.42

Das iſt der Brunn, den die Fürſten gegraben haben. Im IV. *Buch Moſe am* 21. v. 18.

Roman oder doppel Mittel und Musſirte:

Die hohen Wolthaten der Buchdruckereyen ſind mit Worten nicht auszuſprechen: durch ſie wird die H. Schrifft in allen Zungen und Sprachen eröffnet und ausgebreitet: durch ſie werden alle gute Künſte und Wiſſenſchafften erhalten, gemehret, und auf unſere Nachkommen fortgepflantzet. Lutherus.

Neue Text und Musſirte:

Die Erfindung der höchſtnutzbaren Buchdruckerey iſt uns Deutſchen ein unſterblicher Ruhm, und gereichet p.43 *es auch hieſiger Stadt Nürnberg zu groſſer Ehre, daß mit reiner Farbe, ſcharffen und ſaubern Buhhſtaben, ſo manches ſchöne Bibel-Werck, und viel andere herrli-*

che Bücher darinnen gedruckt und aufgeleget werden. Harsdörfer.

Eine andere neue Text:

Die zwo größten Urſachen unſerer Unwiſſenheit ſind, daß wir erſtlich unſern Kindern mit zuwachſenden Verſtande nicht allerley Hand-Arbeit und mechaniſche Künſte zu weiſen, und ihr Urtheil darvon zu erforſchen pflegen: Zum andern, daß wir unſere Jünglinge auſſer Land ſchicken, und ihnen nicht einmal ſagen, was die End- und Neben- Urſachen ihrer Reiſen ſeyn ſollen. Idem.

Neue Tertia Fractur:

Durch Handel, Manufacturen und Gewerb beſtehen die Policeyen, und werden dadurch ins Aufnehmen gebracht; hingegen nehmen ſie ab, und müſſen vergehen, wo ein jeder aus dem Pöbel wil dem Studiren nachgehen: Denn wer ſich rühmet, daß er ſtudiret habe, der wird nicht leicht einen Kauffmann abgeben, ſchreibet und urtheilet Gramond, *ein Frantzöſiſcher* Hiſtoricus.

p.44

Mittel Schwabacher:

Auſſer dem iſt des Königs *ernſter und gnädiger Wille, auch allen weltlichen Obrigkeiten und Geiſtlichen* incluſivè *kund gemacht* per Mandatum, *acht zu haben auf die Schulen, die* ingenia ſtupida, *oder tölpiſche* Köpfe, *die Halßſtarrige und Faule nicht zu* toleriren *oder zu dulden; ſondern zu andern Handthierungen und* Manufacturen *anzuweiſen, damit die Fleißigen nicht gehindert, die* Seminaria *nicht beſchweret, noch die* beneficia *nichtswürdigen Leu-*

ten

nen möchten conferir*et werden, und alſo dem* Publico *kein Schade oder Schande von ihnen erwachſe.* Berlin vom 8 Septemb. des 1708. Jahres.

Neue Leipziger grobe Mittel Fractur:

Lob der Buchdruckerey.

O Kunſt! der nichts zu gleichen iſt,
Die Kirche kan zu keiner Friſt
Hier ohne dich beſtehen;
Was acht ich Rath-Hauß, Canceley,
Was Schöppenſtuhl, was Schreiberey,
Wo du dich nicht läſt ſehen?
Du biſt der Künſte Königin,
Ja ſelbſt der Weisheit Meiſterin:
Daß Advocaten ſind gelehrt,
Daß man den Artzt hält hoch und werth,
Daß man die Lehrer liebet:
Daß mancher voll von Pallas Brunſt,
Sich in der Sprach-Meß-Rechen-Kunſt,
Und tauſend andern übet:
Daß Menſchen können Menſchen ſeyn,
Das ſchafft die Drucker-Kunſt allein!

Johann Riſt.

Neue Wittenberger grobe Mittel Fractur:

Die edle Buchdruckerey, die allen andern Künſten, ſo jemals erfunden worden, an Nutzbarkeit, Würde und Subtilit*ät, ſo weit, als der helle Morgenſtern den mindern Fackeln am Firmament des Himmels fürleuchtet, iſt jetzo vor zweyhundert Jahren erfunden worden. Mit ihr haben wir recht das letzte Wunderwerck empfan-*

pfangen, welches GOtt Deutſchland gegönnet hat. Je gröſſer nun ſolche Wolthat iſt, je mehr haben wir Urſach GOtt dafür zu dancken, und zu bitten, damit er ſie zu ſeiner ſelbſt eigenen Ehre, und der gantzen Chriſtenheit unausſprechlichem Frommen noch ferner erhalten wolle! Weil nun auch dieſe werthe Stadt Breſslau, *als die Kron und der Diamant unſerer Provintz, nebſt andern hohen Gütern und Gaben, damit ſie alſo ausgezieret iſt, daß es das Anſehen gewinnet, als hätte ſich die Tugend und das Glück, dieſen Ort in Vollkommenheit zu bringen, ſich gleichſam in einen Wett-Streit eingelaſſen, auch die Buchdrucker-Kunſt, von der Zeit an, als ſie Herr* M. Andreas Winckler, *des hieſigen löblichen* Gymnaſii *zu St.* Eliſabeth *wohlverdienter* Rector *angeleget, nun bey hundert und zwey Jahren mit ſonderbarem Ruhm erhalten und fortgetrieben; ſo habe bey dieſem* anno ſeculari inventæ typographiæ *nicht der letzte ſeyn wollen, deroſelben Gedächtniß zu begeben, und meine Danckbarkeit gegen GOtt und die Obrigkeit gebührend abzuſtatten. &c.*

Georg Baumann, Buchdrucker.

p.46 *Neue Nürnberger grobe Mittel Fractur:*

Etliche faule Pfarr-Herren und Prediger verlaſſen ſich auf die Poſtillen und andere Bücher mehr, daß ſie einige Predigt daraus nehmen können: beten nicht, ſtudiren nicht, leſen nicht, trachten nicht in die Bibel, ſondern brauchen ſolcher Bücher, wie der Formular und Calender, ihre jährige Nahrung zu verdienen,

nen, und ſind nichts, dann Pſittig oder Dohlen, die unverſtändig nachreden lernen. Lutherus.

Neue Nürnberger kleine Mittel Fractur:

Es hat vor Zeiten Tacitus, der Teutſchen Römiſcher Scribent, gezweiffelt: Ob es der Götter, wie er meynet, Gnade oder Ungnade zuzuſchreiben, daß ſie, die alten Teutſchen, kein Gold- und Silber-Bergwerck haben. Vielmehr hat man zu zweifeln Urſach, ob nicht die Erfindung des Geſchützes billicher dem Göttlichen Zorn, als ſeiner Begnadigung, beyzumeſſen. Kein guter Engel hat es dem erſten Urheber in Sinn gegeben, und iſt ſo wenig von den Chineſern, als das Buchdrucken, in Teutſchland kommen: weil bewuſt, daß zur ſelben Zeit die neue Welt und China noch nicht bekannt geweſen.

Neue Wittenberger kleine Mittel Fractur:

Die Bücher waren vor Zeiten in der Könige und Fürſten Häuſern anzutreffen: jetzund kan auch der Geringſte um ein ſchlecht Geld darzu kommen, und ein Mann kan in einem Tage, in allen Sprachen ohne Fehler und ſondere Bemühung, ſo viel zu Papier bringen, als zuvor hundert Schreiber mit emſiger Aufſicht zu leiſten niemals vermöget. Solte ſolche Kunſt gleich Anfangs der Welt bewuſt geweſen ſeyn, wie würden ſich doch die Bücher bis zu dieſer Zeit gehäuffet haben? Solte es aber noch ferner verborgen geblieben ſeyn, wie manche Schrifften hätten niemals an das

Licht

Licht kommen können? Sind gleich etliche unnütze Wercklein mit eingeſchlichen, ſo iſt es doch für nichts zu achten gegen den unausſprechlichen Nutzen der guten Bücher. Daß ein erfahrner Geſell, vermittelſt der Druck-Preß, auf das zierlichſte und gewiſſte ſchreibet, wann er auch mehr Wein als Verſtand in dem Kopfe hat; oder daß ein Weib in einem Zug mehr in fremde Sprachen überſetzet, als der Allergelehrteſte, iſt ſo ein gemeines und alltägliches Wunderwerck, daß wir es heut zu Tage faſt verächtlich halten.

p. 47 **Neue Leipziger kleine Mittel Fractur:**

Du haſt, o Deutſchland, dir den Erdenkreiß verbunden,
Indem dein kluger Sinn die Druckerey erfunden;
Ein Werck, dergleichen nie war bey der alten Welt,
So dem an Nutzbarkeit die Gegenwage hält.

Martin Opitz.

Neue grobe Cicero Fractur:

Als Johann Fauſt mit etlichen ſeiner zum erſtenmahl gedruckten Bibeln, dieſelben zu verkauffen, nach Paris in Franckreich kam &c. Walchius. (vid. ſupra Part. I. pag. 178. ſqq.)

Neue Cicero Schwabacher:

Die hochwürdige Buchdruckerkunſt iſt zu allererſt in Teutſchland in der Stadt Mayntz am Rhein erfunden
p. 48 *worden. &c.* Chronick der Stadt Cöln. (vid. ſu-
ſq. pra Part. I. pag. 409.)

Klei-

Kleine Cicero *Fractur:*

Die Buchdrucker-Kunſt und ihre Arbeit iſt billig bey allen in hohen Werth zu halten, als durch welche die Gelehrten auch nach dem Tode leben, und bey jederman bekand werden. &c. Tho. Garzonus. (vid. ſupra Part. II. pag. 505. ſqq.)

Die Druckerey, welche Kunſt in Europa erfunden p. 50 *worden, iſt faſt allezeit in Sina im Gebrauch geweſen; ſie iſt jedoch von der unſern unterſchieden: Denn indem wir wenig Buchſtaben haben, und durch Zuſammenſetzung derſelben groſſe Bücher verfertigen können, ſo dörffen wir wenig Druckſchrifften: Dann diejenige, die zu dem erſten Bogen gebrauchet ſeyn worden, dienen auch zu dem folgenden; Allein die ungeheure Menge der Sineſiſchen* Characteren *läſſet dieſe Manier nicht zu; auſſer in gewiſſen umſchränckten Materien, die den Hof und die Ueberſchrifften angeben, die aus wenig Schrifften beſtehen: in allem andern aber verrichten ſie es viel leichter, wenn ſie die Schrifften in Holtz ſchneiden, und die Unkoſten kommen auch viel geringer. Dieſes iſt die Manier, die ſie gebrauchen: derjenige, der ein Buch drucken will, läſſet es erſtlich durch einen ausbündigen Schreib-Meiſter abſchreiben. Der Holtzſchneider leimt ein jedes Blat davon auf ein gantz glattes Bret, und folget dem Zug mit einem Grabſtichel ſo genau, daß die gegrabene* Characteren *dem Schreib-Exemplar vollkommen gleich ſeyn; alſo daß der Druck gut oder ſchlimm iſt, nachdem man einen guten oder ſchlimmen Schreiber gebraucht hat. Der Fleiß dieſer Stecher iſt ſo genau, daß man das gedruckte von dem geſchriebenen nicht un-*

unterſcheiden kan, wann beyderſeits einerley Papier und Dinte gebraucht iſt worden. Wahr iſt es, daß dieſe Art zu drucken einige Unbequemlichkeit hat, indem der Holtzplatten eben ſo viel, als der Schreibe-Blätter, ſeyn müſſen; alſo, daß ein mittelmäßig Zimmer nicht zureichet, alle die kleinen Tafeln zu verwahren, welche zum Druck eines groſſen Buchs ſeyn angewendet worden. Allein man darf hingegen auch, wenn der Stich fertig iſt, nicht alle Exemplarien auf einmahl abdrucken, und die Gefahr auſſtehen, nicht die Helffte davon zu verkauffen, und ſich mit unnützlichen Unkoſten zu verderben. Die Sineſer drucken ſo viel, als ſie zu verthun gedencken, und die Platten, wenn man zwey oder drey tauſend Exemplarien davon abgezogen hat, können leichtlich ausgebeſſert werden, und dienen zu vielen andern Abdrucken mehr. Ueber dieſes hat man keine Correctores, *oder Ueberſeher des Drucks, vonnöthen: Denn wann nur die Blätter*
51 *richtig geſchrieben ſeyn, geſchiehet es gar wunderſelten, daß der Stecher einige Fehler begehet, welches kein geringer Vortheil iſt.* Louis le Comte.

Ordinarie Cicero *Schwabacher:*

Das Sineſiſche Papier iſt ſo zart, daß man ſich in Franckreich eingebildet, es wäre von Baumwolle oder Seide; allein die Baumwolle iſt hierzu ſo tüchtig nicht, als man vermeinet: und die Handwercks-Leute haben mich verſichert, daß die Lappen von Seide nicht genug könten gewalcket werden, ſich zu brechen, daß ein gleichweicher Teig daraus würde, wie die Blätter erfordern. Alles Papier in Sina wird aus einer Rinde von

von Bambou gemacht, welches eine Art eines Baums iſt, glätter, gröſſer, gerader und ſtärcker, als ein Holunder-Baum. Man wirfft die euſerſte Schale, die ſehr dick und hart iſt, weg; die innere, die viel weiſſer und weicher, nachdem ſie in reinem Waſſer zurieben worden, dienet zu der Materie des Papiers; welches man zubereitet, wie wir zu thun pflegen, von der Länge und Breite, wie man es dienlich erachtet. Es ſind Blätter zehen oder zwölff Fuß lang, und das Papier iſt eben ſo weiß, und viel glätter als unſers. An ſtatt des Leims ziehet man es durch Alaun, welcher nicht nur allein verhindert, daß es nicht durchflieſſet, ſondern es bisweilen auch ſo gläntzend machet, daß es wie verſilbert, oder mit Firniß angeſtrichen, ausſiehet. Es iſt überaus geſchmeidig unter der Feder, und noch vielmehr unter dem Pinſel, der einen glatten Grund erfordert: dann wann er rauch iſt, wie unſer Papier, ſo ſondern ſich die Spitzen von einander, und die Schrifft wird nicht rein. Louis le Comte.

Cicero Fractur:

Die Dinte der Sineſer iſt ſehr wunderſam, und bis jetzo iſt man in Franckreich vergebens bemühet geweſen, dieſelbe nachzumachen. Die Nankiniſche wird vor die beſte gehalten; und machen ſie ſo artliche und wolriechende Taffeln davon, daſs man wol Luſt haben möchte, ſie aufzuheben, wann ſie nicht zu anderm Gebrauch beſtimmet wären. Ich ſage die Dinten-Tafeln, denn es iſt kein flieſſendes Weſen, wie die unſere. Sie iſt derb, und gleich unſern Ertzfarben, wiewol viel leichter. Man machet ſie von aller Art Formen, die

die gemeinſten ſeyn ins Gevierte, aber mehr lang als breit, und nur zwey oder drey Gran dick. Man hat ſie vergüldet, mit Figuren von Drachen, Vögeln und Blumen. Sie machen kleine Formen von Holtz darzu, ſo wol gearbeitet, daſs wir zu thun haben würden, nettere aus Metall zu verfertigen. Wenn man ſchreiben will, ſo hat man auf dem Tiſch ein kleines Stück von Marmel, am Rand herum ausgehölet, und bequem Waſſer zu halten. In dieſes duncket man das eine End des Dinten-Täfeleins oder Stäbleins, welches man an dem glatten Marmel ſachte reibet; und ſo bald man es reibet, giebt es einen mehr oder weniger ſchwartzen Safft, darinnen man den Schreibe-Pinſel duncket. Dieſe Dinte iſt gläntzend, überaus ſchwartz, und wiewol ſie, wann das Papier ſehr zart iſt, durchfleuſt, gehet ſie doch nicht weiter als der Pinſel; alſo, daſs die Schrifft gantz rein iſt, wie grob auch die Züge ſeyn mögen. Idem ibidem.

p. 52

Das Buchbinden in Sina hat eben ſo wol ſeine Artigkeit, wiewol es von unſerm weit entfernet iſt. Man vergüldet die Bücher auf dem Rand nicht, und giebt dieſen auch keine Farbe. Die gemeinen Bücher werden in graue Pappe gar artig gebunden. Die andern bindet man, ſo man will, in zarten Atlas, oder in eine Art von ſchmalem geblühmten Taffent, welcher ſehr im Gebrauch iſt, und insgemein zu dieſem Ende gemacht wird. Ich habe alldar einige in rothen, mit Gold und Silber geblühmten Brocat *gebunden geſehen; Die Form iſt überall einerley, die Unkoſten aber richtet man nach der Materie, die gebunden*

ſoll

ſoll vverden. *Die älteſte Hiſtorie, die vvir in der Welt haben, iſt vvol das Buch der Schöpfung; allein man muſs zugeben, daſs aus allen Büchern, die zu unſerer Wiſſenſchafft kommen ſeyn, die Sineſiſche die erſten ſeyn, die man ans Licht gebracht. Man nennet ſie aus ſonderbarem Vorzug die fünf Bücher; und die Sineſer halten nichts heiliger, als die Lehre, die darinnen begriffen iſt.* Idem.

Die vverthe Drucker-Kunſt, die Kunſt, ſo unter allen,
Die nach den freyen ſtehn, *ja allen vvohlgefallen,*
Wol eine Printzin heiſt, die keinem Mahlvverk vveichet,
Die allem, vvas man ſonſt für kluglich achtet, gleichet.
Die Künſtler ſprechen ſo: Das Lob, vvie vvirs erlanget,
Und damit jeder hat biſs dieſe Zeit gepranget,
Gebühret uns nicht mehr: Ein Deutſcher Kopf allein
Wird künftig über uns und unſer Erbe ſeyn.

Ich Hans Lufft, *Buchdrucker in Wittenberg, ſchvvere einen leiblichen Eyd zu GOtt dem Allmächtigen, daſs ich ohne Erlaubniſs und vorhergehende Cenſur der verordneten Herren Profeſſorum hieſiger Univerſität, kein Buch oder Schrift, es ſey vvas es vvolle; abſonderlich einige Schmäh-Schrifften Pasquille, ärgerliche Carmina, Lieder und andere verbotene*

Schrifften nicht drucken, oder durch die meinige heimlich oder öffentlich drucken laſſen, und hierunter und ſonſten allenthalben der publicirten Buchdruckerey-Ordnung gemäſs bezeigen vvolle. So vvahr mir Gott helfe, und ſein heiliges Evangelium.

2.53 *Neue längliche Leipziger* Corpus *Fractur und Schwabacher:*

Dantziger Druckerey-Ordnung kurtzer Inhalt.

I. *Wie viel Buchdruckereyen allhier ſeyn ſollen, verbleibet in E. Raths Belieben und Verordnung, wie von Alters.*

II. *Wann E. Rath auch mehr als eine Druckerey ferner bewilligen ſolte, ſoll einer deroſelben Drucker, welcher E. Rath anſtändig, und die beſten* typos *haben wird, zu E. Raths und des* Gymnaſii *Arbeit allein zu drucken befugt ſeyn.*

III. *Wenn der Buchdrucker gröſſere Bücher und* Tractatus *zum Verlag an ſich geſelſchet, ſoll er einen* Correctorem *haben; damit das Werck ſo wol dieſem Ort, als ihm ſelber zur Ehre; ſo viel* correcter *an das Licht kommen möge.*

IV. *Wenn der* Autor *auf ſeine eigene Koſten drucken läſſet, ſoll der Drucker gegen Hand und Mund keinen Nachſchüß für ſich, und dem* Autori *zu Schaden, mit einzuſchieben, noch er und ſeine Geſellen, die ihnen, dem Gebrauch nach, zuſtändige* Exemplaria, *weder gantz noch Bogen weiſe, ehe und dann der* Autor *das gantze Werck zu ſeinen*

Hän-

Händen empfangen, zu diſtrahiren *befugt ſeyn, bey Straffe der Hafft und Ergäntzung des Schadens, ſo offt er deſſen überführet wird, maſſen denn auch der Buchdrucker, hierauf Acht zu haben, gehalten ſeyn ſoll.*

V. *Will auch der* Autor *die gewöhnlichen* Exemplaria *beym Drucker und den Geſellen* rediminiren, *und an ſich behalten, ſoll es ihm frey, und der Drucker es anzunehmen ſchuldig ſeyn, und wird der Buchdrucker bey harter Straff keinen Nachſchuß auf geſchehenen Vergleich zu thun ſich unterfangen.*

VI. *Die Buchdruckereyen der Stadt ſollen jährlich durch Perſonen E. Raths, und die* Officina Gymnaſii *durch die Herren* Scholarchen revidiret, *und was an Schrifften ſtumpff und unbrauchbar befunden, ausgeſetzet werden, und ſoll der Drucker, an dero Stelle neue Schrifft zu gieſſen, oder anzuſchaffen, verbunden ſeyn.*

VII. *Es ſollen auch die Druckereyen allhier durchgehends mit reiner Schrifft, oder* typis, *gutem Firniß und Farbe verſehen; zuförderſt aber und über alles* correcte, *ſaubere und reine Arbeit auszufertigen und zu liefern gehalten ſeyn.*

IIX. *Sollten ſich auch mehr als zweene bis drey Druck-Fehler auf einem Bogen Arbeits befinden, welche der Drucker gegen das* Exemplar *und beybehaltene* Correcturen *vernachläßiget hätte, ſoll der Drucker, auf Begehren des* Autoris, *denſelben Bogen ohne Entgeld und auf eigenes Papier umzudrucken ſchuldig ſeyn.*

IX. *Kein Buchdrucker in dieſer Stadt ſoll ſich unterſtehen, einig fremd Theologiſch Buch oder Schrifft, ſo von denen, die ſich nicht zu der ungeänderten Augſpurgiſchen* Confeſſion *bekennen, verfertiget, zu drucken oder nachzudrucken, es ſey dann, daß er ſich bey dem* præſidir*enden Herrn Burgermeiſter angemeldet, und deſſen ausdrücklichen* Conſens *darüber erhalten habe. Desgleichen ſollen auch alle Streit-Schrifften, welche von Perſonen hieſiges Ehrwürdigen* Miniſterii *oder Predigern, unter der Stadt* Jurisdiction, *herrühren; wie auch die Streit-Schrifften* diverſer *Religions-Verwandten, ohne vorgängige Einwilligung des Herrn* Præſident*en, keines weges zum Druck befördert werden.*

X. *Die Socinianiſche, Mennoniſtiſche, Wiedertäufferiſche und Quackeriſche Bücher, wie ſie den* p. 54 *Nahmen haben mögen, wie auch* Libri Magici, Atheiſtici, Scurriles, Seditioſi, *als auch* Libri famoſi, Pasquillen, Carmina Feſcennina, *nachtheilige Bilder und liederliche Lieder, ſollen durchaus zu drucken verboten ſeyn, bey Verluſt der Gerechtigkeit des Druckens, und des Burger-Rechts.*

XI. *Fremde* Juriſti*ſche*, Medicini*ſche*, Politi*ſche und allerley Art* Philoſophi*ſche Bücher und* Tractatus, *ſo entweder zum erſten aufgeleget, oder ſonſt nachgedruckt werden, ſollen ohne Gutachten des Herrn* Syndici, *eines der Herren* Medicorum Ordinariorum, *oder ſonſt* Profeſſorum Gymnaſii in ſua facultate, *in der Druckerey nicht befördert werden.*

XII.

XII. *Die* ſcripta anonyma, *wie ſie durchgehends nicht verwerfflich ſeyn, alſo ſollen dieſelbe jederzeit dem Herrn* Præſidi exhib*iret, und wohin derſelbe ſie* pro materia remitt*iren wird,* cenſuri*ret werden.*

XIII. *Die* Taxam *oder Drucker-Lohn belangend, wornach die Buchdrucker dieſer Stadt ihre Arbeit, nach Unterſcheid der Schrifften und* Formats, *auszufertigen haben, verbleibet E. Rath bey voriger* Anno 1660. *gemachter Verfaſſung.*

XIV. *Von allen und jeden, ſo gedruckt wird, ſollen die Drucker verpflichtet ſeyn, ein* Exemplar, *ſo bald es verfertiget iſt, zur Nachricht aufs Rathhauß dem* Secretario, *ſo das* Archivum *verwaltet, zuzuſtellen; wie auch nicht weniger ein* Exemplar pro Bibliotheca Senatus *dem Herrn* Inſpectori *derſelben ohnnachläßig abzugeben.*

XV. *Alle Streitigkeiten* in materia typi & operarum, *welche unter den Druckern ſelbſt, oder auch mit Frembden entſtehen möchten, ſollen bey dem* præſid*irenden Amt, was aber zwiſchen den* Profeſſoribus *oder* ſtud*irenden Jugend, und dem* Typographo Gymnaſii *ſtreitig ſeyn wird, bey dem Herrn* Protoſcholarch*en anhängig gemacht und* decid*iret werden.*

XVI. *Letzlich behält E. Rath ihm vor, dieſe Drucker-Ordnung zu jeder Zeit zu mehren, zu vermindern, oder gar zu ändern und aufzuheben, wie es die Zeit und Gelegenheit nach Gutdüncken geben wird.* Actum in Senatu, d. 18 Julii an. 1684.

Neue grobe Corpus Fractur:

Die Buchdrucker fragen ihr Gewiſſen, ob ſie Schand- libelle, *unflatige* carmina *und Saupoſſen drucken, ans Tagelicht und unter die Leute bringen und* ſpargiren *helfen, und dadurch Eydbrüchig werden.* D. Arnold Mengering. (vid. ſupra Part. II. pag. 526. p. 541. & p. 542.)

p. 55 Grobe Petit Fractur:

Buchhändler, Buchdrucker, Schriftſetzer und Correctores *in den Druckereyen fragen ihr Gewiſſen, ob ſie in Auflegung und Verfertigung eines Bibeldrucks die Aufſicht und* Correctür *mit Fleiß beſtellet &c.* Idem. (vid. ſupra Part. II. p. 537 ſq.)

Grobe Petit Schwabacher:

Zu dieſen Zeiten iſt in der Deutſchen Stadt Mayntz und nicht in Italien, wie einige fälſchlich geſchrieben, die wunderbare und zuvor unerhörte Kunſt, Bücher zu drucken und zu characteriſiren, *erfunden und ausgeſonnen worden &c.* Trithemius. (vid. ſupra Part. II. pag. 654.)

p. 56 Beſchreibung der Buchdrucker Preſs.

Dieſe bekannte Machina *wird auf mancherley Weiſe angegeben, und nach der beſten und vollkommenſten Art in Stockholm, Amſterdam, Nürnberg, wie auch allhier in Dantzig vom Meiſter* Hercule Appiario *und* George Schultzen, *beyden gar geſchickten und Kunſt liebenden Werck-Männern, gefertiget, auch anderwerts zu Waſſer und Lande verſendet. Das Hauptſtück an derſelben iſt wol die Spindel, etwa*

vier

vier Zoll dick, und drey viertel Ellen lang, von gutem Eiſen geſchmiedet, oder aus Meſſing gegoſſen. Die Schraube an derſelben iſt mit drey bis vier Gewinden oder Schweiffen, die ſich neben einander zugleich hinauf krümmen, damit ihre Bewegung deſto geſchwinder hochauf und hinunter gehe: Denn wäre ſie nicht alſo gemacht, ſondern hätte wie die gewöhnlichen nur ein einzehliches Gewinde, würde ſie viel langſamer beweget werden; ja ex lege Mechanica erfolgen, daß wenn der Buchdrucker mit dem Bengel jene Schraube einmal, dieſe nothwendig drey oder viermal herum ziehen müſte. Wenn dieſe vierfächige Schrauben nach der Kunſt gedrehet, wird über dieſelben eine Hülſe, oder wie man es ſonſt nennet eine Mutter, aus Metall gegoſſen. Läſſet ſich nun die Spindel, nachdem der Guß über die Schrauben gefallen, nicht aus der gegoſſenen Mutter heraus winden, ſo iſt es eine Anzeigung, daß die Leit-Spindel nicht recht nach dem Circkel getheilet, und folgends die Gewinde in derſelben nicht juſt eingeſchnitten worden. In der neuen Invention der Buchdrucker Preſſe, deſſen Erfinder der ſcharffſinnige Herr Erhard Weigel, weiland Mathematum Profeſſor in Jena, mein viel Jahr lang daſelbſt treugeweſener Præceptor, verrichtet dieſes alles mit gar beſonderm Vortheil die vom Stahl gefertigte Schnecken-Feder, durch den Trieb der Räder und des Well-Baums.

Das andere Hauptſtück an der Preſſe iſt der Tiegel, von Eiſen oder andern Metall gegoſſen, und gantz glatt und eben geſchliffen; auch damit er deſto anſehnlicher ſcheine, zuweilen mit allerhand Figuren

und Sinnbildern gezieret; wie ich dann vor kurtzer Zeit, auf Anſuchen der Herren Vorſteher des Wayſen-Hauſes einer nahmhafften Stadt, auf dem obern Theil dieſes Tiegels, ſo in Form einer Pyramid *oder Spitz-Thurms erhaben, auf der einen Seiten das wahre Bildnis des erſten Urhebers der Druckerey und berühmten* Mathematici, JOHANNIS REGIOMONTANI; *ſetzen und zugleich gieſſen laſſen, mit der Beyſchrifft:* TYPOGRAPHIÆ SVASOR IMPVLSORQVE. *Auf der andern Seite ſtehet der Vogel Greiff, in den Klauen haltende einen Buchdrucker-Ballen, als welches das Wappen der Kunſtverwandten, ſo ihnen Kayſer* Friedrich der Dritte *geſchencket, als er dieſelben in den Adelichen Stand erhoben.* Item, *eine Buchdrucker-Preſſe, daran zweene ſtarcke Männer arbeiten, deren eine, ſo den Bengel ziehet, und ſein* Compan, *der die Ballen mit der aus Lein-Oel gekochten ſtarcken Firniß und mit Kühn-Ruß gemachten Druck-Farbe* temperiret, *über welchem ſtunde:* MVLTIPLICETVR SCIENTIA, FORTISSIMIS CONATIBVS. Item: EX FVMO LVCEM: PREMVNT, VT PROSINT: VICTA BARBARIES, *und dergleichen.*

Das dritte Haupt-Stück iſt das Fundament oder die Tafel, aus Eiſen, Metall, oder Marmel, in einen darzu gefertigten Schieb-Kaſten eingemacht. Auf dieſem Fundament ruhet die Form mit der Schrifft, in einem eiſernen Rahmen eingeſchloſſen, und wird der gantze Schieb-Kaſten inwendig, vermittelſt einer Waltzen, welche der Drucker mit der Handhaben regieret,

ret, hinter und für ſich geſchoben. Denn an dieſem
Schieb-Kaſten ſind etliche Eiſen nach der Breite, wie
auch zwey andere Eiſen nach der Länge, auf dem ſo
genannten Schien-Brett befeſtiget, die, ſo man ſie mit
reinen Baumöl ſchmieret, lauffet der Schieb-Kaſten,
zuſamt dem Fundament und Schrifft-Form deſto leich-
ter; alſo, daß wenn der Drucker mit der eiſern
Stangen oder Bengel zweymal die Schrauben angezo-
gen, und den Kaſten mit der Waltzen gegen die rech- p. 37
te Hand getrieben; thut er nachmals den Deckel faſt
wie ein Fenſter auf, und nimmt den gedruckten Bo-
gen heraus. Darnach faſſet er mit beyden Händen die
runden Ballen, ſo mit præparirten Pferde-Haaren
ausgefüllet, theilet darauf den Drucker-Firniß oder
Farbe, reibet ſolche wol untereinander, trifft damit
die Buchſtaben, ſo in dem eiſernen Rahmen ſtehen, thut
den Deckel zu, und führet den Kaſten, vermöge der
Waltzen, gegen die lincke Hand, ziehet die Schrauben
ein paar mahl an, und fertiget alſo wiederum den
Druck, wie zuvor Meldung geſchehen. Und auf
dieſe Weiſe werden unzehlich viel Bogen nach einander
abgedruckt. Die gantze Preſſe aber wird insgemein
von eichen Holtz gemacht, welche die auf beyden Sei-
ten aufgerichte ſtarcke Pfoſten, vermittelſt des Mit-
tel Stocks, Quer-Holtzes und Ober-Theiles, mit ſtar-
cken Keilen befeſtiget, dergeſtalt zuſammen halten,
daß man dieſelbe nach Gelegenheit auseinander ſchla-
gen, und gar bequem von einem Ort zum andern
tragen und verſetzen kan.

Kleine Petit *Fractur:*

Wie nun niemand leicht in Abrede iſt, daß die Buchdruckerey eine Kunſt aller Künſte, wie ſie von etlichen wegen der von ihr herkommenden Erhaltung aller Künſte und Wiſſenſchaften nicht unbillig genennet wird &c. D. *Johann Schmidt.* (vid. ſupra Part. II. pag. 70.)

Colonel Fractur und Perlen Schwabacher:

I.

Gerne laß ich andre zancken,
Wer der Edlen Druckerey
Eigentlich Erfinder ſey.
Mir gefallen die Gedancken:
Fuſter *hat den Grund gelegt,*
Guttenberger *fortgetrieben,*
Fauſten *iſt der Ruhm geblieben,*
Wie man heute Bücher prägt.

2.

Gnug iſt, daß wir dieſes wiſſen,
Deutſchland, aller Erden Pracht,
Habe ſolche Kunſt erdacht,
Die wir heute noch genieſſen.
Unſer iſt die Druckerey!
Auf den Deutſchen wird ſie bleiben:
Alle Länder unterſchreiben,
Daß ſie unſer eigen ſey.

3. *Wo*

3.

Wer ein ander Urthel fället,
Recht zu ſagen, düncket mich,
Daß er jenen Greiffen ſich
Bey den Scythen gleiche ſtellet,
Die das Gold in groſſer Zahl
Selber zwar nicht brauchen können,
Dennoch keinen Nachbar gönnen,
Und verjagen allzumal.

4.

Wir behalten ſchon die Wiegen
Der erzeugten Drucker-Kunſt,
Ohne wie wir etwa ſunſt
Mit Carthaunen ſind geſtiegen,
Welcher Ruhm uns auch gehört.
Jetzt gebührt uns, GOtt zu loben,
Daß er dieſes Pfand von oben
Auch in unſer Land verehrt.

Andreas Tſcherning.

Cicero *Calender-Zeichen und Fractur.* p.58
Schertz-Schreiben eines Sternſehers an ſein Weib!

Weiland Geliebte!

Ich muß bekennen, daß in meiner Rechnung verfehlet, und iſt nun leider aus unſerer ☌ (Zuſammenkunft)

kunft) ein ☍ (Widerſchein) werden. Es bleibet der Sonntags-Buchſtab E. *(Ehe) die güldene Zahl iſt verſchwunden: Das ☉ (Metall) iſt zerſchmoltzen, ihr ſeyd ſo wandelbar als der ☽, (Monden) ſo mürriſch als* ♄, (Saturnus) *ſo zänckiſch als* ♂, (Mars) *daß mich bedüncket, ich ſehe das ☊, (Drachenhaupt) wann ihr kommet, und den ☋, (Drachenſchwantz) wenn ihr hinweg gehet. Ihr ſeyd ♈ (Widder) mich, ihr durch ♉ (Stier)t mein Papier, und lauffen unſere ♊ (Zwillinge) ohne Zucht auf der Gaſſen herum. Was Wunder iſts dann, wenn unſer Haußhalten ♋ (Krebs) gängig, und unſer Ver ♌ (Löw) niß, welches in der ♍ (Jungfer) geſchehen ſollen, zu frühzeitig ge ♎ (Wäg) t, und ihr der* ♏ (Scorpion) *meines Glückes worden. Ach! daß der kleine Liebes ♐ (Schütz) mich nicht betrogen hätte, ſo lebte ich geſichert für den ♑, (Steinbock) der ♒ (Waſſermann) kommt mir leider ehe in das Hauß, als der Bier- und Weinmann, und iſt mein Element die Traurigkeit, in welchem ich lebe, wie der ♓ (Fiſch) in dem Meer. Nun muß ich meiner ſpotten laſſen, und hören, daß man mich der Unwiſſenheit auf Erden beſchuldiget; indem ich der Planeten und des gantzen Himmels Lauff erkundige. Ich weiß, wie die* ♀ (Venus) *gehet, aber nicht, wo mein Weib hingehet. Dieſes iſt die Urſache, warum ich nicht*

mehr

mehr ſeyn will derjenige, den Cupido in den April geſchickt, das iſt

Euer Ehemann
N.N.

Antwort des Weibes:

Weiland Verliebter!

Es iſt ein ☋ (*verworffener Tag*) *geweſen, als* ich euch *am erſten zu Geſichte* gebracht; *verworffen, ſage* ich, *als an* welchem *nicht* ☌♃, (*gut* heyrathen) *wann man nicht nach* Unglück *jaget.* Weil ihr mich *verachtet, ſo wird euch eine andere* ☋, (*das Haar abſchneiden*) *und* weiß ich *wol, daß* ihr *in trübem* Waſſer *gerne* [illegible]*t.* Was *ſoll* ich *thun? Es wäre* ⁂ (*gut einnehmen*) *wenn ihr mir viel gebet. Ihr ſeyd aber vielmehr ein Tieffgelehrter, als ein Hochgelehrter;* Wenn ich *von eurer Kunſt leben ſolte, ſo würde* ich *müſſen Hungers ſterben.* Ihr könnet *den Tag in eurer Rechnung finden, an welchem* ⊕ (*gut* Metall *ſchmeltzen*) *deſſen* ihr keines habt. *Vor allen ſollet* ihr wiſſen, *wann* ☉ (*gut Augen artzneyen*) *damit* ihr *recht ſehet; und möchte* ich *den* ☿ (Mercurium) *hören, der mich einer Ungebühr beſchuldiget. Ich bin zufrieden, daß* ihr *mir* hinfort ○ (*Tag noch Nacht*) *mehr bey* p.59
wohnet, und ſolt ihr *erfahren, daß man nicht nur*

die

die ♀ (Kinder entwöhnen,) ſondern auch die Männer für Kinder halten kan. Suchet nun forthin bey einer anderin, wenn ♁ (gut Ertz graben,) das ihr nicht werdet finden bey eurem geweſenen Weibe

N. N.

Chymiſche und Mediciniſche Kunſt-Zeichen.

Nachgeſetzte Zeichen ſind erfunden, theils wegen Behendigkeit in dem Schreiben, theils auch die Kunſt zu bergen, und ſind meiſtentheils ihren Deutungen gemäß, den wenigſten aber bekannt. Wir wollen nur die gemeinſten auf Druckereyen, nebſt ihrer Bedeutung, allhier einführen:

🜂 *das Feuer,* 🜁 *die Lufft,* 🜄 *das Waſſer,* 🜃 *die Erde,* 🜅 Aqua fort. *oder Scheidwaſſer,* 🜆 Aqua Regis, ☌ *Tag,* ☍ *Nacht,* ♁ *Spieß-Glaß,* 🜍 *Schwefel,* 🜺 Arſenicum, 🜽 Auripigmentum, *Gifft oder* Operment, 🜾 *Alaun,* 🜊 *Eſſig,* 🜋 diſtillir*ter Eſſig,* a a a Amalgama, 🝞 *Brandwein,* 🝪 *der Brennkolben, oder* Alembicus, 🜓 *Zinober,* 🝊 *Wachs,* 🜩 Crocus Veneris, 🝗 *Aſchen,* 🜠 *Meſſing,* 🝟 *geſtoſſen und gepulveriſirt,* 🝏 præcipitir*t,* 🝎 Caput mortuum, 🝐 Lutum ſapientiæ, 🜲 *Marcaſit,* 🜹 *der Magnet,* 🝆 Oleum, 🜕 *Salpeter,* 🜔 *gemein Saltz,* □ *Harn,*

Harn, ♌ Spiritus, 🜄 Spiritus Vini, 🜿 Tartarus, *oder Weinſtein*, 6 *das Glaß*, *oder Retort*, ✳ Sal Ammoniacum, ☉ *Gold*, ☾ *Silber*, ♄ *Bley*, ♂ *Eiſen*, *Stahl*, Limatura, ♂ *Feilſtaub*, ♃ *Zinn*, ♀ *Kupfer*, ☿ *Queckſilber*, 🜖 *Vitriol*, 🜍 *ungeleſchter Kalck*, ∴ *Sand*, ℈. 1. *ein Scrupel*, *oder das dritte Theil eines* drachmæ, *oder Quintleins*, ℈ß *ein halber Scrupel*, ʒ. 1. *Quintlein*, *wiegt drey Scrupel*, *und iſt der* 8. *Theil einer Untzen*: ℥ 1. *Eine Untze*, *hat zwölff Theil*, *die wägen ein* Medicinal*iſches Pfund*: ℔. 1. *Ein Pfund*, *das hält in der Artzney-Kunſt* 12 *Untzen*, *nach Römiſcher Art gerechnet*, *&c.*

§. XIIX. Sic ergo recenſitis Latinæ Germanicæque linguæ typorum differentiis, de Græcorum quoque characteribus, eorumque varietate quædam producenda ſunt. Certum quidem eſt, & deſcripti typis ſub artis hujus incunabulis libri teſtantur, poſt aliquot à nata typographia luſtra hanc characterum differentiam demum invaluiſſe: nam ſupra citatus liber *de Numerorum doctrina*, vernaculo idiomate, à primo Lipſienſium typographo anno 1480. editus, unius duntaxat generis typis, nempe Latinis, antiquis illis & impolitioribus, quos *Münch-Schrifft* vocant, expreſſus eſt, & differentia literarum Longobardicarum utriusque linguæ, vel nulla, vel certe exigua comparet. Conſtat quoque, quo-

quoties primis temporibus illis, in excudendis codicibus Latinis, Græci ſermonis voces quædam occurrerent, vacua tum fuiſſe ſpatia relicta, & calamo ſcriptorio lacunas poſtea completas. Quis vero typographorum primum Græcanicis typis uſus fuerit, in hoc non minus, quam aliis primordialibus hujus artis ſcriptores variant. *Eraſmus* in Epiſtola quadam *Aldum Manutium*, qui anno 1516 obiit, jam ante hæc tempora Venetiis in Officina ſua plurimos Græcis typis deſcripſiſſe libros teſtatur, eumque primum fuiſſe memorat, qui characteres Hebraicos in re chalcographica adhibuerit; quod ipſum etiam ejusdem *Aldi* Epiſtolæ ad *Conr. Cellam* & *Vincentium Longium* confirmant. Cum ergo *Aldus* hic Senior Græcam quoque linguam optime calleret, dubium non eſt, quin ad ſplendorem quoque typorum ejusdem plurima contulerit. Jam in gratiam lectorum nitidiſſima hujus & Orientalium quarundam linguarum ſchemata, una cum Nominibus, in Officinis uſitatis, in medium adducemus; primum hæc inter eſt:

Titulare, ſeu Miſſale Græcum:

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ.

Canonicum Græcum:

ΙΑΤΡΕΙΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ.

Textus-

Textuale Græcum, vetus & novum:

ΤΟΥΤΟ ΔΡΑΣ, ΚΑΙ ΜΑΚΑΡ ΕΣΗΙ.
Μαθητὴς προτέρου ὕστερός ἐστιν ὄρθρος.

Parangonium Græcum, vetus & novum:

ΘΗΓΕΙ ΦΡΕΝΑ ΤΟ ΗΔΥ ΤΕΧΝΩΝ.
Ἄνευ ἱδρῶτος καὶ πόνου οὐδὲν πρᾶγμα τέλειον.
Ὅπου πλείων ὁ πόνος, ἐκεῖ μείζων ἡ ἡδονή.

Tertium Græcum, vetus & novum: p.61

ΟΙ ΓΡΑΜΜΑΤΟΚΥΦΩΝΕΣ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ καὶ ἐργάται ταύτῃ τῇ τέχνῃ δουλεύουσι, οἱ ἐκ θηκῶν τοὺς τύπους ταχίστῃ ἀγχινοίᾳ ἐξαιροῦντες συζευγνύουσι, τῷ πιεστῆρι χάρτην ὑποτίθενται, ὅλα βιβλία χαλκογραφοῦσι, καὶ ἀποτελεσθέντα ταῦτα τῷ βιβλιοπηγῷ συμπήξεως χάριν διδοῦσι, ἃ βιβλιοπώλης πωλεῖ.

Mittel Græcum:

Τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν
Ἀθάνατοι, μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐπ' αὐτήν,
Καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον· ἐπὴν δ' εἰς ἄκρον ἵκηται,
Ῥηϊδίη δ' ἤπειτα πέλει, χαλεπή περ ἐοῦσα,
Οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτῷ πάντα νοήσει
Φρασσάμενος, τά κ' ἔπειτα, καὶ ἐς τέλος ἦσιν ἀμείνω.
Ἐσθλὸς δ' αὖ κἀκεῖνος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται,

Ὃς δέ κε μήθ' αὐτῷ νοέῃ, μήτ' ἄλλου ἀκούων
Ἐν θυμῷ βάλληται, ὅδ' αὖτ' ἀχρήϊος ἀνήρ.

Ciceronianum Græcum, Neue Cicero Græcum:

JOHANNI CZIMMERMANNO, Reipub. Thorunienſ. Præcoſ. & Præſidi, Viro πολιτικωτάτῳ, Græcanicæ & Exoticarum linguarum peritiſſimo, infractam virtutem, tribus malis epidemicis probatam, gratulatur PAVLVS PATER, Mathemat. Prof. Publ. GEDANI, pridie feſti JOHANNIS, MDCCIX.

Πλεῖστον μὲν εὐφραίνομαι, καὶ τῷ θεῷ εὐχαριστῶ, ὅτι τὸν κύριον, καὶ προστάτην μου καὶ οἰκίαν αὐτοῦ ὅλην ἀπὸ τοῦ λοιμοῦ καὶ λιμοῦ τοῦδε εὐμενῶς διέσωσε. Δέομαι τοῦ πατρὸς οὐρανίου, ἵνα εὐεργέτην γεγενημένον τόνδε διατηρῇ πρὸς τὸ τὴν τῶν Θωρουναίων πολιτείαν ἐκ τοῦ κινδύνου ἐξαιρεῖσθαι. οὐδὲν γάρ ἐστιν ἐν ἀνθρωπίνοις πράγμασι τιμιώτερόν τε καὶ εὐκλεέστερον, ἢ δοῦναι τὴν βοήθειαν πονούσῃ καὶ κινδυνευούσῃ πατρίδι. Ἀλλὰ γὰρ ἐγκώμια τὰ σφωίτερα τοιαῦτα μείζω μέν ἐστιν, ἢ κατὰ τὴν τῆς φύσεως μου στενοχωρίαν, δι' ὅλης δὲ τῆς Προυσσείας γνωριμώτερα τῶν λογοποιῶν δεῖσθαι τῶν διαθρυλλησόντων. Ἓν δέ γε τοῦτο μόνον ἐστὶ λοιπὸν, σοῦ μὲν τῇ μεγαλειότητι, ὅπως ἂν ἣν ἅπαξ
p.62 προστασίαν μου ἀνειληφὼς εἰς ταύτην καὶ διὰ τέλους κατέχειν οὐκ ἀπαξιώσῃς· τῇ δὲ λιτότητί μου ὅπως ἂν μετὰ πλεί-

πλείστης θεραπείας τε καὶ τιμῆς, ὥσπερ ὀφείλειν ταῖς ἀρεταῖς τε καὶ εὐεργεσίαις σου παμπόλλαις ὁμολογῶ, τιμῶν σέ ἀεί ποτε διατελέσω. ὧν τὸ μὲν ἐλπίζειν ἔχω, τὸ δὲ περὶ ἐμαυτοῦ ἐπαγγέλλεσθαι. χαίρειν κέλευε παρ' ἐμοῦ ἐπιφανεστάτοις ἀνδράσιν, ἐπ' ἀρετῇ καὶ φρονήσει διαφέρουσι, τοῖς ὑπάτοις ΓΕΡΑΡΔΩι ΘΩΜΑΣ, ΑΝΔΡΕΑι ΒΑΟΥΜΓΑΡΤΩι, ΙΩΑΝΝΗι ΡΩΣΝΑΡΩι, κυρίοις καὶ προστάταις τιμιωτάτοις. Ἔῤῥωσθε πάλιν.

Garamondium Græcum, Garmund Græcam:

§. XIX. Elegantioris hujus characteris ſchema daturus, commodum mihi in manus venit Elogium conterraneo, & Anteceſſori meo MICHAELI RITTALERO, Bibliothecæ AVGVSTÆ, quæ eſt in arce Wolfenbuttelenſi, Curatori, peritia rei typographicæ, & ſtupenda librorum notitia celeberrimo, ob collatum à Sereniſſimo Principe Bibliothecarii munus, olim à me ſcriptum, ita ſonans:

ΜΙΧΑΗΛ ΡΙΤΤΑΛΗΡΟΣ,

Ἀγγελικὴν ἐν τῷ φωτισμῷ ἐπωνυμίαν λελήφως, ἰσάγγελος γενέσθαι ἄρ' ἐσπούδασεν.

Ἔντευθεν

ἐξ ὀνύχων (τὸ δὴ λεγόμενον) ἁπαλῶν φιλάρετος, ὅτι ταχὺ

ἀκμάζειν ἤρξατο,
ὥστε αὐτὸν ἄνευ τοῦ τῆς ἀρετῆς καὶ σοφίας στίγματος
πολὺν χρόνον ἀδοξεῖσθαι μὴ δύνασθαι·
Πρῶτον αὐτοῦ ἐκ τῆς καθέδρας σχολαστικῆς
ἤκουσε τοὺς ἐφήβους
ΜΟΔΟΡΑ Η ΠΑΝΝΟΝΙΑΣ.
Ὁ διδάσκαλος ὁ καλὸς
διὰ τῆς καλοκἀγαθίας τρόπον αὐτοῦ πέπλακε τῶν
μαθητῶν.
Ἄλλοι ἄρα Βιργίλιον καὶ Κικέρωνα ἐλέξαντο·
ἡ γὰρ περὶ τοὺς λόγους δεινότης πᾶσι δεινότατον
ἐγένετο παράδειγμα,
φίλος ἑκάστοις, πᾶσι δὲ εὐχερής.
Διὰ τοῦτο,
ἐξ οὗ πατρὶς ἡ γαῖα τῷ σκότει παραδόσεων Παπιστικῶν
ἀποσκιαζομένη γέγονε,
τοῦτο τοῦ φωτὸς τὸ τέκνον ᾗ ἐνδοξοτέρως ἀρετὴ ἀνύψωσε,
ταύτῃ καὶ σκληροτέρως ἐγύμνασε.
Ἀπειλούμενος, ἔπαθεν·
Ὑβρισμένος, ἀπεσκλήρωσε·
Θανατούμενος, ἀνεμέμνηκεν αὐτὸν
τῶν τοῦ ΔΑΝΙΗΛ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ταλαιπωριῶν,
τοῦτ᾽ ἐστι,
p.63 * ΤΟΥΣ ΛΕΟΝΤΑΣ ΣΕΛΗΝΟΠΟΛΙΤΑΣ
ὑπερασπιστάς τε καὶ ἐκδίκους εὕρηκεν.
Ἅπαξ γὰρ ἑωραμένος ὑπὸ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ,
αὐτό-

αὐτόθι τῆς ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΕΙΟΥ
ἐπιμελείας ἠξίωται.
Οὕτως ** ΤΗι ΥΨΙΣΤΟΥ ΕΡΑΣΙΑι,
ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΔΕ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΕΠΙΕΙΚΕΙΑι,
ἀνεξαλείπτους λαβὼν τὰς τιμὰς
ἐθαυμάζετο παρὰ πᾶσι πάλαι
δυσμενέσιν.
Ὑπερβάλλουσα φρόνησις, τῇ τοῦ ἤθους ἀρετῇ σύζυγος,
ἣ τὴν,
ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΡΟΥΔΟΛΦΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ,
αὐλὴν μέχρι τοῦδε πρὸς ἑαυτὸν εὐνοίᾳ συνῆφεν,
ἔραστον καὶ ἐράσμιον ἐποίησε.
Τοῦτον τὸν μισθὸν ἀπήνεγκαν
ὁ περὶ τὴν εὐσέβειαν ζῆλος,
ἡ τῆς ζωῆς καλοκαγαθία,
καὶ εὐφυΐα ἐξοχωτάτη·
ἥδε ΠΑΝΝΟΝΩΝ ὀφθαλμῶν ἀφαιρεθεῖσα,
οὐδένα ἀπήρεσε, πᾶσι δὲ ξένοις τετίμηται πλείστου.
Τὸ λοιπὸν
ΡΙΤΤΑΛΗΡΕ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤΕ,
ἀμφοτέρας οὐ τύχης,
ἧ μὲν μίαν ἤνεγκας ἐμμελῶς,
ἑτέραν δὲ κυβερνᾷς εὐχερῶς,
ἐμὸν ἐστιν εὐφημεῖν καὶ τοιαῦτα λέγειν·
ΕΥΖΗΣΕΙΑΣ,
ΕΥΤΥΧΗΣΕΙΑΣ, ΕΥΔΑΙΜΟΝΗΣΕΙΑΣ!

ΑΡΧΟΝΤΙ,

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗι, ΦΙΛΟΜΟΥΣΟΙΣ,

ἀφιλὴς καὶ ἄσμενής!

Καὶ μὲν καὶ τὰς τῶν ΠΑΝΝΟΝΩΝ ἀρετὰς,

ὡς ἔσοπτρον ἐξεικάσειας,

σοφίᾳ, ἐπιτιμίᾳ, εὐτυχίᾳ·

ΕΥΖΗΣΕΙΑΣ!

ἔμψυχον καὶ ἱερὸν μου ἄγαλμα,

καὶ ὡς τῇ ΠΑΝΝΟΝΙΑι ἔτυχες κόσμος,

οὕτως τῇ ΣΑΞΟΝΙΑι εἴης κλέος!

ΕΥΤΥΧΗΣΕΙΑΣ!

καὶ σοῦ ἡγεμονεύοντος θαμὰ ἐπακμάζεις

ἰατρεῖον ψυχῆς, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ!

ΕΥΔΑΙΜΟΝΗΣΕΙΑΣ!

καὶ σωτηρία σου πᾶσι τοῖς φιλομούσοις εἴη

χρήσιμος καὶ αὔξιμος,

ἐπὶ μήκιστον καὶ λῷστον!

Ταῦτα εὔχομαι,

οὐχ ὅπως ὅτι μάλιστα διαφέρει μοι σωθῆναι

p.64 ΤΟΝ ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΗΝ ΜΟΥ,

ἀλλὰ καὶ ὅτι αἱ Μοῦσαι ΜΗΚΟΙΝΑΤΑ ΑΥΤΩΝ

δοξάζουσι μέγιστον.

Εἴη μετὰ σοῦ Ο ΘΕΟΣ ἐν πᾶσι πράξεσιν,

Εἴη σοι εὔνους Ο ΑΡΧΩΝ!

καὶ πρὸς πάντων τῶν φιλομούσων εὐφημιαθείης

ἐκ παλαιοτάτου γλωσσῶν ἰδιώματος.

ציק

צדיק כתמר יפרח
כארז בלבנון ישגה
והמשכיל יצהיר כשמש
וכצהר הרקיע
ומצדיק הרבים ככוכב
לעולם ועד

*
* *

* *Alluditur ad inſignia Gentilitia* SERENISSIMORUM BRUNSVICO-LUNEBURGENSIUM DUCUM, *in quibus itidem* VII. LEONUM *exhibentur imagines.*

** Emphatice magis latine: REMIGIO ALTISSIMI, quod alias SERENISSIMI PRINCIPIS RUDOLPHI AUGUSTI Symbolum celebratur.

JENÆ, ſub finem Ann. cIↄ Iↄ c XcVI.

P. PATER.

EJUSDEM ELOGII Redditio Latina.

MICHAEL RITTALERUS,
Angelicum prænomen in Baptiſmo trahens,
Angelis quoque *ſe conformari* ſtuduit.
Hinc,
à teneris *viam virtutis* ingreſſus,
ita ſubito *effloruit*,
ut ſine *virtutis ac ſapientiæ* injuria,
in obſcuro diu *latere* non potuerit.

 Au-

Audivit EVM primo è *cathedra ſcholaſtica*
MODORA HVNGARIÆ;
Doctor bonus,
per *mores ſuos*, formavit diſcipulorum.
Maronem aut *Tullium* alii dixere:
cumque plurimum valeret *eloquentia*,
plurimum effecit *exemplo*,
tam *caru* ſingulis, quam *utilis* omnibus.
p.65 Exinde,
cum univerſa *PATRIA ſ*
Pontificiis obnubilaretur *tenebris*,
ut *Filium* hunc *Lucis*,
virtus *efferat* glorioſius,
exercuit durius.
Tentatus minis, *tulit*:
laceſſitus injuriis, *accalluit*:
quæſitus ad *mortem*,
miſerias DANIELIS PROPHETÆ *revocavit*;
ſed *LEONES etiam LVNEBVRGENSES
defenſores ac *vindices* reperit.
In *PRINCIPUM* enim *oculis* ubi ſe *infuderat*,
illico deſcendit *in animos*,
ac BIBLIOTHECÆ GVELPHERBITANÆ
præeſſe juſſus.
Ita ** ALTISSIMI REMIGIO,
& potentiſſimi DVCIS *clementia*,
ad publicos *honores evectus*,
ſui *admiratores* fecit,
quos paſſus eſt *inimicos*.
Eximia *Prudentia*, ſuavitas *Morum*, agendi *gratia*,
qua etiam Aulam *SERENISSIMI DVCIS*

RV-

RVDOLPHI AVGVSTI,
ſibi hactenus devinxerat,
amabilem reddidit & *æſtimabilem.*
Meritus hæc omnia Tuus pro *Religione Zelus*;
merita *vitæ integritas*;
meritum *eminens ingenium*;
quod ex HVNGARIÆ *oculis ſublatum*,
cum nulli *diſplicere poſſet*,
Exterorum facile invenit *æſtimationem.*
Ceterum,
RITTALERE CLARISSIME,
Vir *utriusque fortunæ*,
quam *alteram* tuliſti *fortiter*,
alteram regis *præclare*,
quando nefas eſt, ſine *acclamatione* TE relinquere,
VIVE, VIGE, FLORE!
PRINCIPI, BIBLIOTHECÆ, ERVDITIS,
utilis & *gratus*!
Quinimo HVNGARÆ GENTIS *virtutes*,
genitiva imagine,
ceu *ſpeculum* exprime;
Sapientia, Honore, Felicitate.
VIVAS!
dulce *decus meum*,
& quod olim fuiſti HVNGARIÆ,
id porro TE ſinat eſſe SAXONIÆ, p.66
hominum Deumque æterna poteſtas!
FLOREAS!
ac ſit TE *moderante*,
novo ſubinde *flore* BIBLIOTHECA notabilis.
VIGEAS!

nec per *Tuam* modo *ſalutem*,
ſed *univerſæ rei literariæ* commodo & incremento,
diutiſſime, feliciſſime!
Hæc precor,
non modo quod interſit *Conterraneum meum* vigere,
ſed ut Muſæ *ſuum* agnoſcant *Mæcenatem*,
O adſpiret *DIVINA SALVS!*
faveat *PRINCEPS!*
ac *novæ Dignitati* huic,
antiquiſſimo Idiomate,
acclament Eruditi omnes!
FLOREAT JVSTVS, VT PALMA:
VIGEAT CONSTANS, VT CEDRVS,
ET SICVT SOD,
ET FIRMAMENTVM COELI,
FVLGEAT ERVDITVS!
*)

p.74 *Caput IV.*

De libris primum typis editis.

§. I.

Quisnam liber primo omnium typis fuerit expreſſus, vix duos treſve reperias, qui idem ſentiant: ita enim in hoc genere in alia

*) Specimina typorum ebræorum, rabbiniſcorum, ſamaritanorum, chaldaicorum, ſyriacorum, arabicorum, æthiopicorum, ægyptiacorum & armenicorum ſilentio prorſus prætcrimus, quia illis tantum dicta quædam biblica, vel etiam orationis dominicæ verba, exprimuntur.

alia omnia ſcriptores diſcedunt, ut cum *Palæmone Virgiliano* exclamandum mihi:

> Non noſtrum, inter vos tantas componere lites!

Conſtat quoque ex *Zwingero*, circa primordia exercitæ typographiæ, *Gutenbergium*, *Fauſtum* ejusque Generum *Scheferum*, ne arcanum hoc dimanaret in vulgus, & pretia excuſorum librorum vileſcerent, liquido ſciri ſi poſſet, unde prodierint, neque locum, neque tempus codicibus expreſſis adjeciſſe; ſed in opinione ut confirmarentur homines, libros adhuc, veterum more, calamo laborioſe deſcribi, ductilibusque literis exarari, ſocios omnes ad ſilentii fidem etiam jurisjurandi religione adegiſſe.

§. II. Cum autem anno 1455. *Gutenbergium* inter & *Fauſtum* ob diviſionem lucri, ex libris, ſuper numerum ab ipſo definitum, quos *Fauſtus* in ſuum quæſtum (quod hodie adhuc patrium pſeudotypographorum vitium eſt) ſuperaddidiſſet, *den Zuſchuß* vocant, lites inde ſimultatesque ortæ eſſent, alter alterum Moguntiæ in jus vocavit; partibus auditis, ubi Judicis ſententia, ex voto *Gutenbergii*, res minime complanatæ fuiſſent, factum hinc, ut ſocietati, quam cum *Fauſto* inierat, renunciaret, inque patriam Argentinam ſe conferret, & aliquot operas ex officina ſecum

tra-

traheret. a) Poſt hanc ergo ſeparationem *Fauſtus* primum & tempus & locum libris à ſe expreſſis præfigere, eosque nomine ſuo inſignire cœpit. Quis vero hos inter primitivus fœtus fuerit, difficile eſt affirmare.

§. III. Biblia Latina, quorum translatio divo *Hieronymo* vulgo tribuitur, circa annum 1450. & ſequentem Moguntiæ in membrana impreſſa, quorum *Fauſtus* exemplar nummis uncialibus, ſeu thaleris ſeptingentis quinquaginta Pariſiis venum dederat, ut ſupra ex Abbate Spanhemenſi b) narravimus, inter p. 75 primordia merito numerari *Cornelius à Beughem* memorat. c) Similiter & *Henr. Salmuth.* alium Bibliorum codicem ibidem lucem vidiſſe denarrat, cui hæc in fine verba erant appoſita: *Præſens rationalis divinorum codex conſummatus eſt per* Johannem Fuſt, *civem Moguntin. &* Petrum Gernsheim, *Clericum Diœceſis ejusdem, anno* 1459. *die* 6. *Octobr.* d) Sed errare hac parte *Salmuthum*, quod Rationale illud Sacram Scripturam eſſe putet, cum tantum breve aliquod *Guilielmi Duranti* ſcriptum ſit, quod ſe quoque poſſidere *Bernh. à Mallinkrot* refert. e) Neque tamen prorſus negaverim, Biblia Latina

a) *Henr. Salmuth* in notis ad *Pancirol.* nova reperta tit. XII. b) *Trithem.* in Spanhemenſ. Chron. c) Incunab. Typographiæ, Amſterd. anno 1688. editis. d) Libro locoque ſupra citato. e) De ortu & progreſſu artis typographicæ cap. IIX.

tina hoc ipſo anno vulgata typis denuo fuiſſe: quandoquidem *Joh. Saubertus* fatetur, ſe in Bibliotheca Norica octo exemplaria vidiſſe, at ſubſcriptionis Fuſtinianæ notis caruiſſe; f) haut dubie ob cauſam paulo ante à nobis adductam.

§. IV. Non minus inter primordialia hujus artificii numeranda Biblia Latina, vulgata illa, Moguntiæ itidem duobus voluminibus procuſa, quibus ſub calcem operis hæc addita eſt adſcriptio: *Præſens hoc opuſculum artificioſa adinventione imprimendi, ſeu characterizandi absque calami exaratione, in Civitate Moguntii ſic effigiatum, & ad euſebiam DEI, induſtria per* Johannem Fuſt & Petrum Schefer *de Gernsheim, Clericum Diœceſis ejusdem eſt conſummatum Anno Domini M CCCC LXII, in vigilia aſſumptionis Virginis Mariæ in fol. 2. Volum.* Horum Bibliorum exemplar in Conſulis Embricenſis Bibliotheca, tanquam ſingulare patriæ ſuæ ornamentum aſſervari, idem *Corn. à Beughem*, & ipſe Embricenſis, teſtatur.

§. V. Nec poſtremum inter libros, qui cum ipſis typographiæ incunabulis in ſcenam prodiere, merentur locum *Ciceronis Officia*, quæ cum colophone ſuo & apice finali ſupra jam laudavimus. Poſſidebat horum exemplar *P. Ramus*, pro genio ſeculi in membrana expreſſum, & habentur adhuc in *Bibliotheca* *Au-*

f) Orat. de Bibliotheca Reipublicæ Noriberg.

Auguſtana; quæ licet ante omnes alios libros, cum ipſis typorum primordiis in lucem prodiiſſe *Zwingerus* & alii eruditi opinentur; tamen Chronologia & temporis ſeries, anno nimirum 1466. edito ſcripto, clare evincit, codicem hunc à primogenituræ honore quam longiſſime abeſſe, & inter libros in Europa excuſos, ſacro Bibliorum codici, poſt alia quædam minoris momenti, primitias tam ſalutaris inſtituti, boni ominis cauſa deberi, eſt admodum veriſimile.

§. VI. Minime quoque ſilentio prætereunda *Biblia Germanica*, ut typo rudiori, ſic & idiomate, diu ante *Lutherum* Noribergæ anno 1483. cum figuris ligno inciſis edita, quæ ſequenti mox anno in Saxoniæ inferioris dialectum translata, *Lubecæ*, in vicino Maris
p.76 Balthici emporio, aperta per Stephanum Arnoldi typorum ibidem officina, recuſa ſunt. Eadem typis deſcripta prodierunt Auguſtæ Vindelicorum anno 1493, quæ alii ad annum 1449, ſed erronea & contra annorum ſeriem opinione referunt.

Caput V.

De Viris literarum & typorum gloria claris.

§. I.

Amant alterna Camœnæ, & quemadmodum typi plurimum debent Mathema-

ticæ

ticæ, omnique adeo eruditioni; ita Mathematica, divina & humana ſapientia, typis quoque à ſe primum repertis. Italia ingeniorum Mater, & Mechanicarum artium altrix, (actutum concitato paſſu ars hæc Alpes tranſierat) lætabunda eandem hoſpitio excepit. Et Romæ quidem, non modo Purpurati Eccleſiæ, ſed & ſummus Pontifex typorum & rerum ad eos pertinentium amantiſſimi erant, & novitium hoc inſtitutum magna cum voluptate ipſimet ſæpius ſpectarunt. Cum *Sixtus Argentinenſis* typos urbi Neapolitanæ, regni Metropoli, primum anno 1471. intuliſſet, tanta illic à *Ferdinando* Rege exceptus fuit gratulatione, ut etiam ampliſſimæ dignitates, atque adeo Epiſcopatus (erat enim typographus hic literis egregie doctus) ſæpius eidem à ſummo Principe oblati fuerint.

§. II. ALDVS PIVS MANVTIVS, patria Romanus, nitidiſſimis typis ſuis adeo per Orbem inclaruit, ut ad elegantiam formæ nihil addi iis poſſe videretur; hinc ad differentiam reliquorum per Europam per excellentiam VENETI dicebantur. Et cum antiquiſſimi typographi, pro inſcribendis calamo Græcis Hebraicisque literis vacua ſpatia relinquere ſolerent, ut paulo ante dictum eſt, hic ipſe primus fuit, qui Græcos & Hebraicos characteres in officina ſua circa annum 1500. adhibuit. Virum hunc *Angelus Roccha* ſequenti elogio ornat: *Fuit*, inquiens, Aldus Pius Manu-

nutius *vere doctiſſimus, ac non minus re, quam cognomine* Pius, *omnique laude dignus. Impreſſoriam artem miro exercuit ſtudio, ut linguam Latinam & Græcam, quas optime callebat, cum ea tempeſtate maximam paterentur jacturam, in priſtinum ſplendorem typis ſuis reſtituerit.* g) Vixit Venetiis, ibidemque teſte *Jacobo Tirino* anno 1516. diem ſupremum obiit. h)

p.77

§. III. Optimo Parenti continua typorum & eruditionis gloria ſuperimponi meretur PAVLVS Filius. Hic in Gymnaſiis & Academiis Italiæ aliquandiu bonas literas docuit; mox à Pontifice Romam vocatus, typographicam artem, quam in juventute à Patre didicerat, jucundiſſima Muſarum alternatione ibidem una cum ALDO juniori, gnato ſuo, ornavit, excoluit, perfecit; non typographus modo excellens, ſed inſignis Orator & Epiſtolarum argutiarumque mirus artifex.

§. IV. Proximum ab his locum occupant ævo fere æquales & amœnioribus literis ALDIS ſuppares, Græcanicis vero ſtudiis etiam ſuperiores, ROBERTVS STEPHANVS, ejusque in arte ſucceſſor HENRICVS, non degener filius, Pariſienſes typographi. Multa Pater in conſcribendis & edendis variæ eruditionis codicibus præſtitit, quæ inter *Latina*

lin-

g) Tract. de Bibliotheca Vaticana.
h) in Indice Autorum.

linguæ theſaurus principatum obtinet; ſed majora filius illuſtrando & commentando in diverſos autores: maxime vero Herculea ejus induſtria & infinitus fere labor ex prægrandi opere, cui *theſaurus Græcæ linguæ*, laudabili æmulatione, nomenclatura indita eſt, elucet. Dolendum vero, fraude & perfidia *Joannis Scapulæ*, inquilini ædium ſuarum & typographici correctoris, interea dum vaſta hæc volumina procuduntur, totum hoc opus in epitomen quandam redactum, occultate mox publici juris Baſileæ factum fuiſſe; quæ operis anticipatio, vel potius impoſtura Bibliopolas Pariſienſes, ipſumque adeo *Henr. Stephanum* incredibili damno mactavit, ut pro tanto ſtudio & labore plus gloriæ quam lucri reportaverit.

§. V. Stephaniis in Gallia haud quaquam inferiores MORELLII, & ipſi Pariſii, quorum princeps & genitor GVILIELMVS, Græcanicæ literaturæ culmen, qui poſt fata præſtantiſſimi viri *Hadriani Turneri* in Ordinem Profeſſorum Academiæ allectus, & docendo juventutem pro cathedra, & ſcriptores melioris notæ typis ſuis in lucem proferendo, ſummam utrobique induſtriæ laudem, *Thuano* teſte, reportavit.

§. VI. Magnum ſibi quoque Lugduni Gallorum, qua literis, qua typorum elegantia nomen paravit STEPHANVS DOLETVS, cujus Commentariis de Latina lingua nihil ac-

curatius, nihil in dicendi genere perfectius. Sileo alia ejusdem in hoc genere ſcripta, *Eraſmo Roterodamo* potiſſimum oppoſita, quæ exactam viri eruditionem, & acre ubivis judicium loquuntur. Hic ergo, ut fortunas p.7 ſuas melius tueretur, vitæque præſidia, quæ ex ſterili cathedra ſtata & firma ſibi ſuisque nanciſci non licuit, reliquum vitæ excudendis potius, quam componendis, aut interpretatione evolvendis libris impendere præoptavit.

§. VII. Nulli quoque humaniorum diſciplinarum ſcientia ſecundus habetur JOHANNES FROBENIVS, Baſileenſis, ipſi etiam literatorum Phœnici ERASMO familiariſſimus; cujus officinæ præſens non modo correctioni reviſionique edendorum librorum præfuit, ſed ad quem abſens quoque plures epiſtolas ſcripſit: libellum familiarium Colloquiorum filiolo ejus JOH. ERASMIO dedicavit, multisque quam emendatiſſime emiſſis Autoribus, typographeum ejus æternitati conſecravit, inque eo tandem, variam in Orbe expertus fortunam, fatis conceſſit.

§. IIX. Cingant latera triumviri ſapientiæ ſtudiis & typorum laude non incelebres: HIERON. COMELINVS, natione Gallus, vere præſtans & mitioribus in literis verſatiſſimus typographus. Injuria temporis patrio ſolo exceſſit, & Heidelbergæ Larem tenuit, inque officina ſua tot egregios ſcriptores procu-

cudit, ut non facile palmam alicui conceſſerit: à *Joſepho Scaligero* intime adamatus, multisque elogiis in Epiſtolis ejus celebratus. RUTGERIUS RESCIUS & JOH. OPORINUS, non morum ſanctitate magis, quam doctrina inclyti: horum prior per aliquot luſtra, in Gymnaſio Lovanienſi, *Eraſmi* conſilio erecto, Græcæ linguæ Profeſſionem cum laude ſuſtinuit, tandemque typographeo propriis ſumtibus erecto, editis ſuis aliorumque ſcriptis, non minorem ex Impreſſoria, quam Profeſſoria functione fructum reportavit. Poſterior vero hic, JOH. OPORINUS, cum illam linguam, quæ circa mundi originem atque incunabula jam florebat, in Academia Rauracorum, quæ Baſileæ eſt, aliquandiu tradidiſſet, & divina Oracula è profundo Hebraicæ Græcanicæque vetuſtatis magno exteræ etiam juventutis applauſu & frequentia eruiſſet, mox ex Theologo Typographus factus, victuris æternum ingenii & ſui & aliorum monumentis Muſarum pomœria produxit, indeque immortale nomen ſibi peperit. Tanta eum erga doctos omnes liberalitate uſum fuiſſe familiaris ejus *Zwingerus* refert, ut domus illius veluti prytaneum Muſarum dici potuerit. Cui animo ſi domeſticæ facultates pares obtigiſſent, non minus ille Baſileenſes, quam Gillias Syracuſanos olim magnificentia ſua ornaſſet. *Fecit nimirum hac ipſa hoſpitalitas, ut dum magis bonis atque*

doctis ſeſe officioſum & humanum, quam bonum patremfamilias ſuis ſe comprobare nititur (quod illud veri philoſophi & hominis Chriſtiani, hoc etiam fœ-
p.79 *neratoris cujusvis proprium eſſe arbitraretur) & ſub finem vitæ magna rei familiaris anguſtia laboravit, & moriens Arionis ominoſo ſymbolo locum fecit ampliſſimum*, inquit laudatus theatri humanæ vitæ Autor.

§. IX. Inſigniter quoque alio ſub cœli climate inque peregrino ſolo rem typicam promovit CHRISTOPHORVS PLANTINVS, in Galliis & ipſe natus educatusque. Licet enim Græcas Latinasque Muſas tam propitias non haberet atque nominati ſupra Cives ejus; ſcientiis tamen Mathematicis & cognitione Hebrææ linguæ, ſtudioque Antiquitatis eos certe longe anteceſſit. Dignus à *Philippo* II. Hiſpaniarum Monarcha habitus fuit, ut amplisſimo ſtipendio conductus BIBLIA REGIA, quæ & PLANTINIANA dicuntur, typis ſuis nitidiſſimis, Aria Montano Curatore exprimeret, atque ob id *Archi-typographi* titulo à Principe redonaretur. Flectenda hac occaſione noxia laudatio ad FRANCISCVM RAPHELENGIVM, Belgam, qui poſtquam in Academia Cantabrigenſi juventutis Moderator Helleniſticæ orationis majeſtate veterum Scriptorum gloriam aliquandiu revocaſſet, Antverpiam ad Plantinum ſeceſſit, cumque eidem variis conſiliis, morum ingenuitate, & aſſidua in delegatæ ſibi typographicæ cor-

correcturæ, quam vocant, provincia, aliisque rebus exequendis egregie ſe probaſſet, filiam ſuam natu majorem nuptum eidem locavit, inque commercium librarium, ut *Meurſius* in Athenis Batavicis refert, ſocium adſcivit. Hic ergo, poſtquam Lugdunum Batavorum ad Profeſſionem Hebraicæ linguæ à præpotentibus fœderatæ Belgicæ Ordinibus vocatus eſſet, bonam etiam typorum nitidiſſimorum Soceri ſui partem ſecum illuc transtulit, apertaque nova officina, iiſdem pariter ac virtute ſua omnium oculos in ſe convertit. Alter Plantini Gener, JOH. MORETVS, erat vir multæ doctrinæ, *Juſti Lipſii* familiaris, & officinæ Plantinianæ in urbe patria Antverpienſi ex aſſe hæres, cujus poſteri adhuc inſigniter ibidem florent. Hujus typographei dignitas & præſtantia vel inde æſtimanda, quod octo & quadraginta prelis operarum miniſterio quotidie ferveret; unde facile colligere eſt, quanto impendio hæc officina conſtiterit, quamque numeroſas ſibi typothetarum manus depopoſcerit, quarum ope ad ducenta volumina minora, 200. *Riß Papier*, ſingulis diebus typis deſcribi, & regiæ hinc opes in poſſeſſores redundare potuerint. Inde etiam inter officinas typographicas, quotquot in Europa ſunt, Cl. *Mallinkrot* principatum ei his verbis tribuit: *Præter elegantiam*, inquiens, *& varietatem lectiſſimorum typorum; quibus omnibus univerſi Orbis Chalco-*

grapheis hoc Moreto-Plantinianum antiſtat, hoc inſuper ſingularis ejuſdem officinæ gloria eſt, quod pie-
p.80 *tati fere ſe totam addixiſſe videatur, quando non ullis jam inde ab antiquo operibus libentius inſudet, quam his, quæ divino cultui & cælitum honori deſerviunt; cujus generis voluminibus Catholicas Europæ provincias, atque ipſam Italiam, Poloniam, Hiſpaniamque replevit.* Sed quod præfiſcine dixerim, non omnes illi libri Plantinianam officinam matrem habent, quæ ejus nomen in fronte, ſeu titulo præ ſe ferunt. Inſatiabilis lucri cupido mentiri nomina locorum docuit, & multa voluminum millia, vel vicinæ Poloniæ & Lithuaniæ Eccleſiis hac ſpecie & fallacia obtruſit.

§. X. Atque ut iterum fatorum via in Galliam redeam, invenio in Burdigalorum urbe typographum doctiſſimum, & in Mechanica arte mirum in modum verſatum SIMONEM, cognomine MILANGIVM. Hic enim, poſtquam in ea Aquitaniæ parte, quæ vulgo *Guienne* dicitur, Gymnaſia & Academias rexiſſet, juventutemque in omni arte & diſciplina egregie inſtituiſſet, tandem Religionis cauſa ab officio remotus, typographicam artem, quam in juventute didicerat, exul jugiter exercebat, ſibi ſuisque vitæ præſidia ex illa paravit, libros uberrima fœtatione ſubinde procreando. Nullum unquam ex officina ſua codicem emiſit, quem non ipſemet recenſendo accuratiſſime corre-

texiſſet, quam laudem etiam *Operinus* & *Plantinus* merentur; imo, de poſteriori hoc referunt, privatim reviſa exemplaria, priusquam preli preſſura multiplicarentur, ſingulas plagulas publice exponere ſolitum fuiſſe, propoſito lectoribus præmio, ut pro numero erratorum, quæ quisque obſervaſſet, muneratus diſcederet.

§. XI. Et quando Correctorum atque Emendatorum operarum typographicarum in mentem venit, non poſſum eruditiſſimorum hominum *Friderici Sylburgi*, *Cornelii Kiliani*, *Sigismundi Gelenii*, *Joh. Kielingii*, imo ipſius ERASMI dememiniſſe, ut qui & ſuis & aliorum ſcriptis emaculandis indefeſſam alienis in typographeis adhibuerunt induſtriam, cum forte domeſticæ facultates non tuliſſent, ut ſuomet ſumtu ejusmodi ſibi inſtruerent tabernas. Quantum autem æris ad peculiare typographeum mediocris ponderis adornandum hodie requiratur, mox alibi dicetur.

§. XII. Infinitus foret numerus, ſi omnes, qui in literis & typographica ſimul arte ſuperiori proxime ſeculo excelluerunt, & adhuc in diverſis Europæ locis florent, in medium producere vellem: Theologiæ, Jurisprudentiæ, Medicinæ Doctores, Eccleſiarum Paſtores, Profeſſores in Gymnaſiis & Academiis, Rectores & Collegas Scholarum, &c. quorum opera in officinis habentur, pro-

ſtantque. Sileo etiam eos, qui erectis privatim prelis, comparatisque in rem typis *conductitios* domi ſuæ alebant *typographos*. Fe-
p.81 cit hoc olim in Gallia *Hulricus Fuggerus*, itemque *Huttenius*, Franconiæ Eques nobiliſſimus & Poëta ſvaviſſimus: ut & *Georgius Calixtus*, inſignis Helmſtadienſis Theologus: nec non Matthias Berneggerus, *ad ſuſtentandos honeſte*, ut ipſe fatetur, *Conjugem & liberos ſuos, cum ex publica* (res mira in florentiſſima Academia) *vitæ ſubſidia impetrare non liceret*. Et quem, quæſo, fugit HEVELII NOSTRI officina typographica, magnifica plane, & Conſule, imo ſemetipſo digna? ex qua quicquid prodiit, ſumma cura & accuratione confectum prodiit. Item JACOBI BREYNII, Medici Gedanenſis, cujus chalcographeum celebre inter alia reddit *Viridarium Exoticum*, Poſſeſſore ipſo Autore, venuſtis ſchematibus herbarum, florum, plantarum, & quorumvis ſimplicium, quas vocant, æri nitide inciſis ornatum; Elogiis inſuper illuſtrium Virorum, BENJAMINIS ENGELKE & ADR. de LINDA, Conſulum Gedanenſium egregie condecoratum. Sciens quoque prætereo novitios literarum in hac Civitate typos, Amſtelodamo ſuperiori proxime anno huc advectos, precorque, ut ad exemplar Bibliorum Hebraicorum DANIELIS ERNESTI JABLONSKI, Pruſſorum Regis doctiſſimi Theologi, *Biblia* quoque *Polonica*, quibus

bus excudendis ergo fuſi ſunt, ingenti Eccleſiæ bono, quantocyus in lucem prodeant.

Caput VI.

De Sumtibus in rem typographicam, & fructu hinc redundante. Coronidis loco Quæſtiones Miſcellaneæ proponuntur & reſolvuntur.

§. I.

Quod Conſularis ille Principum laudator *Plinius*, epiſtola ad *Bebium Hiſpanum*: *Mala emtio*, inquit, *ſemper ingrata eſt, eo maxime, quod exprobrare ſtultitiam domino videatur*; hic quoque locum invenit, ſi quis omnis generis typos, non quanti æquum eſt ſalubriter emat, ac in reliquum etiam apparatum profuſiores ſumtus, quam occaſio & rei neceſſitas exigit, parum caute fecerit.

§. II. Impenſæ typographicæ, ut in omni negotiatione, ita hic quoque pro cujusvis intentione & propoſito ſcopo commenſurandæ, eoque tenore attemperandæ, ut intra reditus ſint, atque inſuper in eum modum diſpoſitæ, quo exhibitæ rationes expenſarum, æſtimatione minores exiſtant.

§. III. Si quis eo locorum degat, ubi characteres novi ſemper habentur proſtantque, multis expenſis non erit obnoxius: nam quoties opus aliquod inſigne excudendum illi offertur, neceſſarios à fuſore typos

redimit, qui ubi attriti fuerint, refundendos artifici reddit, ſoluto duntaxat ad dimidias pretio, ſupra in capite tertio annotato.

§. IV. Qui Latio ſolum charactere, quem *Ciceronem* aut *Medium* vocant, theſes, diſputationes aut programmata, in forma quarta, vel octava imprimere cupit, ei ſufficiet typorum pondus centenarii unius; quod ſi vero libri diverſis typorum generibus procudendi fuerint, idem pondus geminare neceſſum erit.

§. V. Si quis eruditorum, ad exemplar typographei *Berneggeriani*, *Calixtini*, *Breyniani* aut *Heveliani*, Latinis characteribus ex Hollandia, Germanicis Lipſia, aut Noriberga petitis, inſtaurare ſibi officinam typographicam, numeris ſuis abſolutam ſategerit, trecentis, ſummum quadringentis Imperialibus ſic ſatis bene conata perficiet; ſed caute in emtione procedendum, ne fervente opere, alii typorum deficiant, abundantibus aliis.

§. VI. In more poſitum eſt Bibliopolæ cuidam Lipſienſi, elegantia librariæ mercis percelebri, quoties præclarum aliquod opus ſuis impenſis prelo committit, ut eo nitidius prodeat, novos coemere typos, eosque typothetæ tradere: confecto bene labore, quod fuſori erogaverat, de pacta mercede mox ſubtrahit, quod inſtitutum autem typographis, anguſtia rei laborantibus, magis obeſſe, quam prodeſſe videtur.

§. VII.

§. VII. Solent nonnunquam & ipſi ſcriptores impreſſoriæ artis gnari, ſi lubet & vacat, edenda typis componere, compoſita emendare, ferreisque marginibus concluſa, preli preſſura multiplicanda offerre, eoque modo ſolvendi pretii dimidiam minuere partem. Quem honeſtiſſimum quæſtum tenuioris fortunæ Muſarum alumni, juvenili in ætate, ſi commendatum ſibi haberent, ſui eos laboris, mihi credant! pœniteret nunquam. Naſcuntur hinc quæſtiones variæ, quarum

I. An artis typographicæ uſus promiſcue in Republica ſit concedendus?

Pro ſententia affirmativa adduci ſolet conſvetudo paſſim per provincias Europæas recepta, in quibus ars hæc liberrimæ exercitationis eſt. Porro quod typographea bene conſtituta, ornamenta ſint Civitatum, plurimæque utilitatis. Memini ego ſacrorum p.82
Antiſtites, Profeſſores, aliosque magnæ eruditionis viros, & ſelectiſſimis Bibliothecis inſtructos, non ſemel queſtos, in celebri cætera Civitate hac Gedanenſi, non reperiri hoc tempore, qui ſcripta illorum ſuis ſumtibus in lucem proferre, & ita quidem proferre velint, ut typorum nitore & elegantia, apud exteros etiam, inque nundinis Francofurtenſibus & Lipſienſibus emptores reperire poſſint. Hinc nihil magis in votis habent,

bent, ut peculiaria & privata adornare ſibi liceret prela, & reliqua imprimendi arti neceſſaria. Cæterum pro ſolutione hujus quæſtionis ſtatus & cujusque loci conditio ſpectanda, & Magiſtratus, aut Academiarum, quarum jurisdictioni ut plurimum ſubſunt typographi, interque Cives earum numerantur, arbitrio res hæc permittenda eſt: cujus etiam curæ erit providere, ne quid ſine approbatione & cenſura imprimant, ne confuſio inter eos oriatur, ne alter alterum perdat, ne otio & luxu diffluant; ſed ut frugi, navi & induſtrii homines, quod excudere poſſint, habeant, atque ita honeſtum lucrum, tanquam ſtipendium ſui laboris, juſtis licitisque modis capiant.

II. An Orphanotrophiis typographea & ſortitio libraria, die Bücher-Lotterey, recte concedatur?

Quamvis enim ob varias immunitates libertatesque, quibus communiter officinæ ejusmodi in Republica gaudent, nocere quibusdam videantur; quia tamen utilitatis hoc fructu egenis & afflictis ſuccurritur, quibus opem ferre ex lege charitatis Chriſtianæ quilibet obligatur, merito theſis ſtatuitur affirmativa. Accedet etiam quæſtus aliquis, ſi decora & alacria ingenia ex orphanis & parentibus orbatis mature ad hanc artem applicentur, ut in compoſitione & diſſolutione typorum mercenarias operas adjuvent.

Ser-

Sortitio autem *libraria*, de qua neſcio, an quis unquam ante me cogitaverit, vel ideo à Magiſtratu Orphanotrophiis permittenda videtur, ne prelis typographicis, numero pluribus, unquam deſit imprimendi materia: dum enim ſingulis librorum exemplaribus, ut vocant, ſingulæ aſſignantur ſortes, fit, ut liber aliquis in millia quinque aut decem exemplarium prelo tranſcriptus, actutum ex officina prodierit, una ſortione diſtrahatur, & ea ratione per varias provincias dimittatur: nam ſi vel maxime ſua ſponte merces ejusmodi comparare ſibi quis noluerit; tamen & exilitate pretii, & ſpe lucri (præter libri exemplar, duplo minoris atque ordinarie venundatur, collatis in ſortitionem nummis, jam tum obtenti) quod obvenire ei adhuc favente fortuna ex ſortitione poterit, ſymbolam ſuam lubentiſſime conferet. Utile autem erit, ejusmodi libros in ſortitionem prelo committere, qui in omnium manibus ſunt, & per omnes regio- p. 84
nes & religiones, ætates & ſtatus ire poſſunt, quales ſacer Bibliorum codex, in varia forma, *Flavii Joſephi* antiquitates Judaicæ, Poſtillæ, ſeu Commentaria in Evangelia Dominicalia, deſcriptiones Orbis terrarum, Topographiæ, Itineraria, & quidem vernaculo idiomate à celeberrimis autoribus conſcripta. Ita enim fiet, ut unus ſæpe bibliopola ultra centum exemplaria ejusdem libri

ex

ex ſortitione redimat, & per librarias tabernas non ſine fœnore diſtrahat.

III. *An typographia & βιβλιοπωλία legitimum medium, quo eruditi etiam rem familiarem acquirant?*

Disquirendum hic, an eruditi, aut alii publica officii dignitate præcellentes viri, explendæ avaritiæ & habendi libidinis; an vero exilitate ſalarii, & inopiam pellendi; aut ſcriptis per orbem inclareſcendi cauſa, typographéa ſua erigant & inſtituant. Prior ille modus plane philoſopho indignus & homini Chriſtiano turpis & probroſus cenſetur; alter, licitus omnino juſtusque: præſertim ſi quis eruditorum legitime artem hanc didicerit, & exacte calleat, ejusque domeſtica res, *Berneggeri* exemplo, id ipſum exigat: nec tertius improbandus, quoties ipſi autores ſuismet impenſis typisque elegantioribus, & ad ingenium ſeculi affabre ſignatis, ſcripta ſua procudenda curant; ſi præſertim typographi illius loci characteribus melioris notæ deſtituantur; ut ſileam pervicaciam & obſtinationem, dum parum æquos erga ſcriptores ſe præſtant, & pro exantlato labore & ſtudio, in contexendis utiliſſimis libris, quos ſatis care venundant, modicum, aut plane nihil, honorarii loco, obvenire iisdem ſinunt, ſolo eos honore contentos eſſe debere, lucrum ad ſe pertinere dictitantes.

IV. An

IV. An typorum fuſoribus artem typographicam exercere ſimul liceat?

Controverſia hæc ante aliquot luſtra in hac etiam Pruſſia agitata fuit; & quidem occaſione typorum fuſoris in vicina Thorunenſi civitate, quem chalcographi Saxoniæ in ſocietatem more majorum cooptaverant. Variis difficultatibus in Germania hæc res erat obnoxia; tandem communi eorum conſenſu, per typographos Noribergenſes ea ratione complanata, ut ſtatuerent, licet communio hæc ſocietatum toto fere ſeculo obtinuerit, ad evitandam tamen confuſionem multaque alia mala, quæ ſæpe hinc orta ſunt, typorum fuſores in collegium chalcographorum, niſi legitime hanc artem ſimul didicerint, poſthac admittendos non eſſe, ſociosque, qui alterutri arti ſe immiſcebunt, pro ſolito puniendos pellendosque. Quod ſi tamen commoda patriæ ſvadeant, conſvetudo & neceſſitas loci urgeant, amice in unum conſpirent, tam rigi- p. 85 dos typographos eſſe noluerim; ſiquidem & ipſi hic *Gedani* & paſſim publicam quorumcunque librorum venditionem libere exerceant, licet mercatorum ritu, & ſtatutorum jure, *βιβλιοπωλίαν* legitime nunquam didicerint.

V. An

V. An taxatio operarum typographicarum artificis arbitrio permittenda?

Statuitur theſis negativa: non parum enim Reipubl. literariæ intereſſe videtur, typographis certam laborum ſuorum æſtimationem ſtatui: conſtat quippe, reperiri quosdam avaros & φιλοκερδεῖς, qui ab incautis adoleſcentibus, & literarum ſtudioſis, ſine diſcrimine tantum laboris ſui pretium exigunt, quantum ab iis extorquere poſſunt, nullo habito reſpectu ad leges juſtitiæ commutativæ & operarum proportionem, qua de re graviter celeberrimus *Arnoldus Mengeringius* in *Scrutinio conſcientiæ*, ſupra citato, queritur. Ne ergo æquitatem excedant, ſed intra mediocritatis terminos, à recta ratione præſcriptos ſubſiſtant, pro locorum diverſitate aliisque circumſtantiis, alimentorum item & chartæ pretio, variæ iisdem præſcriptæ ſunt taxæ.

VI. An typographica officina ab oneribus publicis ſint immunes?

Diſtinguendum hic inter typographos privilegiis Principum gaudentes *befreyte, oder privilegirte Hof-Buchdrucker*, itemque Gymnaſiorum, Academiarum, Magiſtratuum, quibus ſolis ſcripta publica excudenda committuntur, quam operam, cum gratuito & ſine laboris præmio præſtant, merito ab his oneri-

ribus, ſi non in totum, tamen in tantum, ut ajunt, ſublevari par eſt. Thorunii, & alibi locorum, typographus Gymnaſii, non modo à civilibus his gravamentis exemtus olim erat, ſed publicas etiam ædes immunis inhabitarat, ac inſuper ex agris Reipubl. certa frumentorum genera in alimenta quotannis capiebat; ſed cum in nulla re docentium vel diſcentium commoda arte ſua promoveret, ampliſſimus Magiſtratus, ad inſtantiam Profeſſorum, officinam hanc ſuam, alii cuidam induſtrio ſub hac conditione elocavit, *ducentos florenos* annis ſingulis in Gymnaſii uſum penderet, qui cenſus à viginti inde annis hodie adhuc defertur.

VII. Ubinam gentium ars typographica fructuoſiſſime omnium exerceri poſſit?

Pro deciſione hujus quæſtionis diſpiciendum, ubi copia earum rerum, quibus typographi opus habent, quales ſunt plumbei ſtanneique characteres, papyrus, oleum lini, fuligo, aliaque inſtrumenta domeſtica: p. 86
adhæc, quibus pretiis illic locorum veneunt, quæ ad victum & cultum pertinent: quanta tributa magiſtratui Politico ordinarie & extraordinarie ſolvenda: an à metatis aliisque exactionibus cives exemti: quanto pretio domus & habitacula conducantur emanturque, & quæ porro ad rem familiarem conſervandam diſponendamque pertinent: an

librariæ merces terra marique exportari, importari & commutari commode poſſint; an libera typographis cum quibusvis negotiandi facultas, & ſi quæ alia. Quibus omnibus accurate expenſis, vix in Europa locus occurret, ubi ſingula ad rem typographicam pertinentia minori pretio atque in *Pruſſia*, ac præcipue *Gedani* & *Regiomonti* habeantur proſtentque; ut ſi ſtata modo pro indigentia & neceſſitate emendi tempora obſerventur, debitaque cura & induſtria rebus adhibeatur, neſciam profecto, an ex ullo commercio, aut mechanica arte, major proventus, quam ex typographia obviare cuiquam poſſit, & maxime quidem genuinus, certus, honeſtus!

IIX. Quantum lucri ex uno prelo typographico ſingulis hebdomadibus obvenire poſſit?

Cum modus hic acquirendi in quotidiana aſſiduitate operariorum conſiſtat, quæ variis de cauſis uno tenore præſtari ſemper cum non poſſit, certo hinc æſtimari nequit; ſed variat pro pretiis rerum & locorum diverſitate. Si tempora ſunt propitia, artis ſociorum unus cum adjutore tyrone, dierum ſpatio trium, integrum volumen majus, *einen Ballen*, ſive decem volumina minora, *zehen Rieſſe*, preli preſſura labore ſolito abſolvet, atque ita ſex diebus bina majora, ſeu viginti minora volumina finiet, in millia plu-

ra

ra ſi multiplicandus liber, proque hac ſua diligentia nummos unciales decem hebdomadibus ſingulis capiet; ſubtracta dimidiâ parte in alimenta, mercedem, aliosque domeſticos uſus, reſtabunt Imperiales quinque, pro nova ſorte maſſaque reponendi.

IX. An liceat librarios codices pluris vendere, aut minori pretio emere, quam in ſe valent?

Pro ſententia negativa rationes faciunt, quod ejusmodi quæſtus pugnet cum lege naturæ, quæ præcipit, ut tales ſimus erga alios, taliaque faciamus iis, quales alios velimus eſſe erga nosmet ipſos; nemo autem vult rem alienam ſibi pluris vendi, aut rem ſuam minoris emi, quam in ſe valet. Ergo neque ille aliis rem ſuam majori vendat, aut alienam minori pretio emat, quam in ſe conſtat. Porro, quod ejusmodi venditio & emtio cum fraude & dolo ſit conjuncta, qui tamen ab omni contractus ſpecie abeſſe debet: quod adverſetur juſtitiæ commutativæ, p. 87 quæ exigit, ut in rerum commutatione ita æqualitas ſervetur, ne alterutra pars injuſte & fraudulenter circumveniatur. Idcirco etiam, ſi in auctione librorum ſubhaſtator, aut bibliopola, librum perquam rarum inventu, hac notitia deſtitutus, minoris æſtimet, quam deberet, tum utique juſtitia correctiva plus ei dandum eſſe dictitat, niſi ſponte

de jure ſuo ceſſerit. Notandum interim ejusmodi librorum venditionem carioris pretii, ex circumſtantia relevanti, per accidens fieri poſſe licitam & juſtam, ſi nimirum codex vendendus in ementis inſignem cedat utilitatem: aut tomus aliquis ad complendum vaſtum aliquod opus ſeparatim emendus: vel liber, quem vendere recuſo, ementi ſit valde commodus, ſummeque neceſſarius, ita, ut libera voluntate, *pretio affectionis*, pluris eundem velit redimere, quam in ſe valeat. De typographo Wittenbergenſi, nomine *Johannes Luft*, fert fama, morti vicino quæſiviſſe ex B. *Luthero*, an DEVS hanc noxam ei ignoſcet, quod ſacra Biblia, in Germanicam linguam primum ab eo translata, paulo carius vendidiſſet. Ita omnino, reſpondit *Theander*, ac inſuper fœnus quaſi Ægypti eſſe, quo divinum Numen Wittenbergenſes Iſraëlitas, ne ſine vaſis aureis argenteisque ab ingrata Germania abirent, juſtiſſima de cauſa ditaverat, eundem ſummonuit.

X. *An Calendarioπωλία è mercibus librariis omnium ſit quæſtuoſiſſima?*

Multa hic ex tot annorum praxi adduci in medium poſſent; ad evitandam interim obtrectationem famæ, ſuſpicionemque, quæ mentes obnubilat, amicos alienat, & negotia interpellat, placet verbis duntaxat *Wolfgan-*

gangi Brauſeri, Secretarii Reip. Noribergenſis, & quæſtionem, & quicquid hujus eſt diſſertationis, obſignare: ita vero ille in libro, cui ab alacritate Epiſtolographi, *der hurtige Brieff-Steller*, in vernacula nomenclatura indita eſt, capite V. pag. 263: *Man frage in den Buchdruckereyen und Buchläden, welche Arbeit, Bücher und Schriften am ſtärckſten abgehen, ſo wird ſichs finden, daß man den beſten Nutzen von den Calendern hat; alſo daß, wie ich glaubwürdig berichtet worden, manches einigen* Autoris, *der etwas berühmt, über die hundert tauſend* Exemplar*ien vor Zeiten verkauffet worden. Und welcher Buchhändler wäre zu bereden, auch das beſte Buch auf ſeinen Verlag drucken zu laſſen, wenn er wiſſen ſolte, daß es, wie die Calender, nur ein Jahr gelten, was aber inner Jahrs oder halben Jahrs Friſt nicht verkaufft, zu Maculatur werden ſollte?* Hæc ille, plura nos alibi.

Placet varietate typorum Inſcriptionem hanc annectere: p. 12.

* * * * * *

DIVÆ TYPOGRAPHIÆ,

PATRONÆ LITERARVM,

ET SVÆ,

ANTE DVO ET QVOD EXCVRRIT

SECVLA,

PROGNATÆ,

FLOREM ET PERPETVITATEM!

PLVRA DESIDERAS, LECTOR?

ACCIPE IN COMPENDIO:

ARS ARTIVM, INSTRVMENTVM INSTRVMENTORVM, MVSARVM LVCERNA, ERRANTIVM PHAROS,

TYPOGRAPHIA AVDIT.

PARENTES ET PROSAPIAM
DIVINISSIMÆ SVBOLIS
ROGITAS?

TRIGA JOHANNEA ERAT,
TOT CHARITIBVS, QVOT NOMINIBVS,
NON EX VANO DIGNA.

TRES PROTODÆDALI:

JOHANNES REGIOMONTANVS,
p.89 JOHANNES GVTENBERGIVS,
JOHANNES FAVSTVS,
CONSILIA SOCIANDO ET INDVSTRIAM

NON STATVAS FORMARVNT AMBVLANTES,

SED PLVMBARIA SIGNA LOQVENTIA.

VERA. HÆC GERMANIÆ FILIA,
ACTVTVM ADOLEVERAT,

OR-

ORBEM CHRISTIANVM, ET STVDIIS DEDITOS, INSPERATA LIBRORVM SVPELLECTILE AVXIT,
CVLTORES SVI
MAGNIS DITAVIT THESAVRIS,
QVOTQVOT PROPITIAM SIBI HABENT,
BEATISSIMOS EFFICIT.
DIXERIS COPIÆ CORNV
AMALTHEO FOECVNDIVS:
VERACEM ET FERTILEM FVNDVM,
HOSPITIBVS ACCIPIENDIS,
NVDIS VESTIENDIS,
ALENDIS ESVRIENTIBVS,
SVBVENIENDIS PAVPERIBVS,
ACCISIS REBVS AVGENDIS,
COLLAPSIS RESTITVENDIS.
HAC FORTVNARVM DISTRIBVTIONE, p. 90
OMNIVM MENTIBVS SE INSINVANT
TERRÆ TEVTONICÆ
AFFLICTORVM ASYLA
ORPHANOTROPHIA:
FRANCOFVRTENSE,
HAMBVRGENSE,
HALENSE,
QVORVM META VOTORVM
CHRISTO IN PAVPERE
FERRE OPEM.
TYPIS ETIAM LITERARVM,

VARIIS OPERIBVS PROCVSIS

ALGENTIBVS MVSIS

SVBSIDIO VENIRE,

VITÆ PRÆSIDIA PARARE.

PAVLVS PATER

PHILOSOPHIÆ

ET ARTIVM ARCHITECTONICARVM MAGISTER,

INCLINATIONE ET AMORE

ARTIS TYPOGRA-
PHICÆ,

SIBI DOMESTICÆ ET VERNACVLÆ,

BELLONA IN VICINIA FVRENTE,

QVALECVNQVE HOC PACIS MEDITA-
MENTVM,

p. 91 MÆCENATVM HORTATV CONCIN-
NATVM,

PROMTISSIMA VOLVNTATE SACRAT,

ET QVÆCVNQVE HOMINIS VOTA SVNT,

L. M. Q. P.

GEDANI, AVSPICIALI IIX. CALEND. IVL.
cIↄ Iↄ cc IX.

QVO ANNO,

ASPERRIMA HIEMS,

IMMENSÆ EXVNDATIONES,

ΛΟΙΜΟΣ ΚΑΙ ΛΙΜΟΣ,

EVROPAM AFFLIXERANT.

Man-

*** *** ***

Mantiſſa Amici:

Quæſiviſſe diu *Matrem* dicuntur in Orbe
Artes, *captivam* voce gemente *ſuam*:
Aſt tandem gaudent *inventa Chalcographia*:
Namque ſuam *Matrem* jure vocare queunt.
Hæc niſi *blanda Parens* ſervaſſet ſcripta Virorum,
Peſſum cum Muſis iſſet Apollo ſuis.
Si *Patrem* quærant, qui libros ære loquaci
Divulgare probe Pruſſiadis ſtudeat:
Dædalus hic PATER eſt, multa verſatus in arte;
Hic *Matrem* monſtrat, ſed *Pater* ipſe manet.
Eſt PATER *ingenio*: quia ſic *genuiſſe* videtur
Ipſe *Typos cultos*, quosque ſtupebit homo.
Hunc celebrem dudum jam fecit in Orbe *Matheſis*;
Nunc celebrem reddit *Chalcographia* ſimul.
Illuſtrare *Typis* Vrbem dum rite laboras,
Vel *Batavis* laudem ſic facis ancipitem.
Perge *Typis cultis* cultam celebrare GEDANVM,
Fata feret GEDANVM proſperiora Tibi!

ANDR. WAHL.

Erläuterung des Tractats, DE TYPIS LITERARVM,

Die vorhabende Bücher-Lotterey, und geheimes Intereſſe derſelben, wie auch den Nutzen der Druckerey und Gewinn der Buchhändler betreffende: nebſt den Motiven des Autoris, eine eigene Buchdruckerey ſich anzuſchaffen.

Erläuterung der Frage im 6. Capittel des 83. Blats:

Ob denen Wayſen-Häuſern zu erlauben, Buchdruckereyen zu führen, und Bücher-Lottereyen anzuſtellen?

Ob ſchon die gutthätige Liebe ſehr erkaltet, und die wenigſten die Tugend der Güte, welche doch für allen den Vorzug behält, an ihren Nechſten ausüben; ſo haben ſich doch jederzeit wolgeſinnte Gemühter funden, die da Quellen eröfnet, daraus Armen und Bedrängten viel Gutes zugefloſſen. Plinius, *der Jüngere, hat aus eigenem Vermögen eine anſehnliche* Bibliothec *zum Behuf der* Studierenden *in ſeiner Vater-Stadt angeleget; auch gewiſſe* Fundationes *und Stiftungen aufgerichtet, daraus denen* Præceptoribus *und Lehrern, die daſelbſt an der Schule geſtanden, ihre jährliche Verpflegung zugewachſen. Andere haben ihre gute* Intention *durch Gewinn und Zinſen von gewiſſen* Capitalien *der Nachwelt bekannt gemacht. Viele ſind aus erbarmender Liebe bewogen worden, Adeliche Landgüter, Häuſer, Weinberge, Ertzgruben, Schiffsparten,*

und

und dergleichen an ſich zu kauffen, und den daraus reſultirenden Gewinn zum nöthigen Unterhalt der Armen zu wiedmen. Weil aber an vielen Orten keines von obgedachten Mitteln vorhanden, ſo iſt, leider! auch die Vorſorge für Elende und Verlaſſene ſehr ſchlecht und gering, welches eine Anzeigung, daß ein ſolcher Ort von dem feſten Lande der Chriſtl. Liebe gantz abgeſchnitten, und einer Inſul oder Eilande gleich ſey. Da nun indeſſen die Zeiten immer ärger werden, und die Menge ſolcher bedrängten Neben-Chriſten ſich täglich mehret, ſo iſt man aus den in beſagtem Tractat angeführten Urſachen, nach dem Exempel anderer Städte in und auſſerhalb Deutſchland, reſolviret, dem Armuht zum beſten, neue Druckereyen anzulegen, und die darinnen gefertigte Bücher, auf erhaltenen Conſens der Hohen Obrigkeit, durch publication einer ſehr favorablen Lotterey, dergleichen noch niemals angeſtellet worden, an den Mann zu bringen, und den gantzen Verlag aller Exemplarien auf einmal zu verloſſiren, und den daraus entſpringenden Gewinn zur Unterhalt armer und anderer miſerablen Perſonen, wie nicht weniger verweyſeten Kinder, aufzuwenden.

Anlangende die Art und Weiſe, wie nemlich ſothane Bücher-Lotterey anzuſtellen, ſo hält man für rathſam, daß ſolche auf eine neue und niemals practicirte Manier anzurichten, nemlich, daß alle der Gewinn oder Profit, welcher ſo wol aus dem Bücher-Druck, als Verkauf derſelben, wenn ſie ordinarie im Buchladen eintzeln zum Kauf geſtellet werden, herrühret, denen Liebhabern, ſo die Loſſe aus der Lotterey

be-

begehren, gleich bey der Erlegung des Geldes alſofort in die Hände geſpielet werde, ſolcher Geſtalt, daß niemand, der etwas auffſetzet, verlieret, ſondern, indem er das Geld erleget, das Loß empfänget, und ſein Nahme in das Protocoll *geſchrieben wird, auch gleich den Werth dafür doppelt, ja dreyfach, an guten und* currant*en Büchern zu erhalten hat: ja nachmals aus dem* capital *der Lotterey, wenn ihn das Glück trift, mit einer Einlage von 2. Reichsth. oder 6. Floren Polniſch, wol tauſend gewinnen kan. Thut alſo ein jeder bey dieſer Sache der vorhabenden Lotterey nichts mehr, als daß er durch die Einlage ſeines Geldes den Abgang der Bücher befördern, die vorgeſchoſſenen Unkoſten zum Druck bezahlen, und folgends das* Capital *zur Lotterey ſammlen und* for*miren hilft.*

Weil nun das Abſehen beſagter Lotterey meiſt auf den gemeinen Mann und ſorgfältigen Haußvater in den Städten und auf dem Lande gerichtet, denſelben mit guten und nützlichen Büchern zu verſehen, ſo ſollen auch nur ſolche Bücher, die täglich im Schwange, und von jederman erbaulich können geleſen und gebraucht werden, in die Lotterey geſetzet werden, als da ſind: Die Heil. Bibel, *mit vollkommenen Auslegungen der Griechiſch- und Lateiniſchen* Patrum, *oder erſten Kirchen-Lehrer, zum Gebrauch aller dreyen im Heil. Römiſchen Reich zugelaſſenen Religions-Verwandten, auf die Manier, wie etwa die Weymariſche, Lüneburgiſche oder Niederländiſche der Herren Staten:* Flavii Joſephi *alte Jüdiſche Geſchichte:* Valerii Herbergers *Evangeliſch- und Epi-*

Epiſtoliſche Hertz-Poſtill: Johann Hermanns *Geiſtliche Kirchen-Arbeit: Hn.* Zieglers *Schau-platz und Labyrinth der Zeit:* Coleri *Hauß-Buch:* Hübners *Politiſche Hiſtorien &c. &c.*

Wenn aber jemand fragen ſollte: Wie hoch wol ein dergleichen Buch oder Werck von zwantzig Alphabeten in der Summe zu ſtehen komme? *Dieſes zu beantworten, muß man erſtlich erforſchen, was das Papier hierzu koſte. Nun iſt ſolches* zweierley, *nemlich das* Schreib-*und das* Druck-Papier. *Wenn nun von jenem ein Rieß, oder* 20. *Bücher einen Reichsthaler oder* 3. *Floren gelten, ſo pfleget das Druck-Papier, weil es nicht ſo* ſtarck, rein *und* weiſs, *auch nicht* planiret, *etwa die Helfte, oder zwey Drittel auf der Papier-Mühlen zu koſten. Ferner was den* Druckerlohn *betrift, ſo zahlet man nach der gewöhnlichen* Taxa, *wenn die Auflage ſehr ſtarck, und mehr denn ein tauſend, für jedem Ballen, das iſt, zehen Rieß, etwa* 4. *Reichsthaler, zuweilen auch* 10. *Floren Polniſch, Buchdrucker-Gebühr. Dieſem nach käme ein jeder Ballen auf* 10. *Reichsth. und folglich ein dergleichen Buch, von* 20. *biß* 22. *Alphabeten, auf* 1. *Reichsthaler überhaupt und in der Summe zu ſtehen.*

Wolte man weiter wiſſen: Wie bald ein ſolches Buch fertig, und aus der Preſſe könne geliefert werden? *ſo iſt aus der täglichen* praxi *der* [B]*uchdrucker bekant, daß zwo Perſonen, ein Geſelle* [et]*wa und Junge, binnen zween, oder längſtens drey* [T]*agen, einen Ballen oder* 20. *Rieß, auf beyden Seiten* [ge]*druckt, verfertigen. Wann nun an einem Wer-*

cke,

cke, das ſich auf 20. *Alphabete belauft, ſechs Drucker-Preſſen beſtändig geben, ſo können innerhalb* Jahres-Friſt 6240. *Exemplarien gantz vollkommen an das Licht geſtellet werden.*

Betreffende die Einrichtung des Capitals zu dieſer Bücher-Lotterey, könnte dieſes Mittel ergriffen und verordnet werden, daß für jedes Buch, deſſen Unkoſten ſich in der Summe mit Papier und Drucker-Lohn auf einen *Rthlr. belauffen, in der Lotterey für* zween *Rthlr. angeſchlagen würde, nemlich den* Einen, *die ausgelegten Koſten dem Wayſen-Hauſe zu bezahlen, und den* Andern, *das Capital der Lotterey zu formiren und aufzubringen. Dahero müſſen auch von jedem Buche ſo viel Exemplaria gedruckt werden, als Zahl der Loſſe angeſetzt, ohngefehr* fünf *biß* ſechs tauſend *Stück, damit allen denjenigen, ſo die Loſſe, wie viel ein jeder ſich zuſchreiben läſt, eines, zwey, drey oder mehr, gleich bey Erlegung des Geldes, auch ſo viel Exemplaria von dem verlangten Buche können zugeſtellet und geliefert werden.*

Damit auch dieſes Vorhaben der Lotterey, und was für Bücher in denen Wayſen-Häuſern unter der Preſſe, denen Buchhändlern zeitig bekannt würde, ſo iſt man geſonnen, ſolches vermittelſt des Catalogi *der Bücher auf der Franckfurther und Leipziger Meſſe, ein halbes Jahr zuvor, wie auch männiglich durch die Zeitungen, und bey der jährlichen* Calender-Practica *mit mehren Umſtänden zu notificiren und kund zu thun: auch Ort und Stelle zu benennen, wo die Frembde und Auswertige das Geld für die Loſſe*

ein-

einzuſenden, die beliebten Bücher zu empfangen, wie auch den künftigen Lotterey-Gewinn, ſo ihnen das Glück füget, nachmals an baarer Müntze richtig zu gewarten hätten.

Iſt alſo die Condition und gantze Beſchaffenheit dieſer neuen Bücher-Lotterey überaus faverabel! Und da ſonſten in allen Lotterejen, ſie mögen eingerichtet ſeyn, und den Nahmen haben, wie ſie immer wollen, alles nur auf das bloſſe Glück, und nichts anders, ankommt: dahero auch nur gar wenige, und zwar aus der übrigen Schaden und Verluſt, den Gewinn davon tragen. In dieſer Bücher-Lotterey aber bekommen alle und jede, keinen ausgeſchloſſen, für das eingelegte Geld, gleich bey der Einlage deſſelben, erſtlich den doppelten Werth dafür an guten und gangbaren Büchern. Nachmals, ſo gewinnet die Helfte von denen Intereſſenten, als von ſechs tauſend Perſonen, drey tauſend, mit eben dieſer Einlage der 2. Reichsthaler, oder 6. Floren, einige biß 1000. Fl. etliche biß 500. andere 300. ihrer viel bis 100, und die übrigen zu 50. Floren; alles nach Einrichtung des Capitals der 6000. Reichsthaler oder 18000. Floren, ſo durch die Einlage des andern Reichsth. über die ausgelegten Koſten des gefertigten Buchs geſammlet werden. Dahero leichtlich zu glauben, es werden ſich Liebhaber gnug finden, welche, theils aus Begierde zu guten und erbaulichen Büchern, theils Hofnung eines ſo reichlichen Gewinns, ein weniges zu hazardiren kein Bedencken tragen werden.

Und weil in obigen Jahren zu Amſterdam, London, Hamburg, Braunſchweig, Breſlau, Berlin, Königsberg, und

und hier *in Dantzig, Lotterejen von mehr denn zwanzig tauſend Loſſen, bloß auf den ungewiſſen Zufall des Glücks, ein Loß mit* 10 *biß* 20 *Floren in kurtzer Zeit bezahlet werden; ſo lebet man der ſicheren Hofnung, es werde dieſe geringe Zahl der fünf bis ſechs tauſend Loſſe, nach der Zahl der Bücher und Exemplarien, die gedruckt, bald complet ſeyn, und die Zettel ſodann können gezogen werden.*

Der Nutzen, welcher aus dieſer Bücher-Lotterey denen Wayſen-Häuſern zuwächſet, iſt dieſer. Erſtlich *kan es ihnen auf ſolche Weiſe an guter und beſtändiger Arbeit, auf viele Preſſen, in den Buchdruckereyen niemals fehlen. Dafern nun in einer officin, wie gedacht, ſechs Preſſen beſtändig gehen, tragen ſie, über alle Unkoſten, wenigſtens* 1560. *Reichsthaler, von jeder Preſſe die Woche* 5. *Reichsthaler gerechnet, jährlichen Gewinn ein.* *Zum* andern *können die in den Wayſen-Häuſern ſich befindende Arme, aber ſchon erwachſene Kinder, ſo zur Buchdruckerey inclination haben, das Papier zu zehlen, zu ſortiren, anzufeuchten: ingleichen die Schriften oder Buchſtaben zuſammen zu ſetzen, ſie abzulegen: auch nach Gelegenheit bey der Preſſe Handleiſtung zu thun, wol angeführet werden. Mit dieſer Arbeit verdienen die Kinder ihre tägliche Nahrung, und das Wayſen-Hauß kan an den Druckerlohn ein ergiebiges, zum wenigſten* 300. *Reichsthaler erſparen.* Drittens, *wenn nachmals die Loſſe in Gegenwart der Obrigkeitlichen Perſonen gezogen, und die gewonnenen Gelder ausgezahlet werden, ſoll ein jeder von dem Gewinn, der ihme durch das Loß zugefallen,* 20. *pro cento ſich decourtiren, und*

dem Armuht zum beſten abziehen laſſen, und dieſes in Anſehung, weil er ſchon, wie öfters gedacht, bey der erſten Einlage ſeines Geldes den Werth dafür doppelt, ja in triplo *erhalten, als zum Exempel: Für ein Loß, das 2. Reichsth. gilt, ein Exemplar ermeldter* Bibel, *oder* Arnds *Poſtill*, Schützens *und* Hartknochs *Beſchreibung der Lande Preuſſen &c. davon ein jedes, ſo es ordinarie in dem Buchladen gekauft wird, 6. biß 8. Rthlr. zu gelten pfleget. Wenn nun vom Capital dieſer Lotterey, von 6000. Rthlr.* 20. pro cento, *ſo* 1200. *Rthlr. betragen, zum Gewinn des Druckerlohns* 1560, *und Kinder-Verdienſt* 300. *Rthlr. gerechnet werden, ſo ſind mit einem Capital von* 6000. *Rthlr. jährlicher Gewinn* 3060. *Rthlr. und alſo mehr als die Helfte des Capitals mit Ehr und guten Nahmen, ohne jemands Schaden und Nachtheil, zur Verpflegung der Armen verdienet, und dieſes bloß von einem eintzigen Buch von* 20. *Alphabeten, wenn es binnen Jahr und Tages-Friſt in der Buchdruckerey kan verfertiget und in die Lotterey geſetzet werden.*

Weil nun dieſer geringe *Vorſchlag von der Bücher-Lotterey, welchen zum allererſten den Buchdruckern und Buchhändlern Königl. Regierung zu Stargard in Hinter-Pommern eröfnet, durch Göttl. Schickung ſo wol ausgeſchlagen, daß auf erhaltene* Permiſſion *Sr. Königl. Majeſtät in Preuſſen die erſte öffentliche Probe hiervon, mit der daſelbſt jüngſthin ausgefertigten Hochdeutſchen Bibel, den Armen zum Beſten ſoll gehalten werden; als iſt kein Zweiffel, es werden dieſem löblichen Exempel auch die Wäyſen-*

Häuſer und Æraria Gymnaſiorum, *ſo ihre eigene Buchdruckereyen* haben, *bald folgen, und durch dieſes gute Mittel frembden und armen Studenten, in Kranckheiten, ſonderlich zur Peſt-Zeit, ein kleines ſolatium oder Hülfe zu ſchaffen, nicht aus den Händen laſſen. Von jetztgedachter Stargardiſchen Lotterey aber wird in den Wochentlichen* Aviſen *vom 26. May aus Berlin folgendes gemeldet:* Es wird hiemit nochmals öffentlich kund gemacht, daſs die im Auguſt-Monath des 1709. Jahrs in Stargard ausgeſchriebene ſehr profitable Bibel- und Bücher-Lotterey, forderſam ſoll geendet werden, und iſt zur Ziehung der Loſſe der 25. Junius dieſes 1711. Jahrs mit GOtt berahmet worden. Es werden zu einem Loſs mehr nicht als 8. gute Groſchen, oder 1. Floren Polniſch gegeben, und ſind 6000. Gewinſte geſetzet, ſo daſs auf einen Treffer nur ein Fehler ſeyn wird.

Erläuterung der Frage im beſagten Capitel, am 86. Blat:

Wie viel mit einer Buchdrucker-Preſſe wochentlich zu gewinnen?

Bey Erörterung dieſer Frage iſt ſchon beobachtet worden, wie daß zwar dieſe Gewinnſuchungs-Art in etwas ungewiß, und mit der, ſo aus Zinſen und Wucher des Geldes, oder Vermiethung der Wohn-Häuſer herrühret, *nicht allezeit zu vergleichen; jedennoch aber, wenn nur die Sache* ge-

gebührender maſſen abgewartet wird, ſind wochentlich mit einer Preſſe 5. Reichsth. für jedem Ballen 4. biß 5. Reichsth. Buchdrucker-Gebühr gerechnet, gar bequemlich zu verdienen. Wenn Diſputationes, Theſes, Programmata, *Streit-Schrifften,* Carmina *und dergleichen Sachen* Bogenweiſs *gedruckt werden, iſt zehnmahl mehr, als an gantzen* Operibus *und* Tractaten, *da man* per Balles *accordiret, zu gewinnen. Es können auch ſolche* Accidentia, *bey florirenden* Gymnaſiis *und* Academien, *da öfters diſputiret wird, die Buchdrucker ziemlich bereichern; angemerckt die wenigſten, auch unter den Gelehrten, die Buchdrucker-Tax verſtehen, und die Arbeit zu unterſcheiden wiſſen, dahero ihnen leichtlich was auf die Mau zu binden. Wie dem allen, ſo ſind doch die Buchhändler insgemein reicher, als die Buchdrucker, ob ſchon jener ihr Reichthum von dieſer ihrer Mühe und Arbeit herflieſſet. Muß alſo beyläufig auch hievon etwas weniges gedencken.*

Es iſt unter den mancherley Wegen, reich zu werden, die Drucker-Kunſt und der Bücher-Handel einer von den beſten; wiewol wegen des ſchelmiſchen Zuſchuſſes, *und räuberiſchen* Nachdrucks *nicht allezeit der* redlichſte. *Und wenn ein Buchführer ſich nur auf der Franckfurther und Leipziger Meſſe mit Einhandlung der Bücher wol vorſiehet, damit er mit viel frembden und unnützen Gut nicht betrogen werde, kan er nicht leicht falliren. Er muß aber auch bey ſeinem Fleiſſe die Sparſamkeit wol in acht nehmen, und dem Hauſsweſen und der Wirthſchaft*

recht verſtehen. Man hat Exempel, daß Buchhändler, die Anfangs nicht einen Ballen Papier baar zu zahlen vermögend geweſen, in kurtzer Zeit mehr denn eine Tonne Goldes erworben, und jetzo groſſe Dinge thun, und die capitalſten Bücher, auf eigene Koſten, zum Vorſchein bringen. Hierzu hat ihnen vornemlich den Weg gebahnet, daß ſie keine andere, als gute und approbirte *Bücher, verleget und zum Druck befördert; auch dieſelben auf feinem Papier, mit reiner Schrift und guter Farbe, ohne Druck-Fehler, ausfertigen laſſen. Zwar gehet es im Anfang etwas ſchwer her; allein, wenn man ſich einmal in gute* Renommée *geſetzt, kan es an ſchleunigem Abgang, ſonderlich bey guten Zeiten, nicht fehlen. Dahero einer aus ihnen geſaget, er ſey mit groſſer Mühe und Arbeit dazu kommen, daß er kleine und geringe Bücher ſelbſt kunte verlegen und drucken laſſen; unverſehens aber und mit faſt gar keiner Mühe, groſſe* Opera *und Haupt-Bücher an das Licht zu ſtellen; angemerckt, ſo bald jemandes Geldvermögen und* Capital *ſo groß erwachſen, daß er auf der Meſſe der Gelegenheit erwarten mag, ſich ſeinen Verlag* contant *bezahlen zu laſſen, ſo kan er auf einen Groſchen drey oder vier andere verdienen. Wir wollen zum Beyſpiel deſſen gar ein bekanntes Buch nehmen. Bey jungſt abgewichener Leipziger Meſſe dieſes* 1710. *Jahrs ſind Herrn* Johann Hübners *Geographiſche Fragen, in ſehr kurtzer Zeit, nun zum zwanzigſten mal aufgeleget und von neuen gedruckt worden. Wird gefraget:* Wie hoch ſich wol der Gewinn von dergleichen Buch be-

lauf-

lauffe, wenn die Auflage jedesmal 5000. Stück oder Exemplarien geweſen? *Erſtlich iſt nöhtig zu wiſſen, was das Papier zu jeder Auflage koſte. Es hält ein Ballen Papier, das iſt, 10. Rieß, 5000. Bogen. Weil nun gedachtes Buch aus 54. Bogen beſtehet, ſo werden auch ſo viel Ballen zu jeder Auflage erfodert. Nun gilt bey uns allhier in Preuſſen, wie auch benachbarten Pommern, Pohlen, Schleſien, ein ſolcher Ballen* halb weiſs Druck-Papier *incirca 7. Rthlr. oder 20. Fl. Polniſch. Koſtet alſo das Papier zu jeder Auflage* 1080. *Floren, das iſt* 360. *Rthlr. Belangende den Buchdrucker-Lohn, ſo zahlet man nach der publicirten* Buchdrucker-Tax *in Franckfurth, Nürnberg, Straßburg, und anderen Städten, von jedem Ballen eines* Tractats, *davon mehr denn ein tauſend gedruckt werden, insgemein 4. biß 5. Rthlr. Dieſemnach belauft ſich der Drucker-Lohn von jeder* edition *auf* 216. *Rthlr. und alſo beydes zuſammen, Papier und Drucker-Lohn, auf* 576. *Rthlr. das iſt,* 13824. *Sächſiſche oder gute Groſchen. Kommt alſo ein Stück, oder Exemplar von dergleichen* Buch, *als* die Geographiſchen Fragen, *überhaupt und in der Summe auf zween gute Groſchen, und etwa einen halben: nach Preußiſcher Müntze auf* 10. *Groſchen, und alſo ein gantzes Alphabet, das iſt* 23. *Bogen, ohngefehr auf einen Sächſiſchen Groſchen, oder* 4. *Polniſche. Wenn nun ein dergleichen Buch* zwantzigmal *von neuem, nach oft gedachter Auflage, gedruckt werden, ſo geben ſie zuſammen eine Zahl von hundert tauſend Exemplarien, von welchen, ſo der Verleger, wie er-*

meldte Geographiſche Fragen, *aus der erſten Hand, das Stück für einen* halben *Rthlr. verkauft, ſo entſpringt daraus ein* facit von 50000. *Rthlr. Die oben ſpecificirte Unkoſten bey jeder Auflage, nemlich* 576. *Rthlr. ſo von allen* editionen *an die* 11520. *Rthlr. betragen, vom* Capital *der* 50000. *Rthlr. abgezogen, bleibt zum Gewinſt beynahe* 40000. *Rthlr.*

Indem nun der Nutzen aus kleinen Büchern, die ſich etwa auf ein oder paar Alphabet belauffen, ſo conſiderabel, *iſt leichtlich zu erachten, daß groſſe* Capital-*Bücher, als zu derer Verlag, wegen Gröſſe der Summen, wenig Buchhändler tauglich, wenn ſie auch das Glück haben, öfters verlegt oder gedruckt zu werden, doppelt, ja dreyfaches Malter eintragen, auch zuweilen ihren Beſitzern königlichen und unendlichen Reichthum einſammlen; wie dann von* Chriſtophoro Plantino *der Herr* von Mallinckrot *erzehlet, daß er zu Antorff in ſeiner* Officin 48. *biß* 50. *Buchdrucker-Preſſen in beſtändigen Gange gehabt. Wenn nun mit einer jeden Preſſe wöchentlich* 5. *Rthl. und von den gedruckten* materien *mit einem Groſchen drey andere zu gewinnen, ſo hat die Buchhandlung und die Druckerey gedachtem* Plantino *an die* 165000. *Rthlr. thut bey nahe* 5. *Tonnen Goldes hieſigen Geldes, zum gewiſſen Verdienſt jährlich einbringen können. Wir wollen die Sache abermahl durch ein neues und bekanntes* exempel *erläutern. In eben dieſem jetzt zum Ende eilenden* 1710. *Jahre iſt des* Valerii Herbergers *Evangel. Hertz-Poſtill von ehrengedachten Verleger der* Geographiſchen

Fra-

Fragen *nun zum* ſiebenzehenden mal *von neuem gedruckt worden*: *ſelbiges Buch belauft ſich auf* 12. *und ein halbes* Alphabet, *und koſtet in der Summe* per Balles, *nach Chur-Sächſiſcher Papier- und Buchdrucker-* Taxa; *das* Exemplar *in allem etwa einen halben Rthlr. und* conſequenter *aller editionen* exemplaria 42500. *Rthlr. Nun wird jetztgedachtes Buch aus der erſten Hand für* 2. *Rthlr. weniger* 6. *gute Groſchen verkauft. Wenn nun die* Exemplaria *aller* Editionen, *an der Zahl* 85000. *nach der gewöhnlichen Auflage ſolcher* curranten *Bücher zu* 5000. *Stück* diſtrahiret, *ſo macht es eine Summe von* 148750. *Rthlr. die obengemeldete Unkoſten für Papier und Drucker-Lohn* 42500. *Rthlr. abgezogen, reſtiret zum Gewinn* 106250. *Rthlr. oder* 3. *Tonnen Goldes und* 18750. *Fl. Polniſch.*

Nach dieſen beyden Exempeln des Bücher-Gewinns, wollen wir noch das Dritte von den einheimiſchen, zu mehrem Beweiß, mit einführen. Es iſt aus denen hinterlaſſenen Schrifften Hrn. Doctor Maukiſchens *ſeel. wol beobachtet worden, daß von dem Druck und Verlag der einigen* edition *ſeiner* Lobſingenden Hertzens-Andacht *dem* Ærario *des hieſigen* Gymnaſii, *welches* Titul *Hr.* Adrian von der Linde, *weyland Königl. Burggraff*, Protoſcholarcha, *und Aeltiſter Burgermeiſter dieſer Stadt Chriſtlöblichen Andenckens, aus Väterlicher Vorſorge für arme* Studenten, *im Jahr* 1658. *geſtiftet, an die* zwey tauſend Floren, *bloß von den* Exemplarien, *welche man in hieſiger Stadt verthan, ohne diejenigen, die nach Leipzig*

und anderwerts zum Kauff verſendet werden, zugewachſen. Dafern nun mit dergleichen Bücher-Verlag, von beſagter Zeit an, wäre fortgefahren worden, iſt leichtlich zu ſchlieſſen, was für groſſer Nutzen dem Ærario Gymnaſii, *bey anſehnlicher* Frequenz *der ſtudirenden Jugend* hätte *zuflieſſen können. Wollte man aber die Gefahr des Bücher-Verlags, und daß die* Exemplaria *möchten liegen bleiben, nicht auſſtehen, wäre nicht übel gethan, mit wenigen Unkoſten eine eigene Buchdruckerey anzuſchaffen, und ſolche nebſt der freyen, dem* Gymnaſio *zugewandter Wohnung zu vermiethen, und wie in Thorn auf mein Einrahten bereits vor* 20. *Jahren geſchehen, das* Capital *wenigſten mit* 20. pro cento, *an gewiſſer Zinſe zu* employr*en.*

Dieſem Exempel *hat vor kurtzer Zeit ein gewiſſer Prediger in* Königsberg *gefolget, und auf gemeine Koſten eine* Kirchen-Buchdruckerey *daſelbſt angeſchaffet, und bin verſichert, daß vermöge des von Sr.* Königl. *Majeſt. darüber erhaltenen* Privilegii, *dafern er ſich den Buchdruckern in Stargard, Stettin, Hamburg* &c. conformir*et, alles, was gedruckt, alſofort durch die Lotterey loß zu ſchlagen, er auf ſolche Weiſe viel Preſſen beſtändig fördern, und nicht ein geringes zur Verpflegung der frommen Armen, und den lebendigen Tempel des HERRN zu erbauen, wird einſammlen können.*

Es ſind auch viel andere von der Prieſterſchaft in den Städten und auf dem Lande, wie auch

Schul-

Schul-Rectores, nachdem ſie meinen Tractat de Typis *geleſen, daß man mit ſo geringen Koſten Buchdruckereyen anlegen könne, ein gleiches zu thun entſchloſſen; theils ihre Pfarr- und Beicht-Kinder mit guten und erbaulichen Büchern deſto füglicher zu verſorgen; theils auch die gewöhnlichen* Schul-Bücher *mit mehrem Fleiß, als Zeithero geſchehen, da man auf manchem einzigen Bogen bey die hundert Druck-Fehler findet, auszufertigen, und die Schüler ſo wol als* Præceptores *damit beſſer zu verſehen. Und hierzu können ſie auch ihre Scholaren und Haußgenoſſen, wenn ſie ihre* Lectiones *und Geſchäfte verrichtet, appliciren. Hr.* Joh. Hübner *läſſet alle Landcharten ſeines neuen* Schul-Atlantis *durch die Merſeburgiſchen* Gymnaſiaſt*en, welche keine* ſubſiſtentz *haben,* illuminir*en, und ſie damit ihr* Koſt-*Geld erwerben. So höre auch, daß* Academi*ſche* Student*en in Hrn.* Profeſſoris GEORGII *Buchdruckerey zu Königsberg oberzehlter maſſen ſich* exerciren*, und mit ſolcher Arbeit manchen Thaler verdienen. Und warum ſolte ein* Studioſus literarum *nicht auch in* Manufactu*ren, Künſten und Handwercken ſich üben? Iſt doch* Lucas, *der Evangeliſt, zugleich ein Artzt und Mahler geweſen. So hat auch der gelehrte* Druſius *und* Hugo Grotius *aus bewehrten Scribenten erhärtet, daß die alten* Rabbin*en,* Juriſt*en und* Philoſophi, *zu den Zeiten Chriſti, ja vielleicht* Paulus *der Apoſtel ſelbſt, Gerber und Schuſter geweſen, die ſo manch dauerhaftes Gezelt, nach damahligem Gebrauch, aus Leder gefertiget.*

Dieſes ſey vom Nutzen *und* Gewinn *der Drucker und Buchhändler geſagt: mehr* particularia *zu erwehnen* hat *mich niemand gedinget. So wird auch keiner ſie auf einen Eyd treiben, zu eröfnen, wie mit einem Groſchen zehn andere zu verdienen. Weil aber von E. HochEdl.* Magiſtrat *dieſer Stadt befehliget, Bericht hievon zu ertheilen: als kan und mag nicht verarget werden, was Ampts halber und vermöge meiner Pflicht und Schuldigkeit, zum Aufnehmen des* Gymnaſii, *desfalls erinnert werden.*

Erläuterung der Frage ermeldten Capittels am 82. Blat:

Ob es der Policey zuträglich, daß auch Gelehrte, und andere Perſonen, die Buchdruckerey-Kunſt exerciren?

Wir ſehen, daß der Holländer Staat in gutem Flor, weil alle Künſte und Handwercke, nebſt der Kaufmanſchaft, frey und ohn gehindert unter ihnen getrieben werden. Denn durch Handel und Gewerb beſtehen die Policeyen, und kommen ins Aufnehmen, verarmen aber, und gehen zu Grunde, wann die Gewercke geſchloſſen, und erfahrne Leute an einem Ort ſich zu ſetzen, gehindert werden. Es ſchaden auch die Monopolia, *und der Verkauf gewiſſer Waaren, wenn ſie gar wenigen Perſonen in den Händen gelaſſen werden, dem gemeinen Weſen gewaltig, indem ſie die Leute mit unbillichem Preiß ihrer Waar überſetzen, und keinen neben ſich wollen*

auf-

aufkommen laſſen. Dahero muß ſich nothwendig *die Anzahl der Kaufleute und Handwercker vermindern, und die gemeinen Einkünfte ſchmählern. Hingegen wird es für eine unfehlbare Regel* gehalten, *daß eine Policey und* Commun *weit beſſer blühe, wenn das Geld und der Gewinn zerſtreuet, als wenn er in einem Hauffen geſammlet* werde. *Es iſt* auch *beſſer und verträglicher, mit ſolchen Leuten umzugehen, die nach etwas trachten, als mit denen, welche* ihr *Verlangen bereits erhalten, und zu groſſen Vermögen kommen. Denn dieſe achten einen kleinen Gewinn nicht groß, und brauchen ſelten der andern Dienſt und Hülffe.*

Was durch die Ausbreitung der edlen Buchdruckerey-Kunſt vielen Städten und Ländern für unausſprechlicher Nutzen zugefüget worden, iſt oben im dritten Capittel dieſes Tractats zur Gnüge dargethan worden. Wann nun jemand aus denen, welche dieſe Kunſt in der Jugend gelernet, und wider ihre inclination *dem* Studiren *müſſen nachgehen, in einem ſolchen Amte lebet, daß er auch dieſelbe, ohne einige Fahrläßigkeit ſeiner Pflicht, treiben und fortſetzen kan, wäre es eine Urſache ohne Grund, zumalen da er keine andere, oder gar geringe Einkünfte hat, den Vorſatz der guten Hoffnung dämmen wollen.*

Betreffende die Motiven meines Vorhabens, eine eigene Buchdruckerey anzuſchaffen, ſo muß geſtehen, daß ſothanes Beginnen wol nachgeblieben wäre, daferne hieſige Buchdrucker der von E. Hoch Edl. Raht dieſer Stadt publicirten *Buchdrucker-Ordnung,*

nung, deſſen Inhalt in itzt gedachtem Tractat de Typis *am* 53. *Blat zu leſen, nachgelebet, und laut des darinnen enthaltenen* 7. *Articuls auf reine, ſaubere, und nach der heutigen Manier gegoſſene* Typos *oder Buchſtaben ſich befliſſen* hätten. *Es ſind aber die in ihren Officinen befindliche Litern oder Schriften, womit des* Gymnaſii *und andere Arbeit Zeithero gefertiget worden, guten Theils ſtumpf und ſehr abgebraucht, ja heut zu Tage wenig mehr im Gebrauch. Dahero die* Diſputationes *und andere Bücher, ſo allhier gedruckt worden, unter den Buchhändlern auf der Meſſe, und ſonſten bey Gelehrten, Kennern und Liebhabern der neuen* Typorum, *gleich beym erſten Anblick alſofort in* decadence *gerahten, welches dem* Autori *des Wercks zur Verkleinerung, und dieſer ſonſt wol* renommirten *Stadt zu keiner Ehre gereichet.*

Die andere Urſach der von mir neu angelegten Druckerey iſt wol die Taxa *der auf Buchdruckereyen allhier gefertigten Arbeit, damit die* Profeſſores *und ſtudirende Jugend gar halsſtarrig gedruckt wird. Denn ohnangeſehen dem* Præſidi *wegen der angevvandten Mühe nicht die geringſte Vergnügung geſchiehet, da andervverts von jedem Bogen, vvann diſputiret vvird, allein pro ſtudio, daſs er denſelben in die Druckerey liefert, ein, zvveen und mehr Reichsthaler gezahlet vverden: ſo vvird nachmals, vvenn die Arbeit aus der Preſſe, der* Reſpondens *bey der Zahlung deſſelben ſehr übernommen, und ſo viel von ihm gefordert, da vermöge andervvertiger* Tax, *vvelche die Obrigkeit denen Buch-*

dru-

druckern geſetzt, nicht einmal die Helfte gehöret; da doch bey der 7 Frage am 85 Blat meines Tractats mit vielen Umſtänden dargethan, daſs nicht leicht an einem Ort der Welt, als bey uns in Preuſſen, mit geringern Koſten auf Druckereyen ein Werck zu beſtellen und anzuordnen. Weil nun der Reſpondens durch den Druck eine allzugroſſe Verminderung ſeines Geldes leidet, ſo nimmt er in andern Ausgaben die Sparſamkeit an ſich, daſs der Præſes ſeiner Mühe und Arbeit nimmer froh vvird.

Die dritte Motive geben mir an die Hand die alten und neuen Exempel der Profeſſorum auf berühmten Univerſitäten, als Straſsburg, Heydelberg, Helmſtädt, Wittenberg, Jena, Königsberg, &c. auch vvolbeſtellten Gymnaſiis in Breslau, Hamburg, Berlin &c. vvoſelbſt vormals und noch itzo die Profeſſores und inferiorum Claſſium Præceptores ihre eigene Buchdruckereyen haben, und darinnen viel ſchöne Wercke, vvorunter auch die Hebräiſche Bibel Herrn Danielis Erneſti Jablonski billich zu rechnen, drucken und gantz correct ausfertigen laſſen.

Die vierdte Urſache zur Anlegung der Buchdruckerey dörfte vvol exilitas ſalarii der Mathematiſchen Profeſſion bey hieſigem Gymnaſio ſeyn: dahero meine Deceſſores und Vorfahren in dieſem Ampte, auch andere mehr fructnenſe chargen zugleich bedienet. Denn Petrus Krüger iſt vom Jahr 1607 biſs 1639 geſchvvorner Landmeſſer über gantz Preuſſen gevveſen, und durfte demſelben niemand Eintrag thun,

ja,

ja, vvenn ſich desfalls Streit erhoben, vvurde kein anderer Riſs, als vvelchen er unterzeichnet, bey Gericht acceptiret. Sein Nachfolger, D. Laurentius Eiſtadius, *iſt Matheſeos und zugleich Medicinæ Profeſſor, vvie auch Phyſicus dieſer Stadt gevveſen. Nach deſſen Tode hat die hinterbliebene Wittvve, umb nicht im Hoſpital oder Wayſen-Hauſe ihre Retirade zu ſuchen, bloſs von den Calendern, vvelche er derſelben auf viel folgende Jahre hinterlaſſen, und die ſie nachmals in ihrer eigenen Buchdruckerey, durch* Ernſt *und* Julius Müllern, *fertigen lieſs, und an die Buchbinder verkaufte, ſich und die ihrigen eine geraume Zeit darmit ernähret. Deſſen Succeſſor, M.* Friedrich Büthner, *hat das Rectorat der Schulen zu St. Johann viel Jahr lang vervvaltet, und iſt zugleich ein Mitglied der hieſigen* Bördings-Schiffer *gevveſen, vvelche Bürgerliche Handthierung, bey damaligen glücklichen Zeiten, ihme ſo viel eingetragen, daſs ſich die hinterlaſſene Erben annoch zu erfreuen haben. Allein zu dergleichen koſtbaren Nahrung, Schiffe zu bauen, vverden groſſe Geldſummen erfordert, bey mir aber ſcheinet noch der alten Juden, vielleicht ſchon von den Zeiten* Ezræ *und* Nehemiæ, *jährliches Faſten und Gebeth vvider ihre Prieſter und Academiſche Schul-Lehrer, damit ſie ja nicht reich vvürden, und viel Gut einſammlen möchten, vvie Herr D.* Wagenſeil *berichtet, etvvas kräftig zu ſeyn: dahero habe vermeynet, es vväre nicht übel gethan, vvenn ich dieſe reſolution faſte, und mit vvenigen Koſten eine eigene Buchdruckerey anlegte; umb mei-*

meine jährliche Calender-Arbeit, Theſes, Diſputationes und andere unter Händen habende Schriften darinnen auszufertigen. Uebrigens auch nicht nöthig hätte, dem Typographo Gymnaſii, welcher ohne dem von andern, die nicht wiſſen, wo es der Waare ſitzet, Nutzen genung hat, ſo ein fettes Opfer zu bringen; zumalen da ich bis dato von meinem jährlichen Salario der 100. Rthlr. für die Mieth-Zinſe des Wohnhauſes hundert Floren Polniſch alle Jahre zahlen müſſen: er hingegen in einer dem Gymnaſio gewidmeter Wohnung gantz umbſonſt und von allen oneribus publicis frey gelebet. So oft nun ſolches erwege, und den Nutzen der Druckerey und des Buchhandels mir vor Augen ſtelle, weiſs ich warlich nicht, ob es für ein Glück oder Unglück halten ſoll, daſs man mich beredet, und ich mich durch Herrn von Hofmannswaldau, und Herrn Daniel Caſpar von Lohenſtein, wegen information ihrer Kinder und conferirung eines funfjährigen Stipendii Academici in Breſslau bereden laſſen, jene Profeſsion zu quittiren, und ein ſo ſterile vitæ und ſtudiorum genus zu erwehlen, da doch ſonder Zweifel durch dieſelbe, an was Ort und Ende der Welt es auch geweſen wäre, meine Fortun beſſer hätte machen können.

Damit aber nicht jemand ſagen dörfte, ob hätte dieſes Werck, vielmehr Geld und Gut zu erſchnappen, als den Nutzen der ſtudirenden Jugend zu befördern, angeleget; ſo bin reſolviret, meinen gantzen apparatum typographicum an das hieſige Gymnaſium zu cediren,

ren, dafern nur einen billichen fructum utilitatis von etwa 100. *Reichsth. ad dies vitæ jährlich daraus zu genieſſen hätte, welchen doch ſtatt einer Mieth-Zinſe ein nahmhafter Buchdrucker dem* publico *alle Jahr zu erlegen verſpricht, dafern E. Hoch Edler Magiſtrat denſelben zum Verwalter oder Factor acceptiren, und gleich dem Typographo Athenæi mit einer freyen Wohnung, es ſey in- oder auſſerhalb des Gymnaſii, accommodiren wollte: will auch übrigens ſich dahin bemühen, daſs künftig zwiſchen dem, was in Dantzig und etwa Leipzig, Paris oder Amſterdam gedruckt,* in elegantia typorum *keine ſonderbahre* differentz *ſoll zu verſpüren ſeyn.*

Erläuterung der Frage gedachten Capittels am 82. Blatt:

Wie hoch ſich die Unkoſten, eine neue Buchdruckerey nach der itzigen Manier anzulegen, ohngefehr belauffen?

Auch hiervon iſt zur Gnüge an beſagtem Ort gehandelt worden. Kurtz zu gedencken, ſo will alles nach der Gelegenheit des Orts, und eines jeden Zweck eingerichtet ſeyn. Es iſt auch nicht alles nach der Gröſſe einer Druckerey, ſondern vielmehr nach dem Nutzen und Beqvemlichkeit derſelben abzumeſſen, und die Sache dahin einzurichten, damit die typi *oder Schrifften, wenn ſie alt und ſtumpff, bald von neuen können umgegoſſen werden. Zu*

wel-

welchem Ende dann, wo viel Buchdrucker, auch meiſtens eine oder mehr Schriftgieſſereyen vorhanden. Iſt jemand willens, nur eine Preſſe mit deutſchen Sachen beſtändig zu fördern, ſo kan er die ſchönſten Schriften, groß und klein, für ein paar hundert Reichsth. zum täglichen Gebrauch wol anſchaffen; die übrigen aber, welche man nicht ſo ſtarck und in der Menge nöhtig hat, können mit der Helfte oder dritten Theil ermeldter Koſten wol gezeuget werden. Derhalben nicht rathſam, mit Schriften, die man ſelten, oder gar nicht brauchet, ſich zu beläſtigen. Denn die Heller, ſo in Winckeln ſtecken, und nicht zur Handlung angewendet werden, tragen keine Renten ein. Es giebt Drucker-Officinen, da alle darinnen befindliche typi nicht hundert Rthlr. koſten, und können dennoch Capital-Bücher damit ausgefertiget werden. Zum Beyſpiel, wenn jemand Hrn. Hevelii Bücher, weil alle Kupferſtiche hierzu bey den Erben annoch vorhanden, von neuen wollte auflegen laſſen, brauchte man dreyerley Sorten der Typorum, als die ſo genannte Secunda, die Tertia, und Cicero: dieſe koſten in zulänglicher Maaß von neuen anzuſchaffen 80. biß 90. Rthlr. Dafern aber die Materie hierzu von alten typis angegeben wird, darf man nicht einmal die Helfte gedachter Summe Schriftgieſſer-Lohn zahlen. Zu denen Diſputationibus und andern Tractaten, nach Holländiſcher oder Leipziger Manier zu drucken, brauchet man jetzo insgemein die Cicero, auf Mittel-Kegel gegoſſen: ſind Allegata, Marginalia, und Summarien dabey, ſetzet man ſolche aus Garmond, oder

Petit, *welche alle zuſammen von neuen zu Amſterdam, in zulänglicher* Quantität *umzugieſſen, nicht über* 25. *biß* 30. *Rthlr. koſten. Es pflegen auch* Profeſſores *und Buchhändler armen Druckern die* litern *oder* typos, *ſo zur Ausfertigung ihrer Bücher nöthig, öfters ſelbſt anzuſchaffen, und wenn das Werck aus der Preſſe, den Werth dafür, am Buchdrucker-Lohn, wie veraccordiret, wiederum zu* defalciren *und abzuziehen; welches ein gutes Mittel, damit der* Autor *oder Buchhändler ſein Werck mit ſaubern Litern befördert bekommt, und der Drucker auf ſolche Weiſe zu neuen Schriften gelangen kan. Es beruhet aber die gantze Zierde einer Buchdruckerey darauf, daß die* typi *nach der heutigen* mode *gegoſſen werden, und daß man nachmals zum Abdruck guten, tüchtigen Firniß zur Farbe brauche, damit die Litern nicht bleich, ſondern fein ſchwartz, rein und ſauber mit allen ihren Scharfirungen, ſonder einige Putzen, in die Augen lauffen.*

Erläuterung der Frage des 6. Capittels am 85. Blat:

Wo Druckereyen am wolfeilſten zu ſtifften und ob denen Buchdruckern eine gewiſſe TAX ihrer Arbeit vorzuſchreiben?

W*ann aber jemand wider die im* Tractat *desfals angeführte Beweißgründe einwenden wollte, daß die Buchdrucker-*Taxa, *wie ſie im Römiſchen Reich und an andern Orten von der Obrigkeit angeſtellt,*

al-

allhier in Preuſſen nicht paſſiren könnte: ſo wird aus dem Preiß der Waaren, ſo man zur Druckerey bedarf, wie auch vielen andern Umſtänden, das Widerſpiel bald in die Augen leuchten. Erſtlich *erwege man, wie hoch die Lebens-Mittel, als Brodt, Fleiſch, Holtz, und was ſonſten zur Leibes Nohtdurft und Kleidung gehöret, allhier in Preuſſen, und an andern Orten des Römiſchen Reichs zu ſtehen kommet.* Vors andere: *Was für* Contributiones, *Schoß, Steuer, und andere Gefälle die Buchdrucker ihrer Obrigkeit bey uns und anderwerts geben.* Drittens: *Wie hoch die Wohnungs-Häuſer zu vermiethen: oder, ob ſie ſolche, in Anſehung ihrer Pflicht, ſo ſie der Obrigkeit und dem* Gymnaſio *zu leiſten ſchuldig, frey zu beſitzen haben. Item, was die andern* pretia rerum *zu dieſer Handthierung gelten, als da ſind die* typi, *oder Schriften, das Papier, eine gute Preſſe, Oel, Farbe, und übrige Zubehör.* Zum vierdten: *Ob die gedruckten Bücher zu Waſſer und Lande, ohne groſſe Unkoſten in frembde Länder bequem zu* transportiren, *und mit Nutzen ſchleunig abzuſetzen. Iſt dieſes alles wol erwogen, ſo kommt folgender Schluß heraus:*

An welchem Ort die Victualien, und was ſonſten zur Leibes-Nothdurft gehöret, ſehr wolfeil: Die Contributiones und andere Bürgerliche onera erträglich: Die Wohnungen, und alles, was zur Druckerey nöhtig, in guttem Kauff: auch die gedruckten Bücher ſchleunig zu diſtrahiren, und mit Nutzen abzuſetzen; daſelbſt kan alles im

moderaten und guten Preiſs gedruckt werden.

Nun ſind alle obgehörte Sachen allhier in Dantzig und Königsberg auf gedachte Art und Weiſe anzutreffen:

Alſo folget unwiedertreiblich, daſs auch ihre Bücher, Calender und andere Schrifften, umb den mildeſten Preiſs daſelbſt können gedruckt und verfertiget werden.

Betreffende den erſten Satz, *ſo bezeuget es die Erfahrung, daß die* Victualien, *und was ſonſten zur Unterhaltung des Leibes gehöret: Die* materialien, *ſo zur Verfertigung der* typorum *oder Schrifften gebraucht werden, als Spieß-glaß, Eiſen, Bley, Kupfer, und dergleichen, in Preuſſen weit wolfeiler, als in andern Ländern; angemerckt ſolche von hier nach Holland, Dännemarck, Franckreich, Engelland, und anderwerts müſſen* transportiret, *und folglich nicht in dem Preiß, wie allhier, daſelbſt können verkaufft werden. Das* Papier *anlangende, ſo wird ſolches auch in guter Menge in Preuſſen gefertiget: es wird aber auch viel aus Pommern und andern Orten in gar wolfeilen Preiß zu Waſſer und Lande anhero gebracht. Das* Regal, Median- *und ſchöne* Frantz-Papier, *in was für* quantität *man auch ſolches immer verlanget, iſt ebenfals, wie das Saltz und dergleichen überſeeiſche Waaren, weil ſie frey und* franco *aus dem Lande gehen, in Preuſſen wolfeiler, als in* Franckreich *ſelbſt, zu haben. Im Sund bey Helſingör iſt der Zoll des Druck-Papiers auch ſehr* civil *und gering. Aber wenn man wiſſen*

ſoll-

ſollte, was für güldene Treſſen *und* ſeidene Stoffe *in dem verachteten und unſchuldigen Papier öfters begraben liegen, es dörfte daſelbſt und anderwerts* Argus-*Augen geben.*

Was den andern Satz *anlanget, ſo wird einhellig geſtanden, daß faſt kein Ort in der Welt, da Buchdruckereyen vorhanden, woſelbſt die benöthigten* requiſita *in einem ſo guten Preiß, als in Dantzig und Königsberg, beſonders was das Papier und die* typos *betrifft, als welche noch vor wenigen Jahren alle in Preuſſen gegoſſen, und nach Polen, Ungarn, Schleſien, Pommern und anderwerts verſendet worden. So koſtet auch eine neue Buchdrucker-Preſſe, nach der heutigen* Manier, *wie ſie in Dantzig mit allem Zugehör gefertiget wird,* 36. *biß* 40. *Rthlr.;* hingegen *in Holland oder Franckreich wol* 50. *und mehr Rthlr. In andern zur Buchdruckerey benöthigten Dingen iſt der Unterſcheid noch gröſſer, daß ich der* comparation *des Dantziger Fleiſch- und Fiſch-Marckts gegen den Leipziger, Nürnberg- und Franckfurther für itzo geſchweige. Wer wolte dann glauben, was man insgemein fürgiebet, daß die Bücher in Preuſſen zu drucken noch einſten ſo theuer als im Römiſchen Reich, Holland und an andern Orten zu ſtehen kämen. Damit aber jedermann ſehen möge, wie hoch die* Taxa *in denen Ausländiſchen Buchdruckereyen, ſo wollen wir nur eine, ſo in der Chur-Sächſiſchen Landes-*Conſtitution *enthalten, zum Beweiß derſelben anführen:*

Buchdrucker-Taxa in dem Chur-Sächſiſchen, Leipziger und Ertzgebürgiſchen Kreyſſe.

Von einem Patente, *wenn* 100. exemplaria *geliefert werden, für Papier und Drucker-Lohn* 12. *biß* 14. *gute Groſchen, thut* 1. Floren, *und* 15. *biß* 23. *Gr. Polniſch.*

Von einem Bogen, *auf beyden Seiten gedruckt, mit* Mittel *oder* Cicero-Schrifft, *darzu der Drucker das Papier giebet, zahlen* 100. Exemplaria 18. *gute Groſchen, thut* 2. Floren, 8. *Groſchen Preuſſiſch.*

Vom Nachſchuſs *oder* Ueberdruck *für jedes Hundert vor Papier und Drucker-Lohn* 21. *Pfennig, das iſt* 7. *Groſchen Preuſſiſch.*

Von gewöhnlichen Schul-Büchern, *als* Catechiſmus, Evangelia, *Geſang-und Gebet-Büchern, ſo dieſes Orts auf gemeinem Papier gedruckt, gilt ein Buch oder* alphabet 21. *Pfennig, thut* 7. *Groſchen Preuſſiſcher Müntze.*

Die gemeinen Scholaſticalia *ſind von vielen Jahren der Ballen zu* 10 *Gülden, thut* 26. *Fl. Preuſſiſch, und ein Rieß hiervon zu* 1. *Gulden, à* 1. *Rthlr. verkauft werden.*

Ein Ballen, *das iſt* 10. *Rieß, in Octavo, Quarto und Folio,* grobe Mittel *und* Cicero-Schrifft, *wenn die Auflage nur ein Tauſend, ſollen die Buchdrucker nehmen* 5. *Gülden Drucker-Lohn: thut* 15. *Floren Preuſſiſcher Müntze; wäre aber die Auflage* 1500. *Stück, biß* 4. *Rthlr. von jedem Ballen.*

Wenn

Wenn aber weniger als ein tauſend Stück *oder* Exemplaria *von einem Buch gedruckt werden, von jedem Ballen* 6. *Gülden, thut* 15. *Floren*, 20. *Groſchen Preuſſiſch.*

Worunter doch gantze Opera *und* Tractate, *davon zwey und mehr Tauſend gedruckt werden, nicht gezogen; ſondern die Buchdrucker haben ſich diesfalls mit dem* Autore, *oder Verleger ſelbſt, doch alſo zu vergleichen, damit ſie keinen zur Ungebühr übernehmen.*

*Nun ſollte auch etwas von der Buchführer-*Tax *mit einführen, ſelbige iſt aber nach Beſchaffenheit eines jeden Orts ſehr* variabel; *dahero eben dasjenige, was bey Anlegung einer Buchdruckerey in eben dieſer Frage erinnert, auch hier zu obſerviren. Bücher, die auf der Achſe ſo weit* hergeführet, *daß die Fracht mehr als die Waare koſtet, müſſen freylich höher taxiret werden, als an Ort und Stelle, wo ſie gedruckt ſind. So* hat *man auch darauf zu ſehen, was für Papier darzu gebraucht werden: ob es nur gemein Druck-Papier, oder Schreib-Zeug, ob es braun, weiß, oder* halb-*weiß, frembd oder* ordinarie *Land-Gut,* Regal, Median *&c. Item wie groß das Format nach* Quadraten, *was für eine Sorte von Schriften, klein oder groß darzu gebraucht werden, ob ſie neu oder alt, ob viel* allegata *und* marginalien *darbey, ob die* Columnen *plan oder geſpalten. Ingleichen, wie viel dem* Autori, *wegen ſeiner Mühe und angewandten Fleiſſes, für jeden Bogen zur* recompenſation *gegeben werden &c. Wie dem allen, ſo iſt doch nicht zu leugnen, daß Buchführer zuweilen ihre*

Verlags-Bücher gar unbillig taxiren, *und allzu groſ-ſen* Profit *nehmen, darüber in den* Reichs-Abſchieden *viel und ſchwere Klagen zu finden. Sie pflegen zwar dawider einzuwenden, daß ihnen, wie etlichen Kaufleuten ihre* Reſten, *den Apotheckern ſo manche* Species, *auch viele Bücher liegen bleiben, verderben, und zu* maculatur *werden. Allein, Danck habt ihr Herren Buchführer, daß ihr euch mit ſo viel unnützem Gut beladet, und alles gleich hoch* taxiret. *Vermöge der Chur-Sächſiſchen* Conſtitution *im Jahr* 1623. *ſollen alle Buchführer, bey jeder Franckfurther Meſſe ſchuldig ſeyn, der Obrigkeit jedes Orts den Meß-*Tax *ihrer Bücher einzubringen, nach welcher ſie ihnen auch den Preiß derſelben ſetzen, und von einem Meißniſchen Gülden oder Rthlr. mehr nicht, als fünf gute Groſchen an den* Ausländiſchen Waaren; *von dem* Inländiſchen Guth *aber zween deſſelben, was deutſche* Materien, *was aber* Lateiniſche *Sachen,* 3. *a* 4. *gute Groſchen zum Gewinſt verſtatten ſoll. Es will aber dieſe gute Ordnung, nebſt dem alten redlichen* Einmal eins, *nicht mehr gelten, die itzige neue* Praxis *trachtet vielmehr dahin, wie ſie mit einem Gülden vier oder fünf andere, durch Geitz und wucheriſchen Vortheil, gewinnen könne. Damit man aber gleichwol wiſſen möge, wie hoch ein jeder Buchführer oder Verleger aus der erſten Hand auf der Franckfurther und Leipziger Meſſe ſeine Verlags-Bücher* taxire, *ſo habe dergleichen* Regiſter *von mehr dann* 30. *Jahren, theils aus ſelbſt eigener Erfahrung, theils glaubwürdigen* Inventariis *der vornehmſten Buchhändler, zuſam-*

men

mer getragen, worzu insonderheit des Herrn von Waesberge Librorum catalogus, an die 5. Alphabet in octavo gedruckt, mir nicht wenig contribuiret, angemerckt dieses Bücher-Sortement Anfangs in Antwerpen, nachmals in Amsterdam, und nun bey uns in Dantzig über 200. Jahr floriret, und eines von den besten in gantz Europa. So erstreckt sich auch der Vermöhemener wenigen Bibliothec auf 6000. Volumina, ohne die rohen materien, und wird der selectus aus den Mathematischen in den berühmtesten Bibliothecis publicis in Deutschland schwerlich anzutreffen seyn, welche alle post fata dem hiesigen Gymnasio destiniret. Ermeldtes Register oder INDEX TAXATIONUM ist in form eines Lexici, darinnen der Ort, das Jahr, die edition, format, und nebst dem Preiß auch der Verleger des Buchs mit Nahmen genennet, wie nicht weniger die raren Autores mit besondern Characteren bezeichnet werden, die auch ehest unter die Presse kommen, und sich auf ein paar Alphabet in Duodetz belauffen dürfte.

Zum Beschluss wird gefragt:

Ob ein Drucker, oder Buchhändler, frembde Bücher, ohne consens der rechtmäßigen Erben, nachzudrucken befugt sey?

Nebst denen mancherley Wegen, ehrlicher Weise reich zu werden, findet sich auch viele krumme Irrstege, welche aber die, so darauf wandeln, ehsters

ters eher und ſchleuniger, als jene, zu groſſem Vermögen führten. Eben dieſes geben die Poëten an die Hand, vvenn ſie vom Abgott des Reichthums gedichtet, daß ſelbiger vom Jove *ausgeſandt, gantz langſam, ſchnell* hingegen *und im vollen Lauf, ſo oft er vom* Plutone, *dem Hölliſchen Könige, commandiret ſey, die Geſchäfte verrichtet habe; anzuzeigen, daß der durch gute und billige Mühe erarnete Gevvinn ſehr langſam zu erzielen, aber durch anderer Leute Schaden, Raub, Liſt und Betrug, gar geſchvvind und eilig zufalle; vviewol er auch grades Laufs nicht ſelten vvieder fortſchieſſet, und gleichſam mit Adlers-Federn davon fleugt.*

Der verdammte Nachdruck, *vvenn man ſich unterſtehet, Bücher, vvelche andere mit groſſen Unkoſten vom* Auctore *rechtmäſſig an ſich gebracht, gantz unbefugter Weiſe nachzudrucken, ſcheinet auch eine Art dieſes Plutoniſchen Gevvinns zu ſeyn: dannenhero haben ihrer viele denſelben mit gar ſchändlichen Nahmen beleget. Doctor* Luther *nennet ihn* eine rechte, groſſe, offentliche Rauberey: *andere heiſſen die Verkaufer deſſelben,* des Satans Nacht-Eulen: *vviederum ſagen andere, ſie vvären* wilde Bienen, *oder* Hummeln, *und ein* böſes Vieh, *vvelches das Futter aus fremder Krippe friſſet.*

Es geſchicht aber, der Nachdruck gar auf mancherley Weiſe. Denn etliche laſſen die Bücher dergeſtalt nachdrucken, daß das Original *von der* Copey *ſchvver zu unterſcheiden: viel entlehnen darzu der ausländiſchen Buchhändler Nahmen: vviederum*

ſin-

finden ſich einige, die durch allerhand Liſt und Verſchlagenheit ſolches zu practiciren *ſuchen. Und vver kan den gantzen Buchkrahm ſolcher Leute durchſuchen und auslegen. Ich habe einen Buchhändler gekennet, der die Einheimiſchen neben ſich mit dem Kauff des Papiers und ſonſten ſehr gedrückt: den Ausländiſchen aber und geringen, ſo oft ſie auf der Meſſe in eine Noht gerahten, unter dem Schein der Dienſtfertigkeit Geld vorgeſchoſſen; ja gar in* Compagnie *ſich mit ihnen eingelaſſen; nur damit er ihre Verlags-Bücher auf ſeine und ihre Koſten zugleich fördern könte, dabey aber vvuſte er die Katze im Keſſel ſo liſtig herumzukehren, und in der Buchdruckerey durch den Ueberdruck die Karte, als ein geübter Spieler, alſo zu miſchen, daß der andere allezeit verſpielte, biß er durch dieſe* Verlags-maſcopie *endlich gar ruiniret vvorden.*

Es haben auch etliche dieſes Laſter des Nachdrucks mit allerhand ſcharffſinnigen Erfindungen vorgeſtellet und geſtraffet; vvie dann der Welt-kluge Philander von Sittewald *in ſeinen vvunderlichen Geſichten erzehlet, daß, indem er einſten in dem vveiten Platz der Höllen herumſpatziret, einen aus der Flamme ruffen gehöret:* Helfft mir, helfft mir, ich erwürge. *Als nun* Philander *fragte, vvas er dann im Halſe hätte, gab er ihme zur Antvvort:* Ach einen Nachdrucks-Teufel, einen Buch-Teufel, ein gar feuriges Buch: das ich ohnlängſt einem ehrlichen Mann zum Schaden nachgedruckt, und um Gewinns willen die Chriſtliche Liebe gantz und gar aus den Augen geſetzet.

Weil

Weil nun die Menſchen dieſem Laſter des Geitzes ſo ſehr ergeben, ſuchet man durch allerhand Freyheits-Briefe oder Privilegia von Königen und Fürſten ſich wider daſſelbe zu waffnen; jedoch können ſie uns nicht allezeit beſchützen, noch den Verkauf der nachgedruckten Bücher in anderer Potentaten Ländern verhindern. Hieſiges Orts hat man ſich nicht unbillig desfalls über einen wohlbekanten Buchhändler zu Leipzig zu beſchweren, als der ſich vor wenigen Jahren unterſtanden, Hn. Doctor Strauchens Poſtill, Starcke und Milch-Speiſe genant, ohne Vorbewuſt der rechtmäßigen Erben nachzudrucken. Ich habe auf Anſuchen derſelben an ihn geſchrieben, und in dero Nahmen geboten, nur diejenigen tauſend Reichsthaler, welche ſie dem Autori für ſeine Arbeit zahlen müſſen, zur Verpflegung der beyden in hieſigem Spend- oder Wayſen-Hauſe befindlichen unmündigen Kinder, als deren Mutter die rechtmäßige Erbin dieſes Buchs, zu erlegen, und ſich mit ihnen abzufinden, aber gar eine trotzige Antwort erhalten: dannenhero ſie endlich bewogen worden, ihr gantzes Recht, und die in Händen habende Privilegia, auf vorhergehende Contentation, an meine wenige Perſon zu cediren, wie ſolches aus folgendem zu erſehen:

Wir jedermänniglich, inſonderheit aber denen ſolches zu wiſſen vonnöthen, nebſt freundlichem Gruß und Wündſchung alles Guten, einem jeden nach Standes er-

hei-

heiſchender Gebühr, thun kund Wir Bürgermeiſtere *und* Rath der Stadt Dantzig, *daß uns hernach geſchriebener Actus vom Richterlichen Ambte dieſer* Rechten Stadt *gebührend iſt aufgezeuget worden, des Lauts, wie folget:*

V*or Richterlichem Ambte der* Rechten Stadt Dantzig *iſt perſönlich erſchienen die Ehr-und Tugendſame Frau* Anna Catharina, *eine Tochter des ſeel.* David Friedrich Rheten, *gevveſenen Buchdruckers des* hie*ſigen Gymnaſii, und vveiland* Gregorii Richters, *eines bekannten Bürgers dieſer Stadt, hinterlaſſene Wittib, und* hat *dieſelbe in hiezu angenommener aſſiſtentz des E.* Gottfried Schmidts *verlautbaret, vvie daß gedachter ihr ſeel. Vater und Ehemann von dem auch (Tit.) ſeel. Hrn. Doctore* Ægidio Strauchen, *ehemaligen* Paſtore *der* Kir*chen zur H. Dreyfaltigkeit, und des* hie*ſigen* Gymnaſii Rectore, *ein gevviſſes von ihm verfertigtes Buch oder* Poſtill, Starcke und Milch-Speiſe *genannt, laut einem darüber aufgerichteten* Contract, *erhandelt, und dem* Autori *gegen die Auslieferung des* Manuſcripts *eine* conſiderable Summam *an Gelde, vvie auch eine gevviſſe* Quantität Exemplarien, *nachdem beſagtes Buch aus der Preſſe kommen, zahlen und ausliefern müſſen. Wo benebenſt die Verlegere zu ihrer Sicherheit, vvegen des Nachdrucks, verſchiedene merckvvürdige* Privilegia,

gia, *ſo vvol von* Ihro Königl. Majeſt. von Schweden, *als von* Ihro ChurF. Durchl. zu Sachſen, *nebſt darinnen beygefügten Poenal-Verboth gegen die Contravenienten, ergangen. Wann nun obbemeldte Verlegere, als der* Comparentin *ſeel. Vater und Ehemann, vvegen bald nach dem* erſten Druck *dieſes Buchs erfolgten Todesfalls des Autoris, und anderer vvidervvertigen Zufälle, aus der* erſten Edition *den verlangten Nutzen ihrer Arbeit, und des darauf gevvandten* Capitals *gar nicht erhalten können; ſondern derſelbe allererſt aus den folgenden Editionibus, umb zu den übrigen zu gelangen, und ſich des Schadens zu erholen, muſs genommen vverden; indeſſen* Comparentin *es erfahren, daſs ein nahmhafter Buchhändler in Leipzig,* Johann Friedrich Gleditſch, *Zvveifels ohne aus Eigennutz, ihm gelüſten laſſen, die ervvehnte* Poſtill, *ohne Wiſſen und Willen der* Comparentin, *als einigen Erbinn ihres ſeel. Vaters und Ehemanns, zu dereſelben höchſten Schaden und* Ruin, *ſo vvol in* Leipzig *als andervverts nachdrucken zu laſſen, vvesvvegen derſelbe nicht allein die in den obervvehnten* Privilegiis *enthaltene Poen beſtanden, ſondern vermöge Rechtens der* Comparentin *allen dadurch verurſachten Schaden zu reſarciren gehalten iſt; als erkläret die* Comparentin *ſich hiemit ferner vvolbedächtig, daſs ſie erſtlich ihr gantzes* Jus, ſamt dem Contract und Privilegiis, *vvie ſolche dieſer* Poſtill *vvegen von ihrem ſeel. Vater und Ehemann auf die* Comparentin *verſtammet: dann ferner ihre*

recht-

rechtmäſsige Actionem *gegen den obermeldten* Johann Friedrich Gleditſchen, *& quoscunque ei adhærentes, als offenbahre Contraventores der gedachten* Königl. *und* ChurFürſtl. *Privilegien, dem Ehrenveſten und Hochgelahrten Hn.* Paul Patern, *Mathematum Profeſſori des Löblichen Gymnaſii allhier, gegen ihre desfalls geſchehene ſatisfaction, in der beſten und beſtändigſten Form des Rechtens, hiemit* cum toto effectu *cediren, übertragen und abtreten thun, umb die oftervvehnte* Poſtill, *an vvas Orte und in vvas Druck und Format es ihm gefällig, von neuen vviederum aufzulegen, und unter die Preſſe geben zu laſſen: dann auch das auf den obbenannten* Johann Friedrich Gleditſch *ihr competirendes* Jus *und* Actiones quasvis in foro fori *gegen denſelben, ſo vvol ratione der beſtandenen Poen, als des ihr verurſachten Schadens, durch zulängliche Rechts-Mittel zu befördern und ausführig zu machen,* idque cum facultate, *dieſe ihm geſchehene* Ceſſionem Juris & Actionum *an andere Buchdrucker, Buchführer und Händeler, Societäten, Collegia oder Wayſenhäuſer, vvie und auf vvas Art es ihm beliebet, vveiter zu cediren, zu vertauſchen, auch gegen Bezahlung zu transportiren und überzulaſſen, und ferner ſeines Beliebens damit zu gebahren, zu ſchalten und zu vvalten; Inmaſſen die Frau* Cedentin *ſich alles biezu gehabten Rechts gäntzlich begeben und verziehen hat, nun und in allen zukommenden Zeiten. Im übrigen dieſelbige ſolchem allen unverbrechlich nachzuleben, und vvider dieſe ihre* Ceſſion, in præju-

di-

dictum des Hn. Ceſſionarii wieder heimlich und öffentlich nichts vorzunehmen angelobet; der Hr. Ceſſionarius hingegen dieſe ihm geſchehene Ceſſion in allen punctis und clauſulis ſolcher geſtalt anzunehmen ſich erklähret hat. Inmaſſen der Hr. Richter Sr. Herrl. ſolches alles zu verſchreiben nachgegeben. Actum den 20 Decembr. An. 1708.

Ex libro Judicis Nob. Domini
JOH. ERNESTI von der *LINDEN*.

Inmaſſen nun ſolches, vvie obſtehet, an uns iſt aufgezeuget vvorden; als zeugen vvir es auch hinförder vor Jedermänniglich hiemit und Kraft dieſes. Urkundlich mit der Stadt hierauf gedruckten Inſiegel bekräftiget. Gegeben in Dantzig *den 22. Januar. An.* 1709.

(S.L.) *C. Daberhudt,*
Secretarius.

Kraft dieſer Ceſſion habe nochmals an gedachten Hn. Gleditſch *geſchrieben: vveil er aber zu keinem gütlichen Vergleich ſich verſtehen vvill, ſo bin Rahts vvorden,* Reſponſa Prudentum *darüber einzuholen, ob nicht* jure talionis *hierinne zu verfahren. Dannenhero folgenden Caſum geſtellet:*

Titius, ein Buchführer, läſſet dem *Sempronio*, einem andern Buchführer, ſein rechtmäſſig vom Autore erhandelt, und von Königen und Fürſten privilegirtes Buch, bald

nach

nach der erſten Edition, ohne Conſens, anderwerts nachdrucken, und verkauft ſolches öffentlich. Weil nun des *Sempronii* Mittel zu ſchlecht, den durch ſolchen Nachdruck ihm zugefügten Schaden, durch einen Proceſs in foro fori zu vindiciren, ſo cediret er ſein gantzes *Jus* auf beſagtes Buch dem *Pomponio*. Fragt ſich: Ob *Pomponius* und ſeine Conſorten hieran recht thun, wann ſie *jure talionis* auch des *Titii* Verlags-Bücher nachdrucken, und öffentlich verkauffen?

Was nun in ſolchem Fall, von unterſchiedenen Facultäten, *affirmative oder negative wird geſprochen werden, communicire mit nechſten. Das erſte Reſponſum, ſo bereits erhalten, lautet, wie folget:*

WolEdler und Wolgelahrter, Hochgeehrter Herr Profeſſor.

N*achdem Wir den an uns, ſub dato Dantzig den* 17 *Martii laufenden Jahrs geſchickten* Caſum *den* 26 *darauf erhalten, haben Wir denſelben gebührender maſſen erwogen, und nach reifer Ueberlegung einmühtig dahin geſchloſſen, daſs, weil* Titius *ſo übel bey dem* Sempronio *gehandelt, daſs er ihm ſein rechtmäſſig vom Autore erhandeltes, und von Königen und Fürſten* privilegirtes *Buch, bald nach der erſten Edition, anderwerts nachzudrucken, und ſelbiges öffentlich an andere zu verkauffen, kein Bedencken getragen,* Sempronius *zu Verforderung ſeines Rechtens, und des darunter erlittenen Schadens, wider ihn*

ad æſtimationem damni inde emergentis & lucri ceſſantis, *entvveder ſelbſt agiren, oder auf den Fall er ſelbſt, aus Mangel der zum Proceſs behörigen Mittel, oder aus Verdruſs, vveiter zu litigiren, ſolches zu thun bey ſich anſtünde, dieſe vvider* Titium *habende Action, an* Pomponium *in obgedachter Art, und, vvie er* Sempronius *ſelbſten darinnen verfahren mögen, optimo jure, auch Gerichtlich vvol cediren könne. Jedoch vväre es gar nicht zu billigen, vvenn* Pomponius *und ſeine Conſorten mit des* Titii *Verlags-Büchern ein gleiches unternehmen vvollten; vveil ſie hierinnen* via facti *und nicht* juris *procediren, und in ihrer eigenen Sache Richter ſpielen vvürden, vvelches allhier, da kein* Caſus ſummæ neceſſitatis, *noch* periculum in mora, *oder ſonſt* penuria Judicis *verhanden, keines Weges zugelaſſen zu ſeyn ſcheinet. Dieſes unſer unvorgreifliches Rechts-Bedencken haben vvir auf Verlangen und vorhergehendes Anſuchen vvilligſt ertheilet, die Wir nach Anvvünſchung alles ferneren gedeylichen Wolergehens verharren,*

Unſers Hochgeehrten Herrn Profeſſoris

Königsberg den 3. Martii
des 1711. Jahrs.

Dienſtvvillige,

Decanus, Senior, auch andere Doctores und Profeſſores der Juriſten-Facultät auf hieſiger Königl. Academie.

Deo

Deo & Magiſtratui in honorem,
æque ac juventuti patriæ maſculæ in emolumentum,
Actus Scholaſtico-valedictorio-oratorius,
de duplici Germaniæ invento,
ſcilicet de
Typographia & pulvere pyrio,
in Lyceo Torgenſi anno æræ chriſtianæ M DCC XIII.
die X. Octobr. præſentabitur,
ad quem audiendum
honorandos Patronos, Fautores & Amicos
humillime invitat
PET. PAVLVS FEKNO,
Lyc. Torgenſis Rector.
Torgæ, typis *Johannis Zachariæ Hempii.*

Quodſi unquam alias, certe hac vice quam tritum tam verum eſſe ſequens hoc adagium comperimus: Objecta movent ſenſus. Meditantibus enim ſcholaſtico-valedictorio-oratorii actus materiam, & noſtram hanc, cruento æſtuantem bello, contemplantibus tempeſtatem, illico menti ſe ingeſſit noſtræ pulvis pyrius; cui adamantinam illam & nunquam ſatis deprædicandam artem typographicam adjungere placuit. Nec impræmeditate; eſt enim illa revera amanuenſis eruditionis; eruditio autem ſuffulcit bellum, ceu columna firmiſſima ædificium. Robur mili-

 tis,

tis, pulveris pyrii vis & tormentorum violentia, abſente eruditione eadem dirigente, ſunt in bello, ceu campana in turri, ſine piſtillo. Alexander M. Julius Cæſar, Auguſtus, Carolus M. ut alios dynaſtas ſilentio ſupprimamus, tot bella, tamque felici eventu, non geſſiſſent, niſi juxta peritiam Martiam, Apollinea quoque arte claruiſſent. Ergo typographia cum ſua domina, eruditione nimirum, jure bello, rebusque ad id pertinentibus, ſociari poteſt, imo debet, ſi eventus voto reſpondens deſideratur. Quis autem auctor & inventor artis typographicæ ſit, magnum eſt inter literatos certamen. Taceant autem hic Chinenſes, non enim eorum, ſed Germanorum hanc nobilem artem invenit patria. Hoc tantummodo hic quæritur, quis ex Germanis primus ejusdem auctor ſit & inventor? *Timotheus Polus* ejusdem inventionem ex *Aventino* tribuit *Joanni Fauſto, Aurifabro* Moguntino, adjungens eidem ſocios, *Jo. Guttenbergium*, Argentinenſem, & *Petrum Schefferdem*, Gernsheimenſem. *Io. Schmidius* è contrario, D. Th. de Eccleſia Dei meritiſſimus, ex Argentinenſibus Actis & Manuſcriptis Chronicis demonſtrat, artem typographicam *Joanni Mentelino*, Argentoratenſi, originem debere. Huic hoc in caſu aſſenſum præbent *Matth. Berneggerus*, in laude funebri *Pet. Storckii*, Conſulis, & Scholæ Argentoratenſis Præſidis, *Dan. Speclium* in Chronico

ſuo,

ſuo, *Hieronymus Gebvvylerus* in Panegyri Carolina pag. 19. edit. Argent. A. C. 1521. ut alios plures jam taceamus. Verum & *Jo. Guttenbergius* habet hac in parte ſuos Patronos & defenſores, nempe *Baptiſtam Fulgoſum* in tractatu dict. & fact. memorabil. lib. 8. cap. 11. *Wimphelingum* in epitome rer. German. cap. 65. *M. Ant. Coccium Sabellicum* Ennead. X. lib. VI. Chronicon Colonienſe fol. 312. *Mich. Mayerus* vero in tract. veror. Germaniæ inventor. p. 125. hoc in caſu inſtar omnium eſſe poteſt. Quanquam autem plurimi hoc in puncto *Jo. Guttenbergio* patrocinentur; parum tamen abeſt, ne nos *Jo. Mentelino* hoc in certamine, aſtipulatione noſtra auxilium feramus; præſertim cum autoritate Chronici Argentoratenſis MS. *Dan. Speclini* & *Hieron. Gebvvyleri* ad id ferendum compellamur. Sit interim inventor quicunque voluerit, manet tamen ſententia communis, quod is Argentinenſis civis fuerit, & hanc artem ſuam toti orbi in maximum commodum A. C. 1440. luci publicæ expoſuerit; primum inſtrumentis ligneis in imprimendo uſus, teſte *Dan. Speclino* in Chronico. Unde colligere licet, artem ſculpendi vel cælandi anſam inventori dediſſe ad excogitandam typographiam. Sit inquam inventor hujus artis, quicunque voluerit; ſufficit, quod illa ſit nobiliſſima, ſit utiliſſima omnium artium; quam plurimi viri celebres dignis extollunt encomiis. *Lanſius*, vir de re litera-

raria optime meritus, laudem ejusdem divinam celebraturus, in orat. pro Germania pag. 52 his utitur verbis: typographia tempori omnia abligurienti, & ſub mortalitatis jugum trahenti frenum injecit; illaque vere eſt ars memoriæ & mors oblivionis, ingeniorumque aſylum. *Philippus Beroaldus*, qui eruditis commentariis aſinum aureum *Apuleji* exornavit, inventori gratiam relaturus & artem ipſam laudaturus exclamare non dubitavit: *O Germania* &c. (vid. ſupra P. I. p. 173.) Huic hac in re pollicem premit alius vir, ſtudiis humanioribus optime imbutus, hunc in modum ſcribens: quod unum typographiæ inventum cum omnibus omnium veterum inventis certare facile poſſit. Et *Joſias Mercerus*, *Salmaſii* ſocer, typographiæ ingens commodum conſiderans, ab hac exclamatione ſibi temperare non poterat: *vah! quanti labores erant devorandi olim in auctoribus exſcribendis & à vetuſtatis injuria conſervandis*, lib. I. cap. 22. operis ſui; quos vero adamantinos labores typographia nobilis jam ſuſtulit. Sed cum omnia typographiæ elogia in hujus chartæ compendium redigi non poſſint; eſto hoc in caſu, omnium encomiaſtarum inſtar, *Michaël Stifelius*, celeberrimus ſui temporis arithmeticus, qui in opere ſuo de mirabili calculatione vocum ſtatuit, quod typographia præfigurata ſit in Apocalypſi, & quidem per ſpeciem illius equi, cui inſidebat ille, qui

qui nomine verbi Dei gaudebat. Antequam denique manum de tabula typographiæ tollemus, hoc adhuc addimus; typographiam omnino originem ſuam primam Argentinæ, ſed conſummatiorem perfectionem utique Moguntiæ debere; quod ex variis in eruditorum virorum ſcriptis contentis circumſtantiis apparet. Jam ad pulveris nitrati inventum contemplandum nos convertimus, & quoniam præſtaret de eo tacere, quam multa loqui & ſcribere, eo breviores in contemplatione ejus, hac in pagina, erimus. Quemadmodum autem circa typographiæ, ſic etiam circa pulveris pyrii inventorem non exigua viget controverſia. Quidam enim inventionem ejusdem Chinenſibus tribuunt pariter, ut ſunt *Maffejus*, *Boterus*, *Jovius*, *Mendoza*, & alii, teſte *Lanſio*, in orat. pro German. pag. 967. Quidam Italis, eo quod Veneti, primi omnium pulvere nitrato & tormentis variis contra Genuenſes uſi fuerint, ut cum aliis *Chriſt. Matthia* in Theat. Hiſtor. teſtatur pag. 672. Quidam denique Anglis adſcribunt dictam inventionem. vid. *Morhof.* Polyhiſt. Tom. 2. lib. 2. part. 2. cap. 38. Quod vero in Germania, & quidem à *Bertholdo Schwartzio*, monacho Germano, Franciſcano, Friburgo Brisgoviæ oriundo A.C. 1380. ſub *Wenceslao* Imperatore inventus ſit pulvis pyrius, teſtantur *Polydorus Virgilius* lib. 2. cap. 11. item *Meyerus* in opere de veris in-

ventis, *Helvicus* in Th. Hiſtor. Chronol. p. 138. *Chriſt. Matthiæ* in Theat. Hiſt. pag. 672. & alii. Optime vero hanc controverſiam dirimit *Tho. Lanſius* in Orat. pro Germ. p. 967. 968. Qua occaſione autem pulvis pyrius à dicto *Bertholdo Schwartzio* ſit inventus, vid. *Chriſt. Matthiæ* Theat. Hiſtor. loco cit. item *Seybold.* in Offic. Scholaſt. claſſ. 15. tit. 20. pag. 389. Pulverem denique hunc pyrium ex nitro, ſulphure & carbonibus confici, teſte Polyhiſt. *Morhof.* l. c. neceſſe non eſt, ut demonſtremus, cum id ferme omnibus notum. Quæ autem pulveris pyrii violentia, effectus, & elogia, oſtendent auctores allegati, ſi cui eosdem legere volupe; huc enim omnia coacervari non poſſunt. Accedit, quod Lycei noſtri Torgenſis quidam alumni de his pro virili ſunt dicturi. *Sequuntur nomina peroraturorum & argumenta orationum, quæ hic repetere nihil attinet.*

CASIMIRI OVDINI DISSERTATIO DE PRIMIS ARTIS TYPOGRAPHICÆ INVENTORIBVS,

quæ in Commentariis ejus de Scriptoribus & Scriptis Eccleſiaſticis, Lipſiæ 1722. fol. editis, Tom. III. fol. 2741. ſqq. legitur.

Cum in hujus Operis inſcriptione ſeu fronte dicturum me de Scriptoribus Ec-

Eccleſiaſticis usque ad artem typographicam inventam promiſerim: rationi conſentaneum opinatus ſum, Diſſertationem hanc velut coronidem quandam Opuſculi hujus adjicere, quam ex variis quoque auctoribus, pro more mihi conſveto, concinnavi. Sit itaque

CAPVT PRIMVM.
AN HARLEMI ARS TYPOGRAPHICA INVENTA FVERIT?

Hanc artem Harlemi primum fuiſſe inventam, ſcribunt in gratiam patriæ Harlemenſes, atque alii Batavi, de quibus ita *Paulus Freherus* in *Theatro Virorum eruditione clarorum* Parte IV. ad annum 1440. p. 1424.

Hadrianus Junius in *Hiſtoria Batavica*, A.C. 1575. edita, c. 17. ſequentia de hac re ſcribit: *Habitavit ante annos centum duodetriginta Harlemi* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 234. ſq.)

Hæc omnia autem infirmo ſuperſtructa ſunt fundamento, interque plurima & hoc potiſſimum eſt, quod audita tantum *Junius* referat, & *Joannes Fauſtus* aliquot centum vel potius mille librarum tunc temporis maximos typos, hero inſcio, vix ac ne vix quidem auferre potuerit. Adde, ſolos Batavos id ſcripſiſſe, qui Harlemi diu manſerint, ut ſuam illinc urbem commendarent.

Producunt Harlemenſes in gratiam ſui & hujus rei probationem, unum volumen in

folio, cujus unum exemplar exſtat adſervatum in ædibus publicis Harlemenſibus, & aliud exemplar in Bibliotheca *Bentesii*, quæ anno 1702. Amſtelodami in 4. impreſſa ad auctionem fuit, ubi p. 20. inter Theologos Scholaſticos & Pontificios n. 258. ponitur: *Een exemplaar van den Eerſten Druck tot Harlem gevonden door* Laurens Coſter *omtrent het jaar* 1440. Cui nomen eſt: *Speculum humanæ ſalvationis ex officina* Laurentii Joannis Coſteri, *an.* 1440. At gratis & imperite Harlemenſes hoc opus finxerunt, ad imprudentium deceptionem, quod ignorantiam illius, qui hoc opus poſtea ſuppoſuit, oſtendit. Certum enim eſt, ut ſupponit hic falſus titulus, nullam fuiſſe anno 1440. ullibi Europæ *officinam librariam*, ſed multis poſt annis tantum, quando ubique potiſſimarum urbium typographia in uſu fuit; nec Harlemenſes reperient talem in editionibus veteribus omnibus expreſſionem ante 1500. annum: unde ex hac phraſi fraudem illorum ac ſuperſtitionem concludimus. Qua enim ratione anno 1440. ſcriptum fuiſſet: *ex officina Laurentii Joannis Coſteri*, cum tunc temporis non alii libri, quam manuſcripti in omnibus locis cum magno labore haberentur? Vide *Bernardi à Mallincrot*, Monaſterienſis Eccleſiæ Decani, diſſ. *de ortu & progreſſu artis typographicæ in gratiam Moguntinorum, contra Harlemenſes.* Coloniæ 1639. 4.

In

In eandem veniſſe videtur ſententiam *Cornelius à Beughem*, Embricenſis, *de incunabulis typographia* p. 54. his verbis: *Donatus non auctoris, ſed libri cujusdam titulus, eſtque* Inſtitutio Grammatices, *Harlemi ligno foliatim inciſa, ibidemque circa A.C.* 1440. *edita, & ſic conglutinata, teſte* Petro Scriverio *in tractatu* de arte typographica, *qua vulgo artis typographica primum ſpecimen habetur.* Verum iſtud incertum eſt, nam præfatæ *Grammatica*, ſeu *Donati* iſtius, nec annus nec locus editionis deſignatur: unde nihil pro Harlemenſibus facit, imo Grammatica iſta dicitur à *Petro Scriverio* impreſſa *Moguntia*, non *Harlemi*, id quod pro Moguntinenſibus facit.

Favet quoque *Moguntinenſibus*, & contra *Harlemenſes* exſtat *Angelus Roccha*, in *Bibliotheca Vaticana*, dum tradit, *Aldum* juniorem monſtraſſe ſibi *Donatum quendam*, primo fere impreſſum, in cujus prima pagina *Mariangelus Accurſius* ſequentia ſcripſit: Joannes Fuſt, *civis Moguntinus, avus maternus* Joannis Schoiffer, *primus excogitavit imprimendi artem typis areis, quos deinde plumbeos invenit, multaque ad poliendam artem addidit ejus filius,* Petrus Schoiffer. *Impreſſus eſt autem hic* Donatus & Confeſſionale *primo omnium anno* 1450. *Admonitus certe fuit ex* Donato *Hollandia, prius impreſſo in tabula inciſa.* Idem habet *Cornel. à Beughem* in *Incunabulis Typographia*, in Appendice Anonymorum Scriptorum, ſive Auctorum innominatorum, & ſibi non cogni-

cognitorum, verbo *Donatus* p. 156. ubi *Donatus* & *Confeſſionale* Moguntiæ 1450. Verum ſive *Donatus* ille, ſeu *Grammatica Alexandri Dolenſis*, vel *de Villa Dei* an. 1442. impreſſa ſit, ut ſcribit *Adrianus Junius* citatus, ſive an. 1450. ut habent tunc *Angelus Roccha*, & *Cornel. à Beughem* locis allatis: hoc quoque contra Harlemenſes facit, cum omnes fateantur, illam eſſe Moguntiæ impreſſam, ideoque apud *Joannem Fauſtum*, typographiæ primum inventorem. Longe autem probabilius eſt, nullam aliam hujus Grammatices *Alexandri de Villa Dei* impreſſionem Moguntiæ factam eſſe, quam anno 1462, ut tradit *Cornel. à Beughem* in *Incunabulis Typographiæ*, verbo, *Alexander Dolenſis*, pag. 9. hoc modo: Alexander Dolenſis, *ſeu, ut alii*, de Villa Dei, *Grammaticus*, *floruit* A. C. 1240. *cujus* Doctrinale Grammatices *metrice*, *ſed carmine leonino*, *cum Explicatione* Ludovici de Guaſchis *prodiit literis Gothicis*, *Venetiis* 1483. *Idem* Doctrinale *cum* Petri Hiſpani *Tractatibus excuſum eſt Moguntiæ* 1462. *& ſub titulo* Grammaticæ Latinæ 1486. *in fol. &*, *niſi fallor*, *Norimbergæ anno* 1492.

CAPVT SECVNDVM.

AN IVXTA NICOL. SERARIVM MOGVNTIÆ INVENTA SIT?

Solis igitur conjecturis, iisque incertiſſimis Harlemenſes inniti, quoad impreſſionem apud ſe inventam, certum eſt. *Nicol.*

Se-

Serarius, Soc. Jeſu Theologus, Sacræ Theologiæ Doctor, & in Academia Moguntina Profeſſor, in *Hiſtoria Moguntinarum Rerum* lib. I. plurimis allatis teſtimoniis ex *Eraſmo Roterodamo*, *Polydoro Vergilio*, *Ioanne Trithemio*, *Petro Apiano*, *Conrado Peutingero*, *Chronico Genebrardi*, *Sebaſtiano Brando*, *Sebaſtiano Munſtero*, *Theodoro Zwingero*, & *Petro Ramo* ſtatuit, Moguntiæ inventionem celeberrimæ hujus artis factam eſſe: inventorem vero & excogitatorem tradit fuiſſe *Joannem à Gutenberg*, adjutores autem *Ioannem Fauſtb*, ſive, ut ipſi tum loquebantur & ſcribebant, *Ioannem Fuſt*, & *Ioannem Medinbach*. Hæc ipſa ſunt verba *Serarii*:

Eidem Gudenbergero *fuit puer* &c. usque ad verba: *modico feruntur pretio venales.* Hucusque *Serarius*. (vid. ſupra Part. I. pag. 272-274.)

CAPVT TERTIVM.

ADDVCVNTVR MVLTA ALIA IN MOGVNTINENSIVM GRATIAM.

Certum eſt, *Ioannem Fauſtum*, ſeu *Fuſtb*, Moguntinenſem civem, fuiſſe primum in Europæ partibus, qui aliqua Opera ſeu Opuſcula impreſſioni cum deſignatione loci & anni impreſſionis commiſerit: atque hoc probandum, cum *Serarius* jam abunde fecerit, ſupervacaneum quodammodo videtur. Multa tamen hinc inde congeſta ad hanc rem dabimus, quæ controverſiam prorſus dirimere videantur. An-

Anno 1459. *Rationale Divinorum Officiorum* Guilielmi Durandi, Mimatenſis Epiſcopi, impreſſum primo eſt apud Europæanos Moguntiæ in fol. apud *Ioannem Fuſt* & *Petr. Gernsheim*. ut teſtatur *Bernh. Mallincrot*, Decanus Eccleſiæ Monaſterienſis, in libro *de ortu & progreſſu artis typographicæ*, cujus unum exemplum ſe in Bibliotheca ſua poſſidere gloriatur, ubi hujus ad finem hæc ſubjiciuntur: *Per* Johannem Fuſth, *civem Moguntinum*, & Petrum Gernsheim, *Clericum Diœceſis ejusdem anno* 1459. Cujus etiam editionis omnium primæ fidem facit *Guilielmus Cavus*, in *Hiſtoria rei literaria* ad an. 1286. in *Guilielmo Durante* p. 747. Sed latius *Burcardus Gotthelfius Struvius* in ſua Introductione ad *hiſtoriam rei literaria & uſum Bibliothecarum*, edita Jenæ an. 1706. in 8. Ille enim cap. XI. de typographia, ubi latiſſime & veriſſime de ea diſſerit, paragrapho X. p. 544. inquit: *Exſtat in Bibliotheca noſtra* Durandi Rationale divinorum officiorum; *in ejus fine hæc verba leguntur:*

Præſens Rationalis divinorum Codex Officiorum, &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 482. ſq.)

Biennio tamen antea, ſeu anno 1457. Pſalterium Latinum in 4. Moguntiæ vulgatæ editionis, & in pergameno ſeu membrana impreſſum & editum fuiſſe, teſtatur *Petrus Lambecius* Commentariorum Bibliothecæ Cæſareæ Vindobonenſis lib. II. c. 8. p. 989. ubi de *Pſalterio Latino* ita loquitur: *Reperi inter ea unum impreſ-*

ſum

ſum codicem in membrana, in cujus fine legitur: Præſens Pſalmorum codex venuſtate capitalium decoratus, rubricationibusque ſufficienter diſtinctus, adinventione artificioſa imprimendi ac caracterizandi absque calami ulla exaratione ſic effigiatus, & ad Euſebiam Dei induſtrie eſt conſummatus per *Joan. Fuſt*, civem Moguntinum, & *Petrum Scheiffer* de Gernsheim, anno Domini milleſimo CCCC LVII. in Vigilia Aſſumtionis. *Hic codex fuit olim Matthiæ Corvini, Hungariæ Regis, nunc aſſervatur in Bibliotheca Vindobonenſi.* Hæc *Lambecius*. De hac editione non ſatis apud omnes conſtat, mihi tamen veriſſima videtur, ac impreſſionem an. 1457. inceptam probare ſufficienter. Ita *Jac. Longus* Bibliothecæ Sacræ Parte I. cap. 4. de Bibliis Latinis impreſſis p. 645.

Alii volunt, Biblia Latina primum typis excuſa Moguntiæ an. 1450. id quod non probatur. Alii Biblia ibidem ex officina *Fauſti* & *Schefferi* 1459. teſte D. *Henrico Salmutho*, in notis ad Pancirollum *de rerum inventis*, & *de typographia*. Sed D. *Joannes Saubertus*, viſis octo exemplaribus, teſtatur ea caruiſſe iſtis notis. Exſtat quoque in Bibliotheca Galliarum Regia, inter veteres editiones, *Regula Paſtoralis* S. Gregorii *Papæ ad Joannem, Archiepiſcopum Ravennenſem*, cujus initio manu *Gabrielis Naudæi* ſcriptum eſt, *hunc librum impreſſum fuiſſe Moguntiæ* an. 1459. Verum id gratis & ex mera conjectura *Naudæus* ſcripſit, nec annus nec locus impreſſionis notantur. An.

An. 1460. iidem *Ioan. Fuſt* & *Petrus Schoi*[...] ediderunt inſigni volumine in fol. *Cathol*[...] *Ioannis Ianuenſis*, cognomento *de Balbis*, Ordi[...] Fratrum Prædicatorum, quod anno 128[...] compoſitum eſt. Hujus unum exemplar i[...] preſſionis, apud Moguntiam factæ, vidi e[...] in Bibliotheca Fulienſium Pariſienſium [...] vico S. Honorati, cujus ad calcem annus [...] locus typographiæ abſque typographoru[...] nomine deſcribuntur. *Hic liber egregius* C[...] tholicon *Dominicæ Incarnationis an. M CCCC L*[...] *alma in urbe Moguntina nationis inclyta Germanica.* Et in Catalogo MSS. codicum Eccleſiarum Angliæ Cathedralium & aliarum celebrium Bibliothecarum inter antiquas editiones *Ioannis Mori*, Epiſcopi Norvicenſis, num. 1. extat Catholicon ejusmodi editionis 1460. illic p. 379. Cujus in fine additur: *Altiſſimi præſidio, cujus nutu infantium linguæ fiunt diſertæ, quique nimio ſæpe parvulis revelat, quod ſapientibus celat, hic liber egregius* Catholicon *Dominicæ Incarnationis annis M CCCC LX. alma in urbe Moguntina, nationis inclyta Germanica, (quam Dei clementia, tam alto ingenii lumine, donec qua gratia ceteris nationis* (lege ex Catal. citato p. 379. *donaque gratuito cæteris nationibus* &c.) *præferre illuſtrareque dignatus eſt) non calami, ſtyli, aut pennæ ſuffragio, ſed mira patronarum formarumque concordia, proportione & modulo impreſſus atque confectus eſt.*

Hic

Hic tibi, Sanɛte Pater, nato, cum Flamine Sacro
Laus & honor Domino Trino tribuatur & Vno,
Eccleſiæ laude libro hoc Catholice plaude,
Qui laudem (*leg.* laudare) piam ſemper non linque Mariam,
Deo gratias.

Anno 1462. *Biblia Latina S. Hieronymi*, ſeu *Vulgata editionis*, impreſſa Moguntiæ 2. voll. in fol. ad quorum finem hæc leguntur: *Præſens hoc opuſculum artificioſa adinventione imprimendi ſeu charaɛterizandi, absque calami exaratione, in civitate Moguntina ſic effigiatum, & ad Euſebiam Dei induſtrie per* Johannem Fuſt & Petrum Schoiffer *de Gernsheim, Clericum Diœceſis ejusdem, eſt conſummatum anno Domini M CCCC LXII. in vigilia Aſſumtionis Virginis Mariæ in fol. 2. volum.* Extant quatuor exemplaria horum Bibliorum Pariſiis, partim in charta, partim in pergameno extraɛta, (l *expreſſa*, vel *excuſa*) quorum unum in Bibliotheca Regia, alterum in Victorina ad muros Pariſienſes, tertium in Collegio Navarrico, & quartum in Collegio quatuor nationum, ſeu Mazarino. *Cornel. à Beughem*, Embricenſis, in *Incunabulis typographia*, Diſcurſu præliminari, teſtatur quoque, exemplar horum Bibliorum aſſervari apud Dominos hæredes *Luffridi* (l. *Suffridi*) *ab Oſtet-*

wiick, Conſulis quondam Embricenſis digniſſimi, in ſingulare ornamentum Bibliothecæ quondam refertiſſimæ. Hæc Biblia ita Scripturam manualem præ ſe ferebant, ac repræſentabant, ut, cum *Ioannes Fauſtus* plurima hujus impreſſionis exemplaria ſecum Pariſios attuliſſet, quorum pleraque ex pergameno erant, atque aureis literis & topiis aureis in ſumma libri pagina ad ornatum delineatis inſtructa, hæc tanquam manuſcripta pretio ingenti vendiderit. Cum vero emtores agnoviſſent, magnam exemplarium ejusmodi multitudinem apud *Fauſtum* eſſe, magia illum uſum fuiſſe opinati ſunt, æqualitate ſcripturæ in tot ac tantis exemplaribus, mediis ordinariis exiſtente impoſſibili. Accuſatus igitur magiæ apud Judices, unde Moguntiam redire confeſtim coactus eſt. Interea Parlamentum Pariſienſe reddidit ſententiam, qua *Ioannes Fauſtus* omni accuſatione contra eum intentata & actione abſolutus eſt, ratione Bibliorum venditorum, quod cognoviſſet, illa eſſe exemplaria novæ artis impreſſionis, quæ recenter inventa tunc Pariſiis nondum nota fuerat. De his Bibliis *Iac. le Long*, Presbyter & Bibliothecarius Oratorii Pariſienſis, Tomo I. *Bibliothecæ Sacræ* cap. 4. de *Bibliis Latinis* Sect. 3. de Bibliis Vulgatæ editionis à Catholicis impreſſis p. 575. & 576. edit. Lipſienſis 1709. in 8. his verbis loquitur aut ſcribit: *Biblia Latina Sacra Vulgatæ editionis* 2. Vol.

in

in fol. ad quorum calcem legitur: *Præſens hoc opus finitum & completum, & ad Euſebiam Dei induſtriæ in civitate Moguntina per* Joannem Fuſt, *civem*, & Petrum Schoiffer de Gernsheim, *Clericum Diœceſis ejusdem, eſt conſummatum ann. Incarnationis Dominicæ M CCCC LXII. in Vigilia Aſſumtionis Glorioſæ Virginis. Hæc eſt prima & exſtans omnium Bibliorum impreſſorum editio; quæ, licet rariſſima ſit, attamen novem ejus exemplaria in membranis excuſa Pariſiis, in Bibliotheca Colbertina bis, in Fuſquetiana, Lamoignoniana, Navarræa, Regia, Telleriana, Verthamonica, & Victorina videre mihi contigit. Exſtat etiam Mutinæ in Bibliotheca S. Benedicti Pandolirenenſis, ut habet Bernardus de Montfaucon Diarii Italici p. 31. Bononiæ in Bibliotheca Canonicorum Regularium S. Salvatoris, ut idem p. 37. & Florentiæ in Bibliotheca S. Laurentii, Pluteo XXXVI. cod. 1. & 2. Aliud eſt exemplar in Bibliotheca Achillis de Harley, nuper Pariſienſis Senatus Principis, quod à præcedentibus diſcrepat: chartaceum enim eſt, & inſcriptio libri, quæ ad calcem voluminis ultimi legitur, alia fere eſt, quæ ſic ſe habet: Præſens hoc Opuſculum* (ſic vocantur duo volumina in folio magno) *artificioſa adinventione imprimendi ſeu characterizandi absque calami exaratione in Civitate Moguntina ſic effigiatum, & ad Euſebiam Dei induſtriæ per* Joannem Fuſt, *civem*, & Petrum Schoiffer de Gernsheim, *Clericum Diœceſeos ejusdem, eſt conſummatum anno Incarnationis Dominicæ*, M CCCC LXII. *in Vigilia Aſſumptionis glorioſæ Virginis.*

Referuntur quidem aliæ ab aliis Scriptoribus editiones, iſta Moguntina vetuſtiores, nempe Latinæ annorum 1450. 1458. 1459. & Germanicæ 1447. 1449. 1455. 1457. 1461. Sed illas omnes, tanquam imaginarias, nec ævum impreſſionis deſignatum habentes prorſus rejicimus, quibus eruditi, tales annos ex conjecturis tantum propria manu ad initium vel calcem operis adjecerunt, de quibus nihil certum habebant.

Hanc porro editionem *Ioan. Fauſtus* & *Petrus Schoiffer* Moguntiæ ediderunt, & ejus exempla, quaſi ſcripta manu eſſent, Pariſiis pretio 60. coronatorum vendiderunt. Hinc ex multitudine illorum in ſuſpicionem artis magicæ venerunt, donec, comperto artis typographicæ artificio, ſententia Parlamenti abſoluti fuiſſent. Hæc *Nicol. Serarius* Rerum Moguntinarum libro I. & *Ioan. Albert. Fabricius* libro IV. Bibliothecæ Græcæ cap. 5. *Iacobus Longus*, Presbyter & Bibliothecarius Oratorii Pariſienſis *Bibliotheca Sacra* Parte I. cap. 4. Sect. III. pag. mihi 576.

Anno 1466. *Officia Marci Tullii Ciceronis* ab iisdem *Ioanne Fauſto* & *Petro de Gernsheim* impreſſa ſunt. Nam *Theodorus Zwingerus* teſtatur, *Petrum Ramum* vidiſſe *Officia Ciceronis* pergameno impreſſa, in quorum ultimo folio ſeqventia legenda conſpiciebantur: *Præſens Marci Tullii clariſſimum opus* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 176.) Unum exemplar in Bibliotheca Augu-

guſtana, ut habet *Antonius Reiſerus* in *Catalogo MSS. Codicum & editionum antiquarum* hujus Bibliothecæ p. 115. quem Auguſtæ Vindelicorum an. 1675. in 4. edendum curavit.

An. 1468. in Inſtitutionibus Juſtiniani Imperatoris in membrana impreſſis, regia plane forma excuſis, ita ſcriptum invenias: *Præſens Inſtitutionum præclarum opus* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 286.)

Anno 1470. cum mortuus eſſet *Ioannes Fauſtus*, *Petrus de Gernsheim*, ejus gener, artem ſuam typographicam continuans, edidit *Mammotrectum*, in quo voces Bibliorum perinde enucleantur. Iſtud autem opus eſt in folio, velut Dictionarium quoddam. Servatur autem exemplar in Bibliotheca Collegii Navarrici Pariſiis, ad calcem cujus hæc leguntur: *Explicit Mammetractus, arte imprimendi ſeu characterizandi absque calami exaratione effigiatus, & ad Euſebiam Dei induſtrie per* Petrum Schoiffer de Gernsheim *in civitate Moguntina feliciter conſummatus, anno Dominicæ Incarnationis MCCCC LXX. in Vigilia Martini.* Cujus quidem Codicis, à primis typographiæ repertoribus excuſi, non meminit Cl. *Gabriel Naudæus* in accuratiſſima Diſſertatione, quam *de ortu typographiæ* ſcripſit, ad quam lectorem remittimus. Hæc *Carolus du Freſne du Cange* in præfatione ad *Gloſſarium mediæ & infimæ Latinitatis* num. 50. pag. ſeu col. 40.

An. 1470. idem procuravit *Petrus Schoiffer* editionem *Decretorum Gratiani* Moguntiæ in ingenti folio, cujus impreſſionis ita meminit *Stephan. Baluzius* in præfat. ad libros duos *de emendatione Gratiani*, ab *Anton. Auguſtino*, Tarraconenſi Epiſcopo, editos, num. 26. his verbis: *Opera pretium eſt, heic referre mentionem eorum, qui primi poſt typographicam artem inventam emiſerunt in lucem iſtud Gratiani opus. Volumen eſt magnæ molis, tum rariſſimum, utpote cujus unicum exemplar hactenus viderim, quod mecum pro amicitia noſtra communicavit vir mihi, ſæpe laudatus,* Lucas Dacherius, *Monachus Benedictinus. Erunt haud dubie, quos delectat ſcire, per quos primo, & quo tempore editus ſit hic liber, quibus auſpiciis, quibus exhibentibus ſumtus & opera, ut ſolebant in initiis typographiæ hæc omnia adnotari. Sic ergo legitur in calce hujus editionis:*

Anno Incarnationis Dominicæ M CCCC LXXII. Idibus Auguſtis, Sanctiſſimo in Chriſto Patre ac Domino, Domino Sixto *Papa IV. Pontifice Maximo, Illuſtriſſimo nobiliſſimæ domus Auſtriæ,* Friderico *Romanorum Rege glorioſiſſimo rerum Dominis. Nobili nec non generoſo* Adolpho de Naſſau, *Archiepiſcopatum gerente Moguntinenſem, in nobili urbe Moguntia, quæ noſtros apud majores aurea dicta, quam Divina etiam clementia, dono gratuito præ ceteris terrarum nationibus arte impreſſoria dignata eſt illuſtrare, hoc præſens* Gratiani *Decretum, ſuis cum rubricis, non atramentali penna, cannave, ſed arte quadam in-*

ingenioſa imprimendi, *cunctipotente adſpirante Deo* Petrus Schoiffer *de Gernsheym ſuis conſignando ſcutis, feliciter conſummavit.*

Anno 1473. idem procuravit impreſſionem *Librorum V. Decretalium Gregorii IX. ac Sexti Decretalium Bonifacii* VIII. cum apparatu & Gloſſis Moguntiæ in fol. Item *de Civitate Dei* lib. XXII. Divi *Auguſtini* in fol.

Anno etiam 1474. editum ibidem eſt *Speculum Aureum F. Henrici Herp*, ſeu *Harphii*, cujus inſcriptio talis eſt: *Fratris Henrici Herp Speculum aureum* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 287.)

Anno 1475. *Beati Bernardi Abbatis Claraevallis Sermones* Moguntiæ, charta regali in folio, per *Petrum Schoiffer.*

Anno 1476. apud eundem editio Clementinarum & Extravagantium cum apparatu & gloſſis *Ioannis Andreæ*, ut creditur, Bononienſis Juriſconſulti, Moguntiæ in fol.

Anno 1477. edidit ibidem in fol. *Deciſiones Dominorum Rotæ Romanæ.* Item *Rayneri de Piſis*, Ordinis Fratrum Prædicatorum, qui A. D. 1410. floruit, Summa ſeu Nucleus Theologiæ, quæ *Pantheologia* titulo inſcribitur, in duas partes diſtributa, procedens in materiis ſecundum ordinem alphabeti, qua non ſolum tractat de conſcientiæ caſibus, ſed etiam de anni materia prædicabili, & per modum prædicabilem. Moguntiæ an. 1477. fol.

Exſtat *Pſalmorum Davidis* codex Latinus cum Canticis Prophetarum, impreſſus Mo-

guntiæ an. M CCCCXC. in fol. in Biblioth. Iſenacenſi apud Saxoniam, cujus characteres typici ex rubris nigrisque coloribus induſtrie mixti, adeo recentes videntur, ac ſi nuper in lucem prodiiſſent. Littera initialis uniuscujusque Pſalmi maxima eſt, & variis lineis tenuibus atque ornamentis pulcherrime efformata. Notæ inſuper muſicæ, quamvis in quatuor tantum lineis occurrant, adjunctæ. Ad Operis finem, tanquam à primis Typographiæ inventoribus procedentis, hæc habentur: *Præſens Pſalmorum Codex venuſtate Capitalium decoratus, rubricationibusque ac notis ſufficienter diſtinctus, adinventione artificioſa imprimendi ac characterizandi, absque ulla calami exaratione, in nobili civitate Moguntina, hujus artis inventrice, elimatriceque prima, ſic effigiatus & ad laudem Dei ac honorem S. Benedicti per* Petrum Schoiffer de Gernsheim *eſt conſummatus, anno Domini* M CCCCXC. *ultima die menſis Auguſti.* Ita Acta Eruditorum Lipſiæ ad an. MDCCX. menſe Auguſto p. 356. ubi mentionem Bibliothecæ publicæ Gymnaſii Iſenacenſis faciunt.

Anno tandem MDXV. in *Breviario Hiſtoriarum Ioannis Trithemii*, Abbatis, impreſſo ibidem, ita legere eſt:

Impreſſum & completum eſt præſens Chronicorum opus &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 273. ſq.).

Hæc de variis editionibus primorum typographiæ inventorum, à me collecta ſunt ex multis Scriptoribus.

CA-

CAPVT QVARTVM.

HISTORIA ARTIS TYPOGRAPHICÆ AD MVLTAS EVROPÆ VRBES INVECTÆ.

Scribit recte *Serarius* lib. I. Rerum Moguntinarum, poſt annum 1462. miniſtros *Joannis Fauſti & Petri Schœffer*, in varias Europæ urbes, per Germaniam, Italiam, Galliamque diſperſos, artem typographicam edocuiſſe & divulgaſſe, cujus rei brevem enarrationem hic dabimus.

Auguſtæ Vindelicorum anno 1466. *Biblia Latina* Hieronymi & vulgatæ editionis impreſſa 2. volum. in fol. Anno 1471. *Petrus Curescentinus*, (leg. *de Creſcentiis*) Bononienſis, qui 1280. floruit, cujus opus *de Agricultura*, ſeu *Ruralium Commodorum* lib. 12. ibidem in fol. Anno 1471. ibidem *Speculum vitæ humanæ*, ſeu *de omni ſtatu vitæ temporalis, & de ſtatu ac vita ſpirituali Eccleſiaſtica ac regulari* lib. 2. ad *Paulum* II. Pontificem in fol. Idem an. 1475. ibidem in fol. An. 1488. *Opus Aſtrolabii plane in Tabula* Joannis Angeli, gente Bavari, Mathematici inſignis, ibidem in 4. Anno eodem Albumaſaris *Flores Aſtrologiæ*, ſeu tractatus de magnis conjunctionibus, annorum revolutionibus ac eorum perfectionibus, cum figuris Zodiaci & Planetarum, in 4. Item *Introductorium in Aſtronomiam Albumolaris*, (leg. *Albumaſaris*) cui accedunt ejusdem *Flores*, *per* Erhardum Rad-

 holt

holt *explicati*, ibid. 1489. & 1495. in 4. Claruit *Albumazar* an. 844. Item *Tabulæ Aſtronomicæ*, quæ ab ipſo auctore *Alphonſinæ* dictæ ſunt, ab *Alfonſo*, Rege Caſtellæ ac Legionis, qui anno 1270. floruit, ſeu *Tabulæ motuum cœleſtium*, & in eas Tabulas *Ioannis Saxonienſis* Canones, Auguſtæ Vindelicor. 1488. in 4. Ibidem 1494. *Biblia Germanica*, cujus interpres Vulgatam editionem ſecutus eſt in fol.

Romæ an. 1468. libri XXII. *de Civitate Dei S. Auguſtini* in fol. Ibidem an. 1468. & 1471. *Officia M. Tullii Ciceronis* in fol. Ibidem 1469. *Lucii Apuleji* Madaurenſis Operæ in fol. Ibidem 1469. *Lucanus de Bello Civili Cæſaris & Pompeji*, quem edidit & recognovit *Ioan. Andreas*, Alerienſis Epiſcopus, in fol. Ibid. 1471. *Ovidii Metamorphoſes*, ex recognitione ejusdem *Andreæ*, Alerienſis Epiſcopi, in fol. Ibidem 1472. *Biblia*, cum explicatione myſtica ſeu morali *Nicolai de Lyra*, 5. volum. in fol. Ibidem 1472. *Appiani*, Alexandrini Hiſtorici, *de bellis civilibus Romanorum*, Hiſtoriarum libri XXIV. *Petro Candido* interprete, in fol. Omitto innumeras alias editiones, usque ad an. 1500. illic factas.

Pariſiis an. 1468. vel 1469. *Martinus Cranz*, *Ulricus Gering*, & *Michaël Friburger* ex Germania appellati à *Iohanne de Lapide*, Sorbonæ Priore, ediderunt in ædibus Sorbonæ *Epiſtolas Gaſpari Pergamenſis*, atque alios multos libros annis ſequentibus. Anno 1475. *Speculum vitæ humanæ* Roderici Zamorenſis Epiſcopi, in fol. An.

1476.

1476. *Franciſci de Platea*, qui 1442. floruit, *Tractatus de Reſtitutione uſurarum & excommunicatione*, in fol.

Oxonii an. 1468. nam inter Catalogum librorum MSS. impreſſum, qui in potiſſimis Angliæ Bibliothecis ſunt, p. 380. in recenſione veterum Editionum, quæ exſtant in Bibliotheca *Ioannis Mori*, Norvicenſis Epiſcopi, n. 35. exſtat *Expoſitio S. Hieronymi* (dic *Ruffini*) *in Symbolum Apoſtolorum ad Papam Laurentium*, impreſſa Oxoniæ & finita an. 1468. in 4. Item Oxonii an 1479. *Ægidii de Roma*, Archiepiſcopi Bituricenſis, Opuſculum *de Peccato Originali*, in 4. *Ariſtotelis Ethicorum verſio Latina*, *per Leonardum Aretinum*, Oxonii 1479. in 8. In eodem Catalogo veterum Editionum *Ioannis Mori*, de quo ſupra, paragrapho ſeu numero 34. *Sententioſa atque ſtudio digna Expoſitio Venerabilis Alexandri ſuper tertium librum de anima, impreſſa per me Theodericum Rood de Colonia, in alma Univerſitate Oxonienſi, anno Incarnationis Divinæ* 1481. in fol.

Reutlingæ an. 1469. edita *Biblia* ex verſione Vulgata, in fol. Ibidem *Rationale Divinorum Officiorum Gulielmi Duranti*, 1473. in fol. Ibidem *Ruperti*, Abbatis Tuitienſis, *de Victoria verbi Dei* lib. 13. anno 1487. in fol. Ibidem *Summa Caſuum Conſcientiæ*, quæ Piſanella dicitur, 1484. fol.

Norimbergæ anno 1470. edita Summa heologiæ, quæ *Pantheologia* dicitur, *Rayneri Piſis*, ex Ordine Prædicatorum, item & ibidem

dem 1474. tribus tomis in fol. Item anno 1475. *Biblia Latina* Vulgatæ verſionis in fol. Item 1479. & 1484. ibid. & 1477. Ibidem *Biblia Germanica*, cum figuris ligno inciſis, 1483. in fol. Ibidem *Summa Theologica S. Antonini*, Florentiæ Archiepiſcopi, in IV. partes diviſa, totidemque vol. an. 1478. Ejusdem *Opus Hiſtoricum & Chronicum*, ibidem tomis III. in fol. 1484. Ibidem *Summa Theologica* Alexandri de Hales, conſtans quatuor Partibus, an. 1482. in fol. Ibidem Opera *Alexandri ab Alexandro*, Neapolitani JCti, an. 1484. in fol. Ibidem *S. Anſelmi*, Cantuarienſis Archiepiſcopi, Opera & Tractatus an. 1491. in fol.

Venetiis an. 1470. *M. Tullii Ciceronis epiſtolæ ad Brutum* editæ in fol. Ibidem *S. Auguſtini de Civitate Dei libri XXII.* impreſſi annis 1470. & 1475. in fol. Ibidem *D. Hieronymi*, Stridonenſis Presbyteri *Epiſtolæ*, ex recenſione *Iohannis Andreæ*, Alerienſis Epiſcopi, an. 1470. fol. Ibidem *Leonardi Aretini* Hiſtoria ſui temporis an. 1475. fol. Ibidem *Biblia Latina* D. Hieronymi, & Vulgatæ editionis an. 1470. 2. volum. in fol. Ibidem *Appiani Alexandrini*, Hiſtorici, *de Bellis Civilibus Romanorum* Hiſtoriarum lib. XXIV. *Petro Candido* interprete, an. 1477. & 1492. fol. Ibidem *Aſconii Pediani* & *Anton. Luſci*, Vicentini, *Commentarii in varias M. Tullii Ciceronis Orationes*, prodierunt an. 1477. fol. Ibidem *Petri de Argellata*, Bononienſis Medici, qui anno 1391. claruit, *de Chirurgia libri ſex*, annis

1450.

1450. 1492. 1497. in fol. Ibidem *Abdilazi Alchabitii Iſagoge ad Aſtrologiam*, ſeu *Iſagoge ad Magiſterium Iudiciorum Aſtrorum, & de Planetarum conjunctionibus* Liber, quem *Joannes Hiſpalenſis* interpretatus eſt, cum Expoſitione *Joannis de Saxonia*, an. 1485. in 4. & 1491. ibidem. *Alberti Magni Compendium Theologicæ Veritatis*, ibid. an. 1485. Ibidem *Alexandri Aphrodiſei*, Philoſophi, *Problemata, per Georgium Vallam translata*, anno 1488. in fol. Ejuſdem *de cauſis febrium*, eodem *Valla* interprete, ibidem 1498. in fol. Ibidem *Valerius Maximus*, quem interpretatus eſt *Olivarius*, Arziganenſis, addito Commentario, quem edidit ibidem annis 1488. & 1494. in fol. Ibidem libri XXII. *Auguſtini de Civitate Dei*, cum commentario *Thomæ Valois*, qui vulgo *Vallenſis* ſeu *Gvalenſis*, & *Anglicus* dicitur, & altero *Nicolai Triveth*, anno 1489. in fol. Ibid. *Almanſoris*, Aſtrologi, *Aſtrologicæ Propoſitiones* 150. *Saracenorum Regi inſcriptæ & dedicatæ*, vel, ut ipſe titulus habet, *Judicia ſeu Propoſitiones, ſive Capitula ſtellarum* 150. *oblata Regi Magno Saracenorum*, quæ *Plato Tiburtinus* ex Arabico ſermone in Latinum tranſtulit, cum Quadripartito exſtant *Ptolomæi*, an. 1493. fol. Ibidem *Alphonſi*, Regis Caſtellæ & Legionis, *Tabulæ Aſtronomicæ*, & in eas Tabulas Canones *Joannis de Saxonia*, an. 1492. in 4. In hac eadem urbe *Aldus Manutius* Italicum characterem invenit, ibique characteribus tum Græcis, tum Hebræis imprimere incepit, circa an. 1495. Nam

Apol-

Apollonii, Alexandrini Grammatici, cognomento *Dyſcoli*, *de conſtructione ſeu Syntaxi verborum libri IV*. Græce editi, Venet. 1495. in fol. Item ibidem *Ariſtotelis*, Stagiritæ Philoſophi, *Opera omnia*, Græce per *Aldum Manutium* edita annis 1495. & 1496. fol. Nulla urbs in Europa, quæ in hoc typographiæ primo ſeculo tantam auctorum multitudinem prelo commiſerit, quam Venetiæ, quoad Græcos Scriptores præſertim.

Tarviſii an. 1469. *Franciſcus Columna* ſub nomine *Polyphili Hypnerotomachiam*, ſeu nihil eſſe niſi ſomnium, in fol. Ibidem *Quinti Æmiliani*, Cimbriaci Poëtæ, carmen elegantiſſimum in *Petri Hoedi* Anterotica ad Cupidinem, quod cum opere ipſo exſtat.

Coloniæ an. 1471. excuſæ ſunt in 4. Lueubrationes quaedam *Rudolphi Agricolæ*, Friſii, Latine, Græce & Hebraice doctiſſimi. Ibidem annis 1478. & 1480. *Biblia* cum Explicatione myſtica ſeu morali *Nicol. Lirani*, 7. volum. in fol. Ibidem *Faſciculus Temporum* omnium antiquorum Chronica complectens per Carthuſianum quendam, annis 1480. & 1482. item Germanice ibidem 1481. fol. Ibidem an. 1483. *Bartholomæi Anglici* de proprietatibus rerum libri XVIII. in fol. Ibidem an. 1485. *Speculum magnum exemplorum*, ex diverſis libris in unum laborioſe collectum, in fol. *Henricus Quentel*, illic typographus.

Me-

Mediolani an. 1469. Aratoris Subdiaconi Cardinalis *Sacra Poëſis* in 4. Ibidem *Vita & Fabula Æſopi*, per *Rimitium* in Latinum verſæ, in 4. Ibidem *Pſalterium Græce & Latine* editum à *Joanne Placentino*, Belga, Ord. Carmelitarum, 1481. in fol. Ibidem an. 1482. *Bartholomæi de Chaimis Interrogatorium* ſeu *Confeſſionale*. Ibidem 1492. *Commentarius ſuper ſextum Decretalium* Joannis de Anania, Bononienſis Juriſconſulti. Item ibidem 1497. *Commentarius ſuper V. libros Decretalium*. Ibidem an 1497. *Jacobi de Ceſſolis*, Lombardi, Ordinis Prædicatorum, *de Ludo Scacchorum*, ſive *de moribus hominum, officiisque Nobilium* liber, cum commentario, in parvo folio.

Argentorati an. 1471. editæ Conſtitutiones Clementis V. quæ vulgo ab ipſo *Clementina* dicuntur, cum apparatu *Joannis Andreæ*, in fol. Ibidem 1471. editum Decretum Gratiani ab *Henrico Eggeſtein*, in fol. Ibid. 1484. *Franciſci Accurſii*, JCti, qui anno 1256. floruit, *Caſus longi ſuper V. libros Decretalium*, & *Caſus ſummarii ſexti Decretalium*, in fol. Ibidem 1485. Ejusdem *Caſus breves ſuper ſextum Decretalium & Clementinas*, in fol. Ibid. 1488. *Speculum magnum Exemplorum*, in fol. Ibid. an. 1490. *Petri de Alliaco*, Cardinalis & Epiſcopi Cameracenſis, *Quæſtiones in IV. libros Sententiarum*, cum aliis Ejusdem opuſculis, in fol. Item *Sermones & Tractatus Theologici* ejusdem exſtant cum Joannis de Turrecremata *Quæſtionibus Quodlibeticis*, ibidem 1490. fol. Ejusdem *Expoſitio ſuper Cantica*

Can-

Canticorum, ibid. 1490. Ibidem an. 1492. & 1499. *Confeſſionale* Antonini, Florentiæ Archiepiſcopi, ſeu *Decretorium Confeſſorum*, in 4. Ibid. an. 1496. ejusdem *Summa Theologia*, 4. volum. in fol. Atque alia plurima, quæ hic omittuntur.

CAPVT QVINTVM.

ALIÆ CIVITATES RECENSENTVR, QVÆ TYPOGRAPHIAS HABVERVNT.

Lovanii an. 1473. *Petri Creſcentini*, Bononienſis, qui an. 1280. claruit, opus *de Agricultura*, ſeu *Ruralibus commodis*, lib. XII. in fol. Ibid. 1474. *Faſciculus temporum Werneri Rolevinck*, Belgice & Lat. 1476. fol. Ibid. an. 1479. *Æneæ Sylvii Piccolominei*, Senenſis, Opuſculum *de duobus amantibus Eurialo & Lucretia*, in 4. Ibidem 1483. Æneæ Sylvii *epiſtola atque orationes*. Ibidem 1485. Albertani Cauſidici Brixienſis liber *de doctrina dicendi & tacendi*, in 4. Ibidem 1487. *Petri de Alliaco*, Cameracenſis Epiſcopi, *liber Sacramentalis*, in 4. Illic typographus *Joannes de Weſtphalia*.

Mantuæ an. 1473. *Petri de Abano*, ſeu *Apono*, qui vulgo *Conciliator* dicitur, *Tractatus de Venenis*, in 4. Ibidem an. 1479. Alberti Magni *de Animalibus* lib. XXVI. in fol. atque alia annis ſequentibus. Eodem 1479. *Hiſtoria Eccleſiaſtica Euſebii Pamphili*, Ruffino interprete, ibid. in fol.

Pa-

Patavii, ſeu *Paduæ* an. 1473. *Franciſci de Platea*, qui anno 1442. claruit, liber *de Cenſura eccleſiaſtica*, & alius *de Vſuris*, impreſſi ſunt in fol. Ibidem 1473. *Le Roman de Charle Magne & de Guerin, italicè*, in fol. Ibid. 1474. *Phyſionomia* Petri de Apono. Ibidem 1482. *Expoſitio in librum Problematum Ariſtotelis.* Ibidem 1490. Ejusdem *Conciliatio Differentiarum* 209. Philoſophorum, & præcipue Medicorum, cum Catalogo differentiarum in calce operis, in fol. Illic typographus *Petrus Mauſer*, natione Gallus.

Ulmæ an. 1473. *Chronicon univerſale*, Germanice, in fol. Ibidem an. 1474. Alvari Pelagii, Hiſpani, Summa *de planctu Eccleſiæ Chriſtianæ*, in fol.

Ultrajecti an. 1473. Hiſtoria Scholaſtica *de vita Chriſti & Apoſtolorum*, ex Scriptura Sacra & aliis, cum additionibus & incidentiis, in fol. Ibid. an. 1480. *Faſciculus temporum* Verneri Rolevinck, in Belgicam linguam translatus, in fol.

Ferrariæ an. 1474. *Animadverſiones in Commentarios C. Julii Cæſaris*, Boni Accurſii Piſani, in 4.

Baſileæ an. 1475. apud *Johan. Amerbachium* & *Johan Frobenium*, ſocios in typographia, Opuſcula Divi *Auguſtini* impreſſa ſunt. Ibidem an. 1478. *Conſtitutiones Clementis Papæ V. cum Apparatu Joannis Andreæ*, in fol. An. 1479. *Franc. Accurſii Caſus longi ſuper V. libros Decretalium, & Caſus ſummarii in ſextum Decretalium*, in fol. Ibidem 1492. omnia *S. Ambroſii*, Epiſcopi Medio-

lanenſis, Opera, 3 tomis ſeu partibus excuſa ſunt, in fol. Ibidem an. 1486. Joannis Andreæ *ſuper libros VI. Decretalium* Commentarius, in fol. Ibidem an. 1491. *Opus Hiſtoricum & Chronicum* S. Antonini, Florentini Archiepiſcopi, emendatum & illuſtratum annotationibus per *Joannem de Gradibus*, 3. tomis, in fol. Anno 1498. *Biblia* cum explicatione myſtica ſeu morali *Nicolai de Lira*, 7. volum. in fol. Denique omnia ferme Patrum opera, ex editione Baſileenſi in lucem prodierunt.

Lubecæ an. 1475. *Chronicon Chronicorum* cum *Calendario ſeu Martyrologio* prodiit in fol. Opus, quod vulgo dicitur *Faſciculus temporum Verneri Rollevinck*, Carthuſiani Colonienſis, ſed abſque nomine Auctoris. Ad calcem hujus operis Lucas Brandis de Schafz, typographus, falſo & arroganter ſe primum typographiæ inventorem gloriatur ac ſcribit. Opus quoque iſtud appellatur in fine *Rudimentum Novitiorum*, de quo loquitur Cornel. à Beughem *de incunabulis Typographiæ*, verbo, *Faſciculus temporum*, p. 58. *Vernerus Rollevinck*, p. 120. in Appendice litera C. p. 155. & litera R. p. 164.

Daventriæ an. 1475. *Hiſtoria de B. Maria Virginis aſſumtione*, in 4. Ibidem an. 1480. *Speculum Exemplorum* in 4. apud Richardum Pafrad. Ibidem an. 1490. *Æſopi fabulæ* Latino carmine cum commentario. Item 1490. Albertani, Brixienſis Cauſidici, qui anno 1240. floruit, liber

liber *de doctrina dicendi & tacendi*, ad ſuorum filiorum inſtitutionem ſcriptus, in 4. Ibidem 1479. *Legenda aurea* Jacobi de Voragine, in fol.

Neapoli an. 1475. editus eſt libellus autoris incerti *de thermis Puteolanis & vicinis in Italia*, à Franciſco de Accoltis, Aretino JCto & Philoſopho, quem reperit, & publicatum Pio, Pontif. Max. dedicavit. An. 1478. *Confeſſionale S. Antonini*, ſeu, ut alii volunt, *Antonii*, Florentiæ Archiepiſcopi, italice redditum, ibid. in 4. Anno eodem Pſalterium, ſecundum ſtylum Romanæ Curiæ, in 4. Item *Proceſſus & Inquiſitio Principum Neapolitanorum, qui contra Ferdinandum Regem conjurarunt*, Gallice, Neapoli 1487. in 4. & Latine ibidem 1488. in 4.

Rothomagi an. 1476. *Petrus Manſer*, (l. *Mauſer*) antea Patavii typographus, libros V. *de lapidibus mineralibus* Alberti M. edidit.

Bruxellis an. 1476. Arnoldi Roterodami Belgæ *Gnotoſolitos* ſive *Speculum Conſcientiarum* in fol. & 1489. in fol.

Florentiæ an. 1477. Alphonſi, Archiepiſcopi Toletani, *Quæſtiones in libros Ariſtotelis de Anima*. Ibidem 1479. Leonardi Aretini *Hiſtoria Florentina* Italice in fol. Ibidem 1480. *Phalaridis tyranni epiſtolæ*, ex Græco converſæ per Leonard. Aretinum, in 4. & 1491. in 4. Ibidem 1485. Leonis Baptiſtæ Alberti, Florentini Architecti, *de Architectura* ſeu *de re ædificatoria* lib. X. in fol. Ibidem 1487. Leonardus Aretinus

Diogenis Cynici Epiſtolas Latinas fecit, Florentiæ excuſas.

Delphis an. 1477. *Biblia Belgica* in fol. Ibidem *Poſtilla antiqua*, in fol. Ibidem 1497. *Proſodia*, ſive *de Accentibus ſyllabarum*, in 4.

Cuſentia an. 1478. *Discours de la grandeur de Dieu, en vers Italiens*, in 4. Ibid. 1478. *de immortalitate animæ in modum Dialogi*, Italice in 4.

Gouda an. 1479. *Biblia Belgica* cum figuris, in fol. Ibidem 1484. *Statuta Epiſcoporum Ultrajectinorum*, quæ collegit & edidit Hildebrandus Gofredus, Friſius, Theologus & Paſtor Huſumenſis, qui ditionis Leovardienſis pagus eſt, in 4. Ibidem 1484. *Dialogus Creaturarum*, liber factus Belgice, cum figur. Ibid. *Quodlibetum de veritate fraternitatis Roſarum*, ſeu *Pſalterii B. Mariæ Virginis*, Belgice 1484. in 8.

Lugduni an. 1478. *Pandecta Medicinæ* Matthæi Silvatici, ſive *Hiſtoria omnium rerum naturalium & plantarum*, ordine alphabetico, Roberto Regi Siciliæ inſcripta, edita cura Angeli Catonis de Benevento, Philoſophi & Medici, in fol. Ibid. 1484. *opus hiſtoricum & Chronicum* S. Antonini, Florentiæ Archiepiſcopi, in fol. Ibidem 1488. *Decreta Baſileenſia*, quæ Pragmatica appellantur, in fol. Ibid. 1487. *Meditations ſur la grande vie de Jeſus Chriſt*, in fol. Ibid. 1491. Bartholomæi Anglici de proprietatibus rerum lib. 18. Gallice tranſlati per *Joannem Corbichon*, in fol.

Genevæ an. 1478. Franc. Ximenii Tractatus *de natura Angelica*, in fol. Ibidem 1442. (lege 1482. & vide *Beughemii* Incunabula Typographica p. 159.) *le livre d'Olivier de Caſtille, & Artus d'Algarbe*, in fol. Ibidem 1490. *Paſſionale Chriſti cum hiſtoria deſtructionis Hieroſolymorum*, Gallice cum fig.

Genuæ an. 1480. Joannes Annius Viterbienſis librum *de futuris triumphis contra Saracenos* edidit, qui Romæ temporibus Alexandri VI. Pontificis obiit.

Spiræ anno 1480. editi *Commentarii in IV. libros Sententiarum* Petri de Aquila, dicti *Scotelli*, Ordinis Minorum, in fol.

Bononiæ an. 1481. editus *Franc. Aretini* Commentar. ſuper ſecundum Decretalium, in fol. Ibid. 1481. *Opuſculum de ſingulari puritate Conceptionis Chriſti, & de conceptione Mariæ in peccato*, Vincent. Bandelli, Ordinis Fratrum Prædicatorum.

Londini an. 1482. editum Polychronicon *Ranulphi Higdeni* in linguam Anglicam verſum, atque ad annum 1460. continuatum à *Guilielmo Coxtono*, qui ſub Eduardo IV. Rege Anglorum, floruit, primusque omnium artem typographicam Angliæ intuliſſe dicitur ab *Henrico Wharton* in Continuatione Hiſtoriæ literariæ *Gvil. Cavi* ad An. 1357. in Ranulpho Higdeno pag. 38.

Brixiæ an. 1482. *Commentarius in Ethicam* Ariſtotelis Gerardi Odonis, Ordinis Fratrum

Minorum, qui an. 1330. claruit, editus per Gratium Brixianum.

Papiæ an. 1483. Joannis Andreæ, JCti Bononienſis, *Quæſtiones Mercuriales ſuper Regulas Juris*, & 1495.

Memmingæ anno 1483. *Tractatus de arte prædicandi*, collectus ex S. *Thoma Aquinate*. Ibid. 1484. *Confeſſionale*, ſeu *Directorium ſimplicium Confeſſorum* S. Antonini, Florentiæ Archiepiſcopi.

Lipſiæ an. 1484. Albitii, Archiepiſcopi Pragenſis, *Praxis medendi*, *Regimen Sanitatis*, *Regimen Peſtilentiæ*, in 4. Ibidem 1487. *Speculum Sapientiæ*, Germanice. Ibid. 1491. Alberti Brixienſis, Cauſidici, liber *de doctrina dicendi atque tacendi*, in 4. Ibid. 1493. *Authentica habita Imperatoris Friderici cum Repetitionibus*, in fol. Ibid. 1497. *Legenda S. Annæ, aviæ Chriſti*, in 4.

Antwerpiæ an. 1485. Albertani, Brixienſis Cauſidici, *de doctrina dicendi & tacendi liber*, ad inſtructionem filiorum ſuorum ſcriptus, in 4.

Harlemi an. 1485. Bartholomæi Anglici, qui an. 1360. claruit, *de proprietatibus rerum* lib. 18. Belgice tranſlati, in fol.

Arimini an. 1486. R. Joſeph Albo *Arbor plantata* Hebraice, eſtque *liber fundamentorum* Judaicæ religionis contra Chriſtianos, in 4.

Meſſanæ an. 1486. *Hiſtoria præliorum Alexandri M. Regis Macedonum*, in fol.

Abbavillæ an. 1486. Divi Auguſtini *de Civitate Dei libri XXII.* in Gallicam linguam tranſlati per Raoul de Preulles, in fol.

Suol-

Swollis an. 1490. *Paſſionale Sanctorum, qui in Martyrologio*, in linguam Batavicam translatum, 2. volum. in fol. Ibid. 1499. *Æſopi fabulæ* per *Laurent. Vallam* Latine redditæ, quæ cum Bartholomæi Coronienſis *Epiſtola mythologica*, & *Heſiodi Georgicis* Latine prodierunt Zwollis, in folio.

Hamburgi an. 1491. *Laudes B. Mariæ Virginis*, in majori fol.

Hagenoa an. 1493. *Hymnorum expoſitio cum commentario notabili*, in fol.

Veronæ an. 1493. Alfragani, Arabis Aſtrologi, qui A. C. 883. vixit, *Introductio Aſtronomica*, continens omnia Aſtronomiæ rudimenta.

Friburgi an. 1494. *Divi Auguſtini libri de Civitate Dei* XXII. cum commentario Thomæ Valleniſis, ſeu Gvalenſis, & Nicolai Triveth, Anglorum, in fol.

Vincentiæ an. 1498. *Lucii Apuleji*, Madaurenſis Philoſophi, qui ſub Antonino Imp. & Marco Aurelio floruit, Opera in fol. Hæc ſummatim de urbibus, quæ primo typographiæ ſeculo ea uſæ ſunt, quarum plures prætermiſi, in quibus ars iſta non multum promota eſt.

Atque hæc de Typographia nobis ſuggeſſerunt colligenda *Adrianus Junius* in *Hiſtoria Batavica* cap. 17. *Nicol. Serarius*, Theologus Soc. Jeſu, lib. I *Rerum Moguntinar*. Bernardus à Mallincrot, Monaſterienſis Eccleſiæ Decanus, qui tractatum *de ortu & progreſſu artis typographicæ*

edidit, Colon. in 4. circa an. 1639. editum. *Gabriel Naudæus*, natione Gallus, profeſſione Medicus, qui ſub ementito nomine *Jac. Mantelii* (leg. *Mentelii*) an. 1650. Pariſiis in 4. edidit quoque Diſſertationem accuratiſſimam *de ortu typographiæ*, ut teſtatur Dominus *du Cange* in præfatione ad Gloſſarium mediæ & infimæ Latinitatis n. 50. *Paulus Freherus* in *Theatro virorum eruditione clarorum*, Parte IV. ad an. 1440. p. 1424. Denique *Cornel. à Beughem*, Embricenſis, qui ſcripſit opuſculum *de incunabulis typographiæ*, ſeu catalogum librorum, proximis ab inventione typographiæ annis ad annum Chriſti MD. incluſive impreſſorum, quod editum Amſtelodami an. 1688. 12.

JOANNIS TOLANDI
CONJECTVRA VEROSIMILIS DE PRIMA
TYPOGRAPHIÆ INVENTIONE.*

Viro Nobiliſſimo, tam antiqua proſapia, quam multiplici doctrina ſpectabili,
HVGONI WROTTESLEJO ARMIGERO,
Hoſpitii Lincolnienſis Socio digniſſimo,
S. P. D.
JOANNES TOLANDVS.

Si

* Exſtat in fronte Tomi II. Annalium typographicorum Mich. Maittairii Hagæ Com. 1722. 4. & in libro anglico, qui inſcribitur: Collection of ſeveral pieces of John Toland, Vol. I. pag. 297-303. Lond. 1726. in 8.

Si minus exſpectationi, tamen poſtulationi Tuæ, quæ mihi pro imperio eſt, ſatis me hodie facturum confido. Locus itaque, ad Artem Typographicam quoquomodo ſpectans, quem Tibi dixi à me in CICERONE annotatum, ſic ſe habet in capite viceſimo (ſicuti diſtinxerunt recentiores) libri II. *de Natura Deorum*; ubi BALBVS Stoicus, contra VELLEJVM Epicureum, ſeqventibus argumentatur verbis: *Hic ego non mirer eſſe quenquam, qui ſibi perſvadeat, corpora quædam ſolida atque individua vi & gravitate ferri; mundumque effici ornatiſſimum & pulcherrimum ex eorum concurſione fortuita? Hoc qui exiſtimet fieri potuiſſe, non intelligo, cur non idem putet, ſi innumerabiles unius & viginti formæ literarum, (vel aureæ, vel quales libet) aliquo conjiciantur; poſſe ex his in terram excuſſis Annales ENNII, ut deinceps legi poſſint, effici: quod, neſcio, anne in uno quidem verſu poſſit tantum valere fortuna.* Huic argumento neque veri hilum, neque ſolidi, ab Epicureis reponi poterit: ſed alia nunc res agitur.

Conferamus igitur hanc Tullianam pericopen cum uſitata imprimendi ratione, rebus utrinque & verbis breviter expenſis. Typi illi, quibus libri ab anno circiter 1455. excuduntur, metallici ſunt & fuſiles; ex mixtura nimirum plumbi, ſtanni & ferri, vel æris conſtantes. Vulgo vocantur *formæ literarum*, ex hoc ipſo CICERONIS loco captata procul dubio nominis occaſione. Et quidni

exinde (ſicut ego quidem ſuſpicor) res ipſa ſuggeri primum potuiſſet vel JOANNI GVTTENBERGIO, Argentoratenſi, vel JOANNI FAVSTO, Moguntino, vel LAVRENTIO COSTERO, Harlemenſi; vel, ut uno verbo dicam, cuivis alii viro ſagaci, & experimentorum non incurioſo? Nam de primo Inventore nihil ego definio, nec litem iſtam meam facio. Sermo mihi Tecum eſt de prima idea, quæ huic Inventori ſeſe obtulit, quamque è CICERONE hauſtam perquam probabile arbitror. Multo preſſius & clarius ad rem Typographicam faciunt *innumerabiles* illæ omnium Alphabeti *literarum formæ* metallicæ, quales *aureæ* ſunt, vel adhuc cum CICERONE noſtro *quales libet*, (quaſi ligneas inſuper innueret) quam locus ullus, qui ex antiquioribus citari poſſit, alius.

Interea tamen, ſi non ab invicem ſeparatæ exhiberentur hæ CICERONIANÆ formulæ metallicæ, more plane hodierno; ego cum nonnullis, inter quos OSORIVS, Luſitanus, & JOVIVS, Italus, potius crediſſem, Typographiam per PAVLVM Venetum, aut alium quemlibet, acceptam à Sinis: quorum tamen imprimendi ratio, ut ſane antiquiſſima, ſic à noſtra tota aliena eſt. Diverſitas (inquam) hæc & illæ *formæ literarum innumerabiles* me alio trahunt; adeo ut Sinarum Patroni re ipſa, quod validiſſimum eſt argumenti genus, confutari videantur. Si hujusmodi

quid-

quidpiam ab iis acceperunt gentes Occidentales, illud Chalcographia, non Typographia fuit.

Ipſa denique phraſis *imprimendi literas* apud TVLLIVM occurrit in capite decimo tertio libri I. *de Divinatione*. Sed minime timendum eſt cum celeberrimo PETRO LESCALOPERIO, ne ex hujusmodi locis adoleſcentes ſibi perſvadeant, cognitam fuiſſe Romanis a) Typographiam; cum inde ſolummodo concludendum ſit, uti egomet nunc concludo; nimirum, quod, ſi hujus inventi ſuggeſtio ab ullo antiquorum manaverit, ea CICERONI inprimis tribuenda videatur.

Ceterum, ne Sinas tam ſubito dimittam, facile potuiſſent in eorum imprimendi modum incidere Europæi, ſi nullus unquam (quod de nullo mehercle conſtat) eum in Europam advexiſſet. Ex uſu quippe quotidiano idem aliquibus in mentem venire, non res erat usquequaque inſuperabilis, neque tam ardua: nam ab omni retro tempore poſt literas repertas *ferro calorato* (ut cum b) ISIDORO ſic loquar) *notas pecoribus inurebant* eorum magiſtri, quod à c) COLVMELLA *charactere ſignari* vocatur; quæ voces, *Nota* ſcilicet, *charactéres*, & *ſigna*, in ſermone Typographico jam-

a) In Cic. de Nat. Deorum lib. II. Sect. 93.
b) Origg. lib. XX. c. ult.
c) de re ruſtica lib. II. c. 12.

jamdudum uſurpantur. Longo ante COLVMELLAM & ISIDORVM intervallo VIRGILIANI d) Paſtores

Continuoque notas & nomina gentis inurunt.

Nomina vero, niſi per literas, ſignari, non video, qua ratione fieri poſſit. Arator, apud eundem e) VIRGILIVM:

Aut pecori ſignum, aut numeros impreſſit acervis:

qui modus imprimendi ex anulis itidem ſignatoriis addiſci potuiſſet; quum, dicente f) FESTO, *ſignare ſignificet modo ſcribere, modo anulo ſigna imprimere, modo pecora ſignis notare.* Sed, ut verum cum Scholaſticis barbare dicam, *à poſſe ad eſſe non valet conſequentia*; cujus effati tot exſtant demonſtrationes, quot ſunt inventiones novæ.

Verum enim vero non omnino à ſcopo noſtro alienus eſt locus quidam in PROCOPII *Hiſtoria arcana*, inſignis certe & memorabilis; quem hic integrum, é Græco in Latinum ab ALEMANNO verſum, adducere libet: *Tempore deinde procedente* (inquit *ἀνέκδοτων* g) Scriptor) *magnam is* (JVSTINVS) *conſequitur potentiam, prætorianis militibus præfectus ab* ANASTASIO *principe; qui, ubi fato conceſſit, ea fretus* JVSTINVS *præfectura capeſſivit Imperium, ſenex jam licet capularis; &, quod Romanis antehac non evenit, adeo literarum expers, &, quod ſcribitur, analphabetus, ut, cum ſui ſoleat nominis apices libel-*

d) Georg. lib. III. v. 158. e) Ibid. lib. I. v. 263. f) in voce *ſigno*. g) Pag. 28. ed. Lugdun.

bellis indere Princeps, cum quid imperat faciundum, ipſe neque imperare, neque compos eſſe poſſet rerum gerendarum, ſed PROCLVS, *qui officio Quæſtoris fungebatur, eique aſſidebat, omnia faceret pro arbitrio. Verum ut aliquod Imperatoris manus exſtaret argumentum, à magiſtratu, qui id muneris habet, excogitatum hoc eſt. Tabella lignea perpolita formam quatuor literarum, quæ legi Latine poſſint, incidendam curant; eaque libello impoſita, calamus* h) *colore imbutus, quo ſcribere mos eſt Imperatoribus, huic principi tradebatur in manum; quam alii prehenſantes ducebant, circumagebantque calamum per quatuor illas literarum formas, nempe ſingulas tabellæ inciſuras; atque ita demum, iis ab Imperatore literis reportatis, recedebant.*

Videas hic quatuor literarum formas, (nempe JVST) colore aliquo modo imbutas, vel regendo potius calamo idoneas; non impreſſas tamen chartæ, neque chartam iis ſuperinductam aut ſuperimpoſitam. Quod ſi & idem hoc factum fingas, hodiernam nihilominus imprimendi ideam neque expreſſiſſet, neque ſuggeſſiſſet. Id liquido præſtant, & ipſis quaſi oculis ſubjiciunt (ut ſatis indicavi ſuperius) CICERONIS formæ literarum innumerabiles, metallicæ, fuſiles, mobiles; quod conjicere me, non vero affirmare, ſemper, quæſo, memineris. At ne res

h) Color iſte non attramentum, ſed purpuramentum fuit; ſive Encauſtum Imperatorium, ex murice factum, vel cinnabari.

res per ſe clara nimia luce reddatur obſcura, verbum ſuper hoc argumento non addam amplius. Vale.

JOANNIS BAPTISTÆ NATOLINI,
Typographi nobiliſſimæ civitatis Vtinenſis,
Diſſertatio de Arte imprimendi,
italice edita,

VTINI Anno Æræ Chriſtianæ cIↄ Iↄ CVI. in fol.

Formis Auctoris.

Inter omnes artes, quæ ſub cœlo inveniuntur, nulla rectius & ſuo jure mirabilis appellari meretur, quam typographica. Summus enim rerum conditor inter cetera commoda, quæ ſecum fert, ipſi illi facultatem largitus eſt nomina ſublimium ingeniorum, quæ ea utuntur, æternæ memoriæ dedicandi. Res ſane omnium admiratione digniſſima! Quæ cauſa eſt, cur tanquam mater æternitatis & artium omnium regina, ſemper admirabilis viſa, & (ut exempli loco dicam) favore digna habita eſt à Summis Pontificibus, Imperatoribus, Regibus, Ducibus, Principibus, imo ab omnibus illis, quos rectiore indole & judicio natura donavit. Igitur de eadem ego verba facturus, primas ejus origines memoria repetam.

Illæ

Illæ ſane, ſi cum aliis artibus & inventis, quæ humano debentur ingenio, comparentur, non admodum ſunt remotæ. Ars enim hæc (*Raphaële Volaterrano* lib. XXXIII. Philologiæ, & *Polydoro Vergilio* lib. II. de rerum inventoribus cap. VII. teſtantibus) à viro quodam Nobili *Joanne Cutembergio* anno reparatæ ſalutis 1442. Moguntiæ fuit inventa, inde vero in Italiam anno 1458. vel 1465. translata. Neque tamen ætas hæc recentior dignitati ejus fraudi eſt, ſi recogitemus, eam non humano ingenio, ſed divino inſtinctui acceptam ferri debere. Reliquæ enim artes omnes inventæ ſunt ab hominibus, qui vel naturam ipſam, quæ multa rudi quaſi Minerva facit, ab hominum ingeniis ſua induſtria exaſcianda, ducem habuerunt, vel neceſſitatem ſagacem illam variarum rerum, ſine quibus commode vivere non licebat; vel denique laſciviam & luxum hominum magiſtras nacti ſunt. In hujus vero inventione nec naturæ, nec neceſſitati, nec rei ulli quicquam, ſed omnia divino inſtinctui tribui debent. Itaque dignitas ejus ex infinita Numinis bonitate, multisque & incredibilibus, quæ hominibus affert, commodis pendet. Neque tamen, ſi *Joanni Petro Maffejo* fidem habemus, antiquitatis decus illi deeſt. Is enim libro VI. Rerum Indicarum apud Sinenſes eam antiquiſſimam eſſe teſtatur. Mihi quidem difficulter id quisquam perſvaſerit. Cum enim

enim China, (teſte *Ptolomæo*) tertiam partem Aſiæ conſtituat, tot certe ſæcula labi non potuiſſent, quin aliqua artis hujus notitia ad alias gentes perveniſſet. Imo vero, ſi res ita haberet, ipſe nec nomen inventoris, nec locum, nec annum natalium ejus taciturus fuiſſe videtur.

Cum vero animus mihi ſit, enarrare, quicquid habet magnificum, atque adeo omnia, quæ à tenui mea facultate proficiſci poſſunt, in laudem ejus promere, ſingularia quædam, quæ circa inventionem ejus animo offeruntur, ita exponere adgrediar, ut ex iis recte perceptis admirabilior appareat. Dico itaque, non ſine divino quodam nutu accidiſſe, ut natales ſuos *Maguntiaci* invenerit. Ex ipſa enim hac voce (*Magoncia*) non tantum nomen divini inventoris, ſed & vox *Maga* audienti offertur. Si enim tres primas hujus nominis literas *Mag* cum ultima *a* conjunxeris, nomen *Maga* naſcitur. Et ſane ad inſtar *Maga* incantat, & ſpectatorem quemque in ſtuporem conjicit Similiter ceteræ literæ quatuor, puta O, *Omnipotentem*, N. *Noſtrum*, C. *Chriſtum*, & I. *Ieſum* indicant, quemadmodum eædem retrorſum lectæ *Jeſum Chriſtum Noſtrum Omnipotentem* inferunt. Videsne, quod quacunque ratione literæ hæ legantur, conjectura myſterii plena, ne dicam, demonſtratio naſcatur, quæ indicet, Auctorem hujus artis, (quamvis per terrenum hominem

in

in apricum productæ) benigniſſimum Salvatorem noſtrum exſtitiſſe. Atque hæc de myſterio inventionis ſufficiant.

Eo vero nec translatio artis hujus in Italiam deſtituitur, quandoquidem primo omnium Romam perducta eſt, ut nempe indicaretur, artem hanc, reliquarum omnium principem, primum civitati, quæ totius orbis caput conſtituat, innoteſcere debuiſſe. Myſterium hoc firmatur, ſi advertatur, eam in amplitudine tantæ civitatis, in multitudine tantorum ædificiorum & familiarum, quæ ibi inveniuntur, divino quodam conſilio ædes *Maximorum* (*Maſſimi*) introiiſſe, quaſi artis hujus, omnium maximæ, primum in Italia experimentum non niſi in ædibus *Maximis* & civitate principe capi debuiſſet. Imprimendi porro initium inſigne & illuſtre fuit. Primi enim libri, qui præla exercuerant, fuerunt S. *Auguſtini* libri de Civitate Dei, & *Lactantii* Divinæ Inſtitutiones. Ita enim tradit *Volaterranus* loco modo allegato, ubi de ratione ſcribendi Veterum commentatur. Ibi quoque affirmat, artem hanc divinæ Providentiæ deberi, cum ad immortalitatem ingeniis conciliandam ſit inventa. *Sed jam*, inquit, *divina providentia ingeniorum immortalitati conſultum, quando novo portento reperit hoc ſeculum non deſcribere libros, ſed fingere ex æneis characteribus, atramento ſcriptorio perfuſis, pagina torcularibus expreſſa* &c.

Quæ cum ita habeant, quomodo ego ampliſſimum laudum hujus artis campum emetiri unquam potero, cujus ſtilus ad exemplum nocturnarum tenebrarum obſcurus ſit, quemadmodum ars illa cum lucidiſſimo Sole comparari meretur, ob radios characterum ſuorum in charta expreſſorum, quorum ope homines ex ingenii viribus illuſtres & tandem immortales reddit? Quod ſi eam homo literis & artibus inſtructus non amat, aut colit, ſine dubio & imperitus rerum omnium, & ingratus appellari meretur. Imperitus quidem, quia originem omnis ſuæ ſcientiæ ignorat: ingratus vero, quoniam non veneratur illam artem; cui & opportunitatem & inſtrumenta ſapientiæ parandæ debet. Porro, ſi quis eam non amat, id ideo fit, quoniam non eſt idoneus ad famam immortalem nomini ſuo ſcriptis, prælo ſubjectis, parandam, atque adeo, multum ſibi ſapere viſus, minime omnium vult, ut alius quisquam vel ſcientia ad ſe proxime accedat, vel nominis celebritate vincat, invidens ſcilicet illis, qui typographiæ beneficio immortalitati ſe vindicant. Qui vero ita ſunt comparati, meo judicio indigni ſunt, qui ſciant illa, quæ ſciunt, modo ſciant ea, quæ ſcire ſibi videntur. Quis vero neſcit, multos, humili loco natos, leviterque inſtitutos ejus ope poſtea non ſolum nobiles, bene moratos & ſapientes, ſed etiam divites & potentes

evadere, ad varios ſcilicet & altiſſimos honoris nunc in Eccleſia, nunc in republicâ gradus hac ratione enitendo, qui, ſi hoc beneficio deſtituti fuiſſent, in primis ſuis tyrociniis, atque iis adeo exercitiis, quæ humili vulgo & plebi imperitæ propria ſunt, hæſiſſent. Ad hujus furfuris homines fortaſſe alludens David dixit: *Nolite fieri ſicut equus & mulus, quibus non eſt intellectus.* Et quis negare poteſt, typographiam majori, quam elementa, virtute pollere? Nonne enim videmus, illa pro ſua, quam in homines habent, poteſtate, non poſſe eos ſuperſtites ſervare, niſi, (ut ita dicam) ad breve temporis ſpatium, cum paucos & fortaſſe neminem ad viginti annorum luſtra perducant? Jam vero illi, quos typographia honorare inſtituit, vitam immortalem ſortiuntur. Hoc ipſum eſt, quod S. *Hieronymus* prophetico quaſi ſpiritu actus, in quadam epiſtola, ad *Marcellam* aliosque ſcripta, indicare voluit, libros veram effigiem & æternam memoriam Scriptorum appellans. Typographia homines per varias ſemitas ad ſcientiam non tantum mundanam, ſed etiam divinam conſequendam ſecure ducit, ad inſtar ſtellæ lucidæ & mirabilis, quæ olim tres Magos, (qui & tres Orbis partes & incomprehenſibilem Trinitatem ſubindicabant) ad inveniendum & colendum Deum Summum, carne veſtitum, ducebat. Typographiæ ope multi ea ſciunt,

quæ *Moſes* de creatione hujus Univerſi ſcriptis conſignavit, quorumque notitia primi iique ſapientiſſimi Philoſophi deſtituebantur. Per hanc myſterium Sanctiſſimæ Trinitatis, quod Chriſtus per immenſam ſuam ſapientiam revelavit, cognitum habetur. Illius ope præcepta DEI, & cerimoniæ ab Ipſo tum in Veteri, tum in Novo Teſtamento conſtitutæ cognoſcuntur. Summatim ut dicam, illa docet multos, quæ antea ſcripturæ ope de myſteriis Sublimiſſimæ Theologiæ paucis erant perſpecta. Hujus autem cognitio quantopere non ſolum ornet intellectum, ſed & animæ ſalutem provehat, cœcus ſit, qui non videat, impius & parum religioſus, qui non cognoſcat.

Quod ſi porro expendamus, quam pauci ante inventam Typographiam arcanioris Philoſophiæ periti exſtiterint, quam multi autem eandem hodie ejusdem beneficio calleant, perſpiciemus utique, quantum nobiliſſimæ huic arti debeatur. In Græcia, elegantiorum literarum matre, non ſine ſummo miraculo per multa ſæcula ſeptem tantum ſapientes, ſequenti vero ætate pauci aliquot Philoſophi, qui ex inveſtigatis ingenio naturæ arcanis celebritatem conſecuti erant, inveniebantur. At enimvero, ſicut (e. c.) in tota Græcia viginti aut triginta Philoſophi olim numerabantur, hodie quidem typographiæ beneficio in multis civitatibus longe

ma-

major eorum copia habetur, quibus & humanæ & divinæ ſapientiæ myſteria cognita & perſpecta ſunt.

Quæ de Philoſophia adhuc diximus, eadem de ceteris ſcientiis & artibus liberalibus affirmari poſſunt. Quantusne hodie eſt eorum numerus, qui figuras Mathematicas, qui ſubtiliſſimas Logicæ quæſtiones perſpectas habent? Nonne multi ſunt, qui notas Muſicas hinc callent, hinc in uſum adhibent? Quantane denique eſt eorum copia, qui partes, provincias, civitates, munitasque orbis arces Coſmographiæ, Geographiæ & Chorographiæ ope ita in numerato habent, ut, qui eos audiverit, totum orbem ab iis peragratum credere poſſit, cum tamen ex patria ſua vix pedem unquam extulerint? Hanc in rem *Arioſtus* ita canit:

- - - Il reſto de la terra
Senza moi pagar l' hoſte, andro cercando
Con Tolomeo, ſia il mondo in pace ò in guerra.
E tutto il mar, ſenza far voti, quando
Lampeggi il ciel, ſicuro in ſu le carte
Verro piu, che sù i legni volteggiando.

Non ignorantur denique, quæ Philoſophi, Poëtæ, Oratores, Hiſtorici, Medici, Aſtrologi dixerunt, imo quæ Auctores veteres pariter & recentes in quocunque diſciplinæ genere ſcripſerunt, qui ſcilicet, typographia, (vanorum cogitatorum correctrice & freno) nondum inventa, pro lubitu ſcribere & in

commentarios referre poterant, quæ in mentem veniebant. Jam vero quando per eam omnia rectius ſunt conſtituta, ipſa illa maturitatem & perfectionem omnium ſcientiarum in apricum producit. Jam novimus ſtultitias, errores, ſtoliditates, ſtupiditates, malitias, vanitates, negligentiam, imo & (quæ ex ignorato optimo humanæ creaturæ fine oritur) ſuperbiam ac imperfectionem omnium miſeræ & infeliciſſimæ ætatis Philoſophorum. Non tolerantur jam falſa, injuſta & damnoſa, ſed locum tantum inveniunt vera, juſta & utilia, quia nihil inter Catholicos ſine impertita ab *Inquiſitione* facultate formis publicatur. Jam non ſolum doctus ab imperito diſtinguitur, cum multi eruditi typographiæ ope rectius judicium ferre poſſint; ſed & verum à falſo lumine intellectus per eandem amplificato diſcernitur. Jam multi eruditos ſe præſtant, qui ſine illa non ſolum non noſſent, quæ veteres & recentes dixerunt, ſed nec octavæ figuræ conditionem exponere poſſent. Propterea rideo eos, qui affirmare audent, ante inventam typographiam majorem fuiſſe Sapientum numerum, nec vident, ſe, nullo adhibito judicio, id affirmare, quod veritati prorſus repugnat. Cum enim, ut exemplum adferam, deſcribendis *Ariſtotelis* operibus menſes & anni integri olim eſſent impendendi, jam quidem intra idem imo longe brevius

vius temporis ſpatium multa millia exemplorum parari poſſunt, quæ recte adhibita mundum viris eruditis & ſapientibus implere queant, quando, typographia nondum inventa, unus ille ad doctrinam virtutemque adſpirare poterat, qui deſcribendi moleſtiam ſuſceperat, non item plures. Præter hæc multi ſuperiorum ſæculorum, qui & idonei erant ad tractandas literas, & earum ſtudio ducebantur, paupertate impediti ignorantiæ tenebris ſepulti jacebant, quoniam librorum pretium tantum erat, cui ſolvendo tenues eorum facultates non ſufficerent. Ita relatum legimus, unam *Socratis*, Philoſophi Græci, orationem, Nobilis alicujus juſſu deſcriptam, viginti talentis auri, quæ duodecies mille imperialibus (Scudi) noſtratis monetæ reſpondent, veniiſſe. Jam vero manifeſtum eſt, omnes typographiæ beneficio, ſtudiis operam dare, atque adeo, comparata eruditione, divites, nobiles, potentes & immortales evadere poſſe, quandoquidem ex officinis librariis libros illos decem imperialium pretio redimere poſſunt, quibus ante typographiam mille impendere debuiſſent. Ex quo fiebat, ut, (quod dixi) pauperes in ignorantia perſiſterent. Errant porro etiam illi, qui dicunt, veteres Scriptores & olim fuiſſe & adhuc eſſe in majori pretio, quam recentes. Horum ſententiæ quamvis in tantum ſubſcribam, in qvantum

veteres illì primi artium inventores fuerunt, quo nomine magnæ illis gratiæ debentur; recentiores tamen non minorem laudem promerentur, ideo quod easdem amplificarunt, ornarunt & illuſtrarunt. Imo vero in vera & perfecta ſcientia longe plus his, quam veteribus illis tribuendum eſt, propterea quod, cum ab eodem, à quo iſti, conditi ſint, & eodem naturæ lumine colluſtrati, ad hoc tamen fidei lumen acceſſerit, quod, cum naturali comparatum, ſol à minutiſſima quadam ſtella comitatus appellari poteſt. Ex quo non poteſt non fieri, ut hi quidem longe altius proſpiciant. Quodſi itaque ullam in veteribus ſcientiam magni æſtimare fas eſt, magni ſane facere imo revereri oportet illam Sanctorum Prophetarum tanquam præſtantiſſimam & omnibus numeris abſolutam, non autem iſtam Philoſophorum gentilium, quæ multas easque egregias meditationes multis falſis miſtas exhibet, ideo, quod illi, ſolo naturæ lumine inſtructi, ad veram rerum multarum cognitionem pervenire non potuerunt. Neque dubium eſt, Luciferum Philoſophorum illorum idololatrarum magiſtrum fuiſſe, quando ſolus Deus Prophetarum doctor exſtitit. Ex quo conſequitur, ſcientiam in Chriſtiano homine inventam præ illa hominis pagani in pretio eſſe debere. Et quis, quæſo te, ex veteribus Scriptor eſt, qui ratione veræ ſcientiæ cum cla-

clariſſimis omnium ſcientiarum luminibus, S. *Auguſtino*, *Ambroſio*, *Gregorio*, *Hieronymo*, *Thoma*, *Scoto*, ſimilibus comparari poſſit? Si porro Philoſophiæ inventores, *Plato*, *Ariſtoteles*, *Simplicius*, *Themiſtius*, *Porphyrius*, ceterique omnes in magno pretio habendi ſunt, ſupererunt Poëtæ, qui tanquam illius auctores, nominatim *Prometheus*, *Orpheus*, *Linus*, *Muſæus* & *Homerus* maximi fieri debeant. Nihilominus tamen *Plato*, *Ariſtoteles*, alii, qui eam in majore luce collocarunt, ipſos inventores ſuperarunt, ſicut *Homerus* poëtas omnes, qui ante ipſum Græce ſcripſerunt, & *Virgilius* Latinos omnes ſuperavit. Mirum itaque non eſt, multos homines eruditos in orbe Chriſtiano veteres illos ſuperaſſe, cum iſti auxilio Divini Numinis inſtructi fuerint, perfectamque ſalutem & optimum finem ſine admiſto errore cognitum habuerint; ſicut ex adverſa parte hi ſcatuerunt erroribus ejuſmodi, qui phreneſi potius, quam luminis naturalis debilitati accepti ferri debent. Talis fuit v. c. error *Ariſtotelis*, qui mundum initio & fine carere ſibi perſvaſit. Talis *Anaxagora*, mundos infinitos ſomniantis, quæ quidem perſvaſio tantam vim habuit, ut *Alexandrum M.* (cui *Anaxagoras* familiaris erat) ad lacrymas cieret, dolentem, quod vix unum eorum copiarum & fortunæ ope poteſtati ſuæ ſubjecerit. Talis porro erat *Thaletis* error, aquam omnium rerum originem pronunciantis; ta-

lis *Anaximandri*, cui principia rerum infinita eſſe viſa ſunt; talis *Parmenidis*, calorem & frigus rerum principia ſtatuentis; talis *Leucippi*, *Diodori* & *Democriti*, omnia ex vacuo & pleno derivantium; talis *Cratetis Thebani*, qui corpora ſine anima ſe movere opinatus eſt; talis *Anaximandri* & *Diogenis Cynici*, quibus & *Varro* ſe adjunxit, animam aërem eſſe ſtatuentium; talis *Pythagoræ*, animam, relicto corpore, in alia corpora, ipſorum etiam brutorum, migrare, fingentis. Exinde factum eſt, ut Patriarchæ hæreticorum ab *Hieronymo*, Sophiſtæ, fabulatores & adulteri in magna Sacræ Theologiæ parte à *Joanne Gerſone* appellarentur, à *Timone* autem in *Sillis* ſuis, *Ariſtophane* in *Nubibus*, *Dione* item *Pruſaenſi* & *Ariſtide*, Rhetoribus, variis nominibus vituperarentur. Hac ratione ſatis ſuperque hactenus oſtendiſſe mihi videor, recentiorum eruditionem veterum illi non ſolum æqualem, ſed & maxima ex parte præferendam eſſe. Et nemini non conſtat, noſtra memoria dari eruditos adeo perſpicaces, ut, ſi animum ad ſcribendum appellerent, & typographia uterentur, veteribus Scriptoribus palmam non ſine pudore eorum prærepturi eſſent. Iſta delicias affert, non tantum omnibus, virtute præditis, ſed & illis, qui ad veram virtutem & honorem adſpirant. Illa efficit, quæ idoneis & ſanctis concionatoribus occaſionem exhibet mirabilia DEI opera exponendi, omnibus autem opportunita-

tatem præſtat diſcendi, quomodo ſanctiſſimis Salvatoris noſtri JESV CHRISTI præceptis obſequium præſtare debeant, lectione ſcilicet Scripturæ Sacræ, Doctorum S. Eccleſiæ, vitarum Sanctorum Sanctarumque, Virginum & Martyrum adjuti. Hinc tanta Oratorum Eccleſiaſticorum naſcitur copia, ut non ſit civitas nec fortalitium grandius, in quo tempore Quadrageſimali aliquis illorum cum multo animarum fructu, & incremento virtutis ac doctrinæ non audiatur. Inter quos ſi non omnes ita comparati ſunt, ut appellari poſſint perfecti, id quidem mirum videri non debet, quia ipſe *Cicero*, eloquentiæ pater ſua ætate, qua præſtantiſſimi florebant, mirabatur, (quod in *Oratore* teſtatum reliquit) qui fieret, ut tam pauci perfecti Oratores invenirentur.

Typographia porro eſt, quæ civitatem perfectam reddit, ſuique deſiderium in oppidulis ſingulis excitat, quorum multa per res anguſtas illa ſe deſtituta ſentiunt. Quod ne temere dixiſſe videar, notatum velim, inter omnes artes, quæ ad amplitudinem, decus & commoda urbium concilianda adhibentur & coluntur, hanc eſſe principem. Manifeſtum enim eſt, eam reliquas omnes, quarum honori conſulit, provehere, propterea, quod in omnibus mundi partibus, quibus ſol oritur & ſplendet, non ſolum innumeris populis & remotiſſimis gentibus nomina illarum,

rum, nunquam fortaſſe antea cognita, notificat, ſed etiam amplitudinem, nobilitatem & origines earum ad plures perfert. Hæc vero nulla ars alia, quamvis largiſſimis præmiis excitata, commodius aut cum majore parive dignitate, præſtare unquam intelligitur. Memini me ſupra affirmare, omnes eos, qui eam non amant, ingratos & imperitos eſſe; jam vero addo, omnes, qui eam non credunt maximum decus conciliare locis, in quibus vel mediocriter exercetur, obſtinatos & malignos eſſe reputandos; obſtinatos, quod levibus quibusdam & vanis argumentis ducti ſententiam ſuam mordicus tuentur; malignos autem, quia pravis ſuis animi affectionibus (quæ non ſolum privato & publico honori, ſed & ipſorum exiſtimationi, atque adeo conſcientiis male conſulunt) abrepti ſæpiſſime verba proferunt ex malignitate profecta, quæ & doctorum & indoctorum aures offendunt. Hoc vero frequenter ab iis fieri conſtat, quia cupiditatibus ſuis occœcati, & odiis indulgentes nec patriæ ignominiam, nec proximi damnum, nec animarum ſuarum perniciem penſi habent, rebus injuſtis & illicitis ſemper intenti, & pro malignitate ſua non niſi inhoneſta & damnoſa ſectantur. In his itaque rebus vitam agentes clariſſime demonſtrant, neſcire ſe, in quem finem ſint conditi, cum, meo quidem judicio, in hunc terrarum orbem

ideo

ideo tantum ſint collocati, ut rerum conditorem cognoſcant & revereantur, eos vero, quos proximos habent, adjuvent. Et vel ſic tamen multi tam pravæ ſunt indolis, ut non deſinant & huic & illi obeſſe. Qvoniam vero dixi, illos, qui artem typographicam non maximo honore dignam arbitrantur, pertinaces eſſe & malignos, addo nunc, quod & inſtrumento omnis ſuæ ſcientiæ, honori civitatis, &, (quod pejus eſt) ipſi Deo, tanquam artis hujus, omni exiſtimatione digniſſimæ, inventori inimicos ſe præſtent. Propterea & jure merito à *Nicolao* V. *Leone* X. *Pio* & *Sixto* V. Summis Pontificibus, à *Carolo* V. Imperatore, à *Franciſco*, Chriſtianiſſimo Galliæ Rege, à *Philippo Catholico*, Rege Hiſpaniæ, ab *Alberto*, Archiepiſcopo Moguntino, à *Friderico*, Saxoniæ Duce, à *Gvilielmo*, Bavariæ Duce, ab *Auguſtino Barbarico*, Venetiarum Principe, aliisque viris Illuſtribus maximis laudum præconiis fuit evecta. Horum exemplum nuper admodum ſecuti Generoſi & Illuſtres Domini *Gvido Caſoni* & *Sertorius Panzetta*, aliquot abhinc menſes ſuis ſumtibus typographiam Serravallæ, urbe in his regionibus nobiliſſima, erexerunt, nihilque in ea deſiderari paſſi ſunt, id ſibi habentes propoſitum, ut & ſe & patriam ſuam immortalitati dedicarent. Idem fecerunt ante nonnulli Auguſtæ Taurinorum, quæ princeps eſt Pedemontii civitas. Hi enim *Nicolaum Bevi-*

lac-

Lacquam, præceptorem meum, annuo quingentorum ſcutatorum ſtipendio conduxerunt, civitate donarunt, & pluribus aliis egregiis privilegiis ornarunt. Pari ratione Coſentia, Calabriæ metropolis, decem abhinc annos typographum trecentorum ſcutatorum ſtipendio conduxit. Hanc ego urbem in itinere, quod illuc in ſuſcepto contra Turcas bello feci, contemplatus eam longe inferiorem Utino deprehendi, non minus ratione redituum, quam mercimoniorum, nec minus quod ad amplitudinem loci, quam incolarum præſtantiam. Heic enim rerum ſuarum ſedem fixit ſacrorum antiſtes, (Italiæ decus) Illuſtriſſ. Patriarcha Aquilejenſis, quod dignitatis genus in nulla Europæ civitate, ſi Venetias exceperis, reperitur. Ibidem commoratur Illuſtriſſ. Prætor, qui *Locumtenens* appellatur, à Sereniſſ. Republica Veneta delegatus, & antea Forum Julium antiquiſſimum, veram Forojulienſium metropolin, veramque antiquiſſimorum Imperatorum, Regum & Ducum ſedem cum auctoritate adminiſtravit. Antiquitatis hujus, (ut infinita Scriptorum teſtimonia taceam) tria nova habeo argumenta. Cum enim urbs illa fornicibus ſubterraneis, qui ſub plateis publicis conſpiciuntur, ſuperſtructa ſit, claret utique, eam eſſe ex antiquiſſimis, atque adeo illuſtriſſimorum virorum ſedem. Deinde ſuperioribus temporibus incolæ regio-

gionis Forojulienſis omnes cauſas ſuas Vtini cognoſci curàbant, certo argumento, eam vere eſſe metropolin. Tertio, *Julius Cæſar* adverſus Helvetios aliosque populos ultramontanos militans, ibidem rerum ſuarum ſedem conſtituit. Idem urbis Romæ faciem in mente ſua ubique circumferens, Vtinum autem quaſi deſolatum videns, ad Romæ exemplum eam inſtaurandam ſuſcepit; quemadmodum poſtea fecit *Conſtantinus M.* cum Imperii ſedem in Orientem, nominatimque Byzantium, transferret, hanc vero urbem novis ædificiis, illis Romæ ſimilibus, inſtructam à nomine ſuo Conſtantinopolin appellaret. Propterea etiam in eadem urbe ſpatioſiſſimæ & ampliſſimæ plateæ, quæ formoſiſſimam urbis partem alias conſtituunt, omnium oculis offeruntur. Præterea locus Vtini frequentatiſſimus, qui *Merca nuovo* vocatur, illi urbis Romæ ſimilis eſt, qui *Campus Floræ* appellabatur. Id quod non aliena fide, ſed oculorum meorum experientia adfirmo. Habet quoque duodecim portas ad ejusdem Romæ exemplum. Evictum itaque puto, eam veram eſſe patriæ metropolin, veram Imperatorum, Regum & Ducum ſedem, & verum Forum C. *Julii Cæſaris.* At, quo me deduxit penna, ut de urbe Vtinenſi ſcribam, qui de typographia commentari inſtitueram? Placuit ſcilicet mihi præſtantiam ejus tangere, per quam illa etiam typographiam merito

non

non minore cura, quam ulla alia civitas, tuetur. Atque heic enarrabo unum alterumve favoris, qui illi præſtitus eſt, exemplum, ne lector me ſomnia narraſſe dicat. Huc pertinet mira illa *Pii* V. munificentia, per quam quinquaginta millia ducatorum expendit, ut S. *Thomæ*, S. *Hieronymi* & aliorum Opera formis exſcribi poſſent. Non minor fuit *Sixti* V. favor, qui triginta millia ducatorum imprimendis Bibliis & Miſſalibus impendit. Notabilis porro eſt *Philippi*, Regis Hiſpaniæ Catholici, liberalitas, quoniam præter argenti ſummam mutuo datam *Chriſtophoro Plantino*, typographo Antwerpienſi, nobilem Architypographi titulum conceſſit. Magnanimum ſe præſtabat *Emanuel Philibertus*, Sabaudiæ Dux, viginti millia ducatorum excudendis *Bartoli*, *Baldi* aliorumque operibus ſubminiſtrans. Tantam enim pecuniæ ſummam mutuam dabat, eam non niſi ex pretio venditorum librorum repetiturus. Typographia à Summis quoque Pontificibus in Palatio proprio ornata & amplificata eſt, quando eam *Vaticanam* appellari voluerunt. Imo Sanctiſſimus Dominus noſter *Paulus* V. dicitur conſilia agitare de nova quadam typographia in eodem Vaticano inſtruenda, quæ typos linguarum Chaldaicæ, Arabicæ, Copticæ, Perſicæ, Tartaricæ, Armenicæ, Sclavonicæ & ſimilium referat; eo fine, ut in omnibus his linguis opera Theologica imprimantur, quorum

rum

rum lectione dictæ gentes cognoſcere poſſint viam, qua ad animarum ſalutem perducantur. Conſilium vere illuſtre & ſanctiſſimum! Nefas fuerit tacere, quam præclare & honorifice *Franciſcus*, Rex Galliæ Chriſtianiſſimus, & *Coſmus*, Magnus Hetruriæ Dux, de arte illa ſenſerint. Rex enim non acquieſcens in favore, quem Pariſienſibus & Lugdunenſibus typographis ampliſſime demonſtravit, omni diligentia à *Solimanno*, Imperatore Turcico, ex Bibliothecis terrarum ejus illos libros, quos deſiderabat, impetrare ſtuduit, ideo tantum, ut orbem terrarum typographiæ ope illis locupletaret. Sed nihil hujusmodi illi fuit conceſſum. Similiter Dux Hetruriæ, non contentus ceteris beneficiis, in illam collatis, navim quandam in partes Græciæ, à Chriſtianis habitatas, miſit ad conqvirendos libros, qui in lucem ederentur, bene multos. Huic vero generoſo propoſito propter peccata noſtra invida fata ſe oppoſuerunt, effeceruntque, ut omnes illi in mari amitterentur. Qvis vero etiam ex hoc capite, & ex hac jactura non intelligit, quam neceſſaria & quam utilis ſit typographia? Qvod ſi enim dicti libri ejus ope in lucem fuiſſent prolati, mare damnum illud magnum efficere non potuiſſet. Per illam enim tot illorum exempla ſuperfuiſſent, ut, vel invita fortuna, mundus illis abundaſſet. Et ſi recogitemus inſigne damnum, quod ex incendio

Bibliothecæ *Ptolomæi Philadelphi*, Regis Ægyptiaci, quæ reliquas omnes celebritate ſuperavit, natum eſt, quis adeo fuerit pertinax, ut non profiteatur, tot & tam inſignes Scriptores, tum in hac, tum in aliis celebribus Bibliothecis olim obvios, perire etiam quod ad ipſum nomen non potuiſſe, ſi typographia jam ante earum jacturam exſtitiſſet, quæ memoriam eorum immortalitati conſecrare potuiſſet? Ars itaque hæc fuit, eſt, & erit ſemper amata & magni facta à viris virtute & prudentia valentibus, tanquam talis, quæ præter mirabiles fructus, quos edidit, ab illuſtribus & celeberrimis viris, nominatim *Lipparoliis*, Neapolitanis, poſtea Epiſcopis, *Manutiis*, *Juntis*, *Aſulanis*, *Scotis*, *Paganinis*, *Plantinis*, *Accoltis*, *Sanſovinis*, aliis culta fuit & exercita. Heic fortaſſe eam aliquis culpaverit propter multa menda, quæ in variis libris occurrunt. Ad hoc reſpondeo. Qvamvis ad primum gradum officinarum typographicarum non debuiſſent admitti homines imperiti, nonnulli tamen adhibiti ſunt, qui cum majore ſui gloria vomerem aduncum duro agri dorſo imprimere rectius potuiſſent, quandoquidem ex officinis ſuis opera, variis erroribus referta, in lucem protulerunt. Porro eadem menda, (ſi vel maxime corrector aliquis diligenter ſuſtulerit) adeo tamen negligenter ſunt curata, ut ſumto in manus, quo male poſita emendantur, inſtrumento, nunc lite-

literam, nunc ſyllabam, nunc vocem, nunc verſum omitterent, atque adeo contextum depravarent potius, quam emendarent. Hæc ſi deinde homines, ſibi ipſis nimium tribuentes, non recognoſcant, ſed prelo ſubjiciant, fieri non poteſt, quin poſtea lectoribus nauſeam pariant. Qvemadmodum itaque ad primum gradum exercitii artis typographicæ homines rudes admiſſi ſunt, ita frequenter quoque ad tollenda menda homines literarum ignari adhiberi conſveverunt. Vſu enim venit, ut homines in urbes quasdam delati, pauperes & mendici, ſcriptis, quæ ſub prelo ſudant, præfici ſe patiantur, in Theologia ſe multum verſatos, legum gnariſſimos, Philoſophiæ peritiſſimos, humaniorum literarum promos condos, & in Poëſi exercitatiſſimos ambitioſe oſtentantes, qui tamen vocales à conſonantibus discernere ægre didicerunt. Denique ejusmodi typographeorum magiſtri integras plagulas à tyronibus inexpertis, minimeque omnium idoneis, concinnari patiuntur, easque, non recognitas, tradunt correctori, cui nec Argi oculi ad perſpiciendos, quibus ſcatent, errores ſufficerent. Tum ille quidem omnem, quam poteſt, adhibet induſtriam, credensque, ſe caſtigare errores omnes, eos, quos poteſt, tollit. Et ſic ſpecimina typothetis remittuntur, caſtigatis centum erroribus, aliis autem pluribus ab ipſo correctore neglectis.

Illi vero, (quod reliqua omnia ſuperat) ex centum erroribus vix quinquaginta tollunt, nec famæ, nec conſcientiæ rationem habentes, de utroque parum ſolliciti. Atque hæc ſufficiant, ut intelligantur fontes errorum, quibus tot libri abundant. Cum vero id omne ab ignorantia eorum, qui artem illam profitentur, proficiſcatur, non obverti aut exprobrari ipſi arti debet, quæ, ubi ab hominibus, recte eam callentibus, & induſtriis exercetur, fœtus formoſiſſimos, non vero monſtroſos abortus parturit. Si qui fortaſſe dixerint, malitiam obtegere hujus artis uſum, illi ſciant, me per DEI gratiam ab hoc vitio ſemper fuiſſe alieniſſimum; cui rei opera, typis meis excuſa, fidem faciunt ampliſſimam.

Vt jam ad miranda artis typographicæ revertar, nemo negare auſit, eam eſſe præcipuum civitatis decus, omnium artium reginam veramque æternitatis matrem, quod ad illas res attinet, quarum memoria per illam conſervatur. Per illam urbs Vtinenſis inter ceteras ſuas prærogativas, immortalis facta eſt, poſtquam duo volumina Conſiliorum *Tiberii Deciani*, viri celeberrimi, unum vero excellentiſſimi *Flaminii de Rubeis*, item *Hermogenis* Ideam à *Julio Camillo* italice converſam, Concilium Provinciale Aquilejenſe, Synodos Diœceſium, Deſcriptionem patriæ, qua origines variarum urbium locorumque, in illa exſtantium,

tium, ſpeciatim vero origo, nobilitas, potentia & amplitudo urbis Vtinen[illegible] deteguntur; porro Meditationes, Tragœdias, Conſtitutiones, dramata Bucolica, Orationes variæ, Poëmata, Inſtructiones, & alia, quæ Vtini publicata ſunt, in lucem protulit. O utinam DEO placuiſſet, ut hæc urbs perpetuo hac arte non ſolum inde ab eo tempore, quo primum eam nacta eſt, ſed &, poſtquam in ea reſtaurata fuit, gaviſa fuiſſet! Sic enim ſine dubio per hanc commoditatem plures habuiſſet viros egregios, quorum nomina non ſolum noſtra ætate florerent, ſed & immortalitati conſecrarentur. Hac enim ratione fieri poteſt, ut cupidus quisque ad celebritatem perveniat, nomenque ſuum mortalitati eripiat, cum alioquin res terrenæ omnes temporis, à quo brevi abolentur, injuriis ſint obnoxiæ, exceptis illis, quæ typographiæ mandantur. Summatim ut dicam, non eſt res ulla, quæ tantum decus conferre poſſit, quantum ex typographia civitati alicui naſcitur. Civitas enim producit homines, eſtque illorum nidus; typographia vero hos ad deſiderium immortalitatis excitat & accendit. Civitas procurat res ad conſervanda corpora neceſſarias; typographia autem parat & porrigit cibos alendis & paſcendis animis idoneos. Civitas civibus bene meritis officia & dignitates ampliſſimas confert; typographia vero opera, ab ingenio eorum

profecta, immortalitati conſecrat. Civitas variis ſuis a[illegible]nibus magnificis, magnanimitatis ſuæ indicibus, procedit, quantum & quo poteſt, ad decus nomini ſuo conciliandum; typographia verò inſtar Pegaſi cujusdam volat, & ſonora ſua tuba nomen ejus per omnes orbis partes ebuccinat. Vnum eſt, quod, ne longior ſim, addam. Typographia propter commoda varia, quæ literarum ſtudioſis adfert, propter multos & intolerabiles ſumptus, quibus alios liberat; propter famæ immortalitatem, quam illi, à quibus celebratur, conſequuntur; propter decus incomparabile, quod urbibus, quæ illa gaudent, conciliat; & propter cauſas alias, quas brevitatis ſtudio omitto; digna utique eſt, quæ ad exemplum tantorum Pontificum, Imperatorum, Regum, Ducum, Principum, aliorumque illuſtriſſimorum virorum, tanquam ars mirabilis & reliquarum omnium mater, ab illuſtri urbe quacunque, & ab omnibus, ingenio nobili & erecto valentibus, amore ſtudio cultuque cumuletur.

(o)

ARS

ARS IMPRIMENDI, per NICOL. CATHERINOT, gallice edita Biturici 1685. 4.

Ars typographica circa annum 1450 in Germania potius quam Belgio inventa videtur. Inde ab anno 1430. literæ humaniores in Italia erant inſtauratæ. *Guttenbergius* artem illam circa annum 1455. Moguntiam deportavit, ubi *Joannes Fauſtus*, civis Moguntinus, & *Petrus Schoiffler*, (leg. *Schoiffer*) Gernsheimio oriundus, inde ab anno 1459. Rationale divinorum officiorum *Guilielmi Durandi*, Epiſcopi Mimatenſis, quem *Speculatoris* cognomine appellant, & Sacra Biblia an. 1462. impreſſerunt. Inde arcanum hoc Romam translatum eſt, ubi aliquot libri *Ciceronis* & S. *Auguſtini* illi de Civitate Dei, prima ſpecimina, curante *Petro de Maximis*, conſtituebant. Typi primi lignei fuiſſe, & inſtar globulorum, qui *Pater noſter* conſtituunt, ſecum invicem per filamenta conjuncti fuiſſe dicuntur. *Badius* primus ex Italia in Galliam, ſeu Roma Lutetiam Pariſiorum typos Græcos eosque rotundos deportavit. Hoc dicebatur *formis deſcribere*. *Carolus Vthenatius* carmen Græcum, ingenium & artem referens, in divinam hanc artem compoſuit, ejusque elogium per 24. alphabeti, quod vocant, literas produxit. Initium ita habet:

Αρχιτύπῃ ἄδωμεν ἀοίδιμοι ἄνδρες ἀοιδοί.

Exſtat in calce *Stephani* de Vrbibus. (ed. Baſil. ex officina Oporiniana 1568. fol.) Turcæ nec capſulis, nec prelis typographicis utuntur.

Sunt nihilominus, qui Chinenſes diu ante Europæos hanc artem exercuiſſe opinantur. Nonnulli usque ad Boëthii ætatem retrocedentes in lib. V. de Conſolatione Philoſophiæ typographiæ veſtigia invenire ſibi videntur: *Vt quondam celeri ſtylo mos eſt æquali* (æquore) *paginæ, quæ nullas habeat notas, preſſas figere literas.* Alii ad *Auſonii* usque tempora recurrunt, qui in ſua ad *Theonem* epiſtola *Cadmi nigellas filias melanis albam filiam notasque furvas ſepiæ, Cnidiosque nodos* commemorat. Ego vero perſiſto in ea, quam dixi, ſententia. Miror interim, arcanum hoc mirabile tam ſero fuiſſe inventum. Sigilla enim & annuli, figuris & literis notati, Græcos & Romanos veteres ad inveniendam aut detegendam imprimendi artem perducere poterant. At noſtræ ætatis homines ingenio præ antiquis valent. Præter enim pyxidem nauticam, artem tormentariam, tympana, ſtapedes, teleſcopia, horologia oſcillatoria, thermometra, cetera invenerunt. Opus nobis erat, ſicut apud Chinenſes, præfecto novorum ſeu Inventorum antiſtite. Quod ad literas veterum attinet, de iis *Julianus* quidam Seculo V. ſex verſus trochaicos ſequentes concinnavit:

Pri-

Primus Hebræas *Moyſes* exaravit litteras;
Mente Phœnices ſagaci condiderunt literas;
Quas Latini ſcriptitamus, edidit *Nicoſtrata*;
Abraham Syras & idem repperit Chaldaicas;
Iſis arte non minore protulit Ægyptias;
Gulphilas promſit Getarum quas habemus ultimas.

Gulphilas hic Arianus erat & Gothorum Epiſcopus, vivebatque anno 370.

Primi typographi arcanam hanc artem in calce librorum impreſſorum occultabant. Prima Biblia impreſſa in extremo folio hanc referunt epigraphen: Præſens hoc opuſculum artificioſa adinventione imprimendi ſeu caracterizandi abſque calami exaratione in civitate Moguntia ſic effigiatum, & ad Euſebiam Dei induſtrie per *Joannem Fuſt*, civem, & *Petrum Schoiffer de Gernsheym*, Clericum diœceſis ejusdem eſt conſummatum. Anno Domini M CCCC LXII. in vigilia Aſſumtionis Virginis Mariæ. Inſignia *Fauſti* exhibebant duos baculos acciſos, decuſſatim poſitos, & *Schoifferi* capreolum acciſum, ſupra quem duæ ſtellæ, & infra illum tertia, quæ duo ſcuta junctim repræſentabantur. Duo illi typographi inde ab

ab anno 1459. Durandum de ritibus Eccleſiaſticis impreſſerunt, *Officiale Durandi. Mentelius* in tractatu ſuo de Arte imprimendi plura alia ejusmodi ænigmata commemorat.

Quod ad terminos technicos attinet, vel minimus tyro dixerit, quid ſignificet *caſſe, caſſins, compoſiteur, galée, viſorion, mordant, correcteur*. Idem ratione preli ſciet, quid ſibi velint, *etançons, ſommier, jumelles, Ecroue, viſſes, barreau, tablette, grenouille, platine, marbre, berceau ou coffre, tringles, vaches, rouleau, manivelle, chevalet, grand & petit tympan, couplets, clavettes, friſquettes, chaſſis, ramette, balles, encrier, palette, broyon, moine, paté, chevaux, & chevre.* Dicet quoque, quid ſignificet *gros canon, petit canon, palatine, gros paragon, petit paragon, gros Romain, Saint Auguſtin, Philoſophie, Cicero, petit Romain, petit texte, Nompareille, Pariſienne ou Sedanoiſe, guillemets, quadrats, quadratins, & eſpaces, copie, page, additions, colomne, forme, epreuve, tierce, feuille, regiſtre, retiration, reclame, errata.* Idem noverit, imprimi ſcripta chartæ, membranæ, lino, bombycino multitio (*tafetas*) & ſerico terſo (*Satin*)

Anno 1470. in Curia Pariſienſi cauſa quædam agebatur de Bibliis impreſſis, quæ manu exarata venditabantur. Alia perorabatur circa annum 1620. inter typographos & chalcographos. Vidi ſcripta huc pertinentia, quæ Labbeum, Bituricenſem, patruelem meum & Advocatum Pariſienſem, auctorem agnoſcunt.

Ce-

Ceterum receptacula typorum (*caſſes*) non eadem ratione in diverſis regionibus ſunt comparata. Conſtat etiam, literas alias aliis eſſe copioſiores. Ita v. c. adhibentur *a* 4600. *b* 1200. *c* 2600. &c *k* requiruntur tantum 25. *n* vero opus eſt 4800. Diverſæ nationes literis quibusdam præ aliis delectantur. Ita Galli amant *e*, Hiſpani *o*, Itali *i*, Germani *v*, Hebræi *a*, Poloni *k*. Opus præterea eſt, literis duplicibus, literis ſectis, (*tranchées*) literis punctatis, accentuatis, circumflexis, proſodicis. Adeſſe quoque debent puncta, virgulæ, commata, ſigna interrogandi, admirandi, aliaque interpunctionis genera, v. c. parentheſes, ne dicam de cifris Arabicis, quæ in Gallia non niſi poſt annum 1480. innotuerunt.

Jucundum obſervatu eſt, quædam, quæ fieri poterant, nunquam effectum iri: v. c. ut literæ è capſa libraria in aërem ſpargantur ita, ut hinc pagina aliqua, quæ ſenſum referat, oriatur. Fiunt tamen quædam vere, quamvis ſint ſingularia. *Colinetus*, Erasmi Colloquia recudens an. 1527. vicies quater mille exempla exſcribi curabat. *Henricus Stephanus* eadem opera ex ingenio & capſa libraria libros componebat. Typotheta *Blanckius* apud *Henaltum* Pariſiis artem hanc clauſis oculis exercebat.

Libri impreſſi ornamentis quibusdam, quæ *vignettes*, *aboutiſſemens*, *lettres griſes*, *tailles-dou-*

ces

ces &c. appellant, inſtrui ſolent. Atque illa quidem duo inſignia commoda ſecum ferunt. Malorum enim auctorum ſcripta, quæ alias non placerent, his ſaltem ornamentis ſe commendant. Ita frenum mulæ annis provectæ & margo picturæ rudis auro decorantur. Deinde eadem ornamenta pretium librorum adeo augent, ut pauperes literarum ſtudioſi emere eos non poſſint, ſed ſe potius ad abundantiam officinarum Lugdunenſium & Genevenſium recipere cogantur, ubi ſcilicet libri in *forma pauperum* imprimuntur. Hac ratione fit, ut ſcripta ejusmodi pretioſa *in forma divitum* impreſſa, judicium eruditorum cenſorum effugiant, muſeaque & bibliothecas occupent divitum, qui facultatem quidem eos emendi, ſed non item tempus legendi habent. Atque hinc Respublica multum proficit. Si enim libri omnes leviori pretio venderentur, nec operæ forent, nec artifices, nec mercatores. Itaque neceſſe eſt, ut pretium librorum augeatur.

Literæ hiſtoricæ (*hiſtoriées*) ſubſtitutæ ſunt literis *illuminatis* codicum manuſcriptorum, quæ ſæpe imperitorum, qui illas ſcilicet exſciderant, culpa perierunt. Quædam earum referunt veteres Prophetas, v. c. *Adamum*, *Abelem*, *Abrahamum*, *Aaronem*; aut Sanctos, nominatim S. *Andream*, S. *Auguſtinum*: aut ſacra noſtra myſteria, v. c. Annunciationis, Aſcenſionis, Aſſumptionis; aut affectiones animi,

ſpe-

ſpeciatim amorem, amicitiam, ambitionem, avaritiam; aut animalia, e. c. agnum, aſinum, aquilam, apem; aut plantas, e. g. anemonem; aut mechanica, v. c. perpendiculum architectonicum, circinum fabri doliarii, tignum cum faſciola transverſa; aut arma, e. g. arcum, baliſtam vel ſclopum; aut Deos, aliaque ex fabulis petita, v. c. *Apollinem*, *Atlantem*, vel *Actaeonem*; aut heroas, quales ſunt *Achilles*, *Ajax*, *Alexander*. Itali vero, qui ingenium venereum deponere non poſſunt, eas Jovis amoribus, aliisque obſcœnis figuris quaſi profanarunt. Quam in rem querelam aliquam in P. *Paſſerini*, Jeſuitæ eruditi, Bibliotheca curioſiſſima legere me memini. Ceterum *Godofredus Tory*, Bituricenſis, Profeſſor, Scriptor & typographus Pariſienſis, inde ab imperio *Ludovici* XII. de dimenſione literarum in libro, quem dixit *Champ-fleuri*, commentatus eſt.

Editiones antiquiſſimæ ſunt an. 459. *Officiale Durandi*: 1462. *Biblia Sacra*: 1465. *Officia Ciceronis*: 1466. *Officia & Paradoxa Ciceronis*: 1467. *Epiſtolæ familiares Ciceronis*: 1468. *Tuſculana Ciceronis*; item, *de Oratore*, S. *Auguſtinus* de Civitate Dei, *Hieronymi* epiſtolæ, *Lactantii* Opera, Speculum vitæ per *Rodericum* aut *Rodriques*. 1469. Tuſculanæ *Ciceronis*, Officia *Ciceronis*, item de Amicitia, *Apulejus*, *Lucanus*, Vita Caroli M. carmine Italico. 1470. Epiſtolæ *Ciceronis*, *Auguſtinus* de Civitate Dei, S. *Hieronymi* epiſtolæ,

læ, S. *Chryſoſtomi* in S. Johannem, *Rufini* Opera, *Suetonius*. Reliqua ſervo indici meo librorum impreſſorum chronologico. Hoc unum addam, omnes has antiquiſſimas editiones Romæ curatas eſſe, ſi vitam *Caroli* M. exceperis, Venetiis excuſam. Editio *Ciceronis* anni 1466. nomen *Joannis Fauſti*, civis Moguntini, refert. Veri ſit ſimile, imprimendi artem non niſi *Ciceronis* aut S. *Auguſtini* cauſa eſſe inventam. Neapolis vero an. 1472. imprimendi initium à libro *Andreæ de Yſernia*, *Ordonnances de Sicile*, initium fecit; Bononia an. 1473. Epiſtolarum & Evangeliorum pericopas annuas dedit; Verona an. 1473. *Valturium* de Militia; Patavium an. 1473. fabulam Romanenſem de *Carolo* M. italice; Moguntia an. 1473. S. *Auguſtinum* de Civitate Dei; Lugdunum an. 1477. Legendam Sanctorum ex *Vincentio* Bellovacenſi excerptam; Geneva an. 1482. Oliverium Caſtilienſem, & Artum Algarbienſem; Biturix an. 1484. Metamorphoſin *Ovidii*, moralibus doctrinis à *Valeſio* (*Walleys*) Ordinis Prædicatorum ſcriptore, inſtructam; Lutetiæ Pariſiorum 1486. *Creſcentini* agricultura & *Sydraci* Fons Scientiarum prodiit; Abbavilla, mater Sculptorum, an. 1486. libros de Civitate Dei & Summam ruralem protulit.

Primæ editiones æquiparandæ ſunt codicibus manu exaratis. En tibi eas, quas inveni: S. *Auguſtinum* de Civitate Dei 1468. *Apulejum*

ſum 1469. *Appianum* Latine 1471. & 1492. *Anthologiam* 1521. *Ariſtotelem* 1497. *Ariſtophanem* 1501. *Averroem* 1473. *Arnobium* 1543. *Aulum Gellium* 1472. & 1476. *Ammianum* 1474. *Biblia* 1462. & 1476. *Breviarium Romanum* 1477. 1482. & 1492. *Bartolum* 1476. *Cyprianum* 1471. *Clementem Alexandrinum* 15 . *Cæſarem* 1472. & 1482. *Claudianum* 1481. *Dantem* 1471. *Donatum* in *Terentium* 1472. & 1482. *Diodorum Siculum* Latine 1476. *Eutropium* 1471. *Euſebium* Latine 1476. & 1480. *Galenum* *Gregorium* in Jobum 1476. *Homerum* Græce 1488. *Hippocratem* 1538. *Herodotum* Latine 1474. *Horatium* 1476. *Heſychium* 1514. *Hoſtienſem* 1473. *Juſtinum Hiſtoricum* 1476. & 1477. *de imitatione Jeſu Chriſti* 1485. *Lactantium* 1468. *Lucanum* 1469. *Martialem* 1474. 1475. & 1478. *Melam* 1477. *Macrobium* 1492. *Nonium* 1471. & 1483. *Ovidii* Metamorphoſin 1471. *Phædrum* 1496. *Platonem* *Paulum Diaconum* 1471. *Plinium Hiſtoricum* 1472 & 1476. Plinium Juniorem 1476. *Ptolemæum Geographum* 1486. *Politianum* 1498. *Plautum*. 1472. *Panormitanum* 1475. *Quintiliani* Declamationes 1481. Inſtitutiones 1482. *Ruffinum* 1470. *Suidam* 1499. & 1514. *Salvianum* 1530. *Suetonium* 1470. 1471. & 1475. *Solinum* 1473. *Saluſtium* 1491, *Silium Italicum* 1471. *Servium* 1471. & 1475. *Senecam* 1475. *Scotum* 1477. *Tertullianum* 15 . *Titum Livium* 1471. 1472. & 1478. *Tacitum* 1476. *Terentium* 1477. *Theophraſtum* 1493. *Theocritum*

rum 1492. *Vallam* 1471. & 1491. *Valerium Maximum* 1482. & 1488. *Virgilium* 1473. *Valerium Flaccum* 1474. Vide *Geſnerum*, *Simlerum*, *Cleſſium*, *Draudium*, & alios librorum catalogos.

Libri impreſſi celebrioris notæ ſunt iſti: Biblia Polyglotta quatuor, nempe *Complutenſia*, auſpiciis Cardinalis Ximenii, *Antwerpienſia* per Plantinum, auſpiciis Regis Hiſpaniæ, *Pariſienſia* per le Jay, ſed mendoſa illa, *Anglicana* per Proteſtantes; Tractatus de Jure Vniverſo, Venetiis 1584. juſſu *Gregorii* XIII. & cura *Menochii* atque *Pancirolli*. Anteceſſorum Patavinorum; Concilia Pariſiis in Lupara Regia edita, Hiſtoria Byzantina, ibid. Biblia magna P. de la Haye, Bibliotheoa SS. Patrum Lugdunenſis, & Acta Sanctorum, ſtudio Jeſuitarum Antwerpienſium.

Typographiæ celebriores ſunt Abbatisvillenſis, ab an. 1486. Amſtelodamenſis, Antwerpienſis, Aquæſextienſis in Provincia Gallica, Aquilejenſis, ab an. 1482. Auguſtana, Breſſenſis ab an. 1483. Bononienſis ab an. 1483. Baſſeenſis, Burdigalenſis, Veſontina, Bituricenſis ab an. 1500. Bambergenſis, Vratislavienſis, Bernenſis, Brugenſis ab an. 1476. Cracovienſis, Cadomenſis, Colonienſis, Conimbricenſis, Colmarienſis, Cuſamenſis ab an. 1478. Dolenſis, Duacenſis, Divionenſis, Dantiſcana, Dublinenſis, Edimburgenſis, Ferrarienſis ab an. 1497. Florentina ab an. 1478.

Fran-

Francofurtana utraque (ad Viadrum & ad Mœnum) Genevenſis ab ann. 1482. Gayettenſis ab ann. 1488. Genuenſis, Hamburgenſis, Hagienſis, Heidelbergenſis, Ingolſtadienſis, Inſprucenſis, (Oenipontana) Igubienſis ab ann. Lugdunenſis ab an. 1477. Leidenſis, Lovanienſis, Leridenſis, Lemovicenſis ab an. 1493. Londinenſis, Lisbonenſis, (Vlyſſipon.) Lubecenſis, Lauſannenſis, Moguntina ab an. 1459. Mediolanenſis ab an. 1475. Monaſterienſis, Monachienſis, Mantuana ab an. 1479. Mutinenſis ab an. Neapolitana ab an 1475. Norimbergenſis, Osnabrugenſis, Aurelianenſis, Ticinenſis ab an. Patavina ab an. 1473. Parmenſis ab an. 1476. Placentienſis ab an. Pariſienſis ab an. 1489. Pictavienſis ab an. Paderbornenſis, Pragenſis, Piſana ab an. Peruſina ab an. Pantamonſoniana, Romana ab an. 1467. Rothomagenſis ab an. 1476. Ratisbonenſis, Ravennatenſis ab an. Argentoratenſis, Spirenſis, Sedanenſis, Salmurienſis, Salamancenſis, Hiſpalenſis, Seleſtadienſis, Holmienſis, Stetinenſis, Senenſis ab an. Toloſana, Tricaſſienſis, Tubingenſis, Tarviſina ab an. 1474. Vlmenſis ab an. 1486. Veneta ab an. 1469. Veronenſis ab an. 1473. Vicentina ab an. 1476. Vindobonenſis, Wittenbergenſis, Tigurina. Tricaſſienſis illa ſordidos plerumque libros profert, & fuſtuarium quaſi

patiuntur libri, qui in hac urbe typis exprimuntur.

Typographi inter plurimos alios celebriores ſunt *Aniſſonius* Anicianenſis, *Abrahamus, Accolti, Auvraeus, Bircmannus, Begatius, Boudevillius, Ballardus, Brumen, Baquenenſis, Bilanius, Badius, Blavius*, vel *Ceſius, Bogardus, Bellerius, Baſcarinius, Boucherius Bituricenſis, Creſpinus, Criſlo Bituric. Carrocet, Cramoiſii, Commelinus, Chauderius, Cardon, Curio, Cheſnaeus, Cloguemeinus, Colinaeus, Colomeſius, Doletus, Stephani, Elzevirii, Epiſcopius, Frobenius, Fabri, Fezandatus, Goltzius, Gryphii, Gazaeus, Geringius, Gourmondus, Gourbinus, Hervagius, Houdius, Heindriaeus, Hovicus, Haltinus, Janſſonius, Jovius, Jouanus, Julianus, Kobergerus, Kerverus, Leonbardus, Lotrianus, Leveſius* Bituricenſis, *Manutii, Morelli, Martinus* Pariſiis, *Marneſius, Modernus, Millangeſius, Nivellius, Oporinus,* Germanice *Herbſt, d'Ogeroles, Orevalius, Plantinus, Patiſſonius, Petitus, Preuxius, Poupius, Queſnellus, Rouvillius, Raphelengius, Remboldtus, Reignius, Sonnius, Savreuxius, Sertenas, Stoërius, Stratius, Sainte Lucie, Sennetones, Saugrainius, Sant-Dionyſius, Tori* Bituricenſis, *Turnebus, Turneſius, Torretinus, Temporalis, Treperel, Tardif, Toubeau* Bituricenſis, *Wechelus, Vaſcoſanus, Vitreus, Vringhe, Vriman, Verard, Villiers, Veſtre, Ziletti.*

Habe etiam Typographos Scriptores, vel Scriptores, qui Typographiam exercuerunt. *Manutii, Stephani, Morelli* in his ſunt celeberrimi. Adde illis *Badium, Doletum, Turnebum, Corro-*

rouetum, *Raphelengium*, *Goltzium*, *Boiſſardum*, *Tonbaum* &c. *Pithœus* ſenior *Henr. Stephanum* ad aliorum potius quam propria ſua ſcripta, veterumque magis quam recentiorum imprimenda excitabat. Idem emendandis potius quam componendis libris invigilabat. *Martinus* Pariſienſis bona nonnunquam conſilia P. *Sirmondo*, at quanto literarum heroi! ſuggerebat.

Notavi quoque ſequentes typographorum adfinitates & conſociationes. *Cramoiſius* gener erat *Nivellii*; *Caſaubonus* gener *Henrici Stephani*; *Morellus* (*Fridericus*) gener *Vaſcoſani*; *Moretus* gener *Plantini*.

Typographi fautores quoque habuerunt Pontifices Summos, Patres Purpuratos, Epiſcopos, Reges & Principes. Pontifices ſunt *Pius* II. *Leo* X. *Gregorius* XIII. *Sixtus* V. *Vrbanus* VIII. Cardinales, *Beſſario*, *Ximenius*, *Sirletus*, *Bembus*, *Baronius*, *Bellarminus*, *Perronius*, *Richelius*, *Lugus*, *Bona*. Epiſcopi, vel Archiepiſcopi, *Auguſtinus*, *Godeus*, *Plantavitius*, *Harleus*, *Camus*, *Marca*, *Boſſuetus*. Reges, *Franciſcus* I. *Henricus* III *Ludovicus* XIII. & *Ludovicus* M. itemque *Henricus* & *Jacobus*, Angliæ Reges. Principes, nominatim Toſcaniæ Duces. Viri Illuſtres, v. c. *Fuggeri* in Germania, *Baconus*, *Sully*. Junge his *Eraſmum*, qui *Frobenium* & *Epiſcopium*, typographos, heredes ſuos eſſe jubebat, addito illis *Amerbachio*, typographi filio. *Eraſmus* operarum mendis tollendis Venetiis apud *Manutium*

ſeniorem, ſicut *Caſaubonus* Genevæ apud *Stephanum*, ſocerum ſuum, vacaverat.

Inter ſeculares Typographiæ faverunt *Dallæus*, *Arnaldus* ſenior, & junior, *Dalechampius*, *Barthius*, *Blondellus*, *Bochartus*, *Bouchetius*, *Baluzius*, *Balduinus*, *Briſſonius*, *Badius*, *Ducangius*, *Caſauboni*, pater & filius, *Ducheſnius*, pater & filius, *Delachambrius*, *Cardanus*, *Cujacius*, *Choppinus*, *Concius*, *Caron*, *Corbinus*, *Camerarius*, *Chifletius*, *Cotelerius*, *Drufius*, *Douſa*, pater & filius, *Doujatius*, *Fabrotus*, *Fabri*, *Fuſchius*, *Gaſſendus*, *Grotius*, *Gronovius*, *Gesnerus*, *Godefredi*, pater, filius & nepos, *Gruterus*, *Goveanus*, *Huetius*, *Heinſius*, pater & filius, *Hottomanni*, *Alteſerrius*, *Holoander*, *Heraldus*, *Juſtellus*, *Juretus*, *Lambecius*, *Lipſius*, *Laboureurius*, *Leunclavius*, *Lambinus*, *Licetus*, *Launoyus*, *Morellius*, *Menagius*, *Molinæus*, *Maſſonus*, *Meurſius*, *Maimburgius*, *Naudæus*, *Nicetius*, *Puteanus*, ſenior & junior, *Pithoei*, *Paracelſus*, *Peliſſonius*, *Pinſonius*, pater & filius, *Pleſſæus*, *Poſtellus*, *Politianus*, *Pontanus*, *Reuillardus*, *Rhenanus*, *Rigaltius*, *Robertellus*, *Delarogui*, *Sponius*, *Spanhemius*, *Salmaſius*, *Scaliger*, pater & filius, *Sammarthani*. *Scioppius*, *Seldenus*, *Scriverius*, *Thuanus*, *Tiraquellus*, *Thaumaſſerius*, *Voſſius*, pater & filius, *Valeſius*, ſenior & junior, *Victorius*, *Vigenerius*, *Vayerius*, *Velſerus*, *Vallius*, *Xylander*. Jungantur his Virgines *Scuderia* & *Fabra*.

Inter Religioſos typographiæ amatores ſe præſtiterunt *Dacherius*, *Bollandus*, *Bonbourſius*, *Brietius*, *Combefiſius*, *Campanella*, *Canſſinus*, *Chifletius*, *Calepinus*, *Catharinus*, *Clavius*, *Cabaſſutius*, *Delrio*, *Gra-*

Gretſerus, *Genebrardus*, *Garnerius*, de la *Haye* Capucinus, *Kircherus*, *Labbeus*, *Lubinus*, *Morinus*, *Mabillonius*, *Merſennus*, *Moraus* Auguſtinianus, *Menetrerius*, *Molinatus*, *Monetus*, *Maimburgius*, *Lemonius* (le Moine) *Megius*, *Nicolai*, *Onuphrius*, *Petavius*, *Poſſevinus*, *Perionius*, *Rainaldus* Jeſuita, *Ribadeneira*, *Rapinus*, *Sixtus* Senenſis, *Thomaſſinus*, *Thevetus*, *Trithemius*, *Yves* Capucinus, *Zacharias* Capucinus.

Ex adverſo ſiniſtra fata typographeis nonnullis perniciem attulerunt. Pleraque eorum igni & aquæ, duabus librorum chartarumque peſtibus, item cauſis forenſibus, propter libros clandeſtinos actis, & paupertati accepta ferenda ſunt. Quod ad poſtremam hanc attinet, *Manutios* & *Stephanos* pauperes fuiſſe conſtat. Talis quoque erat *Oporinus*. Præ ceteris vero *Robertus Stephanus*, vir egregie de literis promeritus, fortunam inclementiorem expertus eſt, quippe qui religionis cauſa, & quia typorum archetypa (*poinçones*) & modulos ſeu matrices Genevam ſecum abſtulerat, in effigie, quod ajunt, ex patibulo pependerit, & combuſtus ſit. *Stephanus Doletus* reapſe expertus eſt, quod priori illi quod ad ſpeciem accidit. Poſt annum 1600. theſaurus ille in Galliam denuo translatus, & in ærarium publicum repoſitus eſt.

Non poſſum heic obliviſci duarum commoditatum, quæ per ſeculi ultimi ſpatium in typographeis adhiberi cœptæ ſunt. Altera

continetur novorum verſuum initiis, quæ ſtationum quaſi vicem tuentur. Hæ diſtinctiones & ſcriptores librorum & lectores juvant, typothetis autem id commodi præſtant, ut operæ parcant, ubi verba quædam vel adduntur, vel delentur. Veteres ſua continua ſerie ſcribebant. Inde vero à tempore primorum Imperatorum libri in capita diſtingui conſveverunt. *Hygini*, *Columellæ*, *Plinii*, *Quintiliani*, *Solini*, *Auli Gellii*, *Macrobii* libris id primum uſu venit. Noſtra vero ætate *Titi Livii* quoque & *Taciti* Hiſtoria diſtinguitur. Idem hodie de *Sabellici*, *Crantzii*, *Polydori*, *Buchanani*, *Sleidani*, *Pauli Jovii*, *Ferronii*, *Thuani*, *Grotii*, *Marianæ*, *Stradæ* & aliorum præſtantiſſimorum ex Ordine Societ. Jeſu Hiſtoricorum fieri debebat. *Aſconius Ciceronis* Orationes per verſus allegat. *Juſtinianus* eadem ratione veterum JCtorum libros adfert, quam in rem legere juverit *Contium*. Similiter libri Veteris & Novi Inſtrumenti in commata vel verſus diſtincti ſunt, Legiſlatores veteres leges ſuas in Tabulas, Tabulas autem in capita diſpertiunt. Capitularia noſtra à capitulis, in quæ diviſa ſunt, nomen acceperunt. Illa Canonicorum & Monachorum, quæ vocantur, Capitula nomen ſuum ſortita ſunt ex eo, quod retro altare ad capienda conſilia convenire ſolebant, locus vero ille proprie appellabatur capitulum Eccleſiæ. Atque hinc originem ducit vox *chevecier*, ſcilicet non *à capienda*

enda cera, ſed *à capitulo Eccleſiæ*, *cujus curam & cuſtodiam gerebat.*

Altera, quæ in impreſſione hodie obſervatur, commoditas eo continetur, quod formulæ & allegationes à reliquo contextu typis Italicis, quos vocant, diſtinguantur. Hæc duo commoda efficiunt, ut multa ſine moleſto labore legendo profligari poſſint.

Quod ad jura typographorum ſpectat, potiora eorum duo ſunt, nempe communitas (publicité) & nobilitas. Per communitatem id indico, quod ars impreſſoria Juris publici eſt, nec cuique typographeon habere, aut ſcripta quæcunque in lucem proferre licet. Approbatione enim, permiſſione, privilegio, aut re alia ſimili opus eſt. Autoris aut impreſſoris nomen conſtare debet, ut alteruter rationem reddat, ſi quid contra Eccleſiam, aut Statum civilem, aut bonos mores fuerit promulgatum. Privilegia quidem prohibent magis, quam permittunt. Prohibentur enim potius alii omnes ab imprimendo hoc illove libro, quam unus aliquis poteſtatem illud faciendi nanciſcitur. Summatim ut dicam, non magis licitum eſt imprimere aliquid, quam claſſicum canere, tympani ſigno milites cogere, aut ſignum aliud quodcunque, quod ad ſeditionem ſpectet, extollere. Alterum Typographorum jus nobilitate continetur. Meo quidem judicio typographi, qui vel gente, vel ex privilegio

nobiles ſunt, non minus, quam pictores, ſculptores aut cælatores, ea digni ſint habendi.

Typographi ſua quoque habent privilegia, quæ Bouchetius collegit. Satis fuerit obſervaſſe, imprimendi artem neceſſariam, nobilem & regiam eſſe, quæ tres prærogativæ inter magnas & illuſtres merito cenſentur.

Abuſus vero typographiæ ingentes dantur, alii quidem ratione materiæ, alii ratione formæ. In materia peccatur, quando ſcripta imprimuntur, quæ vel in Eccleſiam, vel in ſtatum civilem, vel in bonos mores ſunt injuria. Ita Eccleſiæ adverſantur duo libri maxime impii, quos nec vidi unquam, nec videre cupio. Alter *de tribus impoſtoribus*, alter *Cymbalum mundi* inſcribitur. Prior *Alphonſo*, Regi Hiſpaniæ, qui Sapiens vocari meruit, tribui ſolet. Poſterior *Bonaventuram des Periers. Margaretha Valeſia*, Duci Bituricenſi, ab officiis militaribus, qui miſere periit. Auctores ejusmodi plerumque larvas induere ſolent: ideo *Bibliothecam delarvatam* aliquando ſuppeditabo.

Statui civili adverſantur ejusmodi ſcripta, qualia prodierunt temporibus ſeculi ſuperioris turbulentis, nec minus inde ab anno 1649 ſeculi præſentis. Bonis moribus fraudi ſunt libri obſcœni, v. c. ille, qui *Aloyſia Sigaa*, Hiſpanæ, an. 1560. 13. Octobr. defunctæ tribuitur. His poëmata inepta, levia & ſtulta, itemque

que hiſtoriolæ falſæ aut commentis infectæ jungantur.

Abuſus præterea in modo imprimendi deprehenduntur. Adhiberi enim formæ literarum nunc majores, nunc minores juſto ſolent. Hæc duo ſunt extrema vitioſiſſima, & duo oculorum offendicula. Quando porro ſcripta nimis æqualiter & ſine diverſis literarum formis, aut nimis diſtincte, multiplicata earundem diverſitate, imprimuntur, duo alia offendicula naſcuntur. Vtrumque enim legenti fraudi eſt. *Titus Livius*, *Baronius* & *Thuanus* facilius leguntur, ubi occaſio datur quieſcendi in lectione tum alia ratione, tum factis novis verſuum initiis. Hæc enim ſunt inſtar columnarum milliarium in viis longis, quando commentationes vel orationes Italicis formis ſunt expreſſæ. Nihilominus tamen in eadem pagina non oportet minutim adhibere omnia literarum genera, nunc majoris, nunc minoris, nunc Romanæ, nunc Italicæ formæ, ſive in contextu ipſo, ſive in margine. Ita ſunt expreſſa opera latina *Chopini*, optimi alioquin Scriptoris. Opera illorum, qui butyrum aliaque cibaria minutatim vendunt, his temporibus admodum neceſſaria eſt, ut numerus librorum inutilium & male excuſorum minuatur, atque horum memoria deleatur.

Obſerva nunc fructus typographiæ. Poſt annum 1452. aut 1453. quo typographia orie-

batur, & Conſtantinopolis à Turcis miſere expugnabatur, rerum facies in Italia, Gallia, Hiſpania, Germania & Anglia mirum in modum mutabatur. Libri augebantur, Græci exules undiquaque diffuſi, literas elegantiores, ex noſtris regionibus inde ab anno à C. N quingenteſimo ejectas, ſecum afferebant, Bibliothecæ autem magnum capiebant incrementum. Ante annum 1400. tria volumina Bibliothecæ conſtituendæ ſufficiebant, quando nunc triginta millia requiruntur. *Du Freſne Trichetus* libros ad menſuram ulnæ in quadro emebat, *Naudeus* vero illos vel ad menſuram pedis, vel etiam manibus dimetiebatur, quas chirothecis induerat, harum etiam digitos bacillis inſuper extendiſſe fertur. *Nicolaus* V. Bibliothecam Vaticanam, *Beſſarion* Cardinalis Venetam, *Coſmus* Mediceus Florentinam, *Franciſcus* I. Luparenſem inſtruebant. *Henricus* IV. an. 1596. Bibliothecam *Catharinæ Mediceæ* ſuæ jungebat, eique *Thuanum* præficiebat. *Ventadourius*, Archiepiſcopus Bituricenſis, ſuam Succeſſoribus ſuis legabat, quam *Philippeus*, Patriarcha noſter, quotannis inſigni acceſſione locupletat.

Poſt inventam typographiam libri multi ſunt correctiores, quales antea non erant, quando virgines quoque & uxores iis deſcribendis vacabant. S. *Auguſtinus* libro II. Doctrinæ Chriſtianæ teſtatur, hac ratione effici, ut quis bonus evadat Theologus, & ſacras lite-

te-

teras intelligat. *Lindanus* in præfatione Pſalterii ſui Eccleſiaſticis exprobrat, quod nihil agant aliud, quam quod in choro cantent, libros autem huc pertinentes non corrigant.

Jam porro multa ut fabulæ agnoſcuntur, quæ veteres inter hiſtorias numerabant. Donatio *Conſtantini* M. condemnatio *Caroli Martelli*, *Joanna* Papiſſa omnem fidem perdiderunt. Breviaria liberantur ab omnibus illis, quæ fabulæ ſpeciem habent. In illis non confunduntur amplius tres Dionyſii, ut novus quidam *Geryon* formetur. Jam diſtinguitur *Dionyſius* Areopagita, qui anno à C. N. centeſimo flammis traditus eſt, à Pariſienſi, an. 260. decollato, & Theologo illo, qui circa annum 500. ſcriptis inclaruit.

Principes quoque obedientiores nunc habent populos ſibi ſubjectos. Edictum enim formis impreſſum brevi tempore per omnes regiones diffunditur. Decreta etiam commodum ex impreſſione actorum ſentiunt. Principes & Præſules, Seculares & Regulares ſocias jungunt operas ad profligandam barbariem, & revocandos mores politiores.

Inter codices manu exaratos antiquiſſimus eſt ille *Terentii*, quem *Fulvius Urſinus*, Romanus, poſſedit. Scriptus ille creditur anno 230. imperante *Alexandro Severo*. Inſpicere vero juverit elegantiſſimum *P. Mabillonii*, viri doctiſſimi, commentarium de re diplomatica, ubi mei quoque facit mentionem.

Non

Non omittenda ſunt typographorum inſignia, de quibus hæc habe. Eorum pleraque ingenium egregium referunt.

Angelerius elegit Abelem: *Ballardus* Parnaſſum; *Bebelius* palmam: *Brugiotus* Solem: *Boys* lilium album: *Buon* Biantem aut hominem ſylveſtrem: *Boullaus* monocerotem: *Badius* prelum typographicum: *Boſcius* paſtorem pecuarium: *Billainius* S. *Auguſtinum*, aut *Bonam Fidem*: *Blanchetus* cygnum: *du Bray* ſpicas: *Blaſius* Mercurium fixum (Hermam): *Bogardus* cor alatum cum impoſito libro: *Bellerus* aquilam: *Berouentius* duos urſos: *Colinaus* Saturnum: *Chesnaus* quercum: *du Chesnius* naufragium: *Cramoiſius* duas ciconias: *Courbaeus* palmam: *Chouetus Arionem*: *Corroſetus* roſam in corde: *Comelinus* veritatem: *Chappeletus* monocerotem: *Cholinus* coronam: *Camuſatus* Jaſonem cum vellere aureo: *Crislo* Bituric. S. Chriſtophorum: *David* veritatem: *Dronartus* carduum aut Solem: *Stephanus* oleam: *Elzevirius* concordiam, aut ulmum, vite cinctam: *Epiſcopius* gruem ſuper pedo pontificio conſiſtentem: *Faber* architectum: *Frobenius* avem inter duos ſerpentes: *Fouetus* occaſionem: *Frellonius* myrtillum: *Francus* pinum: *Guillardus* Solem: *Gryphius* gryphem: *Gaudion* corylum: *Gazaus* invidiam: *Guarinus* palmam: *Galliotus du Pre* triremem: *Gorbinus* ſpem: *Hegerus* pelicanum: *Henaltus* angelum tutelarem: *Huguetanus* Sphæram armillarem: *Hervagius* her-

mam

nam tricipitem: *Hureus* cor: *Honoratus* vas inverſum: *Hubertus Goltzius* ubertatem: *Julianus* amicitiam: *Jeunius* ſerpentem: *Jaſſonius* Sphæram armillarem, & Famam: *Joſſeus* coronam ſpineam: *Kerverus* monocerotem: *Leonardus* leonem: *Lupnius* juſtitiam: *Levez* Bituric. horologium ad excitandum: *Lauverjatus* itidem Bituric. providentiam: *Manutius* anchoram & delphinem: *Morellus* fontem aut morum: *Mugnetus* epiphaniam: *Meturas* Trinitatem: *Mairius* ligonem: *Marnefius* pelicanum: *Millotus* navigium: *Martinus* Solem: *Nivellius* duas ciconias: *Operinus* Arionem: *Orry* leonem reptantem: *Parierius* Bellerophontem & chimæram: *Pigetus* prudentiam: *Plantinus* pyxidem nauticam: *Puteanus* (*du Puy*) feminam Samaritanam: *Patiſſonus* oleam: *Petitus* Solem & lilium: *La Porte* Simſonem porta onuſtum: *Pernetus* Arionem: *Rigaldus* vas aſperſorium, aut Bonam fidem, aut Fortunam: *Rovillius* aquilam & duos ſerpentes: *Raphelengius* pyxidem nauticam: *Roignius* baſiliſcum & quatuor elementa: *Richerius* arborem: *Renaldus* elephantem: *Sennius* ſerpentem S. Pauli: *Sercius* Bonam fidem: *Soly* phœnicem: *de Tournes* duos ſerpentes in gyrum flexos: *Turinus* turrim: *Thorreus* aquilam: *Toubeau* Bituric. Solem: *Tori* Bituric. ſocius ejus, urceum fractum: *Wechelus* Pegaſum: *Vaſcoſanus* fontem ſalientem: *Vignonius* anchoram ſerpente cinctam: *Vincentius*

ſce-

ſceptrum cum oculo imminente: *Velpius* aquilam: *de Ville* ſcientiam.

Quod ſi Imperator *Adrianus Plinium ſecundum*, aut vãs Pſychen, aut *Carpyllides* alium interrogaret: *quid eſt typographia?* ſine dubio reſponderetur: *Ars admirabilis: æternitas nominis: altrix ingeniorum: abrogatio antiquariorum: commoditas ſcholarum: communicatio univerſalis: conſolatio ingeniorum: conſervatio librorum: compendium ſcriptionis: congregatio typorum: Cornu Amaltheæ: detectio veritatis: deproperatio ſine exemplo: deſperatio cæcorum: delicium ſtudioſorum: exterminatio inſcitiæ: everriculum errorum: expurgatio ſcrupulorum: exaratio ſine graphio: evaſio tumuli: excuſio per typos & formas: exſcriptio exemplarium: fœcunditas Bibliothecarum: feſtinatio lenta: fax animorum: genetrix cognitionum: gurges chartarum: inventum Germaniæ: impreſſio chartarum: lux veritatis: machina utilis & neceſſaria: monumentum ære perennius: mater ſcientiarum: memoria ſeculorum: magiſtra vitæ: miraculum perpetuum: matrona plumbipes: nuntia vetuſtatis: obſtetrix fœtuum eruditorum: pharmacum immortalitatis: pignus æternitatis: propagatio codicum: partus extemporalis: procreatio famæ: perfectio rerum: promtuarium oraculorum: res inventu facilis & ſera: res ſacra & rebus obſcœnis non dehoneſtanda: ſecretum publicum: Sumtus Regius: ſcriptura ſine calamo: ſculptura ſine cælo: teſtis temporum: uſus characterum: vita memoriæ: vorago papyri: voluptas Principum.*

Ad-

Addamus Inſcriptiones ad typographiam accommodatas. Forum judiciarium, idque corruptum, has accepit: *Ibi fas, ubi maxima merces. Qui numerat, vincit. Quæſitum jus dives habet. Quod volo, juſtitia eſt.*
Armarium bellicum iſtam: *Ratio ultima Regum:*
Culina: *Ne quid nimis: Olla tibi fervet, fervet amicitia. Olla tibi friget &c. Brevis belluo vita eſt.*
Caminus: *Nec prope, nec procul, ne fumetis.*
Solarium: *Diem neſcitis, neque horam.*
Bibliotheca: *Nullus intret illuc præter eruditos.*
Cœmeterium: *Nudus natus, nudus mortuus: Hic jacet pulvis, cinis & nihil: Illuc contendimus omnes.*

Ad typographiam iſtæ quadrabunt: *Argus eſto, non Briareus. Nolite tangere typos meos: Calligraphus potius, quam tachygraphus. Feſtina lente: Sat cito, ſi ſat bene. Manus Scriba velociter ſcribentis: Currant verba licet, manus eſt velocior illis. Ou bien, ou rien.* (Aut bene, aut nihil)

Cum huic articulo colophonem imponerem, *R. P. de Fourcroy*, Jeſuita Pariſienſis, ſed in civitate Bituricenſi, per quinquaginta circiter annos vivens, quos ibi docens pariter & libros componens exegit, me monuit, juſtum volumen confici poſſe ex indice eorum, qui libris ſuis Typographos ſuos funditus perdiderunt. Hoc itaque alio tempore fiet. Interim Autoribus ſvaſor auctorque ſum, ut typographorum formis & lectorum ſuorum oculis parcant, &, ſi apud animum conſtitutum habent publice ineptire, breves ſaltem ſint, nec ſcri-

ſcripta ſua in eodem volumine quintuplicent, v. c. in contextu, deinde in ſummariis, tum in notis marginalibus, porro in præfationibus, ac denique in Indicibus ſeu repertoriis.

Commentatus hæc ſum more mihi familiari, ſine libris, ſine excerptis, ſine ſubſidiis, ſine conſultatione, ſine deliberatione, & fere memoriæ meæ confiſus. Dominus *de Seraucourt*, illuſtriſſimus provinciæ noſtræ Bituricenſis Præfectus, diſſertationem hanc à me popoſcit.

Deficit ingenium, miſſus ſed juſſit, habebo;
Tempus abeſt, opus eſt ſubitum veniabile quodvis.

Hoc inprimis uſu venit, ubi rure verſamur, muſeis & Bibliothecis, quæ mea nunc ſors eſt, deſtituti. Conſtitueram agere de *Arte imprimendi* in Specimine meo artis pictoriæ, cujus ſumma capita, ſed confuſa illa, neque enim in ordinem redegi, accipe. Sunt illa: Architectura & Arithmetica, Inſignia gentilitia, Apologi, Allegoriæ & Anagogiæ, Annuli cælati, Apocalypſes, ſaltationes, protomæ, ſcuta gentilitia, (*Blaſons*) Vexilla, Clypei votivi, Sigilla & ſigna his appoſita, notæ arcanæ, teſſeræ militares, chartulæ luſoriæ, & charteæ tabulæ, Comœdiæ, Characteres morum, Ceremoniæ figuratæ, Comparationes, Graphia, opera phrygia papyro intexta, Conchylia, mo-

monochromata, Medullæ arborum, Deſignationes, (*Deſſeins*) Emblemata, (*Deviſes*) Choreæ figuratæ, Dramatica, Diplomata, Imagines æri inciſæ, Scriptionum Specimina, (*Ecritures*) Ænigmata & Emblemata, Inſcriptiones & Epitaphia, inſignia & faſtigia ædium, Fictiones, Figuræ Biblicæ, filatim elaborata opera aurea, argenteave, Sculpturæ, Geographia & Geometria, Genealogia, ſigna equeſtria, (*Gonfanos*) Geſtus corporis, Hieroglyphica, Hydrographia, Typographia, Imagines, Calculi, (*Jettons*) Inſcriptiones, Ludi figurati, Literæ hiſtoriis inſignitæ (*Lettres hiſtoriées*) nodi arborum, Monetæ & Numiſmata, Mythologiæ & Metamorphoſes, Mimi & Moralia, Larvæ & perſonæ, Myſteria veterum, (*myſteres à l'antique*) Metaphoræ, Muſica, Muſiva opera, Mauſolea, Manufacturæ & Mechanica, Optica, Aurificum artificia, Ludi ſcenici, Effigies, (*Portraits*) Ichnographiæ, Delineationes campeſtres, (*payſages*) Proverbia Geographica, Parabolæ & Parallela, Pompæ funebres aliæque, Phyſionomia, Poëmata, Programmata maledica figurata, (*Pasquinades figurées*) Gemmæ ſculptæ, picturæ coagmentatæ, (*pieces rapportées*) punctula, faſciolæ & texta denticulata, variis figuris deſcripta, picturæ extantis opera (*reliefs*) dicteria jocularia (rebus) ſpectacula, Ritus aut cerimoniæ, Sculpturæ, Sigilla, Siglæ, Somnia, Symbola Pythagoræ, Symbola Ju-

Juris Romani aliorumque populorum, Sphæræ, Tabellæ pictæ, Tapetes & aulæa, Tropi & Typi, Theatra & Tragœdiæ, Triumphi & Tropæa, imagines Taliſmanicæ, Mauſolæa, Viſiones Propheticæ &c.

Index librorum à Catherinoto tum editorum, tum edendorum.

Inter editos inde ab an. 1682. ſunt iſti præcipui :

Le Necrologe de Berry : le Droit de Berry : la main de Scevola : les Antiquités Romaines de Berry : les Illuſtres de Berry : la Prevention de Bourges : la Chronographie de Berry.

An. 1683. les Patronages de Berry : les Tribunaux de Bourges : les Egliſes de Bourges : les Archeveques de Bourges : les Recherches de Berry : les Annales typographiques de Berry : le pouillé de Bourges : les axiomes du Droit François : le vray Avaric : la Gaule Grecque : les Diœceſes de Bourges, le Bullaire de Berry, les Doublets de la langue Françoiſe, le Diplomataire de Berry : la Regale univerſelle.

An. 1684. Annales Eccleſiaſtiques de Berry : Annales Academiques de Bourges : Faſtes Conſulaires de Bourges : Siege de Bourges : Calviniſme de Berry : Dominateurs de Berry : Vie de Mademoiſelle de Cujas : Alliances de Berry.

An. 1685. Remarques ſur le Teſtament de

Cu-

Cujas: Romains Berruyérs: l'Art d'imprimer.

Pleraque horum ſcriptorum non niſi ex parte ſunt impreſſa, quamvis ab Auctore penitus ad umbilicum ſint perducta. Neque enim otii ſatis habet ad favorem Bibliopolis extorquendum. Præcipua, quæ prælo parata ſunt, iſta habe:

In argumentis Theologicis: Hiſtoire de la Confeſſion: Hiſtoire de l'Euchariſtie: Hiſtoires des Rites: Hiſtoire du Celibat: Hiſtoire des Conciles: Hiſtoire des Papes: Hiſtoire des Eveques anciens: Hiſtoire du Monachiſme: Hiſtoire des Hereſies: Emprunts de l'Egliſe: Preſts de l'Egliſe: Paradoxes ſacrés: Traité des miracles: traité des Apotheoſes: traité des Reliques.

Conatus Biblici: Ad conſvetudines Cluniacenſes: ad Imitationem Chriſti: variæ Expoſitiones ad locos ſingulares Bibliorum: Altercationes.

Ad *Jus Romanum*: Obſervationum liber V. Codex Chriſtianus: Chronicon Juris ab urbe condita: Triboniani Juris ſchemata: Juris origines: Juris definitiones: Juris differentiæ: Juris formulæ: Juris ſigla Græca forenſia: Tributorum laterculum: Clavis Obſervationum *Cujacii*: Leges antiquæ ex Moſe, declamatoribus & aliis: Paratitla ad Baſilica: Animadverſiones ad Baſilica: Gloſſæ ad Baſilica: Stricturæ Nomicæ: Co-

natus Nomici & Philologici: Bibliotheca Juris: Nomici non Nomici ex Oratoribus, Hiſtoricis, Poëticis & Altercationes.

In *Jure Canonico*: Gratianus caſtigatus: Inſcriptiones Decretalium reſtitutæ: de Romanis Epiſcopis: de Patriarchis & Primatibus: de Cardinalibus: de Beneficiis: de Decimis.

In *Jure Gallico*: Hiſtoire du Droit François: Hiſtoire des libertez Gallicanes: Hiſtoire des Benefices: Hiſtoire des Dismes: Hiſtoire des Fiefs: Hiſtoire des Offices: Hiſtoire des Impots: Traittê des chetels: Traitté des injures: Traitté des libells: Paralleles de la Nobleſſe ancienne & moderne: Paralleles du Juge & d'Eveque: Conſultations: Plaidoyens: Deciſions: Obſervations: Requêtes civiles: outre pluſieurs Arrets ou leur Critique ſauf le reſpect de la Cour: Abrogation des Procés: Epreuve des Decrets, &c.

Biturice 10. Mart. 1685.

(o)

Bre-

Brevis Relatio
de
ORIGINE TYPOGRAPHIÆ,
à Fautore quodam Hafnienſi de danico converſa ex libro, qui inſcribitur:

Exempla literarum typographicarum, quæ reperiuntur in Regiæ Majeſtatis & Academiæ Hafnienſis Typographia, primo erecta à Petro Jani Morſingio, *deinde aucta à* Henrico & Georgio Gödianis, Cornificio Luſt, *tandem renovata à* Johanne Philippo Bockenhoffer, *Regiæ Majeſtatis & Academiæ Hafnienſis typographis.* Hafniæ 1691. fol.

Res ſcitu dignæ in libro exarandæ ferreoque ſtilo inſculpendæ ſunt in ſaxo.

In rebus memoria dignis typographia judicanda erit utiliſſima pariter ac jucundiſſima.

Typographia ultimum eſt munus atque donum, eccleſiæ in hoc mundo militante à Supremo conceſſum, teſte viro quodam Dei. a)

Autores in varias abeunt ſententias, quo tempore typographia primam originem habue-

a) D. *Martinus Lutherus* in Colloquiis Menſalibus.

buerit. Alii pro anno æræ Chriſt. 1440. b) pugnant. Alii inventionem ejus anno poſt Chr. Nat. 1444. c) vendicant. Alii ſtatuunt, an. 1447. d) alii denique an. 1450. e) inventam fuiſſe typographicam artem.

Locum, cui primam Typographiæ originem debemus, nonnulli in regno Aſiatico, cui nomen Sina eſt, quærendum autumant,

b) Chronicon MS. Argentorat. *Bernhard Hertzog* in præfat. Chron. Alſat. ſub pr. *Wimpheling* in Epit. Rer. Germ. c. 65. *Valentin Müntzer* in Chronograph. *Sebaſtian Franck* in Chron. p. 215. *Jo. Nauclerus* in Chronograph. fol. 282. edit. Tubing. 1516. *Baptiſta Fulgoſius* dict. & fact. memorab. libr. 8. cap. 11.

c) *Spiegelius* in Comment. ſuper libros XII. Auſtri. ad. *Bartolini* in lib. 9. p. 241. edit. Frob.

d) *Hieronymus Gebwilerus* in Paneg. Carolina pag. 19. edit. Argent. 1521.

e) Breviarium rerum memorabilium incerti Autoris editum Turolaci. *Martinus Cruſius* in Annal. Svev. p. 412. ex ſententia *Achillis Gaſſeri*. *Bernhard Hertzog* in Chron. Alſat. p. 127. *Caſſ. Ebdio* in Chron. Colon.

NB. *Chronicon Colonienſ.* jamjam citatum edit. 1499. obſervationem affert dignam, quæ ipſiſſimis legatur verbis: *Ind dit is geſchiet by den jairen ons Heren, anno Domini* 1440. *Ind van der Zyt aen bis man ſchreve* 1450. *ward underſoicht die Kunſt, ind wat dairzo gehoirt.*

mant, quem tamen honorem plurimi Europæ noſtræ tribuendum eſſe putant.

Sententia eorum, qui Sinenſibus Aſiæ incolis Typographiæ ortum adſcribunt, quam debili nitatur fundamento, vel ex eo liquet, quod Sinenſes typorum loco certis quibusdam utuntur figuris, non autem typis literarum invicem diſtinctis, quales apud Europæos cernere licet.

Sinenſes, inquam, figuris utuntur, quamobrem neceſſe erit ei, cui volupe eſt linguam Sinenſium intelligere, ut 85000. ad minimum figuras ſibi cognitas reddat. Pleniorem autem linguæ cognitionem qui deſiderat, 120000. figuras ediſcere non gravabitur. f)

Figuræ Sinenſium non fuſæ ſunt ea ratione, qua typi impreſſorii apud Europæos, ſed in tabulis inſculptæ, æque ac apud nos figuræ ligneæ aut æneæ. g) Exinde liquet, non brevis ſed diuturni temporis ſpatium ad linguæ hujus notitiam addiſcendam requiri. Vir quidam celebris h) ſcribere audet, S. J. Patres ſuis temporibus in regno Sinenſi degentes per annos decem fere interdiu noctuque in id incubuiſſe, ut linguæ Sinenſis lectionem ſolum cognitam ſibi redderent.

f) *Philip. Ziegl.* Americ. p. 391.
g) *Metellus* in hiſtor. de nov. Inſ. & nov. orbe.
h) *Joſephus Acoſta* lib. 6. cap. 4. 5. deſcript. Indiæ.

Ex proxime dictis apparet, Typographiam non primum in Aſia apud Sinenſes, ſed potius ex ſententia multorum eruditorum i) in Europa originem habuiſſe. Cui autem inter Europæos nationi inventio Typographiæ ſit adſcribenda, non una doctorum eſt ſententia. Vir quidam eruditus k) id operam dat, ut Italis hunc honorem vendicet, dum refert, Saturnum typos ex ære formatos in Italiam transtuliſſe; altum autem apud omnes ſcriptores eſt ſilentium, qui hac de re ſcripſerunt. Alius l) artis typographicæ inventionem Gallis quibusdam *Nicolao Genſono* (*Jenſono*) & *Udarico Hanio* adſcribendam autumat; prius autem merum commentum eſt, m) & poſterius quoque fundamento omni

i) D. *Caſp. Birſchii* not. in *Natal. Com.* Hiſtor. p. 525. edit. Argent. 1622. *Henr. Salmuth* Comment. in *Pancirolli* nova reperta. p. 595. & ſeq. edit. Amberg. 1612. *Beſold.* in libell. ſingul. de Bombard. & Typograph. p. 24. & ſeqq. *Melch. Adam.* Sileſ. Vol. 1. literati in Germ. Seculi p. 3. *Mich. Majer.* Com. Pal. in veris invent. German. p. 122. edit. Francof. 1619.

k) *Pomponius Lætus*; qui nervoſe refutatur à *Pantingero* in Antiquit. Germaniæ, quæ verba repetit *Serarius* in rebus Moguns. p. 148.

l) *Antonius Campanus.*

m) Chron. Colonienſ. fol. 312. Anno 1499.

omni caret, quia *Hanius* non genere Gallus fuit, ſed Germanus. n)

Sunt, qui referunt, o) Harlemi in Belgio virum, cui *Laurentius Janſonius* nomen fuit, extra urbem in luco deambulantem ex faginis corticibus typos formaſſe, quibus domum reverſus, atramento infuſo, animi gratia inverſa ratione verſiculum unum atque alterum ex manuſcriptis impreſſerit. Non ita multo poſt idem ille *Laurentius Janſonius* loco typorum fagineorum alios ex plumbo atque ſtanno confeciſſe dicitur, ne ſub prelo inflecterentur. Hoc autem pro incer-

Ppp 5 to

n) *Wimphelingus* in Epit. rerum Germanic. cap. 65.

o) *Hadrianus Junius* in Bataviæ Hiſtoria. *P. Bertius* in Geograph. libr. 2. ſub deſcript. Holland. *Guicciardinus* in nova Belgii deſcript. *Georg. Braun.* libr. 2. civitat. charta 26. *Franciſcus Petrus* in magno Chronico Bataviæ. Tom. 1. lib. 5.

NB. Habitavit, inquit *Junius*, ante annos centum duodetriginta (*Junius* ſcripſit ſuam Hiſtoriam 1575.) Harlemi, in ædibus ſatis ſplendidis foro imminentibus è regione palatii Regalis, *Laurentius Johannis*, cognomento Æditus, Cuſtoſve, (quod tunc opimum & honorificum munus Familia eo nomine clara hæreditario jure poſſidebat.) Is forte in ſuburbano nemore ſpatiatus cœpit faginos cortices principio in literarum typos conformare; quibus inverſa ratione ſigillatim chartæ impreſſis, verſiculum unum atque alterum animi gratia ducebat,

so habendum eſt, vel propterea, quoniam jam ante quinquennium Typographia Moguntiæ p) ad perfectionem fuit perducta.

Alii Scriptores, q) Germanos tractus ſuperioris, favente Deo, artem typographicam primum inveniſſe contendunt. De urbe autem, in qua prima Typographiæ fundamenta poſita ſint, inter ſe non conveniunt; aliis pro Argentorato, aliis pro Moguntia, quam Rhenus alluit, certantibus. De hac controverſia ſequentia leguntur: r) Fuiſſe Argentorati quendam *Johannem Mentelin*, primum typographiæ inventorem, famulum huic obtigiſſe *Joh. Gensfleiſch*, qui poſtea, fide, qua Domino ſuo *Mentelino* obſtrictus erat, poſthabita,

p) *Serrarius* in Rebus Moguntiacis libr. I. c. 37.

q) *Joh. Nauclerus* in Chronogr. fol. 282. edit. Tubing. 1516. M. *Antonius Coccius Sabellicus* Ennead. 10. libr. 6. Chron. Colon. fol. 312. *Jac. Spiegel.* Seleſtad. D. *Maximil. à Secretis* in Comment. quem ſcripſit ſuper libros XII. Auſtriados Bartholini lib. 9. pag. 241. edit. Froben.

r) Chronic. Argentorat. MS. Anno 1440. *als zum drittenmahl von der Küfferzunft* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 28. ſq.)

Hieron. Gebwilerus in Paneg. Carolina pag. 19. edit. Argent. 1521. *Jac. Wimphelingus* in Catalogo Epiſcop. Argentin. p. 62. edit. Argent. 1508. & idem in Epit. rer. Germ. c. 65. *Valent. Müntzer*, Civis Fuldenſis, in Chronograph. Bern. 1550.

ea, inſtrumenta typographica furtim ſubtraxerit; hunc autem opibus, ad hanc artem exercendam neceſſariis deſtitutum, amicitiam cum *Joh. Gutenbergio*, cive Argentoratenſi, qui & divitiis & exiſtimatione florebat, atque artis typographicæ *Mentelii* quodammodo gnarus erat, contraxiſſe, illosque duumviros, *Genſfleiſchium* nempe & *Gutenbergium*, Moguntiam petiiſſe, ubi officinam typographicam aperuerint. s)

Joh. ille *Genſfleiſch* poſtea oculorum uſum perdidit, & quidem ſecundum alios præ ſenio, t) alii u) autem affirmant, Deum juſtiſſimum peccatorum vindicem *Joh. Genſfleiſch* ob perfidiam, cujus ſeſe reum apud Dominum ſuum *Mentelinum* fecerat, cœcitatis pœna affeciſſe. Poſt caſum hunc, qui *Genſfleiſchio* obtigit, *Gutenbergius Joh. Fuſtium* x) & *Joh. Medinbachium* ſocios artis ſuæ Moguntiæ ſibi adjunxit, ſi ſcriptoribus nonnullis fidem habemus. y) Hæc quæ in medium attulimus, ut & quæ paulo ante diximus, clare evincunt, Ty-

s) *Jac. Wimphelingus* in Epit. German. c. 65. *Fulgoſus* lib. 8. c. 11. *Platina*.

t) *Jac. Wimphelingus* in Catal. Epiſcop. Argentin. p. 62. edit. Argent. 1508.

u) Chron. Argent. MS.

x) *Aventinus* libr. 17. Annalium.

y) *Bernh. Hertzogs* Chron. Alſatiæ edit. Argent. 1592. pag. 127.

Typographiam Argentorati primum à *Mentelio* inventam, Moguntiæ autem typis ex ære fuſis à *Genſfleiſchio, Gutembergio, Fuſtio* & *Medinbachio* fuiſſe abſolutam.

Libri primum impreſſi ſine omni cultu tam compoſitionis quam formæ fuerunt, absque titulis columnarum, absque numeris paginarum, aut foliorum, absque ſignis ad uſum Bibliopegorum, nomen itidem loci, ubi impreſſi ſint, fruſtra quæritur. z) De libris, qui primum excuſi fuere, ſententiæ doctorum inter ſe variant. Nonnulli a) affirmant, Bibliorum codicem & quidem latinum literis majoris formæ primum omnium fuiſſe impreſſum, ex quorum Bibliorum venditione *Joh. Fuſt* magnam in Gallia ſibi comparaverit pecuniæ ſummam. b) Alii c) offi-

z) *Mich. Majerus* in veris Germ. invent. *Monſtrantur*, inquit, *libri primis ejus* (Gutembergii) *typis excuſi, veluti adhuc Baſileæ in Bibliotheca ejusmodi reſervatur, qui non eſt ejus perfectionis & elegantiæ, quales nunc habentur. &c.*

a) Chronic. Colon. fol. 1312.

b) *Walchius* in decad. fabular. fab. 9. p. 181.

c) *Petrus Ramus*, Gallus, libr. 2. Procemii Mathem. fol. 64. *Praſens*, inquit, M. Tullii *clariſſimum opus* Joh. Fuſt, *Moguntinus civis, non atramento, plumali canna, neque area, ſed arte quadam perpulchra, manu* Petri de Gernsheim, *pueri mei, feliciter effeci.* Finitum anno 1466. 4 Febr.

officia Ciceronis Moguntiæ primum in membrana excuſa dicunt, quorum exemplum unum in Bibliotheca Auguſtana aſſervari, aliud autem *Beſoldo* à *Valentino Andrea* dono datum fuiſſe fertur. Alii, d) Grammaticam primum artis typographicæ ſpecimen fuiſſe produnt, quæ tamen utrum lingua latina an alia compoſita fuerit, nemo omnium ſcriptorum commemorat. Alius e) tradit, ſcriptum quoddam à *Dietherico* Electore Moguntino ad Senatum Spirenſem contra *Adolphum*, Comitem Naſſoviæ, miſſum, Moguntiæ exercuiſſe. Verba in Chronico Spirenſi ea de re ita ſonant: *Churf. Diether zu Mayntz ſchreibet* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 44. ſq.)

Typographia olim in magno pretio & honore fuit apud Imperatores, Reges, Principes, viros primarios, aliosque in ſtatu & eminenti & inferiori degentes, quippe qui artem typographicam egregiis ornarunt privilegiis, nulliſque pepercerunt ſumtibus, ut illa incrementa caperet majora, latiusque ſeſe diffunderet. Fuere Imperatores Romani, qui ſingulari ſtudio atque amore artem typographicam proſecuti ſunt, *Fridericus* hujus nominis III.

d) *Junius* in hiſt. Bataviæ cap. 17. *Certum eſt*, inquit, *prodiiſſe in lucem anno* 1442. Alexandri Galli *Doctrinale*, *quæ Grammatica celeberrimo tunc in uſu erat cum* Petri Hiſpani *tractatibus*.

e) *Chriſtoph. Lehman* in Chronico Spirenſi pag. 937.

III. *Carolus* V. & *Ferdinandus* I. qui primus Typographiam Syriacam Viennæ in Auſtria exercendam curavit. Rex Danorum *Fridericus* III. b. m. in palatio ſuo Regio delectationis gratia preſſum typographicum habuit. *Franciſcus* I. Rex Galliæ, *Ludovicus*, Comes Palatinus Heidelbergenſis, *Fridericus*, Dux Saxoniæ, *Wilhelmus*, Dux Bavariæ, ejusque frater, *Erneſtus Albertus*, Archiepiſcopus Moguntinus, in arte typographica ſe erudiri voluerunt, & olim Principes tres, *Franciſcus* Rex, *Ludovicus* Comes Palatinus, *Fridericus* Dux, typis typographicis ex argento puro confectis ſunt uſi.

Imperatores itaque, Reges, Principes, ac viri primarii ſupra memorati, nominisque fama undiquaque celeberrimi non ſolum artem typographicam magnis ſumtibus ſummoque ſtudio promovere ſtuduerunt, ſed etiam multi, quos Deos hujus mundi nuncupamus, hujus artis nobiliſſimæ & nunquam ſatis laudandæ addiſcendæ ſtudio flagrarunt: Respublicæ quoque variæ celebritate florentes ex hac arte honorem atque gloriam in ſe redundare putarunt. *Argentoratum* enim de primo typographiæ inventore, cive olim ſuo, *Venetiæ* de *Aldo Manutio*, & typis ex argento confectis, *Lutetia Pariſiorum* de *Stephano*, *Baſilea* de *Probenio*, *Antverpia* de *Plantino* gloriantur. Viros autem hosce clariſſimos *Aldum Manutium*, *Stephanum*, *Probenium* Typographos fuiſſe, teſtatur Scriptor quidam celeberrimus.

mus. f) Reſtat, ut pauca quædam de typographiæ elegantia & utilitate afferantur. Nullam in hoc terrarum orbe nominabis artem, licet levem, quæ non digna ſit honore atque laudum encomiis. Quævis enim ars, quamvis vel minimi momenti eſſe videatur, tamen præſtantiam quandam comprehendit, quæ inventori laudem afferre debet, præſertim ſi natura ejus accuratius perpendatur. Inter omnes autem artes in terrarum orbe inventas, typographia præſtantiſſimis erit annumeranda, ſi elegantiam ejus in typis varii generis conſpicuam conſideras, qui in matricibus in ære inſculptis à fuſore perfacili modo funduntur, poſteaque diverſi præparantur, donec alter alteri adeo accurate & apte eſt accommodatus, ut magni moliminis diuturnique laboris opus videatur, quod tamen ob expeditam facilitatem quam citiſſime abſolvitur. Ita quoque ſe res habet in Typographeo, quod ad typorum in ſuis loculis accuratam diſpoſitionem, celeremque typothetarum compoſitionem attinet; poſtquam tot columnæ paginæque ſunt coordinatæ, quot forma libri requirit, marginibus ferreis illæ coarctantur, preloque ſubjiciuntur. Ordinata jam forma, duæ operæ typographicæ uno

f) *Jacobus Aug. Thuanus* libr. 23. Hiſtor. in Ann. 1559. *Eodem anno vivis exemtus eſt* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 42.)

uno die mille & plures plagulas utrinque excudére poſſunt, impreſſisque exemplis, quibus opus eſt, typi abſterguntur, & ſinguli in ſuis loculis reponuntur.

Nec calamo deſcribi, nec lingua exprimi poteſt ſumma utilitas, quæ ex Typographia in omnes tam Eccleſiæ quam Reipublicæ ordines redundavit. Num, quæſo te, tot libri theologici tanto numero divulgari potuiſſent ſine Typographia? Quomodo doctrina Dei ſalutaris, per virum beatæ memoriæ D. *Mart. Lutherum*, aliosque fideles verbi divini miniſtros, in tenebris illis Papæis plus quam Cimmeriis tam cito propagata, omnibus Europæ gentibus fuiſſet annunciata, niſi typographia paulo ante Reformationis tempora extitiſſet? Hinc Typographia cum eleganti illa & pretioſa penna comparari poteſt, quæ *Friderico* Electori Saxoniæ in ſomnio ſe oſtendit; ejus enim ope *Lutheri* ſcripta in lucem prodierunt. Eſt illa *celeris Scribæ* ſtilus, (Pſal. 45. 2.) ut Sacram Scripturam in omnibus linguis homines ad manum habere poſſint. Eſt ea inſtrumentum, quo cujusvis hominis ſermo deſcribi poteſt, & in libro imprimi (Job. 19. 23.) Eſt illa præco, qui in conventibus noſtris ſacris prædicat (Pſal. 66. 8.) *commendate gentes Deum noſtrum, laudationis ejus voce perſonantes, animas enim noſtras vita donat, nec pedem noſtrum labare patitur.* Quomodo illi, qui Rempublicam adminiſtrant, Leges ſuas & mandata

tam

tam cito tamq; perſpicue omnibus, qui in eorum ditione ſunt, promulgarent? Medici brevi temporis ſpatio morbos diverſos ſibi notos redderent? Philoſophi efficerent, ut omnibus inferioris æque ac ſuperioris conditionis hominibus innoteſceret ipſorum ſapientia, niſi exiſteret ars typographica? Idcirco affirmavit Italus quidam g) Typographiam omnium hominum, qui ſapientiam amant, eſſe matrem, quia omnia præſtantia celeberrimaque ingenia alit ac ſuſtentat; Theologis omnibus, Politicis, Hiſtoricis, Philoſophis inſervit, omnia promovet, quæ in mundo inque civitate honorem & encomia merentur. Paucis: Non ſatis hæc ars laudibus celebrari poteſt.

Particula epiſtolæ *Caroli Ellisii* ad *Edw. Tyſonum* ſcriptæ, quæ artem typographicam, à *Coſtero* an. 1430. primum omnium inventam eſſe, oſtendit, & in Transactionibus anglic. an. 1703. m. Jul. num. 286. pag. 1416. extat, ex anglica in latinam linguam una cum ſequentibus duabus diſſertationibus converſa à Juvene nobiliſſimo PETRO AMSINCKIO, Hamburgenſi, Gymnaſii patrii cive egregio.

Harlemi librum primum à *Coſtero* impreſſum videre cupiebam, quem ipſe

g) *Tho. Garzonius Piaz. Un.* pag. 649.

van Dalen nunquam oculis uſurpaverat, idque non ſine magna difficultate obtinui. Equidem cognovi, illum non eſſe *Donatum*, uti Inſcriptiones Hollandicæ memorant, neque *Virgilium*, vel *Tullii* officia, uti alii tradiderunt, ſed potius librum theologicum, belgica lingua compoſitum, & in una tantum chartæ pagina impreſſum. Huic ſubjungitur pagina ſingularis, quæ latine inſcripta eſt: *Liber vitæ Alexandri M.* unde nonnulli collegerunt, hunc librum eſſe *Q. Curtium*, qui tamen lingua latino-barbara ſive monaſtica medii ævi eſt compoſitus. Iſte ut & theologicus liber an. 1430 impreſſi ſunt, quamvis Inſcriptiones & nonnulli alii ſcriptores ex *Coſteri* imagine ad nos retulerint, artem typographicam demum an. 1440. ab illo eſſe inventam. Imago autem *Coſteri* præfixa alii libro belgico, qui in hoc volumine extat, & an. 1432.*) excuſus eſt, notam anni 1430 indicat, cui ſubjecta eſt inſcriptio, à *Rajo* memorata, (quæ tamen notam temporis decem annis recentiorem præ ſe fert) una cum tetraſticho, quod editor Inſcriptionum tranſcripſit ex effigie *Coſteri*, tunc temporis in horto quodam hujus urbis extante, quæ hodie nusquam reperiri poteſt.

Ob-

*) Ellisius ſine dubio intelligit librum Petri Scriverii, qui non an. 1432. ſed an. 1628. ſub tit. *Laure-Crans voor* Laurens Coſter *van Haerlem*, in lucem prodiit.

Obſervationes quædam de ortu & progreſſu artis typographicæ usque ad annum 1465. quibus occaſionem obtulit epiſtola reverendi viri *Elliſii*, quæ extat in Philoſophicis Transactionibus an. 1703. m. Jul. num. 286. pag. 1416. ex his ephemeridibus an. 1703. m. Nov. num. 288. pag. 1507-1516. latine redditæ.

Quæcunque vir hic ingenuus de libris, Harlemi à *Laurentio Koſtero* impreſſis, memorat, ita cum narratione *Theodori Schrevelii* aliorumque conveniunt, ut parum vel potius nihil dubii nobis relinquant, (cum confitendum omnino ſit, obſervationem ejus eſſe accuratam & tempus recte indicatum) utrum huic urbi, an aliis, pro quibus ſcriptores tanto cum ardore pugnarunt, inventionem artis typographicæ acceptam referre debeamus. Nullus enim eorum librum quendam jam A. C. 1430. vel 1432. vel paulo poſt impreſſum producere ſe poſſe unquam eſt profeſſus. Hæc duo ſolum magnam difficultatem habent, ſive quis cauſam in medium proferre velit, cur exercitium hujus artis impeditum ſit ab an. 1432. usque ad tempus illud notiſſimum, quo eam Moguntiæ inſtaurarunt *Jo. Fauſtus* & *Pet. Schœfferus*, qui vulgo quidem, ſed perperam A. C. 1465. *Tullii* officia primum omnium impreſſiſſe dicuntur; ſive quis progreſſum hujus artis per ſpatium primorum 30. & plurium anno-

rum cum veroſimilitudine aliqua exponere conetur.

Boxhornius, quantum memini, ut & *Schrevelius* aliique expreſſis verbis ſcribunt, (quod quamvis non feciſſent, facile tamen ex re ipſa colligi poſſet) *Koſterum* hanc ſuam inventionem non ſtatim ſub ipſum artis initium ita perficere potuiſſe, ut tantum opus, quantum eſt Speculum ſalutis, typis exprimeret; ſed eum, antequam integris libris excudendis operam impenderet, in ſingularibus parvisque chartarum paginis periculum feciſſe, quæ omnia, quum ſingulatim exſtarent, & parvæ molis eſſent, perdita eſſe crediderunt. Ego vero quondam in Bibliotheca regia, quæ in palatio S. Jacobi aſſervatur, ſchedam vidi formæ externæ, quæ vulgo vocatur in 8. in vetuſto Breviario MSto repoſitam, quam ex primis *Koſteri* ſpeciminibus, quæ & artem experiundi & quæſtum faciendi cauſa dedit, ſuperſtitem eſſe tunc putabam, in qua ſententia adhuc perſto. Rudis & parva eſt figura in ligno inciſa, quinque Servatoris noſtri vulnera & paſſionis inſtrumenta repræſentans, in cujus infima parte latina inſcriptio exhibetur, quæ omnibus toties in mille annos peccatorum veniam promittit, quoties precum formulam vulgarem: *Ave Maria*, coram illa funderent. Hæc figura ſive imago depicta eſt atramento ſcriptorio, & tota nigra, abs-

que

que omnibus aliis coloribus, quibus poſtea *Koſterus* libros ſuos adornaſſe videtur.

In *Boxbornii* libro ſupra memorato, de origine artis typographicæ, traditur, *Hadrianum Junium* poſſediſſe librum à *Koſtero* impreſſum, illi ſimilem, qui Harlemi in ciſtula aſſervatur. Jam vero inter libros, quos Bodlejanæ Bibliothecæ Oxonienſi teſtamento legavit *Franc. Junius*, *Hadriani* cognatus, tenuis reperitur majuſculæ formæ liber, qui probabiliter idem eſſe videtur, quandoquidem *Foſſius*, vir doctus & curioſus, natione Danus, illum Harlemenſi libro ſimillimum eſſe mihi coram dixit. Hic hiſtoriæ Veteris Teſtamenti ſummam in figuris in ligno inciſis exhibet, quæ variis coloribus imbutæ ſunt ſine intermiſta umbra, ut hodie chartæ luſoriæ adhuc conficiuntur, (in quibus ut & in cantilenis, quæ ſingulatim edebantur, vetuſtiſſimæ imprimendi rationis veſtigia deprehenduntur) & in una tantum chartæ pagina eſt impreſſus. Puræ vel vacuæ duorum foliorum paginæ conglutinatæ ſunt; niger color tam picturarum quam inſcriptionum, quæ illarum ſenſum indicant, ex atramento ſcriptorio *, conſtat,

*) ELLISIUM, quum KOSTERI librum manu teneret, obſervaſſe vellem, utrum atramentum ſit typographicum an ſcriptorium? utrum KOSTERI imago vetuſta & colorata, an minus? num in utrovis libro plures extent? utrum integræ paginæ in ligno inſculptæ, an ex literis ſingu-

ſtat, quemadmodum in ſcheda modo memorata, quod ſine ulla arte in tabulam ligneam mox minore, mox majore copia eſt diffuſum, diſperſum & flaveſcens; literæ ſunt maxime rudes, & omnia cetera ita comparata, ut manifeſte oſtendant, artem eo tempore adhuc quaſi in incunabulis fuiſſe. Cauſa autem, cur hic liber in una tantum chartæ pagina impreſſus ſit, non fuit illa, quam nonnulli falſo afferunt, quod typotheta modum diſponendi paginas, prout illæ compingi faciliime poſſent, ignoravit; (ſemper enim ſingulæ illæ literis minuſculis ſignatæ erant, quæ ſigna, quod probe notandum eſt, in media pagina ſunt expreſſa) ſed potius, quia crediderunt, chartam alteri in oppoſita pagina impreſſioni ſuſtinendæ imparem eſſe. Similiter enim librarii iſtius ævi, quum charta vileſcere & in ſcapos componi cœpit, in cujusque quaternionis, ſenionis &c. initio & fine folium membranaceum adhibebant, ut libri eſſent firmiores. Liber ille, quantum recordari poſſum, eſt imperfectus, & nulla nota temporis uſpiam nunc apparet, quæ & fortaſſe nunquam eſt appoſita; eadem in alio quoque libro deſideratur, qui hiſtoriam vitæ S. *Joannis* Apoſtoli ejusque Apocalypſin in hujusmodi picturis coloratis in ligno inciſis & inſcriptionibus continet. Hic in eadem Bodle-

gulis compoſitæ? num denique ſigna in uſum bibliopegorum ſive compactorum comparent?

Bodlejana Bibliotheca notatus eſt LAVD. E. 65. & itidem ſigna majuſculis literis expreſſa habet, qualia ſæpe in variis codicibus diverſarum ætatum ante mille & plures annos calamo exaratis literis vel notis numeralibus indicata obſervavi. Quamvis autem in una tantum pagina impreſſus, & quemadmodum prior ille conglutinatus ſit; tamen nitidior aliquantum eſt, & artem typographicam tunc majores jam feciſſe progreſſus oſtendit. Operæ pretium fuerit hoc loco annotare, in eadem Bibliotheca (Arch. B. Bodl. 88.) antiquum aſſervari Manuſcriptum ſimillimis figuris & inſcriptionibus inſtructum, licet diverſus ſit figurarum veſtitus, utpote qui in codice MSto comparet antiquior. Libri iſtius aliud exemplum extare in Bibliotheca Imperatoris Romano-Germanici Vindobonenſi ſit veroſimile. *Lambecius* enim in commentario de Bibliotheca Cæſarea lib. II. pag. 772. inter illos libros, quos ex Archiducali Bibliotheca Oenipontenſi in Vindobonenſem tranſtulerat, unum memorat his verbis: *Apocalypſis* S. Johannis *Apoſtoli & Evangeliſtæ latino germanica, chartacea in folio, una cum vita ipſius & multis figuris ligno inciſis, quæ propter vetuſtatem ſuam ſpectatu ſunt digniſſimæ*; & in illo libri exemplo Oxonienſi præter figuras commentarius in Apocalypſin germanica Saxoniæ ſuperioris lingua ſcriptus reperitur. Præter duos hoſce antiquiſſimos libros impreſ-

ſos *Bagfordus* de tertio quodam me certiorem reddidit, qui in Bibliotheca MSStorum Collegii Corporis Chriſti, ſive Bennetani Cantabrigienſi, aſſervatur, & hiſtoriam Servatoris noſtri continet, in una tantum chartæ pagina impreſſus, & ſimilibus figuris in ligno inciſis adornatus, ſed paulo elegantior omnibus reliquis modo memoratis, quos antea ei Oxoniæ oſtenderam. Hi itaque tres libri quum ſint, ut antea dicere me memini, in una tantum chartæ pagina impreſſi, integri in ligno inſcripti vel inciſi, non vero ex ſingulis typis compoſiti, denique atramento ſcriptorio imbuti; dilucide demonſtrant, artem tunc temporis in infantia quaſi ſua adhuc extitiſſe, recteque *Koſtero*, licet nullum artificis nomen præ ſe ferant, adſcribi poſſe, partim, quia nemo omnium illos ſibi unquam vendicavit, partim, quia illi in multis rebus hujus viri hiſtoriæ & inſtrumentorum artis reliquiis optime reſpondent. Quodſi quæras, cur *Koſterus* his quoque libris, uti libro Harlemenſi, cujus mentionem fecit *Elliſius*, nomen ſuum annumque impreſſionis haud præfixerit, de hac re ſic habeto: Narrat *Schrevelius*, *Koſterum* jurejurando adegisſe *Fuſtum*, de quo ſupra dixi, ad ſilentium, ut artem hanc occultaret, & nemini, quicunque ſit, detegeret. Id à *Fuſto* poſtulaſſe videtur non tam ad eum finem, ut omnes alii cognoſcerent, ſe ſolum

ar-

artis hujus novæ peritum eſſe, cujus ope librorum exempla multo celerius quam optimus librarius multiplicare poſſet; ſed potius, ut alios deciperet, impreſſos libros tanquam calamo exaratos venales habendo, atque illos tanto pretio (id quod ſpeciem juris & honeſti habebat) vendendo, quantum ad librarios & illuminatores cum familia alendos ſufficeret. Hæc fraus diu fortaſſe Harlemi & in vicinia in occulto latuit, quia nulla alia imprimendi libros ratio tunc extabat, quæ hanc detegere & elevare potuiſſet. Poſtea autem, ut *Boxhornius* & *Schrevelius* referunt, *Fuſtus* cum omnibus heri ſui inſtrumentis aufugit, & aliquo temporis ſpatio præterlapſo, artem typographicam Moguntiæ exercere cœpit, adjutus à miniſtro ſuo, *Petro Schœffero*, eximii ingenii juvene, cui deinde filiam ſuam in matrimonium collocavit, illumque in hoc negotio ſibi ſocium adjunxit. *Fuſtus* vero Lutetiam Pariſiorum veniſſe perhibetur, (quod utrum ante factum ſit, quam Moguntiæ ſedem fixerat, an poſtea, compertum non habeo) & magnam copiam Bibliorum SS. impreſſorum, tanquam MSStorum, venalem emtoribus propoſuiſſe, ſed Gallos ſe ita deludi nequaquam paſſos eſſe. Quum enim illi magnum horum librorum numerum perpenderent, atque eos in omnibus paginis, verſibus ſive lineis, vocibus, literis, imo punctis inter ſe accurate congruere

viderent, ſecum reputantes, ne optimum quidem librarium in libris deſcribendis ita accuratum eſſe poſſe, artis magicæ eum accuſabant, vel certe ei hujus criminis actionem minitabantur, id quod occaſionem fingendæ fabulæ de Doctore *Fauſto* obtulit, ipſumque coëgit, ut artem ſuam divulgaret. Equidem non dubito, illis temporibus permultos libros impreſſos pro Manuſcriptis venditos eſſe. Plures enim libros absque tempore impreſſionis notatos vidi, qui vetuſtiores omnibus illis videbantur, quos unquam nota temporis inſignitos oculis uſurpavi. Sermo vero mihi nunc eſt de iis, qui ex ſingulis literis compoſiti erant, quod artificium ut & atramentum typographicum ex óleo & lampadum fuligine confectum atque prelum impreſſorium ſupra laudatus *Schæfferus* inveniſſe fertur, licet *Schrevelius* minus probabiliter priora duo inventa populari ſuo *Koſtero* adſcribat.

Quo tempore *Fuſtus* & *Schæfferus* primo artem hanc Moguntiæ exercere inceperint, parum conſtat. Primam ejus tanquam typographi Moguntini mentionem fieri in *Schrevelii* Harlemo pag. 272. reperi, ubi dicit, hunc *Fuſtum*, ſive *Fauſtum*, (ut eum vocat) *Alexandri* doctrinale cum *Petri Hiſpani* tractatibus an. 1442. in lucem edidiſſe. Hic vero aliique libri, qui à ſcriptoribus hoc argumentum tractantibus memorantur, ubi terrarum extent,

ne-

nemo adhuc indicavit, ut data commoda occaſione ipſos oculis uſurpare liceret; quicquid ergo de eorum titulis & impreſſionis tempore narratur, id omne pro certo haberi nequit. Aliud tempus primæ librorum impreſſionis, licet non ita remotum, tamen majore fide dignum, indicatur in *Lambecii* libro ſupra citato pag. 980. ubi ille refert, ſe Oeniponto inter alios libros ſelectos in Bibliothecam Imperialem Vindobonenſem transtuliſſe Pſalterium quoddam in membrana impreſſum, in cujus fine hæc verba legantur: *Præſens Pſalmorum codex* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 879.) Inde ab hoc tempore certa induſtriæ horum virorum documenta ſuperſunt. Equidem plures libros illorum opera impreſſos enumerare poſſum e. g. *Durandum* in Bibliotheca Baſileenſi in Helvetia, cujus liber (ut vir quidam egregius, qui ipſemet eum vidit, mihi narravit) an. 1458. eſt excuſus; *Johannis Joannuenſis* (leg. *Johannis Januenſis*) Catholicon, quod in noſtra Regia & Epiſcopi Norvicenſis Bibliotheca aſſervatur, impreſſum an. 1460; Biblia latina an. 1462, quæ in Bibliotheca Regis Galliæ & in multis monaſteriis transmarinis, fortaſſe etiam in Anglia reperiuntur; *Tullii* officia impreſſa an. 1465. iterumque an. 1466. (niſi hæc una eademque ſit editio & ultima tantum pagina denuo excuſa) aliaque plura, donec *Schœfferus*, *Fuſto* mortuo, ſolus hanc artem exercuit,

cuit, cujus veſtigia poſteri ſunt ſecuti. Sed hoc indice librorum in medium proferendo ſponte ſuperſedeo, ſperans fore, ut hæc & reliqua omnia, quæ ad alios antiquos Europæ totius, præſertim Angliæ, typographos, eorum ſymbola & plerorumque effigies attinet, una cum magna copia novarum obſervationum ad ſcriptionem, impreſſionem, chartam, compactionem &c. ſpectantium divulgentur, ſimulac *Bagfordi* ſchedæ in ordinem ſint adductæ. Nam neque ingenuum, neque honeſtum eſſe duco, hunc ejus præoccupare laborem, in quo tot annos occupatus fuit.

Pauca hæc tantum mihi addere liceat, ſcilicet artem typographicam, poſtquam *Fauſtus* illam aliis primum Pariſiis detexerat, vel etiam publice Moguntiæ exercere cœperat, per præcipuas Europæ *) regiones ſtatim diſperſam & palam in variis urbibus excultam eſſe, antequam in Anglia innotuit, quicquid alii ſcriptores in contrariam partem afferre conentur. Primus enim, quem in Anglia impreſſum eſſe volunt, liber eſt *Hiero-*

*) ab his enim locis & libris vel librorum particulis, in quibus certum typorum genus fuit adhibitum, typographi adhuc hodie typos ſuos appellant *italicos*, *romanos*, *anglicos* &c. *Auguſtin*, *Canon*, *Pica*, *Primer*, *Brevier* &c.

ronymi, vel potius *Rufini* commentarius in ſymbolum apoſtolicum, Oxoniæ 1468.

Ad iſta ex aliquà parte probanda progreſſum typographiæ in aliis regionibus ſilentio præteribo, & hiſtoriam hujus artis in Italia, Romæ ſpeciatim, excultæ paucis exponam. Indici copioſo librorum impreſſorum, qui in epiſtola quadam ad ſummum Pontificem *Sixtum* IV. Tomo V. Bibliorum cum *Lyra* commentariis Romæ 1472. editorum præmiſſa extat, & in *Boxbornii* diſſ. de artis typographicæ origine iterum prodiit, haud inſiſtens, ea tantummodo breviter recenſebo, quæ in *Bernh. Montfanconi* Diario Italico Tom. I. pag. 255. ſq. reperi. *Johannes Aleriensis* nimirum in epiſtola adulatoria ad ſummum Pontificem Paulum II. qui electus eſt an. 1464. huic gratulatur, artem typographicam ſub ejus pontificatu Romæ primum eſſe excultam. Hoc ſi de primo in hac urbe artis exercitio, non vero de conſtituta ibi officina aliqua typographica traditur, falſum omnino eſſe videtur, quia eruditus ille monachus l. c. vidiſſe ſe in muſeo viri eruditi *de la Thuilliere Lactantium* narrat, in cujus fine hæc verba fuerunt ſcripta: Lactantii Firmiani *inſtitutiones cuſa in venerabili monaſterio Sublacenſi an.* 1461. *antepenultima Octobris.* Quodſi igitur quis ſtatuere nolit, typographiam in hoc monaſterio eſſe inventam, is concedere debet, eam Roma in hunc locum delatam eſſe, qui tantum 20. mil-

milliaria ab illa urbe diſtat. Idem Scriptor allegat *Floravantem Martinellum* in Roma ſua ſacra affirmantem, typographicam artem Romæ in palatio *Maximorum* an. 1455. ſub *Nicolao* V. Pontifice exercitam fuiſſe à *Conr. Sweynheim* & *Arnoldo Pannartz*, qui ambo origine Germani & per longum temporis ſpatium ibidem typographiam exercuerunt. Mos ille annum impreſſionis librorum in fine ſubjiciendi ad imitationem variorum medii & recentioris ævi manuſcriptorum codicum eſt inductus. Equidem nunquam oculis vel auribus meis percepi codicem literis majuſculis, quas capitales vocant, ſcriptum vel græcum, vel latinum, cujus in fronte tempus ſcriptionis fuerit notatum. Cautione igitur opus eſt, ne quis notas hujusmodi temporis in MSto quodam reperiens in errorem incidat. Quædam enim MSSta notam temporis præ ſe ferunt, quam nonnulli de anno, quo hoc exemplum exaratum ſit, accipere poſſunt, quum tamen illa denotet tempus, quo auctor ipſe finem operi ſuo componendo impoſuit. Ejusmodi notæ ex codicibus calamo exaratis in libros typis expreſſos tranſcriptæ haud raro viros eruditos deceperunt, e. g. prima editio *Lyndewoodi Paulum à S. Maria* aliosque, quos nominatim proferre poſſem. Varii præterea antiqui libri, minus accurate emendati, falſa temporis nota ſunt inſigniti. Hujusmodi liber Oxoniæ in Bibliotheca, quæ

ad

ad *Ashmoleanum* muſeum pertinet, reperitur, ineunte Seculo XVI. demum excuſus, qui tamen ætatem 400. vel 500. annorum mentitur. Apud *Millingtonum* bibliopolam aliquando *Julium Hyginum* vidi impreſſum, ſi titulo fidem adhibere velis, Pariſ. 1412. pro 1512, quo tempore typographum iſtius libri vixiſſe, in *l'Origine de l'Imprimerie de Paris* perhibetur. Egomet certe volumen aliquod poſſideo, quod inter alios libros unum primis typographiæ temporibus impreſſum continet, cujus in fine hujusmodi error commiſſus videtur, qui tamen ut emendetur, priori eſt difficilior. Verba hæc ſunt: *Explicit opuſculum* Enee Sylvii *de duobus amantibus in civitate Leidenſi anno Domini milleſimo CCCC quadrageſimo tertio, Leien.* Jam vero, quamvis libellus hic Lugduni Batavorum impreſſus eſſe omnino videatur, tamen id an. 1443. effectum eſſe nequit. Ipſe enim *Sylvius* paulo ante illa verba ſcripſit: *Vale*, ex *Vienna V. Non. Jul.* M CCCC quadrageſimo quarto. *Sylvius* creatus eſt pontifex Maximus ſub nomine *Pii* II. an. 1458. & diem obiit ſupremum an. 1464. Probabile itaque eſt, ſi liber ille impreſſus eſſet ſub Pontificatu *Sylvii*, e. g. 1463. vel etiam poſt ejus obitum, dignitatis hujus mentionem heic injectam fuiſſe. Quod ſi vero librum ante pontificatum ejus impreſſum eſſe velis; nemo ſane, quantum ſcio, unquam tradidit, tunc temporis vel Lugduni Batavorum

vel

vel Lugduni in Gallia typographiam eſſe exercitam.

Hoc unum objici poteſt illis, quæ de antiquiſſimis libris à *Koſtero* impreſſis ſupra dixi, quod nimirum in charta circiter annum 1430. vel paulo poſt ſint impreſſi. Nonnulli enim Scriptores opinantur, chartam ex linteolis primum Baſileæ à Græcis illis confectam eſſe, qui è patria poſt expugnatam an. 1452. CPolin diſceſſerunt, ad ſimilitudinem chartæ goſſypinæ, quæ in regionibus Orientis erat uſitata. Verumenimvero hoc argumentum nullius eſt momenti, quum charta multo ſit antiquior. Nam ipſe poſſideo ſchedam, cujus ſcriptura 350 annis antiquior videtur, & optime convenit cum diplomate, quod olim apud *Thomam Beuchamp*, comitem Warwicenſem, an. Chr. 1358. & an. 32. regni *Edvardi* III. ſcriptum vidi. In tabulario Bibliothecæ Rev. Decani & Capituli Cantuarienſis reperi indicem vel repertorium bonorum *Henrici* antiſtitis ſive Prioris ad ædem Chriſti, poſt mortem ejus ſcriptum anno 20. ſi recte memini, Regis *Edvardi* III. quæ eſt chartacea ſcheda. Mihi in Bibliotheca Cottoniana alia quædam quærenti ſchedæ variæ tempore plerorumque noſtrorum Regum & Reginarum inde ab an. 15. regni *Edvardi* III. in charta noſtra ſcriptæ obvenerunt; neque dubium mihi eſt, quin hujusmodi plures in hac Bibliotheca reperiantur. In Oriente vero uſus char-

chartæ goſſypinæ vetuſtior fuit, vidique in Bibliotheca Bodlejana MStum arabicum inter illa, quæ Academia à Doctore *Hutingtono* emit, exaratum an. Hegiræ 427. i. e. an. Chr. 1049. alia vero incerti temporis ibidem aſſervata adhuc antiquiora videntur.

Argumenti convenientia occaſionem mihi præbet diſſerendi de preli volubilis inventione, quam plerique *Lipſio* tribuunt; ſed illam hujus temporibus eſſe antiquiorem, liquet ex impreſſo quodam libro in Bibliotheca Bodlejana LAUD. D. 138. ſic inſcripto: *Miſſale ſecundum uſum Eccleſiæ Herbipolenſis* (i. e. Würtzburgenſis in Germania.) *Rudolphus*, Archiepiſcopus hujus Eccleſiæ, in ſingulari epiſtola huic libro præfixa rationes in medium affert, cur hoc Miſſale divulgari curaverit. Illa ſcripta eſt octavo die Novembris 1481. quo tempore omnia exempla abſolvi juſſit à *Jorio Ryſero*, typographo ſuo, qui quoque id effeciſſe videtur, quoniam nomen ejus atque idem ille annus 1481. in fine libri memorantur. Loco ſigilli huic epiſtolæ ſubjecta eſt pictura ære expreſſa, inſignia hujus epiſcopatus à duobus angelis ſuſtenta, & poſt illa S. *Kilianum*, primum hujus ditionis epiſcopum; itemque Epiſcopi tunc viventis, nec non epiſcopatus ipſius inſignia in alio ſcuto gentilitio una cum perpulchro palliolo epiſcopali repræſentans. Hæc pro ratione illorum temporum nitidiſſime ære expreſſa ſunt,

& variorum noſtri ævi artificum optimorum opera exæquant. Evidentiſſima impreſſionis per tabulam æneam factæ indicia, atramenti maculæ aliquot in extremis partibus, picturæ aſperitas aliaque plura mihi perſvaſerunt, illa non aliter, niſi preli volubilis ope, effici potuiſſe. Nolui autem meæ conjecturæ & ſententiæ unice confidere, ſed multis viris doctis & curioſis, variis typographis, cælatoribus aliisque, qui quotidie prelum volubile exercent, figuram illam oſtendi, qui ad unum omnes diverſis temporibus & altero alterius ſententiam prorſus ignorante, in eo conſentiebant, hanc non ſolum pulcherrime in ære inciſam eſſe, & quidem ante *Alberti Dureri* tempora, ſed etiam pro certo aſſirmabant, illam ope preli volubilis impreſſam videri, & alio modo haud effici potuiſſe. Hanc vero figuram non eſſe recentiorem, variæ notæ hinc & illinc in iſto libro ſcriptæ probant. Una illarum hunc librum eodem anno 1481. à *Wilh Kewſtbio*, Vicario ad S. Bartholomæi ædem Herbipolenſem, emtum eſſe indicat, qui pro membrana, impreſſione, rubricatione, illuminatione & compactione ejus 18. florenos ſolverit; altera teſtatur, eum à *Kewſtbio* ad perpetuos dies huic templo dono eſſe datum. Ex aliis nonnullis apparet, illum ibidem temporibus ſucceſſorum quorundam aſſervatum eſſe, donec Sueci, uti opinor, ſub Rege *Guſtavo*

Adol-

Adolpho templum illud ſpoliarunt, & librum hunc ſecum abſtulerunt.

JO. BAGFORDI exercitatio de inventione Typographiæ, una cum *Humfr. Wanleji*, R. S. M. enarratione rerum, quas ad illam illuſtrandam collegit *Bagfordus*, in duabus epiſtolis cum D. Sloane, Reg. Soc. à Secretis, communicata, & ex Tranſactionibus Philoſophicis an. 1707. m. Maj. Num. 310. de anglico converſa.

Cum non deſint ſcriptores, qui de antiquitate typographiæ, primisque ejus inventoribus commentati ſunt; equidem breviter, quæ per multos annos ex vetuſtioribus varii generis libris obſervavi, nunc exponam. Communis omnibus fere ſcriptoribus hæc eſt opinio, artem illam à Sinenſibus ad nos perveniſſe, ſed ab his me prorſus diſſentire lubens fateor, quoniam eo tempore illorum cognitio nos adhuc fugiebat. Probabilius certe illam à veteribus Romanis repeti poſſe arbitrari mihi videor, utpote quorum numi, ſigilla, notæ nominaque, in fundo vaſorum ſacrorum poſita, nobis in Europa ſuperſunt, ut adeo hanc inventionem à remotiſſima gente derivare nequaquam cogamur. Quodſi pro certo habendum fuerit, chartularum luſoriarum uſum temporibus Regis noſtri *Henrici* VI. exortum

eſſe, equidem nihil unquam vidi, quod præ illarum compoſitione aptius, licet exiguum, primordium typographiæ proderet; uti patet ex primo artis typographicæ ſpecimine, quod Harlemi aſſervatur, & nonnullis libris, in Bibliotheca Bodlejana Oxoniæ extantibus, quorum primus in apparatu librorum *Junii* reperitur, ſecundus in Archiepiſcopi *Laudi*, & tertius in hac ipſa librorum collectione, vitas Ruſienſium Sanctorum in tenui volumine maximæ formæ continens, cujus paginæ non ſunt conglutinatæ, ut duorum priorum, ſed in tabellis ligneis inciſæ & variis coloribus illuſtratæ. Aliud rariſſimum librorum primis temporibus excuſorum ſpecimen extat in apparatu egregio librorum Archiepiſcopi *Parkeri* in Bibliotheca Collegii Bennetani Cantabrigienſi, cum MSto quodam libro compactum, quod *Bullardus* mihi primum oſtendit; & à libris Oxonienſibus modo memoratis multum differre comperi. Illud Chriſti vitam imaginibus expreſſam, vel potius Veteris & Novi Teſtamenti typos exhibet. Harlemi ſane haud reperiuntur tot primæ typographiæ ſpecimina, quot nobis ſuperſunt in Anglia, atque ſi ab utravis academia mihi conceſſa fuerit poteſtas, trium vel quatuor hujusmodi librorum accuratam deſcriptionem faciam, ut appareat, quomodo ſint impreſſi. Perſvaſum mihi omnino eſt, ſi quibus viris

cu-

curioſis daretur occaſio perluſtrandi Bibliothecas utriusque Academiæ & Collegii Greshamenſis, plura exempla antiquiſſimi modi libros imprimendi repertum iri, quia notitia librorum, ſupra memoratorum, nuperrime demum eſt facta.

Modus exſculpendi ligna ad conficiendas chartulas luſorias idem eſt, ac ille, quem Harlemi in imprimendis libris adhibuerunt. Chartæ plagulam humidam aut madidam imponunt ligneæ illi tabellæ ſive formæ, leviter atramento illitæ, quod ex lampadum fuligine, cum amylo & aqua commiſta, conficiunt, deinde illam à forma ope cylindri ſive bacilli teretis manibus amovent, id quod celerrime peragitur; hac ratione chartulæ pictæ ſive aulicæ præparantur. Poſtea eas triplices conglutinant, charta craſſiſſima medium locum tenente, quas coloribus variis imbuunt ope diverſorum archetyporum ſeu exemplarium, vulgo *Stamfiles* vocatorum, quæ in charta ad ſingulos colores recipiendos ſcalpello exſciſſa formantur, uti etiam in primordiis artis impreſſoriæ charta meram lineam exteriorem habebat. Archetypa iſta pigmentis oleoſis illita ſunt, ne illa penicillo deterantur & deleantur. Hujusmodi exemplar chartulæ imponunt, atque illud penicillo molli, qui eodem colore imbutus eſt, quo archetypon, leniter oblinunt, unde color in exſciſſas cavernulas diffuſus

fuſus in chartula luſoria firmiter hæret; eodemque modo reliquos colores omnes, qui in chartulis deprehenduntur, inducere pergunt. Sed hæc quamvis verbis deſcripta fuerint, clare intelligi non poſſunt, niſi quis ipſi confectioni chartularum interfuerit. Hac ratione, quantum judicare poſſum, Harlemi primum ars typographica eſt exercita, & libri ſupra memorati ſunt impreſſi, quod jam pridem animadvertere potuiſſent eruditi, ſiquidem illis placitum eſſet, ut oculos conjicerent in libros MSStos 900. annorum, quorum literæ majuſculæ ab illuminatoribus eodem modo formatæ ſunt, quo hodie conficiuntur chartulæ luſoriæ, quod aliquando ſingulari diſſertatione plenius demonſtrabo.

Altera imprimendi ratio ab Harlemenſibus adhibita in eo conſiſtebat, ut integras paginas codicum accurate ſcriptorum in ligno inſculperent ſine picturis, quemadmodum excuſum eſſe *Donatum* puto, cujus crebram mentionem hiſtorici ſcriptores faciunt. Hic excudendi modus anno 1450. vel ſecundum alios an, 1440. adhibitus eſſe videtur, isque pariter ac primus ille probari poteſt ex exemplaribus, quæ ante an. 1500. Romæ, Venetiis, in Helvetia & Anglia impreſſa oculis noſtris uſurpavimus, & niſi me fallunt omnia, ejusmodi tabella, in buxo inſculpta, in veſtro muſeo collegii Greshamenſis aſſer-

aſſervatur. Hæc imprimendi ratio multo difficilior eſt illa, quæ *Romanis*, *Italicis* vel aliis typis, hodie uſitatis, peragitur.

Huic ſucceſſit tertia ratio exprimendi libros ſingulis typis ex ligno confectis, quarum inventio cuinam ſit adſcribenda, haud liquet. Tantopere vero hæc ars temporibus illis occultabatur, ut typographi typos ſuos, ſacculis incluſos, in dorſo ubique portarent, & in ditiorum hominum ædibus illorum nomina, epitaphia, cantilenas aliasque ſchedulas excudendo quæſtum facerent.

Quartus, qui huic nobiliſſimæ arti acceſſit, perfectionis gradus, inventio fuit typorum ſingulorum, ex metallo fuſorum, cujus rei gloria tota tribuenda eſt viro ſempiterna memoria digno, *Petro Scheffero de Grenſchen*, (leg. *de Gernsheim*) miniſtro primum, mox genero *Fauſti*, qui ejus opera in arte ſua exercenda Moguntiæ eſt uſus. Ille cum animadverteret, quanta induſtria *Fauſtus* quotidie id operam daret, ut artem ſuam magis magisque perficeret, in illa promovenda occupatus erat, & multo ſtudio ſummaque diligentia propoſitum ſuum exſequebatur. Variis enim experimentis factis tandem domino ſuo *Fauſto* rem totam declarabat, qui ſimulac typis illis ſingulis à *Schæffero* inventis uſus eſt, & intellexit eos exſpectationi ſuæ reſpondere, tanto affectus eſt gaudio, ut grati animi teſtandi cauſa ei filiam ſuam, nomine *Chriſtina*

appellatam, virginem formoſiſſimam in matrimonium collocandam promitteret. Nuptiis his celebratis, ambo in perficienda arte ſua ſumma cum taciturnitate verſati ſunt, donec illa in vulgus emanavit, & ubique in Europa eſt divulgata. Nomina illorum in fine librorum, quos impreſſerunt, modo memorantur, modo deſiderantur, modo tempus ſimul impreſſionis indicatur inde ab an. 1457. (uti apparet ex libro Pſalmorum ab illis excuſo, qui extat in Bibliotheca Imperatoris Romano-Germanici, teſte *Lambecio* in Bibliotheca ſua Vindobonenſi) usque ad an. 1490. quod probatur teſtimonio *Eraſmi* in præfatione, quam præmiſit *Livio*, Baſileæ cura *Frobenii* impreſſo an. 15 .

Quod ad *Jo. Guttenbergium* attinet, quem permulti Scriptores primum artis typographicæ inventorem venditarunt, ne unus quidem reperiri adhuc potuit liber, qui nomen & typos ejus oſtenderet. Sed hæc accuratiore indigent conſideratione, in quæ debito loco accurate inquiram.

Veroſimile mihi fit, modum exprimendi imagines tabulis ſtanneis, æneis & ferreis tam inſculptis, quam aqua forti eroſis, primo adhibitum eſſe ab aurifabris, quorum ratio figuram artificiorum ſuorum lampadis fuligine delineandi anſam fortaſſe cælaturæ inveniendæ præbuit. Obſcure id traditur à nonnullis ſcriptoribus, quod copioſius aliquando exponam. Poſt

Poſt illa, quæ de typographia in libro meo dicturus ſum, ut hominibus curioſis ſatisfiat, pauca ſigillatim proferam de iis rebus, quæ eam reddiderunt perfectiorem.

Primus liber, quem Harlemi impreſſerunt, picturis adornatus erat, ad quas à forma lignea amovendas adhibuerunt talem bacillum teretem, quali hodierno adhuc die chartarum luſoriarum opifices utuntur.

Quando autem ſingulos typos adhibere cœperunt, firmiore utebantur charta, nec non membranis & pergamenis; tunc etiam uſurparunt prelum, licet id deinde ad uſum multo aptius reddiderint, qua de re alio loco agam.

Neque atramentum typographicum initio ſtatim rite eſt præparatum, ſed pedetentim & gradatim ad perfectionem perductum.

Prelum volubile typographicum non innotuit Anglis ante tempora *Jacobi I.* quo regnante induſtrius ille vir *Jo. Speedius* Antwerpia id ad nos detulit.

Animum quoque induxi, copioſe agere de inventione conficiendi chartam in Europa ex optimis ſcriptoribus, quibus obſervationes meas plurimas addam; nec non de tempore, quo illa primum uſurpata eſt in variis locis, inprimis in Anglia; ſpecimen etiam notarum veteris chartæ dabo, quod adhuc nemo ante me in medium protulit.

Compactio librorum, quod ad ſingulas ejus partes, ætates & tempora attinet, accurate exponetur, eorumque forma, menſura, magnitudo, plicatura, ſutura, capitella è filo intorta, varia tabellarum dolatarum & tegumentorum genera, fibulæ, umbilici ſive capitati claviculi &c. in omnibus regionibus, v. c. Sina, Perſia, Turcia, Græcia, in vetere & hodierna Germania, Italia, Gallia, Belgio & Hiſpania, potiſſimum vero in Anglia deſcribentur.

Symbola, Emblemata & inſignia veterum typographorum integro capite exhibebo, ubi ſimul eorum ortum atque genealogiam exponam, & quomodo ſe invicem in officinis typographicis exceperint, docebo. Quod ad hoc argumentum attinet, nullius veſtigia perſequi poſſum, quia *Draudii* librum à multis memoratum, & diligentiſſime quæſitum, in quo de ſymbolis antiquis typographorum egit, oculis uſurpare mihi adhuc non contigit, qui proinde nihil opis adferre poteſt. *Naudæus* in vita *Ludovici* XI. narrat, *Fauſtum* impreſſiſſe Latina Biblia, atque illa Lutetiæ Pariſiorum pro libro manuſcripto venditaſſe; ideoque eum in curia ſumma Pariſienſi accuſatum & artis magicæ reum habitum fuiſſe; unde exortum eſſe opinor librum illum inſulſum, qui in lucem prodiit ſub titulo: *Vita Doctoris Fauſti.* Hæc non mea ſolum eſt ſententia, ſed & aliorum, quia aliud ſimi-

ſimile exemplum nobis præbet noſter *Rogerus Baconus*, qui jam ante aliquot ſecula pari uſus eſt fortuna.

Ante iter ſecundum, quod in Belgium ſuſcepi ad curioſitatem meam explendam & ad removenda dubia quædam de libro Harlemenſi & *Coſteri* ſtatua, ſimulac ex primo itinere belgico me collegi, quando cum *Talmanno* juniore de Belgio ſtatuaque *Coſteri* ſermonem conferebam, narravit ille, ſe illam in Belgio, & quidem Lugduni Batavorum in platea Harlemenſi vidiſſe. Id multum mecum ipſe reputans, planiſſime comperire cupiebam, ſtatuam illam Lugduni, non vero Harlemi reperiri, licet hoc permulti peregrinatores hodierni affirmaverint.

Quum ultima vice in Belgio commorarer, quo pleniorem hujus rei notitiam conſequerer, quamvis jam anno præcedente 1705. menſe Junio *Ballium* rogaſſem, ut iſtam inſcriptionem in uſum meum deſcriberet, tamen occaſionem opportunam nactus, egomet ipſe una cum amico meo fideli, *Walthero Clavelio*, equite, die Mercurii 23 Octobr. 1706. in naviculam inſcendens, eodem die, hora ſexta veſpertina, Lugdunum Batavorum pervenimus. Poſtridie tempore matutino, viam nobis monſtrante *Bovallo*, artium ſtudioſo, in platea Harlemenſi, cui nomen hoc impoſuerunt, quia illâ Harlemum itur, *Coſteri* ſtatuam ligneam coloratam & inſcriptione illa notiſſi-

tiſſima ornatam ſupra fores ædium vitriarii cujusdam poſitam vidimus.

Hanc ſtatuam nequaquam magiſtratus hujus civitatis auctoritate publica, ſed privatus quidam vir poni curavit, & niſi me omnia fallunt, ædium iſtarum poſſeſſor, nomine forſan plateæ inductus, neque eam ante an. 1630. erectam eſſe puto. Exſculpta illa eſt ad ſimilitudinem tabulæ æneæ, quæ in libro Harlemenſi extat, vel imaginis pictæ, quæ conſpicitur in faſtigio ædium *Laurentii Janſonii Coſteri*, in quibus ille primum artem typographicam exercuiſſe dicitur, vel potius, quæ mea eſt conjectura, ætate provectior habitavit ædis ſacræ cuſtos, quem Angli *Sexton* vocant, quoniam vox illa hoc officium & in germanica & in belgica lingua ſignificat. Hæc omnia à me jam commemorata quodammodo deſiderio meo ſatisfecerunt.

Diebus aliquot Lugduni conſumtis, una cum amicis meis *Joh. Bullordo* & *Joh. Murray*, curru vectus Harlemum me contuli, ut librum ex alia editione in 4. cujus uſum mihi ſuppeditavit *Bullordus*, cum codice Harlemenſi compararem. Inſcriptio libri his verbis expreſſa in fine legitur: Hic liber ad finem perductus eſt in præclara civitate *Cutenburg* à me *Joh. Veldenero* an. 1483. die Saturni poſt feſtum Matthæi. Emblema typographi ex ramo vel nodo arboris ſuſpenſum conſpicitur, qui mos tunc temporis uſitatiſſimus erat, uti ap-

apparet ex monumentis veterum, quæ in lapidibus ſepulchralibus inciſa non ſolum in æde cathedrali Harlemenſium, ſed etiam in templis aliarum urbium Belgicarum reperiuntur. Emblema illud ære expreſſum in diſſertatione mea exhibebo.

Titulus in lingua belgica, qua liber iſte conſcriptus eſt, ſic habet:

De Spegel onſer behoudeniſſe, latine: *Speculum ſalutis noſtræ.*

Poſtquam Harlemum pervenimus, *Coſteri* domum, recenti gypſo oblitam non ſine magna admiratione vidimus, & imaginem ejus, quæ coloribus oleoſis in ligno picta eſt, domui admodum parvæ in ſummo fere faſtigio affixam deprehendimus. Ædes hæ inſtauratæ & renovatæ erant, ut facilius locarentur, in quibus, quum prima vice in hac urbe eſſem, caſearius quidam habitabat. Poſtquam eas & templum cathedrale perluſtravimus, ad Rectorem ire pergebamus, qui ſcholæ publicæ à Magiſtratu præfectus erat. Hic cum domi non eſſet, ancilla ejus, clave ſumta, nos ſtatim in Principis hortum introducebat, ut librum illum nobis oſtenderet, qui ex ſuprema contignatione aulæ vel palatii Principis, ubi illum antea videramus, ad extremam horti partem delatus erat, ad quem finem parvum ædificium, hortum terminans, fuit exſtructum. In ipſa ciſtula, in qua adſervabatur, annus 1618. ligno inſculptus

com-

comparebat. Hanc referans ancilla librum nobis oſtendit, quem, diligenter cum altero Amſtelodamenſi comparatum, & in figuris & in ipſis verbis utrumque inter ſe prorſus convenire *Bullardus* animadvertebat. In his ſolum à ſe invicem diſcrepabant, quod ille formæ maximæ liber ex 60. paginis conſtaret, quarum unaquæque duas figuras totidemque columnas atque in his ſingulis 25. verſus exhiberet, & in una tantum plagulæ pagina impreſſus eſſet, non vero conglutinatus, uti exempla illa, quæ Oxoniæ & Cantabrigiæ aſſervantur.

Idoneus igitur ero ad ſpecimina libri Harlemenſis pariter ac Oxonienſis & Cantabrigienſis harum cupediarum amantibus exhibenda, quorum ultimum jam in ære incidendum curavi, & reliqua ſimili modo in hiſtoria mea artis typographicæ in lucem proferam.

Ubi ancillam pro præſtita nobis opera remuneravi, ad olitorem ſenem, in horto laborantem, nos convertebamus. *Bullardus* enim, hortum intrans, ex illo quæſiverat, num *Coſteri* ſtatua ei nota eſſet? qui mox reſpondit, ſe nobis illam oſtendere poſſe; & imaginem prope horti portam, in faſtigio domus ad dextram partem depictam, digitis monſtravit, quam vidimus ſiniſtra manu innixam in inſcriptione, quæ typographiam an. 1440. ab illo inventam eſſe teſtatur, dextra vero literam

teram A tenentem, in quadrato inſcriptam; comparebant etiam aliquot figuræ puerulorum nudorum, literas A. B. C. manibus geſtantium, una cum imagine Famæ, quæ literas C. D. & E. tenebat. Hæcce omnia depromta ſunt ex *Junii* Hiſtoria Belgii, aliisque Scriptoribus, qui poſt eum vixerunt. Aliæ plures picturæ in pariete exteriore iſtarum ædium conſpiciebantur, v. c. imagines Dominorum urbis Harlemenſis armatorum, quas omnes, quia ad ſcopum meum non pertinent, ſilentio prætermitto. Imagines hæ omnes, ut & *Coſteri* illa, coloribus tantum aquariis pictæ ſunt an. 1655, quem in tabulato laqueato inſcriptum vidi.

Hæc eſt brevis relatio ſecundi mei itineris in Belgium, atque hic eſt fructus, quem percepi ex collatione libri, qui quidem à Belgis maximi æſtimatur, mihi autem nunc minus rarus quam antea eſſe videtur, poſtquam aliud ejus exemplum in Bennetano Collegio Oxonii atque aliud Cantabrigiæ reperi. Hiſtoriam igitur ejus pleniorem, quam adhuc in lucem prodiit, deſcribere potero, adjutus opera librorum quorundam, quos mihi amici fideles conciliarunt, è. g. *Naudæi* hiſtoriam typographiæ in vita Ludovici XI. expoſitam, quam ex *Balii* Bibliotheca mihi ſuppeditavit Leerſius Amſtelodamenſis, & precibus amici mei *Bullardi* inductus de gallico convertit illam libri particu-

culam, quæ ad hiſtoriam typographiæ & *Fauſti*, nec non ad primam librorum impreſſionem, Pariſiis pariter ac Moguntiæ inſtitutam, pertinet. Conſtat illa ex 16. plagulis calamo exaratis, & exhibet ſimul aliam elegantem commentationem de rebus, quæ ad eruditionem & libros, primis temporibus excuſos, ſpectant. Ejusmodi ſcripta per multos jam annos maximo ſtudio quæſivi, & mihi penitus perſvadeo, ne unum quidem illorum aliud exemplum in Anglia tota reperiri.

Unum adhuc librum videre vehementer cupio, multumque gauderem, ſi quis voti me compotem facere poſſet. Parvus eſt liber *Draudii* formæ minimæ, qui ſymbola typographorum exhibet.

Uſurpavi etiam Chronicon illud Colonienſe, quod videre *Naudæo* nunquam contigit, ut & librum, Lipſiæ lingua germanica editum, qui *hiſtoriam feſti diei* complectitur, quem an. 1640. in memoriam artis typographicæ ante duo Secula inventæ Lipſienſes celebrarunt. Hunc in anglicam linguam convertit amicus meus *Bullordus*, cum quo mihi commercium literarum eſt; ut taceam, me alios plures libros in manibus habere, qui ad primam typographiæ originem illuſtrandam pertinent.

Omnem impendi laborem, nullisque peperci ſumtibus, ut ubicunque eſſent hujusmo-

modi librorum exempla, ea mihi compararem, & in arte typographica exponenda viris curioſis ex omni parte ſatisfacerem. Quemadmodum igitur typographia nihil aliud eſt, niſi nova quædam ſcribendi ratio, & pedetentim, uti aliæ quæcunque artes, ad perfectionem ſuam pervenit; quemadmodum etiam imagines, ſive fuerint pictæ, ſive in ligno inſculptæ, ſive in ære inciſæ, vocantur laicorum vel plebejorum libri, quoniam quisque picturas legere & hanc figuram domus, aliam arboris nomine appellare poterat; ita affirmare merito poſſum, veterum picturas vel delineationes prima artis typographicæ initia poſuiſſe. Et niſi librarii artem ſuam ſcribendi ad decorum illud & æquabilitatem quandam formaſſent, atque ſecundum certas regulas in variis codicibus inſtituiſſent, typographi ſane tam exacte eorum literas paginasque imitari nequaquam potuiſſent. Pictura primum ad res ſacras repræſentandas fuit adhibita, altera præparatio ad typographiam fuit ars conficiendi chartulas luſorias, quam valde antiquam eſſe puto.

Primum typographiæ ſpecimen unam tantum paginam expreſſam exhibebat, quale eſt illud, quod in Bennetano collegio aſſervatur, & maximam partem ex figuris conſtans, pauca ſolummodo verba à

latere ad inſtar lemniſcorum appoſita habet, quemadmodum alterum Oxonienſe.

Secundum artis progreſſum deprehendimus in libro Harlemenſi, in quo formæ literarum ſunt elegantiores. Eo quoque tempore non ſingulos ſolum verſus, ſed etiam integras paginas verbis præter picturas replere incipiebant.

Tertium ſpecimen erat cantiuncularum impreſſio, cum ſimilibus picturis & in una tantum chartæ pagina.

Quartum incrementum nobiliſſimæ hujus artis fuit, quum integras paginas in ligno inſculperent, & libros opiſtographos excuderent. Hac ratione primum *Donatus* impreſſus eſt Harlemi & Moguntiæ, quod multi ſcriptores teſtantur, quamvis non deſint, qui an. 1457. Biblia eodem modo impreſſa eſſe affirment.

Quod ad hiſtoriam de arte conficiendi chartam in Europa attinet, amicorum, in arce Londinenſi aliisque in locis commorantium, auxilio adjutus, multa de ejus antiquitate in medium afferre potero, & antiquæ chartæ notas indicabo inde à ſeculo XII. usque ad XVI. in ſingulis regionibus, ubi chartarii vitam degerunt.

Hoc, niſi me omnia fallunt, nullus unquam ante me præſtare eſt conatus. Veterum MStorum & antiquioris chartæ ſpecimina, quæ aliquot abhinc annis conquiſivi,

vi, & in II voluminibus formæ maximæ compingi curavi, in Bibliotheca Archiepiſcopi Cantuarienſis in palatio S. *Martini* extant, in quibus colligendis nec labori nec ſumtibus peperci. Et fortaſſe hoc eſt primum hujus generis ſpecimen, quod unquam in Europæ regione quadam comparuit.

Finem huic epiſtolæ impoſiturus polliceor, me in iſto libro hiſtoriam editionum & verſionum variarum S. Bibliorum, Novi Teſtamenti, libri Pſalmorum, codicillorum elementariorum & aliorum librorum theologicorum ab initio purgatæ Eccleſiæ ad annum usque 1600. eſſe expoſiturum. Primo quidem hæc reliquis adjungere nolui. Quum vero ſubſidia nonnulla, ad hanc rem facientia, in manus meas inciderint, in quibus extant multa, à nemine illorum, qui ante me ſcripſerunt, commemorata, de his quoque partim benevolentia, partim voluntate amicorum intimorum adductus, ſingulari capite agam.

Humfredi Wanleji, S. R. M. Epiſtola, in qua omnia illa recenſentur, quæ *Bagfordus* ad hiſtoriam artis typographicæ illuſtrandam collegit.

Collectio illa conſtat potiſſimum ex librorum titulis, vel primis paginis aliisque

fragmentis, quæ in volumina diverſa partem ordinatim, partem confuſe ſunt relata.

Exempli gratia in volumine quodam reperiuntur ſpecimina typorum cujusvis generis, qui tam in exteris regionibus, quam in Anglia, fuerunt uſitati.

In alio extant tituli & fragmenta Kalendariorum inde ab an. 1537. usque ad recentiora tempora excuſorum una cum titulis S. Bibliorum, librorum juridicorum &c. ſocietatis bibliopolarum Londinenſium impenſis impreſſorum.

In aliis voluminibus inveniuntur tituli librorum omnis generis, typographorum Londinenſium opera excuſorum, qui vel ſecundum librorum argumenta, vel ædes, in quibus typographi habitarunt, ſunt diſpoſiti. In aliis tituli librorum Oxonii & Cantabrigiæ excuſorum. In aliis tituli ſcriptorum, quæ in Scotia & Hibernia in lucem prodierunt. In aliis plurimis tituli, initia aliaque ſpecimina operum, quæ à cœlatoribus anglicis ære ſunt expreſſa; tituli librorum à Pontificiis, Presbyterianis, Quakeris aliisque fanaticis & hominibus ſeditioſis in lucem editorum; tabulæ æneæ monumentorum, ſepulcrorum, exeqviarum &c. in Anglia; tabulæ ejusmodi in exteris regionibus cum repræſentatione variorum ſuppliciorum, quibus malefici afficiuntur; imagines & adumbrationes veſtitus variarum na-

nationum, artium, vaſorum; armorum & fontium, cum aliis picturis, quæ uſui ſcriniariis fabrisque lignariis eſſe poſſunt; imagines hominum, libros vel ſcribentium, vel legentium, vel meditationi indulgentium cum omni apparatu, qui diverſis temporibus in arte ſcribendi eſt adhibitus; ſcholarum imagines, arithmeticorum quorundam capita, alphabeta, ſpecimina operis geniculati, aliquot genera majuſculorum & aliorum typorum; ſpecimina literarum in ære inciſarum; capita calligraphorum Germanorum, Gallorum, & Anglorum; ſpecimina literarum minute vel etiam ſiglis in ære inſculptarum &c. capita tachyographorum & ſpecimina hujus artis, multaque alia. Tituli librorum & ſymbola typographorum, qui artem hanc exercuerunt in Belgio hiſpanico, Hiſpania & Luſitania; tituli librorum à pontificiis Anglis editorum; *Plantini* alphabeta typorum majuſculorum. Tituli, alphabeta & typographorum ſymbola, quæ in lucem prodierunt Baſileæ, Tiguri & in aliis Helvetiæ urbibus; in Belgio fœderato; in Gallia; in Germania; cum aliis quibusdam in Polonia, Helvetia, Dania, Bohemia & Gallia; in Italia, Genevæ & in Sicilia. Collectio actorum in conciliis communibus regni, ordinationum, edictorum &c. ad artem typographicam promovendam pertinentium cum aliis ſchedulis varii generis.

Conſilia de variis libris typis divulgandis expoſita. Catalogus librorum, qui ſpectant ad picturam, typographiam &c. ſpecimina chartæ, diverſis coloribus tinctæ; notæ in ſuperficie ſcaporum chartæ, cum legibus, quæſtionibus, deciſionibus &c. ad hanc artem pertinentibus. Vetuſtiores impreſſiones vel figuræ ab an. 1467. cum effigiebus & ſymbolis multorum typographorum exterorum & anglorum, aliisque figuris & chartæ ſpeciminibus &c. Collectio monumentorum ſepulchralium typographis Baſileenſibus poſitorum cum vita *Jo. Frobenii*, catalogi librorum &c. Varia ad vitas cœlatorum in variis regionibus ſpectantia; tituli librorum in pleriſque Europæ regionibus ante an. 1500. impreſſorum. Collectio privilegiorum ad excudendos libros juridicos &c. Chartæ luſoriæ variæ in Germania confectæ.

Adſunt plurima alia volumina res hujusmodi complectentia, ſed minori cura ordinata.

Omnes hi tituli vel primæ paginæ librorum reapſe utilitatis fructum præbent, quia ſunt teſtimonia avthentica, quum contra in pleriſque indicibus tituli librorum contrahantur, vel aliis vitiis laborent. Præterea iſti de libris quibusdam me fecerunt certiorem, qui antea mihi prorſus incogniti fuerunt, effeceruntque, ut adhibita omni diligen-

gentia quosdam ipſe, quod maxime lætor, adeptus fuerim. Equidem puto, paucos *tantum* harum rerum ſtudioſos reperiri, ſed hi, poſtquam collectionem meam oculis uſurpaverint, lubentes fatebuntur, ſe in illa inveniſſe titulos & fragmenta, quorum notitia ipſos plane fugerit. Ex his apparet, ſchedulam aliquam, licet per ſe minimi ſit æſtimanda, tamen uſu ſuo nequaquam carere, ſi in ampla collectione comparuerit, non ſolum quod ad argumentum librorum, ſed etiam quod ad chartæ notam, tempus, typographi nomen, regionem, titulum, officium &c. attinet.

Bagfordus etiam poſſidet copioſam collectionem titulorum, qui, libris rarioribus & elegantioribus præfixi, ex iſtis ipſis ſunt deſcripti. Quum illi ita ſint comparati, ut raro integri nunc inveniantur, ejusmodi obſervationes addidit, quarum ope variæ editiones facile diſcerni poterunt, licet in initio & fine librorum nonnulla deſint.

Pollicetur quoque *Bagfordus*, quamvis non ſint exacto ordine diſpoſita, quæ collegit, ſe tamen librum ſuum, nempe hiſtoriam typographiæ tanta cura conſcripturum eſſe, quanta exſpectationi & deſiderio omnium ſatisfacere poſſit.

LOCA SELECTA SCRIPTORUM VARIORUM DE ARTE TYPOGRAPHICA.

Ex ACHILLIS PIRMINII GASSARI Annalibus Augſtburgenſibus in I. B. *Menckeni* Scriptoribus Rerum German. Tom. I. pag. 1660.

Hocce ipſo anno (1466) evulgavit *Johannes Bemmlerus* Augſtburgi ſacra Biblia latine, nova typographica ea arte, quam *Johannes Fuſtius* apud Moguntiacam Rheni metropolin, ante ſedecim annos, primus hominum adinvenerat, ac tinctis atramento vernice adparato formis literarum, ad id initio characteribus *ligno* ſculptis, poſtea ex *aurichalco* paratis, nunc vero *ſtanno* fuſis inverſis, cartas & paginas pro libris, ſub prelo imprimere & excudere docuit. Cujus nobiliſſimi inventi rationem, aſcito ſolo *Petro Schœffero*, licet diu ſecretiſſime quoscunque, etiam operas, celaverit is, intra paucos tamen annos ſcribendi illud non tam laudatiſſimum, quam utiliſſimum genus latius emanavit, indiesque magis ac magis pulchrius inſtructum, & orbi divino prorſus beneficio communicatum eſt, *Johanne Gutenbergio* Strasburgi, *Ulrycho Han*, Germano, Romæ, & *Sixto Ruſſingero*, itidem Germano, Neapoli id exercentibus.

Ex

Ex PAVLI LANGII Chronicis Numburgenſibus ad An. 1453. in I. B. *Menckenii* Opere laudato, Tom. II. pag. 46. ſq.

Circa id tempus ars imprimendi libros primum in Germania Moguntiæ per *Petrum Gutenbergum*, equeſtris ordinis virum, reperta eſt.

Ex JO. LATOMI Catalogo Archiepiſcoporum Moguntin. in vita *Dietheri* ſ. *Theodorici* Pincernæ Imperii & Domini in *Erbach* in I. B. *Menckenii* Scriptor. Rerum German. Tom. III. pag. 546.

Moguntiæ per *Joannem Guttenberger* civem ſolertiſſimum &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 460.) Si tamen hujus artis abuſum reſpiciamus, dubitari poſſet, an plus utilitatis toto hoc tempore, quo tanto Dei beneficio fruimur, Chriſtianæ Reipublicæ acceſſerit, quam paucis his annis incommodorum inde ſentimus; dum tot examina & onerariæ naves plenæ librorum peſtiferorum & ſeditioſorum ex una civitate Imperii quotannis prodeunt; quorum tamen inſpectio & cenſura ad Archiepiſcopum noſtrum tanquam Imperii Archi-Cancellarium & Ordinarium loci illius pertinet, ſicuti conſtat eum ſingulis nundinis olim ſuos Commiſſarios ibi habuiſſe. Sed tanta nunc eſt iſtorum hominum libido diſſeminandi hæreſes & ſectas,

 ut

ut ne ab Imperatore quidem, aut ſummis Orbis Chriſtiani Monarchis in ordinem cogi poſſint.

Ex MARSILII FICINI Epiſt. lib. XI. ep. ult. Opp. Tom. I. pag. 944.

In Germania temporibus noſtris imprimendorum librorum inventa ſunt inſtrumenta, tabulæ præterea, quibus hora, ut ita dixerim, una per omne ſeculum tota cœli facies aperitur.

Ex HIERON. NIGRI Epiſtolis & Orationibus pag. 57. Patav. 1579. 4.

Quis neſciat, tormenta bellica, quibus noſtri utuntur exercitus, & impreſſorum librorum artem, duo ſtupenda rerum miracula, quæ veteres noſtri nunquam ſomniarunt, germanicum inventum fuiſſe?

Ex OCTAV. FERRARII Proluſ. XVIII de Germaniæ laudibus. Tom. I. Opp. var. pag. 249. Wolfenb. 1711. 8.

Præſto eſt innoxium Germaniæ munus, quo ne majus quidem optare a ſuperis poſſimus, munus ſuperis ipſis invidendum, ipſa, ſi dicere licet, æternitate fraudata. Hoc eſt typographiæ beneficium, ingeniorum vita ac literarum tutela, mora præcipitis ævi, adverſus oblivionem ac vetuſtatis injurias fortiſſimum pharmacum.

Ex

Ex STEPHANI FORCATVLI lib. IV. de Gallorum Imperio & Philoſophia, pag. 283.

Germanorum gloriam paulo ſuperiore ſeculo vehementer extulit ac dilatavit fructuoſa ſolertia clariſſimorum inventorum, quæ olim divinitatem quibusdam mortalibus communi gentium conſenſione adſcripſit - - - Nec vero dubium eſt, ſuperatam rerum naturæ fere munificentiam excogitata librorum typis excudendorum ratione Moguntiæ a *Joanne Gutembergio* equite, cujus inventum nullo vitæ miraculo, ſi verum fatemur, poſtponendum, ne novem quidem Muſæ æquabunt, licet cuilibet ſuæ artis diſciplinæve inſtitutionem veterem aſſignaverint.

Ex PHIL. CALLIMACHI EXPERIENTIS disput. de eloquentia in *Giorn. de Letter. d'Italia*, Tom. XXVI. pag. 434.

Propagationem librorum, quam ſcriptoriæ artis paulo ante repetitus uſus mira multiplicandi literarum fœcunditate formulis induxit, majori ingeniorum ac doctrinæ jactura quam fructu contigiſſe plane fatebantur.

Ex

Ex FELICIS FABRI Hiſtoriæ Svevorum lib. I. in *Melch. Goldaſti* Svevicarum rerum Scriptoribus, pag. 68.

Anno Domini 1459 ars imprimendi libros in Germania primum enata eſt a *) quodam de Moguncia in eadem urbe, qua arte nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, nulla utilior ſive divinior & ſanctior eſſe potuit. In cujus quidem laudem quidam hos cecinit verſus: *O felix noſtris &c.* (vid. ſupra part. I. p. 309.)

Ex AONII PALEARII Oratione pro ſe ipſo pag. 350. Baſil. in 8.

Ego quædam in Germanis probo, quædam non probo; nam ut alia præteream, quod obſita multa barbarie, obvoluta nonnulla paupertate incredibili orationis, ſpinoſa olim & offuſa quadam tenebris, nunc latinis literis illuſtrata ſint; non modo laudo, ſed gratias etiam agendas Germanis puto, qui in ea re fuere diligentes. Jacebant divina ſtudia, ſtrata in cellulis hominum ocioſorum, qui licet in ſylvas ſe abſtruſiſſent,

*) ab *Joan. Gutenbergio* Argentoratenſi, ordinis equeſtris, qui eam Moguntiæ excogitavit atque exercuit. Sunt qui *Joannem Gensfleiſchium* auctorem conſtituant, puto, quia primus a *Gutenbergio* edoctus.

fiſſent, ut in hæc incumberent, ita ſtertebant tamen, ut nos in urbibus & vicis audiremus; erecta prope ſunt ab iſtis, cum Caldaicis, tum Græcis tum Latinis bibliothecis reſtitutis, typis pulcherrime adinventis, theologis perhonorifice ſtipendiis decretis. Quæ res clarior? quæ glorioſior? quæ commendatior eſſe poteſt memoriæ hominum ſempiternæ? Secutæ interim diſcordiæ civiles, inteſtina bella, populorum motus, ſeditiones & mala cætera; quæ cum multis mihi quidem ob charitatem fraternumque animum in Chriſtianos ſæpe incredibilem dolorem attulerunt. Quis illa non laudet? hæc non improbet? Eſt hic bonorum omnium communis ſenſus.

Ex THEODORI BIBLIANDRI Commentario de ratione communi omnium lingvarum & literarum, pag. 80 - 84. ed. Tigur. 1548. 4.

Quamobrem transeuntes a clandeſtinis literis ad manifeſtas, typographiæ initia conſideremus, qui ex chirographia mutatione auſpicatiſſima prodiit; ut locum de origine lingvarum & literarum, nec non earum mutatione feliciori clauſula terminemus. De qua *Polyd. Virgilius* Vrbinas lib. II. de inventoribus rerum ita ſcribit: *Bibliothecas inſtruere & publicare fuit omnino magnum mortalibus*

libus munus, ſed nequaquam conferendum, usque ad verba: *referre debeat.* (vid. ſupra Part. I. pag. 241. not.) Cæterum quia in tempore & loco & inventore nonnihil diſcrepant Scriptores, optimum fuerit, *Jac. Wimphelingii* cap. 65. ex epitome rerum Germanic. huc tranſcribere, qui mihi videtur ejus rei certiſſimus auctor. *Anno*, inquit, MCCCCXL. Fridricho tertio &c. usque ad verba: *dum premendo.* (vid. ſupra Part. I. pag. 586 - 588.) Quod ergo nonnulli adſcribunt excellentiſſimæ rei inventum civi Moguntino, & nonnulli quidem *Joanni Fauſto*, & ad annum circiter MCCCCLII. prorogant ortum ejus, inde accidit, quod primus inventor excogitatam a ſe artem in patria, Moguntiam deſcendens aliis etiam adjunctis, perfectiorem reddidit. Quæ quidem paulatim ad eam perfectionem, quam nunc habet, perducta eſt. Nam principio ligneæ tabulæ inſculpſerunt literas, quæ paginam libri complecteretur. Id quia magni ſumtus & laboris fuit, excogitati ſunt typi lignei connexiles, ut filum per foramina ſingulorum inductum verſum unum connecteret. Pluribus autem verſibus deinceps ſerie conjunctis pagina expleta eſt. Tandem excogitarunt ingenioſi artifices imaginem literæ in ferrum incidere atque imprimere archetypo æreo, quem vocant matriculam, atque in eo plurimas literas ejusdem formæ ex ſtanno fundere.

Por-

Porro literæ omnes in arca patula per loculos digeruntur, e quibus compoſitores formularum literas connectentes paginas implent. Quæ concluſæ marginibus ferreis prælo ſubjiciuntur, eisque atramentum aut alterius coloris pigmentum vernice temperatum, ut tenacius hæreat, pelliceis pilis inducitur. Illisque chartæ humectatæ literario prælo validius imprimuntur, ut ſcripturam excipiant. Non parum ſplendoris artificio typographico addidit *Aldus Manutius*, cujus induſtriam ſedulo multi æmulantur chalcographi in Germania, Gallia & Italia. Mihi quidem, hoc Germanicum inventum conſideranti non ſine admiratione magna, ſuccurrit memoria tormenti ærei, quam bombardam & ſclopetum appellant, quo nihil magis terrificum, nihil tetrius in perniciem generis humani poſſet excogitari; quum unius globus in exercitum aliquem ſcite excuſſus, centum homines aut plures etiam momento perimat. Ejus machinæ auctorem ferunt Scriptores *Bertholdum Swartz*, monaſticæ profeſſionis hominem, & chymicæ perſtudioſum, cui baſiliſcus a Mercurio extinctus tam noxiæ rei comminiſcendæ occaſionem præbuit anno LX ante inventam artem chalcographicam. Ut Germani alterum inventum habeant cum *Thubalcain* filio *Cain* commune, alterum cum filiis DEI, ſive *Moſen*, ſive *Abrahamum*, ſive *Seth*, ſive denique

Ada-

Adamum parentem literarum fuiſſe credimus. Nimirum ut abundaret gratia, ubi abundavit malitia. Dedit enim Germania per iſtum *Bertholdum Schwartz* noviſſimis temporibus, quibus abundavit iniquitas, & charitas refrixit, multique ſectantur viam & ſectam *Cain*, horriſona vaſa mortis exteris nationibus, & in ſua viſcera & in mutuam perniciem generis humani. Quo invento *Salmoneus*, *Buſiris*, *Phalaris*, *Sapores*, *Perillus*, *Scythæ*, *Læſtrygones Canibali* nihil immanius excogitare potuiſſent. Rurſum Germania per *Joannem Guotenberg* civem clariſſimæ urbis Argentinenſis dedit artificium tum celerrime tum faberrime ſcribendi libros, hoc eſt conficiendi organum ſapientiæ. Quæ ſapientia ubicunque admittitur & auditur, compeſcit furores, & humanitatem, benevolentiam, juſtitiam, æquitatem, pacemque ſanctam conciliat, fovet, conſervat. Unde non plus beneficii hominibus contulerunt, qui ob inventa arma, vehicula, naves, aratra, lanificium, ædificandi ſcientiam, & aſtronomiam inter Deos relati ſunt, quam qui artem exſcribendi libros bonos & inter homines propogandi repererunt. Ut in altero invento Germania cum peſſimis, in altero cum optimis auctoribus paria faciat, ne quis glorietur niſi in DEO. Non glorietur ſapiens in ſapientia ſua, non fortis in fortitudine, non dives in divitiis ſuis, ut præcipit *Hieremias*

cap.

cap. IX. vel potius DEUS per vatem ſanctiſſimum. Sed in hoc glorietur, qui gloriatur, quod ſciat & noverit Dominum, quodque faciat miſericordiam & judicium & juſtitiam in terra.

Ex THEOD. BIBLIANDRI Temporum a condito Mundo usque ad ultimam ipſius ætatem ſupputatione partitioneque exactiore, pag. 205. Baſil. per *Jo. Oporinum*, 1558. fol.

Quumque beſtia debellatum putaret, ac triumpharet, exuſtis libris & corporibus *Huſſii*, *Hieronymi*, *Wicleffii*: ecce tibi Argentinæ Dominus per *Joannem Gutenbergium* aperuit officinas typographicas, quæ jugiter ſubminiſtrent & producant arma cœleſtis ſapientiæ, ad expugnandum vaſtas molitiones Babylonis alterius.

Et pag. 214.

Indictio,	Anni Mundi,	Chriſti,	
6.	5422.	1443.	G. XXXVII. *Fridrichus* tertius, concordialiter delectus Francforti, & a Concilio Baſilienſi approbatus: annis 53, menſ. 4, diebus 4.

Multa hic Imperator præclare & feliciter geſſit, habetque non pauca cum *Auguſto* communia. Quo imperante, adverſus machinas

Antichriſti Chriſtus, numine ſuo propitio, per *Joannem Gutembergium* Argentinæ monſtravit artem plane divinam, typis imprimendi libros. Quo inſtrumento, quam longe lateque propagatum ſit Evangelium JESU CHRISTI, omnesque bonæ ſcientiæ, quantumque papæ Rom. falſa exiſtimatio, vicarii Chriſti ſcilicet, imminuta ſit, quid me attinet dicere, quum totus id orbis celebret?

Ex MELCHIORIS GVILLANDINI Papyro, h. e. commentario in tria *C. Plinii Majoris* de Papyro capita, membr. 26. pag. 223. Venet. 1572. 4.

In ſumma de chartarum inventione & uſu idem plane judicium faciendum eſſe videtur, quod de arte typographica, quam artem certum eſt Moguntiæ in Germania ante annos 130. opera & diligentia *Johannis Gutembergii*, viri equeſtri dignitate, publicatam fuiſſe. Neque tamen proinde recte quispiam concluderet, tam vetuſtam eſſe non poſſe artem imprimendorum librorum, quia Turcæ, Arabes, Perſæ, magna Aſiæ pars, Africa univerſa, ac denique maximus orbis terrarum tractus typographiam penitus ignorant: quippe quæ gentes veteris conſvetudinis nondum oblitæ, libris nonniſi calamo exaratis etiamnum utuntur. Sed nec ille quidem rectum verumque defenderet, qui eandem libros premendi artem non

non niſi ante 130 annos excogitatam obſtinate contenderet, quando admirandis Luſitanorum navigationibus compertum novimus, artem typographicam tam vetuſtam apud Chinenſes eſſe, ut omnem hominum memoriam ſuperet, &, ut inquit *Garcias Hortus* lib. I. aromatum apud Indos naſcentium cap. 38. ſemper uſurpatam apud eos cenſeant. Teſtatur *Jo. Barrus* ſua in Aſia, decadis primæ libro IX. cap. I. eſſe penes ſe Chinenſium cosmographiæ librum, quem illi cum integro & univerſali totius terræ ſitu perbelle typis excuderint. *Jovius* etiam lib. XIV Hiſtor. refert, *Emanuelem*, Luſitaniæ Regem, dono miſiſſe *Leoni* X. Pontifici Maximo, elephantem cum libro, qui apud Catainorum Cantam, maximam & præclariſſimam urbem, typis excuſus fuerat, quem & vidiſſe ſe indulgentia ac pietate ejusdem *Leonis* confirmat. Utut res habet, nullum profecto incommodum eſt; rem unam eandemque & novam & veterem cenſeri relatione ad diverſos populos.

Ex Pet. *Meſſiæ* Silva, de Varia Lecion
lib. III. cap. 2. pag. 207. Antwerp. 1564. 8.

Pero ſobre todo el imprimir, pues con tanta preſteza ſe eſcriven tantos millares de libros, fue y es la mejor invencion del mundo. De la qual dizen, que fue inven-

tor un Aleman, llamado *Juan Gutenbergius*, y que la invento en la ciudad de Maguncia; y dizen, que en aquella ciudad fue donde primero ſe obro y imprimio libro. Y eſto fue, ſegun *Polidoro Virgilio*, en el anno de mil y CCCC y quarenta y dos. Que tanto fueſſe lo que alli ſe pudo hazer, no lo ſabemos, pero dende à dezi ſeys annos en el anno de mil y quatrocientos y cinquenta y ocho un hombre llamado *Conrado* tanbien Aleman, truxo eſta arte à Italia. Aunque *Raphael Volaterrano* dize, que fueron dos hermanos Alemanes, losque vinieron à Italia, y que en el anno de mil y quatrocientos y ſeçenta y cinco imprimieron en Roma, y que los primeros libros, que fueron impreſſos, fueron el libro de la Ciudad de Dios de *Augustino*, y las divinas inſtituciones de *Latantio Firmiano*. Deſpues de los quales ha avido en eſta arte hombres excelentiſſimos en Alemanna, Italia y en Francia; y que juntamente con ſer impreſſores, fueron en las letras muy doctos y de grande erudicion; come fue *Aldo Manucio*, *Badio* y *Frobenio* diligentiſſimos en la correccion y verdad de la letra, y otros muchos. De lo qual ha redundado, que tanta multitud de libros, que eſtavan perdidos y eſcondidos, han ſalido a luz, gozando ſe dellos en el mundo. Con la qual ayuda y aparejo ſalen, y ſe hazen tantos varones doctos, quantos oy ay en todas partes de la Chriſtian-

ſtiandad. Pueſto que no ſeo eſto la cauſa principal, alomenos creo, que es muy grande parte y ayuda para eſto; porque con menos gaſtos y trabajos ſe han libros y ſe conocen diverſas coſas y materias, que en ellos eſtan eſcriptas. En loqual avia grande difficultad y trabajo en la falta dellos, que no ſe ſabian, o no ſe podian aver los autores grandes y antiguos y aſſi no eran tan univerſales los eſtudios. Pueſto que no niego, que ſe aya tomado licencia demaſiada, en imprimir libros de poco fruto y provecho, de fabulas y mentiras, que mejor fuera, no aver molde para ellos, porque deſtruyen y canſan los ingenios, y los apartan de la buena y ſana lecion y eſtudio. Pero el uſar mal algunos del arte, no le quita à ella ſu bondad y perficion. Dexada la impreſſion en el eſcrevir de mano verdaderemente el dia de oy ay tanta perficion, qual nunca creo que ſe aya viſto en tiempos paſſados.

Ex *Ant. du Verdier* diverſes leçons, à Lyon 1580. 8. lib. II. cap. 13. pag. 101.

Ie n'ay mis à autre fin ce chapitre, que pour faire ſçavoir le nom de celuy, qui trouva l'art d'imprimer les livres; car je ne ſçay, pour quelle occaſion *Pierre Meſſie* l'a voulu taire. Cet art donc fut trouvé à Magonce, ville d'Allemaigne en l'an 1442. par *Jean*

Cutbemberg, Aleman & Chevalier, la ou il commenca premierement de l' exercer; ayant auſſy trouvé cet encre, du quel ſe ſervent encore pour l' aujourdhuy les Imprimeurs. En apres l'an 1458. un, nommé *Courad* Aleman, porta premierement cette invention en Italie, & imprima dans Rome en la maiſon des Maximes, & le premier livre, qu'il imprima, fut *S. Auguſtin* de la cité de Dieu. Il y en a un exemplaire à Rome en la librairie du Reverendiſſime l'Eveque de *Sarno*, le Seigneur *Louys Gomes*, Eſpagnol, homme de ſinguliere doctrine, Auditeur de Roue, Regent de la penitentiairie & Referendaire de l' une & l' autre ſignature. Depuis *Nicolas Genſon*, François, la decora à Veniſe du temps du Duc *Auguſtin Barbarie*, apres lequel y a eu par tout le monde des hommes doctes & excellens en cet art, comme a été *Alde Manuce* à Veniſe, qui reſtitua la langue latine, *François Priſcianez* à Rome, *Robert Eſtienne* à Paris, *Froben* & *Oporin* à Baſle, & *Sebaſtian Gryphius* à Lyon. Ores vit *Paul Manuce*, lequel a de beaucoup ſurpaſſé le pere, & a un fils fort jeune appellé *Alde*, qui luy eſt egal en doctrine.

Ex

Ex *Joh. Langii* Epiſtolis Medicinalibus lib. II. epiſt. 3. de veterum medicinæ aliarumque facultatum Bibliothécis & Chalcographia, ad illuſtr. Principem *Otthenricum*, Com. Palat. Electorem, p. 559 - 562. ed. Francof. 1589. 8.

Quum libri Manuſcripti magni venirent, accidit, ut optimorum utriusque lingvæ auctorum Bibliothecæ nobis Germanis defuerint; donec artis chalcographicæ inventio Deorum munere cœlitus nobis data eſt, qua uno die a quatuor hominibus tantum librorum æreis typis prælo excuditur, quantum vix decem alii, quamlibet expediti ſcriptores, integro anno exarare calamo poſſent. Et quis obſecro illam inæſtimabilem librorum, qui incendiis urbium perierunt, jacturam & theſaurum reparare potuiſſet unquam, niſi Chalcographia cœlitus nobis data fuiſſet? imperante enim *Baſiliſco*, Conſtantinopolitanam Bibliothecam incendio combuſtam eſſe, in qua centum viginti millia librorum depoſita fuerant, *Zonara* his verbis refert: Βασιλίσκου κρατοῦντος ἐμπρησμὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει γέγονε μέγιστος, ἐκ τῶν χαλκοπρατείων ἀρξάμενος, καὶ πάντα τούτοις προσεχῆ νεμηθεὶς καὶ ἀποτεφρώσας, τάς τε τῶν δημοσίων πλατειῶν στοάς, καὶ τὰς αὐταῖς ἐπικειμένας οἰκοδομάς· ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν κεκλημένην βασιλικὴν, καθ' ἣν καὶ ἡ βιβλιοθήκη ἐτύγχανε, δώδεκα μυριάδας βιβλίων ἀποκειμένων ἐν αὐτῇ ἔχουσα. (*Zonar*. III.

Annal. tomo, fol. 43. col. 1.) In qua feruntur quoque draconis inteſtino centum viginti pedum oblongo, Ilias & Odyſſea, *Homeri* poëmata, inauratis literis exarata fuiſſe. Eam quidem artem fertur *Petrus Schœffer*, Auguſtæ, Moguntinæ diœceſis metropolis civis, ſua induſtria reperiſſe, aut a ſuis repertam cognatis ſaltem excoluiſſe. (vid. *Polydor.* de invent. rerum lib. II. cap. 7.) Eam poſtea, anno a Chriſtiparæ virginis partu 1465, duo ex Germania fratres Italis invulgarunt; qui primum Romæ cœperunt æreis characteribus, atramento ſpeciali delibutis, paginæ torculari ſubſtratæ impreſſis, *Lactantii* opera & *Auguſtini* de civitate DEI libros excudere. (Hæc de *Lactantii* & *Auguſtini* Operibus Romæ impreſſis *Volater.* lib. Philologiæ XXXIII.) Quam tamen artem, principio adhuc rudem, plures in Latio & Venetiis inde exercuerunt; donec *Aldus Manutius* eam triplicis lingvæ characteribus expolivit, primæque claſſis auctores magnis ſumptibus ex tota Græcia, Alexandria & Macedonia conquiſitos, a blattis & tineis ereptos, prelo ſuo excuſos atque emendatos nobis ſuppeditavit. Quo factum eſt, ut ſimul cum librorum copia ingenia quoque hominum & artes creverint, ab obſcuraque barbarie vindicatæ, tanquam renatæ una cum lingvarum peritia cultiores in lucem prodierint. Quo nomine omnes lingvarum & bonarum artium alumnos,

chal-

chalcographis & germanis artis hujus primis auctoribus plurimum debere ingenue fateor. Et ne tam eximium inventum exoleſceret, nosque librorum copia deſtitueremur, ſucceſſerunt his jure quaſi hæreditario in Germania præ multis aliis Baſileenſes Chalcographi, *Frobenii*, *Oporinus*, *Iſingrinius*, *Epiſcopii*; in Helvetia Tiguri uterque *Gesnerus*; viri mehercle, qui eruditione & induſtria artis aliarum nationum chalcographis non cedunt; qui ſane, Princeps eximie, magnificos tuos in Bibliotheca & ſtudiis inſtaurandis conatus magnopere adjuvare poſſunt, efficereque, ut tandem memorabilia Comitum Palatinorum domi foriſque geſta, facinoraque hactenus ſcriptorum penuria velut denſa caligine obſita latuerunt, in lucem aliquando prodeant, ac in cœlum usque efferantur. Chalcographi certe ſunt illuſtrium virorum ſtratagematum archangeli, qui ea per orbem terrarum propagare & eliminare poſſunt, quos, Princeps inclyte, ob literarum incrementum tuæ protectioni commendo.

Ex *Stephani Zamoſcii* Analectis Daciæ Antiquitatum pag. 11. Patav. 1593. 8. cujus verba repetuntur in *Boxhornii* Hiſtoria univ. pag. 180. & in *Struvii* Introd. in Hiſt. Lit.

Supereſt apud hos in Tranſylvania genus quoddam vernaculum ſcribendi, quod ab ἀρχαιογόνοις eorum Scythis jam inde per

multa ſecula poſteritati traditum ac ab oriente in Europam illatum retinetur. Sicut autem lingvarum diſſimilitudine Aſiatici ab Europæis hercìſcuntur, ita & literarum notis ſcribendique forma per omnia diſſident. Nam cum Europæi dextrorſum elementorum figuras ducant, Aſiatici ſiniſtrorſum ſuas pingunt, καρκιζοντες. Ex his duabus formis ſcribendi cæteræ etiam in toto orbe, ut originem habent, ita & motus qualitatem alterutram ſequuntur. Sola Siculorum Scriptura noluit eas leges imitari. Ea enim non ultro citroque, uti Græca & Hebræa, ſed initium a ſummo faciens, horſum ſe capeſſit, literis deorſum tendentibus, ac tam ſubtili complexione implicatis, ut pauciſſimis multa abſolvatur ſententia. Itaque non ſcriptorio ſemper atramento, ſed particulis oblongis fuſtellisque in quatrum dolatis, cultelli cuſpide, velut ſtylo, literas confertim hærentes inſculpunt. Quod genus ἐγγλυφογραφίας cum iisdem priſcarum literarum notis hucusque temporis penes illos remanſit. Talis typi exemplar perquam vetuſtum integro volumine in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriæ Florentiæ hodie extát, mirandis ſane & incognitis Europæ literarum notis, charta libris non eſt opiſtographa, ſed adverſa tantum parte conſcripta; verum ita ob papyri ſubtilitatem tralucent omnes literæ, ut averſa quoque parte non minus quam

adverſa

adverſa legi pariter queant. Non e lineis chartis, quales hodie in uſu, ſed Nilotica papyro volumen conſtat, nec calamo eſt exaratum, ſed typo impreſſum, ubi verſuum *συςοιχία*, dependulæ ſingularibus lineis per quælibet interſtitia inſertis inter ſeſe diſtingvuntur. Nec vero ipſi tantum characteres, ſed totus etiam codex multam vetuſtatem omnibus argumentis præ ſe fert, ut jam deſinant gloriari Europæi de ſua Caſſiterographia nuperrime inventa, cum hic liber, ante multa ſecula impreſſus, litteris huic orbi incognitis Scythas ejus rei auctores manifeſte proclamet. Quod & *Paulus Jovius* ab oriente per Scythas ad Europæos veniſſe jam pridem recte ſcripſit.

Anonymi Auctoris narratio de Artis Typographicæ inventione, addita *Polydori Virgilii* libris VIII. de rerum inventoribus, num. 6.
Genev. apud *Jac. Stoer*, 1604. 12.

De typographicæ artis, plane divinæ, inventione variæ certant gentes, ut de *Homeri*, poëtarum principis, patria ſeptem contenderunt urbes Græciæ:

Smyrna, Rhodus, Colophon, Salamis, Chios, Argos, Athenæ.

Luſitanorum ſane navigationibus compertum eſt, artem typographicam tam vetuſtam eſſe apud Chinenſes Indiæ populos, ut omnem homi-

hominum memoriam ſuperet, ſemperque apud eosdem uſurpata fuiſſe videatur. Qua de re vide *Garciam Hortum* lib. I. aromatum apud Indos naſcentium cap. 38. *Joh. Barrum* ſua in Aſia Dec. I. lib. IX. c. 1. *Paullum Jovium* lib. XIV Hiſtoriarum, *Melchiorem Gvilandinum* in Papyro membr. 26. & Hiſtoricos, qui de rebus indicis ſcripſere. Hoc tamen notant, in laminis fere integris apud Chinenſes literas ſculpi ſolere, ſicut apud nos icones ſive imagines ſculpuntur, quales & hodie catechiſmi inde adferuntur.

Quæ ut ita ſint, nullum tamen inde incommodum erit, rem unam eandemque & novam & veterem cenſeri relatione ad diverſos populos, nec eodem ſub ſole jacentes. Videamus itaque, cui apud Europeos hujus rei gloriam tribuamus. Sunt, qui *Joanni Fauſto*, civi Moguntino, ad annum 1440 attribuant. *Polydorus* vero noſter lib. II. cap. 7. *Joannem Cuthenbergum* ſive *Gutenbergium*, equeſtri virum dignitate, hujus artis inventorem prædicat.

Jacobus Wimpfelingus Hiſtoriæ ſuæ cap. LXV dicit, eum Argentinenſem fuiſſe, eademque in urbe hanc ipſam artem anno cIↄ cccc xl primum excogitaſſe, indeque Moguntiam profectum eandem feliciter auxiſſe.

Gilbertus Cognatus lib. III. Silvæ Narrationum Auguſtæ Vindelicorum eam inventionis typographicæ laudem tribuit. Utut ſit, primum tamen libri Mathematici in ea urbe

cum

cum figuris geometricis ante annos CXXV excuſi ſunt ab *Erbaldo Batboldo* cive, qui poſtea Venetias conceſſit.

Atque e Germania quidem Romam in Italiam a *Conrado*, quodam homine Germano, cIↃ CCCC LVIII. primum allata, idem *Polydorus* citato loco fatetur.

Id *Udalrico Han Wimpfelingus* tribuit, quem in urbem veniſſe vult cIↃ CCCC LXXI. Fuit & is natione Germanus, cognomento *Han*, quod latinis gallum gallinaceum ſonat. Quod familiæ cognomen, latine redditum, *Joanni Antonio Campano*, Epiſcopo Aprutino, aliisque erroris occaſionem dedit, ut hunc *Udalricum* natione Gallum fuiſſe exiſtimarent.

Neapolitanis vero cIↃ CCCC LXXI *Sixtus Rufingerus* Argentoratenſis excuſoriam artem primus monſtravit, teſte *Wimphelingo* ibidem. Germanorum certe hoc eſſe inventum Scriptores pene omnes tradidere. Libet de multis *Philippi Beroaldi* verſiculos hic referre:

O Germania, muneris repertrix &c. (vid. ſupra Part. I. p. 173.)

Batavi hanc etiam ſibi laudem (nec vane fortaſſe, ſi *Hadr. Junio* in Bataviæ hiſtoria credimus) vindicant; tametſi auris Batava, ut olim Bœotica, ludibrium præbuerit. Ut lectori quærendi laborem adimam, *Junii* verba apponam: Redeo ad urbem noſtram &c. &c. (vid. ſupra Part. I. p. 232. ſqq.)

Ex

Ex Theſauri Politici, a *Gaſpare Ens* ex Italica in Latinam lingvam traducti, Parte 2da, Apoteleſmate XXXX, quod eſt *Jacobi Pantogia*, S. I. de ampliſſimo Sinarum regno relatio, pag. 169. ſeq. edit. Colon. 1610. 8.

Typorum exprimendorum ratio multum a noſtra diſſidet: non enim conjungunt literas, ſed in ſingula folia tabulam formant, quæ utrinque characteres habet; quod, etſi perquam laborioſum videbitur, ſunt tamen in eo celeres & expediti; neque care ſua æſtimant. Solent quoque candidas literas formare in nigro: qua in re noſtrates antecellunt, etſi in illo concedunt. Ad hoc utuntur typis lapideis, qui non gerunt characteres inverſos, quo recti exprimantur in charta, ſed cum in lapide tum in charta eundem ſitum habent. Id autem faciunt, humefacta in principio charta ac lapidi impoſita; quam ubi leviter re aliqua minime dura identidem impulerint, ſenſim in typorum lacunas inſigunt, dum eæ partes reliqua charta ſunt depreſſiores. Tum vero chartam atramento tingunt; quod quia ima literarum non alluit, candidæ illæ manent. Liber quispiam noſter, quamvis magnitudine par, plurimum eorum quemvis rerum copia ſuperat, idcirco quod nos longe minutioribus literis utimur. Neque vero tantus in hac lingva ſcribendi legendique labor Sinas deterret,

ſerret, quia ad negociandi conſvetudinem plerique omnes utrumque norunt. &c.

Ex *Sim. Majoli* Tomo II. Dierum Canicularium Colloqu. VI. pag. 785 - 788. ed. Francof. A. 1615. fol.

Eques: Multa ſunt in hac materia, (de Academiis) de quibus diſſerere æquum foret, & præſertim de profeſſoribus, adeoque iis, quorum intereſſe in typographiis etiam agitur, Academiarum. Verum metuo, ut irritentur, ſi quid fortaſſe durius in illos diceremus Itaque ad alia ſermocinando progrediemur. Nihil autem quum magis affine Academiis ſit, quam Typographiæ, de illis, ſi placet, aliquid diſſeras. Vidi namque ſæpius paſſim diſcurrere per typographias ſtudioſos juvenes; quorum hic theſes, ille carmina, alter oratiunculam prælo ſubjici admodum laborat, nihilque magis deſiderant, quam vel nuda ipſorum nomina impreſſa cernere, ſic namque continuo ſe immortales eſſe ſomniant, neminemque adeo eſſe in rerum natura, quem nunc lateat, ipſorum etiam nomen typis impreſſum extare.

Philoſophus: Putas ergo tu, vacare periculo, etiamſi in typographias eosque, qui rebus typographicis operam navant, debaccheris; Minime vero gentium. Quinimo ſi unum offenderis, omnes offenderis. Eſt enim mutuus

mutuus illorum convictus, mutuæ operæ, alterque ex alterius ope atque opera dependet. Compoſitor typos ordine diſponit; diſpoſiti vero nihil proſunt, niſi Impreſſor prelo ſubmittat atque imprimat; typi impreſſi legentibus ſordent, niſi Corrector limam adhibeat: Corrector etiam facile ab auctoris ſcopo poteſt aberrare, niſi Lector exacte atque attente exemplar, quod originale vocant, prælegat. Sic mutuæ operæ mutuam neceſſario gignunt familiaritatem, quanquam etiam interdum ſit admodum lubrica, nec ubivis debitam adhibeant operam atque diligentiam. Atque hoc deſuper abuſu *Henr. Stephanus*, & ipſe typographus eruditus plane atque primarius, inſignem quam vocat Artis typographicæ querimoniam An. 1569 conſcripſit atque edidit, quam propter eruditum ſtylum & res, quas continet inſignes, vobis recitabo. (vid. ſupra Part. I. pag. 41. ſqq.)

Eques: Forſitan ille ſuas nequiit protrudere merces; ob id exoſas aliorum reddere hoc ſcriptulo univerſumque orbem ad ſuam pellicere atque attrahere officinam typographicam conatus eſt, quaſi vero ex nulla alia præterquam ex ſua ipſius officina terſi ac bene correcti prodeant libri.

Theologus: Non hujus duntaxat *Stephani*, ſed aliorum quoque eorundemque eruditiſſimorum

morum hominum extant deſuper querimoniæ, in quibus potiſſimum etiam deploratam typographorum avaritiam, eorumque fraudes atque impoſturas omnifarias incuſant. E quibus unam ſummi cujusdam Theologi plusquam ante annos ſeptuaginta editam vobis recenſebo: *Quid hoc*, inquit, *boni Typographi, quod alius alii palam adeo ſua rapitis & furamini, damnoque mutuo afficientes vos ipſos perditis? Ergo ex Typographis facti nobis eſtis manifeſtarii prædones & fures? vel exiſtimatis, ſua vos Deum benedictione proſecuturum atque aliturum iſtis illaudatis artibus ac fraudibus intentos? Cœperam opus, cui Poſtillæ titulum indidi, in quo enarro Evangelicas & Apoſtolicas lectiones, quæ ſolent ad Miſſam, ab Epiphania Chriſti usque ad Paſcha ſolennitatem recitari, pertexere, & ecce nebulo quidam, nobis ad componendas formulas conductus, nihil habens penſi, quod noſtro ſudore victitaret, noſtrum αὐτόγραφον compilatum, priusquam ſupremam manum impoſuiſſem, in ulteriorem regionem defert, excuſionique inibi mandat, impenſas & operas noſtras ita diſperdens. Sed Deus iſthuc judicabit. Quod hic lucri feceris compilator, eo inunge calceos: Fur es, & coram Deo repetundarum reus. Porro damnum ferendum ducerem, ſi non juxta meos libros tam mendoſe ac fœde excuderent. Jam ita libros excudunt, plus nimio feſtinantes, atque opus præcipitantes, ut meos ipſe libros, cum huc redeunt, haudquaquam agnoſcam. Hic eſt aliquid omiſſum, illic tranſpoſitum, alicubi depravatum, tot locis male caſti-*

caſtigatum. Ad hæc technam hanc invenerunt, ut hujus noſtræ urbis & Academiæ nomen in fronte librorum ponant, qui in hac urbe nunquam fuerunt, nedum hic conſcripti vel typis formati. Num vero iſtæ malæ fraudes ſunt, ad imponendum vulgo excogitatæ? Nos Dei munere id nominis obtinuimus, qui, quantum in nobis eſt, & ſummam vigilantiam edendis libris impendamus, & nullum infrugiferum librum hic edi ſinamus. Nunc iſti impellente habendi cupiditate atque invidentia noſtro abutuntur nomine, tum ad imponendum fucumque faciendum vulgo lectoribus, tum ad depilandos & perdendos noſtros. Annon inique comparata res eſt, nos operam & impenſam inſumere, ad alios autem redire commoda, nos facere etiam jacturam? Caveat ergo a Poſtilla ſex Dominicarum, quicunque adulterina veris non pluris fecerit, ſinatque, quicquid illud operis eſt, interire, quod nimirum meum non agnoſco. Nam inter caſtigandum, etiam quæ ipſe prælis offero, emendo multa, & quæ ſcribendo oſcitanter tranſmiſi, ad limam exactiorem revoco, ut ne autographo quidem meo fidendum ſit; ſi autem illam quis forſan emiſſet jam, neque vellet abjicere, ſaltem ex hac germana noſtra fœtura eam corrigat & emendet. Quanquam non deſit, quo facile quivis ſibi ab iſtiuſmodi impoſtura caveret, nempe noſter character, qui notior eſt, quam ut animadvertenti, atque ad eum ceu lydium lapidem, quæ ſuppoſititia circumferuntur, probanti fucus ullus queat fieri. Equidem æquo animo eſſem, imo optarem, ut nulla omnino edendorum librorum neceſſitas incideret, quandoquidem mihi

ſcie nihil niſi moleſtiam & laborem res ea adferat. Verum redeo ad vos typographos, qui ita alienis laboribus inſidiamini, furando & compilando, admoneo vos, ut huic cœpto peſſimo quamprimum renuncietis, PAULUM *audientes, cujus illud ad* Theſſalon. *non ignoratis :* Ne quis opprimat ac fraudet in negotio fratrem ſuum, propterea quod ultor eſt Dominus de his omnibus. *Hæc ſententia olim in animum veſtrum penetrabit, peccatique ſerio admonebit. Adhæc, nihil iſto pacto ditiores evadetis. Dicente* SALOMONE : In domo impii nihil niſi conſumptio, juſti autem domus benedicetur. *Et* ESAIAS: Qui prædaris, nunquid & ipſe prædæ patebis. *Num vero dignum erat, ut Typographus Typographo ex Chriſtiana dilectione tantiſper gratificaretur, & menſem unum aut alterum differret excudendo, quæ alter prior excudiſſet? Eſt adeo vobis propoſitum, tantopere avaritiæ indulgere, & libet vobis Germanis prorſus beſtiis perſeverare, pergite avaritiæ ſtudendo & furando, ſed non in nomine Domini. Judicium veſtrum in tempore vobis aderit, Deus donet in tempore reſipiſcere, Amen.*

Philoſophus : Conqueritur paſſim in editis ſuis libris ſcripturientium chorus de craſſis erratis ſupinaque adeo Correctorum negligentia. Sed profecto eſt plerumque, quod ſibi ipſis craſſa illa errata imputent, ſeque ipſos ſupinæ accuſent negligentiæ. Cum enim exemplaria, quæ edi volunt, ut pluri-

mum per ſuos ipſorum amanuenſes, aut alios ejusdem claſſis admodum rudes atque ignaros, quique vix ſyllabam ſyllabæ, nedum ſententiam ſententiæ connectere norunt, curent transſcribi, neque ipſi deinceps auctores vel ad reviſionem ſaltem temporis aliquid impendant; hinc adeo fit, ut, quod *Hadrianus Junior* inquit, hujuscemodi quidvis chartis illinendi libido abortire cæcosque ſoleat parere catulos.

Theologus: Hic nimirum editionis præproperæ eſt fœtus atque partus informis. De elephanto *Plinius* lib. 8. gravidam eam eſſe decem annos perpetuos ſcribit, nec ſæpius quam ſemel parere. Sed is cum parit, fœtum virilem & nobile ebur parit. Eadem ratione ſcripta non ſunt ad editionem maturanda, cum, ut autor quidam graviſſimus monet, decimum premantur in annum. Qua in re graviter peccant in Academiis præſertim ii, qui ea, quæ publice pro lectione dictant, ea mox hiantibus prælo ſubmittenda transmittunt typographis, omnino in fraudem illorum, qui magnis expenſis in Academiis victitant, eaque ex ipſorum ore excipiunt atque conſignant, theſaurumque omnino reconditum nec publice propalandum ſe habere exiſtimant. Hinc adeo fit, ut deinceps auditoria ipſorum auditoribus ſint vacua. Tædioſum enim eſt,

prope

propediem integre propalanda particulatim congerere atque colligere.

Eques: Iſthæc Profeſſoribus Academicis adeoque hujusce culpæ noxiis objice, & magnam apud eos inibis gratiam; ſcilicet. Sed dicendum tamen id, quod verum, minime vero eſt probandum. Cæterum quod ad labores attinet typographicos, eſt profecto opus laborioſiſſimum, ſatiusque foret, niſi illorum impenſis operis ſumma ſubeſſet utilitas, ruſticis quam typographicis ſeſe mancipare laboribus.

Ex JACOBI BORNITII Tractatu de rerum Sufficientia in Republica & Civitate procuranda, pag. 174 -- 177. Francof. 1625. 4.

CAPUT LXXII.

DE

OPIFICIO, SEU ARTIFICIO TYPOGRAPHICO.

Typographia ſeu ars impreſſoria vel excuſoria ſuccedit, quæ libros typis & prelo exprimit, & publicat. Inde Typographi, & Librarii.

Inventum alii Germanis, alii Chinenſibus aſſignant: ſed Germanorum proprie eſſe conſtat; licet in China quid ſimile ante extiterit.

Huic miniſtrat opificium fundendi literas in matricum formis.

Formæ ergo primum ex maſſa metallica excavandæ literarum, vulgo *die Matrices zu machen*: unde Grammatoglyptæ, literarum ſculptores. Deinde literæ in formis fundendæ, etiam ex materia peculiari metallica, vulgo *Schrifftgieſſer*, quos dixeris τυποχωνευτῆρες.

Quarum multiplex differentia. Sunt enim maximæ, mediæ & minimæ magnitudinis, ſimplices vel emblemate exornatæ vel circumductionibus, *mit Laubwerck, Bildern, und Zügen*.

Quin & diſcrimine nationum & linguarum diſcerni videmus Hebræas, Arabicas, Græcas, Latinas, Teutonicas, Italicas, Gallicas, Turcicas. Reliquæ ferme Latinis (uti lingua) promiſcue utuntur.

Ad emblemata & figuras faciunt, qui formas ligneas incidendo efformant, γλύπται ξύλων, ſculptores ligni, *Formſchneider*.

Verum non multis abhinc annis adinventa eſt Chalcographia, quæ æneis typis & formis literas & imagines potiſſimum exprimit ſubtilius & elegantius: quæ torculari expeditur impreſſorio, de qua alibi.

Literæ imprimendæ ſunt primum ordine collocandæ; Unde Typothetæ, *Schrifftſetzer*: Deinde excudendæ; inde Typographi, in ſpecie dicti.

Atramentum impreſſorium frequentiſſimum eſt, quod nigrum, vulgo *Trucker-Fürniß*: & ex oleo & fuligine compoſitum; vel rubrum, ex rubrica. Rubris enim literis olim tituli inſigniti, quod adhuc paſſim in uſu, *Magius* 1. Miſcell. c. 14.

Litterarum utilitatem univerſus mundus agnoſcit non ſatis prædicandam, ut quod olim amanuenſes per aliquot dies ſcribendo, hodie Typographi, ſemi vel hora imprimendo efficiant. *Polydor*. 2. c. 21. *Salmut.* in Notat. ad *Pancirol*. c. 12. *Mich. Maier* de veris invent. c. 5. De cujus laude *Polydor. Virg.* 2. cap. 7. & *Geſnerus* in Supplemento Bibliothecæ, ubi totam artem deſcriptam videbis eleganter, *Cardan*. lib. 17. de ſubtil. & de variet. lib. 13. cap. 64. *Joh. Bodinus* in Methodo c. 7. *Steph. Forcatulus* lib. 4. de Imp & Phil. Gallor. *Phil. Melanchthon* in Chron. lib. 5. ſub Frid. III. circa fin.

Inventum a quibusdam Germano tribuitur, anno 1440 die 2. Jan. *Joh. Guttenbergio* Moguntino, vel Argentinenſi, *Fulgoſus* lib. 8. cap. 11. exemplor. *Brodæus* 2. Miſcellan. c. 26. alii *Joh. Fauſtio*, *Funccius* in Chronol. ad annum

1440. *Aventin.* lib. 8. *Theod. Bibliander* in tract. de rat. com. omn. linguar. *Eſtienne Paſquier* 4. des recherches, chap. 21. *Melchior Adami* in vitis Germanor. Philoſophorum, in vita *Joh. Guttenbergii* & *Joh. Fauſti*. *Chriſtoph. Beſoldus* de invent. Typogr. *Salmut.* in Notis. *P. Ramus* 2. Scholar. Mathemat. vocat *Joh. Fuſt.* Et Moguntiæ vel Coloniæ vel Argentorati *Bucholcerus* in Chronologia. Tradunt, primum librum excuſum fuiſſe an. 1466. nempe Officia *Ciceronis*, vid. Coſmogr. *Münſteri* lib. 3. c. 280. *Friſchlinum* in Julio redivivo, *Zwing.* in theatro, vol. 20. lib. 23. *Garzon.* c. 128. *Hoſpinian.* de orig. templ. *Chaſſan* in Catal. gloriæ muudi. *Sleid.* lib. 3. de quat. Monarch. pag. 174. & ibi in notis *Meibomius*, *Peucerus* lib. 5. Chron. p. 1276. ex *Wimphelingio* c. 65. Unde *Phil. Beroald*:

O Germania, muneris repertrix, &c.

Contra non dubitat aſſeverare *Marcellus Wanckemius* in Epiſt. ad Burggra. pag. 69. ex *Mendoza* lib. 3. cap. 16. de regno Chinæ, typographiam ante annos 500. apud Chinenſes in uſu fuiſſe. Et ſcribit *Pomponius Lætus* ad *Auguſtum Maphæum*, quod imprimendi facultas multis ſeculis intermiſſa, paulo ante revocata. *Jovius* lib. 14. de regione Sinarum, libros ante multos annos impreſſos extare ait. *Accurſius Aquilanus*, dictus *Mariangelus*, de Typographiæ inventore,

tore, ac de libro primo omnium impreſſo. Floruit circa annum Domini 1500. Vide *Petr. Maffæum* hiſtor. Indic. cap. 6. & *Hadrian. Jun.* in Batavia c. 12. *Garziam ab Horto* lib. 2. Aromat. apud Indos naſc cap. 38. *Johan. Hugon. Linſcotanum* P. 2. Indiæ Orient. cap. 26. *Jovium* lib. 14. hiſtor. Sed diſcrepantiam diſtinguendo diluere videtur *Herman. Fabronius in der Welt Hiſtoria: In China ſey viel ein ander trucken. Eben als das Eyſenofen-gieſſen aus Formen, oder wie man ein grobes Gemählde auf eine in Holtz gegrabene Form abtrucket: gleichermaſſen bezeichnen die Chineſer ein Brett, und trucken das auf ein Papier ab, das heiſſt noch nicht* Typographia: *davon wir hier ſagen* pag. 62. in fin. Et ſæpe compertum eſt, quod res ſit in diverſis locis reperta, ſed non pari, verum ſimili modo. *Omne autem ſimile non eſt idem.* Et, *Nil prohibet, artes eaſdem a diverſis, vel eodem vel diverſo tempore, citra ullam communicationem, inveniri poſſe.* Matrices excavandi, & literas ex metallis fundendi ratio non cuivis eſt obvia. Et pauci ſunt, qui matrices exſcindunt: plures, qui literas fundunt in matricum receptaculis.

Chalcographiam non valde antiquam eſſe notat *Salmut.* in Not. In hac excellunt Belgæ, potiſſimum *Goltzii & Sadleri.* De torculari impreſſorio, ad æneas tabulas, vide *Robert. de Fluctib.* lib. 2. c. 1. de variis machinis.

Primus Chalcographus perhibetur *Fr. Bocholt*, & *Iſraël von Mecheln*, *Matth. Quad* in compend. univerſi lib. 4. c. 34.

Aliud quoddam levius artificium huic cohæret, *in Kupfer und Holtz gradiren.* Hic denique obſervandum, quod ars Typographica cœperit, non a typis, ſed ab inciſis tabula; id eſt, pagellis ligneis, quibus literæ inciſæ, ſed poſt & hodie, typis ſingularibus, inter ſe junctis, continuata fuit, & in melius reformata. *Chriſt. Beſold.* not. dicto loco, ex *P. Bertio* & aliis.

Ut autem magna utilitas literarum, *Cicerone* teſte pro Syll. *Literæ poſteritatis cauſa repertæ, quæ ſubſidio oblivioni eſſe poſſunt.* It. pro Archia: *Pleni ſunt libri, plena ſapientum voces, plena exemplorum vetuſtas, quæ jacerent in tenebris, niſi literarum lumen accederet:* & conſequenter Typographiæ: ſic quoque magnus abuſus, (uti diſſerit *Guilhelmus Inſulanus* in Orat. de Chalcographia, bonine plus an mali contulerit ſtudiis literarum, Colon. Agripp. ao. 1617.) Nec tamen ob id tollendum hoc opificium. Quippe, quod abuſus legibus Imperii cohibeatur, & ſevere puniatur: *dann die Paßquill, Famoß, und andere Leſterſchrifften zu Recht verbotten.* Vide P. *Denaiſium*, de jure camerali, tit. 172. verbo Librarii, num. 7. Receſſ. Imper. 20. uti etiam libri Eriſtici, non ita promiſcue permittendi eſſent. Nam

Die

Die durch viel ſchreiben
Einander treiben,
Mit diſputirn
Das Volck verwirn,
Damit gut machen
Der Feinde Sachen:
Gleicher Geſtalt
Der Chriſten Spalt
Dem Türcken nur ſtärckt ſein Gewalt.

Libri autem pernitioſi & magici Vulcano damnandi & tradendi, ut lege civili cavetur. Vide Actor. cap. 19. ibi *fürwitzige Künſte und Bücher verbrantten ſie.* Inde

Buchtruckerey,
Kunſtreich und frey,
Thun ſich ausbreiten
Bey dieſen Zeiten,
Da man viel ſchreibt,
Die Kunſt hochtreibt.
Wann irrig Lehr
Nicht lief bey her,
Ihr Lob nicht auszuſprechen wär.

Ad ſtudium typographicum promovendum, Principes indulgere ſolent privilegia. Scriptorum exoticorum quoque translatione in maternam, vel latinam linguam idem excolendum foret, cum linguis peregrinis ſæpe contineantur, quæ latine non proſtant. Videris libros doctiſſimos, Italice, Hiſpa-

Hiſpanice, Gallice ſcriptos, de fortificationibus, de militia, de architectura, muſica &c. quorum doctrinam nemo ſine translatione aſſequi poterit. Et quantum Biblia in linguas patrias verſa profecerint in eccleſiis & ſcholis, cuivis ſanæ mentis & veræ religionis amanti conſtat. Propterea, quod non labiis, ſed animo coli & invocari velit & debeat Deus cordicitus, non oretenus. De neceſſitate & utilitate Bibliorum, translatorum in linguas vernaculas, eleganter agit *Toſſanus* in præfat. Bibl. & quod etiam lectio Idiotis & Laicis concedenda, & argumenta contraria ſolide refutat. Nos Germani *D. Luthero* gratiam debemus, qui nobis Biblia idiomate Teutonico reliquit, utut Pontificii etiam de ſua verſione glorientur. Ad fontes vero & textus Hebræos & Græcos *Joh. Piſcator* ſuam translationem conformaſſe videtur. Nec Hiſpani, Itali, Galli, Angli, Belgæ, Ungari, Poloni, & Vandali, facultate legendi ſacram Scripturam deſtituuntur, cum Biblia, aut ſaltem præcipua capita doctrinæ cœleſtis, in eorum populorum linguis hodie publice proſtent, & vaticinium completum ſit, *Verbum Dei in univerſo mundo prædicatum iri.* Libris, quos intelligimus, doctiores reddimur, uti JCtus in *l. pen. ff. ad exhib.* loquitur. Emporium Francofurtenſe ad Mœnum hodie eſt celeberrimum, frequenti librorum negotiatione.

Ut

Ut vero cuivis innoteſcat, qui libri vel novi, vel denuo recuſi, & quo idiomate, quove modo, & ubi excuſi prodierint, aut propediem prodituri ſint, e re viſum eſt literaria, ut ſinguli a Bibliopolis provinciarum & urbium in communem Indicem vel Catalogum annotati, univerſo mundo publicitus ſignificentur. Quo pacto unusquisque in comparandis libris delectum habere poteſt, Vide Receſſ. Imperii de anno 70. ubi de Legibus Typographorum. Huc quoque pertinent, qui libellos ſcriptorios ex lapide ſciſſili vel palimpſeſto conficiunt, vulgo *Schiefer und Schreibtäfflein*, *Wecker*. lib. 4. cap. 2. de ſecret. pag. 501. in fol. & 16. cap. 6. pag. 626. Et quomodo palimpſeſtus parari debeat, vide *im Dinten-Büchlein*.

Ex JO. HENRICI ALSTEDII
Encyclopædiæ lib. XXX. Sect. I. p. 1913. Herborn. 1630. fol.

Typographica eſt ars, qua conceptus hominum literis metallicis & atramento mira celeritate imprimuntur chartæ. Eſtque generalis vel ſpecialis. Typographica generalis perſequitur principia ſive cauſas & affectiones rei typographicæ. Cauſæ ſunt hoc ordine: Finis eſt, ut exiguo temporis ſpatio diverſi conceptus imprimi & in publicum emitti poſſint. Efficiens eſt princeps vel

vel organica. Princeps eſt librarius, ὁ τυπογράφος; organica eſt perſona vel res typographica. Perſona eſt opera typographica, hoc ordine: 1. Correctoꝛ, ἐπανορθωτής. 2. Compoſitor, συνθέτης, τυποθέτης. 3. Impreſſor, πιεστής. 4. Lector, ἀναγνώστης. 5. Mediaſtinus, lotar, μεσαύλιος, λωτάρ. Res typographica eſt hoc ordine: 1. Officina, ἐργαστήριον τυπογραφικόν. 2. Prelum, πιεστήριον. 3. Ergata, ἐργάτη, (*Spindel.*) 4. Cochlea, κοχλίας, (*Mütterlein.*) 5. Vectis, στρόμαξ, (*Bengel.*) 6. Fundus, ſolum, ἔδος, (*Boden.*) 7. Prehenſio, ſucculа, λαβὴ, (*Wend.*) 8. Operculum, πῶμα, (*Deckel.*) 9. Melanteres, μελαντῆρες, (*Ballen.*) 10. Sepimentum, φραγμὸς, (*Ram.*) 11. Clavis, κλεὶς, (*Schließnagel.*) 12. Forma, χαρακτήριον, (*Format.*) 13. Columna, στύλη. 14. Intercolumnia, μεσοστύλια, (*Steg.*) 15. Subula, ὀπεὺς, (*Ahl.*) 16. Capſa, κιβωτὸς, (*Kaſt.*) 17. Loculamentum, θήκη, (*Fächlein.*) 18. Nota, litera, χαρακτήρ. 19. Spatium, διάστημα. 20. Quadratum, τετράγωνον. 21. Norma linearis, γνώμων τῆς γραμμῆς, (*Winckelhack.*) 22. Retinaculum, ὀχεὺς, (*Heber.*) 23. Scapha, σκάφη, (*Schiff.*) Materia eſt remota, ut conceptus humani; vel proxima, ut charta, atramentum & litera metallica. Forma eſt configuratio literarum, illarumque expreſſio. Affectiones ſunt elegantia & proportio. Typographica ſpecialis eſt varia pro varietate literarum, linguarum

guarum, formæ, (quam vocant *formatum*,) & denique ſubjectæ materiæ, quæ eſt vel ſyſtema conceptuum, adeoque literarum; vel pictura in æs aut lignum inciſa, & typis deſcribenda.

Ex HUGONIS GROTII Epiſtolis, in appendice epiſt. 241. pag. 828.

Eſt & hic Juvenis (*Naudæus* mihi notus, qui de typographia edit aliquid, & Harlemenſibus parum credit. In itinerario Belgico nuper edito mentio fit libelli *Scriveriani* ejus argumenti, & ex eo duo teſtimonia citantur pro Harlemenſibus, alterum ex germanico libro, alterum ex *Donato Mariangeli*. Eos libros ſi habet *Scriverius*, neuter enim hic reperitur, res confecta eſt, & ego apud omnes gloriam Harlemenſium propugnabo. Rogo, quid ſit, inquiras.

Epiſt. 250. pag. 831.

Cum iret ad vos *Francimontius*, mi Frater, occaſionem arripui hunc librum (*Naudæi*) ad te mittendi, ut lectum cum hisce literis ad *Scriverium* transmittas. Nam eum res iſta ſpectat, ut quæcunque habet inſtrumenta aut argumenta, quibus inventæ typographiæ gloriam Harlemo vindicet, ea nunc ut in ſummo periculo producat, neque Gallorum cum Germanis conſpiratione vinci Hollandiam patiatur. 11. Jul. 1630.

Ex

Ex JO. JONSTONI naturæ conſtantia propoſ. V. art. 3. membr. 6. pag. 97. ſq. ed. Amſtelod. 1632. 16.

De Typographiæ auctore,

Hiſtorici certant & adhuc ſub judice lis eſt.

Laurentio Joannis, cognomento *Æditui*, deberi, haud paucis argumentis demonſtraſſe videtur *Scriverius*. Et certe auctor Chronici Colonienſis vernaculi an. 1499. editi, primos typos in Hollandia inventos fuiſſe, & Moguntinos ex *Donato* ibidem an. 1450. excuſo hac qua hodie utimur forma eosdem concinnaſſe ſcribit. *Mariangeli* vero *Accurſii* verba ſunt: *Impreſſus eſt hic Donatus primum omnium ann.* 1450. *Admonitus certe fuit* Joannes Fauſt, *civis Moguntinus, qui primus excogitavit artem typis areis ex Donato in Hollandia prius impreſſo in tabula inciſa.* Pro *Guttenbergio* autoritates *Palmerii* in Chronicis, *Guilandini*, *Vigherii*, *Bibliandri*, *Munſteri* & aliorum militant. Controverſia hæc ſi componi deberet, dici poſſet, Harlemi prima ejus rudimenta fuiſſe poſita; *Guttenbergium*, cui adſcribit *Polydorus Virgilius*, melius ea excoluiſſe; *Fauſtum* primum eo, quo apud nos viget modo, eandem exercuiſſe. *Petr. Ramus* Officia *Ciceronis* typis excuſa habuit cum hac inſcriptione: *Præſens* Marci Tullii *clariſſimum Opus* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 176.) Quicquid vero ſit, Germania tamen nunquam ſibi hanc laudem

dem extorqueri patietur. *Beroaldus: O Germania* &c.

De Chinenſibus quod affirmatur, quamvis verum eſſet, fateri tamen quisque debebit, omnia minus fuiſſe exculta, nitida, ſubtilia, elimata, nec tam ſpectabili literarum varietate exornata atque expolita, ut ait *Lemnius.* Plura eum dicturum fuiſſe, ſi Belgarum, Italorum & aliorum hodiernos typos ſuis libaſſet oculis, nullus dubito.

Utilitas hujus inventi quanta ſit, unusquisque facile colligere poterit. *Polydorus Vergilius* Sermoni de Bibliothecis veterum hoc ſubjungit: *Fuit illud omnino magnum mortalibus munus* &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 241. not.) Hoc notum eſt omnibus, viliores, communiores & correctiores nunc apud nos eſſe libros, quam apud veteres fuere. Nam ut pretium, quod alibi tetigi, prætereams, unum illud & vere dicam & audacter, (verba ſunt *Eraſmi:*) *Minoris arbitror* Hieronymo *ſuos conſtitiſſe libros conditos, quam nobis reſtitutos*; & in præfatione ad opera *Auguſtini: Vix in alterius tam impie, quam in hujus ſacri Doctoris voluminibus luſit otioſorum temeritas.*

Ex CLAUDII CLEMENTIS Muſeo lib. I. ſect. 8. cap. 6. p. 283. Lugd. 1635. 4.

Supereſt *typographia*, cui quantum univerſa Resp. literaria debeat, quantum Scripto-

res, quantum Lectores, quantum Magiſtri, quantum diſcipuli, ſtatuere operoſum ſit. Si enim papyri & chartæ uſu maxime humanitatem vitæ & memoriam conſtare *Plinius* lib. 13. cap. 11. dixit, quid de chalcographica arte dicendum eſt? poteſne ab ipſis Muſis, ſi ſingulæ eliquatum ingenium ſuum conferant, quidquam inveniri ſubtilius vel utilius ad tradendam comparandamque ſcientiam, ac momento longe lateque diffundendam? ut proinde jure exclamare cum *Beroaldo* poſſis: *O Germania* &c. O atramentum typicum, quantumvis denſum ſpiſſumque, quam liquido candore, quam liquida luce ingenia noſtra perfundis & illuſtras?

Deſcriptio artis typographicæ, a *Chriſtoph. Mylæo* lib. II. hiſt. univ. rerum facta, digna prorſus eſt, quæ legatur; item quæ de typico atramento ſcripſit *Forcatulus* lib. IV. de Imp. & Philoſ. Gallorum, ut ceteros taceam, quos invenies apud *Henr. Salmuth* in notis ad tit. 22. *Guid. Pancirolli* de nov. repert. Igitur merito dignabere hoc Muſeo typographicæ artis inventores & excultores inter imagines perſonarum inſigniter meritarum de literis. Hi autem erunt *Jo. Gutenbergius*, hujus artis inventor, ſi *Polydoro Virgilio* lib. II. cap. 7. *Palmerio* in Chronicis, *Guillandino* de papyro memb. 26. & *Caſſaneo* in catal. part. 11. conſid. 39. credimus, ſive *Joannes Fuſt* aut

Fau-

Fauſtus, ut *Ramus* ſcribit lib. 2. Schol. Mathemat. *Huldricus Gallus*, qui librarias formas Romam intulit, in quem *Jo. Antonius Campanus* quatuor verſiculis jocatus eſt, quod hac arte neceſſitatem ſcribendi pennarumque uſum ſuſtuliſſe viſus ſit. *Aldus Manutius*, Romanus, qua prelo qua calamo inter typographos & ſcriptores eximios inclytus, de quo ſuperius lib. I. ſect. 6. cap. 2.

Ex THOM. LANSII Conſultatione de Principatu inter Provincias Europæ. Amſtelod. 1636. 8.

1) In Oratione *Franciſci Caroli*, Ducis Saxoniæ, pro Germania, pag. 37 - 39.

Typographiam Monguntiaci invenit *Joan. Guttenbergius*, vir equeſtri dignitate; (vid. *Avent.* Annal. 7. *Verg.* de rer. invent. II. 7. *Serrar.* Mog. rer. l. 38.) aut, ſi *Wimphelingum* (in epit. rerum German. c. 65.) audimus, *Guttenbergius* typographiam invenit Argentinæ, in patria, & inde diſcedens illam Moguntiæ feliciter conſummavit, *quod unum cum omnibus omnium veterum inventis certare facile poteſt.* (vid. *Bodin.* in Method. hiſt. cap. 7.) Nimium certe natura rerum ſibi permiſit, cum illum Germanum *Guttenbergium* gigneret; & omnem munificentiam ſuperavit, cum rationem excudendorum librorum nobis

aperiret; ut *Philippus Beroaldus*, Italus, (vid. *Naucler.* Volum. II. generat. 49.) ille, qui eruditiſſimis commentariis Apuleji *Aſinum aureum* inſtruxit & exornavit, tantis Germaniæ meritis ad gratitudinis confeſſionem impulſus exclamaverit:

O Germania, muneris repertrix &c.

Quanti olim labores erant devorandi in auctoribus exſcribendis, & a vetuſtatis injuria conſervandis? (I. *Mercer.* Opinion. I. 12.) Quantum operæ adhibuit Imp. *Tacitus*, ut gentilis ſui *Taciti* hiſtorias ab interitu vindicaret? Et licet illas in omnibus Bibliothecis reponi & ſingulis annis decies deſcribi curaverit, (vid. *Cuſpinian.* in *Tacito*,) tamen ſatis non cavit, quin fere fieret, quod timuit; ac periiſſet ſcriptor aureus, niſi Corbeienſe monaſterium in Weſtphalia cuſtodiam ſuſcepiſſet, & poſt tot ſeculorum ſilentium loquendi libertatem *Tacito* reſtituiſſet (vid. *H. Kirchner.* in Orat. de ſtud. Hiſt.) Tantos vero exſcribendi labores nimium exaſperabat incuria librariorum; de quorum negligentia & fraude ſemper conqueſti ſunt olim literarum myſtæ. Equidem *Cicero* (ad Attic. III. ep. 52.) teſtatur, ſuo tempore libros latinos adeo mendoſe ſcribi ſolitos, ut neſciret, quo ſe verteret. Inde factum eſt, ut Chriſtiani auctores putarint, librarios eſſe adjurandos, ut cautiores fierent. (vid. *Euſeb.* in Hiſt.

Hiſt Eccl. *Fr. Juret.* ad Symmach. lib.I. ep. 18.) Sanctus enim *Irenæus* in fine operis per *Chriſti* nomen diemque tremendi judicii adjurat tranſcriptorem, ut, poſtquam deſcripſerit, conferat & diligenter emendet ad exemplar. Cæterum Typographia tempori cuncta abligurienti & ſub mortalitatis jugum trahenti frenum injecit; illaque vere eſt *ars memoriæ, & mors oblivionis, & ingeniorum aſylum.* Hisce enim elogiis divinum illud inventum jure ornare poſſumus, nequaquam eo facto ultra juſtæ laudationis modum progreſſi; quemadmodum olim *Philon* Medicus, qui alexipharmaca ſua *Deorum munus* appellabat; & hodie Medici facere ſolent, qui ingenti jactatione compoſitiones ſuas vocant *munus Chriſti, Apoſtolicon, gratiam Dei, antidotum Paulinum*, & id genus ſuperſtitioſe inditis vocabulis. (vid. *Huttenus* de morbo gallico cap. 6.) Quamobrem *Joanni Frobenio* & *Joanni Oporino*, qui Baſileæ; *Chriſtoph. Plantino*, qui Antwerpiæ; *Aldo Manutio*, qui Venetiis; (*Thuan.* Hiſt. lib. 59. de Manutiana familia honorificentiſſime.) *Roberto* & *Henrico Stephanis*, qui Lutetiæ & Genevæ; & aliis Typographis, qui nulli parcentes ſumptui rem literariam ſua diligentia promoverunt, editis ſummâ characterum elegantia innumeris veterum ac recentiorum monumentis, *plus debet Chriſtianus orbis, quam cuiquam fortiſſimorum belli ducum ob propagatos fines patriæ debuit unquam.* (*Thuan.*

Hiſt. lib. 25.) Et de *Aldo Manutio* venuſte admodum *Beza*: (in Juvenil. cui adde *Nic. Leonic.* in lib. de morbo gallico, ubi in *Aldi* laudem præclare.)

Didonis *cecinit rogum diſertus*
Maro: Pompeji *rogum* Lucanus;
Et diſerte adeo hoc uterque fecit,
Ut nunc vivere judicetur illa,
Nec jam mortuus hic putetur eſſe;
Imo ſunt redivivi & hic & illa.
Ergo credere fas erit Poëtas
Divos, utpote qui loquendo poſſint
Vitam reddere mortuis: quod ipſis
Eſt Divis proprium & peculiare.
Quod ſi credere fas Deos Poëtas,
Vitam reddere quod queant ſublatam;
Quanto eſt juſtius æquiusque, quæſo,
Aldum Manutium DEUM *vocare;*
Ipſis qui potuit ſuo labore
Vitam reddere mortuis poëtis?

Quando igitur Typographia mortuos in vitam revocat, & propterea Diva eſt; quid aliud Germani, niſi Dii, qui illam genuerunt? Hæc, Auditores, ſunt duo illa maxima Germaniæ miracula, quæ nos fecimus optima, quia toti orbi communia, & iisdem omnibus viam ad pacem publicam, viam ad virtutum & doctrinarum myſteria, ad religionem, ad cœlum, ad Chriſtum ipſum Salvatorem noſtrum communivimus.

Tri-

Tribuunt nobis Itali, & vere, etiam machinarum rotulis tempora & ſiderum curſus recurſusque diſtinguentium inventionem. *Tedeſchi*, inquiunt, *ſono ſtati inventori della Stampa, dell' Artigliaria, & dell' Horologio à ruota, coſe nobiliſſime*; (vid. *Boter.* in Relat. Europ. P. I. lib. 1. de Germ.) quod ut laudum noſtrarum non eſt exigua acceſſio, ita ſilentio illud minime præterire volui. Cujus ergo nationis, Auditores mei, inventum eſt bombarda? Noſtræ Germaniæ. Quis memoriæ ſtatuit æternitatem typis æneis? Nos Germani. Quis horologiorum rotulas docuit? Nos Germani. Nos Germani, Auditores, *bombarda Jovis iram imitati ſumus; tempus ipſum librorum perpetuitate ſuperavimus; horologiis temporum comites, circumactiones, effecimus.* (Verba ſunt *Jul. Scaligeri* exercit. 99.)

2) In Orat. *Jo. Guilielmi von Retwitz* contra Germaniam, p. 638. ſq.

Typographiæ operæ ubivis locorum fervent, ambiguo tamen beneficio; cum illa non minus ad perniciem, quam utilitatem mortalibus ancilletur. - - Verum ſunto utraque, *Bombarda* & *Typographia*, opera omnium nobiliſſima, utiliſſima, perfectiſſima. Quid tamen hæc ad Germanos? quid alienam laudem criſtis noſtris aptamus? Non enim, optime Princeps, FRANCISCE CAROLE, nos *bombardas* aut *Typographiam*

invenimus. *Chinenſes* ſunt, qui invenerunt, & hæc gloria illorum eſt propria. Quod ne ſtudio arrodendi aſſertionem tuam dixiſſe videar, audi, quid ſentiant alii. *Jo. Petr. Maffei* in Hiſtoria Indica (lib. VI.) verba hæc ſunt: *Ænea tormenta conflare, literas imagi-nesque ſubjectis prelo typis excudere, (quibus commentis Europa recentibus adeo gloriatur,) vetuſtiſſimi in uſu apud Sinas eſſe compertum eſt; accedit ad artificium tormentorum, quod ex iis quædam ſabutilia faciunt, perque partes impoſita bajulis aut jumentis, quocunque opus eſt, ſine vectatione circumferunt, ad ſcribendum autem arctas & oblongas adhibent e levi admodum ac tenui papyro pagellas; neque verſus ab læva ad dextram, ut Græci, neque a dextra ad lævam, ut Hebræi; ſed ad imum ab ſummo perducunt, cujus generis impreſſum volumen, atque inde transmiſſum, Romæ in Vaticano, itemque in Laurentiana* Philippi *Regis Bibliotheca videre me memini. Jo. Boterus* autem in Chinæ deſcriptione ſcribit ita: *Sono piu di mille anni, che i Chineſi uſano la ſtampa*; hoc eſt: *Anni mille ſunt & amplius, ex quo Chinenſes Typographia utuntur.* Et *Paulus Jovius* in Hiſtoria lib. XIV. hæc verba poſuit: *Maxime mirandum videtur, apud Sinas eſſe typographos artifices*, &c. (vid. ſupra Part. II. p. 271.) Et in hanc ſententiam concedunt alii plures; qua primaria Germaniæ ab inventionum acumine & felicitate deſumpta laus penitus evaneſcit.

3) In

3) In Orat. *Nicol. Buwinckhauſen von Walmerod* pro Germania, pag. 670 - 672.

Apage illam opinationem de *Bombardis* & *Typographia*; inventio noſtra eſt, non Chinenſium. (vid. *Chriſtoph. Beſoldum* de Bombard. & Typogr. *Eſt. Pasquier* in Recherches de la France lib. V. cap. 22. *Melch. Adamum* in vita *Fauſti* & *Gutembergii*; *Nic. Serrarium* rerum Mogunt. lib. I. cap. 36-39.). Auctoritatibus certas *Maffeji*, *Boteri*, *Jovii*, & cur non addis etiam *Jo. Conſalvum Mendozam*, qui affirmat, *artem typographicam una cum ipſo regno Chinæ habuiſſe principium, & inventam a quodam, quem incolæ inſtar numinis venerentur, adeoque quingentis plus minus annis Chinenſibus in uſu fuiſſe, antequam a Germanis uſurpari cœperit?* Olim *M. Scaurus*, cum pro roſtris accuſaretur, quod a Rege *Mithridate* ob Rempublicam prodendam pecuniam accepiſſet, cauſam ſuam apud Quirites ita egit: Varius Sucronenſis M. Æmilium Scaurum *regia mercede corruptum imperium populi Romani prodidiſſe ait*; M. Æmilius Scaurus *huic ſe culpæ affinem eſſe negat. Utri creditis?* Cujus dicti admiratione populus commotus *Varium* ab illa dementiſſima actione pertinaci clamore depulit. (vid. *Valer. Max.* lib. III. cap. 7.) At nos Germani, *Retwizi*, majori longe fiducia & fidei gloria poſſumus dicere: Maffejus, Boterus, Jovius, *etiam* Mendoza, *& alii hujus ſectæ ajunt, Germanos bombardarum & Typographiæ*

inventores non eſſe; Germani negant. Utris credis orbis? Et quid reſpondebit *Maffejus Alex. Valignano*, ſui ordinis ſocio, & qui in Indiis Orientalibus magna cum laude, ut *Jo. Hajus* de eo ſcripſit, Sociis præpoſitus Provincialis, tandemque ad Taicoſamam Legatus Proregis Indiæ & Sociorum viſitator fuit? cujus in *Admirandis regni Chinenſis* hæc verba ſunt: *Præterea Chinenſes a Luſitanis uſum ſclopetorum acceperunt, & magna hujuſmodi ſulfureorum tormentorum vis in China reperitur; neque dubitandum, exercitatione peritiam iis utendi adepturos.* Videsne, *Retwizi*, Luſitanos Chinenſibus uſum tormentorum ſive ſclopetorum monſtraviſſe? An vero ignoras Germanos omnibus Europæis illam formidabilem machinam communicaſſe? Et ut *Maffejum* omittam, quomodo *Boterus* & *Jovius* contradictione ſe liberabunt, qui alibi diſertis verbis ſcripſerunt. Ille quidem: (*Boterus* Coſmograph. P. I. lib. I. de German.) *I Tedeſchi ſono ſtati inventori della Stampa & dell' Artigliaria*; hic autem: (in Elogiis Doct. Viror.) *Germani inuſitata & portentoſa inventionis æreas formas excudendis libris, & formidanda bello ænea tormenta nobis attulerunt.* In *Mendoza* verbis hanc video pugnam. Si enim Typographia cum regno Chinæ habuit initium, & illa quingentis plus minus annis in uſu fuit Chinenſibus, antequam a Germanis uſurparetur, hoc erit conſequens, regnum Chinenſium, *quos Seres*

[illegible]

nominavit antiquitas, (vid. *Pancirol.* in N. R. tit. 24. de Seric.) ſupra ſexcentos aut ſeptingentos annos non ſtetiſſe; quod tamen Scriptores omni exceptione majores refelſunt, qui Seres inter populos ſatis vetuſtos recenſent. Audi *Senecam*, Apoſtoli *Pauli* familiarem & amicum: *Poſſumus nos habitare ſine marmorario fabro; poſſumus veſtiti eſſe ſine commercio Serum; poſſumus habere uſibus noſtris neceſſaria, ſi contenti fuerimus his, quæ terra poſuit in ſummo.* (vid. *Senec.* Epiſt. 6. B. *Hieron.* de Scriptor. Eccl.) Audi etiam *Virgilium*, Senecæ paulo priorem: (2. Georg. v. 118. ſqq.)

Quid tibi odorato referam ſudantia ligno
Balſamaque & baccas ſemper frondentis acanthi?
Quid nemora Æthiopum molli canentia lana?
Velleraque ut foliis depectant tenuia Seres?

Jam ad calculum revoca tempora, *Retwizi*; non ſemel, ſed bis & amplius numerabis ſexcentos annos. Adde inſuper ingens diſcrimen inter Typographiam Germanorum & Chinenſium eſſe; quod tam libri utrorumque inter ſe comparati, quam auctores fide digni atteſtantur, & alio loco explicari poterit commodius. In inventoribus autem noſtris ſine maxima conſideratione hoc nunquam conſidero, quod monachus, homo literatus, *Berchtoldus Schwarzius*, ſclopetorum machinas, *Joannes Guttenbergius*, vir equeſtris dignitatis, Typographiæ

phiæ artem excogitavit; quaſi toti terrarum orbi ſignificare & denunciare voluerint, neque Germanum literatum a militia abhorrere, neque Germanum militem a literis refugere, atque ita utriusque militiæ togatæ & armatæ gloriam ſub Germanorum tutela & imperio quam optime & laudatiſſime vigere, florere & creſcere.

Leonh. Wurfbain Relatt. Hiſt. Part. VIII. pag. 242. ſeq. Norimb. 1636. fol.

Und es habe de anno Chriſti 1440. *die Truckerey, der Hollender fürgeben nach, entweder zu Harlem von* Laurentio Coſtero, *oder aber, nach der Teutſchen Mäinung, zu Mäintz von* Johann Guttenberger *an dem Rhein ihren Anfang genommen; ſo iſt ſie gleichwol (nicht durch der Frantzoſen, Hiſpanier, oder Italianer,) ſondern durch der Teutſchen verſtändiges nachdencken angeordnet und auffgebracht worden.*

Ex BERNHARDI MALLINKROTII diſceptatione de natura & uſu literarum, Monaſt. 1638. 4. p. 110. ſqq.

CAP. XXII.

DE LITERIS TYPOGRAPHICIS.

Literæ typographicæ etſi non tam formis & figuris, quam effigiationis, & charactum

tam illinendi modo a literis calamo exaratis diſtent; quid tamen vetat, vel raptim & tanquam in tranſcurſu illarum meminiſſe. Cum enim in hoc tractatu, prout non uno in loco indicavi, duplici intuitu de literis agere inſtituerim, tam qua ſcribuntur, quam qua pronunciantur, non debet typographicum negotium, quod ſine ulla dubitatione ad ſcriptionem pertinet, omni ex parte hoc in loco indictum tranſmitti. Dixi obiter in capite præcedenti, varietatem ſcriptionis multum promoviſſe typographicum artificium, idque veriſſimum eſt. Etſi enim ſub initium hujus inventi uniforme fere fuerit & rude fuſilium literarum ſive typorum ſpecimen, omnino conveniens cum illis ſcriptionis figuris, quibus eo tempore, qui libros aliaque ſcribebant, communiter utebantur, uti conſtat ex primis ab ipſis hujus artis inventoribus impreſſis libris, e quorum numero eſt *Rationale Divinorum* Guilielmi Duranti, Moguntiæ anno 1459 in Regali folio impreſſum; ſatis mature tamen poſt paucos ab ipſa inventione primæva annos facta paulatim, ut fit, inventi iſtius expolitione, excogitatum fuit elegantius typorum genus, illudque ipſum, quo hodie communiſſime utimur. Illorum inventio ad *Nicolaum Jenſon* & *Joannem de Colonia*, illum Gallum, (eſt qui Danum faciat, ſed per meras nugas) hunc Germanum, impreſſores Venetos

netos defertur, acceperuntque nomen a loco, ut typi Veneti dicti fuerint, quibus jam tunc ante annum 1480 varii ac diverſi excuſi tractatus ſuperſunt. Sequentibus autem annis alii poſt alios novorum typorum diverſi characteres enati ſunt, ut hodie præter majuſculorum & initialium varia genera ad minimum viginti tres impreſſoribus uſurpentur, prout recenſet illos *Zwingerus* in theatro, illorumque ſpecimina aliquot producit *Alſtedius* lib. 30. Encyclopæd. cap. 1. quos tamen omnes ad duo ſolummodo genera rectius referri non diffiteor; nec enim ipſis figuris, ſed ſola fere magnitudine ab invicem differunt. Pleraque autem typorum illorum genera ad *Robertum Granjon*, natione Gallum, inſignem typorum artificem deferuntur, qui illa commentus traditur, a quo etiam illorum ad minimum undecim cognomen ſortita ſunt. Videndus omnino de prædictorum typorum nominibus, illorumque exemplis hebraicis, græcis, latinis & germanicis liber, cui titulus: *Specimen characterum, ſive typorum probatiſſimorum*, quem edidit anno 1622 *Joannes Bernerus*, Typographus Francofurtenſis. Uti autem typorum quæ hodie eſt elegantia & venuſtas, facile quasvis a quantumvis artificioſiſſima manu exaratas literas vincit, ita viciſſim ab arte æris inciſoria, quæ præter alias figuras etiam literas nitidiſſime efformat, longiſſime ſuperatur,

tur, eaque paucis retro annis ad tam excellens perfectionis faſtigium perducta eſt, ut illa politius & pulchrius aliquid vix ſperari aut cogitari poſſit. Operæ autem precium eſt de utriusque inventione & inventoribus pauca hoc loco in medium proponere. Circa iſtam autem materiam duo mihi dolanda videntur, quod de unius inventione hactenus, quod compererim, nulla; de alterius nimis varia & contrariantia reperiantur. Dicam, Homerico ordine, de æris inciſoria priori loco, quæ uti ex Typographia cunabula & primordia ſua habere non dubitatur, ita quo autore primitus prodierit, & exerceri cœperit, hactenus puto publice minus notum eſſe. Id quo magis, poſt inſtitutam deſuper haud perfunctoriam inquiſitionem, credere inducar, *Petri Opmeeri* in chronologico opere ſuo ſilentium me permovet, qui cum nobiliorum artium magnus admirator & curioſiſſimus indagator fuerit, ideoque de pictura, ſcalptura, architectonice, muſica, typographia, &c. multa præclara & rariſſima referat, non erat taciturus de hujus artis origine & inventore primo, ſi quid certi alicunde eruere valuiſſet. Accedit, quod *Thomas Garzonius* in ſuo opere, cui *Piazza univerſale* inſcriptionem dedit, in quo omnium artium, opificiorum ac profeſſionum generalem recenſionem & tractationem inſtituit, hanc eandem artem ſimiliter inta-

intactam prætermittit. Ingenua igitur ignorationis facta confeſſione, qua hactenus tantum de hujus artis primordiis mihi conſtare dico, quod ſi non *Alberti Dureri*, cui viri & artis nomine libens inventionem adſcripſerim, ſaltem ejus diſcipuli, *Henr. Aldegravii* Suſatenſis, ab *Opmeero* exquiſitiſſime laudati, tempore jam tunc reperta & uſitata fuerit, hæc aliis indaganda relinquo, inſtituto ad typographicam inventionem tranſitu. De hac autem cum peculiari opere, quod propediem in lucem prodire geſtit, a me actum ſit, breviter ſic aliqua inde delibabo, facta hic in cæteris ad uberiores ejus argumenti expoſitores remiſſione. Etſi autem non de tempore minus, quam loco ac repertore primo excuſorii artificii auctores diſſentiant, de duobus tamen poſtremis tantum hic dicam. De loco certant præcipue Harlemum, non incelebre Hollandiæ oppidum, & famaſoſiſſima ad Rhenum, quamvis in Gallica ripa, Germanorum Moguntia, olim ante libertatem deperditam univerſi Ciſalpini imperii metropolis. Qui pro Moguntia faciunt, de repertore rurſus in partes ſcinduntur, aliis in *Guttenbergium*, aliis in *Fauſtum* inclinantibus. De loco ita ſentio, quod quemadmodum forte & in Hollandia aliquis cogitaviſſe olim potuit de librorum impreſſione invenienda, ita omnium confeſſione certum & exploratum ſit, Moguntiæ demum

demum hanc artem ad exercitium & uſum perductam eſſe, primosque libros, quos ſingularibus typis excuſos orbis vidit, in illa urbe enatos & in publicum datos eſſe. Nec dubitari illa de re magnopere poteſt, eò quod adhuc exemplaria antiquiſſima illic impreſſa ſuperſint, quibus contradictores eò usque acquieſcere ac fidere debebunt, donec vetuſtiora, quæ quidem probæ notæ ſint, & adulterinæ ſuppoſitionis ſuſpicione vacent, ipſi proferant. Non ſine cauſa dixi, FORTE in Hollandia hac de re aliquando cogitatum eſſe; quæ enim hactenus in probationem illius rei adducta vidi, vix ejus generis ſunt, ut plenam fidem faciant, maxime cum *Hadrianus Junius*, illius hæreſis primus commentor, otioſas plebeculæ ſuæ fabellas, quibus poſt centum annorum & amplius doctiſſimorum hominum, etiam ex ipſis Batavis ſilentium, iſtorum cauſa potiſſimum nititur, nimis ampliter & large de ſuo locupletet, pro certo affirmans aliqua, de quibus ante illum nemo fando audiverat, imo nec cogitaſſe probabiliter potuerat, quæque a ſecutis præcipuis iſtius cauſæ propugnatoribus ipſiſmet rejiciantur & improbentur, uti alio convenientiori loco plenius diſcutiendum eſt. De *Gutembergio* autem & *Fauſto* quando quæritur, pro hoc poſteriori pronunciandum cenſeo, qua in re cum fide digna atque adeo ipſamet rerum

 teſti-

ſimonia, tum etiam *Salmuthi* in appendice *Pancirollum* auctoritatem, & actorum pu- :orum, quæ ab illo referuntur, fidem uor. Porro venuſtatem & elegantiam orum, poſt prædictos *Nicolaum Jenſon* & *nnem de Colonia*, inter cæteros *Aldus Manu-* Venetiis, & Baſileæ *Joannes Frobenius* egre- excoluerunt, ille in Græcis, hic in La- is præcipue, licet poſterior hic poſtmo- n a *Chriſtophoro Plantino* longiſſime ſupera- ſit. In promovenda autem typorum ietate *Granjoni* præmemorato *Garmontus* nes datur ab hujus rei curioſis. Verum c forte longius, quam neceſſe ſit, ac locus iatur, exequor. Expectare autem poſſit quis, ut poſtquam de modo ſcribendi ographico dictum eſt, etiam reliquæ ſcri- onis differentiæ recenſeantur. Iſta autem cum proprie ad inſtitutum meum non iat, ſi quis de illa cognoſcere avet, *rm. Hugonem* adire poteſt in tractatu de ori- ie ſcribendi, ubi cap. 9. 10. 11. & 12. tinctim & plene exequitur, quibus inſtru- :ntis, in qua materia & ex qua materia tiquitus ſcriptæ literæ. Nec alia occaſione ographici negotii a me mentio facta eſt, am quod per illud circa literarum formas figurationes inſignis mutatio publice ſit roducta.

Zwey-

Zweyhundert-Jähriger Zeit Denckwürdiges Ehren-Lob, von der ſehr nützen und werthen Kunſt Buchdruckerey, wenn, wo, wie und durch wen ſie erfunden worden: GOTT dem allein Weiſen zu ſchuldiger Danckbarkeit, Teutſcher Nation aber zu ſonderbarem Ruhme, aus glaubwürdigen Scribenten ſummariter fleiſſig aufgeſucht, und gedruckt zu Leipzig bey Gregorio Ritzſch, *nach der Geburt Chriſti* 1640. *nach Erfindung der Drucker-Kunſt* 200 *Jahr, in* 8. *pl.* 1.

(In pag. av.)

Von der Kunſt Buchdruckerey ſpricht der ſeelige Mann GOttes, D. MART. LUTHERUS, *in ſeinen Tiſchreden:*

D*ie Buchdruckerey iſt* ſummum & poſtremum Dei donum, *die höchſte und letzte Wohlthat und Verehrung GOttes, durch welche er die Sache des Evangelii fortreibet; es iſt die letzte Flamme vor dem Ausleſchen der Welt.*

(Pag. 1.)

Kurtzer Extract aus Hrn. D HIERON. HORNSCHUCHS *Corrigir-Büchlein, von Erfindung der lieben und nutzbaren Kunſt Buchdruckerey.*

D*aß unter andren des höchſten GOttes fürtreffli-chen wunderbaren Gaben, derer das menſch-*

liche Geſchlecht, dieſes Leben deſto füglicher zuzubringen, benöthiget, die Kunſt der Buchdruckerey der fürnemſten eine, auch alles Lobes und Ruhms werth ſey, ſo jemand leugnen wolte, demſelben würden alle ehrliche und von Sachen wohl urtheilende Leute für einen verblendeten Menſchen nicht unbillig achten und nennen. Denn zu geſchweigen, wie ſogar viel dieſe löbliche Kunſt und Arbeit zu Erhaltung und Fortpflantzung des göttlichen Worts und Lichtes des heiligen Evangelii in nechſt vergangenen hundert Jahren geholfen, ſo erwege und betrachte doch einer nur dieſes, in was für einem weit beſſeren Zuſtande jetziger Zeit diejenigen ſind, ſo den freyen Künſten und Sprachen ſich ergeben, vor denen, die da in allen vorigen Zeiten gelebet haben.

Ja damals hat niemand anders als reiche und wohlhabende Leute, die Geld und Unkoſten Bücher zu kauffen vermocht, den freyen Künſten und Studiren obliegen können: Denn ſolche Bücher wegen der Mühe und Arbeit im umbſchreiben ſehr hohes Werths waren. Arme unvermögliche Leute kunten nicht leicht aufkommen.

Im Teſtament der zwölf Patriarchen, der Söhne Jacobs, wird gedacht, wie ſie ihre Kinder treulich (Pag. 2.) vermahnet haben, im Buche HENOCH fleiſſig zu leſen, auch daß ſie ſolten die Buchſtaben ihre Nachkommen lehren, denn, ſagen ſie, wer die Buchſtaben lernet, der wird weiſe, und hohen Verſtand von GOTT erlangen. Iſt dabey abzunehmen, wie die H. Patriarchen die Schrift in ſo hohem Werth gehalten haben. Und wäre Buchdruckerey zu ihrer

Zeit

Zeit geweſen, ſie hättens für ein ſonder groſſes Heiligthumb geachtet.

Thun derwegen diejenigen ſehr unrecht, ſo zu unſrer Zeit, aus lauter Ueberdruß dieſes nützliche und von GOTT verliehene Werck ſo geringſchätzig und verächtlich halten. Denn es iſt der groſſen Gaben GOttes eine. Und ſpricht der Hochgelehrte Herr D. Daniel Kramer, *als er bey* David Rähtens *Leichpredigt der Druckerey gedenckt: Gleichwie alle gute Gaben von oben herab kommen, vom Vater des Liechts; alſo iſt auch vielmehr von dieſer Wunder-Kunſt unfehlbar und gewiß, daß GOTT der HERR dieſelbe von oben herab durch ſeinen Geiſt offenbares hat.*

Zeigt darnach viel unterſchiedliche Scribenten an, die alle darthun, daß die Erfindung der Druckerey der Teutſchen Nation in Wahrheit beyzumeſſen ſey, welche umb das Jahr Chriſti 1440 Johannes Guttenberg *von Straßburg, Adeliches Geſchlechts, erfunden, und in der Stadt Maintz glücklich ins Werck gebracht hat. Seine Mitgehülfen ſind anfangs geweſen* Joh. Fauſt *und* Peter Schœffer, *und ſey ſolche anfänglich gar wie ein Wunder-Werck gehalten worden.*

Es hat auch je zu zeiten feine gelehrte Leute unter den Buchdruckern gegeben, unter welchen inſonderheit hoch zu rühmen Robertus Stephanus, *ein gelehrter Königl. Buchdrucker zu Pariß, welcher alle Cap. in der Bibel* (Pag. 3.) *nach Art der Ebraeer in Verſe abgetheilet, auch den Text in der 1. Epiſt. Joh. am* V. *Drey ſind, die da zeugen: durch fleiſſig*

auffſuchen in der Königlichen Bibliotheck zu Pariß funden, und complet in der Bibel gedruckt, ſtarb 1550.

Ingleichen Conradus Agricola, *Buchdrucker zu Nürnberg, ein wohlerfahrner und gelehrter Mann, der alle Wörter und Nahmen der Bibel ums Jahr Chriſti* 1607. *in Concordantzen zuſammen geſetzt, deſſen ſich die Kirche nützlich gebraucht. Und das noch mehr iſt, ſo haben ehermals auch Fürſtl. Potentaten groſſe Beliebung zur Druckerey getragen, wie inſonderheit Hertzog FRIEDRICH WILHELM zu Sachſen,* Adminiſtrator, *zu Dorgaw aufm Schloß eine für ſich eigene Buchdruckerey mit ſchönen Schriften gehabt und gebraucht, auch viel ſchöner Bücher, die noch bey Handen ſeyn, laſſen drucken. Darumb billig alle die, ſo da Bücher tichten. Bücher ſchreiben und Bücher drucken, in allen Ehren zu halten ſeyn.*

Aus THOMÆ GARZONII *Piazza Diſc.* 128.

D*emnach es gewiß und wahr iſt, daß, wie St.* Hieronymus ad Marcellam *ſchreibet, die Bücher der Scribenten gleichſam ein lebendiges Bild des Verſtandes ſind, und ihnen ein ewiges Gedächtniß, beneben ihnen groſſes Lob und Ehre,* (Pag. 3-5.) *zu wege bringen; als ſolten ſie denen billig groſſen Danck wiſſen, welche vermittelſt des Drucks ſolches Bildes Gedächtniß, Lob und Ehre erhalten, und in die gantze Welt ausbreiten. Derhalben der Drucker-Kunſt &c.* usque ad verba: *Iſt derhalben eine ſolche Kunſt, darüber ſich*

nicht

nicht unbillig die gantze Welt verwundert. (vid. ſupra Part. II. pag. 505. ſq.)

So iſt nun gewiß und unleugbar, daß Johannes Fauſtus, *ein Bürger zu Maintz, und* Johannes Guttenberg, *Adeliches Geſchlechts, von Straßburg, und* Peter Schöffer *von Gernsheim, des* Fauſti *Diener, dem auch* Johannes Fauſtus *ſeine einige Tochter Chriſtina hat vermählet, die erſten Anfänger und Erfinder ſeyn dieſer werthen Kunſt.*

Hievon findet der günſtige Leſer in des Herrn Doct. HIERON. HORNSCHUCHS *Corrigir-Bücklein, und in des Hrn. L.* ANDREAS BACHMANNS (Rivini) *Lateiniſcher Oration, zu Leipzig gehalten, ſatſamen Bericht, bey* Gregorio Ritzſch *daſelbſt gedruckt.*

Und iſt nun GOtte inſonderheit dafür zu dancken, daß er nicht nur durch mündliches lehren und predigen, ſondern auch ſchriftlich ſein Wort auf uns kommen laſſen und befördern hat wollen.

So laſſt uns nun heute unſerm GOTT hertzlich dafür dancken, da gleich 200 Jahr ſind verfloſſen, nachdem GOTT Teutſcher Nation dieß edle Werck hat offenbaret; haben auch zu bitten, daß GOTT gnädig ſolch Werck zuſampt ſeinem reinen Wort woll ferner auf unſere Nachkommen erhalten, und es nicht wie bisher durch den ſchädlichen langwährenden Krieg (Pag. 6.) *gar zu ſcheitern gehen laſſen. Da es freylich, GOtt erbarme es! heutiges Tages ſo weit mit dieſem edlen Werck iſt kommen, daß nichts verächtlichers iſt, und* Polydor. Vergilius *Anno* 1599 *ſchon geſehen, indem er ſpricht: Wie*

dieſes Werck erſtlich mit groſſem Gewinn und männiglich es Verwunderung iſt angefangen worden, alſo wird es künftig gering und verachtet werden. Das erfahren die am allermeiſten, die zu dieſer böſen Zeit ſich noch müſſen damit nähren. Nun GOtt anheim geſtellet, es iſt und bleibet doch ſein Werck, und wird es zuſampt ſeinem Wort noch wohl erhalten, und als Zerſtörer und Verächter deſſen darumb zu finden wiſſen.

Wir dancken dem höchſten GOTT zu unſerm Jubel-Feſt mit Freuden, und loben ihn mit Pſalmen und lieblichen Liedern.

Inſtruction.

Sonſt beliebet den Buchdruckern ihr Jubel-Feſt auf den Tag S. Johannis des Täuffers zu halten, und ſolcher geſtalt, daß man erſt in die Kirche gehe, und den Gottesdienſt beſuche, GOTT dancke, und fleiſſig bete umb den lieben Land-Frieden. Darnach in einem Hauſe verſammlet ſich freundlich unterrede, von der Erfindung der Druckerey auffſuche, oder in kurtzen dieſen Extract ableſe: auch nach Gelegenheit eine Ehren-Mahlzeit darbey anſtelle, und ſich im HERRN frölich bezeige: alsdann GOtt dem allein Weiſen hertzlich dancke, und ſinge: (Pag. 7.) ***HErr GOTT, dich loben wir, &c. Nun lob mein Seel den HErren &c. O HErre GOtt, dein göttlich Wort &c. Wär GOtt nicht mit uns dieſe Zeit &c.*** *oder dergleichen Pſalmen: ſo ſie wollen, auch folgendes Drucker-*

Lied-

Liedlein, im Thon: Daſs noch viel Menſchen werden &c. oder: *Von GOtt will ich nicht laſſen &c.*

G*Ott hat uns hell gegeben*
Sein Wort in ſeinem Sohn &c. (Pag. 7-14.)
extat in Jubilæo Typograph. Lipſ. pl. Q. 1. ſq. usque ad: *NVr* DI*e* W*e*I*ſhe*I*t* G*Ottes* I*ſt* *a*LL*er* K*V*n*ſt* M*e*I*ſter* V*on* A*nfang her* g*e*W*eſen.*

Wiederholte BuchTrucker Jubel-Freude am Tage Mariæ Heimſuchung, welch Feſt gleich ſo alt iſt, als die Truckerey, dem allergütigſten Heyland zu ewig ſchuldigem Danck für dieſes nutzen Wercks Erfindung, und gleich zum Beſchluſs mit etlichen hochgeehrten Herren und fürnehmen guten Freunden gehalten in Gregorii Ritzſchens Haus zu Leipzig. Im Jahr Chriſti 1640. 8. *pl.* 1.

Pag. averſa.

A*ls ob die Truckerey nur einig zu dem Ende*
Von GOtt gegeben wär, daß der Marien Reiß
Und ſchönſter Lobgeſang mögt eilend und behende
Geſchrieben werden fort zu GOttes Ehr und Preiß
Und vieler Menſchen Heyl: ſo ward gleich eingeſetzet
Maria Heimſuchung, flugs drauf im ſelben Jahr,
Als die Buchtruckerey; mit der die Welt ſich letzet,
Von Johann Guttenberg *ſinnreich erfunden war.*

Yyy 5 Dadurch

Dadurch iſt GOttes Wort weit und ſchnell ausgekommen.
Ich freu mich deſſen ſehr, auch daß du, höchſter Hort,
Mich haſt beruffen ſo zu vieler Menſchen Frommen,
Daß ich helf breiten aus dein ſeligmachend Wort.
Erhalt uns, HErr, dabey. Für deine groſſe Güte,
Die groß und übergroß, dich meine Seele preiſt.
Des Heylands meiner Ehr ſich mein gantzes Gemühte
Erhebet und erfreut. Wie frölich iſt mein Geiſt,
Daß unſer Elend hat ſo gnädig angeſehen
Der HErr, und groſſe Ding, Teutſchland, an dir gethan.
Noch willt du ſeine Güt und Wolthat nicht verſtehen,
Rufſt auch bußfertig recht nicht ſeinen Namen an,
Der Heilig iſt und Herr. Dein ſündliches Beginnen
Viel Straffen dir urſacht. Du mißbrauchſt ſeiner Gnad;
Drumb er zerſtreuet ſo der Hoffärtigen Sinnen,
Die Gewaltigen auch vom Stul geſtoſſen hat.
Ach HErr, ſo kehr dich doch wieder zu uns Elenden,
Erheb, erhalt, erfreu uns mit dem Friede dein.
Schau, wie die Hungrigen mit aufgehebnen Händen
Deiner Barmhertzigkeit und Hülf begierig ſeyn.
Denck der Barmhertzigkeit umb JEſu Chriſti willen,
Und hilf doch wieder auf deinem Diener Iſraël.
All Verheiſſungen die wollſt du an uns erfüllen,
Auf daß dich ewig preiß ein jede Chriſten-Seel.

Pag. 3.

Trucker-Lob auf das ander hundertjährige Jubel-Feſt, ſo gehalten am Johannes-Tage 1640. von Herrn Chriſtian Gueinzio, Rectore zu Hall. An die Buchtrucker in Leipzig geſchrieben.

Groß biſt du, Spanien, hochmüthig deine Sinnen,
Die Ober-Unterwelt iſt deſſen alles innen &c.

(Pag. 4 - - 7.) exſtat in Jubilæo Typographico Lipſ. pl. O. 2. ſq.

Ex *Maximiliani Fauſti ab Aſchaffenburg* Conſiliis pro ærario civili, eccleſiaſtico & militari.

Francof. 1641. fol. Claſſ. XVI. conſil. 108. ord. 1193.

DE

TYPOGRAPHIA.

Inventum alii Germanis, alii Chinenſibus aſſignant; ſed Germanorum proprie eſſe conſtat, licet in China quid ſimile ante extiterit. Huic miniſtrat opificium fundendi literas in matricum formis. Formæ ergo primum ex maſſa metallica excavandæ literarum, vulgo *die Matrices zu machen*; unde Grammatoglyptæ, literarum ſculptores. Deinde

Deinde literæ in formis fundendæ, etiam ex materia peculiari metallica, vulgo: *Schriftgieſſer.* At emblemata & figuras faciunt, qui formas ligneas incidendo efformant, γλυπται ξύλων, ſculptores ligni, *Formſchneider.* Verum non multis abhinc annis adinventa eſt chalcographia, quæ æneis typis & formis literas & imagines potiſſimum exprimit ſubtilius & elegantius. Literæ imprimendæ ſunt primum ordine collocandæ; unde Typothetæ, *Schriftſetzer*: deinde excudendæ; inde Typographi in ſpecie dicti. Atramentum impreſſorium frequentiſſimum eſt, quod nigrum, vulgo *Trucker-Fürniß*, & ex oleo & fuligine compoſitum; vel rubrum, ex rubrica, rubris enim literis tituli olim inſigniti, quod adhuc paſſim in uſu, *Magius* 1. Miſcell. c. 14. Literarum utilitatem univerſus mundus agnoſcit non ſatis prædicandam, ut quod olim amanuenſes per aliquot dies ſcribendo, hodie Typographi ſemi vel hora imprimendo efficiant. *Polydor.* 2. cap. 21. *Salmut.* in notat. ad *Pancirol.* c. 12. *Mich. Maier* de veris invent. cap. 5. De cujus laude *Polydor. Virg.* 2. c. 7. & *Geſnerus* in ſupplemento Bibliothecæ, ubi totam artem deſcriptam videbis eleganter, *Cardanus* lib. 17. de ſubtilit. & de variet. lib. 13. cap. 64. *Joan. Bodin.* in Method. cap. 7. *Steph. Forcatuli* lib. 4. de Imp. & Philoſ. Gallorum, *Phil. Melanchthon* in Chron. lib. 5. ſub Friderico III.

circa

circa fin. Inventum tribuitur an. 1440. *Joh. Fauſtio*, de quo mihi documenta originalia in manibus ſunt. *Funcius* in Chronol. ad an. 1440. *Avent.* lib. 8. *Theod. Biblìandri* tr. de rat. comm. omn. lingu. *Eſtienne Paſquier* 4. des recherches cap. 21. *Melchior Adami* in vitis German. Philoſoph. in vita Joh. Guttenberg & Joh. Fauſti. *Chriſtoph. Beſoldus* de invent. Typographiæ. *Salmut* in notis; *Pet. Ramus* 2. Scholar. Mathemat. vocat *Joh. Fuſt.* Et Moguntiæ *Bucholcerus* in Chronologia tradit primum librum excuſum fuiſſe anno 1466. nempe Officia *Ciceronis*, vid. Coſmographiam *Munſteri* lib. 3. cap. 280. *Friſchlinum* in Julio redivivo, *Zwingerum* in Theatro, Vol. 20. lib. 23. *Garzon.* cap. 128. *Hoſpinian.* de orig. templ. *Chaſſan.* in catal. gloriæ mundi, *Sleidan.* lib. 3. de quatuor Monarchiis pag. 174. & ibi in notis *Meibomium*; *Peucerum* lib. V. Chron. pag. 1276. ex *Wimphelingio* cap. 65. Unde *Philippus Beroaldus*: O Germania muneris &c. (vid. ſupra P. I. p. 173.) Matrices excavandi & literas ex metallis fundendi ratio non cuivis eſt obvia. Et pauci ſunt, qui matrices exſcindunt; plures, qui literas fundunt, in matricum receptaculis. Chalcographiam non valde antiquam eſſe notat *Salmut* in not. In hac excellunt Belgæ, potiſſimum *Goltzii* & *Sadleri*. De torculari impreſſorio ad tabulas æneas vid. *Robert. de Fluctibus* lib. II. cap. 1. de variis machinis.

Pri-

Primus Chalcographus perhibetur *Fr. Buchelt* & *Iſr. von Mechlin*, *Matth. Quad* in compend. univerſi lib. IV. cap. 34. Aliud quoddam levius artificium huic cohæret, *in Kupfer und Holtz gradiren.* Libri autem pernitioſi & magici Vulcano damnandi & tradendi, ut lege civili cavetur. vid. Actor. cap. 19. ibi: *Fürwitzige Künſte und Bücher verbranten ſie.* Inde: *Buchtruckerey kunſtreich und frey &c.* (vid. ſupra Part. II. pag. 1051.) Emporium Francofurtenſe ad Mœnum hodie eſt celeberrimum, frequenti librorum negotiatione. Ut vero cuivis innoteſcat, qui libri vel novi vel denuo recuſi & quo idiomate quove modo, & ubi excuſi prodierint, aut propediem produturi ſint, e re viſum eſt literaria, ut ſinguli a Bibliopolis provinciarum & urbium in communem indicem vel catalogum annotati, univerſo mundo publicitus ſignificentur. Quo pacto unusquisque in comparandis libris delectum habere poteſt. Vid. Receſſ. Imperii de an. 70. ubi de legibus typographorum. Huc quoque pertinent, qui libellos ſcriptorios ex lapide ſciſſili vel palimpſeſto conficiunt, vulgo *Schiefer und Schreibtäflein*, *Wecker* lib. 4. c. 2. de ſecret. p. 501. fol. & 16. c. 6. p. 626. & quomodo palimpſeſtus parari debeat, vide im *Dinten-Büchlein.*

Ex *Pontani (Jac.)* Progymnaſmatum latinitatis lib.III. progymn.32. p.682.ſq. Francof. 1643. 8.

Anno a puerpera Virgine 1440. *Friderico* III. Imperatore *Joh. Gutenbergius*, equeſtri nobilitate vir, Moguntiæ rationem typis æneis ſcribendi excogitavit, quæ a parvis ducta initiis eo crevit humani ingenii ſolertia, ut ad ſummam perfectionem brevi tempore acceſſerit. Divinum utique & admiratione digniſſimum inventum. Vix enim credi poteſt, uno die unum hominem tantum formare literarum, quantum vel celerrimus ſcriba duobus annis vix poſſit. Perierant ſtudia & noſtris præſertim ſeculis, quibus ventri & pecuniæ ſtudetur, nulla futura erant, ſi Deus ſua nobis providentia per Germanicum hominem non ſuccurriſſet. Jam pridem cœptæ erant vilipendi artes liberales, peſſundabantur ſcripta eruditorum; doctrina, niſi apud pauciſſimos, hoſpitium nusquam reperiebat. At poſtquam formis deſcribi volumina & diſſeminari viderunt mortales, invaſit eos cupido legendi, & eadem via nomen ſuum ad poſteros transmittendi. Mox auctæ diſciplinæ, omnium prope gentium res denuo natæ, & quod penes paucos erat, atque in latebris conditum ignoratumque jacebat, beneficio typorum cum genere humano univerſo communicatum eſt.

Ex

Ex *Eſtienne Paſquier* Recherches de la France lib. IV. cap. 24. pag. 403. ed. Pariſ. 1643. fol.

Au regard de l'Impreſſion ſi vous parlez à celuy, qui a fait l'hiſtoire du Royaume de Chine, & Indes Orientales, il vous dira, que de toute ancienneté l'impreſſion y eſtoit en uſage, & long temps auparavant, qu'elle priſt pied en l'Europe. Ce que l'on ne peut dire de tout le demeurant de l'univers. Et par eſpecial en noſtre Chriſtianiſme nous n'avions (ſi ainſi voulez, que je le die) autres Imprimeurs, que les monaſteres, aux librairies deſquels nous avions recours, comme magaſins des livres manuſcripts, qui plus, qui moins, ſelon le zele & devotion, que les Religieux avoient apporté à l'eſtude des bonnes lettres. Le premier, qui nous garentit de cette neceſſité, fut Jean Guttemberg, *Gentilhomme, demeurant en la ville de Majence, faiſant profeſſion des armes. Ainſi nous l'enſeigne* Polydore Vergile *en ſon ſecond livre des inventeurs des choſes,* Munſter *en ſa Coſmographie y adjouſte cette particularité, qu'ayant inventé la maniere d'imprimer, il ne la voulut tout auſſi toſt eſventer, ains demeura pluſieurs ans, l'eſtoufant de toutes façons, afin que ſon invention, voyant l'air, ne s'evanouit point en fumée, & dit le même auteur, qu'il la divulgua l'an mil quatre cens cinquante ſept. Noſtre docte* Vignier *au ſecond tome de ſa Bibliotheque hiſtoriale eſt de meſme opinion, & neantmoins dit, que quelques uns en attribuoient l'invention à un* Joannes Fauſtus.

Je veux

Je veux croire, qu'il y a faute en l'impreſſion, & qu'au lieu de Fauſtius il faut lire Fuſtius. Qui ne ſeroit pas ſans propos. Parcequ' il eſt autrefois tombé entre mes mains un livre des Offices de Ciceron, imprimé ſur du parchemin, à la fin du quel livre eſtoit ce plasard: Præſens Marci Tullii &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 166.) *Et à tant pour ne me detraquer de l'opinion commune, je me fay accroire, qu' à* Jean Guttenberg *eſt due la premiere invention de l'imprimerie, & que* Jean Fuſt *eſt celuy, qui en fit la premiere eſpreuve ſur la leçon, qu'il avoit appriſe de l'autheur.*

Ex *Vulſoni* Dn. *de la Colombiere (Marci)* libro gallico, qui inſcribitur: Science Heroique, cap. 27. pag. 248. à Paris 1644. fol.

Mentel *porte de gueules au lyon couronné d'or, accolé d'un ruban voltigeant d'azur. Le ſujet particulier de ces armes eſt tres conſiderable. Afin auſſi de faire entendre, qui eſtoit celuy, à qui on doit rapporter l'honneur de l'Imprimerie, lequel nous voyons attribuer, tantoſt aux uns, tantoſt aux autres, ſuivant la paſſion ou les fauſſes enſeignes de ceux, qui en ont écrit. Elles furent données à* Jean Mentel *ou* Mentelin *par l'Empereur* Frederic III. *l'an MCCCCLXVI. comme autheur & inventeur de cet artifice admirable; pour marques & temoignages de la reconnoiſſance, que ce Prince faiſoit de ſon merite, & du bien, qu'il avoit ainſy procuré à la poſterité.* Jacques Spiegel, *Secretaire de* Maxi-

milien, *fils de* Frederic, *expliquant ce vers de* Bartholin *livre IX. de ſon Auſtriade:* Inventum Germane tuum &c. *dit, que* fato quodam germanica &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 318.) *De cet homme illuſtre ſont iſſus quantité de grands perſonages en tous eſtats & dignitez, ſoit dedans, ſoit dehors la province. Sous* Charles V. *aucuns ſe refugierent en France, pour eviter les effets de ſon indignation, & ſ'etablirent en Champagne, d'ou vient le Sr.* Mentel, *aujourd'huy Docteur en Medecine en la Faculté de Paris, des plus ſçavans & des plus eſtimez, comme font aſſez connoiſtre ce qu'il a deja mis au jour, & l'employ avantageux, qu'il a en ſa profeſſion.*

Ex *Jacobi à S. Carolo (Ludov.)* Traité des plus belles Bibliotheques cap. 83. pag. 531. ſqq. à Paris 1644. 8.

Je me ſens obligé de remarquer, qu'environ l'an M CCCC XLII. (quelques fables qu'ils vueillent conter des Chinois) l'on trouva à Strasbourg, *ville d'Alſace en Allemagne, cet admirable ſecret & ce riche treſor des ſciences, l'imprimerie,* l'image & le mirouer (*comme dit un de nos Poëtes,* Blanchon *lib. 3. de ſes melanges.*) de tous les ornemens; *en quoy l'on douteroit volontiers, qui a plus donné de peine à en recognoiſtre l'inventeur, ou la temerité des uns de ceux, qui en ont eſcrit, pouſſez de vaine gloire pour leur famille ou païs; ou bien la negligence des autres, qui ſe ſont reglés ſur ceux là,*

ſans

ſans en rechercher curieuſement l'origine. Or il n'eſt pas raiſonable, que la verité ſoit toujours inconnue, & *que* Guttemberg, Fuſt & Schöffer, *ou ce tard aviſé* Coſter, *emportent la louange de cette divine invention, de la quelle ils ne meritent au plus, que celle, d'en avoir travaillé des premiers; de meſme que* Maience *ſe pourroit prevaloir ſur les autres lieux, en ce que* Guttemberg, *orfevre de ſon premier meſtier, ſ'y retira avec* Fuſt; & *là par le moyen d'un des domeſtiques de* Jean Mantel *de Straſbourg, vray* & *legitime autheur de ce noble artifice, que le dit* Guttemberg *luy avoit desbauché, commencerent d'imprimer le* Durandus de ritibus Eccleſiæ *l'an* 1461. & la Bible *in fol. en deux volumes l'an* 1462, *qui ſe trouve encore aujourd'huy en la Bibliotheque des RR. Peres Carmes de la place Maubert,* & *en celle de S. Croix de la Bretonnerie à Paris, ou* Fuſt & Schöffer *ſont ſeulement qualifiez* miniſtres. *Et neantmoins eux* & *leurs ſucceſſeurs ont voulu par après inſinuer, qu'ils eſtoient les veritables autheurs de l'impreſſion des livres; de ſorte que le dit* Mentlen *(ainſi parlent ils dans le pais) fut contraint* & *neceſſité, de leur faire voir le contraire; meſmes par l'authorité de l'Empereur* Frederic III. *qui l'advouaſt* & *recognuſt pour Autheur* & *Inventeur de la typographie l'an* 1466. *l'honnorant* & *ſa poſterité de prerogatives* & *titres de nobleſſe à ce ſujet, ainſi que nous rapporte Mr.* de la Colombiere *en ſon traiclé de la Science heroique.* Vimphelinge, Jacques Spiegel, H. Guebslier, André Althamer & *autres celebres*

 autheurs

eurs floriſſans fort peu après les premiers temps ette invention, lo y en rendent les mêmes temoigna- lans leurs eſcrits. Si bien que l'excellence & la eſſe des Bibliotheques eſtant deuës à cet art, j'q occaſion d'en parler en ce lieu, ſuivant la verité biſtoire, pour monſtrer l'obligation, que nous avons grand perſonnage, la memoire duquel doit eſtre mais cherie des gens de lettres, & ſa poſterité gnuë & honorée, laquelle ſubſiſte encore aujourd- en quelques endroits d'Allemagne & ailleurs, comme rance vers la Champagne, d'où vient M. Jaques ntel, *Docteur en medecine en la Faculté de Paris, me de grande probité & de doctrine, comme il eſt curieux en bons livres, en ayant au nombre de tre à cinq mille volumes bien conditionnez & bien z; dont pluſieurs viennent des Bibliotheques de M.* Jean Paſſerat *& de M.* Jean Grangier, *efois Profeſſeurs du Roy en eloquence latine eris.*

Ge. Peurbachii & *Jo. Regiomontani* vita a *Pet. Gaſſendo* deſcripta, p. 527. b Tom. V. Opp.

annes Regiomontanus an. 1471. circiter me- lium veris Norimbergam pervenit, quam itatem præ ceteris delegit, quod cum agi- et edere tot præclaros libros, quorum gnem copiam pararat, & lucubrationum m ſuarum aliquas, ac arte typographica inventa perque varia loca propagari inci-

incipiente commodiſſimum fore videretur, ſi Typographeion ipſe ſibi haberet, ut, quandocunque & quodcunque liberet, poſſet in lucem emittere; prævideret ſe nusquam alias apparare ejusmodi ob peritiam artificum, cujusmodi mente præconceperat, poſſe. Videlicet excogitarat artis perficiendæ rationem, quanquam initio ſtatim non potuit rem ad praxim deducere, ſed tali omnino oportuit, quale optimum habebatur, Typographeio eſſe contentum.

Ex *Athan. Kircheri* Oedipo Ægyptiaco, Propylæi Agoniſtici, quod Tomo I. hujus operis præfixum eſt, cap. 2. a. 4. b. Rom. 1652. fol.

Multa in incognitis nobis regionibus paſſim, quæ nos latuerunt, ſcita fuerunt. Sic Typographica ars, a *Jo. Guttenbergio*, Argentinenſi, Moguntiæ feliciter detecta, ic pulveris pyrii conficiendi ratio, quæ anto tempore nos latuit, Sinarum genti nequaquam incognita fuit.

Ex *Philippi Caroli* Animadverſionibus n noctes atticas *A. Gellii* & *Q. Curtii* hiſtoriam, animadv. 2. ad *Gellii* lib. III. cap. 11. p. 217. ſq. Norib. 1663. 8.

In hiſtoriis multa pro vero nobis obtruduntur, quæ exacta dijudicatione opus

 habent;

habent; & viciſſim in dubium a contentioſis hominibus non pauca vocantur, quæ nec mendax ille Mercurius negare auſit. Offerunt ſeſe legentibus *donatio* Conſtantini, *ejusdem lepra & remedium*, Juſtiniani *mendi*, Beliſaris *ruina*, Johannis *Papa puerperium*, Hattonis *Moguntini crudelitas*, Friderici Barbaroſſæ *conculcatio*, *novi orbis inventio*, *bombardarum & typographia* *) *inventio*.

PET. LESCALOPERIUS

ad *Ciceronis* de Natura Deorum lib. II. ſect. 93. pag. 390. Pariſ. 1660. fol.

Ars typographica quando inventa?

Cum hic formas literarum aureas, aut ſi quo alio in metallo impreſſas auditis, quas Græci τύπους vocant, ne quis adoleſcentum noſtrorum ſibi ita perſuadeat, artem typographicam jam inde a Ciceronis ævo inventam eſſe, certe in Europa; præclarum enim illud inventum plerique Scriptores referunt ad annum ſalutis quadringenteſimum ſupra milleſimum, ante illud tempus Europæis incognitum. Sed apud Sinas multo antiquius fuiſſe tradunt *Jovius*, Italus, & *Oſo-*

*) *Boxhornius* quidem in ſingulari diſſert. de typographica arte, una cum *Scriverio*, Harlemenſibus ſuis primas dedit, ſed videndus eſt potius *Bernh. a Malinkrot* de ortu & progreſſu artis typographicæ.

& *Oſorius*, Luſitanus. Item ejus artis certa veſtigia novo in orbe a Caſtilianis reperta ſcribit vir doctiſſimus *Genebrardus* lib. IV. Chronic. Qua autem in regione Europæ primum ſit excogitata typographia, incertum, & adhuc ſub judice lis eſt, dum ſui ſuæque gentis amans plus æquo ſibi quisque blanditur. Ante alios ſibi eam laudem Germani arrogant; ſed nec inter illos de urbe convenit; alius enim Argentinam, alius Moguntiam illius artis inventricem facit. *Junius* Batavus cuidam *Laurentio*, populari ſuo, Harlemienſi, totam illam gloriam attribuit. *Antonius Campanus*, Poëta minime inficetus, hominem Gallum, cui *Ulrico* nomen fuit, divini artificii auctorem appellat, nec ſine ſubtili commento, quod vobis, Adoleſcentes, ſpero, equidem non diſplicebit; & mihi quidem carmen excidit, ſed adhuc mentem carminis probe teneo. Vult enim ingenioſus Poëta, Gallum Typographiæ inventorem ejus injuriæ, quam olim Galli ab anſeribus acceperunt, e rupe Tarpeja illorum clangore dejecti, ultorem acceſſiſſe; quippe qui typorum invento uſu pennis anſerinis nihil admodum opus eſſe oſtenderit.

Ex *Henr. Salmuthi* Notis ſive Commentariis ad *Guid. Pancirolli* nova Reperta ſive rerum memorabilium recens inventarum lib. II. tit. XII. de Typographia, p. 245 - 250. ed. Francof. 1660. 4.

Quod de papyro & charta ſcripſit *Plinius*, ejus uſu maxime humanitatem vitæ conſtare & memoriam, lib. 13. cap. 11. id non minus vere de Typographia quoque uſurpaveris, quam miram typis excudendorum librorum artem, nulli nec utilitate, nec dignitate, nec ſubtilitate ſecundam, *Cardanus* dixit lib. 17. de artibus artificioſisque rebus, & quam unam cum omnibus omnium Veterum inventis certare facile poſſe, *Joh. Bodinus* cenſuit in Meth. hiſtor. c. 7. quinimo ſi *Stephano Forcatulo* credimus, non dubium eſt, ſuperatam rerum naturæ fere munificentiam, excogitata librorum excudendorum ratione: cujus inventum, ſi fatemur verum, nullo vitæ miraculo poſtponendum, nec novem quidem Muſæ æquabunt, licet cuilibet ſuæ artis diſciplinæve inſtitutionem Veteres aſſignaverint. *Forcatul.* lib. 4. de Imper. & Philoſ. Gallor. Ipſemet quoque *Philipp. Melanchthon* hoc artificium ait eſſe donum divinitus generi humano communicatum, hoc ſeneſcentis mundi, vel potius ætate jam effœti ac fatiſcentis ſeculo, ut renaſcentis &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 894)

Eſſe-

Effectum etiam hac induſtria eſt, ut, qui ſemel in lucem prodierunt libri, non poſſint deinceps oblivione poſteritatis prorſus extingui. Ut non deſint, qui artem hanc omnium artium conſervatricem dicant, Sibyllino carmine jam olim prædictam, in quo vates illa Antichriſtum ſino periturum cecinit: dignam mehercule, cui non minus imo vero magis etiam parcatur, quam *Protogenis* tabulæ: quam, ne cremaret *Demetrius* Rex, Expugnator cognominatus, ab ea muri parte locatam, qua excellens pictura nimis patebat obſidionis violentiæ, Rhodum incendere noluit, *Plin.* l. 7. c. 38. &c. Omnino [nunc ad typographiam redeo] ſi præclarum eſt & laudabile, egregia aliorum inventa ingeniis, labore, ſudore & vigiliis parta ad poſteros transmittere, ne tempus edax omnibusque exoſa ſenectus & oblivio ſemper invida, memoriæ noverca, ſcientiæque fraudatrix ea nobis ex animo eripiat, non vulgarem profecto laudem merebitur ars typographica, per quam res laudabiliter geſtæ, artesque plurimæ, præclaræ etiam animi noſtri cogitationes litteris conſignatæ, & cum his memoria conſervatur eorum, qui retroactis floruerunt ſeculis: quæ tamen absque artis hujus adminiculo jamdiu fuiſſet deperdita, & multi haud ita graves cum in literis, tum in armis exantlaturi eſſent labores, niſi ſperarent, eos Chalcographiæ bene-

ficio immortalitati conſecratos, ipſa etiam vita longe fore diuturniores Quod ſi clariſſ. inventorum ſolertia divinitatem olim quibusdam mortalibus, communi gentium conſenſione, conciliavit; quia perſuaſæ, ducem vitæ animum cœlitus defluxiſſe, & ab eo aliquid eximium ad communem hominum ſocietatem inductum contemplatæ præſtantis alicujus in inveniendo induſtriam & curam ſtupentes venerabantur, ipſumque auctorem vel Deum, vel Dei, (cujus id præcipuum eſt, juvare mortales,) internuntium fatebantur aut prædicabant: cujus multa exſtant exempla apud *Jo. Langium* lib. II. epiſt. 3. quo honoris titulo dignos cenſebis, Lector, Germanos noſtros? quorum ſagacitate & ſolertia inventum eſt an. 40 ſupra mille & quadringentos artificium hoc typographicum imprimendi libros characteribus ex metallo nigri cinereique plumbi, æris & ſtibii conflatis, Moguntia primos excudente, opera *Jo. Gutembergii*, ut quidem *Jac. Wimpheling.* in Epitom. rerum German. c. 65. *Polydor. Virgil.* lib. 2. de rerum invent. c. 7. *Palmerius* in Chronicis, *Melch. Guilandinus* in tract. de Papyro memb. 26. & *Chaſſaneus* in Catalogo gloriæ mundi Part. 11. conſider. 39. eum nominant; licet ab *Petro Ramo* l. 2. Scholar. Mathemat. *Joh. Fuſt* appelletur; cui adſtipulatur exemplar *Officiorum Ciceronis* in membrana Moguntiæ primo, ut putatur, impreſ-

impreſſorum. Id in Bibliotheca Auguſtana adſervatum hanc in fine continet inſcriptionem: *Præſens* M. Tullii *clariſſimum opus* Joh. Fuſt, *Moguntinus civis, non atramento, plumali canna, neque area, ſed arte quadam perpulcra, manu* Petri Gernsheim, *pueri mei, feliciter effeci*. Finitum anno 1466. die 4. menſ. Februar. Quodſi primum hoc impreſſoriæ artis opus fuit, neceſſum eſt, ante id temporis artem hanc potius tentatam, quam in effectum deductam fuiſſe: ſive idem cum *Fuſtio Gutenbergius*, ſive diverſus ab eo fuerit. Certe in *Purbrachii* tabulis ars ea ſaltem tentata appellatur. Utut ſit, Germanis inventionem hanc unanimi omnium conſenſu ſemper attributam eſſe conſtat, paucos quosdam excipio, qui ſola ſtimulati invidia, ut genti noſtræ laudem hanc irent ereptum, nihil fecerunt reliqui; non diſſimiles Gryphis Indicis, qui, ut *Cteſias* ſcribit, aurum jugiter effodiunt, illo nunquam uſuri, & tamen Bactros aliosque homines Indis finitimos ſtudioſe ab auro arcent, ut eſt apud *Ælianum* lib. 4. de hiſtor. animal. cap. 27. Sic cum iſti laudem hanc vindicare ſibi non audeant, nobis invidendo detrahunt; inſtar meretriculæ illius, quæ nec ſibi, nec collitiganti mulieri ſalvum volebat eſſe filium, 3 Reg. 3. Sed quid dicant, videamus. Ait ergo *Joh. Petr. Maffeius* hiſtor. Indicar. libro 6. fol. 256. *Chinenſes litteras imaginesque ſubjectis prelo typis* excu-

excudere (*quibus commentis Europæ recentibus adeo gloriatur*) *vetuſtiſſime in uſu apud Chinas eſſe compertum eſt. Garzias ab Horto* autem typographiam ait tam vetuſtam & ſemper apud Chinenſes uſurpatam eſſe, ut omnem hominum memoriam ſuperet, libr. 2. Aromat. apud Indos naſcent. cap. 38. *Joh. Conſalvus Mendoza*, artem iſtam una cum ipſo regno Chinæ habuiſſe principium, & inventam a quodam, quem incolæ inſtar numinis venerentur. Idem tamen *Mendoza*, mendacii hujus ſui parum memor, paucis interjectis lineis, quingentis plus minus annis impreſſoriam artem Chinenſibus ſcribit in uſu fuiſſe, antequam a Germanis uſurpari cœperit. Quodſi ita eſt, regnum utique Chinenſium, quos Seres nominavit antiquitas, ultra 600 annos non ita multum duraverit, contra omnium hiſtoricorum fidem, quibus Seres inter populos ſatis vetuſtos recenſentur: refragante etiam *Pancirolo* noſtro, qui, regnante Juſtiniano, Serici vermiculi ova Conſtantinopolin allata fuiſſe ſcribit, Tit. 24. Aſt conſtat, Juſtinianum anno poſt Chriſtum natum quingenteſimo ſexageſimo quinto in humanis eſſe deſiiſſe. Longe ergo antiquius ſexcentis annis Chinenſium regnum ſit oportet. Sed ſuccenturiatus his adſtipulatur *Jovius*, dum libr. 14. hiſtor. *Quod maxime* (ait) *mirandum videtur*, &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 14.) Id genus pagellas

gellas clarius etiam deſcribit *Maffeius*, his verbis: *Ad ſcribendum arctas & oblongas &c.* (vid. ſupra Part. II. p. 14.) Quibus tamen quid aliud efficiunt, quam etiam alibi, extra Europam, Typographiam fuiſſe in uſu? Num ergo Germanos hanc in Europa inveniſſe negabunt? quod certe inde non conſequitur; neque etiam hoc illis largior, qui ſciam, nihil incommodi eſſe, rem unam eandemque & Novam & Veterem cenſeri, relatione ad diverſos populos. Sic namque lues Venerea in Europa, Aſia, Africa vix centenaria eſſe cognoſcitur, quæ Americam jam a mille amplius annis exercet; Idem potuiſſe typographiæ accidere, quid vetat? Vetus ergo hæc ſit reſpectu ad Chinenſes habito: at Nova dicatur, quatenus a *Gutembergio* Moguntiæ eſt excogitata. Sed dices, eam a Chinenſibus in Germaniam derivatam: Dicit hercle vero *Mendoza*, dicit & *Jovius*, per Scythas & Moſchos, ad incomparabile literarum præſidium, ad nos perveniſſe. At quibus argumentis? *Mendoza* ait, Chinenſes hoc affirmare: *Jovius*, ſe facile id credere. Quidſi Chinenſes hoc affirmare non credam? nam ut ipſemet hos perconter, loci vetat diſtantia: neque conſilium eſt, ut faciam, quid ſi nec, quod tu credis, Jovi credam? nec etiam tibi ipſi? cum ſciam, quam dubia & ſuſpecta tua fides ſit. Audiamus *Joh. Bodinum*, graviſſimum auctorem:

rem: *Cum rogaretur* Jovius (inquit *Bodinus* in methodo hiſtor. c. 4.) *cur ſimularet falſa, vera diſſimularet? amicorum gratia id a ſe factum reſpondit. Ac tametſi ſuperſtites intelligeret ſuis ſcriptis fidem derogaturos: ea tamen intelligebat infinita poſteritati credibilia fore, quæ ſibi ſuisque popularibus laudem fuiſſent allatura.* Illud certe ad ſempiternam memoriam teſtatum reliquit *Gorraus* Pariſienſis, qui, quas finxit *Amadiſi* fabulas, non minus veras ac probabiles, quam *Jovii* ſcripta fore confidit. Ferendum quidem eſſet, ſi pro ſalute Reipubl. mentiretur: id quod magiſtratibus *Xenophon* & *Plato* permiſerunt: ſed aſſentationis cauſa mentiri, cum omnibus turpe, tum vero hiſtoricis turpiſſimum. &c. De his igitur quid ſtatuendum ſit, æquus æſtimabit lector. Cæterum quantopere typorum exprimendorum ratio, Chinenſibus familiaris, a noſtra diſſideat, ex *Antonio Pantogia*, (leg. *Didaco Pantoja*) αὐτόπτῃ veluti teſte, cernere liceat, cujus equidem verba ex italica in latinam linguam a *Caſp. Ens* part. 2. Theſauri politic. apoteleſm. 40. p. 169. feliciter traducta, hic apponere viſum. *Chinenſes*, inquit, *non conjungunt litteras more noſtro*, &c. (vid. ſupra Part. II. p. 1038.) Illud mirere magis, ipſum etiam *Hadrianum Junium* Germanis Typographiæ inventionem non tantum voluiſſe ereptum ire, ſed & Moguntiacum inſuper *Fauſtum* illum, qui primus ejus auctor paſſim audit,

pla-

plagii manifeſto inſimulaſſe, & recidivam hanc divinæ iſtius artis laudem Batavis ſuis, & ex his civi cuidam Harlemenſi, ſumma confidentia adſerere non dubitaſſe, in Bataviæ hiſtor. cap. 17. Cujus verba quid vetat hic adſcribere? *Habitavit* (inquit) *ante annos centum duo de triginta* (ſcripſit autem hanc hiſtoriam *Junius* anno 1575) *Harlemi*, &c. usque ad verba: *atteſtanteſque comperi*. (vid. ſupra Part. I. p. 234-236.) Quicquid ſit, Germania certe nunquam ſibi hanc laudem patietur extorqueri; a grata poſteritate meritiſſimo his *Beroaldi* celebranda verſibus:

O Germania, &c. (vid. ſupra Part. I. p. 173.)

Pro ultimo tamen verbo *Sim. Maiolus momento* legit, part. I. dier. canicul. colloq. 23. celeritatem ſcil. artis impreſſoriæ expreſſurus, quandoquidem

Imprimit illa die, quantum non ſcribitur anno.

Sicuti de ea prædicavit *Campanus*, vir doctiſſimus, cui annectendum omnino cenſui non inelegans illud epigramma a *Paulo Langio* commemoratum in Chron. Citizenſi anno Domini 1454:

Nuper ab ingenio &c. (vid. ſupra Part. I. pag. 319.)

C terum Typographiam adeo diligenter d cripſit *Chriſtophorus Mylaeus*, ut artem ipſam q ſi oculis videatur ſubjicere lib. 2. hiſtor. Uni-

Univerſit. rerum, & de ejusdem querimonia *Simon Majolus* præclara quædam congeſſit part. 2. dierum canicul. colloqu. 6. a pag. 509 — — 514. quemadmodum contrario eam ipſam egregiis laudibus evehunt *Nicodemus Friſchlinus* in Julio redivivo & *Joh. Heidfeld* in Sphinge ſua cap. 29. quibus adde, quod de atramento typico fictitio ſcripſit *Forcatulus* lib. 4. de Imp. & Philoſoph. Gallor. Id enim antiquos pictores indicaſſe ait, e reſina exuſta, propter quod etiam officinas ædificarunt fumum non emittentes, ut fuligo expetita retineatur, referente *Plinio* lib. 35. cap. 6. Reſinam autem de pinu & picea arbore ſtillatam peti ſueviſſe, & ex ea quoque confici ſcribentium atramentum, *Dioſcorides* docuit lib. 1. cap. 77. Quare fit, ait *Forcatulus*, ut vulnera facta pinui, & ejus hilares lachrymas ſalubriores & pretioſiores mortalium generi exiſtimem, quam myrrhæ Arabicæ ſuccum, ad oculorum præcipue caliginem diſcutiendam mulgeri ſolitum. Nam & ignorantiæ tenebras plusquam Cimmerias, & longe tetriores nigra reſinæ fuligo propulſavit, & candorem lucemque admirabilem repoſuit. Utinam vero, inquit *Melanchthon*, tanto Dei munere grati uteremur, non ad obſcurandam, ſed illuſtrandam Dei gloriam, non ad disjungendas, ſed copulandas eccleſias! Quo voto veluti colophonem capiti huic impono.

Ex

Ex *Evelyni (Joh.)* Sculptura or Hiſtory and Art of Chalcography c. 4. p. 35. Lond. 1662. 8.

The art of engraving *and working off from plates of copper, which we call* prints, *was not yet appearing or born with us, till about the year* 1490, *which was near upon* 50. *years after* Typography *had been found out by* John Guittemberg; *or whoever that lucky perſon were, (for 't is exceedingly controverted) that firſt produced the invention.*

Aus Gottlieb Warmunds *Geldmangel in Teutſchland und deſſelben gründlichen Urſachen,* cap. 13. p. 542 - 544. *Bayreuth* 1664. 8.

Die edele Kunſt der Buchdrukkerey kan auch wegen ihrer Erfindung keine andre Nation als a) *die Teutſchen preiſen. Und ob zwar einige vorgeben, ob wäre in dem Königreiche* b) *China die Drukkerey lange vorher, ehe ſie bey den Teutſchen aufkommen, im Gebrauch geweſen, dergleichen wegen des groſſen Geſchützes oder der Büchſen von andren hinzugeſetzet und vorgegeben wird, ob hätten ſolche Künſte* c) *bey den Chineſern ſo lange gewehret, daß man von keinem der-*

a) vid. *Barclajus* in Euphorm. Satyr. part. 4. cap. 5. verſ. *neque deſunt &c. Pet. Juſtinian.* rer. Venet. lib. 8. pag. 156.

b) ut ex *Garcia Horto & Joh. Barro* citat *Melch. Guilandinus* in Papyro membr. 26. n. 8. pag. 419. *Paul Jovius* Hiſt. lib. 14. p. 254.

c) *Mercat.* in Atlante Min. tit. *das Konigreich Chinas*

manis licebit *artem memoriæ*, *mortem oblivionis*, *& ingeniorum aſylum* ſalutare Typographiam: quum hæc una tempori, cuncta abligurienti, & ſub mortalitatis jugum trahenti, frenum injiciat. Unde & eſt, quod *Johanni Frobenio* & *Johanni Oporino*, qui Baſileæ; *Chriſtophoro Plantino*, qui Antverpiæ; *Aldo Manutio*, qui Venetiis; *Roberto* & *Henrico Stephanis*, qui Lutetiæ ac Genevæ, aliisque Typographis, qui, nullis parcentes ſumptibus, rem literariam diligenter promoverunt, ſumma characterum elegantia multis veterum ac recentium Scriptorum monumentis editis, plus debeat Chriſtianus Orbis, quam cuiquam fortiſſimorum belli ducum ob propagatos fines Patria unquam debuit. Eant, eant nunc rerum Indicarum Scriptores, *Maffejus*, *Jovius*, *Mendoza*, *Trigautius*, aliique, qui, laudem hanc Europæo Orbi invidentes, pro ſuis dimicant, atque, *artem Typographicam una cum ipſo regno Chinæ habuiſſe initium, inventamque à quodam fuiſſe, quem incolæ inſtar numinis venerarentur*, audacter aſſerunt. Quicquid enim ſit, nunquam tamen noſtra Germania laudem hanc ſibi extorqueri patietur. Recte *Levin. Lemnius* L. 3. de occultis nat. miraculis c. 4. *Sic nonnulla videtur olim fuiſſe imprimendi ars, ut quibusdam placet, ex vetuſtis picturis, ſigillis, annulis, numiſmatibus, in quibus literarum characteres graphice velut typis expreſſi conſpiciuntur; neque enim illi ætati cælatores atque artifices defuerunt; quam-*

quam

quam ſi a veteribus tale quiddam excogitatum ſit, ut nemo debita laude fraudandus, fateri quisque debeat, omnia minus fuiſſe exculta, nitida, ſubtilia, elimata, nec tam ſpectabili literarum varietate exornata atque expolita. Longis ergo a noſtra paraſangis differre *Typotheſiam Sinicam*, nec tamen utramque encomiis ſuis deſtitui, in Comment. de re liter. Sinenſ. Sect. 3. tradit *Theoph. Spizelius.* Characteres enim Sinenſes tabulæ e pyro fere malove inſculpunt, h. m. *Folium exſcriptum leviter conglutinant: inde magno artificio jam ſiccam papyrum ita eradunt, ut non niſi tenuiſſima facie transparentes Characteres videantur: tum ſtylis ferreis ita tabulam iſtam exſculpunt, ut ſola characterum vel picturæ lineamenta eniteant. Incredibili tum facilitate ac celeritate folia pro arbitratu imprimunt, eaque ſæpe Typographus unus die uno quingenta ſupra mille expedit.* In ſculpendis quoque tabulis tanta celeritate verſantur, ut nihilo plus temporis in ſculpenda, quam noſtri in componenda una emendandaque conſumere videantur. Habes, L. B. quæ de *Typographia* commentari hodie volui, debui: occaſionem jam nunc etiam, velim, accipias talia hæc commentandi. Ecce eam mihi præbuit harum lator, *Arnoldus Meicke*, Altenb. Miſn. Is enim ipſe, quum a teneris operam Muſis in illuſtri noſtro Pædagogio navaſſet, jamque vero adultus difficultatem ingenii judiciique ſui imbecillitatem ſentiret, nolebat invita Minerva Muſarum caſtra lon-

gius ſequi: ſed, ſupra dictis Typographiæ nobiliſſimæ encomiis invitatus, id vitæ genus eligebat, quod agunt illi, qui, poſteaquam vel ſemel ad laudatiſſimam artem appulerunt animum, eam, quantum quidem ad typorum poſitionem attinet, animo comprehenderunt. Ne vero abſque honeſtæ vitæ teſtimonio e Schola bonus juvenis diſceſſiſſe videretur, ſubmiſſe illud petiit, & gratis a me impetravit: eo quod fortunæ novercantis injuriis preſſus, non haberet, quæ ſolveret. Teſtor itaque bona fide, harum Exhibitorem honeſtis parentibus in hac urbe non tantum natum & educatum eſſe, ſed ipſum etiam honeſte ac pie nobiscum vixiſſe, *ſuis* monitoribus ſemper aures faciles præbuiſſe, modeſtiam & animi æqualitatem amaſſe: quumque nemo ultra poſſe obligetur, *κατὰ δύναμιν* Muſis invigilaſſe. Unde nec ullus dubito, quin hoc melior *Typotheta* ſit evaſurus, quo inſtructior bonis artibus atque linguis e patrio Lyceo diſceſſit. Quod ſupereſt, rogo Te, B. L. ut ſinas patere huic adoleſcenti ſummæ benignitatis fontes, atque (quod citra tuum fiet incommodum) ope conſilioque *typotheticum ſtudium* juves & dirigas: adeoque præſtes, ut ſibi meam commendationem profuiſſe intelligat. Pluribus Te rogarem, niſi de promptitudine tua in promovenda arte, qua nihil utilius dedit vetuſtas, inter nos omnes, qui vitæ, morum

ac

ac ſtudiorum Magiſtri ſumus, quam optime conſtaret. Vale & fave. Altenburgi, anno cIↄ Iↄ c LXIII. D. VIII. Mart.

Ex *Woodi* (*Anton.*) Hiſtoria & Antiquitatt. Univerſ. Oxon. lib. I. p. 226. ſq. Oxon. 1674. fol.

Ad Ann. cIↄ CD LXIV. Sub id ſaltem vel paulo poſt in Univerſitatem noſtram invecta eſt ars typographica, quam quidem Deus in deploratæ pene eruditionis ſubſidium mentibus humanis indidiſſe videtur, utpote cum ad omnigenæ ſcientiæ incrementa tam egregie conferat, ut an illiberalium prima, an vero ingenuarum artium poſtrema ſit cenſenda, merito dubitemus. Utcunque eandem vel *Moguntiaci* vel *Harlemi* invenit *Toſſanus* quidam, *Joh. Cuthenbergus* aliter appellatus, anno Domini cIↄ CD LIX. cujus immenſam expendens utilitatem *Thom. Bourchier*, Archiepiſcopus Cantuarienſis, nihil antiquius habuit, quam ut Anglis communicandam procuraret, atque ejus proinde ſvaſionibus impulſus *Henricus* VI. *Robertum Tournour*, (is Regi tunc temporis a veſtimentis ſive Robis erat,) marcis mille, quarum trecentas contulerat Archiepiſcopus, inſtructum *Harlemiam*, ubi ſcilicet prædictus *Cuthenbergus* artem hanc novam exercebat, amandavit; ille autem *Guilielmum Caxtonum*, civem

Londinenſem & cum Batavis commercium habentem, ſibi in ſocium periculi ac laboris adſcivit.

Tournourus itaque, diſſimulato quis eſſet, cum *Caxtono*, nomen ſuum ac mercaturam palam profitente, primo *Amſtelodamum*, dein *Lugdunum* contendit; neque enim *Harlemiam* proficiſci auſus eſt, quod oppidum illud, quæſtui ſuo metuens, advenas perplures in arte illa exploranda deprehenſos carceri mancipaſſet. Abſumpta tandem maxima dictæ pecuniæ parte, Regi per literas ſignificavit *Tournourus*, ſe demandatum negotium pene confeciſſe; &, acceptis poſt paulo marcis quingentis, artificem quendam inferiorem, *Fredericum Corſellis* nuncupatum, nummis vero ſollicitatum induxit, ut perſonam nocte intempeſta indutus clam aufugeret, & conſcenſa nave, eam in rem parata, *Londinum* trajiceret. Cæterum minus commodum videbatur, artem excuſoriam *Londini* exerceri, ſed potius *Oxoniam* deduci placuit; id hortante Archiepiſcopo, qui Cancellarius utique noſter tunc temporis fuerat; unde artifex iſte transfuga *Oxoniam* tranſmiſſus eſt, cuſtodiente illum vigilum manu ſatis valida, ne antequam promiſſa præſtaret, furtim ſeſe ex Anglia ſubtraheret. Atque hunc in modum decem prius annis artem typographicam *Oxonienſes* exercuimus, quam in quocunque alio *Europæ* loco innoteſceret,

Harle-

Harlemum ſi excipias, & quæ cum oppido illo de ipſa artis inventione contendit, *Moguntiam*; tametſi haud ita multo poſt, ut nobiliſſima hæc ars magis propagaretur, *Weſtmonaſterii* etiam prelum inſtruebatur, nec non ad *S. Albani*, quin & *Wigorniæ* aliisque monaſteriis, excudendis argumenti theologici & medicinalis codicibus. Libros autem juris vetitum erat typis mandare.

Ex HENR. MEIBOMII Programmate in funere *Henningi Mülleri*, Academiæ Juliæ Typographi. Helmſt. 1675. 4.

Quod hodie funus vobis indicimus, Cives, non alicujus eſt ex ordine docentium, nec ex numero diſcentium; ejusmodi tamen viri, qui & his & illis ſua dexteritate & induſtria laudabilem præſtitit operam, & ſine cujus arte noſtro ſeculo cum alii, tum illi inprimis, qui in Academiis vivunt, non putent ſe ſcopum ſuum attingere, & ſpem, quam Reſpublica de illis habet, implere poſſe. TYPOGRAPHICAM artem dico, de cujus natalibus & primo inventore multæ inter Hiſtoricos agitantur controverſiæ, pugnantibus pro HARLEMENSIBUS *Junio*, *Scriverio*, *Boxhornio*; pro MOGUNTINIS *Serrario* & *Mallincrotio*; pro ARGENTINENSIBUS *Naudæo*, *Bœclero*, *Mentelio*, qui ultimus ſuo gentili operoſe aſſeruit nobile in-

ventum, vir eruditiſſimus. Non eſt quidem hujus loci, in illam rem inquirere, ſi tamen argumenta a præſtantiſſimis viris allata examines, videtur *Argentinenſibus* deberi, & ſi quid *Batavis*, non niſi tenuia ejus rudimenta. Quicquid autem ſit, ſuffecerit ad Patriæ noſtræ laudem, in *Germania*, (nam & *Batavia Germaniæ* pars eſt,) natam eſſe artem divinam, & mechanicarum omnium facile principem. Fortaſſis autem non injuria pius aliquis, uti omnium artium inventiones ſingularem aliquam divinam gratiam loquuntur, ita illud ipſum natale Typographiæ tempus a cœleſti providentia cenſuerit arceſſendum. Annus agebatur ſupra milleſimum quadringenteſimum quadrageſimus, & omnia occupaverat infauſta barbaries, literarumque ſecreta nobiles pariter & ignobiles ignorabant. Erant quidem magnæ quædam animæ, meliora ſuſpirantes, & præclara cônaturæ; verum cum ſine optimorum librorum copia perfici res non poſſet, in quibus tamen deſcribendis plerorumque tenues opes, & in re vulgo non æſtimata ingratus labor deficerét, non niſi inter tenuia initia hærebat litterarum reſtauratio, & in ipſa herba ſuppreſſionem metuebat. At cœlo miſſa typographia, dum labores mirifice ſublevavit, & paucis hactenus conceſſum, omnibus quaſi communem fecit litterarum uſum, plus quam quicquam alind ad illarum propagationem con-

contulit. Neque vero veterum tantum ſapientia hoc medio iterum diffuſa eſt, ſed & ſi quis recentiorum aliquid Reipubl. utile & profuturum ſeculis obſervavit, diſſeminare ſtatim per orbem terrarum facili compendio potuit. Res profecto mirabilis, mirabilior futura, ſi non adeo vulgari contigiſſet. Fuerunt idcirco Typographi inter initia non parvo in pretio, antequam novitatem exueret præſtans inventum; & non tantum excelſiſſimi Principes animi cauſa Auguſtas manus ſuas nobili artificio aliquando commodarunt, quod de *Henrico* III. *Ludovico* XIII. Galliarum magnis Regibus, conſtat, ne de *Marco Muſuro*, *Jano Laſcare*, ex Imperatoria Græcorum ſtirpe, dicam, ſed etiam inter primos Typographos viros reperias generis claritate inſignes, qui nobilitati ſuæ tenebras inducere non crediderunt illius artis exercitium, qua nobilior ab orbe condito vix extitit, cuique redivivum ſplendorem ſuum Patrum & noſtra ætas debet. Nimis hyperbolica crederes, & tamen æterno operi ſuo non dubitavit iſta de *Roberto Stephano*, Pariſienſi Typographo Regio, verba ad annum cIↄ Iↄ LIX. inſerere *Jacobus Auguſtus Thuanus*, non belli minus, quam pacis operum æquus æſtimator & præco: *Illi ob id non ſolum Gallia, ſed univerſus Chriſtianus orbis plus debet, quam cuiquam fortiſſimorum belli Ducum ob propagatos fines patriæ unquam debuit, majusque*

ex

ex ejus unius induſtria, quam ex tot præclare bello & pace geſtis ad Franciſcum *decus & nunquam interitura gloria redundavit &c.*

Ex *Matheſii (Joh.)* Berg-Poſtilla Sarepta, conc. 9. p. 416. Freyberg 1679. 4.

D*er Truckerey müſſen wir auch hie gedencken, weil die Trucker aus Metall ihre Buchſtaben gieſſen, denn ſie ſollen hart Bley oder Wiſmat mit Spiesglaß vermiſchet darzu nehmen.* Aldus *ſoll ſilberne Buchſtaben oder Mütterle gebraucht haben. Solche ſchöne Kunſt hat* Johann Guttenberger *zu Straßburg erfunden im* 1440. *Jahr, bald nach* Johann Huſs *Zeiten, da die gelehrten Leute von Conſtantinopel mit ſehr guten Büchern ins Welſche Land kommen, 60 Jahr zuvor hatte* Berthold Schwartz, *ein Mönch, Büchſen und Pulver ausgeſonnen, und wenn die Buchdrucker nicht auch böſe ketzeriſche Schand- und Läſter-Bücher gedruckt hätten, ſo könte niemand dieſes ſchöne Werck gnugſam preiſen. Doch dancken wir armen Geſellen unſerm GOTT, der dieſen Schatz uns Teutſchen gegeben, und ſeiner Kirchen hiemit gedienet, und ſo viel guter Bücher in allerley Sprachen ſo fleiſſig hat drucken laſſen; es will nun auch ſchier vonnöthen ſeyn, daß auch die Drucker die länge die fern gute Schreiber und Leſer druckten. Etwan da die Leute die Bücher ſelber abſchrieben, gab es gelehrte Männer bey den Heyden und alten Chriſten; aber nun hat es viel*

Bücher

Bücher und wenig Leſer, und noch weniger, die gute Bücher kennen und verſtehen. Sed tranſeant hæc cum reliquis erroribus. *Vielleicht fehlet es auch den Krämern noch an Scharrützlen, darumb müſſen dieſe meine Predigten auch gedruckt werden.*

Extraordinaire du Mercure galant, quartier d'Octobre 1679. *Tom VIII. à Paris au Palais in 12. pag.* 216 - - 228.

DE L'ORIGINE DE L'IMPRIMERIE.

L'Imprimerie, qui nous apprend des nouvelles de tant de choſes, ne nous parle preſque point de ſon Origine. Vous diriez, qu'elle ſe plaiſt à paſſer cela ſous ſilence. C'eſt un ſecret, qu'elle tient caché, pour donner lieu à noſtre curioſité, d'en faire une plus exacte recherche, & pour couronner nos travaux par quelque heureuſe découverte. Mais c'eſt une gloire, qui ne fait, que flatter noſtre eſpérance, & qui nous fuit, lorsque nous croyons eſtre preſts de la poſſeder. En effet l'Allemagne, qui s'eſt vantée avec tant d'orgueil, que toute la Terre lui eſt redevable de l'invention de l'Imprimerie, eſt ſur le point d'avoüer, que nous en ſommes obligez à la Chine, & que toute l'Europe doit céder cet avantage à l'Aſie. Si nous voulons ſavoir le tems, auquel elle y fut inventée, nous aurons de la peine à le trouver. L'on ſçait bien, que les Grecs n'ont rien écrit avant Cadmus, *puisqu'eſtant venu dans la Béotie avec les Phéniciens, il leur donna les lettres, & ſelon* Pline, *la ma-*

*maniere d'ecrire en Proſe l'an du monde 2525. Mais ſi nous ſuivons, pour ainſi dire, pas à pas la trace des livres de l'antiquité, pour tâcher d'en apprendre quelque choſe de certain, nous trouverons, que les peuples de la Grece, qui avec les Macédoniens allerent faire la guerre aux Perſes & aux Indiens, proche de la Chine & du Cathay, ne rapporterent en leur pays aucunes nouvelles de l'Imprimerie. On alleguera en vain, qu'ils n'alloient en ce pays là, que pour y faire des conqueſtes: Car ils en rapporterent beaucoup de curioſitez, qui valoient moins, que l'Imprimerie. Outre qu'il eſt à préſumer, que parmy les troupes d'*Alexandre*, il y avoit des gens également amateurs des armes & des lettres; & que ſi elle euſt eſté quelque part dans l'Orient, la renommée en euſt fait aſſez de bruit, pour leur en donner quelque connoiſſance.*

*Le plus ancien des livres, dont l'hiſtoire nous parle, eſt celuy d'*Enoch*, du quel ſaint* Jude *Apoſtre fait mention dans une de ſes Epiſtres. Il vivoit avant le déluge, & nous ne ſçavons, ſur quelle matiere & en quels caracteres il eſtoit écrit.* Joſephe *dit, que les livres ſacrez furent écrits ſur des peaux courroyées de chévre, de mouton & de veau.* Varron *rapporte, que l'uſage de ces peaux fut trouvé à Pergame, ville de l'Aſie mineure, & que c'eſt par cette raiſon, qu'on appelle le Parchemin* Pergamenum*; ce qui arriva au temps, que* Ptolomeе *&* Eumenés *travailloient à dreſſer leurs fameuſes Bibliotheques.*

Les

Les anciens écrivoient auſſi en tabletes cirées, & ſur des lames de plomb. Ils formoient leurs lettres avec des poinçons fort aigus, qu'ils appelloient ſtiles. C'eſt pourquoy le Prophete Job *parle en cette maniere, chapitre* 19: Quis mihi det, ut exarentur in Libro ſtilo ferreo, aut plumbi lamina, vel Celte ſculpantur in ſilice. Herodote *aſſure, qu'on écrivoit de ſon temps ſur des peaux de parchemin, mais* Regius *dit, que les anciens ont écrit ſur des écorces d'arbres, ſur des tabletes de bois, ſur des feüilles de palme, & ſur des plaques d'airain & de cuivre. D'autres ſe ſervoient d'écorces de papyre, d'où eſt venu le mot de papier: c'eſt un petit arbriſſeau, qui croiſt dans les marets d'Egypte. On appelloit auſſi cette écorce d'arbre* Liber, *d'où vient noſtre mot de* Livre, *quoy que ce ſoit à preſent du papier. L'Empereur* Commode *ſe ſervoit de ces écorces, qu'il appelloit Philires. Il ſe trouve encor dans la Bibliotheque de Saint Germain des Prez certains livres faits de ces écorces, où les Privileges de l'Abbaye ſont contenus.* Pierre Martyr, *Milanois, dans ſon Hiſtoire des Terres Neuves, dit que les habitans de Collacuenne apportérent en Eſpagne des livres écrits ſur une écorce déliée, que l'on détache d'entre le bois & la groſſe écorce. Le meſme Autheur aſſure, qu'on a trouvé depuis ce temps-là en la Darienne quelques livres faits de feüilles d'arbre couſües enſemble, & qu'au Mexique on uſe de figures au lieu d'écriture.* Paul Venitien *raconte, qu'en la Province d'Arcadan, ſujette au grand Cam des Tartares, il n'y a aucunes lettres ny Caracteres. Les Enfan-*

fans de Seth *n'auroient pas gravé leurs diſciplines ſur deux Colomnes de pierre & d'argile, dont* Joſe-phe *fait mention au livre premier de ſes Antiquitez, ny* Eſdras *fait écrire les livres de la Loy, s'ils euſſent eu l'uſage de l'Imprimerie. Pluſieurs croyoient, que nous n'avons point de Livres écrits avant 3000. ans, excepté les Hebreux; & l'on peut dire, qu'* Homere *eſt le plus ancien de tous les Autheurs.* Munſther *rapporte, que de ſon temps il y avoit en la Ville de Fulde ou Buchonie au pays de Heſſe en Allemagne, une Bibliotheque diſpoſée en quarante-huit ordres de toutes ſortes de livres écrits, où eſtoient comme les Matrices ou Originaux, auſquels les Sçavans avoient recours. Il dit qu'un peu avant luy l'Imprimerie fut connuë en Allemagne vers l'an* 1440 *ſelon quelques-uns.*

Je ne ſçay, ſi les Turcs ne ſont point cauſe, que nous en avons eſté privez un ſi long temps, puis qu'ils n'ont point voulu la recevoir dans leurs Eſtats, croyants, que leur Alcoran meritoit bien d'eſtre écrit de main d'Homme. Ces Barbares occupent un vaſte pays dans l'Europe & dans l'Aſie, qui eſt entre ce, que nous appellons la Chreſtienté à leur Occident, & les peuples les plus Orientaux. Cette ſituation & cette maxime, tout enſemble, ont pû eſtre un obſtacle ſuffiſant, pour nous oſter la connoiſſance de l'Imprimerie.

Les Chinois, appuyez ſur une loy fondamentale de leur Etat, ont eſté pluſieures ſiecles, ſans laiſſer entrer aucun Etranger dans leur pays, qu'avec des conditions, qui ne donnoient aucune envie d'y ſejour-ner,

ner, afin d'oſter aux autres Nations la connoiſſance de leurs richeſſes, & par conſequent l'ambition de le conquérir. Ainſi bien que ces Peuples euſſent l'Imprimerie, nous ne pouvions le ſçavoir ny en profiter. Quoy qu'il en ſoit, comme les Tartares ſont beaucoup de fois entrez dans la Chine, & ont forcé les grandes murailles, qui les ſéparent, il eſt à croire, que ces Peuples du Nort en ont eu connoiſſance, & que les Moſcovites ayant appris d'eux l'art d'Imprimer, l'ont pû apprendre aux Allemans; & ce qui nous aſſure, qu'il eſtoit en la Chine & au Cathay, c'eſt que les Portuguais y ayant voyagé, en ont rapporté des Livres imprimez en langue & en écriture du pays, & déclaré, qu'il y avoit long tems, que l'Imprimerie eſtoit en ces Provinces-là.

Ceux qui veulent, que l'invention en ſoit attribuée aux Allemans, s'appuyent ſur le rapport & ſur la bonne foy des autheurs, qui diſent, qu'elle prit ſon commencement à Mayence, par l'induſtrie de Pierre Scoiffer, *que* Polydore Virgile *appelle* Jean Guthemberg; *&* Pierre Meſſie Jean Fauſte, *en la quelle Ville fut faite la premiere Impreſſion des livres en l'an* 1453. *ou* 1452. *ſelon* de Serres *en la vie de Charles* VII. *Il dit, que ce* Guthemberg *eſtoit de Strasbourg, & que* Fauſte *eſtoit de Mayence. Un Flamand nommé* Conrad *porta cet art ſeize ans après en Italie, ſelon* Munſther, *&* Genſon *ſelon* Regius *fut le premier, qui imprima en France. Cependant une Cronique de Normandie rapporte, qu'un certain* Morin *commença l'Imprimerie à Roüen en* 1443. *Mais enfin*

en quelque temps qu'elle ait paru en France, il faut laiſſer aux Allemans l'honneur & la gloire, d'avoir inventé l'Impreſſion, & avoüer, que ſ'ils ont eu cet avantage, noſtre Nation a eu celui de la perfectionner & de trouver les moyens, de la mettre en l'état, où nous la voyons à preſent. Au commencement elle ne parloit qu'une langue imparfaite, & ne faiſoit que béguayer; maintenant elle parle les langues mortes & vivantes avec tant d'agrément & de netteté, qu'elle eſt, pour ainſi dire l'Oracle, que preſque toutes les Nations doivent conſulter.

Le Gesne.

Ex *Lomeieri* (*Jo.*) libro de Bibliothecis cap. 9. ſect. 3. p. 249. ſqq. Ultraj. 1680. 8.

His omnibus aptiſſime inſervit ars illa, nunquam ſatis laudata, Typographica; cum enim antea libri magno labore calamo deſcribendi eſſent, ad Bibliothecas inſtruendas majori ſumptu opus fuit, qui nunc multo tolerabilior evaſit. Ars hæc inventa Harlemi in Batavia a *Laur. Coſtero*, quod extra controverſiæ aleam ponimus, deinde in alias regiones propagata eſt.

Celeberrima eſt Typographia *Aldi Manutii* apud Venetos, quæ deinde ad filium *Paulum* & nepotem *Aldum* tranſiit. Fuit ſane *Aldus* diligentiſſimus, celebratus ab *Eraſmo* præſertim in proverbio: *Feſtina lente*; & *Guicciardino* in Harlemi, urbis Bataviæ, deſcriptione.

Bonam ſpem conceperat de multis autoribus in lucem eruendis, de *Livio*, de *Trogo Pompejo*, quem extare dicit apud quendam ex ſuis amicis in præfatione ad Lectorem, præfixa *Pompejo Feſto*, adeo ut literæ renaſcentes Manutianæ familiæ plurimum debeant. *Aldo Manutio* hoc epigramma epitaphium ſcripſit *Joach. Camerarius*:

Extinctus nequeo, quamvis ſim mortuus, eſſe,
Cum toto nomen vivat in orbe meum.
Hac Aldus *jaceo Romanus mole ſepultus,*
Qua maria Euganeis Adria miſcet aquis.
Multa vigent noſtra librorum millia cura,
Quos tineis dederant tempora longa cibum.
Si quis adhuc igitur ſupereſt reſpectus honeſti,
Quicquid id eſt, noſtri eſt omne laboris opus.
Hoc meritum & virtus vere eſt Romana, Deorum
Præcipuo, ſtudiis, conſuluiſſe bono.

De eodem *Aldo* epigramma *Bezæ*, Lanſ. conſult. pag. 53.

In *Demetrium Cretenſem & Dionyſium Paravaſinum*, Græcorum voluminum impreſſores, ſic cecinit *Politianus*:

Qui colis Aonidas, Grajos quoque volve libellos,
Namque illas genuit Græcia, non Latium.
En Paraviſinus *quanta hos* Dionyſius *arte*
Imprimit, en quanto cernitis ingenio.
Te quoque, Demetri, *ponto circumſona Crete*
Tanti operis nobis edidit artificem.

Turca, quid inſultas? tu Græca volumina perdis,
Hi pariunt: hydræ nunc, age, colla ſeca.

Apud Baſileenſes plurimi fuere celebres, imprimis *Johannes Frobenius*, quem laudat & cujus mortem deplorat *Eraſmus* Epiſtola ad *Johannem Emſtedium*, Carthuſianum. Eidem hoc Epigramma ſcripſit C. *Urſinus Velius*:

Si Regum bonis eſt ingentes condere gazas,
Si bene de paucis promeruiſſe ſat eſt.
Gloria nunc Regum cedat tibi, culte Frobeni,
Majus enim illorum laude mereris decus.
Æternas qui promis opes, totumque per orbem
Digeris, ingenio, ſumtibus, arte, manu.

Item *Hieronymus Frobenius*, *Nicolaus Epiſcopius*, *Henricus Petrus*, *Johannes Hervagius*, *Nicolaus Brylingerus*.

Alibi, *Arnoldus Gymnicus*, *Wechelus* & ejus hæredes, cujus bona omnia proſcripta, ipſe regni limitibus ejectus, reliquis ejus libris, maxima ex parte Proteſtantium, Lutetiæ publice combuſtis. M. *Adam* in vita Zinogref. JCti. *Hieronym. Commelinus*, cujus mortem deflet *Joh. Scaliger* Epiſt. 405. quia literæ in ejus interitu magnam jacturam fecerint. Multos bonæ notæ ſcriptores utriusque linguæ paratos habebat, quos propediem in lucem ederet. Magnam vim tantum librorum conquiſiverat: Non Principum modo, ſed

ſed & amicorum ſuorum Bibliothecas excuſſerat.

In Gallia *Carolus Robertus*, *Henricus* & *Paulus Stephani.*

Roberto Stephano hoc epitaphium ſcripſit *Thom. Beza:*

Τὰς ποτ' Ἰουδαίης τε καὶ Ἑλλάδος, Αὐσονίης τε
(Φεῦ, φεῦ) τὰς μούσας δεῖν' ἀπολλυμένας &c.
vide poëm. Bez. pag. 97.

Ad *Henricum Stephanum* eſt hoc epigramma *Joh Poſthii*, tom. 5. delit. Poët. Germ.

Et libros facere, & doctos excudere libros,
Longus uterque labor, durus uterque labor.
Huic gemino invigilat pariter tua cura labori,
Henrice, *o mira ſedulitate virum!*

In Belgio *Chriſtophorus Plantinus*, qui officinam habuit & Antwerpiæ, & Lugduni Batavorum: illi ſucceſſerunt *Johannes Moretus*, *Franciſcus Raphelengius*, qui linguas orientales in Academia Leidenſi profeſſus eſt, & noſtris temporibus *Balthaſar Marentorfius.*

Cenotaphium hoc *Chriſtophoro Plantino* ſtatuit *Johannes Poſthius*, eodem tomo delitiar. Poëticarum:

Hoc tibi conſtituo vacuum, Plantine, *ſepulchrum*
Ad gelidas Nicri lene fluentis aquas.

Dulcis amicitiæ monumentum ac pignus amoris,
Quem non ulla unquam tempora diſſoluint.
Hoc tua promeruit virtus, doctrina fidesque
Integra, & Eois cognita & Heſperiis.
Hoc longa exhauſti meruere ætate labores,
In divulgandis Chalcographa arte libris.
Qua te non alius vixit præſtantior uſquam;
Pace loquor Stephani, *pace,* Wechele, *tua.*
Nunc eſt parta quies capitique animoque beato,
Qua nitet æterno lumine pura dies.
Ter, quater, o Felix, cui nomen honosque perennis
Contigit, & cœlum patria poſt obitum.

Plures typographos annotavit *Joh. Mallincrotius* in ſuo libro de arte typographica, qui legi poteſt.

Celebrantur & hodie officinæ *Joh. Janſſonii*, *Elzeviriorum*, & multorum aliorum, quos recenſere longum eſſet; in librorum frontiſpiciis, tanquam herba parietaria, ubique apparent.

Quomodo typographiæ beneficio Patres tum Græci tum Latini e tenebris eruti, & publici juris facti ſint, oſtendit *Hottinger.* Biblioth. quadrip. lib. 2. cap. 4. & 5.

Silentio hic prætereundus non eſt *Petr. Buflerus*, qui ſuis impenſis anno 1540 Iſnæ, in uſum *Pauli Fagii*, typographiam inſtituit, ut, Hebræorum præcipue variis libris editis, linguæ

linguæ ſanctæ uſus omnibus familiarior redderetur. Ad hoc opus promovendum, ſuo ſumtu, Judæos quosdam Venetiis Iſnam evocavit. *Fagius* quidem hac ex re nullum quæſtum fecit, adeo ut ei, ad Eccleſiæ Argentoratenſis miniſterium vocato, mille aureorum ſummam, quam ſibi debebat, *Buſſlerus* liberaliſſime remiſerit, M. *Adam.* in vita *Buſſleri*, JCti.

Deplorandus & deteſtandus eſt nobiliſſimæ hujus artis abuſus, quod hodie tot inutilium & noxiorum librorum plauſtra excudantur, ut ejus curſus ſufflaminandus potius quam incitandus eſſe videatur. Cum illud ſcribendi Cacoethes jam inde a Salomonis tempore ſatis multos & tenuerit, & teneat, adeo ut nullus tandem ineptiarum modus inveniri poſſit, & librorum numerus minuendus ſit potius, quam augendus. Non dico jam de illis, qui cruda & ſemicocta ſua ſtudia in publicum propellunt, nec ipſi antea recte didicerunt, quæ alios docere volunt, unde ſæpiſſime contingit, ut eorum ſcripta ætatem ferre nequeant, & parentibus ſuperſtitibus filii intereant, quorum exitus eſt, ut deferantur

In vicum vendentem thus & odores,
Et piper, & quicquid chartis amicitur ineptis.

Quod ſi paterentur laborum gradus ſeri, ut lectione ſevera mitigarentur, ut ſapientiæ præceptis animos componerent, ut verba atroci ſtylo effoderent, ut, quod vellent imitari, diu audirent, ſibi nihil eſſet magnificum, quod pueris placeret, jam illa ſcripta haberent majeſtatis ſuæ pondus.

Negabat *Cicero*, ſi duplicaretur ſibi ætas, habiturum ſe tempus, quo legat Lyricos, quibus dialecticos addit *Seneca* Epiſt. 49. Utinam locum haberet graviſſimum conſilium magni viri, *Gerardi Johannis Voſſii*, quod proponit in tractatu de cognitione ſui p. 31. & 32. quod, niſi longiuſculum eſſet, hic inſeruiſſem. Cui ſimile illud clariſſ. *Breibeckii* in diſſertatione de controverſiis Theologicis, quæ ſummæ controverſiarum præfigitur, ubi de librorum cenſura agit. Vid. *Petrarcham* de remed. utriusque fort. lib. 1. dial. 44. & *Acontii* Epiſt. ad *Wolfium*. *Vives* de trad. diſcipl. lib. 5. circa finem.

Hi tamen aliquo modo excuſabiles videntur (ut eadem opera, hunc qualemcunque noſtrum laborem, qui fortaſſe pluribus etiam inutilis videbitur, & quo reſp. literaria facile carere potuiſſet, excuſemus) ſi nihil pietati, aut bonis moribus contrarium ſcribentes, proximi commodum ex charitate & zelo, quantum in ſe eſt, juvare & promovere conentur. Sed quam multi quoti-

dic

die libri in lucem prodeunt, qui nihil niſi nugas, pietati & bonis moribus contrarias, continent? ad otioſorum hominum oble-ctationem, & impiarum voluntatum irrita-mentum, quos etiam emptores ſuos reperire videmus. Multi emittuntur, (quod magis deteſtandum) qui blaſphemias in Deum horrendas, hæreſes inſanas & intolerandas docentes, Eccleſiæ & Reipublicæ pacem tur-bant, & ſalutem evertunt. Multi nihil aliud quam calumnias in proximum continentes, iis tanquam emblematis ornati, emptoribus ſe venditant, cum Vulcano potius offerendi eſſent. Qua de re memorabilis eſt ſententia *Sabini*, cum enim aliquando ad *Chemnitium*, Bibliothecæ Prutenicæ tunc Præfectum, ve-niſſet, &, inſpectis aliquot libris polemicis, multa in illis conviciorum plauſtra inveniſ-ſet, indignabundus reſpondit; Cum hoc infelici ſeculo inclareſcere omnes cupiant, poſſe quenquam hoc modo immortalem fieri, ſi ſaltem ex tot Polemicis ſcriptis con-viciandi modos & phraſes, velut in unum faſciculum, colligeret; unde calumniari ipſe neſcius, ſi hunc locum communem tractaturus eſſet, copiam & variationes ad manum haberet. *Gaſmerus* in vita *Chemn.* Itaque medium aliquod excogitandum, quo immenſa illa typographorum licentia, pro lubitu quodvis excudentium, recte coërceri poſſet. Qua de re in Synodo Nationali

Dordracena anno 1618. ſeſſ. 12. Eccleſiæ querelas ſuas propoſuerunt, & prælectæ ſunt præcedentium Synodorum Nationalium conſtitutiones. Audita itidem ſuper iis exterorum ac Provincialium Theologorum conſilia, quæ etiam ſcripto comprehenſa, ſeſſ. 22 legi poſſunt. Ordines generales Belgii Fœderati non ſemel ad tollendos typographiæ abuſus edicta publicarunt. vide *Eraſmum* in Proverbio: *Feſtina lente.* Laudant aliqui *Guſtavum Adolphum*, Succiæ Regem, quod edicto publico omne Metaphyſicæ ſtudium, omnes etiam libros Metaphyſicos ex regno ſuo exterminaverit; ſed majori laude edicta impios libros vetantia proſequenda eſſe, nemo negare auſit, qualia fuerunt illa Imperatorum *Valentis* & *Martiani* L. Quicunque, Cod. de hæreticis & Manichæis. *Theodoſii* & *Valentiniani* L. Damnato, eod. tit. Nec vero impios libros nefandi & ſacrilegi Neſtorii &c. *Juſtiniani* in Synodo Conſtant. 5. act. 1. tom. conc. 2. pag. 462. *Conſtantini* ipſius hiſt. trip. lib. 2. cap. 15. Adde *Gaddin* de jure noviſſ. lib. 6. cap. 15.

Plato Homerum cum toto laſcivorum Poëtarum choro ex Republica ſua exterminari voluit. Athenienſes *Diagoram* Philoſophum pepulerunt, quia ſcribere auſus fuerat, primum ignorare ſe, an Dii eſſent: deinde ſi ſint, quales ſint. *Cic.* lib. 1. de nat. Deor. *Val. Max.* lib. 1. cap. 1. *Protagora* hæc contigiſſe

giſſe ait *Lactantius* de ira Dei. cap. 9. Lacedæmonii libros *Archilochi* ex civitate ſua exportare juſſerunt, quod eorum parum verecundam & pudicam lectionem arbitrabantur. Noluerunt enim ea liberorum ſuorum animos imbui, ne plus moribus noceret, quam ingeniis prodeſſet. *Val. Max.* lib. 6. cap. 3. vide *Auguſt.* Confeſſ. lib. 2. c. 13. 14. 16. 17. Adde Patres, qui contra gentilium vanas religiones ſcripſerunt: inprimis *Baſilium* in Homilia ad adoleſcentes, quomodo ex gentilium doctrinis proficiant. *Poſſevinus* Biblioth. ſelect. lib. 1. c. 48. 49. 50. de librorum correctione, emendatione, purgatione, ſcriptione eorum, qui edendi, qualis eſſe debeat, item cenſura, fuſe agit.

In exceſſu hic peccat Eccleſia Romana, ut infra cap. 13. latius declarabitur, quæ ad ſuum tribunal non tantum libros Theologica tractantes, ſed etiam Philologicas quæſtiones vocat; in quibus tamen nulla verſatur hæreſis, nec ulla abſoluta neceſſitas vel ſic vel aliter ſentiendi. vid. *Caſaub.* ad *Baron.* exercit. 14. ann. 32. num. 7. Turpiſſime hic ſe prodiderunt Fraterculi in actione contra *Laurentium Vallam*, *Hotting.* hiſt. Eccl. N. T. part. 5. pag. 247. &c. judicium de rebus non intellectis ferentes. Nec omnibus probatur cenſura illa, quam Theſſaliæ Epiſcopi, in provinciali Synodo, ſtrinxerunt

in

in *Heliodorum*, Tricenſem Epiſcopum, non dilutæ auctoritatis ſcriptorem, ut a *Politiano* dicitur Miſcell. cap. 3. Hi enim opus illud Æthiopicum igne conſumendum damnarunt, aut Epiſcopum de dignitatis ſuæ faſtigio dejiciendum judicarunt. Hoc poſterius maluit *Heliodorus*, nominis æternitatem, quam eo ſcripto conſecutus eſt, Epiſcopatus honori præferens. *Niceph. Calliſt.* hiſt. Eccleſ. lib. 12. cap. 24.

Ex Cabinet ou Bibliotheque des Grands &c. *par* GEDEON PONTIER.

A Paris 1681. 12. *Tome* I. p. 273. ſeqq.

L'INVENTION DE L'IMPRIMÉRIE.

On *attribue à* Jean Guttenberg, *Gentilhomme natif de Mayence (quelques-uns diſent de Straſbourg) l'Invention de l'Imprimerie, environ l'an de grace* 1440. *ſous le Pape* Eugene IV. Chaſteaumiere de Grenaille *dit, que c'eſt dans la Ville de Haërlem, autrefois Ville Epiſcopale, où elle a eſté inventée; que c'eſt* Laurens Coſter, *qui a inventé le premier cet Art, & qu'aprés avoir commencé à travailler, y ayant profité & avancé, un de ſes ſerviteurs perfide, nommé* Jean Fauſte, *empaqueta & emporta à Mayence toutes les lettres & autres inſtruments, ſervans à l'Imprimerie, en un mot, tout le métier en une nuit de Noël, tandis que ſon Maî-*

Maître & toute la Famille etoient à la Messe de minuit. Boxhornius *en ſon L. intitulé* le Theatre de la Hollande, *a écrit en faveur de Haërlem, comme auſſi* Petrus Scriverius: *Naudé s'eſt declaré pour Mayence.*

On void ſur la maiſon du nommé Laurens Coſter, *Citoyen, Garde ou Concierge du Palais Royal de Haërlem, ces paroles:*

MEMORIÆ SACRUM. &c.
(vid. ſupra Part. I. pag. 502.)

Et de plus, la Statuë de Coſter *avec cette Inſcription:*

VIRO CONSULARI &c.
(vid. ſupra Part. I. pag. 539.)

M. Jóli, *Chantre de l'Egliſe de Paris, a fort bien remarqué, qu'il ne faut pas s'étonner de la difference de ces deux dattes* 1440 *&* 1430. *qui ſont dans ces Inſcriptions: parce que* Boxhornius *fait l'Invention de l'Imprimerie plus ancienne que dix ans, rapportant que* Coſter *en jetta les premiers fondemens en* 1420.

Le feu Doyen de Munſter, nommé Malinchrot, *ſoutient, que l'Invention de l'Impreſſion appartient à Mayence. Il en a composé un Livre in quarto, qui a pour titre,* de Ortu & Progreſſu Artis Typographicæ, *qui fut imprimé à Cologne en* 1639.

Pari-

Parival *dit en ſon Livre, intitulé*, les Delices de la Hollande, *p.* 86. *que les Chinois ont long-tems auparavant inventée l'Imprimerie; qu'elle a eté polie à Mayence & delà transportée par toute l'Europe: mais que l'honneur en appartient à* Laurens Coſter, *& la gloire immortelle à Haërlem.*

Adrien Junius *a dit, que les premiers caracteres pour imprimer, ont eté de bois de heſtre, dont* Coſter *s'aviſa; enſuite de plomb, puis d'eſtain. D'autres diſent avec plus de reſſemblance, qu'on commença d'imprimer à Haërlem avec des tables de bois ou d'airain, gravées & comme burinées à la mode de Chinois.*

Le Livre intitulé, Speculum noſtræ Salutis, *imprimé à Haërlem & à Mayence, eſt fort ancien; comme auſſi le* Catolicum Januenſe: *c'eſt un Dictionnaire Latin, appellé autrement* Proſodia. *Il fut compoſé par un Religieux de S. Dominique, & imprimé à Mayence en* 1460: *l'on le voit in folio dans la Bibliotheque des Feüillans de Paris ruë S. Honoré. Il y en a deux de differente edition dans la Bibliotheque du Colege Mazarin: l'un fut imprimé à Nuremberg en* 1486. *& l'autre à Lyon* 1520. *Celuy des Dominicains de la ruë S. Honoré eſt de l'an* 1529.

La premiere Bible a eſté imprimée à Mayence par Jean Fauſte *&* Pierre Schöffer *ſon gendre en* 1462. *& l'année ſuivante la Cité de Dieu de* S. Auguſtin *dans la meſme Ville.*

Mar-

Martin & Michel Ulriques *furent les premiers, qui exercerent dans Paris l'Art d'Imprimerie en* 1470.

La Bible Latine fut imprimée à Paris en 1512. *Celles de* Robert Etienne *parurent à Paris en* 1528. *&* 1532.

La premiere Bible Huguenotte a eſté traduite d'Hebreux en François par Pierre Olivetan, *vulgo* Oliveteau, *& imprimée à Neuchaſtel en Suiſſe, année* 1535. *par* Pirot Picard.

La Bible de Vatable *fut imprimée par le meſme* Robert Eſtienne *en* 1557. *en trois Volumes in folio.*

Le meſme Sieur Joli, *ſus allegué, dit dans ſon Livre, intitulé,* Voyage fait à Munſter & autres lieux voiſins en 1646. & 1647. *une choſe remarquable, qui eſt, que pour accommoder le differend entre Haërlem & Mayence ſur l'Invention de l'Impreſſion, l'on pourroit conclure d'un Livre de* Bertius, *que* Coſter *auroit trouvé à Haërlem l'invention de l'Imprimerie à la mode des Chinois, & que* Guttemberg & Fauſte *avoient enſuite inventé à Mayence les caracteres mobiles & changeans pour compoſer les ſyllabes & les mots, parce que* Scriverius *fit voir à* Bertius *cet* Speculum Salutis, *dont chaque page eſtoit faite ſur une forme ou table gravée & comme burinée, & non avec des caracteres ſeparez, compoſant à part les ſyllabes, les mots, & les lignes. Les Parthes brochoient leurs lettres ſur de la toille en façon de broderie.*

Ex

Ex JO. JOACH. BECHERI libello germanico, qui inſcribitur: *Närriſche Weisheit und weiſe Narrheit*. Part. I. cap. 40. p. 71. Franck. 1682. 12.

Von der Typographi und Tachygraphi.

Man *will den* Chineſern *das Lob der Druckerey geben in derer erſten Erfindung, welches wol ſeyn kan, wann anders auf Leinwandt und Seiden* Figuren *drucken, oder der* Chineſer Characteren *für eine Druckerey gehalten werden kan. Gewiß aber iſt es, daß die Art und Manier von der* Europäiſchen *Druckerey aus Teutſchland von* Mayntz *ihren Urſprung nehme, wie nicht weniger auch die Teutſchen das Kupferſtechen und Etzen erfunden haben, und kan wol ſeyn, daß hernach zu* Harlem, *wie einige wollen, die Druckerey erſtlich in die rechte Form kommen, wie dann noch täglich etwas zu inventiren kömmt. Die Holländiſche Druckerey und Antwerpiſche haben den Vorzug wegen Schöne der Buchſtaben und Güte des Papiers* Franckfurt *aber iſt das* Emporium *von Druckerey in gantz* Europa, *wie auch von Buchführerey: in Engelland hingegen wird wenig darinnen gethan, dieweil ſie keinen Buchführer haben, ſondern nur Buchbinder, worinnen ſie doch feine Sachen haben, und ſolte ein teutſcher Buchführer nicht übel thun, welcher die* Translation *etlicher ſolcher Operen auf ſich nähme. Unter andern haben die Engelländer die Tachygraphi gefunden, oder eine Kunſt ſo ſchnell zu ſchreiben, als man reden kan, welches ſie den*

ſie-

fliegenden Schreiber heiſſen, worvon im Engelliſchen abſonderliche Beſchreibungen ausgangen. Sie habens in Engelland in ſolchen Gebrauch gebracht, daß junge Leute, oder welche ſich darauf legen, gantze Predigten in der Kirche und gantze Orationes *in dem Parliament ſo ſchnell aufſchreiben, als ſie geredet werden, welches eine artliche und nützliche Invention iſt, und hat mir Anlaß zur Speculation gegeben zu practiciren, in der Druckerey ſo geſchwind zu ſetzen, als man ſonſten mit der Feder ſchreiben kan; weil aber die edle Kunſt der Druckerey bereits ſo gemein worden, will ich ſie durch Publication dieſes* Inventi *nicht noch geringſchätziger machen.*

Ex ADR. BAILLET *Jugemens des Sçavans ſur les principaux ouvrages des Auteurs.*

Tom. II. Part I. p. 1. ſq. à Paris 1685. 12.

Il n'eſt pas ordinaire de voir, que le auteurs & les inventeurs d'un art aient le loiſir ou l'induſtrie de le polir & de le perfectionner. C'eſt toujours beaucoup, que le genre humain leur ait cette premiere obligation, ſans que l'on en doive exiger d'avantage d'eux. Ils font la partie la plus difficile, & qui par conſequent merite le plus de louanges. Ainſi l'on ne doit pas trouver etrange, que les Allemans ſe ſoient contentez d'avoir inventé l'art de l'Imprimerie, & qu'ils ayent laiſſé aux autres le ſoin d'y ajouter, & de luy donner ſa perfection & ſon luſtre.

Ex *Frider. Spanhemii* Hiſtoria Eccleſiaſtica N. T. Sec. XV. Sect. XII. §. 7. T. I. Opp. pag. 1883.

Memorandum cumprimis venit Artis typographicæ utiliſſimum inter Europæos (quicquid jam ſit de Sinenſium vetuſtiſſimo uſu, ſed in multis tamen diverſo, ut ratione formarum, quæ laminis ligneis inſculpuntur, & characterum, qui apud Sinas prope infiniti) inventum, quo gloriatur hoc Seculum, & quo *tantum uno die, ab uno homine literarum imprimitur, quantum vix toto anno a pluribus ſcribi poſſet*, ut *Polydorus Vergilius* de rerum inventor. lib. II. cap. 7. ſive jam laus adſcribatur *Laurentio Johannis* Æditno, Harlemenſi, juxta *Hadrianum Junium* in Batavia ſua & Belgas Chronographos, (quos inter *Franciſcus le Petit* Chronograph. lib. IV. p. 461. &c.) adjutore *Tho. Pieterſen*, genero ſuo; a quibus forte fortuna characteres primo in cortice arborum expreſſi, dein in ligno, tum plumbo, ſtanno, invento dein atramento non fluido, quo tincti hi characteres relinquerent ſui figuram in charta vel papyro expreſſam; quæ prima fuere hujus artis rudimenta; ſive, ut plerique, hæc laus artis impreſſoriæ tribuenda veniat *Joanni Gutenbergio*, Argentinenſi, inde Moguntiam delato, ubi primum prelum fuerit, inventi propagatoribus, qui artem excoluerint, Argentinis quibusdam

civi-

civibus, *Adolpho Martino Flaccho*, *Sixto Ruſſingero*, &c. ſive tandem adſcribendum hoc typographicæ artis εὕρημα *Joanni Fauſto*, civi Moguntino, circa idem fere tempus, *Friderico III.* imperante; qui tamen non tam inventor aliis, quam Harlemenſis inventi, aliis Argentinenſis, excultor habitus eſt, an alieni raptor? Relatum eſt ex teſtium fide, Noribergæ in publica Bibliotheca reperiri librum Spiræ impreſſum anno 1446. de prædeſtinatione annis pluribus ante primam editionem Moguntinam *Officialis Durandi*, an. 1459. Certe Germani omnes in Germania primum hanc artem impreſſoriam natam eſſe conſentiunt, unde *Phil. Beroaldus*, referente *Nauclero*, Gen. XLIX. pag. 1071. *O Germania* &c. Vide, quæ habet *Hoſpinianus* de origine typographiarum cap. 7. Originis Scholar. ex *Jac. Wimphelingio* in epitome rer. German. cap. 65.

Ex *Guilh. Saldeni* lib. I. de libris, varioque eorum uſu & abuſu, cap. 2. §. 2. p. 25. & p. 27. ſq. Amſtel. 1688. 8.

Quod ſi autem priſcis illis temporibus tot modo *voluminibus* ſcatuerit mundus, quot non jam quidem ſaburratum eum eſſe exiſtimes? cum tanto plures elapſi ſint anni, tot res calamo dignæ acciderint, quæ antea non fuerunt, ſcientiæ & diſciplinæ adeo au-

ctæ & multiplicatæ ſint, carnaliſque φιλαυτία, quæ multis unicus ad *ſcribendum* ſtimulus ſæpe eſt, millecuplo forſan magis mortalium animos occupet, quam ſimplicioribus iſtis temporibus. Accedente inſuper juxta calculum communem anno 1440. *Typographia* feliciſſimo adminiculo, quod antegreſſa tempora ignorarunt. *Olim enim* (obſervante *Guidone Pancirollo* rer. deperd. lib. 2. tit. 12.) *neceſſe erat omnia* calamo *deſcribi; quem in uſum multa inſtituta erant tabernæ, in quibus nihil agebatur aliud, quam ut ſcriberetur, id quod multi* laboris & ſumptuum *erat, & libros non niſi* cariſſimo pretio *divendi faciebat.* Biblia enim *Joannes Fauſtus*, (quem furto *Harlemo* abſtuliſſe *Typographicam* ſupellectilem & in Germaniam tranſportaſſe auctor eſt *Lydius* Belg. glorioſ. pag. 256. ex *Salmutho*) a ſe excuſa & Lutetiam Pariſiorum delata, principio *ſexaginta* coronatis, poſtea minoris vendidit, cum antea unicum Bibliorum exemplar manu impigri ſcribæ deſcriptum quadringentis aut quingentis coronatis veniiſſet. Cuinam autem inventæ hujus *typographicæ* artis adſcribenda gloria ſit, an *Chinenſibus*, ut voluit *Morphæus*, an *Johanni Guthenbergio*, Moguntino, an *Laurentio Coſtero* (quem quo fundo D. *Clericus* Orat. 13. *Caſtreum* vocet, non capio) anceps quæſtio eſt, de qua

Hiſtorici certant, & adhuc ſub judice lis eſt:

neque

neque

Opis eſt noſtra tantas componere lites.

Tametſi omnibus rite expenſis diſſimulare non poſſim, me ob rationes non leves (quæ apud alios videndæ, v. c. *Salmuth.* ad *Pancirol.* lib. 2. tit. 12. *Boxhorn.* Hiſt. Belg. pag. 175.) in eorum propendere partes, qui *Harlemenſi* noſtro *Laurentio* eam attribuunt. Quicquid ſit, dubio ſaltem caret, ex quo inſigne hoc artificium innoteſcere *Europæis* noſtris cœpit, ſcriptorum librorumque *numerum* in immenſum fere excreviſſe.

Ex *Wagenſeilii*. (*Jo. Chriſtoph.*) Pera librorum Juvenil. loculi III. Part. III. pag. 520. ſq. Altorf. 1695. 8.

Typographiæ divinam artem & quàm cum omnibus veterum inventis facile certare poſſe, recte *Bodinus* in Methodo Hiſtor. cap. 7. cenſet, ante medium hujus ſeculi XVI. excogitatam eſſe omnes conſentiunt, ſed cui genti & loco ea gloria debeatur, acris controverſia eſt. *Hadr. Junius* pro Harlemenſibus Batavis pugnat, apud quos *Laurentius Johannes* cognomento *Æditmus Culos*que, communiter *Coſterus*, an. 1428. faginos cortices in literarum typos primo conformare inſtituerit. Plurimi pro Germanis ſuperioribus ſtant, ita tamen ut rurſus deinde

in contrarias abeant ſententias, & pars Moguntiæ, pars Argentorati primum libros excuſos fuiſſe contendat. Poſteriores viciſſe mihi videntur, ſi verus & genuinus eſt locus Chronici Argentoratenſis MS. ad quem provocant: A. C. 1440. &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 246.) Afferunt inſuper aliud teſtimonium ex *Dan. Speclini* Chronico itidem MS. quo is commemorat, ſuperfuiſſe adhuc ſua ætate *Joh. Mentelii* inſtrumenta, quibus iſte ad imprimendum uſus fuerat. (vid. ſupra Part. II. pag. 29.) Quicquid tandem ſit de loco, ubi typographia primum inventa, jure tamen gloriamur Germani *Jul. Caſ. Scaligeri* in Exerc. 99 verbis: *Bombarda Jovis non imitati, horologiis temporum comites genuimus rerum circumactiones, tempus ipſum librorum perpetuitate ſuperavimus.*

Specimen Pandectarum *Andr. Mulleri* Greifenhagii de Typographiæ origine, quod exſtat in *Tentzelii* Colloquiis menſtruis germanice editis an. 1697. pag. 977. ſq.

1. Placographiæ uſus apud Sinas antiquiſſimus eſt, & Sinarum forte inventum.

V. Placographia.
V. Sin. Typograph.

2. Iidem

2. Iidem Sinæ Typographiam proprie dictam nonnunquam exercent.

V. Sin. Typogr. ſolutilis.

3. Europæi tamen, non ex Typographicis, quippe non adeo uſitatis, ſed e Placographicis Sinarum ſchedulis inventum ſuum hauſiſſe videntur, poſtquam Monachi & Mercatores in Tatariam

(V. Tatariæ Hiſt. Chronol.)

miſſiones ac itinera orſi ſunt, Gingiſchanidis præcipue in Sinis dominantibus.

V. Sin. Hiſt. Chronol.

V. Typogr. Europ. an e Sinenſi.

4. Facem etiam literatis præbere potuiſſent verba *Hieronymi* ad *Latam*.

V. infantum inſtitutio ſcriptoria.

5. De cetero nunc nemo non dixerit: Hoc & ego potuiſſem.

Vid. Typogr. veloc.

6. Primus liber, qui in Europa placographice editus eſt, procul dubio *Cöſteri* eſt; qui typographice, *Alexandri* Galli doctrinale an. 1442.

Vid. Typogr. Hiſt. Chron.

Conf. typographicæ quorundam librorum ætates ab ann. 1440. & antea ad ann. 1500. ubi de iis quoque, quibus tempus & locus non eſt adjectus.

Ex *Cellarii* (*Chriſtoph.*) Hiſtoria medii ævi Sec. XV. pag. 228. ſeq. Jen. 1698. 12.

Nondum Alpes elegantior Muſa transvolaverat, cum in Germania noſtra læto omine & auſpicio ars illa inveniretur, qua librorum codices facili labore & brevi tempore in millenos aut plures multiplicari ad juvandam rem literariam poſſunt. Non ſecus autem, quam de *Homeri* patria, de artis hujus inventione civitates diſceptant, Argentina, Moguntina & Harlemenſis, quia plures ſemper expetunt, quod ſingularem laudem promeretur. Sive *Mentelius* eſt, ſive *Gutenbergius*, ſive alius inventor; plus commodi ingenio ſuo ad communem utilitatem tulit, quam vel *Columbus*, aut *Americus*, novi orbis perveſtigatione.

Ex *Bernh. Petri Karls* diſſert. de Germania artibus literisque nulli ſecunda. Roſtoch. 1698. 4. pag. 30 - 32.

Ad *Typographicam artem* venio, ob quam a *Germanis* primum inventam incredibile dictu eſt, quantum iis omnes omnino debeant literæ, immo humanum genus univerſum. Et nimis profecto aperte ſe falſos eſſe produnt, quos, ut nobis hanc eripiant gloriam, inſtigat invidia, qui gentibus omnibus

aliis,

aliis, & neſcio quibus non potius, quam *Germanis*, eam attribuere volunt. Quare nihil nunc moramur, qui vel ex Novo Orbe hac gloria ſuperbire viſi ſunt, *Cathaitanos* a *Zuingero* in Theatr. V. H. memoratos; & *Themiſtaneos*, quibus *Genebrardus* lib. IV. Chronogr. *Busbequius* epiſt. 4. aliique patrocinantur: nec *Gallos*, pro quibus *Anton. Campanum*, nomine *Uldarici Habn* (quem natione *Gallum* credidit) turpiter deceptum, quondam laboraſſe, *Adamus* in vita *Gutenbergii*, *Franc. Irenicus* in Exeg. Germ. lib. II. cap. 48. & *Wimphe-ling*. Epit. Rer. German. cap. 65. perhibent: nec *Italos*, pro quibus *Pomponium Letum* e quodam *Cypriani* loco in L. *de Idolis* male intellecto & *Gilb. Cognatum* lib. III. *Sylva* Narrat. deſudaſſe conſtat; quibus tamen vel ex ipſis Italis *Marc. Anton. Coccius* ſ. *Sabellicus* Ennead. lib. VI. & *Bapt. Fulgoſus* lib. IIX. Dict. & Fact. memorab. cap. 11. hanc nobis palmam ultro concedentes repugnant. Nec *Scytha* nos heic quicquam movent, quibus *Stephanus* etiam *Zamoſcius* in Annal. Dacic. Antiqq. cap. 3. favet: Nec *Sinenſes*, quorum (quippe affini quodammodo Typographiæ artificio jam ante uſorum) heic pariter cauſam agunt *J. P. Maffejus* lib. VI. Hiſt. Ind. p. 113. *Jo. Gonſalv. a Mendoza* lib. III. de la Hiſtoria del gran regno de la China; *Nic. Trigautius* de rebus Chinicis lib. I. cap. 4. *Garzias de Horto* in Hiſtoria Simplicium apud Indos naſcentium

Cccc 5 lib.

lib. II. cap. 38. *J. H. Linſchotanus* P. II. Ind. Or. cap. 96. *Hier. Oſorius* lib. XI. de rebus Emmanuelis, *Herm. Hugo* de prima ſcribendi origine cap. 34. *Paul. Jovius* Hiſt. lib. XIV. *Jo. Boterus* in Relat. Univerſ. deſcriptionis Chinæ, aliique, quorum duo ultimi tamen, *ille* quidem in Elogiis doctorum Virorum, ubi Germanis id ipſe tribuit; *hic* vero & in Relat. Europ. P. I. lib. 1. de German. ubi, *i Tedeſchi*, fatetur, *ſono ſtati inventori della ſtampa*, ſibimet ipſis aperte contrariantur. Sed nec *Batavos* heic curamus, etſi hanc illis quoque gloriam *Lud. Guicciardinus* in deſcriptione inferioris Germaniæ, & *Hadr. Junius* in ſua Batavia p. 253. *Pet. Scriverius* in den Laurekrans voor *Laurence Coſter*, & *Boxhornius* tum in Hiſtoria Univ. tum in ſingul. libro de Typographicæ artis inventione aſſerere voluerint. Sed bene eſt, quod vel ipſe *Gabr. Naudæus*, etſi Gallus, hunc modo nominatum *Boxhornium*, in doctiſſimo libro, cui fecit nomen: Addition à l'hiſtoire de Louis XI. cap. XI. *Germanis* ſolis hac gloria vindicata, jam ſolide refutavit, cum quæ contra eundem *Reineſius* noſter meditatus fuerat, *Heinſii* prece motus, ipſe ſuppreſſerit. A ſolis certe *Germanis* Typographicas operas excogitatas & in exteras paſſim provincias poſtea traductas eſſe, e noſtratibus *Bernh. Mallincrotius* diſſ. de ortu & progreſſu artis Typograph. *Schragius* (cujus ille liber eſſe dicitur) im Bericht von Erfindung

findung der Buchdruckerey in Strasburg; *Bœclerus* in Orat. de Typographia, *Zach. Beichlingius* in Unterricht von der Buchdrukkerey, aliique in *Solis*, quod ajunt, *disco* poſuerunt; quanquam, num *Argentinenſibus* præ *Moguntinenſibus*, anne *his* præ *illis* potior heic attribuenda ſit gloria, forſan *adhuc ſub judice lis eſt.* At hæc vero tam admiranda *Germanorum* inventa ornatiora poſtea reddi etiam ab aliis facile potuerunt, cum *Tullii* verbo, *nihil ſimul ſit inventum ac perfectum*; quibus tamen nihil utilius, mirabilius aut excellentius? Laborabat Ægyptus, ut ſcientiarum arcana & recondita conceptuum myſteria in poſteros transferret, Obeliſcos ingentes exſtruebat, molesque ſaxeas erigebat, quibus ſuos ingeniorum partus incideret, quo ita diutius proſtare omnesque erudire facile poſſent. Sic duabus columnis *Sethi* poſteros omnem ſui temporis doctrinam indidiſſe accepimus, in omnem ita poſteritatem ſcientiam ſuam propagaturos: At multo jam felicior ætas noſtra facta eſt; hæc quippe ars, qua

Imprimit una dies, quantum non ſcribitur anno,

facillimo nunc negotio, quodvis artis ac doctrinæ genus & quantumcunque operoſum ingenii opus per quosvis orbis angulos brevi divulgat, eloquitur & propalat, omnium etiam gentium linguis loqui docet, & loquitur, intimosque animi conceptus pluribus ſimul

ſimul locis revelat, ut ita nulla temporis injuria quidvis magnificum amplius intercidere, eque hominum memoria tam facile elabi queat. Hoc certe invento, inprimis ſi & *Pyrotechnicam* & *Teleſcopicam* artem reſpicimus, maximas omnino Germani ab omnium gentium temporumque hominibus meruerunt gratias, quemadmodum id jam olim recte agnovit *J. Bapt. Egnatius*, Venetus doctiſſimus, quem ex lib. VIII. cap. 11. loqui fecit *Zahnius* in præf. Oculi, *ubi vindicavit ſibi*, inquit, *duplici nomine famam Germania, duarum artium inventione, quæ ad eam diem nulla unquam in toto terrarum orbe fuerunt. Quarum una ſit & quidem prior, militarium tormentorum, quæ nunc apud omnes vulgatiſſima eſt; altera imprimendorum librorum ars, quæ univerſæ pacis & otii ſit altrix & parens.* Ubi porro *Venetis* gratulatur, tum quod eo *primum a Germanis tormenta importata fuerint, quæ defendendæ libertatis Venetæ* (bello Genuenſi) *præcipua fuerint cauſa*; tum quod ibi *Nic. Genſonis* (Germani, quem *Adamus* in Vitis Philoſ. p. 2. *Jenſonem* vocat, qui & *in Gallia artem librariam excoluerit*,) *induſtria Typographia feliciſſimo auſpicio ſic cœperit, ut deinde per univerſam Italiam tunc vero etiam & omnem Galliam auſpicatiſſime fuerit ſparſa.* Recte omnino, *Egnati*, & vere; hæc certe duo maxima *Germaniæ* noſtræ ſunt miracula, quæ nos fecimus optima, quia toti Orbi communia, *Bombarda* videlicet & divina *Typographia*: illa *Martis*,

hæc

hæc *artis* propria, quibus ad pacem publicam, ad virtutum doctrinarumque myſteria, ad religionem denique & animarum ſalutem viam omnibus communivimus, digna unis *Germanis* inventoribus, ut, qui literarum pariter ac armorum gloriam præcipue obtinerent, iidem quoque literarum armorumque gloriam præ aliis nationibus omnibus maxime adaugerent.

Ex *William Wotton's* Reflections upon ancient and modern learning cap. 15. p. 173. ſq. Lond. 1705. 8. ed. 3.

The benefit of printing has been ſo vaſt, that every thing elſe, wherein the moderns have pretend to excell the anciens, is almoſt entirely owing to it. And withal, its general uſes are ſo obvious, that it would be time loſt to enlarge upon them; but it muſt be taken notice of, becauſe Sir William Temple *has queſtion'd pag.* 6. whether *Printing* has multiplied books, or only the Copies of them, *from whence he concludes, that we are not to ſuppoſe, that the ancients had not equal advantages by the writings of thoſe, that were ancient to them, as we have by the writings of thoſe, that are ancient to us. But he may eaſily ſolve his own doubt, if he does but reflect upon the benefit to learning, which ariſes from the* multiplying copies *of good books. For though it ſhould be allowed, that there were anciently as many books, as there are now, which is ſcarce credible,*

dible, yet ſtill the moderns have hereby a vaſt advantage, becauſe 1) books are much cheaper, and ſo come into more hands. 2) they are much more eaſily read, and ſo there is no time loſt in poring upon bad hands, which weary the readers, and ſpoil their eyes. 3) they can be printed with Indexes and other neceſſary diviſions, which though they might be made in MSS. yet they would then make them ſo voluminous and cumberſome, that not one in forty, who now mind books, becauſe they love reading, would then apply themſelves to it. 4) the notice of new and excellent books is more eaſily diſperſed. 5) the text is hereby better preſerved entire, and is not ſo liable to be corrupted by the ignorance or malice of Tranſcribers. This is of great moment in Mathematics; where the alteration of a letter or a cypher, may make a demonſtration unintelligible.

Ex *Achillis Aug. von Lerſner* Chronico Francofurtenſi ad Mœnum, p. 437. b. Francof. 1706. fol.

Jo. Frid. Fauſt von Aſchaffenburg, welcher nebſt der Lubeckiſchen und Franckenbergiſchen Chronico auch die Faſtos Limpurgenſes durch den Druck der Welt hat mitgetheilet, lehnet die Erfindung der Buchdruckerey in ſeinem MS. alſo von ſeiner Familia ab, da er ſeine Familiam beſchreibet, und eignet ſie gleichfals dem Gutenberg von der Familien derer Zumjungen zu, in dieſen Worten: *Es ſeynd die* Fauſten *von Aſchaffenburg ein ſehr al-*

ter, ehrliches und vornehmes Geſchlecht, ſo ſich jederzeit ihrer Renten und Zinſen ernehret, oder in groſſer Herren und Städte Dienſten ſich gebrauchen laſſen. Wo der erſte gelebt, iſt nicht wohl anzuzeigen; ich beklage die Nachläſſigkeit meiner Vor-Eltern in dieſem Stück: zwar kan es auch ſeyn, daß durch die Länge der Zeit die Documenta ſeynd verlohren gegangen. Johann Fauſten, *welcher* 1420 *geſtorben, muß ich für den Stamm-Vater halten, deſſen Sohn, gleiches Nahmens, iſt Mit-Verleger der Buchdruckerey in der Stadt Mayntz. Etliche wollen wider ſeinen Danck ihn zu einen Inventorem haben und machen, ſo aber nur mit ſeinem Vermögen und guten Rath in der That geholffen. Er ſoll eine Tochter gehabt haben, Nahmens* Chriſtina, *welche er Herrn* Peter *von und zu* Gernsheim, *genannt* Schäffer, *zur Frauen gegeben, wegen ſeiner Qualitäten,* in ſpecie *wegen Facilitirung der Buchdruckerey, und ihn* in filium *adoptiret haben: dieſe zeugen* Johann *von* Gernsheim, *deſſen Sohn,* ejusdem nominis, *der letzte dieſes Nahmens, ſtirbt ohne Erben.*

Ibid. pag. 438. a.

Dieſer beyden Adelichen Familien (der Zumjungen und der Fauſten) Documenta werden durch Johann Schäffer in ſeiner Römiſchen Hiſtoria aus dem *Tito Livio* gezogen, und an. 1505 am ſechſten Tage des Monats Martii in Druck gegeben, mit den alten Fauſtiſchen und Schäfferiſchen Wapen in der Dedication alſo beſtätiget:

Solich

Solich Wergk, Allermechtigſter König, (das zuvor an Ewer Königlichen Majeſtät zu Eeren, dazu Fürſten und Herren, auch Gemeynden und Stedten Teutzſcher Nation zu Nutze in Teutzſch gebracht, und in der löblichen Stadt Mentz gefertigt und gedruckt iſt) wöll Euer Kön. Maj. gnediglich ufnemen, in welcher Stadt auch anfänglich die wunderbare Kunſt der Buchdruckerey, und im erſten von dem kunſtreichen Johann Güttenbergk, do man zalt nach Chriſti unſers HErrn Gebuert Tauſent vierhundert und funffzig Jare, erfunden, und darnach mit Vleyß, Koſt und Arbeit Johann Fauſten und Peter Schäffers zu Mentz gebeſſert und beſtendig gemacht iſt worden: darumb dieſelbe Stadt nicht allein bey Teutzſcher Nation, ſunder auch bey aller Welt in ewige Zeit (als wol verdynet) gepryſt und gelobet ſolle werden, und dye Bürger und Eynwoner doſelbiſt des billig genyſſen.

Ex *Jani Gregorii Betulii* (i. e. *Jo. Georg. Burckhardi*) Epiſtola ad amicum,

qua ea, quæ C. H. E. D. (i. e. *Chriſtianus Henr. Erndt*, Dreſdenſis) in relatione de itinere ſuo Anglicano & Batavo de Bibliotheca Wolfenbuttelenſi &c. recenſet, falſitatis arguuntur, pag. 64. Hanov. 1710. 8.

Equidem nihil in præſenti de artis typographicæ dicam inventione; quum ſatis te noſſe jam exiſtimem, Harlemenſes Batavos cum Germanis, & inter hos Argentinenſes iterum cum Moguntinis hac de gloria cer-

certare, ſingulorumque cauſſam ſcriptis dudum defenſum iviſſe viros celeberrimos. Dicam tantum, certum mihi eſſe atque indubitatum, & Batavos & Germanos laudis hujus participes putandos eſſe, ſiquidem apud illos primus, quantum conſtat, in Europa *Laurentius Coſterus* rudimenta hujus artis docuit; Germani vero, & quidem *Moguntini*, *Coſteri* ſine dubio ſecuti veſtigia, artem ad perfectionem perduxerunt, a qua multum adhuc, ipſo *Bertio* a) fatente, remota erat, prout *Coſterus* rudem admodum eam exercuerat. Quando autem *Pet. Bertius* hic l. c. atque *Theod. Schrevelius* b), & ante hos *Hadr. Junius* c) inprimis, hanc etiam laudem Harlemenſibus vindicaturi, perſuadere aliis conantur, hos non artis ſolum docuiſſe rudimenta, verum etiam artem ad ipſam provexiſſe abſolutionem; literas ſaltem ſingulares, easque plumbeas adeo & ex ſtanno fuſiles, ſeorſim diſpoſitas colligendi, ac in ſyllabæ, vocabuli, ſententiæ, verſus atque paginæ modulum compingendi modum inveniſſe, Moguntinis injuriam omnino inferre videntur; gloria ipſos privaturi, quam Galli etiam, invidi ſatis alias Germanorum laudis obtrectatores, ipſis conceſſerunt. Indicare debuiſ-

a) Comment. rer. German. lib. 3. pag. 614. b) in Harlemo pag. 271. ſeq. c) in Batavia pag. 256. ſeq. ed. Plantin. in 4.

buiſſent boni viri, ſi cauſa cadere noluiſſent, librum ſeorſim ita diſpoſitis literis excuſum antea ab Harlemenſibus ſuis, quam ex Fauſti prelo prodire cœperint libri. *Fuſiles enim typi, quos* Gerardum Thomam *ad fidem poſteritatis diligenter adſervaſſe* Harlemi *Junius* atque *Schrevelius* adfirmant, idonei ac certi ſatis teſtes mihi non videntur. Immo ipſi *Marco Zuerio Boxhornio* tales viſi non ſunt, d) quippe qui, rei veritate convictus, *ligneos* duntaxat *typos* a Laurentio Harlemenſi *inventos primum fuiſſe* profitetur; *typos ſtanneos, æreos & plumbeos ad horum exemplar efformatos eſſe a* Jo. Fauſto, *cive Moguntino,* concedens. Per typos vero ligneos nihil aliud, quam tabulas, quibus literarum characteres inſculpti ſunt, intelligere eum ſatis declarat, quum *Mariangelo Accurſio* adſentiatur, *qui adfirmat,* Johannem Fauſt *typis æreis imprimendi artem primum excogitaviſſe, &* Donatum *omnium primum an.* 1450 *impreſſiſſe, admonitum ex* Donato *Hollandiæ prius impreſſo in tabula inciſa.* Cum quibus verbis antiquum iſtud & celebre ſatis *Colonienſe Chronicon* omnino convenit, præterquam quod non *Donatum*, ſed Biblia Latina omnium prima typis fuiſſe exſcripta, confirmet, e) cui teſtimonio *Trithemii* auctoritas magnum pondus addit, qui tradit, f) *ſe ex* Petri Opilionis de

d) Theat. ſ. deſcript. Holland. p. 137. e) ad an. 1450 pag. 312. a f) ad eund. an. p. m. 422.

de Gernsheim, *qui primi artis inventoris gener fuerit, ore audiviſſe, priusquam tertium Bibliorum quaternionem compleſſent, plus quam quatuor florenorum millia eſſe expoſita.* Verumenimvero ſive *Donatus* ſive *Biblia* primus liber fuerit, qui a Moguntinis ſit impreſſus, ego ſatis habere mihi videor, quod aperte fateatur *Boxhornius*, Harlemenſes nonniſi tabulis impreſſiſſe inciſis, id eſt, ut ipſe explicat, *tabulis, quibus literæ incidebantur*; quod *rude* appellat *inventum*. Et hoc ipſum eſt, quod maxime volui probatum.

Nam Moguntinorum cauſa mea defenſione plane non indiget; clariſſimi viri, inprimis *Bernh. a Mallincrot*, ita defenſitarunt eam, ut ipſa invidia vix habitura inpoſterum videatur, quo de ipſorum laude hac in re detrahat. Neminem tamen etiam Argentinam urbem omni gloria privaturum temere arbitror, quum *Joannem Guttenberger* protulerit; qui, poſtquam artem excogitare jam cœperat in patria, *Joannis Fauſt* opibus deinceps ac conſiliis adjutus Moguntiæ eam demum perfecit. Primam hujus egregiæ artis originem breviter & ſummatim perſequendam hactenus duxi, propterea quod *ex Harlemenſium* etiam *inventione libri* aliquot in Auguſta Bibliotheca reperiantur; qui ut antiquitate, ita raritate, ceteris omnibus, ni fallor, typis exſcriptis antecellunt. Conſiſtunt vero libri iſti paginis, quarum literæ

in ſingulis tabulis excuſæ junctim exſculptæve atque ita prominentes erant, ſive exſtantes. Quæ quoties chartæ imprimebantur vel pergameno, quo creberrime utebantur initio, atramentum iis illinebatur; quemadmodum figuræ linteis hodie imprimi conſueverunt. Impreſſum eſt ea ratione a *Coſtero*, uti reliqui ejus libri omnes, celebre illud *Speculum Salutis*, quod Harlemum etiamnum tam ſancte adſervat, & *Junius*, g) *Bertius*, h) atque *Schrevelius* i) deſcribunt. Quorum alter *primum magnæ artis* illud vocat *rudimentum*. Sunt vero in Auguſta Bibliotheca libri ejusmodi, quos ego quidem novi, tres. Sed uni tantum eorum, *quo anno & quo loco* confectus ſit, adnotatum legitur. Locus quidem iſte non urbs *Harlemum* eſt, ſed *Auguſta Vindelicorum*; unde ſatis apparet, artem hanc Harlemo non ita multo poſt inventionem alio eſſe translatam. Licet quo tempore & a quonam homine translata ſit in Germaniam, nemo facile dixerit. At jungendorum etiam characterum artem, fuſiliumque typorum peritiam edoctos eſſe Germanos ab Harlemenſibus, poſtquam famulus a *Coſtero* fugitivus, quem funeſtis adeo ominibus diriſque proſecuti ſunt execrationibus, *omni involato typorum choragio & herilium inſtrumen-*

men-

g) l. c. pag. 256. h) Comment. rer. Germ. p. 613. ſq.
i) Harlem. pag. 271.

mentorum convaſata ſupellectile Moguntiam eruperit, paucis, ni fallor, perſuaſerit doctiſſimus *Junius*, quum ipſis popularibus ſuis id perſuadere fruſtra ſit conatus. Multo minus fidem cuiquam facturum eum autumo, transfugam iſtum, qui, utrum ipſe *Fauſtus*, an alius *Joannes* fuerit, neſcire ſe profitetur; *ipſis iſtis typis*, *quibus* Laurentius Harlemi *uſus ſit*, *impreſſiſſe Mogontiaci* 1442. Alexandri Galli *doctrinale*; præſertim quum fuſiles, uti videtur omnino, intellexerit typos. *Trithemius* certe, *ipſum* adhuc Joannem Guttenberger & Joannem Fauſt *characteribus literarum in ligneis tabulis ſcriptis vocabularium ſive catholicon iſtud Moguntiæ impreſſiſſe prius*, teſtatur, *quam litterarum formas fundendi invenerint rationem*.

Ex *Mich. Lilienthalii* libro de hiſtoria literaria certæ cujusdam gentis ſcribenda, Sect. 3. cap. 4. §. 2 - 9. pag. 170 - 176. Lipſ. 1710. 8.

De Typographia quæſitum noviſſime fuit, utrum illa orbi erudito plus commodi an detrimenti attulerit? ubi quidem ex una parte illud urgebatur, quod Typographia ad omnium promiſcue notitiam ea intempeſtive deducat, quæ, tanquam pietati, veritati ac honeſtati adverſa, tegenda & ſupprimenda potius fuiſſent, quo ipſo hominum malitia adaugeatur, & animus in erroribus

 ſuis

ſuis obfirmetur. Deinde quod tam ſtupenda librorum multitudo, typographiis mediantibus producta, nonniſi orbem mole ſua obruat, ſtudiisque & ingeniis perturbandis inſerviat, ut difficile demum ſit, e ſterquilinio granum aliquod bonum ſeligere. Ex altera vero parte recte monitum fuit, abuſum hunc ipſi arti, æque ut aliis rebus male adplicatis, juſte imputari non poſſe, ſed corruptis potius hominum ingeniis adſcribi debere; religionis reformationem & literarum reſtaurationem typographiis deferendam eſſe, imo quotidie per easdem ſalubria ſcripta in publicum protrudi, & eo facilius innoteſcere, quæ alias a maleferiatis hominibus facile ſupprimi potuiſſent; ut adeo major illarum uſus, quam abuſus quidem ubique fere regnantis, ſit habenda ratio.

Typographiarum igitur certæ gentis notitiam ſuppeditaturus, ante omnia ad illarum inibi originem attendat, neceſſe eſt. Aut enim Typographiam primum illic inventam, aut aliunde demum introductam ac magis magisque excultam offendet. Illo caſu ſolidiſſimis gloriam hanc nationi ſuæ vindicet argumentis, cum de illa mirum in modum Scriptores invicem concertent, quorum ſummam exhibet *Morhofius* Polyh. Tom. I. lib. IV. cap. 2. num. 6. & prolixius Clar. *Struvius* Introd. in notit. rei liter. cap. 11. Mihi in

in controverſia hac verior ſemper viſa eſt illorum ſententia, qui initia artis hujus Argentoratenſibus, & quidem *Joh. Gansfleiſch*, a domo, quam inhabitabat, *Guttenberg* dicto, propter diploma avthenticum in archivo ibidem conſpiciendum & bonæ fidei hiſtoricos tribuunt; Moguntinenſibus vero ejus incrementa & perfectionem adſcribunt, quam etiam intricatiſſimæ hujus materiæ deciſionem quærenti mihi quondam in itinere Vinarienſi dabat magnus *ὁ πάνυ Schurtzfleiſchius*, & inprimis *Boecleri* orationem de Typographia an. 1641. editam hanc in rem commendabat. Poſteriori vero caſu ſuffecerit, auctorem, qui typographiam invexit, una cum tempore aliisve introductionis & expolitionis circumſtantiis circa originem ejus annotaſſe.

Deinde vero nomen Typographiæ cujusvis, ut laus ei propria tribui queat, plene ſiſtatur, quod vel ab ejus auctore & inſtauratore, vel à loco plerumque mutuatum eſt, nonnunquam etiam aliunde proficiſcitur. Ita *Henr. Stephanus* quondam officinam ſuam nominavit *Fuggerianam*, eo quod ab *Huld. Fuggero*, Patricio Auguſtano, literarum ſummo Patrono, lautiſſimum caperet ſtipendium. Typographiam *Hier. Comelini Sant' Andreana* nomen, a *S. Andrea* (Gallis *Saint André*) petitum, quandoque præ ſe ferre reperies,

& ita porro. Non tamen ex addito ſolum nomine Typographus libri cujuſdam dignoſcitur, ſed & aliud datur *κριτήριον*, idque ſatis tutum, judicium de eo ferendi. Haud raro namque contingit, nullum aut officinæ typographicæ aut loci impreſſionis libro præmiſſum vel adjectum eſſe nomen, quo caſu ad ſignum typographicum, vulgo *das Druckzeichen*, reſpiciendum, atque inde typotheta detegendus erit. Ita libros, qui anchoram cum circumvoluto ſerpente impreſſam habent, ex officina *Aldi Manutii* prodiiſſe indubitato pronunciare poteris; oleaſtrum diverſimode figuratum, *Stephanorum* & *Elzeviriorum*, fontem vivum, *Morelli*, baculum Mercurii cum pegaſo, *Wechelii*, Arionem Delphino inſidentem, *Operini*, manum circinum dirigentem *Plantini &c.* referre officinam tuto colliges, & ſic in ceteris. Optarem ego, ut curioſus quidam ſigna omnium in univerſum typographorum accurate deſcripta ærique inciſa una cum fundamento illorum exhiberet, detectis inſimul omnibus, quotquot ſub ſignis mentitis libros ſuos imprimere auſi ſunt. Ejusmodi enim notitia præter ſummam jucunditatem, inſignem etiam in re libraria præſtaret uſum.

Bonitas officinæ cujusdam typographicæ ex typorum nitore & varietate recte colligitur. Quantum enim illorum elegantia ad libro-

librorum commendationem faciat, Belgarum, Anglorum, Gallorum & hodie Lipſienſium eam ob rem cariores libri abunde teſtantur. Unde *Eraſmus* lib. XXVIII. epiſt. 4. *non parum*, inquit, *typi conciliant gratiæ, & lectorem alioqui faſtidioſum ceu lenocinio quodam invitant. Externa ſunt iſta fateor, ſed ea tum demum fatebor pro nihilo ducenda, ſi ſordida veſtis, illota facies, implexus capillus nihil obſcurant bonæ formæ gratiam, ſique nihil eam commendant cultus & honeſta munditics.* Typorum vero varietas, tum pro diverſitate linguarum, tum ratione coni, ſive pro diverſa ſtyli & prominentis notæ altitudine conſiderata, vel ideo officinam quandam commendat, quod non opus habeamus arabicas, ſyriacas aliarumve exoticarum linguarum voces hebraicis vel plane latinis exprimere characteribus, melior quoque ex typorum ratione coni varietate diſtinctio atque lectionis & memoriæ facilitatio exſurgat. Hac igitur typorum munditie & varietate, an typographia, cujus hiſtoria deſcribenda eſt, gaudeat, indicandum venit.

Inde porro de ſollicito accurationis ſtudio a typothetis certæ gentis vel obſervari vel negligi ſolito diſpiciatur; ſiquidem nihil orbi literato magis intereſt, quam ut libri emendate typis exſcribantur. Sed de emendatione illa ex duplici judicare licet fonte. Initio ſi ipſimet typographi non ſolum di-

 verſa

verſa linguarum notitia & vario eruditionis apparatu inſtructi ſint, ſed etiam magis publicum quam proprium reſpicientes emolumentum, debitos in librorum emendationem impendant ſumtus. Deinde cum correctionibus viri docti & periti adhibentur, illorumve cura egregiis ſtipendiis excitatur. Quantum vero hac in parte antiquiora tempora hodierna in ruborem dent, ſatis conqueri non poſſunt eruditi. Vid. *Morhofius* Tom. I. lib. 4. cap. 2. num. 6. & *Struvius* Introd. cap. 5. §. 14. Peculiare quid ſane eſt, quod de *Roberto Stephano* refert *Theodor. Janſonius ab Almeloveen* de vitis *Stephan.* pag. 46. eundem, cum auctorem aliquem imprimi curaret, ſingula folia perlegenda hic illic per plateas certis locis affixiſſe, præmium iis pollicitus, qui enormia vitia detexiſſent. Utinam ejusmodi ſollertiam imitandam ſibi ſumerent noſtri typographi? de quo tamen propter eorum, paucos eximo, ignorantiam & avaritiam penitus fere deſperandum eſt.

Hinc amplius pretium, a Typographis juxta characterum & formæ diverſitatem exactum, accurate definiatur. Teſtatur illud de typorum elegantia & emendatione, ut quo major in his adhibita fuit induſtria, eo pluris etiam liber æſtimetur. Exterorum editiones ob ſolum fere characterum nitorem & chartæ munditiem pretioſæ ſunt, anti-

antiquiores Germanorum ob accurationem ſuam MStis ſæpe æquiparantur; recentiores vero, pauca ſi exceperis loca, quia non impreſſæ, ſed atro colore oblitæ & vitioſiſſimæ præterea apparent, ab exteris ne quidem, aut raro certe, emuntur. Viliſſimo quidem comparari poſſunt pretio, ſed cum ſatis correctæ & nitidæ non ſint, tanta voluptate nec conquiruntur, nec leguntur.

Denique numerus Typographiarum regionis cujusdam, a prima illarum ad poſtremam usque venit determinandus. Hinc enim non ſolum de πολυγραφία καὶ βιβλιοφιλία alicujus gentis conſtat, verum etiam hiſtoria typographiæ univerſalis multum augmentari poſſet, cujus primas lineas juxta filum chronologicum duxit *Jo. de la Caille* libro ann. 1689 Pariſ. edito, ſub tit. *Hiſtoire de l'Imprimerie & de la Librairie*. Subjiciatur celebrium cujusdam regionis typographorum catalogus, ipſis præſtantiſſimorum eorum vitis inter Clar. Virorum vitas relatis; nam celebrium typographorum eadem eſſe notitia debet, quæ virorum doctorum, judice *Morhofio* Tom. I. lib. 1. cap. 7. num. 37.

Ex

Ex *Anton. del Corno* memorie iſtoriche di Feltre, in Venetia 1710. 4. p. 124.

D*alla nobile caſa* Caſtaldia, *che trahe la ſua origine da* Caſtalio *Goto, che fù Capitano in Feltre l'anno* 539 *per* Teodato, *Rè d'Italia, ne uſcirono fra gl'altri* Panfilio, *Poëta eruditiſſimo, qual trovò l'arte di ſtampare i libri l'an.* 1440, *e poſcia la communicò a* Fauſto *Comesburgo, ſuo grand' amico, che la miſe in uſo in Germania nella città di Magonza l'anno* 1450.

D*ieſe Erzehlung kömmet, weil ſie zumahl gantz ohne Beweiß hingeſchrieben werden, faſt lächerlich heraus, ob habe* Pamphilius Caſtaldi, *ein Poët zu Feltre, einer Stadt in der Marca Treviſana, Ao.* 1440. *die Buchdrucker-Kunſt erfunden, und ſie* Fauſto Comesburgo, *ſeinem guten Freund, offenbahret, der ſie hernach Ao.* 1450. *zu Mayntz ins Werck geſetzet.* Verba ſunt Joh. Henr. Gottfr. Erneſti *in Wohl eingerichteter Buchdruckerey, Nürnb.* 1721. 4. *in der Abbildung der allererſten und etlich anderer berühmter Buchdrucker.* b. 3.

Neceſſ-

Neceſſitatem preli typographici & utilitatem preli calamitatum,

in exſequiis ſpectatiſſimi civis atque typographi Wittebergenſis,

MARTINI SCHULTZII,

frequenti virorum primariorum comitatu cohoneſtatis,

Oratiuncula funebri

d. 28. Decemb. an. 1711. paucis expoſuit

M. JOH. SAMUEL BANDECO,

Verbi divini in hac urbe Miniſter.

Witteberga typis Viri beati excuſa, & latine reddita

à

JO. GERH. SUCKSDORFIO,

Gymnaſii Hamb. cive egregio.

Pro-Rector Magnifice, atque pro cujusvis ordine ac dignitate honoratiſſimi & chariſſimi, qui ad has exequias celebrandas frequentes adeſtis, Auditores.

Nobiliſſimam artem typographicam magnum immenſæ gratiæ divinæ opus eſſe, omnes facile cognoſcent, ſi probe perpenderint, quo tempore ac qua ratione illa originem

ginem ceperit, nec non quos uberrimos fructus præbeat. Enimvero huic arti non iidem natales cum agri vinearumque cultura mox poſt orbem conditum natales contigerunt, ſed illa poſt permulta demum ſecula ortum ſuum habuit, & interea homines ad res memorabiles conſignandas & cum poſteris communicandas ſubſidiis admodum operoſis uti cogebantur; tandem ab homine quodam ejusque ingenio, inprimis autem inſtinctu inflatuque divino, inventa eſt, quia Deus, uti reſpectu reliquarum artium omnium, ita hujus etiam, pater eſt luminum, a quo omnia bona atque perfecta munera deſcendunt. Certe ſi illa ars *Bezalelis*, qua varia metalla gemmasque affabre tractavit, atque in illis nomina aliasque figuras perita manu incidit, Deum auctorem primum habuit, hanc quoque non minori jure ab eodem ſuum initium ducere adfirmamus, cujus ope hac tandem ætate quælibet typis in ære inciſis & formatis vario modo excudi & multa eodem tempore & ſimul permultorum oculis proponi potuerunt.

At vero longior, quam par eſt, flueret hæc oratio, ſi controverſiis illis, quæ de inventione hujus artis motæ ſunt, enarrandis memet accingerem. Omitto igitur, quidnam gentes Orientales & Europæ incolæ, atque in his Batavi & Germani, inter Germanos vero Moguntini ac Argentoratenſes

pro

pro tuenda ſua atque adverſariorum ſententia evertenda in medium attulerint. Hæc autem pauca, quæ extra omne dubium poſita ſunt, non poſſum non commemorare, nempe in Belgio Harlemenſes hac gloria fraudandos non eſſe, quod illi in Europa primi hujus artis inventores extiterint, & Germanis ad eam magis perpoliendam occaſionem præbuerint; in Germania *Joannem Guttenbergium*, Argentoratenſem, primum typographiam inveniſſe, atque ex hac urbe Moguntiam ſeſe conferentem, & jure civitatis donatum, inventum ſuum felici ſucceſſu perfeciſſe; interea autem diſcipulum ejus, *Joannem Mentelium*, qui illam artem Argentorati exercuit, multas divitias brevi temporis ſpatio ſibi comparaſſe. Neque id prætermittendum erit, Moguntinos in arte hac ſæpius jam a nobis laudata excolenda aſſidue occupatos fuiſſe ab an. 1440 usque ad an. 1450. quo demum tempore perfecta eſt atque abſoluta.

Cæterum & ipſa & omnes ejus cultores ſummas laudes merentur, quoniam gloriam reliquarum rerum omnium conſervant, & cum poſteris communicant. Aromatis Arabiæ aliarumque regionum cadavera humana aliquandiu ſervantur, ne putredo ea tangat & corrumpat. Typographia cavet, ne egregia hominum demortuorum indoles, præſtantiſſima eorum ingenia, virtutes facinoraque

raque omni laude digniſſima oblivioni tradantur, efficitque, ut nomina illorum immortalitati mandentur. Ipſa divini nominis gloria, qua nihil eſt dignius, nihil ſublimius, nihil dulcius, nihil exoptatius, per eam eximie promovetur, & ſalutaris Dei agnitio ubique divulgatur, ita quidem, ut ſola Biblia S. liber ille omnis vitæ, ſi præter illum nullus alius codex typis expreſſus eſſet, ſufficiens ſane argumentum præbeat, cur optima hæc ars maximis laudibus ſit condecoranda. Hujus artis auxilio pubes noſtra tam doctrinæ cœleſtis quam bonarum artium prima rudimenta animo imbibit, quum contra lectio ſcriptorum manu exaratorum non ſane cuivis contingat. Eruditi ejus ope de aliorum opinionibus, quas de hac illave re in variis linguis expoſuerunt, certiores redduntur, ſuisque a Summo Numine conceſſis egregiis animi dotibus occaſionem opportunam aliis inſerviendi naniſcuntur. Illa inſuper mentem piorum præſentiſſimo ſolatio reficit, eorumque fiduciæ in Deum maximum firmamentum addit. Quid quod non raro perverſi etiam homines, ac peſſimis Satanæ illecebris capti, per lectionem Codicis S. typis expreſſi, ad ſaniora conſilia reducuntur & ſincere reſipiſcunt?

Hujus rei conſideratio *Cardanum*, ad errores committendos alias procliviorem, a lapſu prohibuit, quando ſcripſit: *Typographia*

phia nulli alii arti vel utilitate, vel dignitate, vel ſubtilitate, vel artificio quidquam cedit. Si obſtruxeris hos canales, ſi exſiccaveris hos rivulos, ſcholæ noſtræ ac academiæ mox ſiti laborabunt, & pauculas guttulas ex fontibus ſapientiæ vix haurire poterunt. Si confregeris hoc ſpeculum veteris ac hodierni ævi, quidnam tibi artes, ſcientias, pulcherrimaque morum ac vitæ exempla elegantiſſimo ſpectaculo repræſentabit? Immo non ſolum viri docti, ſed etiam Reges atque Principes eximiæ hujus artis utilitatem maximam accurate perpendentes, quanti eam facerent, dictis non minus quam factis declararunt. *Thuanus*, celeberrimus ille hiſtoriarum ſcriptor, cujus maxima apud omnes vere doctos exiſtimatio eſt, publice profiteri non dubitavit, *Roberto Stephano*, typographo Regio Pariſienſi, plus debere totum orbem Chriſtianum, quam vel fortiſſimo exercitus Duci de finibus patriæ amplificatis. *Franciſco I.* Regi, ex prudenti hujus viri ſolertia plus ſplendoris & plus gloriæ acceſſit, quam ex rebus & bello & pace præclare geſtis. *Sixtus Ruſingerus*, Argentoratenſis, Neapolitanos primus docuit, qua ratione libri eſſent excudendi; quamobrem ad illud felicitatis faſtigium adſcendit, ut ei *Ferdinandus* Rex epiſcopalem ſedem aliosque ſummos honores ultro offerret. Continere me non poſſum, quo minus mentionem injiciam *Jo. Luſtii*, typo-

graphi Witteberga quondam florentis, qui a B. *Luthero* cognomine *Pii* appellatus eſt, cui ſane maximæ laudi eſt, Biblia S. germanice a B. *Luthero* reddita ipſius typis expreſſa eſſe, quæ editio uno conſenſu ceteris omnibus præſtantia & accuratione præcellit, & ex illa reliquæ emendari ſolent.

Interim non negandum eſt, ſed oculis cruore, ſi fieri poſſit, madentibus deflendum, multa vana, impia & obſcœna ſcripta ope typographiæ in lucem prodiiſſe; hujus autem rei culpa non in arte typographica, ſed in hominum impietate, laſcivia & abuſu reſidet, graviſſimæque rationes poſtulant, ut magiſtratus orbis Chriſtiani iſta maleficia ſeveriſſime puniant. Peſſimis enim hiſce artificiis Satanas & gloriam ſuam & mancipiorum numerum augere ſtudet, quia intoleranter dolet, plurimos libros utiliſſimos quotidie venales eſſe, atque illud: *ſcriptum eſt*, ferre omnino nequit. Nunquam tamen impedire poterit, quo minus omnia illa, quæ ipſius inſtinctu excuſa ſunt, ex verbo Dei, quod typis divulgatum ubique reperitur, prorſus evertantur, ac gladio Spiritus S. perfodiantur & diſſecentur. &c. &c.

Ex

Ex *Joann. Frid. Sommerlattii* Exercit. de Eruditis ſingularis cujusdam libri amatoribus,

Sect. I. cap. 1. §. 1. p. 4. Lipſ. 1715. 4.

Artem typographicam donum ſupremi Numinis eſſe maximum, nemo temere, niſi calcaneum in cerebro gerat, ibit inficias. Illius enim beneficio innumeros veterum libros, qui alias interituri erant, ſartos tectosque habemus, eosque nunc exiguis ſumtibus comparare atque tali ratione in honeſtarum artium ſtudiis longius feliciusque progredi poſſumus.

Eam inventam eſſe Sec. XV. a Jo. Guttenbergio *&* Joan. Fauſt, (*de quo vid.* Heidfeld *in Sphing. Theol. Philoſ. cap.* 27. *Chron. ant. Colon. ad Ann.* 1445. *conf.* Mallinkrot *de ortu & progreſſu Typographiæ*) *inter omnes conſtat. Male vero nonnulli putant, eam Argentorati incunabula ſumſiſſe, cum Moguntiæ primum excogitatam inter alios probent* Polyd. Vergil. *de rer. invent. lib. II. cap.* 7. Hotting. *Hiſt. Eccleſ. Sec. XV. p.* 44. *ſqq.* Beyerlinck *magn. Theat. vit hum. T VII. f.* 739. *conf.* Frid. Spanhemii *Introd. ad Hiſt. Sacr. utr. Teſtam. Sec. XV. p.* 531.

Ex *Pet. Burmanni* Præfat. ad Tom. VII. Theſauri Antiqu. & Hiſtor. Italiæ, p. 22.

Pag. 46. (Saſſinæ *Phil. Antonini*) notandum reor, quod privandos laude inventionis

artis nobiliſſimæ typographicæ, ſive Germanos, ſive Belgas, quos ſub Germaniæ nomine Itali ſolent comprehendere, leviſſimo cenſeat argumento; quia inventa fuerit lamina, cujus in una parte inſcriptio eſt, plane eo modo, ut nunc in loculis Typothetarum impreſſoriis literæ ſtanneæ aliusve materiæ eminere ſolent, unde & ſuſpicatur, artem hanc diu apud novi orbis incolas uſitatam & ante Turcorum in Europa dominationem, nondum in orientis partes præcluſa via, Germanos ibi artem viſam & inventam deinde in Europa publicaſſe; quæ refutare hic nihil attinet, cum diu oſtenderint Viri docti, longe diverſam eſſe Sinenſium rationem, neque ullum eo tempore, quo ars hæc celebrari cœpta eſt, fuiſſe Germanis aut Belgis cum illis gentibus commercium, quod ſolis Venetis & Italis eo tempore cum Oriente intercedebat, ut ex *Pauli Veneti* itinerario & *Odorici* peregrinatione, de qua præfatione Tom. VI pag. 11. egimus, patet. Qui ut ſupra alias gentes acumine mentis & induſtria ſibi excellere videntur, facile ibi artem illam deprehendere debuiſſent, ſi qua erat.

Ex *Chriſtiani Falſteri* Amœnitatibus Philologg. Vol. III. diſc. 3. pag. 17-19. Amſtelod. 1732. 8.

Ego profecto (quod tamen non ſine multo *Joannis Gutenbergi* alteriusve auctoris honore

nore dixerim) tanti hoc beneficium non facio, quin potius ad recentiorum inventionum commoda minus commoda referam, quin mirer, *Argentinenſes*, *Moguntinos* & *Belgas Harlemenſes* de hujus natali ſolo haud aliter, ac ſeptem Græciæ civitates de patria *Homeri*, certare; ut nihil dicam de *Sinenſibus*, quos alii primos artis typographicæ auctores prædicant. Sane, ut ego quidem opinor, Turcæ Typographiam prudentiſſime caverunt usque ad annum proxime elapſum 1729, qui *Hegira* eſt 1141. quo hanc artem Conſtantinopolitani primum exercere cœperunt, ope & auctoritate Principis, qui ſecundum imperii locum tenet, adjuti, atque Magni Imperatoris Ottomannici ſuffragio prædıti, ea tamen lege, (lege ſane ſapientiſſima!) ut nullum librum, qui ſacra, qui doctrinam Muhamedanam attingit, typis excudere jus atque poteſtas ſit. Quam cautionem ſi principes Chriſtiani jam ab incunabulis typographiæ adhibuiſſent, nemini dubium eſſe poteſt, quin res eccleſiaſtica multo conſtantius ſe habuiſſet, multo pacatius floruiſſet. Quid vero? Typographiæ peſtilentiſſimus hic fructus eſt, ut bella ex bellis ſerantur, ut tot impii & nefarii libri, tot impura convitia, tot injuriæ litteris conſignatæ, niſi cum ipſo mundo, deleri nequeant, ut *Servetus* aliquis, *Spinoſa* & horum ſimiles nullo neque incendio neque naufragio exſtingui queant.

Quapropter ſæpius gaudere ſoleo, naſcenti Eccleſiæ Chriſtianæ artem iſtam ignotam fuiſſe, ut pleraque id ætatis monſtra ſcriptorum bibliothecis noſtris ignota ſint, opportune e medio ſublata.

Deinde typographiæ improbum hoc munus eſt, ut noſtri temporis ingenia velut in diluvio quodam librario fluctuent, & prope mergantur, eo pleraque inertiora, quo intemperatiore ſupellectilis copia circumfluunt & abundant. Quapropter felicia prædico antiqua ſecula, eaque redire ſæpius cupio, ut, miniſterio librariorum veterum revocato, jam ſuum bonis & libris & ſcriptoribus pretium poſtliminio redeat, vereſque illi, *Ariſtoteles*, *Plutarchi*, *Varrones*, *Plinii*, inexhauſtæ ſollertiæ ſpecimina, quaſi in vitam redeant. Taceo de immenſa pecunia, quam typographia noſtra abligurit, ex quo mores noſtri eo prolapſi ſunt, ut laudi hodie ſit, quod *Plinius Silio* vitio vertit: *ut* φιλόκαλος *usque ad emacitatis reprehenſionem*, lib. III. epiſt. 7. ſect. 7. Ut turpe fere ſit homini ſtudioſo patrimonium in ſtudioſas voluptates non effundere, quæ tot ſæpe rei familiaris damna, tot pupillorum querelas, imo contemtum & faſtidium bonis literis atque ſcriptoribus in auctione publica relinquunt.

Ex

Ex *Jo. Hermanni Jani* libro de *Luthero*, ſtudii Biblici inſtauratore,

Part. I. cap. 2. theſ. 2. §. 1. pag. 44 - - 48. Halæ 1732. 8.

In ſtudii Biblici adminiculis præ ceteris commemoranda erit ars typographica, quo factum eſt, ut & ipſe ſacer codex & commentarii Biblici eo facilius luci publicæ exponerentur. Academiæ recens inſtitutæ earumque ſtatuta, quantum ſtudio Biblico præcipue philologico inſervierint, ex antiquitatibus academicis cuique patet. Quantum vero illuſtrium virorum & academiarum bibliothecæ philologis & exegetis profuerint, quilibet fatebitur, qui ſine neceſſario librorum adparatu ſordere ſtudia, inprimis Theologiam ſacram, agnoſcit.

De ortu, fatis & utilitate artis typographicæ multa & docte commentati ſunt *Wilh. Ern. Tenzel* von Erfindung der Buchdrucker-Kunſt, *Bernh. Mallincrot* in diſſ. philol. de ortu & progreſſu artis typogr. Mr. de la *Caille* Hiſtoire de l'imprimerie, *Struve* introd. lit. pag. 516. ſqq. *Boxhornius* de inventione artis typographicæ, & plures alii. Ego ſaltem pauca, quæ ad finem noſtrum faciunt, exponam. Omnes, qui de hac arte quædam conſcripſere, videntur nimium indulgere ſuæ nationi, Germanis pro *Gutenbergio*, *Fauſto*, *Mentelio*, Batavis pro *Koſtero*, acriter decertantibus.

tibus. In tanto Hiſtoricorum diſſenſu dudum occupatus, vidi tandem, *Laur. Koſtero*, Conſuli Harlemenſi, merito primitivam artis hujus inventionem deberi, cum *Donatum* aliosque libellos tabulis ligneis exprimi curavit. Typos vero fuſiles *Gutenbergium*, Argentoratenſem, ſed civem Moguntinum, inveniſſe, eadem conſtat ratione, qui habuit adjutores feliciſſimos, *Jo. Fauſtum* & *Schefferum*. *Jo.* vero *Mentelius* recens inventum, quod ex legibus Chronologorum refertur ad ann. 1440. deinde Argentoratum transportavit, *Koburgius* Norimbergam, *Schweinheimius* & *Hanius* Romam, *Ruſſingerus* Neapolin, *Jenſonius* Venetias, alii aliorſum Quamvis itaque multi pro natione ſua fortiter deſudent, Germaniæ tamen ſoli deberi tantum tantæ artis decus, eſt in aprico. Sinenſium typographia quod tantum artis typographicæ ſimulacrum poſſit adpellari, optime explanavit *Eraſmus Franciſci* in theatro ſuo. Non eſt, quod plura ex hiſtorico apparatu addamus. Supereſt, ut Typographiæ inventum Reipubl. literariæ, præcipue ſacræ, utile fuiſſe, paucis indicemus. Facit ſane typographia maximum eruditis in labore compendium, quum, teſte *Campano*: *Imprimit illa die, quantum vix ſcribitur anno.* Merito eam in ingenioſiſſimis artibus & divinis beneficiis haberi volumus cum *Hier. Cardano* de artibus lib. 17. *Bodino* in Methodo Hiſt. cap. 7. &

Poly-

Polydoro Vergilio lib. II. cap. 7. de rer. inventor. pag. 82. En judicium *Philippi Beroaldi*, quod, referente *Nauclero*, exſtat in Generat. XLIX. pag 1071: *O Germania &c.* Ante inventam typographiam defectu rei familiaris & ſcribarum multi non poterant libri comparari. Unde factum judicat Clar. *Stollius*, ſæpe in allegandis Patrum ſcriptis a viris medii ævi erratum fuiſſe, præcipue quum Manuſcripta ſolerent mendis ubicunque ſcatere. Jam vero ſcripta pretioſiſſima impreſſa vili pretio quaquaverſum diſtrahebantur, quæ mentes hucusque cœcas erudire & docere poterant. vid. *Bœcler.* in orat. de Typographia an. 1640 habita. Multum proderat eadem ars ad propagationem purioris doctrinæ & Reformationis, cum opera *Lotheri*, Typographi & Conſulis Witembergenſis, ſcripta *Lutheri* non ſine ſummo omnium bonorum gaudio prodirent, quæ eadem *Frobenius*, Typographus Baſileenſis, remotioribus gentibus procurabat. vid. judicium B. *Lutheri* ad *Spalatinum* Tom. I. Epiſt. edit. *Aurifab.* fol. 164. *Venit* Melchior Lotherus *instructus optimis formularum matricibus à* Frobenio *acceptis, paratus apud nos officinam excuſoriam inſtituere. Si ad hoc Illuſtriſſimus Princeps noſter annueret, quemadmodum & antea nos Illuſtriſſimæ Celſitudini ſuæ indicavimus; tuum nunc officium petitur, ut in rem communem conſilia colloces. Nobis id decorum, inprimis Univerſitati noſtræ, tum commodum audito-*

 ribus

vibus arbitramur, *præſertim præſente* Philippo, *græcas literas & copioſe & fideliter propagare cupiente.* Quanto auxilio fuerit typographeum hujus *Lutheri* laboribus *Lutheri*, præcipue biblicis, optime expoſitum videmus in Hiſtoria Verſionis Biblicæ *Lutheri*, quam edidit nuper D. *Zeltnerus.* Eadem Typographia quod multum ſtudium Biblicum promoverit, errores Pontificis detexerit, teſtatur *Heideggerus* in hiſtoria Papatus §. 144. *Non parum*, inquit, *ad bonarum literarum incrementa & veræ religionis cognitionem*, *& oppoſita eidem Anti-Chriſtianæ tyrannidis*, *quam Romana hactenus Hierarchia in Eccleſia exercuit*, *contulit divinum typographiæ beneficium.* Vere id quidem. Nam nunc prodeuntibus quotidie libris, præcipue philologicis & exegeticis, qui ad ſtudii Biblici inſtaurationem anſam quaſi præbuerunt, immo edito aliquot vicibus Codice ſacro, qui primus ann. 1450 in verſione latina vulgata ſecundum Chronicon Colonienſe impreſſus eſt genuinis prælis, detegebantur facinora Eccleſiæ Romanæ, ejusque clandeſtinæ machinationes in omnibus terris promulgari poterant. Huc etiam referri poteſt, quod paulo ante B. *Lutherum* Biblia orientalia curatius imprimebantur, qua in re ſedulam navarunt operam *Felix Pratenſis*, Theologus Italus, & *Daniel Bombergus*, Typographus Venetorum celeberrimus, qui Biblia Hebraica una cum Targumim & Commentariis Rabbinicis

nicis aliquoties luci expoſuerunt publicæ. Conf. Cl. *C. A. Heumanni* Providentiam Reformatricem.

Ex *Schwarzii* (*Chriſtiani Gottlieb*) Indice novo librorum ſub incunabula Typographiæ impreſſorum, qui exſtat in Ephemeridibus liter. germanice editis ſub titulo: *Nützliche Arbeiten der Gelehrten im* Reich: Nürnb. 1735. 8. Part. VI. p. 481. ſq.

Ultro quidem largimur uſum tabularum lignearum, quibus literæ æque ac figuræ fuere inſculptæ, fuiſſe præludium perfectioris typographiæ, cui ſcilicet typi mobiles iique ære fuſi, ſunt proprii; at dubium eſt, ad quem jure meritoque inventio iſtius artis ſit referenda. Eam gloriam hucusque Harlemenſes *Laurentio* ſuo *Coſtero* unice vindicarunt; quamvis ne unicam quidem tabellam proferre potuerint, cui *Coſteri* illius nomen, aut Harlemi & temporis certum indicium antiquitus ſit additum. Verum & in Germania etiam ante *Coſterum*, fuerunt formarum ſculptores, qui figuras ligno inſculpſere, ac ſigillatim chartas luſorias inde expreſſere. Adhæc tot diverſa genera & fragmenta ejusmodi tabularum reliqua paſſim nunc obſervare licet, ut neſciam, qua ratione omnia ad unum *Coſterum*, tanquam auctorem, referri queant?

Et

Et pag. 488. Quæ cum ita ſint, quantum ad me attinet, nolo quidem Harlemenſium gloriam reddere dubiam; ſed id tamen vellim, ut ne putent, omnes iſtius generis reliquias, quibus figuræ & characteres inciſis tabulis ligneis expreſſæ continentur, ad *Coſterum* ſuum pertinere; nec opinentur, Germanos eodem tempore hoc artificio haud uſos eſſe &c.

Et pag. 491. Primam artem typis ligneis imprimendi videtur *Pet. Ramus* lib. II Schol. Mathem & ex eo *Theod. Zwingerus* in Theatro referre voluiſſe ad *Johannem Regiomontanum*, ab oppido Franconiæ, non vero, quod *Jo. Mentelius* opinatus eſt, Regiomonte Boruſſorum, ſic dictum celeberrimum illum Mathematicum & Aſtronomum, qui An. 1436. natus erat. *Paulus Pater* in diſſ. de arte typograph. pag. 9. de eodem *Regiomontano* hæc tradit: *Teſtimonia veterum* (utinam vero hæc luculentius expoſuiſſet) *quin & ipſa veritas affirmat &c.* (vid. ſupra Part. II. pag. 717.) Ac certe is *Regiomontanus* Norimbergæ typographiam domeſticam inſtituit, & ſculpendorum typorum arte eminuiſſe dicitur; mihique narravit vir de rerum Germanicarum hiſtoria & antiquitatibus meritiſſimus, DN. *Schannat*, ſe librum in officina iſtius *Regiomontani* typis ligneis excuſum oculis ſuis vidiſſe. Potiſſimum vero Argentoratenſes hanc ſibi artem vindicant. Teſte enim *Jo.* *Schil-*

Schiltero, in annot. ad *Kœnigshovii* Chronicon Alſat. pag. 442. aſſervatur Argentorati *Dan. Specklini* Chronicon MS. in quo hæc verba leguntur: *Ich habe die erſte Preß* &c. (vid. ſupra Part. II. pag. 676.) Sed rurſus alii ad *Joh. Mentelium*, alii ad *Joh. Guttenbergium*, utrosque tunc cives Argentoratenſes, artis hujus inventionem referunt. *Gutenbergium* enim ex equeſtri familia natum, aliquandiu Argentorati commoratum eſſe declarant tabulæ pactorum emtionis & venditionis ex eccleſiæ Thomanæ Argentoratenſium *libro Salico* deſcriptæ, in quibus is ad annum MCCCCXLI & MCCCCXLII diſerte appellatur: Johannes *dictus* Gensfleiſch, *alias nuncupatus* Gutenberg, *de Maguncia*, *Argentinæ commorans*. Ex quo alii gravi errore duos viros, alium nempe *Gensfleiſchium*, alium *Gutenbergium* finxere, ad fabulas originis typographicæ magis ornandas. Ad *Argentoratenſes* ex non obſcuris indiciis referrem & *Biblia latina* & *Libros Feudorum*, & alios quosdam libros typis ligneis impreſſos, de quibus poſtea dicturus ſum. Ad *Gutenbergium* & *Fauſtum* itidem *Biblia latina*, ejusmodi majoribus typis, qui *miſſales* dicuntur, excuſa, quorum & auctor veteris *Chronici Colonienſis* fol. 312. & *Salmuthus* in append. comment. in *Pancirollum* ad tit. 12. meminere; quorumque exemplar animadverti in monaſterio Carthuſiano extra mœnia Moguntiæ, cui exemplari quamvis ultima folia

folia temere eſſent abſciſſa, in vetuſto tamen catalogo MS. iſtius Bibliothecæ annotatum erat, Biblia iſta Monaſterio a *Gutenbergio Fauſto*que eſſe donata. Cujusmodi ligneos typos ex buxi frutice, perforatos in medio, ut zona colligari una jungique commode poſſint, ex *Fauſti* officina reliquos, Moguntiæ ſe conſpexiſſe teſtatus eſt *Paulus Pater* in diſſert. ſupra citat. pag. 10. Utrosque autem typographos iſtos, *Gutenbergium* nempe & *Mentelium*, deinceps etiam typis e metallo fuſis uſos eſſe teſtantur *Chronica Summorum Pontificum Imperatorumque* an. 1476. Romæ per Magiſtrum *Joan Schurener de Bopardia* excuſa, ubi ad an. 1458. hæc leguntur verba: *Sedente Papa* Pio II. Jacobus *cognomento* Gutembergo (Johannes Gutembergius *ſcribi debuerat*) *patria Argentinus, & quidam alter, cui nomen* Fuſtus, *imprimendarum literarum in membranis cum metallicis formis periti trecentas chartas quisque eorum per diem facere innoteſcunt apud Moguntiam, Germania civitatem*: Johannes *quoque* Mentelinus *nuncupatus apud Argentinam ejusdem provinciæ civitatem ac in eodem artificio peritus totidem chartas per diem imprimere agnoſcitur*, Et fol. 3. ſeq. Conradus Sweynheym *ac* Arnoldus Pannartz, Udalricus Gallus *parte ex alia Teuthones librarii inſignes Romam venientes primi imprimendorum librorum artem in Italiam introduxere, trecentas cartas per diem imprimentes.* vid. *Maittaire* Tom. I. Annal. typogr. ed. rec. pag. 365. Hic vero

Men-

Mentelius præter ingentia illa *Vincentii* Specula A. 1473 excuſa potiſſimum Biblia Germanica An. 1466 impreſſit, quæ nec ipſe quidem *Jac. Mentelius de vera typographiæ origine* viderat, nec alii facile adhuc annotarunt; quorum verò exemplar Studgardiæ adſervatur, cujus calci hæc verba typis miniatis ſunt adjecta: *Explicit liber iſte anno Domini milleſimo quadringenteſimo ſexageſimo ſexto formatus arte impreſſoria per Venerabilem Virum* Johannem Mentel *in Argentina.* Utrum hic liber typis ligneis an fuſis ſit impreſſus, dicere non poſſum; Specula autem *Vincentii* utique typos fuſos præ ſe ferunt. Quis vero neget, iſtum *Joh. Gutenbergium* cum *Joh. Mentelio* & *Henr. Eckſteinio*, itemque *Leorio Huſnero*, civibus Argentoratenſibus, jam potuiſſe conferre conſilia de typis mobilibus ex ligno ſculpendis, ac poſtea Moguntiam reverſum & a *Fauſto Schœfferoque* adjutum, literis ex metallo fuſis artem magis perfeciſſe, aut certe perficiendæ ſuppetias tuliſſe? Ac certe, ſi illi veteres & primi typographi Argentoratenſes, quos modo nominavi, ſibi conſcii fuiſſent, inventionem typographiæ ſibi deberi, mirum ſane eſſet, cur in ſubſcriptionibus librorum eam laudem ſibi nunquam vindicaſſent, cur ipſe *Jo. Mentelius* in elogio ſepulcrali non *impreſſor primus* nec *inventor typographiæ*, ſed ſaltem ſimpliciter *impreſſor* dictus fuiſſet? ac cur iidem nunquam interceſſiſſent reclamaſſentque typogra-

pographis Moguntinis, qui illis adhuc viventibus florentibusque gloriam inventæ typographiæ Moguntiæ ſuæ in pluribus libris palam tribuerunt?

Ex *Jo. Nic. Weiſſii* Programmate ad funus *Magni Dan. Meyeri*, Typographi, Altorf. 1735. 4.

Vere dixit *Octavius Ferrarius*, vir quondam diſertiſſimus, & decus reipublicæ literariæ nunquam intermoriturum, typographiam eſſe *ingeniorum miniſtram, ac literarum propagatricem, quæ immortali Dei beneficio doctorum virorum monimenta intercidere non patiatur, & contra ævi vim ingeniorum fœtus extendat in ævum, chartaque, qua nihil fragilius, & plumbo minutatim fuſo, temporis voracitati, ferrum ac marmora edenti, obluctetur.* Equidem ab hac ipſa arte invenienda prope abfuiſſe videtur *Ageſilaus*, magnus ille Spartanorum Imperator, qui, ut milites ſuos in ſpem victoriæ induceret, memorante *Plutarcho*, in ſiniſtræ manus ſuæ vola vocem ΝΙΚΗΝ inverſis literis inſcripſit, ac poſtea jecinori victimæ impreſſam, nunquam lætum armorum victricium augurium, exercitui monſtravit. Nihil dico de vulgari ſigillorum imprimendorum ratione, quæ, jam antiquiſſimis temporibus uſitata, non difficulter ad artem quandam librorum imprimendorum viam aperire potuiſſet. Quid?

Quid? quod *Cicero*, eloquentiſſimus Romanorum philoſophus, veniebat aliquando in cogitationem, poſſe literas ſeparatim, & ex qualibet materia, fingi, cum Epicureos, mundum pulcherrimum ex corporum individuorum concurſione fortuita perfici temere opinantes, confutaturus, aperte ſcriberet, ſe non intelligere, cur non iidem putent, *ſi innumerabiles unius & viginti formæ literarum, vel aureæ, vel qualeslibet*, aliquo conjiciantur, poſſe ex his in terram excuſſis annales *Ennii*, ut deinceps legi poſſint, effici? Verum, divinæ providentiæ viſum erat, hanc admirandam artem poſterioribus demum ſeculis reſervare. Cui vero ejus inventionis gloria ſit propria, dudum disquiſunt viri eruditi. Belgæ nihil prætermittunt, ut *Laurentio* ſuo *Coſtero* vindicent artificium figurarum literarumque per tabulas ligneas, easque ſubtiliter exciſas, imprimendarum; argumentique loco tabulas illas *ſpeculi ſalvationis humanæ*, at neque *Coſteri* nomine, neque certi anni indicio, antiquitus ſignatas, oſtentant. Sed præterquam, quod hæc imprimendi ratio multum adhuc recedat a vera typographia, habent omnino Germani, cur Belgis iſtam quoque laudem reddant ambiguam. Superſunt certe libelli, non Latini tantum, ſed & Germanici, ejus generis tabulis ligneis, & atramento quidem aqua diluto, ac necdum oleo admixto, ex-

preſſi, & ipſa ruditate adhuc antiquiores apparentes, quos nullo modo ad *Coſterum* ſuum referre poſſunt Belgæ. Ita, exempli cauſſa, in illuſtriſſimi Comitis *Pertuſati* bibliotheca inſigni, quæ Vindobonæ eſt, aſſervatur ſimilis forma *ſpeculi ſalutis humanæ*; præterea, argumenta ex *Cantico Canticorum Salomonis* depromta; adhæc *Libellus memorialis quatuor Evangeliſtarum*; tum figuræ & ſententiæ *Apocalypſeos divi Johannis*; porro, duo Germanici libelli, alter *de Antichriſto*, alter *de arte moriendi*; in cujus poſterioris calce nomen artificis, *Ludovici Ulmenſis*, expreſſum eſt. Brevitatis ſtudio nunc prætermitto alia hujus generis exempla. Et ſane, cum Auguſta Vindelicorum, cum Norimberga, jam ſeculo decimo quincto ineunte, ſuos habuerint chartularios, artificesque chartarum luſoriarum, quibus certæ figuræ vocesque fuere impreſſæ; quis non credat, hos facillima opera etiam majoris formæ tabellas ad inprimendum conficere potuiſſe: adeoque majorem in modum dubium eſt, utrum Germani a Belgis, an Belgæ a Germanis, ejusmodi tabellarum uſum mutuati fuerint? Jam, quod ad veriorem typographiam attinet, quæ typis mobilibus, iisque varie componendis, imprimendisque, utitur, hujus inventæ gloriam omnes cordatiores, etiam exteri, non ſine grati animi ſignificatione, tribuunt Germanis: at, inter hos ipſos, potiſſimum

Mogun-

Moguntini, atque Argentoratenſes, de palma contendunt, quorum vero controverſiam non difficulter conciliandam componendamque exiſtimarem. Ab antiquiſſimis iſtius ævi æqualibusque ſcriptoribus, quorum teſtimonia hæc charta non capit, *Johannes Gutenbergius*, Moguntinus, ex vetuſta & gentilitiis imaginibus inſigni familia natus, inter principes artis typographicæ inventores commemoratur. Eum vero aliquandiu Argentorati commoratum eſſe, teſtantur tabulæ pactorum emtionis & venditionis, ex Eccleſiæ Thomanæ Argentoratenſis *Libro Salico* deſcriptæ, in quibus is ad A. cIↄ cccc xxxxI, & ſequentem, appellatur *Johannes*, dictus *Gensfleiſch*, alias nuncupatus *Gutenberg* de Maguncia Argentinæ commorans. Quis neget igitur, hunc cum *Johanne Mentelio*, & *Henrico Eckſteinio*, civibus Argentoratenſibus, jam potuiſſe conferre conſilia de typis mobilibus, ex ligno ſculpendis? Sane, ex hac parte non ægre fidem habemus *Danieli Specklino*, ædili quondam Argentoratenſi, in annalibus MSS. teſtato, ſuis ſe oculis vidiſſe ejusmodi typos ligneos, eosque ſuperne perforatos, ut, trajecto funiculo, ad imprimendum conjungi, & torculari ſubjici, potuerint. Licet etiam hic Altorfii intueri Libros quosdam ab *Henrico* illo *Eckſteinio* Argentorati impreſſos, in quibus eo facilius typorum ex ligno ſculptorum veſtigia apparent; quo

minus vel unius literæ typi, ſi vel tricies in una pagina occurrant, ex omni parte ſibi tam æquales, quam quidem fuſi typi, videantur. Is autem *Gutembergius*, cum recepiſſet ſe Moguntiam, adjuncto ſibi *Johanne Fauſto*, itemque *Petro Schöffero*, Gernsheimenſi, in libris quibusdam imprimendis adhuc typis ligneis aliquantiſper uſi ſunt: id quod non ſolum *Joh. Arnoldus Bergellanus*, in celebri poëmate *de inventione Calcographiæ*, indicat; ſed etiam nos ipſi partem Codicis divini, grandioribus hujusmodi typis Moguntiæ impreſſam, in aliquo Monaſterio Moguntino vidimus. Non diu poſt vero *Schöfferus* ille, ſacerdotalis ordinis homo, ſingulari felicitate ingenii, poſt illud nimis operoſum ſumtuoſumque typorum ligneorum genus, faciliorem aptioremque rationem typorum ex plumbo certa arte mixto fundendorum excogitavit. Cujusmodi fuſis typis, jam anno 1459, *Durandi Codex divinorum officiorum*; Ao. 1460, *Clementina*; A. 1462, *Biblia ſacra*; Ao. 1465 & 1466, *Officia Ciceronis*, impreſſa, ex *Fauſti* & *Schöfferi* officina prodiere. Qui perfectioris artis typographicæ inventione, ſicuti Moguntia jam illis primis temporibus, jure ſuo, & nemine tunc contradicente, gloriata eſt; ita hanc ejus gloriam nulla unquam delibabit oblivio, nulla obruet vetuſtas, nulla denique obſcurabit æmulatio. Hæc de primis typographiæ, artis nobiliſſimæ,

ſimæ, originibus, cum longe copioſius poſſent illuſtrari, nunc breviter exponenda duximus, dum ſupremum humanitatis officium præſtamus *Magno Danieli Mejero*, Typographo, &c.

Ex Memoires de *Charles Louis Baron de Pöllnitz*,

Tom. III. lettre 52. pag. 328. ſq. ed. à Liege 1734. 8. & pag. 254. ed. à Amſt. 1737. 8.

Ce qui releve le plus la gloire de Harlem, *c'eſt d'avoir donné naiſſance à* Laurent Coſter, *Inventeur de l'imprimerie. Je n'ignore pas, que* Mayence *dispute l'honneur de cette invention à* Harlem, *mais comme ce n'eſt point à moy à decider ce procés, je croi de bonne foi, lorsque je ſuis à* Harlem, *que* Coſter *eſt l'Inventeur de cet art admirable, quitte pour croire le contraire, lorsque je ſerai à* Mayence, *& pour demeurer dans l'incertitude par tout ailleurs. On voit encore la maiſon de* Coſter, *ou l'on a placé ſur la porte l'inſcription ſuivante:* Memoriæ ſacrum &c.

Il me paroit, que pour mettre les deux villes d'accord, on pourroit convenir, que Coſter *inventa l'art de graver ſur le bois, dont on ſe ſervoit autrefois, & que* Jean Fauſte *de Mayence inventa les caracteres de metal, dont on ſe ſert preſentement. Ainſi les deux partis auroient egalement la gloire de l'invention, laquelle aprés tout leur eſt diſputée par*

les Chinois, *qui prouvent*, *que l'art de l'Imprimerie étoit connue chez eux, il y a deux mille ans.*

Ex *Eraſmi Roterod.* præfat. ad *Livii* edit. Mogunt. 1519. fol.

Si laudem haudquaquam vulgarem meruerunt olim, qui *Origeni* & *Hieronymo* Notarios ac membranas ſuppeditarunt, quantum laudis debetur Typographorum officiis, quæ nobis quotidie bonorum voluminum effundunt examina, idque minimo pretio? Si *Ptolemæus* ille *Philadelphus* memoriam apud poſteros ſibi paravit immortalem ob Bibliothecam Alexandriæ comparatam, inſignem quidem illam ac locupletem, ſed tamen unam; quid præmii debetur iis, qui nobis quotidie totas Bibliothecas, totosque, ut ita dixerim, librorum mundos in omni genere linguarum ac literarum ſubminiſtrant? Atque hujus quidem laudis præcipua portio debetur hujus, pene divini dixerim, opificii repertoribus, quorum princeps fuiſſe fertur totius ævi memoria celebrandus, *Johannes Fauſt*, avus ejus, (i. e. *Johannis Schefferi*,) cui *Livium* hunc, tum auctum duobus voluminibus, tum innumeris locis ex codice vetuſtiſſimo caſtigatum debemus &c.

Ex *Carbachii* (*Nic.*) præfat. ad hanc *Livii* editionem.

Johannes *Scheſſerus* chalcographus, a cujus avo (*Johanne Fauſto*) ars chalcographica in hac primum urbe inventa exercitaque eſt, quum ex Bibliotheca ædis Moguntinæ perquam vetuſtum nactus eſſet codicem &c.

Ex Oratione Germaniæ ad Deum O. M. & Principes pro libertate Germaniæ, quæ extat in collectione ſcriptorum in obitum *Maximiliani* I. Imper. editorum,

ex officina *Sigism. Grim*, Medici, & *Marci Wirſung*, an. 1519. 4.

Summe Deus, vosque ſummi terræ meæ Principes, ad Romanum & meum aſpirare fertur imperium qui a moribus meis diſſidet, quem natura editis montibus a me disjunxit; cujus majores nedum me ipſam, ſed & meos Principes & ipſam aquilam per ludos ſcenicos ſæpe ludibrio habuere; qui terras meas jam pridem vaſtarunt, multosque tum apud meam Baſileam meos Helvetios neci dederunt; quorum ſuperbiam ac libidinem magnanimi Siculi amplius ferre nequeuntes, nullo ſexus habito diſcrimine ipſos una hora trucidarunt. Qui juſtitiam ac fidem nonnunquam frigide ſervant.

Nam in primum meum * chalcographum, qui libros in eorum terris vendidit, pretio apud ſe vi detento, tyrannidem exercuerunt &c.

Ex *Fulvii* (*Andr.*) lib. IV. de Antiquitatibus Urbis Romæ, p. 314.

Rom. 1545. 8.

DE PRIMA IMPRIMENDORUM LIBRORUM OFFICINA.

Inventa memoria noſtra nova admirabilisque librorum imprimendorum ars, prodigioſis hominum ingeniis excitata. Authores duo ex Germania fratres, impreſſoresque primi *Conradus* & *Arnoldus* Romæ cœperunt in ædibus *Petri de Maximis*, Patricii Rom. M CCCC LV. Primique omnium *Augustinus* de Civitate Dei & *Lactantius* prodiere. Unde hodie ubique gentium ex omni lingua impreſſi characteres gratiſſimo compendio apparent.

Ex

* Hæc verba ad *Jo. Fauſtum* Pariſiis Biblia latina vendentem ſpectant.

Ex *Stiefelii* (*Mich.*) ſehr wunderbarlichen Wort-Rechnung, ſamt einer mercklichen Erklärung etlicher Zahlen *Danielis*, und der Offenbahrung S. *Johannis*, an. 1553. in 4. plag. L. 4. b.

D*aß etzliche Leute meinen, es ſey ein Fürwitz, daß man ſich ſollicher Ding annimpt, und davon disputirt, iſt ein unbeſinnet urtheilen. Wir ſehen, wie wir ſeien in den letzten Zeiten der Welt, darzu haben wir das groſſe Ertz-Zeichen* Chriſti *und* Pauli *von den wüſten Grewel, von Menſchen der Sünden und Sohn des Verderbens, der ein Widerwörtiger iſt, und auf gut Deutſch heiſſet der Endchriſt, den erkennen wir, als durch den Geiſt* Chriſti *eröfnet, wiſſen auch, wie die Offenbahrung* Johannis *des mehrern Theils geſtellet iſt, auf dieſe unſre Zeiten des eröfneten Endchriſts, und ſehen auch etzliche Dinge mit unſern leiplichen Augen erfüllet, als den* Buchtruck, *da der auf dem weiſſen Pferd (des ſein Namen iſt GOttes Wort) ausgezogen zu überwinden, überwindet. Item die Kriegsrüſtung (auch wider das Wort GOttes gebraucht nach dem Tod* Lutheri) *wie ſie iſt angezeigt durch Pferd, die Schaden thaten, und ire Kraft war an iren Schwentzen, wie wir denn ſehen, wie die Pferd Schlangen und Carthaunen nach ſich ſchleiffen. Sollichs (ſprich ich) und dergleichen ſehen wir für Augen, und wiſſen, daß ſolliche Ding uns GOtt aus Gnaden eröfnet, nicht daß wirs verachten ſollen, oder nicht achten, (welches auch ein Verachtung iſt) ſon-*

ſondern daß wir lernen ſolliche Göttliche Offenbahrung mit Danckbarkeit erkennen &c.

Ex *Spachii* (*Iſraëlis*) Epiſtola dedicat. Nomenclatoris Scriptorum Philoſophic.

p. 8. ſq. Argent. 1598. 8.

Celeberrima hæc ars impreſſoria cœpit an. Chr. 1440. inventa a *Jo. Gutenbergo*, Argentinenſi, in urbe Argentina. Inde Moguntiam veniens eandem feliciter complevit, & quaſi colophonem impoſuit. O inventum divinum, & viro equeſtri dignitate dignum. Hujus namque artis beneficio & libros plures & pretio meliori extra omnem controverſiam atque labore minore, quin & minus corruptos amanuenſium negligentia, ſed correctos magis habere poſſumus. Et certe mira hæc ars eſt, qua MM. chartarum uno die conficiuntur; nec facile eſt judicare a), an in tanta facilitate ac celeritate pulchritudo, an in tanta pulchritudine celeritas & facultas ſit admirabilior. Mirum enim & vix credibile dictu, ſed b) verius vero, tantum literarum uno die opificem unum formare, quantum vix biennio velociſſimus queat librarius. Verum quem-

a) *Cardanus* lib. 13. de variet. rer. cap. 64.

b) *Sabellicus* lib. 6. Ennead. 10.

quemadmodum c) Africa olim monſtrorum erat fertiliſſima, ita ut etiam in proverbium abierit, Africam ſemper novi aliquid apportare; idem etiam, at contrario ac meliori ſenſu, de noſtro hoc ævo, quo ars hæc inventa eſt, dici poſſe videtur; ſemper hoc noſtrum ſeculum ope artis typographicæ boni aliquid novi in re literaria producere. Sic enim non ſaltem, qui ante annos plurimos præclara ingenii ſui reliquerunt monumenta, hæc ipſa eorundem ſcripta partim prodierunt jam in publicum, partim adhuc prodeunt; ſed etiam eorum, qui non adeo priſco vixerunt tempore, verum poſterioribus temporibus claruerunt, atque etiamnum hodie vivunt, præclari conatus in priorum illorum & anteceſſorum ſcriptis illuſtrandis, & enodandis tum propriis ac novis inventis, toti orbi communes fiunt, quibus certe alias cum magna linguarum, artium, ſcientiarum omnium jactura careremus; ita ut ars hæc excuſoria ſive impreſſoria, ut vocant, artium omnium conſervatrix optimo jure dici mereatur.

Ex

c) *Ariſtoteles* lib. 2. de generat. anim. cap. 5. *Plin.* lib. 8. cap. 16.

Ex *Buntingii* (*Henrici*) Chronologia Catholica ad An. 1440. pag. 473. Magd. 1608. fol.

Ars imprimendi libros Moguntiæ hoc anno primum inventa eſt à *Johanne Fauſtio.* Maſſ. Quidam Argentinenſem civem fuiſſe ſcribunt, & *Gutenbergium* vocant. Alii aliter tradunt; ſed primum prelum Moguntiæ fuiſſe certiſſimum eſt.

Ex *Georg. Crugerii* Sacris Memoriis regni Bohemiæ, Libomiſlii 1667. 4.

Pag. 35. ſq. ubi de typographiæ origine ac primo ejus inventore *Gutembergio* agit, lepidamque divinationem proponit, ac ſi *Gutenbergius* Bohemus, & ex urbe Bohemiæ Guttemberga, metallicarum principe, fuerit oriundus, indeque nomen ſuum traxerit. Affirmat quoque, eodem plane tempore, quo typographia Moguntiæ emerſit, Æſopi fabulas ac Veteris & Novi Teſtamenti Codices typis Bohemicis & quidem Guttembergæ fuiſſe excuſos. *Hæc Rev.* Schelhornius *benevole mecum communicavit.*

Ex

Εἰς * Χαλκοτυπίαν Μουσῶν μητέρα εὐμουσοτάτην πρὸς Ἰωάννην τὸν ΟΠΩΡΙΝΟΝ, συμπάτορα αὐτοῦ, καὶ Ἵλαρμον τὸν ΞΥΛΑΝΔΡΟΝ Σεβαςοπολίτην.

Ὕμνος ΚΑΡΟΛΟΥ τοῦ ΟΥΘΕΝ-ὀΒΙΟΣ.

Ἀρχετύπην ἄδωμεν ἀοίδιμον. ἄνδρες ἀοιδοὶ,
Βιβλοτόκον, βριαρὴν, βητάρμονα, βαρβαρόφοντιν,
Γομφοπαγῆ, γραφικὴν, γλυφανότριβα, γραμματοτεύχη,
Δίπ]υχα, δαιδαλόχειρα, δαΐφρονα, διογένεθλον,
Ἐγρεσιμνημοσύνην, ἐπεσίῤῥοον, ἐννεάμουσον,
Ζωογράφον, ζαθέην, ζωαρκέα, ζωοδότειραν,
Ἤπιον, ἡβείην. ἡφαίςιον, ἡμερόμοχθον,
Θυάδα, θελξίνοον, θεοειδέα, θηρολέτειραν,
Ἴξαλον, ἰοπλόκον, ἰθύδρομον, ἱεροφάντιν,
Καλλιτόκον, κλαρίην, κρατερόφρονα, καμπεσίγυιον,
Λευκόφρυν, λογίην, λογοτέχ]ονα, λαρνακόεσσαν.
Μητέρα μυριόπαιδα, Μογοντίδα, μουσοπάταχ]ον,
Νωτοβάτιν, νομίην, νωθρεχθέα, νυκτιμέριμνον,
Ξεινοδόκον, ξείνην, ΞΥΛΑΝΔΡΙΔΑ, ξανθοέτειραν,
Ὄβριμον, οὐρεσίφοιτον, ΟΠΩΡΙΝΟΝ, ὀργανόεσσαν,
Πουλυπότιν, πιναρὰν, ΠΛΑΝΤΙΝΙΔΑ, πλουτοδότειραν,
Ῥωμαλέην, ῥυπαρὴν, ῥηξύνορα, ῥινολέτειραν,
Σώφρονα, σωσόβιβλον, σεισίχθονα, σιγαλόεσσαν

Τλή-

* Exſtat in calce *Stephani* Byzantini de urbibus Baſil, ex officina Oporiniana 1568. fol.

Τλήμονα, τλησίπονον, τυποειδέα, τυμπανόδουπα, Ὑαπριχοσμήκλειραν, ὑπνάγριον, ὑστερόδειπνον, Φοιβάδα, Φημοδότιν, Φιλοκέρδεια, Φαιοπρόσωπον, Χαλκογένην, χοανεύτειραν, χειρουλκέα, χωλὴν, Ψυχοτακῆ, ψαφαρὴν, ψοφοποιὸν, ψαλλομόλυβδον, Ὤριον, ὠκυθόην, ὡροσκόπον, ὠλεσιχάρτιν.

GUILIELMI TYRII

in Typographiam, & Joannem Oporinum, *Typographum Clariſſimum.*

* Sapphicum.

Ætheris vaſtum generoſa linquens
Circulum, ſi quid pia vota poſſunt,
Tibia longum modulare carmen,
Calliopea.

Voce ſeu mavis, Dea, nunc acuta,
Sive quæ Muſis pariterque Phœbo
Propria eſt, dulci citharæ ſtrepentis
Molliter aura.

Artium cuſtos jugis optimarum
Verſibus nunc eſt brevibus canenda,
Alma quæ cœli ſoboles vocatur,
Chalcographea.

Nam, velut priſci retulere, quondam
Hic pater divumque hominumque magnus
Ceteros inter genuit decoram
Mnemoſyneam:

Mente

* Exſtat in Deliciis Poëtarum German. Part. VI. p. 881. ſqq.

Mente quæ ſemper memori, quod eſſet
Cunque vel dictum vel ubique factum,
Sola ſervaret, nec abire peſſum
Quid pateretur.

Ergo quid verum foret & quid æquum,
Quid foret falſum ſimul atque iniquum,
Prima ſcrutari, & reliquis repertum
Tradere cœpit.

Inde naturæ memoranda facta,
Quoque quid naſci queat, illud & quo
Editum pacto queat interire,
Eruta donat.

Quin & aſtrorum celeres meatus,
Duplicem cœli reperitque motum,
Siderum vires, numerum atque moles,
Rite docendo.

Hujus & ſummam, ſpacium, figuram,
Membra, menſuram potuit videre,
Quæ gravis pendet medio retenta
Aëre tellus.

Mente ſic docta memorique pulcras
Extudit (Muſas putat has Achivus)
Inciens artes decus alma cœli
Mnemoſynea.

Sed quid in terris fuerit perenne?
Artibus vixdum nova perpoliri,
Priſtina paſſim feritate poſta,
Cœperat ætas.

Ecce

Ecce Plutonis furibunda triſti
Sede prorumpit facie proterva
Artium peſtisque luesque dira,
Nomine *Lethe.*

Illa nil quenquam meminiſſe velle,
Illa nil flocci facere ac repente
Omnium cunctis reſerare magna ob-
livia rerum.

Donec humanæ ſobolis miſertus
Cœlus, ut mens eſt facilis Deorum,
Filiam terris genuit ſecundam,
Calligrapheam.

Hæc manu docta, celeri, polita,
Quicquid inventum ingenio patebat,
Litteris mandat, calamo ſtylove
Sedula pingens.

Inde permagnus ſubito librorum
Usque profluxit cumulus, bonarum
Artium theſaurus & omnis ævi
Ante peracti.

Sed malas nunquam ſuperare edacis
Temporis vires etiam refecta
Evalet ſcriptura, gravesque leti
Temnere dentes.

Jamque tantorum monumenta quondam
Tanta ſcriptorum ſenio ſituque &
Vermium diroque jugique morſu
Interiiſſent.

Ni-

Ni pater terras miſeratus idem
Tertio Cœlus facilis pedatu
Tertiam tandem ſobolem dediſſet
Chalcographeam.

Sola quæ talem prohibere cladem,
Doctaque æterno decorare ſcripta
Tempore, & fati potuit ſevera
Vincere jura.

Prima tam clarum celeris laboris
Teutonis nuper ſpecimen dat ora,
Qua ſuum Rhenus trepide bicornis
Temperat arvum.

Venit in partem celebris peramplam
Gloriæ nomen Batavum, potentis
Ingens pectus, tuus, o beate,
Civis, *Eraſme.*

Nulla ſed majus ſtudium hanc in artem,
Quotquot Almannis habitantur urbes,
Contulit, quam cui dat habere nomen
Regulus atrox;

Montium vaſto redimita circo,
Alma doctorum Baſilea nutrix,
Artium patrona jugis bonarum,
Et ſtudiorum;

Lucidum terræ decorum duorum
Syndicum buſtum, Batavique *Eraſmi*,
Quique tellure eſt genitus Sabauda,
Caſtalionis.

Tertium reſtat modo, poſt acerba
Fata multorum, decus urbis unum,
Quod diu magnus velit eſſe nobis
Jova ſuperſtes.

Flos *Oporinus* generoſus oræ,
Teutonus quantam colit; omniumque
Jure, qui formis potuere libros
Edere, princeps.

Ante nox lucem requie relata
Condet, ac lucem ſoror alma Phœbi
Diva Tithono vigilante fuſa
Brachia reddet;

Quam prius præclara queam referre,
Priſcaque & nuper bene nata paſſim
Scripta, *Oporini* trepidante prelo
Publica facta.

Plurimum huic omnes, mihi crede, debent
Literæ, Muſæ, ſimul eruditi,
Omnis in Muſis poſita excolendis
Cui fuit ætas.

Sol prius terræ radios negabit,
Quam tuos, humane ſenex, labores
Poſterus grata celebrare laude
Deſinet orbis.

Macte tam caro venias marito,
Quæ novum, *Fauſtina*, tenes cubile,
Macte tam clara, quater o marite,
Conjuge, macte.

Ex

Ex *Beyerlinck* (*Laur.*) Theatro vitæ humanæ,

☞ Tom. VII. p. 237. b. tit. *Typographia*.

Luſit olim de tribus operis librariis, ſive iis, qui Typographicam artem perficiunt, CORNELIUS KILIANUS, quondam *Corrector* Typographei Plantiniani Antverpiæ, vir candidus & in verſibus facetus: eosque inducit velut loquentes, ſuæque functionis ſtudia depromentes.

TYPOGRAPHUS MERCENARIUS.

Arte mea varias excudo Typographus artes:
Ars tamen hæc tenues artifici addit opes.
Rite characteres ad juſtam dirigo normam,
Conſtet ut ex æquis pagina verſiculis.
Inciſas nigra fuligine tingo figuras:
Calloſa prelum volvo traboque manu.
Ecce iterum heſternus mihi adeſt labor actus in orbem!
Quas ſtruxi formas, deſtruo; & inde ſtruo:
Diruo & ædifico: vigilatas tranſigo noctes:
Sollicitum cruciat cura; premitque labor.
Verum quid proſunt curæ, durique labores,
Cum miſero pateat ſemita nulla lucri?
Noſter alit ſudor nummatos & locupletes,
Qui noſtras redimunt, quique locant operas.
Noſter alit ſudor te, Bibliopola, tuique
Conſimiles; quibus eſt vile laboris opus.

CORRECTOR TYPOGRAPHICUS

Officii eſt noſtri mendoſa errata librorum
Corrigere, atque ſuis prava notare locis.
Aſt, quem ſcribendi cacoëthes vexat, ineptus
Ardelio, vitiis Barbarieque rudis,
Plurima conglomerat, diſtinguit pauca, lituris
Deformat chartas, ſcriptaque commaculat.
Non annum premit in nonum, non expolit arte;
Sed vulgat properis ſomnia vana typis.
Quæ poſtquam docti Muſis & Apolline nullo
Compoſita exclamant; ringitur Ardelio:
Et quacumque poteſt ſeſe ratione tuetur,
Dum correctorem carpit, agitque reum:
Heus ceſſa immeritum culpam transferre deinceps
In correctorem, barde, typographicum.
Ille, quod eſt rectum, non depravabit. An audis?
Poſthac lambe tuos, Ardelio, catulos.
Errata alterius quiſquis correxerit, illum
Plus ſatis invidiæ, gratia nulla manet.

BIBLIOPOLA.

Ille ego ſignatis qui libros diſtrahe nummis,
Nomine non Latio Bibliopola vocor.
Ad me concurrit moroſa caterva Sophorum,
Et coemit ſecta dogmata quiſque ſua.
Seu ſit Ariſtotelis *ſectator, ſeu* Epicuri,
Seu ſit Pythagoræ, *ſive* Platonis *amans.*
Nemo horum inviſus noſtra intrat limina porta:
Nulli horum libros noſtra taberna negat;

Si mercem care caram ſibi comparet emtor,
Et largus pretium munifice numeret.
Huc properate, quibus diſtenditur ære crumena;
Et cerebrum variis atteritur ſtudiis.
Vobis res dabitur tenui mandata papyro:
Vos nobis peram promite, quam geritis.
Quid ſciolo prodeſt librorum multa ſupellex,
Si neget auſpicium dia Minerva ſuum?
Bibliopola quidem non mentis acumina vendit:
Sed vendit cotes; his acue ingenium.

Petri Guntheri (a) Carmen,

quod exſtat in Rev. *Schelhornii* Amœnitt. liter. Tom. I. pag. 16. ſq.

Martia Romanis Germania clara triumphis.
Bello, armis, animo, nobilitate potens.
Cui favet ingenio Pallas, cui pectora Mavors
Fortia victrici dexteritate dedit.
Quodque acri paſſim ſtudio ſibi vendicat orbis,
Hoc ſe Germanus gaudet habere ſimul.
Nec prius inventas aliis hic excolit artes
Ingenio vafro, ſollicitaque manu.
Et nova Dædaleo concinnat acumine mentis,
Miraturque ſuum ſæpius auctor opus.

(a) Præmiſſum eſt hoc carmen Dialogo Apologetico fratris *Wigandi Wirt* contra Weſalanianicam perfidiam, atque Ordinis Fratrum Prædicatorum perſecutores, Oppenheimii abſque anni indicio in 4. excuſo, cui corrigendo præfuit dictus *Guntherus*, ludi litterarii Oppenheimenſis magiſter.

Primus hic are notas plumboque incudere chartis
Inſtituit, calamo non agitante manum.
Primus hic inciſis componere rite metallum
Litterulis docuit, compoſitumque premit.
Hic ubi conſueſcunt vigilatum ferre laborem
Chalcographi inſtantes, turba operoſa nimis.
Hic partita ſimul ſua quisque negocia tractat,
Is componit, at hic corrigit, ille premit.
Nec mora, nulla quies, nulla eſt ceſſatio, fervet
Semper continua ſedulitatis opus.
Intendunt nervos, irritanturque viciſſim,
Inque vicem ſtimulant alter in alterius.
Atque operas inter quamvis magis illa fatigat,
Quæ cupiat mendis emaculare libros.
Attamen illa ſua (quodcunque eſt) fallitur arte,
Et ſtudio proprio raro nitere poteſt. (b)

Graſſettus (Hippolytus) Epigr. 159.

Succedo monumenta fabricantem ſeculis
In officinam, ſcriniique aheneum
Populum tueor incolam abecedarii,
In arcula frequente ſtationarium;
Populum ſupino capite geſtantem notas
Impare figura, mole non item pari,
Longas, rotundas, maximas, minuſculas,
Faciles prehenſu mutuoque nexiles,
Verba unde coalent ſicut elementis ſuis.

Vi-

(b) Reliqua ſeptem diſticha miſſa facio, cum in iis poëta tantum erratorum, in hac Dialogi editione commiſſorum, excuſationem afferat.

Viden' ut tabellis curioſus incubat,
Styloque quantum eſt exaratum, ſublegit
Prædone ocello Dædalus, & in ſcrinio
Simulata ſcriptis conſpicatus æmula,
Vibrat micantem in furta ſubſultim manum,
Scrinique viduat ære locupletes ſinus,
Creber rapinas reciprocans hinc modo, modo hinc,
Æra ordinata ut quicquid in tabulis jacet
Referant, capacis laminæ in gremio locat,
Verſis apicibus litteratis ad polum,
Facieque diſpoſta ordine obliquo, ut latus
Quod eſt ſiniſtrum, ferianti adhuc typo,
Sit nigricanti per papyros dexterum;
Spatiisque verba ſeparat vacantibus,
Paſſim repandas commatum addens caudulas,
Accentuumque lineas paſſim breves,
Et cuſpidatim puncta ſe anguſtantia.

Tum conjugatis laminam typis gravem
In fragmen abiegnum exornat, ac denuo
Semper characterum in coagmenta impiger
Onerat & exonerat cavam æris bajulam,
Serieque deinceps copulat ſeriem pari,
Quantum papyri capiet æquor candidum
In quadrum, & invicem opprimens conterminat
Metalla, denſæ ſegetis in morem, dato
Circum, ne aberrent, vincta cohibet ſtamine.

Mox literariam catervam providus
Quaſi gemebundam, ni careret ſenſibus,
Ad torculi tormenta poſcit, & prius
Clathri ſupinat ambitu coërcitam
Quaterni, adactis cochleatim ferreis
Obicibus in gyrum, velut Marpeſia
Cautes, parato ne recedat e loco:
Et lævigato collocans in marmore,
Ne fundus aſper tubere faciat typos
Superne inæquales, opusque aberceat;
Magisque adæquans aſſere illiſo ſuper
Proludit imminenti atroci e torculo
Preſſuræ, at alter cum manubriis duos
Dextra & ſiniſtra ſtringit utriculos probe
Pexo & repexo turgidos villo, quibus
Illevit udæ guttulas fuliginis,
Ventremque ventre ſordidato confricans
Pernici e ductu fuſilem umbram ut perſpicis
Æque propagatam, inſilit gravis in typos
Calcator, atque itinere replicato celer
Perſultat, utilique tabo perlinit.

Alius amictam pelle ovina laneis
Et involucris mollicellam ad intima
Spatia feneſtellam, atque acernis aſſulis
Circum coactam, roſcidis aſpergine
Levi papyris & gemella cuſpide
Hinc inde fixi, veſtit inferne & ſuper
Dat protegentem ſubditas indebito a
Tinctu papyros lamnulam per margines

Per-

Perque media ſpatia intus, ac ſuperjacit
Flexibilem eandem laminam levi petræ
Typis onuſtæ, trochleisque promovet
Brevi meatu per cubile ligneum
Ad præla pulſus præſtolantia ſtrenuos,
Pulchris ſtatuminata circumhærentibus
Hiulca tortu ne frequentato labent.

Tum vecte fretus torculum ad medium ſito
(Uno ex vetuſtæ brachiis quercus) trahit
Vectem bis ad ſe ſemivertigine alacer,
Pellique ovinæ ſubditisque litteris
Chartæque mediæ penſilem bis imprimit
Ære capitatam parte molem in infima
Per tortuoſas deflua cochlea ſtrias,
Atque inter æris baſium & pellis fugax
Dicto ocyus perſcribit in foliis, manus
Quod graphica longas ſcribere nequit per moras.

Ex *Vinc. Guiniſii* Epicedio *Aloyſ. Gonzagæ*, quod legitur in ejus poëſi heroica carm. 13. v. 208 ſqq. p. 123. Antwerp. 1637. 12.

Pro foribus tota ex auro micat interraſa
Bractea, litterulasque ſuper ſine lege vagantes
Plurima gemma facit; ſed non diſtinguitur ordo,
Nec certi quidquam ſocialia grammata formant,

Nec coëunt in verba nota ſenſumque colorant,
Confuſique characteres lectoribus obſtant.
Nec ſperare licet, niſi Dia Pronœa figuras
Componat, relegatque typos, diſperſaque cogat
Symbola, & in verſum quæ ſit ſententia, monſtret.
Sic manus artificis ſolers, quem plurima, ſecto
Teſſerulis pluteo, circumſtat littera, certis
Sparſa locis elementa legit, commiſſaque conflat
Nomina, perpetuum victuris nomina chartis.

Ex *Pet. Scriverii* Scazonte de libris ſuppoſititiis,

qui exſtat in *Gotfr. Hegenitii* itinere Hollandico p. 47. & in *Phileleutheri Timaretis* Collectione Monumentorum p. 41.

Ars Harlemea (non enim Moguntina)
Quæ ſic premendo gnava perficit libros,
(Prema ne dicam an Perficæ *nota, incertum)*
Ut multa noſtro commoda attulit ſeclo,
Et cenſeatur publico bono nata,
Sic & putetur criminum propagatrix.
Produxit aurum diva, ſed trahit feces.
Ut alia omittam hic; eſt avara nonnunquam,
Doloſa, vafra, nummi amore correpta,
Vulgusque fallit credulum ſuo lucro.

Ex

Ex *Gabr. Naudæi* Epigrammatum lib. II. pag. 52. Pariſ. 1650. 8.

Ratio cognoſcendi libros editos a Joanne Fauſto *Moguntino, inter artis ab ipſo primum inventæ & excultæ rudimenta.*

His duo ſi neſcis teneris impreſſa papyris,
Artificum ſigno, vitulina cornua frontis:
Grandia Chalcographi referunt miracula Fauſti,
Qui primus calamis libros tranſcripſit abenis,
Atque ſua terris mirum decus intulit arte.

Ex *Bobusl. Aloyſii Balbini* Examine Meliſſæo, id eſt, Novarum Apicularum Colonia, &c.

Edit. IV. Colon. 1687. 8. Lib. III. num. 99.

AD GERMANIAM TYPOGRAPHIÆ INVENTRICEM

Palinodia. *

O Germania plena tot malorum,
Hydra tot capitum, noverca pacis,
Belli patria, campus hoſtiarum,
Quas diſcordia tetra, quas protervo

Sævus

* Quia carmen proxime antecedens inſcribitur: *In Germaniam Bombardarum inventricem.*

Sævus Marſpiter immolat furori,
Civili toties notata luctu
Ah (ſed quod placidus vetabit Aether)
Civili peritura terra bello!
O Germania plena tot malorum,
Inter tot mala muneris repertrix,
Quo nil doctius, eruditiusque,
Nil mirabilius beatiusque!
Nil eſt nobilius venuſtiusque!
Cedat nobilis Argonauta Typhis,
Cujus inter aquas locata navis,
Surgentem gemino timore montem,
Et triſtes monuit venire Syrtes!
Cedat ſanguinei repertor oſtri;
Cedat te minor ingenii vigore,
Dignus aureolo Columbus ovo,
Qui longe poſitas ſecutus oras,
Orbem repperit arte Carolinum.
O factum bene! prima tu premendo
Exſcribis faciles typis libellos.
O Germania muneris repertrix,
Quo nil nobilius, beatiusque eſt!
Jam ceſſet labor improbus papyri,
Et compendia docta literarum,
Quas aut Tullius, aut Neronianæ (a)
Invenit Seneca arbiter juventæ;
Nil ad te citus Auſoni miniſter,
Qui linguam Domini manu ſecutus,

Ve-

(a) I. *Gruteri* Notæ Tullianæ & Senecianæ.

Veloci potuit ſtylo, volantem,
(Per compendia nota ſcriptionis)
Puncto temporis annotare vocem!
Cadmi filiolæ, nigella turba!
Doctorum Charites, & omnis ævi
Cuſtodes, quibus in brevi papyro
Totius patet officina mundi.
Salvete! o memores Virûm magiſtræ,
Dulces literulæ! Theatra vobis,
Vobis curia, ferviunt & aræ.
Vobis militiæ patent honores,
Vos amant fora, vos adorat aula,
Vos reſpublica, vos colit tribunal!
O Germania muneris repertrix,
Quo nil clarius eſt, beatiusque!
Jam miti licet eruditioni,
Et magnis Sophiæ vacare rebus,
Quas labens ſuperis docet Minerva:
Hic paſtoritios Alexis ignes,
Hic caſti relegit favos Maronis,
Aut noviſſima verba, quæ ruente
In mortem recitat furore Dido;
Hic in Thebaide, entheiſque Sylvis,
Hic docto ſpatiatur in Tibullo;
Hic flores Siculis adhuc relictos
Carpit collibus, & videt pudicam
In florum cumulo jacere Cyprin.
Hunc Propertius, hunc amœnitatum
Diſertus pater, & facetiarum
Mendaci tenet ore Lucianus.

Quid

Quid majora canam? leguntur acta
Temporum, monimenta ſeculorum,
Signatæ procerum cruore pugnæ,
Aſtus, conſilia, exitus, ruinæ,
Virtutes, vitia, ambitus, honores,
Qua regina pecunia, & voluptas,
Libertas patriæ, decus, favores,
Et qua gratia comparetur arte.
Nec ſic, ut fieri ſolebat olim,
Regum vincit opes, & eruditæ
Solis regibus excitantur ædes;
Paucis aſſibus, ære ſemifracto
Totam doctus egens emet *Stagiram*,
Magnum *Ariſtotelem*, gravem *Platonem*,
Dulcem *Pindarum*, *Iſocraten*, *Homerum*,
Et fortes Academiæ nepotes,
Aut duram nimio *Stoam* rigore.
O Germania muneris repertrix,
Quo nil nobilius, beatiusque!
In nos Græcia tota commigravit,
In nos Attica, Pegaſus, Lycea,
Et quicquid vetus approbabat orbis,
Doctum, nobile, regium, diſertum,
Eſt noſtræ ſcopus eruditionis!
Ipſas Palladis obtinemus arces,
Et cubilia tangimus virorum,
Quos ardens animi vigore virtus,
Et ſuo inſeruit Minerva cælo.
Nil eſt, nil, *Ptolemæe*, (ſed modeſto (a)
Docta ſecula provocemus ore)

Jac

(a) *Ptolemæus Philadelphus* Rex Aegypti.

Jactas nobilium ſtrues librorum,
Jactas tot fora bibliographorum,
Quæ tantis tibi parta ſunt talentis;
De te jam melior triumphat orbis,
I præter tacitus! viden' refertas
Doctis mercibus hinc & inde cellas;
Quid miracula prædicem librorum?
Quid *Laurentius* ille Curialis?
Quot ſervat Domus Antverpienſis
Typi conſpicuos labore libros?
Nec deſunt veteris manus labores,
Proh quanta eſt Medicæa, quæ marinum
Librorum cumulant theatra Marcum?
Quot præfert titulos Bononienſis?
Quid de te Dionyſiana dicam,
Et quæ mater es una cæterarum
Montis Bibliotheca Vaticani!
Hæc quæ condita, ſepta, clauſa, vincta,
Et captiva catenulis gemebant
Scriptorum monimenta, tot beati
Partus ingenii, patent, leguntur,
Nec furvos hominum timent lacertos,
In lucem typus extulit premendo.
O Germania muneris repertrix,
Quo nil clarius eſt, beatiusque!
Quæ rerum facies, quis, oro, nuper
Quis ſtatus fuit orbis univerſi?
Cum blattis tineisque dimicabant:
Matheſis, Phyſice, Geometrarum
Omnis gloria, Rhetorum lepores,

Et

Et docti numeri, tonique dulces
Ad ſilentia muta lacrymabant:
Nil ultra perit! ambulant per orbem,
Portantur manibus, teguntur auro,
In regum thalamis jacent, calentque
Regum cordibus, oſculis premuntur.

O Germania muneris repertrix,

Quo nil nobilius, beatiusque!

Hic fons nobilis ille, fons beatus,
Quo merſam latitare veritatem
Credebant veteres, ſcientiasque
Occulto caput abdidiſſe fundo;
O felix Typus! in nigro repertæ
Tandem flumine, prodeunt, & atrum
Velut ſepiolæ vomunt liquorem.
O ſi nunc gelida reſurgat urna
Siren Attica *Iſocrates*, & ore
Divino celebrata vis *Platonis*,
Et quæ ſceptra tulit ſcientiarum
Felix Græcia lucubrationum!
O ſi Romulidum theatra ſurgant,
Et noſtram e tumulis videre lucem
Varrones, *Senecæ*, *Attici*, *Catones*,
Doctus *Scævola* *Plinii*que poſſent! (a)
O ſi Romulei decus Senatus,
Tullius, patriæ pater, theatris
Dignus omnibus, omnibus triumphis,
Te, Germania, poſſet intueri,

Parv

(a) *Scævola* I. C.

Parvo tempore tot libros prementem
Prelo interprete, & utili labore
Scriptorum monumenta proferentem!
Quali ſignificaret ore cultum,
Et manum quoties ad os referret?
Cedant omnia tam bono labori!
O Germania, pone ferveſactum
Civili toties cruore ferrum!
Semper talibus occupare curis,
Da vitam ingeniis, ſacemque libris!
Hoc concordia munus, hoc duorum
Orbi contulit officina fratrum! (a)
O Germania muneris repertrix,
Quo nil nobilius, beatiusque eſt!

Idem lib. III. epigr. 76.

Bombarda, tormenta, typus, ſculptæraque chalci,
Et pyrius pulvis, fixio Mercurii,
Coquenda fornacis, cerevifia, charta, chimias
Hæc ſunt Germanæ gloria certa manus.

Ex *Duporti* (*Jac.*) Muſis ſubſecivis, lib. II. Sylv. p. 157. ſq. Cantabr. 1696. 8.

In Germaniam, artis typograph. inventricem.

Prima typographicam Germania *repperit artem,*
Gerras germanas *imprimere ergo licet?*

(a) Duo fratres Typographiæ inventores.

Et docti numeri, tonique du
Ad ſilentia muta lacrymaba
Nil ultra perit! ambulant
Portantur manibus, teg
In regum thalamis jac
Regum cordibus, q
O Germania mun
Quo nil nobilius
Hic fons nobilis
Quo merſam l
Credebant ve
Occulto cap
O felix Ty
Tandem
Velut ſe
O ſi nu
Siren
Divi
Et
Fel
O

...aphus ære;
...nocumenta bonis.
...tus magis ære perennes
...alma typographice!
...inventa ſimul Germanica jungas,
...rata jacet fulmine barbaries.

...il. Nicolſii lib. V. v. 1. ſqq. p. 153. ſq. de literis inventis, Lond. 1711. 8.

NEc mihi Germanus (quisquis fuit ille) tacendus
(Si liceat famæ credere, miles a) erat)

Qui

SELECTA. 1217
...ta libros prementem
& utili labore
...menta proferentem!
...cultum,
...os referret!
...labori!

a) *Joannes Guttenbergus* Moguntinus, (*Wimpfelingus* Argentinenſem fuiſſe tradit) equeſtri (ſi *Polydoro* credimus) dignitate vir, mirandam hanc artem invenit anno Dom. 1440. Alii *Joanni Fauſto*, civi etiam Moguntino, alii *Laurentio Joanni* Harlemenſi hanc palmam tribuunt; pro *Laurentio* pugnat acriter in hiſtoria ſua Batavica vir doctiſſimus *Hadrianus Junius*.

…xit perituros cudere libros,
…ibis poſſe carere malis;
… renovare libellos,
…ribere mille manus.
… unius anni,
…a, nemo legat.

…e tartareo.
…cuncta papyro,
…orinthiaca.
…rum nunc ſcripta vel ignem,
…cedere tempus edax.
…a jacent, non ſunt tamen ulla
…itura, niſi quæ meruere mori.
…ſint multi, qui jam dubitare videntur,
…proſit pulchra hæc ars, noceatne magis;
…npe quod hac una renoventur peſſima ſcripta,
(Hi mala dant arti b), *quæ tribuenda viris.)*
Dum tamen eripuit tot pulchra volumina morti,
Quæ mox æterna nocte premenda forent;

 (*Multa*

Nos rem in medio relinquimus. Quod de Chinenſibus nonnulli ſcribunt, illos Typographiæ uſum ante Germanos habuiſſe, mihi vix credibile eſt. Certe ſi fuerit apud illos aliqua ejusmodi ars, erat tamen rudis admodum & imperfecta. vid. *Pauli Jovii* Hiſt. lib. XIV. *Melch. Guillandinum* in tract. de Papyro, & hiſtoricos, qui de rebus Indicis ſcripſerunt.

b) *Plin.* de medicorum criminibus; *non ſint artis illa* inquit, *ſed hominum* H. N. lib. XXIX. cap. 1.

In eandem, bombardæ pariter & typographices inventricem.

Hiſtoriæ aut fallunt, eadem aut Germania *quæ*
Bombardæ inventrix atque typographiæ.
Artes hæ affines, quæ plumbo, ære atque metallo
Ambæ opus exercent conficiuntque ſuum.
Quin etiam (à prælis *quantillum* prælia *diſtant,)*
Eminus hæc ſatyris, glandibus illa, ferit.
Par metus utrinque; & dubium, chartacea tela,
Bellica tormenta an pernicioſa magis?
Interdum nodet ergo ſuo Chalcographus ære;
Penſat at innumeris hac nocumenta bonis.
Quot namque ingenii fetus magis ære perennes
Protulit obſtetrix alma typographice!
Denique, ut hæc inventa ſimul Germanica jungam,
Hoc proſtrata jacet fulmine barbaries.

Ex *Guil. Nicolſii* lib. V. v. 1. ſqq. p. 153. ſq. de literis inventis, Lond. 1711. 8.

Nec mihi Germanus (quisquis fuit ille) tacendus
(Si liceat famæ credere, miles a) erat)

Qui

a) *Joannes Guttenbergus* Moguntinus, (*Wimpfelingus* Argentinenſem fuiſſe tradit) equeſtri (ſi *Polydoro* credimus) dignitate vir, mirandam hanc artem invenit anno Dom. 1440. Alii *Joanni Fauſto*, civi ejus Moguntino, alii *Laurentio Joannis* Harlemenſi hanc palmam tribuunt; pro *Laurentio* pugnat acriter in hiſtoria ſua Batavica vir doctiſſimus *Hadrianus Junius*.

Qui primus docuit perituros cudere libros,
Atque dedit ſcribis poſſe carere malis;
Una, tot monſtrans hora renovare libellos,
Anno quot nequeant ſcribere mille manus.
Mira fides! ſpatio tot forſitan unius anni,
Quot, niſi qui vincat Neſtora, nemo legat.
Invento miles longe felicior illo,
Quam fuerit monachus pulvere tartareo.
Marmora Niliaca jam cedant cuncta papyro,
Et cedant chartis æra Corinthiaca.
Non eſt, cur metuant ferrum nunc ſcripta vel ignem,
Cogitur huic arti cedere tempus edax.
Si quædam neglecta jacent, non ſunt tamen ulla
Hinc moritura, niſi quæ meruere mori.
Quamvis ſint multi, qui jam dubitare videntur,
An proſit pulchra hæc ars, noceatne magis;
Nempe quod hac una renoventur peſſima ſcripta,
(*Hi mala dant arti* b), *quæ tribuenda viris.*)
Dum tamen eripuit tot pulchra volumina morti,
Quæ mox æterna nocte premenda forent;

Nos rem in medio relinquimus. Quod de Chinenſibus nonnulli ſcribunt, illos Typographiæ uſum ante Germanos habuiſſe, mihi vix credibile eſt. Certe ſi fuerit apud illos aliqua ejusmodi ars, erat tamen rudis admodum & imperfecta. vid. *Pauli Jovii* Hiſt. lib. XIV. *Melch. Guillandinum* in tract. de Papyro, & hiſtoricos, qui de rebus Indicis ſcripſerunt.

b) *Plin.* de medicorum criminibus; *non ſint artis illa* inquit, *ſed hominum* H. N. lib. XXIX. cap. 1.

(Multa agnoſcantur cecidiſſe c) *volumina, quæ, ſi*
Extarent, rebus lumina magna darent,
Manca ſimul nobis lacerataque plurima reſtant,
Debuerant fato quæ meliore frui;)
Æquum eſt auctori d) *grates perſolvere dignas,*
Atque ejus laudes dicere promeritas;
Qui ſi mille annos forte editus ante fuiſſet,
Nulla forent Criticis bella gerenda feris.
Nemo unquam exemplaria ſic pugnare videret,
Et tranſcriptorum vulnera ſæva pati.
Denique (jacturam, dolor eſt meminiſſe, fatebor,)
Haud ita trunca forent nunc monumenta virum.

Con-

c) Id facile agnoſcet, qui veterum monumenta evolverit. A *Diogene Laërtio* auctores plusquam ſexcenti, ab *Athenæo* haud multo pauciores, ab *Æliano* plusquam ſeptingenti, a *Plutarcho, Joſepho, Pauſania, Galeno* citantur quamplurimi, qui jam omnes interciderunt.

d) Si divinum merito cenſetur illud characterum inventum, quorum ope abſentes compellamus, mortui etiam ipſi loquuntur, vis illa denique temporis omnia conſumentis infringitur, cui potius quam eidem Optimo Max. Deo compendium illud ſcribendi pœne incredibile acceptum feremus, quod Typographicen appellant? Sicut igitur vituperatione maxima digni ſunt, qui tanto Dei munere vel ad bona depravanda, vel ad ea publicanda, quæ potius numquam extitiſſe oportuit, abutuntur; ita ſummam laudem merentur, qui ſuam operam in arte tam laudabili tamque neceſſaria ſtrenue ſimul & ſincere conferunt. *Theod. Beza* de *Rob. Stephano* in Iconibus.

Contemplation *

upon the myſtery of MAN'S *regeneration* in alluſion to the *Myſtery* of PRINTING.

Great bleſt MASTER-PRINTER, come
Into thy Compoſing-room;
Wipe away our foul offences;
Make, o make our ſouls and ſenſes
The *upper* and the *lower caſes*;
And thy large *alphabet* of Graces
The *letter*, which being ever fit,
O haſte thou to *diſtribute* it.
For there is (i make account)
No *Imperfection* in the *Fount.*
If any *Letters face* be *foul*,
O waſh it, ere it touch the Soul;
Contrition be the *bruſh*; the *Lye*,
Tears from a penitential Eye.

Thy Graces ſo *diſtributed*
Think not thy work half finiſhed;
On ſtill, O LORD, no time defer,
Be truly a COMPOSITER.
Take thy *compoſing-Stick* in Hand
Thy holy word, the firmeſt band;
For ſure that work can never miſs,
That's truly juſtify'd in this.

* Exſtat in fine libelli, qui inſcribitur: *Hiſtory of the art of Printing*, at Edinburg 1713. 8.

The End of Grace's *diſtribution*,
Is not a meer diſſolution;
But that from each part being cited,
They may be again united;
Let righteouſneſſ and peace then meet,
Mercy and truth each other greet;
Let theſe *Letters* make a *Word*,
Let theſe *Words* a *Line* afford,
Then of *Lines* a *page compoſe*,
Which being brought unto a Cloſe,
Be Thou the *Direction*, LORD
Let Love be the faſt-binding *Cord*.
Set O LORD, *o ſet apace*,
That we may grow from grace to grace;
Till tow'rds the Chace we nearer draw,
The two ſtrong Tables of thy Law,
Of which the *two* firm *Croſſes* be
The Love of man, next after thee.
The *Head ſticks* are thy majeſty;
The *Foot-ſticks* Chriſts humility;
The Supplications of the Saints,
The *Side-ſticks*, when our faith e'er faints;
Let the *Quines* be thy ſure election,
Which admits of no rejection,
Wit which our Souls being join'd about,
Not the leaſt grace can *drop out*.
Thy Mercies and Allurements all
Thy *Shooting-ſtick* and *Mallet* call.

But when all this done we ſee,
Who ſhall the CORRECTOR be?
O LORD,

O LORD, what Thou *ſet'ſt* cann't be ill,
It needs then no CORRECTOR'S ſkill.

Now tho' theſe Graces all are *ſet*,
Our hearts are but WHITE PAPER yet;
And by Adam's firſt Transgreſſion
Fit only for the worſt *Impreſſion*.
Thy Holy Spirit the PRESS-MAN make,
From whom we may perfection take;
And let Him no time defer,
To *print* on us thy *Character*.
Let the *Ink* be *black* as Jet;
What though? It is comely yet,
As Courtains of King Salomon,
Or Kedars tents to look upon.

Be Victory the *Preſs's Head*,
That o'er oppreſſion it may tread.
Let divine Contemplation be
The *Skrews*, to raiſe us up to *Thee*.
The Preſs's *two cheeks* (unſubdu'd)
Strong Conſtancy and Fortitude;
Our ſlaviſh fleſh let be the *Till*,
Whereon lay what *Traſh* you will;
The *Nut* and *Spindle*, Gentleneſs,
To move the work with eaſineſs:
The *Platten* is Affliction,
Which makes good Work being hard ſet on:
The *Bar* the Spirits Inſtrument
To ſanctifie our puniſhment.

The *Blankets* a Reſemblance hath
Of Mercy in the midſt of Wrath.
The *Frisket*, thy preventing grace
Keeps us from many a ſully'd Face.
CHRIST IESUS is the *Level Stone*,
That our Hearts muſt be *wrought* upon,
The *Coffin*, wherein it doth ly,
Is Reſt to all eternity.
The *Cramp Irons*, that it moves on ſtill,
Are the good motions of the Will.
The *Rounce*, the Spirits inſpiration,
Working an holy Agitation.
The *Girts*, the Gift of Continence,
The Tether of th'unbridled Senſe.
The *Winter*, whereon all doth ly,
Is patience in adverſity.
The *Footſtep*, humbleneſſ of mind,
That in it ſelf no worth can find.

If there be ſuch a chance as this,
That any *Letter batter'd is*,
Being come unto thy view,
Take it out, put in a new.
Or if Satán that foul Fiend,
Marr, with a pretence to mend,
And being at thy goodneſſ vext,
Makes blaſphemy of thy pure text;
Find it, O LORD, and then
Print our hearts new o'er agen.

O LORD,

O LORD, unto this work make haſt,
'Tis a work that long will laſt;
And when this *white-paper's* done
Work a *reiteration*.

Serment Typographique
du 22. Fevrier 1724.

Le Serment, que faiſoient les Dieux
Par le Styx, fut inviolable;
Aujourd'huy j'en fais un, comme eux,
Que je ſçauray rendre durable.

Je jure donc pour le certain,
De ne preſter nul Caractere,
Italique, Hebreu, Grec, Romain,
Même à mon plus cheri Confrere.

Sorti neuf, on le rend uſé;
Il faut tenir un Catalogue:
Et ſouvent de plus aviſé,
Pour du bon, recoit de la drogue.

Pour corriger un tel abus,
Et me tirer d'inquiétude,

J'aime mieux, que pour mon refus
On m'accuſe d'ingratitude.

Je promets reciproquement,
De n'emprunter aucune choſe,
Et ſuivre reſpectivement
De mon Serment la juſte clauſe.

Vous ne ſortirez plus d'icy,
Lettres Griſes, Fleurons, Viguettes,
Votre Maitre le veut ainſi,
Non plus que Chaſſis & Ramettes.

Si j'enfrains un jour cette loy,
Vous m'accuſerez de parjure;
Pour gage de ma bonne foy,
Je vous donne ma Signature.

Thibouſt.

In

In
STATUAM LAUREATAM,
Quam
COLLEGIUM MEDICUM,
ſub auſpiciis
Ampliſſimorum Conſulum
civitatis Harlemenſis,
LAURENTIO COSTERO,
viro Conſulari,
Typographiæ Inventori Suo,
in Horto Medico Harlemenſi
erexit
M DCC XXIII.

Amſtelodami
apud Johannem a Septeren, Bibliopolam.
in fol. pl. 1.

Quam Statuam medio Medicorum cernis in horto,
COSTERI effigies eſt rediviva Senis.
Ille Typographicæ patria Pater artis in urbe,
Diffundit nomen cuncta per ora Suum.

LAU-

LAURENTI meritam cedat Moguntia palmam,
Ille tenet primum, quem tenet alpha,* locum.
Illius arte artes omnes linguæque renatæ,
Et ſparſa in media lux nova nocte fuit.
Rottera cum Magnum Statua decoravit *Eraſmum*,
Expoſitum medio, conſpicuumque foro;
Tempus erat Statuam COSTERO ponere dignam;
Hanc Medici Statuam jam poſuere Viro.
Ite o Amſteliæ Harlemum ſimul ite Camenæ,
Et mea ferte novis carmina cuſa typis.
LAURENTIS viridi præcingite tempora Lauro,
Laurea LAURENTEM non niſi ſerta decent.
Sic illi priſcum redeat decus, & nova fiat
Harlemum Muſis ara, columna, domus.

* Luſus in prima alphabeti litera, quam L. COSTERUS manu tenet.

Godofr. Claromontius.

In

In a) memoriam

ARTIS TYPOGRAPHICAE.

Annus inventionis.

FaXIt IehoVa, Vt ars CœLItVs MortaLIbVs CoLLata VIgeat!

Annus jubileus tertius.

PLaVDe GerManIa, tertIa VICe LVX tIbI reVertItVr!

Dicite Caſtalides, hæc ars cui debeat ortum?
Hunc habet a SOLO (quis negat?) illa DEO.
Quis fuit, hocce modo docuit qui ſcribere libros?
KOSTERI nomen geſſerat IS celebre.
Quænam eſt urbs, merito cui gloria competat iſta?
Competit, HARLEMUM, patria ſacrata Tibi!

Aſt

a) vid. *Hamburgiſche Berichte* an. 1740. num. 1. pag. 1.

Aſt erit inventum hocce ſuperſtes, eritque perenne?
Prædicunt Muſæ: Tempus in omne manet.

C. F. Kappelier.

Hier b) *is nu ook een Gedenk-penning op het derde Eeuw-Jaar van de Uytvinding der Boekdrukkunſt uytgekomen. Op de voorzyde vertoond zig* Laurens Koſters *beeldtenis in profil met de linker wang naar buyten, en dit omſcrift:* LAURentius COSTERUS, JANI Filius, SENator HARLemenſis, TYPographiæ INVentor; *en onder het zelve:* Gerardus MAARSHOORN, HARLemenſis, FECit. *Op de tegenzyde ziet men een Drukpers, boven aan verzierd met het Wapen der Stad Haerlem, mitsgaders dat van den voorſt.* Laurens Iansz Koſter *(zynde een Druyfje) aan den voet van dezelve legt een geopend boek, met dezen tytel:* SPECULum HUMAnae SALVATIONIS, *zynde het eerſte boek, dat zo wel in 't latyn als nederduitſch under de tytel van* Spiegel onzer Behoudenis *to Haerlem is gedrukt, alwaar van beide druk-*

b) vid. *Haerlemſche Courant* an. 1740. num. 13.

drukken een Exemplaar op het Stadhuys wierd bewaard. Onder en om den rand leeſt men TYPOGRAPHIA HARLEMI INVenta 1428. PERVULGata 1440. III. JUB. 1740.

Aan de Kunſtbeminnaars.

Ziet Koſters *beeld na't leven,*
Zo konſtig en verheven
Geſtempeld op deez' plaat,
Dat elk verwonderd ſtaat,
Hoe dat het edel Spaaren
Een Kunſtenaar kon baaren,
Die buiten onderwys
In kunſt ſtreeft na den prys
Met de eerſte ſtempelſnyders.
Maar zwygt nu, kunſtbenyders!
Klopt Koſten *door zyn vond*
U zelf niet op den mond?
Laat Mentz, laat Straatsburg ſchreeuwen,
Hier zien de volgende eeuwen
Den Letterheld vergood
Door zynen Stadtgenoot.
Hy ciert Minerva's tempel
Met zynen eerſten ſtempel.

Daer

Door Coſters *ſchild op ſtaat,*
De Drukpers tot cieraad.
Drie Eeuwen zyn verloopen,
Het Spiegelboek *legt open,*
Dat Haerlem nog bewaard,
De Pers heeft geen laurieren ?
Marſhooren *wil haar cieren*
Met Sterren, Kruis en Zwaerd.

P. Langendyk.

IN-

INDEX

Librorum inde ab inventione Typographiæ, usque ad An. MDXX. excuſorum, qui in hac collectione memorantur.

Abbas Panormitanus vid. *de Tudeſchis* (*Nicol.*)
Accurſii (*Boni*) Comment. in libros *C. Jul. Caſaris*, Ferrar. 1474. II. p. 897
Accurſii (*Franc.*) Caſus longi ſuper V. libros Decret. &c. Baſil. 1479. fol. II. p. 897
- - - Argent. 1484 fol. II. p. 895
- - - Caſus breves ſuper ſextum decretalium & Clementinas. Argent. 1485. fol. II. p. 895
Ægidius de Roma de peccato origin. Oxon. 1479. 4. II. p. 891
Æmiliani (*Quinti*) carmen in *Pet. Hadi* anterotica una cum hoc ipſo opere, Tarviſ. 1492. 4. II. p. 894
Æmilius Probus vid. *Cornelius Nepos.*
Æneæ Sylvii poſtea *Pii* II. Papæ, Epiſtolæ familiares, Norimb. 1481. I. p. 357
- - Epiſtolæ & orationes, Lovan. 1483. II. 896
- - opuſculum de duobus amantibus, Leidæ 1443. II. p. 991
- - - - - - - Lovan. 1479. 4. II. p. 896
Æſopi fabulæ typis bohemicis excuſæ, II. p. 1196
- - fabulæ, latino carmine, cum comment. Davent. 1490. II. p. 898
- - fabulæ, per *Laur. Vallam* latine redditæ. Swollis 1499. II. p. 903

- - vita & fabulæ per *Rimitium* in latinum verſæ, Mediol. 1469. 4. II. p. 895
Agricolæ (*Rudolphi*) lucubrationes, Colon. 1471. I. p. 356. II. p. 894
Albertanus ſ. *Albertus Brixienſis* de doctrina dicendi & tacendi, Lovan. 1485. 4. II. p. 896
- - Antw. 1485. 4. II. p. 902
- - Davent. 1490. 4. II. p. 898
- - Lipſ. 1491. 4. II. p. 902
Albertus M. ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
Alberti M. compendium theologicæ veritatis, Venet. 1485. II. p. 893
- - libri de animalibus, Mantuæ 1479. fol. II. p. 896
- - libri de mineralibus, Patav. 1476. fol. I. p. 528. II. p. 899
Alberti (*Leonis Bapt.*) libri X. de architectura Florent. 1485. fol. I. p. 719. II. p. 899
Albitii praxis medendi &c. Lipſ. 1484. 4. II. p. 902
R. *Albo* (*Joſeph*) Arbor plantata, hebraice, Arimini 1486. 4. II. p. 902
Albumaſaris flores Aſtrologiæ, Aug. Vind. 1488. 4. II. p. 889
- - flores per *Erh. Radholt* explicati. Aug. Vind. 1489. 4. & 1495. II. 889
Alchabitii (*Abdilazi*) Iſagoge ad Aſtrologiam &c. Venet. 1485. & 1491. 4. II. p. 893.
Aldi Cornucopiæ, græce, Venet. 1496. fol. I. p. 371. II. p. 373

Alexandr

Alexandri Aphrod. Problemata per *Ge. Vallam* tranſlata, Venet. 1488. fol. II. 893
- - de cauſis febrium. Lat. per *Ge. Vallam*, Venet. 1498. fol. II. p. 893
Alexandri de Hales expoſitio ſuper tertium librum de anima, Oxon. 1481. fol. II. 891.
- - Summa theologica, Norimb. 1482 fol. II. p. 892
Alexandri de Villa Dei ſ. Dolenſis Doctrinale, Mogunt 1442. I. p. 206. p. 226. not. p. 236. p. 258. p. 275. p. 276. not. p. 305. p. 326. p. 504. p. 635. not. p. 658. p. 672. p. 732. p. 842. p. 843. p. 1022. II. p. 22. p. 43. p. 876. p. 973. not. p. 986. p. 1143. p. 1157.
- - editiones variæ. II. p. 876
ab Alexandro (*Alexandri*) Opera, Norimb. 1484. fol. II. p. 892.
Alfragani Arabis Introductio aſtronomica, Veron. 1493. II. p. 903.
de Alliaco (*Pet.*) Quæſtiones in IV. libros Sententiarum &c. Argent. 1490. fol. II. p. 895
- - Expoſitio ſuper Cantica Canticorum, Argent. 1490. II. p. 895
- - Sermones & Tractatus Theologici, Argent. 1490. fol. II. p. 895
- - liber Sacramentalis, Lovan. 1487. 4. II. p. 896
Almanſoris Aſtrologicæ propoſitiones 150. Venet. 1493. fol. II. p. 893
Alphonſi Archiep. Tolet. Quæſtiones in libros Ariſtotelis de anima, Florent. 1477. I. p. 382. II. p. 899.

- - Logices ac Phyſices libri, græce, Venet. 1495. fol. II. p. 320
Arnoldi de Hollandia ſeu Roterod. Repertorium, Brux. 1476. I. p. 507. ſq. II. p. 899.
Ars memorandi notabilis per figuras Evangeliſtarum, *Schwartz* in Indice p. 477
Ars moriendi. *Maittaire* p. 19. ſeq. *Palmer* cap. 6. p. 53 ſq. *Schwartz* in Indice p. 479
Aſconii Pediani & *Anton. Luſci* Comment. in varias M. *Tullii* Ciceronis orationes, Venet. 1477. fol. II. p. 892.
S. *Athanaſii* ſcripta quædam, Argent. 1508. I. p. 911
Averrois ſcripta, 1473. II. p. 943
S. *Auguſtini* Opera. ſine loco & anno impr. I. p. 395
- - opuſcula, Baſil. 1475. II. p. 897
- - libri de civitate Dei, Rom. 1468. fol. I. p. 206. p. 268. not. p. 275. p. 276. not. p. 298. p. 360. p. 362. p. 367. p. 512. p. 525. p. 533. p. 637. not. p. 732. p. 842. p. 861. II. p. 413. p. 890. p. 913. p. 935. p. 941. p. 942. p. 1028. p. 1030. p. 1032. p. 1192.
- - Venet. 1470. fol. II. p. 254. p. 582. p. 892. p. 941
- - Mogunt. 1473. fol. I. p. 287. p. 327. II. p. 328. p. 887. p. 942. p. 1134
- - Venet. 1475. fol. II. p. 892.
- - Baſil. 1479. I. p. 355
- - Venet. 1489 fol. II. p. 893
- - Friburg 1494 fol. II. p. 903
- - gallice per *Raoul de Preulles*, Abbeville 1486 I. p. 533 II. p. 902 p. 942

liber

- - liber de Trinitate, Baſil. 1490. I. p. 355
Avthentica habita Imp. *Friderici* cum repetitionibus, Lipſ. 1493. fol. II. p. 902.

B

de Balbis (*Joh.*) catholicon dictionarium, Aug. Vind. 1469. fol. I. p. 351
Baldi JCti Opera, Parmæ 1472. ſeq. fol. I. p. 529
Bandellus (*Vinc.*) de puritate conceptionis Chriſti, Bonon. 1481. II. p. 901.
Barbatia (*Andr.*) Opera, Bonon. 1472. fol. I. p. 529
Bartholomaus de Glanvilla ſ. *Anglicus* de proprietatibus rerum, Colon. 1483. fol. II. p. 894
- - belgice, Harlemi 1481. & 1485. fol. I. p. 396. II. p. 902
- - gallice, Lugd. 1491. fol. II. p. 900.
Bartholomai Piſani Summa caſuum conſcientiæ, Pariſ. 1470. I. p. 531. II. p. 256. p. 583
- - Reutling. 1484 II. p. 891
Bartoli ſcripta ante ann. 1474 in Italia excuſa, I. p. 529
Bartoli Opera 1476 II. p. 943
Barthorii ſ. *Berthorii* (*Pet.*) liber, ſine loco & anno impr. I. p. 396
Baſilii M. ſcripta quædam, Argent. 1508 I. p. 911
Beets (*Joh.*) ſuper decem præcepta, Lovan. 1486 I. p. 394
Bergomenſis ſ. *Bergomatis* (*Jac. Phil.*) Chronicon, Brixiæ 1485 I. p. 382
- - ſ. de *Bergamo* (*Pet.*) Tabula in libros *Thomæ Aquinatis*, Baſil. 1478 I. p. 353 not.

S. *Bernardi Clarevall.* ſcripta, ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
- - Conſiderationes ad *Eugenium* Papam, Zwollæ 1486. I. p. 395
- - Epiſtolæ, Bruxell. 1481. I. p. 393
- - Sermones, Mogunt, 1475. fol. II. p. 887
Biblia S. Belgica, Delphis 1477. fol. I. p. 393. II. p. 900
- - - Goudæ 1479. fol. II. p. 900
- - Germanica antiquiſſima, II. p. 581
- - - Coloniæ, ſine anno impr. I. p. 727 not.
- - - Argentor. 1466. fol. II. p. 1183
- - - Norimb. 1477. II. p. 581
- - - Norimb. 1483. II. p. 581. p. 798. p. 892
- - - Aug. Vindel. 1494. II. p. 798. p. 890
- - - dialecto Saxon. Lubec. 1484. fol. I. p. 726 II. p. 798. p. 890
- - Hebraica, Piſaur. 1494. fol. & in 4. I. p. 384
- - Latina, typis ligneis mobilibus excuſa. *Schwartz* in Indice pag. 496
- - - Mogunt. 1450 ſqq. I. p. 278. not. p. 295. p. 326. p. 409. p. 624. p. 632. not. p. 732. p. 905 II. p. 43. p. 610. p. 658 ſq. p. 796. p. 879. p. 972 p. 1010. p. 1154. p. 1181. p. 1188
- - - Mogunt. 1462. fol. I. p. 9. not. p. 483. p. 521. II. p. 206. p. 315. p. 671. p. 797. p. 881. p. 935. p. 937. p. 941. p. 943. p. 987. p. 1091. p. 1134. p. 1188
- - Ulmæ 1466. I. p. 322. p. 351. p. 728. p. 905. II. p. 889. p. 1016
- - - Reutlingæ 1469. fol. II. p. 891

Venet.

- - - Venet. 1470. fol. Vol. II. II. p. 892
- - - Rom. 1471. fol. Voll. II. I. p. 637. not.
- - - Rom. 1472. fol. Voll. V. I. p. 361. II. p. 890
- - - Mogunt. 1472. fol. II. p. 342. ſq.
- - - Norimb. 1475. fol. II. p. 892
- - - Venet. 1476. fol. I. p. 380. II. p. 943
- - - Pariſ. 1476. fol. I. p. 532
- - - Norimb. 1477 fol. I. p. 357. p. 726. II. p. 892
- - - Colon. 1478. & 1480. fol. Voll. VII. II. p. 894
- - - Norimb. 1479. fol. II. p. 892
- - - Norimb. 1484. fol. II. p. 892
- - - Baſil. 1485. fol. I. p. 356
- - - Baſil. 1491. fol. I. p. 356
- - - Baſil. 1498. fol. Voll. VII. II. p. 898
- - - Pariſ. 1512. II. p. 1135
- - - cum gloſſa, triplici charactere, Argent. circa an. 1485. fol. I. p. 720
- - - cum gloſſis, ſine loco & anno impr. I. p. 395
Biblia Bohemicis typis expreſſa. II. p. 1196
Bibliorum S. editiones efficƈtæ. II. p. 884
Boccatii (*Joh.*) Genealogiæ Deorum, Vincent. 1487. I. p. 541. p. 910
de Blarroveri (*Pet.*) liber Nanceidos in pago D. Nicol de Portu 1476. fol. II. p. 388
Boethii libri de Conſolatione philoſophiæ, belgice. Gandavi 1485. I. p. 395
Bonaventura conciones, Zwollæ 1486. I. p. 395

- - liber ſuper ſecundum Sententiarum, Venet. 1477. l. p. 380
Boſſius (*Donatus*) de Archiepiſcopis Mediolan. Mediol. 1492. l. p. 378
de Breitenbach (*Bernh.* Itinerarium Hieroſolym. latine & germ. Mogunt. 1486. l. p. 391
Breviarium Eccleſiæ Baſil. Baſ. 1478. l. p. 353. not.
- - Eccleſiæ Mindenſis, Mogunt. 1516. l. p. 689
- - Moguntinenſe, Mog. 1509. l. p. 288
- - rituum Eccleſiæ Aroſienſis, Aroſ. 1504. ll. p. 585
- - Romanum, 1477. 1482 & 1492. ll. p. 943
de Brommerdo (*Phil.*) ſcripta, ſine loco & anno impr. l. p. 396
Brulefer (*Steph.*) in *Bonaventuram*, Baſil. 1501. 4. l. p. 353. not.
de Buſtis (*Bernardin.*) liber, ſine loco & anno impr. l. p. 396.

C.

Cæſar vid. *Julius Cæſar.*
Cajetani de Thyenis comment. in IV. libros Meteororum, Patav. 1476. l. p. 528
Calderini (*Domitii*) Commentarii in Iuvenalem, & ejusdem recognitio & interpretatio Sylvarum *Statii*, Rom. 1475. l. p. 361
Calpurnii Bucolica, Romæ, ſine loco & anno impr. l. p. 361. p. 862
Campani (*Joh. Ant.*) Opera, Romæ 1495. fol. l. p. 716
Canticum, liber tabulis ligneis excuſus, cum figuris l. p. 405

Carnerii (*Ægid.*) Sportula fragmentorum, Bruxell. 1479. I. p. 393
Caroli M. vita, carmine italico, Venet. 1469. II. p. 941
Caroli M. Hiſtoria brevis, italice, Patav. 1473. II. p. 942. p. 897
Caſparinus Pergamenſis vid. *Gaſparinus.*
Caſſiani ſ. *Eremitæ* (*Joh.*) Collationes XXIV. Sanct. Patrum, Baſil. 1497. I. p. 911.
Catholicon vocabularium, tabulis ligneis Moguntiæ excuſum, I. p. 278. not. II. p. 654. p. 661
Catholicon *Johannis Januenſis*, Mogunt. 1460. fol. II. p. 304. p. 581. p. 880. p. 987. p. 1134.
- - ejus ſubſcriptio videtur eſſe mendoſa. II. p. 307. ſq.
- - aliæ editiones. II. p. 1134.
Catholicon quoddam, Rothom. 1499. I. p. 514
Catullus (*C. Val.*) cum *Ant. Parthenii* Comment. Venet. 1488. I. p. 380
Catullus Tibullus & *Propertius*, Regii Lepidi 1481. I. p. 382
de Ceſſolis (*Jac.*) de ludo Scacchorum, Mediol. 1497. II. p. 895
de Chaimis (*Bartholom.*) Interrogatorium ſ. confeſſionale, Mediol. 1482. II. p. 895
Chronica ſummorum Pontificum & Imperatorum, Romæ 1476. II. p. 1182
Chronicon juxta mundi ſex ætates diviſum, ſ. Rudimentum novitiorum ſ. Faſciculus temporum, Lubec. 1475. I. p. 356. II. p. 320 ſq. p. 898
Chronicon Hollandiæ, belgice, Goudæ 1478. I. p. 392

Chronicon Saxonicum, germanice, vid. Kronecke der Saſſen.
Chronicon univerſale, germanice, Ulm 1473 fol. ll. p. 897
Chroniques de S. Denis, Paris 1476. fol. l. p. 531
Chryſolora Grammatica, græce, Paris 1507. l. p. 528
S. *Chryſoſtomus* (*Joh.*) in Johannem, latine, Rom. 1470. ll. p. 942
Ciceronis libri IV. Rhetoricorum ad Herennium, Paris 1477. ll. p. 311
- - liber de Oratore cum ceteris, Rom. 1468. l. p. 861. ll. p. 941.
- - Orationes, Venet. 1473. l. p. 379.
- - - Rom. 1471. fol. l. p. 862
- - Philippicæ orationes, Romæ per Uldar. Han. l. p. 525
- - Epiſtolæ ad Familiares, Romæ 1467. fol. l. p. 861. ll. p. 941
- - Epiſtolæ ad Brutum, Venet. 1470. fol. ll. p. 892
- - - Venet. 1471. fol. l. p. 526
- - - Venet. 1488. l. p. 380
- - Epiſtolæ ad Atticum, Rom. 1470. fol. l. p. 861
- - Opera Philoſophica, Rom. 1469. fol. l. p. 861
- - Officia, Mogunt. 1465 & 1466. 4. l. p. 176 p. 275. p. 276 not. p. 284. p. 290. p. 322. p. 326. p. 361. p. 483. p. 521. p. 522. p. 596. p. 636. not. p. 688. p. 732. p. 842 ſq. p. 904. ll. p. 45. p. 317. p. 797. p. 884. p. 941. p. 973. p. 987. p. 1099. p. 1188

Rom.

- - Rom. 1469. I. p. 359. p. 361. p. 369. II. p. 890. p. 941.
- - Rom. 1471. I. p. 361. II. p. 890
- - Tuſculanæ quæſtiones, Rom. 1468. II. p. 941.
- - Rom. 1469. II. p. 941
de Clavaſio (*Aug.*) Summa Angelica, Aloſti 1490. I. p. 729
Claudiani Opera 1481. II. p. 943
Clementis V. Conſtitutiones, Mogunt. 1460. fol. II. p. 1188
Clementinæ & Extravagantes Conſtitutiones, Arg. 1471. II. p. 895
- - Mogunt. 1476. II. p. 887
- - Baſil. 1478. II. p. 897
Comeſtoris (*Pet.*) Hiſtoria Scholaſtica, Baſil. 1486. I. p. 721 not.
Confeſſionalia, Mogunt. 1450. I. p. 207. p. 277 not. p. 296. p. 299. p. 304. p. 326. p. 732. p. 843. II. p. 43
Conſuetudines feudorum, typis ligneis mobilibus excuſæ. *Schwartz* in Indice p. 499 ſq.
Cornelius Nepos vel *Æmilius Probus* de vitis excellentium virorum, Venet. 1476. I. p. 379
de Corpore Chriſti tractatus, Paris. 1484. I. p. 731
Corteſius (*Paul*) de Cardinalatu, in caſtro Corteſio 1510. I. p. 747
- - in libros Sententiarum, Rom. 1504. I. p. 716
Cratetis Epiſtolæ, ſine loco & anno impr. II. p. 255
de Creſcentiis (*Pet.*) opus de Agricultura, Aug. Vind. 1471. II. p. 889

Lovan.

- - - Lovan. 1475. II. p. 896
- - Paris. 1486. II. p. 942
Q. *Curtii* Hiſtoria, Venet. ſine anno impr. I. p. 527. II. p. 395
S. *Cypriani* epiſtolæ, Rom. 1471. I. p. 862. II. p. 943

D.

Dantes, 1471. II. p. 943
Deciſiones Capellæ Tholoſanæ, Lugd. 1503. I. p. 717
Deciſiones Dominorum Rotæ, Mogunt. 1477. I. p. 484. p. 688. II. p. 887
Decreta Baſilienſia, Lugd. 1488. fol. II. p. 900
Decretales *Gregorii*, Mogunt. 1473. I. p. 941. not. II. p. 887.
- - - Mogunt. 1479. fol. I. p. 907
Decretalium Bonifacii VIII. liber VI. Mogunt. 1465 I. p. 941. not. II. p. 671. p. 887.
- - - cum conſtitutionibus *Clementis* Papæ, Mogunt. 1476. I. p. 942. not.
Decretum *Gratiani* vid. *Gratianus*.
Dedici (*Joh.*) Commentarii in moralia, Oxon. 1518. II. p. 402
Defenſio Divi *Platonis*, Romæ apud *Sweynheim* I. p. 862
Dialogus creaturarum, belgice, Goudæ 1484. I. p. 391. II. p. 900.
Dictionarium ſ. Vocabularius, Baſil. 1486. fol. I. p. 353. not.
Dieterici Churfürſten zu Maintz Schrift wider Graf

Adolf

Adolf von Naſſau, Mogunt. 1462. I. p. 462. II. p. 44. p. 973

Diodorus Siculus, latine, 1476. II. p. 943

Diogenes Cynici epiſtolæ, latine, Florent. 1487. I. p. 382. II. p. 899

Diogenes Laërtius, latine, Venet. 1476. I. p. 526

Dionyſii Carthuſiani Quatuor noviſſima, Delphis 1487. I. p. 393

Dionyſius Halicarnaſſenſis, lat. Venet 1474. I. p. 526

Diſcours de la grandeur de Dieu, en vers italiens, Cuſent. 1478. 4. II. p. 900.

Dominicus de S. Geminiano in ſextum Decretalium, Venet. 1476. I. p. 527

— — ſuper ſecunda parte Decretalium, Rom. 1471 II. p. 319

Donatus, Harlemi tabulis ligneis expreſſus. I. p. 207. p. 220. p. 277. not. p. 278. not. p. 299. p. 406 ſq. p. 409. p. 412 p. 416. p. 500. p. 539. p. 624. p. 632. not. p. 670. p. 673. p. 732. p. 837. p. 839 II. p. 25. p. 43. p. 44. p. 263. p. 661. p. 695. p. 875. p. 998. p. 1010. 1154

Donatus, Moguntiæ an. 1450. tabulis ligneis excuſus. I. p. 10. p. 207. p. 296. p. 299. p. 326. p. 468. p. 500. p. 540. p. 732. II. p. 43. p. 1154.

Donatus pro puerulis Romæ excuſus, I. p. 861.

Donatus (*Ælius*) in *Terentium*, Rom. 1472 & 1482. II. p. 943

Dorpius (*Joh.*) in Summam *Petri Hiſpani*, ſine an. impr. I. p. 523

Durandi (*Guilh.*) rationale divinorum officiorum, Mogunt. 1459. fol. I. p. 8. not. p. 482. p. 687. II.

II. p. 205. p. 313. ſeq. p. 581. p. 611. p. 671. p. 796. p. 878. p. 935. p. 938. p. 941. p. 987. p. 1069. p. 1091. p. 1139. p. 1188
- - - Reutlingæ 1473. fol. II. p. 891

E.

Engelberti Colores ſ. de elegantia, compoſitione &c. colorum, Goudæ ſine anno impr. I. p. 391
Epiſtolarum & Evangeliorum pericopæ annuæ, Bonon. 1473. II. p. 942.
Eraſmi Roterod. (*Deſid.*) Proverbiorum opus ſub initium Seculi XVI. quater editum. II. p. 374
Etymologicum M. Venet. 1499. II. p. 527. p. 911.
Euſebii Hiſtoria Eccleſ. latine, Venet. 1470. I. p. 527
- - 1476 & 1480. II. p. 943.
- - Mant. 1479. I. p. 382. II. p. 896.
Eutropii Breviarium, Rom. 1471. fol. II. p. 943.
Exemplorum libri, Davent. 1481. I. p. 729

F.

Fabri (*Jac.*) Quintuplex pſalterium latinum, Paris 1509. I. p. 731.
Faſciculus temporum, latine, Argent. 1488. I p. 348. ſq. p. 721
- - Lovan. 1476. I. p. 393. II. 896
- - Venet. 1481. fol. I. p. 728. not.
- - Colon. 1480. & 1481. fol. II. p. 894 vid. ſupra Chronicon juxta mundi ætates.
- - belgice, Ultraj. 1480. fol. I. p. 349. p. 391. p. 394. II. p. 897
- - Lovan. 1474 fol. II. p. 896.
- - germanice, Colon. 1481. fol. II. p. 894

Feſtus Pompejus de verbor. ſignif. Mediol. 1471 I. p. 378
Figuræ XL. Vet. & Nov. Teſtamenti, tabulis ligneis expreſſæ. I. p. 404 ſq. p. 422 II. p. 981 ſq.
Florus (*L. Ann.*) ſine loco & anno impr. I. p. 395

G.

Gabrielis de Tarraga Opera Medica, Burdig. 1520 I. p. 533
Galeni (*Claud.*) Methodus, græce, Venet. 1500 fol. I. p. 527
Gaſparini ſ. *Caſparini Pergamenſis* ſ. *Bergom.* Epiſtolæ Baſil. ſine anno impr. I. p. 354
- - Pariſ. ſine anno impr. II. p. 256 not. p. 890
Gellii (*Auli*) Noctes Atticæ, Venet. 1472 I. p. 526 II. p. 943
- - Venet. 1477 fol. I. p. 380
- - Rom. 1469 I. p. 861
de S. Geminiano (*Domin.*) vid. *Dominicus.*
Gofredi (*Hildebrandi*) Statuta Epiſcoporum Ultrajectinorum, Goudæ 1484 II. p. 900
Græciſmus, Engoliſmæ, 1493 I. p. 533
Gratiani decretum, Argent. 1471 II. p. 895
- - cum rubricis, Mogunt. 1472 I. p. 8. not. p. 941 not. II. p. 886
Gregorii M. ſcripta, ſine loco & anno impr. I. p. 395.
- - Homiliæ, Pariſ. 1475 I. p. 532
- - Moralia in Iobum, 1476 II. p. 943
- - Regula paſtoralis, ſine loco & anno impr. II. p. 879

Guidonis de Monte Rocherii Manipulus curatorum, Paris 1473 fol. I. p. 531

H.

ab Hangeſto (Hieron.) Problemata logicalia, Cadomi 1511 I. p. 533

Hegii (Alexandri) Opuſcula, Davent. circa annum 1500 I. p. 729

Herodotus, latine, 1474 II. p. 943

Herp ſ. *Harp (Henr.)* Speculum X. præceptorum Dei, Mogunt. 1474 I. p. 287 p. 327 p. 689 II. p. 887

Heſiodus cum *Silio Ital.* & *Calpurnio*, latine, Rom. ap. *Sweynheim*, I. p. 862

- - græce, Pariſ. 1507 I. p. 528

Heſychius, 1514. II. p. 943

S. *Hieronymi* ſcripta, ſine loco & anno impr. I. p. 395

- - Epiſtolæ, Mogunt. 1470 fol. I. p. 8 not. p. 523 II. p. 326 p. 941

- - Rom. 1468 fol. I. 861 II. p. 251 p. 582 p. 941.

- - Venet. 1470 fol. II. p. 892

- - Baſil. 1486 fol. I. p. 353. not.

- - Expoſitio in Symbol. Apoſt. (rectius *Rufino* adſcribitur) Oxon. 1468 4 II. p. 891. p. 989

Higdeni (Ranulphi) Polychronicon, anglice, Lond. 1482. II. p. 901

Hiſtoria de B. Mariæ aſſumtione, Davent. 1475 4 II. p. 898

- - fabuloſa *Alexandri M.* ſine anno impr. I. p. 418

præliorum

- - præliorum *Alexandri M.* Meſſinæ 1486 fol. ll. p. 902
- - Sanctorum & legenda S. *Eucariæ*, Lovan. 1485. l. p. 394
- - Scholaſtica ſuper N. T. Ulmæ. 1473. l. p. 391 ll. p. 897
- - Servatoris noſtri, ſine anno impr. ll. p. 984
Hiſtoriæ Auguſtæ Scriptores, Mediol. 1465. l. p. 369
Holkot (*Rob.*) ſcripta, ſine loco & anno impr. l. p. 3968
Homerus, græce. Florent. 1488. l. p. 373. ll. p. 943
- - - Argent. 1510. l. p. 912
- - Batrachomyomachia, græce, Pariſ. 1507. l. p. 928
Horatius 1476 ll. p. 943
- - Venet. 1479 l. p. 980
Horologium B. *Mariæ*, tabulis ligneis impreſſum, l. p. 207 p. 406 p. 417 p. 509 p. 843 p. 845 not. ll. p. 49 p. 208 ſq. not. p. 232 not.
Horti Adonidis, vid. *Aldus*.
Hoſtienſis (*Leo*) 1473. ll. p. 949
Hugonis Cardin. Poſtilla, Baſil. 1478. l. p. 353 not.
Hyginus (*Jul.*) Paris 1512. ll. p. 991
Hymnorum expoſitio, Hagen. 1493. ll. p. 903

L.

de Imitatione Chriſti, 1485. ll. p. 943
de Immortalitate animæ, italice, ll. p. 900
Inſtitutiones Juris Juſtin. Mogunt. 1468. l. p. 7. not. p. 286. p. 326. ll. p. 671. p. 885
- - Mogunt. 1476. l. p. 484. p. 688

S. *Johannis* Ev. vitæ hiſtoria & Apocalypſis tabulis ligneis expreſſa, II. p. 982 ſq.
Joannis Gerdin ſcripta, ſine loco & anno impr. I. p. 396
Joannis de S. Laurentio Poſtillæ, Bruxell. 1480. I. p. 393
Joſephus (*Flav.*) de bello Iudaico, Veron. 1480. I. p. 382
Iſidori ſcripta, ſine loco & anno impreſſ. I. p. 395
Julius Cæſar, Rom. 1469. I. p. 360. p. 868
- - Venet. 1471. I. p. 526
- - 1472 & 1482. II. p. 943
Jus Canonicum, Venet. 1477 ſq. Voll. IV. II. p. 671
Juſtiniani Imp. Codex, Baſil. 1478. I. p. 353 not.
Juſtiniani (*Auguſtini*) Pſalterium polyglottum, Genuæ 1516. I. p. 749
Juſtinus Hiſtoricus, Venet. 1470 I. p. 526
- - 1476 & 1477. II. p. 943
Juvenalis Poeta, Venet. 1475. II. p. 207 not. p. 319
- - Venet. 1482. I. p. 380
Juvenalis & *Perſius*, Lovan. 1475. I. p. 394

K.

Kempis (*Thom.*) ſcripta, ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
R. *Kimchi* (*Moſis*) Grammatica heb. Ortonæ Maris, ſine anno impr. I. p. 383
Kronecke van Kayſeren &c. der Saſſen, Mentz 1492 I. p. 288. p. 327. p. 484. II. p. 694

L.

Lactantius, Rom. 1470. I. p. 206. p. 268. not. p. 275.

p. 275. p. 276. not. p. 298. p. 360. p. 361. p. 512. p. 525. p. 637. not. p. 732. p. 733. p. 842. p. 861. II. p. 415. p. 913. p. 941. p. 943. p. 1028. p. 1032. p. 1192
- - in monaſt. Sublacenſi 1461. II. p. 989.
- - Venet. 1478. I. p. 380
Landini (*Chriſtoph.*) Camaldulenſes diſputationes, Argent. 1508. II. p. 380.
Langii (*Rudolphi*) carmina, Monaſt. 1486. I. p. 729
Laudes B. *Mariæ* Virginis, Hamb. 1491. II. p. 903
de S. Laurentio (*Joh.*) vid. Johannes.
Laurentii de Utino Sermones, Pariſ. 1478. I. p. 532
Legenda aurea, Davent. 1479. I. p. 395
Legenda S. *Annæ* aviæ Chriſti, Lipſ. 1497. 4. II. p. 902
- - S. *Cameræ*, Lovan. 1485. I. p. 394
- - Sanctorum, ex *Vincentio Bellov.* excerpta, Lugd. 1477. II. p. 942
S. *Leonis* Opera, Rom. 1470. I. p. 526. p. 862
Leonardus Italicus, ſine loco & anno impr. I. p. 396
Leonardus de Utino, I. p. 396
Leven en Lyden *Jeſu Chriſti*, 1484. I. p. 395
Liber vetuſtiſſimus ann. 1428. Venet. excuſus. I. p. 206. p. 276. not. p. 403 ſq. p. 497. p. 537. p. 695. p. 842. II. p. 19. p. 718
Livius (*Titus*) Venet. 1470. I. p. 378
- - Romæ apud Sweynheim, I. p. 862
- - Mediol. 1478. I. p. 378
- - Mogunt. 1518. II. p. 332
- - 1471, 1472 & 1478. II. p. 943

Livre d' *Olivier* de Caſtille & *Artus* d' Algarbe, Genev. 1482. II. p. 901. p. 942
Lucanus, Rom. 1469. I. p. 360. p. 362. p. 862. II. p. 890. p. 941. p. 943
- - Brixiæ 1486. I. p. 382
- - Venet. 1486. I. p. 382
- - Lovan. apud *Veldenaer* I. p. 394
de Lyra (*Nic.*) Poſtilla ſ. Commentarius in Biblia, Rom. 1472. I. p. 859. p. 863

M.

Macrobius, Venet. 1471. I. p. 526
- - 1492. II. p. 943
Majus (*Junianus*) de priſcorum verborum proprietate, Tarviſ. 1477. & 1480. I. p. 381
Mammotractus, Mogunt. 1470. II. p. 885
Manilius, Bonon. 1475. I. p. 381
Martialis, Rom. 1474. I. p. 361. II. p. 943
- - ſine loco & anno impreſſ. I. p. 395
- - 1475 & 1478. II. p. 943
Martini Magiſtri Conſequentiarum libri, Paris 1501 I. p. 522
de Mayronis (*Franc.*) ſine loco & anno inſcript. I. p. 396
Meditations ſur la grande vie de Jeſus Chriſt, Lugd. 1487 fol. II. p. 900
Mela (*Pomponius*) 1477. II. p. 943
Mercurius Triſmegiſtus de poteſtate & ſapientia Dei, latine, Mogunt. 1503. II. p. 319
Miſſale Moguntinenſe, Mogunt. 1513. I. p. 289
- - ſecundum uſum Eccleſiæ Herbipolit. 1481 II. p. 993

Montani (*Pet.*) Adagia. 1504. II. p. 230 not.

N.

Niderus (*Joh.*) ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
Nonius Marcellus, Venet. 1476. I. p. 379
- - 1471 & 1483. II. p. 943

O.

de Occcam (*Guilb.*) deciſiones ſuper poteſtate Papæ, Lugd. 1496. I. p. 910
- - Dialogi, Paris 1476. I. p. 522
Odonis (*Gerh.*) Comment. in Ethicam Ariſtotelis, Brixiæ, 1482. II. p. 901
Olai (*Joh.*) binæ indulgentiales literæ, Sudercop. 1511 & 1516. II. p. 585
Ovidius, Rom. 1471. I. p. 863. II. p. 890. p. 943
- - Bitur. 1484. II. p. 942
- - Venet. 1486. I. p. 380
- - Florent. 1489 fol. II. p. 400.
Panormitanus Abbas. vid. de Tudeſchis.
Paſſionale Chriſti, gallice, Genev. 1490. II. p. 901
- - Sanctorum, belgice, Swollis 1490. II. p. 903
Paulus Burgenſis, ſine loco & ann. impreſſ. I. p. 396
Paulus Diaconus, 1471. II. p. 943
Pelagius (*Alvarus*) de planctu Eccleſ. Chriſtianæ, Ulm 1474. II. p. 897
Petri Aponenſis Expoſitio in librum Problematum *Ariſtotelis*, Patav. 1482. II. p. 897
- - Phyſionomia, Patav. 1474. I. p. 528. II. p. 897

- - Conciliatio differentiarum 209. Philoſophorum, Patav. 1490. II. p. 897
- - Liber de Venenis, Mantuæ 1473. II. p. 896
Petrus Comeſtor, ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
Petri Hiſpani Logicalia, Moguntiæ an. 1442. excuſa I. p. 236. p. 258. p. 275. p. 305. p. 326. p. 635 not. p. 658. p. 672. p. 732. p. 1022. II. p. 22. p. 43. p. 986
- - Antw. 1486. 4. I. p. 395
Phædrus, 1496. II. p. 943
Phalaridis epiſtolæ, latine, Florent. 1480 & 1491 4. II. p. 899
Philelfi (*Franc.*) Satyræ, Mediol. 1476. I. p. 378
Piſanus (*Barthol.*) vid. *Bartholomæus*.
de Platea (*Franc.*) de reſtitutione uſurarum, Paris 1476. II. p. 891
- - de uſurarum reſtitutione & excommunicationibus, Patav. 1473. II. p. 897
Platonis defenſio, Romæ ap. *Schweynheim*. I. p. 862
Plautus, Venet. 1472. I. p. 527. II. p. 943
- - Tarviſ. 1482. I. p. 381
Plinii Hiſtoria naturalis, Rom. 1470. I. p. 862
- - Venet. 1472. I. p. 379. p. 526. p. 630. II. p. 943
- - Parmæ 1476. I. p. 381. II. p. 943
Plinii Jun. epiſtolæ, Neap. 1476. II. p. 943
Plutarchi apophthegmata, Venet. 1471. fol. I. p. 527
- - Vitæ, latine, Venet. 1478. fol. I. p. 526.
Politiani (*Ang.*) Epiſtolæ Paris 1499. I. p. 726
- - Opera, Venet. 1498. fol. II. p. 943
Polyphili hypnerotomachia, Tarviſ. 1469. I. p. 381 II. p. 894

Poſtilla

Poſtilla antiqua, Delphis 1480. fol. II. p. 900
de Prædeſtinatione liber, Spiræ 1446 II. p. 611
p. 1139
de Prato (Hugo) ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
Priſciani opus grammaticum, Venet. 1476. I. p. 379
p. 716. not.
- - Lipſ. 1496. I. p. 912
Proceſſus & inquiſitio Principum Neapolit. gallice, Neap. 1488. 4. II. p. 899
Proſodia ſ. de accentibus ſyllabarum, Delphis 1497 4. II. p. 900
Pſalmi *Davidis*, Mogunt. 1457. I. p. 278. not. II. p. 670. p. 878. ſq. p. 987. p. 1000.
- - cum canticis Prophetarum, Mogunt. 1490. II. p. 887. ſq.
Pſalterium ſecundum ſtylum curiæ Romanæ, Neap. 1478. 4. II. p. 899
- - cum gloſſa *Petri Lombardi*, Norimb. 1478 I. p. 357
- - græco latinum, Mediol. 1481. II. p. 895
- - - Mediol. 1483. I. p. 527
Ptolemæi Geographia, latine, Rom. 1480. I. pag. 378. not.
- - - Ulmæ 1482 fol. I. p. 728.
- - - 1486. II. p. 943

Q.

Quintilianus, Rom. 1470. I. p. 360. p. 862
- - Declamationes, 1481. II. p. 943

- - Inſtitutiones, 1482. II. p. 943
Quodlibetum de veritate fraternitatis Roſarum, belgice, Goudæ 1484. 8. II. p. 900

R.

Rayneri de Piſis Summa caſuum conſcientiæ, Reutl. 1484. fol. II. p. 891
- - Summa Theologiæ ſ. Pantheologia, Norimb. 1470. II. p. 891
- - - Magunt. 1477. fol. II p. 887
- - - Venet. 1486. I. p. 380
Roderici Zamorenſis Speculum vitæ humanæ, Pariſ. ſine anno impreſſ. I. p. 531. II. p. 941
- - - Romæ, 1468. I. p. 861.
- - - Aug. Vind. 1471 & 1475. fol. II. pag. 889
- - - Pariſ. 1475. fol. II. pag. 256. not. pag. 890
- - - gallice Pariſ. 1482. I. p. 533
Rogge (*Conr.*) Breviarium Stregnenſe, Holm. 1495. II. p. 585
Roman de Charles M. vid. Caroli M. Hiſtoria.
Rudimentum novitiorum, vid. Chronicon juxta mundi ætates.
Ruffini Opera, Rom. 1470. II. p. 942. p. 943
- - Comment. in Symbolum apoſt. Oxon. 1468. II. p. 891. p. 989
Rupertus Tuitienſis de victoria verbi Dei, Reutl. 1487. fol. II. p. 891

de

S.

de S. Sacramento liber, Goudæ 1478 I. p. 391
Saluſtius (*Criſpus*) 1491. II, p. 943
Schedelii (*Herm.*) Chronicon, Norimb. 1493. fol. I. p. 357. p. 726
Scotellus (*Pet.*) vid. *Aquilanus.*
Scotus, 1477. II. p. 943
Scrutinium Scripturæ S. Mogunt. 1478. I. p. 524
Seneca (*M Annæi*) Opera, 1475. II. p. 943
- - Tarviſ. 1478. I. p. 381
de Senis (*Bernardin.*) ſine loco & anno impreſſ. I. p. 396
Sententiæ morales aliique verſus, ſ. Anthologia epigrammatum, græce, 1494. I. p. 527
Sermones ſuper epiſtolas dominicales, 1444 I. p. 332. p. 462
Servius 1471 & 1475. II. p. 943
Sexti Rufi Breviarium Hiſtoriæ Rom. Neap. ap. Ruſinger in 4. I. p. 370
Sidonius Apollinaris ſine loco & anno impreſſ. I. p. 395
Silius Italicus, Rom. 1471. I. p. 361. p. 86[illegible] II. p. 943
Socci Sermones, Davent. 1480. Voll. III. I. p. 395
Solinus, Venet. 1473. I. p. 526. II. p. 943
der Sondaren Trooſt, Harlemi 1480. I. p. 396
Speculum conſcientiarum, Bruxell. 1476. I. pag. 393
- - humanæ vitæ. vid. *Rodericus Zamorenſis.*
- - morientium. vid. Ars moriendi.

Salutis

- - Salutis Harlemi excuſum, latine, I. p. 193. not. p. 275 p. 323. p. 413 ſeq. p. 500. p. 508. p. 656. p. 675. p. 732. p. 853. ſq. p. 933. II. p. 24. p. 874. p. 1134. p. 1230. p. 1232
- - belgice, I. p. 220. p. 235. p. 257. p. 413 ſq. p. 418 ſqq. II. p. 978. p. 1004 ſq. p. 1230
- - - Culenburgi 1483. 4. II. p. 1004.
Speculum Sapientiæ, germanice, Lipſ. 1487. II. pag. 902
- - magnum Exemplorum, Davent. 1480. 4. II. p. 898
- - Colon. 1485. fol. II. p. 894
- - Argent. 1488. fol. II. p. 895
Spiera (*Ambr.*) Sermones, Baſil. 1510. fol. I. p. 353 not,
Strabonis Geographia, latine, Romæ ap. *Sweynheim* I. p. 862
Suetonius, Rom. 1470. I. p. 361. p. 862. II. p. 943 p. 943
- - - 1471 & 1475. II. p. 943
Suidas græce, Mediol. 1499. I. pag. 872 II. pag. 943
Summa angelica de Caſibus conſcientiæ, Aloſti 1496. I. p. 395
Sydraci Fons ſcientiarum, gallice, Pariſ. 1486. II. p. 942
Sylvatici (*Matth.*) Pandectæ medicæ, Lugd. 1478 I. p. 533. II. p. 900
Sylvius (*Æneas*) vid. Æneas.

Tabulæ

T.

Tabulæ Abecedariæ à *Fauſto* excuſæ, I. p. 10. p. 467 p. 702. not.
Tacitus, Venet. ſine anno impreſſ. I. p. 527
- - 1476. II. p. 943
de Tempore ſallendo liber, belgice, Goudæ 1479. I. p. 393
Tentationes Dæmonis, tabulis ligneis expreſſæ I. p. 406
Terentius, Tarviſii 1477. I. pag. 381. II. pag. 943
Theocritus, 1492. II. p. 943
Theophraſtus, 1493. II. p. 943
de Theramo (*Jac.*) Solatium peccatorum, belgice, Harlemi 1480. I. p. 396
de Thermis Puteolorum, Neap. 1475. I. p. 382. II. p. 899.
Θησαυρὸς κέρας ἀμαλθείας, vid. *Aldus*.
Thomæ Aquinatis ſcripta, ſine loco & anno impr. I. p. 396
- - opus de erroribus gentilium, Venet. 1480. I. p. 366. p. 379
- - Continuum ſ. catena in Evangelia, Rom. 1470. I. p. 525. p. 862
Tortellii (*Joh.*) Catholicon, Venet. 1488. II. pag. 398
Tractatus de arte prædicandi, Memming. 1483. II. p. 902.

Trithemii

Trithemii (*Joh.*) Hiſtoriarum breviarium, Mogunt. 1515. I. p. 273
de Tudeſchis (*Nicol.*) al. *Abbas Panormitanus* ſuper V. libros Decretalium. Venet. 1474. I. p. 530
- - - Romæ 1475. II. p. 943
de Turre Cremata (*Joh.*) ſine loco & anno impr. I. p. 396
- - Expoſitio ſuper Pſalterium, 1482. I. pag. 533.
Quæſtiones Quodlibeticæ, Argent. 1490. fol. II. pag. 895

V.

Valerius Flaccus, 1474. II. p. 944.
Valerius Maximus, ſine loco & anno impr. I. pag. 395
- - Mogunt. 1471. I. p. 286. p. 326. p. 524. II. p. 328. not.
- - Venet. 1478. I. p. 280
- - Venet. 1482. I. p. 380. II. p. 944
- - Venet. 1488. II. p. 893. p. 944
de Valois (*Thom.*) in *Auguſtinum* de C. D. Toloſæ 1488 I. p. 533.
Valla (*Laur.*) Elegantiarum libri, Rom. 1471. II. p. 265. not. p. 944
- - - Senæ 1487. I. p. 382
- - - Venet. 1491. fol. II. p. 944

Valturius

Valturius (*Rob.*) de militia, Veron. 1473. II. pag. 942

Vegetius (*Flav.*) ſine loco & anno impreſſ. I. pag. 395

de S. Victore (*Hugo*) ſine loco & anno impreſſ. I. pag. 396

de Villa Dei (*Alexander*) vid. *Alexander.*

de Villa Nova (*Rich.*) ſine loco & anno impreſſ. I. pag. 396

Vincentius Bellovacenſis ſine loco & anno impreſſ. I. pag. 396

- - Specula IV. Argent. 1473. II. p. 324 ſeq. pag. 1183

- - - Baſil. 1481 fol. I. p. 356
Norimb. 1483 fol. I. p. 726

- - Speculum hiſtoriale, Argent. 1473. I. pag. 310 ſq.

- - Tractatus aliquot, Baſil. 1481. fol. I. pag. 335

Virgilius, Romæ apud *Schweynheim.* I. pag. 862

- - Romæ 1473 apud *Hahn.* II. p. 944

- - Argent. 1501. I. p. 912

de Viris illuſtribus auctor, Neap. apud *Ruſinger* in 4. I. p. 370

Vitæ Patrum, Norimb. 1478. I. p. 357

de Voragine (*Jac.*) Legenda aurea, Davent. 1479 fol. II. p. 899

de Utino (*Leon.*) ſine loco & anno impreſſ. I. pag. 396
- - Sermones de Sanctis 1446. *Maittaire* pag. 23 ſqq.
- - - Pariſ. 1476. I. p. 532

W.

Widmannus (*Joh.*) de numerorum doctrina, Lipſ. 1480. II. p. 742

X.

Ximenii (*Franc.*) liber de natura angelica, Genev. 1478. I. p. 533. II. p. 901

Y.

de Yſernia (*Andr.*) ſuper conſtitutiones Siciliæ, Neapol. 1472. II. pag. 254. ſqq. pag. 942

INDEX TYPOGRAPHORUM CELEBRIORUM.

Agricola (Conr.) *Norimbergæ* II. p. 1058
Aldus Manutius vid. *Manutius*.
Alemannus (Nic. Laurent.) vid. *Laurentius*.
Aloſtanus (Theodoricus Mart.) vid. *Martinus*.
Amerbachius (Joh.) *Baſileæ* I. p. 353. not. p. 355. p. 721. p. 738. p. 750. p. 911. II. p. 693. p. 749. p. 897
Andreas (Joh.) *Argentorati*. II. p. 7.
Angermarius (   ) *Auguſtæ Vind.* I. p. 747.
Anshelmus (Thom.) *Hagenoæ* p. 331. p. 958.
Anſicarus (Joh.) vid. Gensfleiſch.
Arnoldi (Steph.) *Lubecæ* I. p. 726. II. p. 798
Aſcenſius (Jodocus Badius) vid. *Badius*.
Aſulanus (Andr.) *Venetiis* I. p. 915

B.

Badius (Conr.) epitaphium græc. & lat. I. p. 59
Badius Aſcenſius (Jodoc.) *Pariſ.* I. p. 302. p. 730. p. 737. II. p. 386. p. 935. p. 1028
- - ejus epitaphium græc. & lat. I. p. 58.
Ballardus (Rob.) *Pariſ.* II. p. 237. p. 351. not.
Bartholdus (Erhard.) vid. *Ratholdus*.
Baſa (Dominicus) *Romæ* I. p. 303
Baſſæus (   ) *Francofurti*. I. p. 747
Baumann (Georg) *Vratislaviæ* I. p. 969
Bebelius (Joh.) *Baſileæ* II. p. 384

Bellaert (Jac.) *Harlemi* I. p. 396
Belleri ( ) *Antwerpiæ* I. p. 741
Bemlerus (Joh.) *Auguſtæ Vind.* I. p. 322. p. 337. p. 391. p. 727. p. 910. II. p. 1016
Bergeri ( ) *Witebergæ* I. p. 747
Bernardus Colonienſis, *Tarviſii* I. p. 381
Berelſius (Joh.) *Baſileæ* I. p. 354. not.
Bevilaqua (Nicol.) *Aug. Taurin.* II. p. 925
Beuthetus (Ge.) *Lipſiæ* I. p. 943
Bielius (Frid.) *Baſileæ* I. p. 354
Birckmanni ( ) I. p. 746
Blaew (Joh.) *Amſtelodami* I. p. 747
Bocheti fratres, *Pictaviis* II. p. 385
Bombergius (Daniel) *Venetiis* II. p. 593. p. 1178
Bonhomme (Pasquier) *Pariſiis* I. p. 551
de Bohinis (Bohinus) *Venet.* I. p. 380. p. 382
Brandis de Schafz (Lucas) *Lubecæ* I. p. 356. II. p. 921. ſt. 898
Brocarius (Arn. Guilh.) *Compluti* I. p. 730
- - (Joh.) *Compluti* I. p. 777
Bryæi fratres, *Francofurti* I. p. 757
Brylingerus (Nic.) *Baſileæ* I. p. 354. not. II. p. 1124

C.

Cæſaris (Pet.) *Pariſiis* I. p. 531
Calenius (Gerwinus) *Coloniæ* I. p. 739
Cardon ( ) *Lugduni* I. p. 731
Carlen. (Mauric.) *Argentorati* II. p. 6
Carolus (Joh.) *Argentorati* II. p. 39
Caxton ſ. Coxton (Guilh.) *Londini* II. p. 402. p. 901
Cervicornus (Eucharius) *Coloniæ* I. p. 739

Cholinus

Cholinus (Maternus) *Coloniæ* I. p. 742 II. p. 388
Chouët (Jac.) *Genevæ* I. p. 747
Ciera ([illegible]) I. p. 746
Colinæus (Simon) *Parisiis* I. p. [illegible]
de Comitibus (Marcus) *Venetiis* I. p. 379
Commelinus (Hieron.) *Heidelbergæ* I. p. 737 II. p. 379 p. 802 p. 1124
Conda (Philip.) *Venetiis* I. p. 380
Confalonerius (Bartholomæus) *Tarvisii* I. p. 381
Corallus (Steph.) *Parma* I. p. 381
de Coris (Bernardin.) *Venetiis* I. p. 380
Costerus (Laur. Joh.) *Harlemi* I. p. [illegible] [illegible] p. 123 p. 928 [illegible] p. 38 p. 197 p. 576 p. 597 p. 609 [illegible] 466 [illegible] p. 1095 p. 1138 p. 1141 p. 1149 p. [illegible] p. 1156 p. 1179 p. 1179 sq. p. 1185
- - appellatur *Caſtræus* II. p. 1140
- - forſan idem eſt, qui *Aſt.* [illegible] Gallus I. p. 506
- - inventor Typographiæ NB. vid. *Conſpectum ſummorum capitum.*
- - inventor atramenti typographici I. p. 178 not. p. 234 p. 257. II. p. 986
- - inventor typorum lignecorum, plumbeorum & ſtannecorum, I. p. 177 not. p. 235 p. 257 ſq. p. 415 ſq. II. p. 1153 ſq.
- - quomodo typographiam invenerit? I. p. [illegible] ſq. not. p. 223 ſq. p. 234 ſq. p. 257 [illegible] II. p. 980
- - quomodo libros excuderit? I. [illegible] II. p. 997 ſqq.

 libros

- - libros excusos pro MStis obtrusisse videtur I. p. 543 II. p. 984 sq.
- - ante perfectam artem typogr. morte præventus est. I. p. 240 p. 616 p. 618 p. 619 p. 662
Costeri majores & posteri. I. p. 437 sq.
- - prima specimina typographica. II. p. 980 sq. p. 996 sq. p. 1155 sq.
- - imago picta. II. p. 1006 sq.
- - cum inscriptione I. p. 539. II. p. 1003 sq.
- - statua ære expressa exhibetur in Tagera collegio mense Aug.
- - statua laureata in horto medico Harlemensi erecta II. p. 1227
- - in ejus effigiem epigramma I. p. 230
- - in ejus laudem carmen & inscriptio Boxhornii I. p. 544 sq.
- - numismata in ejus honorem II. p. 696 sq. p. 1230 sq.
- - in ædium ejus frontispicio inscriptio I. 451 p. 502 II. p. 1005 sq.
- - in ejus memoriam forsan syllaba in infima paginæ cujusque parte custos vocatur I. p. 902
- - ad quem omnes libri tabulis ligneis excusi referri non possunt II. p. 1179 seq. p. 1189
Cramoisy (Sebast.) Parisiis I. p. 747
Crante (Martin) Parisiis II. p. 256 p. 583 p. 890
Cratander (Andr.) Basileæ I. p. 354 not. p. 746
Crispinus (Joh.) Genevæ I. p. 747 not. II. p. 384
Crithius ( ) Coloniæ I. p. 743

Curio (Valentinus) *Baſileæ* I. p. 354 not.
Gutenbergus (Joh.) vid. Gudenberg.

D.

Dalius (Mich.) *Monaſterii Weſtphal.* I. p. 728 not.
Demetrius Cretenſis, *Venetiis* II. p. 377 p. 112
Denckmurh (Conr.) *Ulmæ* I. p. 322 p. 357 p.
p. 728 p. 910
Denidel (Anton.) *Pariſiis* I. 522
Dietericus Reynsburgenſis, *Venetiis* I. p. 380
Doletus (Steph.) *Lugduni* I. p. 738 II. p. 801 p.
Drach (Petrus) *Spiræ* I. p. 357 p. 728

E.

Eckſtein (Petr.) *Argentorati* II. p. 30 p. 597 p.
p. 690 p. 895 p. 1183 p. 1187
Egenolphus ( ) *Francofurti* I. p. 747 II. p.
Elzevirii ( ) *Amſtelodami* I. p. 436 II. p.
Epiſcopius (Nicol.) *Baſileæ* I. p. 354 not. p.
p. 751 II. p. 1033 p. 1104

F.

Faber (Barthol.) *Upſaliæ* II. p. 584
Faber (Joannes) *Holmiæ* II. p. 584 p. 585
Fauſtus ſ. Fuſt (Joh.) *Moguntiæ* I. p. 10 p. 175
p. 235 p. 314 not. p. 320 p. 321 p. 325 p.
p. 460 p. 463 p. 467 ſq. p. 504 p. 519 p.
p. 535 p. 619 p. 670 p. 677 p. 932 p. 958 p.
p. 1033 p. 1034 p. 1035 II. p. 22. p. 25 p.
p. 40 p. 197 p. 204 p. 218 p. 288. p. 290 p.
p. 296 p. 297 p. 300 p. 301 p. 304 p. 306 p.
p. 316 p. 322 p. 325 p. 407 p. 577 p. 596 p.
p. 609 p. 654 p. 659 p. 822 p. 937 p. 971 p.

ſq. p. 1022 p. 1056 p. 1058 p. 1088 p. 1091 p. 1121 p. 1139 p. 1151 p. 1152 p. 1155 p. 1157 p. 1164 p. 1175 p. 1176 p. 1182 p. 1183 p. 1188

- - vocatus eſt *Gutmannus* I. p. 271. p. 338
- - Comesburgus II. p. 1164
- - idem ac *Gensfleiſchius* II. p. 681
- - *Petri* prænomine appellatus eſt I. p. 267 not. p. 271 p. 906
- - ex honeſta & primaria familia prognatus I. p. 466 p. 697 not. p. 702 not.
- - aurifaber I. p. 85 p. 103 p. 707 II. p. 408 not. p. 599 p. 1091
- - famulus perfidus. *Geſteri* I. p. 212 p. 235 p. 245 not. p. 258 p. 262 p. 314 not. p. 938 II. p. 984
- - quomodo typographiam invenerit? I. p. 10 p. 85 p. 467 ſq. p. 702 ſq. not. II. p. 1016
- - Pariſiis, Bibliorum lat. exempla varia vendit. I. p. 177 ſq. p. 521 p. 905 II. p. 315 p. 659 p. 882 p. 884 p. 985 p. 1002 p. 1140 p. 1193 *Struve* c. 11. §. 11. p. 923 ſq.
- - artium magicarum accuſatus Pariſiis, II. p. 882 p. 884 p. 986 p. 1002. *Bierling* cap. 3. §. 6. p. 158 ſq. *Gundling* Vol. I. c. 3. §. 45 p. 434 ſqq. *Kundman* p. 707 a. *Maittaire* p. 12 *Palmer* c. 10 p. 88 ſqq.
- - Moguntiæ à monachis. *Bierling* cap. 3. §. 6. p. 161 *Kundman* pag. 707
- - typographiæ inventor. NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - typorum æneorum inventor. I. p. 710

typorum

- - typorum fuſilium inventor I. p. 539 p. 848 II. p. 668 *Tentzel* Coll. menſtr. 1692 p. 686 & an. 1697 p. 980
- - atramenti typogr. inventor. I. p. 467 p. 702 not. p. 710 II. p. 714
- - *Gutenbergium* opibus & conſiliis adjuvit. I. p. 20 I. p. 175 p. 274 p. 519 p. 697 II. p. 204 p. 296 p. 654 p. 713 p. 1151
- - litem Gutenbergio intendit. I. p. 28 p. 470 ſq. p. 703 ſq. II. p. 205 p. 301 p. 302. p. 671 ſqq. p. 795. *Struv.* cap. 11 §. 10 p. 921 ſq.
- - mortuus eſt circa an. 1468 I. p. 7. p. 286
- - - anno 1473 I. p. 9 not.
- - nusquam ſe typographiæ inventorem appellavit. II. p. 316 p. 325
- - nusquam affirmavit, Moguntiæ inventam eſſe typographiam II. p. 335
- - libros ab ipſo excuſos cognoſcendi ratio. II. p. 471
- - librorum ab ipſo & *Petro Schoeffero* excuſorum elenchus. I. p. 284 ſq. p. 523 ſq. II. p. 878 ſq. *Caille* p. 10 ſq. *Palmer* c. 9 p. 71 ſq.
Fauſtus (Joh.) Fil. *Moguntiæ* II. p. 327
Feyerabend (Sigism.) *Francofurti* I. p. 747 II. p. 388
Fiher. (Conr.) *Eslingæ* II. p. 322 p. 337 p. 356 p. 728 p. 910
Flaccus. ſ. Flachus (Martin) *Argentorati* I. p. 174 p. 334 not. p. 522 p. 587 p. 720 II. 676 p. 685 p. 686 p. 690 p. 1139
Fradinus (Franc.) *Lugduni* I. p. 731
Franciſcus de Hailbrun, *Venet.* I. p. 380

Frelonius (Joh.) *Lugduni* II. p. 374
Friburger (Mich.) *Pariſ.* II. p. 256 p. 583 p. 899
Friſner (Andr.) *Norimb.* I. p. 357
Frobenius (Ge. Ludov.) *Hamb.* I. p. 747
Frobenius (Hieron.) *Baſil.* I. p. 751 II. p. 1124
Frobenius (Joh.) *Baſil.* I. p. 302 p. 331 p. 334 not. p. 354 not. p. 605 p. 724 p. 751 II. p. 42 p. 49 p. 375 p. 398 p. 423 p. 740 p. 802 p. 897 p. 974 p. 1028 p. 1030 p. 1033 p. 1061 p. 1074 p. 1108 p. 1124 p. 1177
- - laudatur I. p. 34
- - de illo varia II. p. 375
- - poſteri I. p. 722
- - epitaphium lat. & græc. I. p. 71
Froſchoverus (Chriſtoph.) *Tiguri* I. p. 722
Furter (Mich.) *Baſil.* I. p. 353 not.

G.

de Gabis (Simon) dictus Bevilaqua, *Lugduni* I. p. [illegible]
Gallicionesi (Anton. & Mich.) *Baſil.* I. p. 352 not.
Gallus (Uldaricus) vid. Han.
Genneppius ([illegible]) *Coloniæ* I. p. 169
Gengenbach (Pamphilus) *Baſil.* I. 353 not.
Gensfleiſch ſ. [illegible] (Joh.) *Moguntiæ* I. p. 174 p. 697 p. 1033 II. p. 28 p. 30 p. 31 p. 32 p. 33 p. 57 p. 59 p. 69 p. 173 p. 203 p. 245 p. 247 p. 260 p. 291 p. 297 p. 298 p. 299 p. 300 p. 304 p. 314 p. 322 p. 333 p. 335 p. 338 p. 407 p. 481 p. 576 p. 597 p. 609 p. 971 p. 1020 not. p. 1181

ſorſan

- - - forſan idem, qui *Fauſtus*. II. p. 681 p. 717
- - - ac *Medimbachius*. I. p. 697 II. p. 683
- - - famulus *Mentelii*. II. p. 676 p. 970
- - - oculorum uſu orbatus. II. p. 29 p. 33 p. 173 p. 301. p. 676. p. 680 ſq. p. 971
- - - ejus epitaphium. II. p. 33
Gering (Uldaricus) *Pariſiis*. II. p. 256 p. 583 p. 490
- - - ejus teſtamentum. II. p. 257 p. 583
Golitz ( ) I. p. 746
Girardus Alexandrinus, *Venetiis*. I. p. 379
Glaſerus (Wilh. Chriſtian.) *Argentorati*. II. p. 39
van der Goes (Matthias) *Antwerpiæ*. I. p. 395
Gormontius (Ægid.) *Pariſiis*. I. p. 528
de Gregoriis (Gregorius) *Venetiis*. I. p. 536
Grevenbruch ( ) *Coloniæ*. I. p. 748
Groſſi ( ) *Lipſiæ*. I. p. 747
Gruninger (Joh.) *Argentinæ*. I. p. 912. II. p. 39
Gryphius (Sebaſt.) *Lugduni*. I. p. 302. p. 605. p. 723 II. p. 584. p. 1039
Gualtherus (Bernhard.) *Coloniæ* I. p. 743
Guldenberg ſ. Gutenberg ſ. Gutenbergus (Jo.) *Moguntiæ* I. p. 10 p. 85 p. 182 ſq. not. p. 195 not. p. 265 not. p. 272 not. p. 306 p. 320 p. 334 not. p. 337 p. 459 ſq. p. 619 p. 701 p. 952 pag. 957 p. 958 p. 980 p. 1025 p. 1033 p. 1034 p. 1035. II. p. 5. p. 24 p. 28 p. 30 p. 31 p. 32 p. 34 p. 37 p. 38 p. 40 p. 46 p. 169 p. 173 p. 197 202 p. 209 p. 210. not. p. 246 p. 247 p. 259 p. 260 p. 261 p. 288 p. 290 p. 291 p. 295 p. 297 p. 299 p. 300 p. 304 p. 306 p. 314 p. 316 p. 322 p. 335 p. 338 p. 358 p. 407 p. 409 p. 576 p. 596 p. 690

p. 609 p. 626 p. 676 p. 677 p. 822 p. 971 p. 1000
p. 1016 p. 1058 p. 1091 p. 1121 p. 1138 p. 1140
p. 1157 p. 1176 p. 1181 p. 1167 p. 1172 p. 1175
p. 1182 p. 1183 p. 1187 p. 1188

- - vocatur *Tuſſanus quidam* II. p. 1111

- - vocatur prænomine *Petri*. I. p. 312 p. 319
p. 380 p. 325. II. p. 496 p. 1017

- - - *Jacobi*. I. p. 697 p. 320 II. p. 1182

- - forſan idem ac *Jo. Mentelinus*. *Monatl. Auszug* 1700. m. Apr. p. 126 not.

- - de ejus nomine conjecturæ variæ. *Monatl. Auszug* 1700 Apr. p. 128

- - patria Moguntinus, familia nobilium, qui *Gensfleiſch de Surgenloch* dicebantur, ortus I. p. 7
II. p. 246 p. 291 p. 1181 p. 1187

- - patria Bohemus. II. p. 1196

- - patria Argentinenſis. I. p. 16. p. 173

- - num à familia nobili oriundus? I. p. 8 p. 10
p. 16 p. 173 p. 242 not. p. 272 not. p. 282 ſq.
p. 298 p. 315 p. 353 p. 318 p. 319 p. 320 p. 337
p. 602 p. 709 ſq. II. p. 203 p. 358 p. 479 p. 626
p. 1019 p. 1059 p. 1088

- - juris ſtudiis incumbens. II. p. 499

- - inter amicos Archiepiſcopi Moguntini egit.
I. p. 5

- - aurifex. I. p. 310 p. 347 p. 518 p. 636 p. 707
p. 1025 II. p. 203 not. p. 246 p. 247 p. 288. p.
302 p. 358

- - forſan grammatoglypta. I. p. 1035 II. p. 203
not.

- - opifex Jo. Fauſti. I. p. 331. p. 697 II. p.
308 p. 408 not.

fuit

- - furti in Coſterum commiſſi inſimulatur. I. p. 213 ſq. p. 948
- - *Genſfleiſchium Mentelii famulum ſeduxit.* II. p. 203 p. 246
- - typographiæ inventor. NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - quomodo typographiam invenerit? I. p. 17 ſqq. p. 182 ſq. not.
- - atramenti typogr. inventor. I. p. 242 not. p. 269 p. 319 p. 602. II. p. 1030
- - typorum æneorum inventor. I. p. 19 p. 120. II. p. 648 p. 714.
- - formarum in ligno inciſarum inventor. *Monatl. Auszug* 1700. m. Apr. p. 124
- - Argentorati prima artis typogr. pericula fecit II. p. 695 p. 717
- - Argentina Moguntiam ſeceſſit. I. p. 174. II. p. 202 p. 246 p. 717 p. 971
- - Moguntiæ omne reliquum vitæ tempus peregit. I. p. 6 p. 519
- - Moguntia Argentinam ſe contulit. I. p. 10 p. 337 p. 471 p. 705 p. 712 ſq. II. p. 205 not. p. 409 p. 675 p. 795 p. 1046 p. 1181
- - Harlemi circa an. 1459 artem typogr. exercuit. I. p. 314. *Maittaire* p. 31. *Palmer* c. 6. p. 58
- - Fauſto pecuniam ac ſumtus typographicos abſtulit. I. p. 10 p. 470 p. 482 p. 702 ſq. p. 710 *Palmer* cap. 3 p. 9
- - ſumptibus ad typographiam neceſſariis tolerandis impar. I. p. 19 ſq. p. 274 p. 311 p. 519. II. p. 204 p. 295 ſq. p. 654.

pauper

- - pauper. I. p. 274 p. 311. II. p. 300 ſq.
- - ſolers & ſedulus. I. p. 17 ſqq.
- - laudatur. I. p. 16 p. 27
- - mortuus eſt an. 1468. I. p. 6
- - ejus lapis ſepulchralis. I. p. 269 p. 311 p. 519 p. 685. II. p. 298 p. 663.
- - cur ejus nomen in librorum ſubſcriptionibus non memoretur. II. p. 300
Guillard (Carol.) *Pariſiis*. II. p. 386.
Gymnicus (Io.) *Coloniæ*. I. p. 743 p. 798. II. p. 1124
Gütner (Io. Gabr.) *Chemnitii*. II. p. 404.

H.

Hagen (Ge.) Argentorati. II. p. 7
Hamman, dictus Hertzog (Hanſon) *Venetiis*. I. p. 321 p. 337 p. 715
- - forſan idem ac *Nic. Ienſon*. I. p. 715
Han de Vienna (Gallus) (Ulr.) *Romæ*. I. p. 174 ſq. p. 197 not. p. 261 p. 321 p. 331 p. 333 p. 334 not. p. 337 p. 342 p. 348 p. 358 ſq. p. 363 ſqq. p. 462 p. 524 ſq. p. 587 p. 597 p. 619. p. 636 not. p. 637 not. p. 717 p. 908 ſq. p. 952 p. 958 p. 1033 p. 1034 p. 1036. II. p. 192 p. 250 not. p. 251 p. 413 p. 469 p. 569 p. 576 p. 597 p. 599 p. 1016 p. 1037 p. 1059 p. 1095 p. 1145. pag. 1176 p. 1182
Henlif (Conrad) *Moguntiæ*. II. p. 296 not. p. 323 p. 327 p. 389
Henningius (Pet.) *Coloniæ*. I. p. 743
Henrici (Nicol.) *Monachii*. I. p. 747

Henricus

Henricus Colonienſis, *Senæ.* I. p. 382.
Hervagius (Io.) *Baſileæ.* I. p. 534. not. p. 722. II. p. 1124
Hertzog vid. Hamman.
Hieratus (Anton.) *Coloniæ.* I. p. 742 p. 751 p. 797
Hittorpius (Godfried) *Coloniæ.* I. p. 739
Hofmannus (Georg) *Freybergæ.* I. p. 944 not.
Holl (Leonhardus) *Ulmæ.* p. 728
Hondius ( ) *Amſtelodami.* I. p. 747 p. 756
ter Hornen (Arnold) *Coloniæ.* I. p. 356
Huſſius (Lævinus) *Herbipoli.* I. p. 757
Huſnerus (Leorius) *Argentorati.* II. p. 1183

I.

Iacobi (Pet.) in pago D. *Nicolai de Portu.* II. pag. 388
Iacobus Phorcenſis, *Baſileæ.* I. p. 353 not.
Ianſonius (Io.) *Amſtelodami.* I. p. 747 p. 757. II. p. 1126
Ielinger (Lucas) *Argentorati.* II. p. 7
Ienſon ſ. Genſon ſ. Ianſſon (Nicol.) *Venetiis.* I. p. 242 not. p. 298 p. 299 p. 313 p. 322 p. 324 not. p. 366 p. 370 p. 379 p. 409 p. 526 p. 528 p. 535 p. 624 p. 630 p. 699 p. 715 p. 719 p. 731 p. 909 p. 952 p. 1026 II. p. 383 p. 398 not. p. 413 p. 469 p. 576 p. 597 p. 657 p. 1030 pag. 1069 p. 1074 p. 1121 p. 1176
- - forſan idem, qui *Ulric Hahn.* I. p. 908
Imbertes ( ) I. p. 726
de Ingwilego (Henr.) *Argentorati.* II. p. 89
Ioannes Colonienſis, *Venetiis.* I. p. 313 p. 527 p. 715 not. p. 1069 p. 1074

de

- - de Forlivio, *Venetiis*. I. p. 380
- - Spirenſis, *Venetiis*. II. p. 254 p. 582
- - de Weſtphalia, *Lovanii*. I. p. 394 p. 527 p. 530. II. p. 896
Jobin (Bernhardus) *Argentorati*. II. p. 39
Iſingrinius (Mich.) *Baſilea*. I. p. 354 not. II. p. 1013
Iuntæ ( ) *Venetiis*, I. p. 302 p. 536. p. 746.

K.

Kesler (Nicol.) *Baſilea*. I. p. 322 p. 357 p. 355 not. p. 355 p. 721 p. 910
Ketelaer (Nicol.) *Ultrajecti*. I. p. 391
de Keyſere (Arend) *Gandavi*. I. p. 398
Kinchius (Io.) *Colonia*. I. p. 743
Knoblauch (Io.) *Argentorati*. II. p. 39
Knoblocher (Jac.) *Heidelberga*. I. p. 357
Koburger ſ. Koberger (Anton.) *Norimberga*. I. p. 320 p. 337 p. 357 p. 433 p. 726 p. 910. II. p. 1176
Koelhoff (Jo.) *Colonia*. I. p. 356 p. 433
Koenig (Ludov.) *Baſilea*. I. p. 747
Köler (Henning) *Lipſia*. I. p. 966
Kopphel (Andelanus Wolphgangus) *Argentorati*. II. p. 39
Krepſius (Jo.) *Colonia*. I. p. 739.

L.

Lachnera (Gertruda) *Baſilea*. II. p. 375 p. 386
Lanckiſchius (Frid.) *Lipſia*. I. p. 961
Landrius ( ) *Lugduni*. I. p. 747
Lanzberg (Martin.) *Lipſia*. I. p. 918

Index.

Lavagnia (Philip) *Mediolani*. I. p. 878
Laudebach (Jo.) *Romæ*. I. p. 1093 II. p. 493
Laurentius Alemanus (Nicol.) *Florentiæ*. I. p. 719
Lodertz (Paulus) *Argentorati*. II. p. 39.
de Leempt (Gerh.) *Ultrajecti*. I. p. 391.
Loen (Gerh.) *Goudæ*. I. p. 391 p. 392.
Lichtenſtein (Herm.) *Tarviſii & Venetiis*. I. p. 380 p. 381
de Lignamine (Jo. Philip.) *Romæ*. I. p. 718
Limburgus (Jo.) *Monaſterii*. I. p. 729
Locatellus (Bonetus) *Venetiis*. I. p. 928
Lotherus (Melchior) *Wittebergæ* II. p. 1177
Ludovicus Ulmenſis. II. p. 1186
Luffi (Jo.) *Vitembergæ*. I. p. 895 p. 949 p. 1026 II. p. 890 p. 1169
Lyſerius ( ) *Monachii*. I. p. 747.

M.

Maire (Jo.) *Lugduni Bat*. I. p. 426
Manthen (Jo.) *Venetiis*. II. p. 346 not.
Manutius (Aldus) *Venetiis*. I. p. 43 p. 243 not. p. 299 p. 302 p. 331 p. 334 not. p. 370 ſq. p. 527 p. 535 p. 625 p. 733 ſq. p. 753 p. 761 p. 912 ſeq. p. 952. II. p. 47 p. 49 p. 320 p. 423 p. 599 pag. 730 p. 740 p. 784 p. 799 ſq. p. 893 p. 974 p. 1023 p. 1028 p. 1030 p. 1032 p. 1059 p. 1061 p. 1062 p. 1074 p. 1108 p. 1122 ſq.
- - laudatur. I. p. 34 p. 243 not. p. 301 p. 370 ſqq. II. p. 320 not.
- - de illo varia. II. p. 372 ſq.
- - epitaphium, græc. & lat. I. p. 57

A

- - (Aldus) junior. *Venet.* I. p. 299 p. 735 p. 748
- - (Paulus) *Venet.* I. p. 734 p. 748 II. p. 800 p. 1030
Martinus Aloſtanus (Theodoricus) *Lovanii* I. p. 729 p. 745 II. p. 231 not.
Mauferus (Pet.) *Patavii* I. p. 382 p. 528 II. p. 897
Maxillus alias Uebelin (Georg) *Argentorati.* II. p. 912
Medinbach (Jo.) *Mogunt.* I. p. 272 p. 274 p. 288 p. 321 p. 460 p. 697 II. p. 40 p. 296 not. p. 328 p. 599 p. 973
- - forſan idem ac *Genſfleiſch* I. p. 697
Meierbeccius (Wolfgang) *Freiberga.* I. p. 943 not.
Mentelius ſ. Mentelin ſ. Mantelius (Jo.) *Argentorati* I. p. 174 p. 266 not. p. 310 p. 311 p. 318 p. 322 p. 325 p. 332 p. 334 not p. 347 p. 461 p. 517 ſq. p. 586 p. 636 p. 720 p. 910 p. 958 p. 1033 p. 1034 p. 1036 II. p. 5 p. 25 p. 28 p. 29 p. 19 p. 34 p. 38 p. 40 p. 42 p. 178 p. 192 p. 290 p. 316 p. 394 p. 409 p. 576 p. 597 p. 609 p. 675 p. 678 p. 679 p. 970 p. 1167 p. 1175 p. 1176 p. 1181 p. 1182 p. 1183 p. 1187
- - cum *Joh. Manthen* à *Gerretzem* confunditur. II. p. 346 not.
- - typographiæ inventor NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - artem typogr. Moguntiæ à *Guttenbergo* & Fauſto didicit. II. p. 686
- - atramenti typogr. inventor. II. p. 355
- - typorum fuſilium inventor. II. p. 203 not. p. 268 ſq.

quomodo

- - quomodo artem typograph. invenerit? II. p. 262 ſq. p. 409 p. 563
- - à familia nobili oriúndus. II. p. 358 ſq.
- - inſignia nova nobilitatis à Friderico III. Imp. an. 1466 accepit. I. p. 518. II. p. 210 ſqq. p. 220 not. p. 338 ſqq. p. 359 p. 686 ſq. p. 1089 pag. 1091
- - num. à Friderico III. Imp. diploma acceperit? II. p. 239 p. 242 p. 687 *Monatl. Auszug* 1700 Apr. p. 130 ſq. not.
- - cum *Guttenbergo* artis exercendæ ſocietatem fecit. II. p. 410
- - præ mœrore non mortuus eſt. II. p. 689
- - perhonorifice ſepultus. II. p. 345
- - ejus epitaphium. II. p. 691 ſq.
- - poſteri. II. p. 214 ſq. p. 219 ſq. not. p. 336 p. 359
- - ſcripta de arte typographica. II. p. 30 p. 355 p. 684 p. 686
- - inſignia gentilitia ære expreſſa & explicata. II. p. 212 ſq. p. 339 ſq. p. 360 ſq.
- - ei Fauſtus artem typogr. Argentorati indicavit. I. p. 522
- - libri ab illo impreſſi. II. p. 324 ſq.
Merianus (Matthæus) *Francofurti* I. p. 757
Milangius (Simon) *Burdigalæ* I. p. 743 II. p. 378 p. 400 p. 806
Mintzelius (Jo. Alb.) *Lipſiæ* I. p. 959
Miſſarinus (   ) I. p. 746
Mittelhus (Georg) *Pariſiis* I. p. 731
Moravus (Matthias) *Neapoli* I. p. 579 not.

Morellus (Frider.) *Pariſ.* II. p. 377
Morellus (Guilh) *Pariſiis* I. p. 739 II. p. 376 p. 801
- - epitaphium græc. & lat. I. p. 64
Moretus (Joh.) *Antwerpiæ* II. p. 805 p. 1125
Moreti (Balthaſ. & Joh.) *Antwerpiæ* I. p. 436 p. 741
Morinus (Martin) *Rothomagi* II. p. 1121
Muſchius ( ) I. p. 746
Mylius (Herman) *Coloniæ* I. p. 742

N.

Nardus (Simeon Nic.) *in Caſtro Corteſio* I. p. 748
Neobarii (Conr.) Epitaphium græc. & lat. I. p. 60
Nicolaus de Franckfordia, *Venetiis* I. p. 380
Nivellius (Sebaſt.) *Pariſiis* I. p. 747
de Novaria (Bernardin.) *Venetiis* I. p. 380
Nutius ( ) *Antwerpiæ* I. p. 741

O.

Opilio (Pet.) vid. Schäfer.
Oporinus (Jo.) *Baſileæ* I. p. 354 not. p. 605 p. 722 p. 737 p. 744 II. p. 378 p. 423 p. 741 p. 803 p. 949 p. 1030 p. 1033 p. 1061 p. 1108 p. 1202
- - epitaphium græc. & lat. I. p. 65

P.

Paſradius (Richard) *Daventriæ* I. p. 729 II. p. 898
de Paltaſichis (Andr.) *Venetiis* I. p. 380
Paltenius ( ) *Francofurti.* I. p. 747
Pannartz (Arnold.) *Romæ.* I. p. 359 ſqq. p. 525 ſq. p. 619 p. 637 not. p. 717 p. 859 ſqq. p. 1033 p. 1036. II. p. 251 p. 576 p. 582 p. 1182 p. 1192

Para-

Paraviſinus (Dionyſius) *Mediolani*. II. p. 377 p. 1123
Parcus (Jac.) *Baſilea*. I. p. 354 not.
Parvus (Jo.) *Pariſiis*. I. p. 730
Paſinus (Maphæus) *Venetiis*. II. p. 318 not.
Patiſſonius (Mamertus) *Pariſiis*. II. p. 380
Perna (Pet.) *Baſilea*. I. p. 722
à Petersheim (Hans) *Francofurti*. I. p. 471
Petri (Adam) *Baſilea*. I. p. 334 not. p. 354 not. p. 722. II. p. 387
Petri (Henr.) *Baſilea*. I. p. 722. II. p. 387 p. 1124
Petri (Joh.) *Baſilea*. I. p. 353 not.
Petri (Thom.) *Harlemi*. I. p. 226 p. 234 p. 257 p. 314 not. p. 504 p. 663 p. 858 p. 932 p. 1021. II. p. 233
Petrus Cæſaris, *Pariſiis*. I. p. 531
Philippi (Nicol.) *Pariſiis*. I. p. 533
Pickel (Jo.) *Argentorati*. II. p. 7
Plantinus (Chriſtoph.) Antwerpiæ. I. p. 187 not. p. 302 p. 435 p. 605 p. 740 p. 753 p. 789 pag. 795. II. p. 47 p. 378 p. 403 p. 423 p. 804 pag. 974 p. 1061 p. 1074 ſq. p. 1108 p. 1125
- - accuratam librorum correctionem inſtituit. I. p. 754
Porrus (Pet. Paul.) *Genua*. I. p. 749
à Porta (Hugo) *Lugduni*. I. p. 731
Pratus (   ) I. p. 746
Priſcianez (Franc.) *Roma*. II. p. 1030
Proſtius (   ) *Lugduni*. I. 747
Prus (Jo.) *Argentorati*. I. p. 307 p. 334 not. p. 588 pag. 721. II. p. 394.

Q.

Quentel (Arnold) *Coloniæ.* I. p. 739
- - (Henr.) *Coloniæ.* I. p. 322 p. 337 p. 357 p. 910. II. p. 894
- - (Pet.) *Coloniæ.* I. p. 739.

R.

Rachelofen (Conr.) *Lipſiæ.* II. p. 742
Raesfeldius (Bernh.) *Monaſterii.* I. p. 728 not.
Raphelengius (Franc.) *Lugduni Bat.* I. p. 740 p. 790. II. p. 379 p. 804 p. 1125
Raphelengii ( ) *Lugd. Bat.* I. p. 436
Ratholdus ſ. Rodolf ſ. Barthold (Erhard) *Auguſt. Vind.* & *Venetiis.* I. p. 342 p. 351 p. 380 p. 728 not. II. p. 310 p. 311 p. 1037
Raymundus Noviomagenſis, *Venetiis.* I. p. 380
Reewich (Erhard) *Moguntiæ.* I. p. 391
Reinhardus (Marcus) *Pariſiis.* I. p. 533
Repp (Io.) *Argentorati.* II. p. 6
Reſcius (Rutgerus) *Lovanii.* I. p. 729 p. 737. II. pag. 803
Reſius (Xyſtus) vid. *Ruſingerus.*
Richelius (Bernhard) *Baſileæ* I. p. 353 not.
Rihelius (Wendelinus) *Argentorati* I. p. 747 II. p. 39
Riſchius (Adolph) vid. *Ruſchius.*
Ritſchius (Gregor.) *Lipſiæ* I. p. 949 p. 959 p. 967
- - (Timoth.) *Lipſiæ* I. p. 961
Rodolf de Auguſta (Erhard) vid. *Ratholdus.*
Roland (Theodorus) *Argentorati* II. p. 7
Rood (Theodoricus) *Oxonii* II. p. 891

Rot (Adam) *Romæ* II. p. 320
Rövillius (Willhelm) *Lugduni* I. p. 747
de Rubeis (Jac.) *Venetiis* II. p. 207 not. p. 319
- - (Jo.) *Venetiis* I. p. 527 p. 528
Rulandius ( ) *Francofurti* I. p. 747
Ruſchius ſ. Riſchius (Adolph) *Argentorati* I. p. 174 p. 334 not. p. 522 p. 587 p. 720
Ruſinger ſ. Reſins (Sixtus ſ. Xyſtus) *Neapoli* I. p. 174 p. 299 p. 322. p. 331 p. 333 p. 334 not. p. 337 p. 342 p. 347 p. 370 p. 526 p. 587 p. 636 p. 718 p. 908 p. 1034 p. 1036 II. p. 254 p. 413 p. 599 p. 665 p. 799 p. 1016 p. 1037 p. 1139 p. 1169 p. 1176
Ryſerus (Iorius) *Herbipoli* II. p. 993

S.

Sacon (Jac.) *Lugduni* I. p. 717
Salamandra ( ) I. p. 746
Saſſenus (Servatius) *Lovanii* I. p. 729
Sadler ( ) I. p. 756
Schäfer ſ. Scheffer ſ. Schœffer ſ. Opilio (Joh.) *Moguntiæ* I. p. 273 II. p. 220 p. 329 ſq. p. 1190 p. 1191
- - (Pet.) *Moguntiæ* I. p. 10 p. 176 p. 272 p. 273 p. 274 p. 299 p. 306 p. 311 p. 320 p. 321 p. 331 p. 334 not. p. 337 p. 339 p. 468 p. 471 p. 482 p. 485 p. 519. p. 520 p. 535 p. 670 p. 677 p. 697 p. 952 p. 958 p. 1033 p. 1034 p. 1035 II. p. 32 p. 39 p. 40 p. 197 p. 205 p. 218 p. 288 p. 295 p. 297 p. 300 p. 304 p. 306 p. 314 p. 316 p. 325 p. 326 not. p. 327 p. 333 not. p. 389 p. 407

 p. 410

p. 410 p. 576 p. 597 p. 609 p. 654 p. 676 p. 685 p. 937 p. 985 p. 1016 p. 1091 p. 1121 p. 1151 p. 1152 p. 1154 p. 1176 p. 1183 p. 1188
- - Petrus Gerneſus appellatur I. p. 285 p. 596
- - Ivonis prænomine vocatur I. p. 334
- - utrum Fauſti an Guttenbergii gener? I. p. 272 p. 274 p. 283 ſq. p. 320 p. 469
- - typographiæ inventor. NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - atramenti typogr. inventor II. p. 986
- - typorum fuſilium inventor I. p. 10 p. 21 p. 468 p. 519 p 520 p. 703 not. p. 711 II. p. 668 p. 986 p. 999
- - primus affirmavit, Moguntiæ typographiam inventam eſſe II. p. 328 not.
- - ejus poſteri laudantur I. p. 34 p. 907
- - de illo varia I. p. 697 ſq
- - librorum ab illo excuſorum elenchus II. p. 878 ſq.
- - de libris ab illo excuſis diploma Ludovici XI. Regis Galliæ II. p. 388 ſq.
Schottus (Joh.) *Argentorati* I. p. 518 II. p. 30 p. 39 p. 219 p. 360
Schrœdter, (Chriſtian) *Witteberga* II. p. 614
Schurener de Bopardia (Joh.) *Romæ* II. p. 1182
Schurerius Schletſtadinus (Matthias) *Argentorati* I. p. 331 p. 587 p. 720 p. 911 p. 952 II. p. 39 p. 380
- - (Lazarus) *Argentorati* II. p. 381
Schureri (   ) *Lipſ.* I. p. 747
Scolar (Joh.) *Oxonii* II. p. 402

Scotus

Scotus (Octavianus), *Venetiis* l. p. 322 p. 337 p. 536 p. 715
Selfiſch ( ) l. p. 747
Senſenſchmid (Joh.) *Norimb.* l. 357
Silber al. Franck (Euchar.) *Romæ* l. p. 716
Simon (Jo. Ge.) *Argentorati* ll. p. 7
Sleichius (Clemens) *Francofurti* l. p. 723 p. 725
Sonnii ( ) *Pariſiis* l. p. 747
Spalt (Joh.) *Argentorati* ll. p. 7
Spangenberg (Jo.) *Argentorati* ll. p. 7
Specht (Jac.) *Argentorati* ll. p. 7
Steckel (Wolfgang) *Lipſiæ* l. p. 912
Stephanus (Carol.) *Pariſiis* l. p. 920 ll. p. 383 p. 1125
- - (Franc.) *Pariſiis*. l. p. 605
- - (Henr.) ſenior, *Pariſiis*. l. p. 731. p. 382
- - (Henr.) junior, *Pariſiis* & *Genevæ*. l. p. 187 not. p. 605 p. 736 p. 747 ll. p. 381 p. 423 p. 801 p. 1061 p. 1108 p. 1125
- - (Paulus) *Pariſiis* ll. p. 1125
- - (Robertus) *Pariſiis* l. p. 605 p. 735 p. 917 ſq. not. p. 920 ll. p. 47 p. 49 p. 352 p. 368 p. 381 ſq. p. 423 p. 599 p. 800 p. 949 p. 974 p. 1030 p. 1061 p. 1077 p. 1108 p. 1115 p. 1125 p. 1126 p. 1169
- - epitaphia 5. græca & 9. latina l. p. 65 ſq.
- - in ejus laudem *Jo. Aurati* carmen l. p. 917 ſq. not.
Sternii (Hans & Henr.) *Luneburgi* ll. p. 937 not. p. 949 not.
Stoer (Jac.) *Genevæ* l. p. 747
Stoeſſel (Joh.) Conr.) *Chemnitzii* ll. p. 700

de Strada (Anton.) *Venetiis* I. p. 381
Sweynheim (Conr.) *Romæ* I. p. 242 not. p. 298 p. 299 p. 334 not. p. 342 p. 359 p. 525 ſq. p. 619 p. 637 not. p. 717 p. 859 ſq. p. 952 p. 1033 p. 1036 II. p. 12 p. 251 not. p. 413 p. 1028 p. 1030 p. 1037 p. 1121 p. 1176 p. 1182 p. 1192
Sylveſter (Laur.) *Argentorati* II. p. 7

T.

Theodoricus Aloſtenſis typographus II. p. 231 not.
Tiletani (Ludov.) epitaphium gr. & lat. I. p. 61
Tornæſius (Joh.) *Lugduni* I. p. 605 p. 731 II. p. 381
Tory (Godofr.) *Pariſiis* II. p. 308 p. 941
Trechſel. (Joh.) *Lugduni* I. p. 910 p. 911
Turnebus (Hadr.) *Pariſiis* I. p. 740 II. p. 376 p. 801
- - epitaphium gr. & lat. & epigrammata 2. alterum græcum, alterum latinum I. p. 61 ſq.

V.

Valdarpherus (Chriſtoph.) *Mediolani* I. p. 378
Valgriſius (Vincent.) I. p. 746 II. p. 387
Vaſcoſanus (Mich.) *Pariſiis*. I. p. 743 II. p. 376
Uebelin vid. Maxillus.
Veldenaer (Io.) *Lovanii*, *Ultrajecti*. & *Culenburgi*, I. p. 391 p. 393 pag. 394. II. p. 1004
Vendelinus ſ. Vindelinus Spirenſis vid. Wendelinus Vercellenſis

Vercellenſis (Ioh.) *Venetiis*. II. p. 369 p. 402
Veſter (Chriſtian) *Halæ*. II. p. 495
Vignon (Euſtachius) *Genevæ*. I. p. 747
Ulricherus (Ge.) *Argentorati*. II. p. 39
Ulrici (Martin & Mich.) *Pariſiis*. I. p. 531. II. pag. 1135
Vögelinus (Ern.) *Lipſiæ*. I. p. 912 p 958 not.
Vogelius ( ) *Lugduni*. I. p. 178 not.

W.

Walderus (Jo.) *Baſileæ*. I. p. 354 not.
Waltz (Lucas) *Argentorati*. II. p. 7
Wangen (Jac.) *Argentorati*. II. p. 7
Wechelus (Andr.) *Pariſiis* & *Francofurti*. I. p. 725 II. p. 1124 p. 1126.
- - (Chriſtianus) *Pariſiis*. I. p. 725
Wendelinus ſ. Vendelinus ſ. Vindelinus Spirenſis *Venetiis*. I. p. 378 p. 527 p. 529. II. p. 254
Wensler ſ. Winsler (Mich.) *Baſileæ* I. p. 353 not. p. 354 p. 355
de Weſtfalia (Joh.) vid. Joannes.
Weſthemerus (Bartholom.) *Baſileæ*. I. p. 354 not.
Willeri ( ) *Auguſt. Vind*. I. p. 747
Winslerus (Mich.) vid. Wensler.
Winter (Anton.) *Baſileæ*. I. p. 722
- - (Robert) *Baſileæ*. I. p. 354 not.
Wolfgangus Monacenſis, *Lipſiæ*. I. p. 912
Wolfius (Tho.) *Baſileæ*. I. p. 334 not. p. 354 not. p. 721
Würcker (Mich, Andr.) *Argentorati*. II. p. 7.

Z.

Zainer (Jo.) *Ulmæ*. I. p. 322 p. 337 p. 356 p. 728 p. 910
Zell (Ulr.) *Coloniæ*. I. p. 410 p. 625 p. 714. II. p. 44
Zetzner (Lazarus) *Argentorati*. I. p. 747. II. p. 39 p. 58
Ziletus (Franc.) *Venetiis*. I. p. 750.

CORRECTORES LIBRORUM.

Andreas (Jo.) Arelienſis Epiſc. II. p. 251
Anger (Andreas I. p. 947
Bergellanus (Jo. Antonius) I. p. 11 not. p. 23 not. p. 745. II. p. 663
Campanus (Jo. Anton.) I. p. 524. II. p. 251
Caſaubonus (Iſaac) II. p. 948
Dodo Friſius (Auguſtin.) I. p. 751.
Eraſmus Roterodamus (Deſid.) I. p. 745 ſq. pag. 913 ſqq. II. p. 612 p. 807 p. 914 ſq. p. 947
Fernus (Mich.) I. p. 745
Gelenius (Sigism.) I. p. 744 II. p. 612 p. 807
Gerbelius (Nic.) I. p. 745. II. p. 612
Gesdalius (Anton.) I. p. 745
Giſelinus (Victor) I. p. 745
Gratius (Ortuinus) I. p. 745 not.
G[illegible]herus (Per.) II. p. 1205 not.
Harduinus (Franc.) I. p. 745
Kilianus (Cornel.) I. p. 744. II. p. 612 p. 807
Kislingius (Jo.) II. p. 807
Laſcaris (Janus)) I. p. 44 p. 527 p. 911

Milangiu

Milangius (Simon) I. p. 744. II. p. 806
Muſurus (Marcus) I. p. 44 p. 911
Oporinus (Jo.) I. p. 744. II. p. 807
Polman (Iſaac). I. p. 966
Pulmannus (Theodorus) I. p. 745
Raphelengius (Franc.) I. p. 740. II. p. 379
Sylburgius (Frider.) I. p. 744. II. p. 612 p. 807
Trecius (Pet.) I. p. 313 p. 529 p. 746
Turnebus (Adr.) II. p. 376.

INDEX
NOMINUM & RERUM.

A.

Æræ Chriſtianæ computatio accurata. II. p. 646 ſq.
altere corpus exercebant veteres. I. p. 1076
antiquitatis ſtudium nimium. I p. 490 p. 834
Aretinus (*Leonh.*) laudatur. I. p. 1057
Argentina urbs laudatur. II. pag. 4 p. 573
- - præſtantibus Dei beneficiis ornata. II. p. 94 ſq. p. 175 ſq.
- - inter Galliæ urbes recenſetur. II. p. 291 not.
Arias Montanus (*Bened.*) laudatur. I. p. 781 ſq.
Ariſtotelis Opera græce cum duplici verſione latina prelo paravit Cardin. *Ximenius*. I. p. 777
artis præſtantiſſimæ notæ. II. p. 595
artes jucunditatem pariunt. II. p. 139 ſq.

artes

artes tres mirabiles beneficio matheſeos inventæ. I. pag. 292
artes variæ inſignes. II. p. 82 ſq. p. 111
artifices nobilitatis honore ornati. I. p. 708
artificiorum omnium auctor eſt Deus. II. p. 78 ſq.
artium origo triplex. II. p. 911
aſtrologia eſt ſcientia hominibus quaſi congenita. I. pag. 1055
atramentum typographicum oculis nocet. I. p. 1081
atramenti typographici confectio. I. p. 1081. II. p. 627 p. 722 ſq. p. 1104
- - inventor *Coſterus.* I. p. 234 p. 257
- - - *Fauſtus.* I. p. 467 p. 702 not. p. 710
- - - *Guttenbergius,* I. p. 342 not. p. 319 pag. 602. II. p. 583 p. 1030
- - - *Mentelius.* II. p. 355
- - - *Schœfferus.* II. p. 583 p. 986
Aventini (*Jo.*) Annales erroribus ſcatent. II. p. 666

B.

Bagfordi (*Jo.*) ſchedæ & collectanea, quæ ad artis typogr. hiſtoriam pertinent. II. p. 988 p. 1001 ſq. p. 1011 ſqq.
Barbarus (*Hermol.*) laudatur. I. p. 1071
Baſilea laudatur. II. p. 1201
Baſileæ multa SS. Patrum opera impreſſa. I. pag. 750 ſq.
batava auris, i. e. ſtupida. I. 1044. II. p. 234 not.
Batavia miranda verſibus *Scaligeri* & *Mallincrotii* deſcripta. I. p. 557 ſq.

Bel-

Belgarum ambitio. I. p. 899 p. 903
beneficia ſumma Dei, quibus quotidie fruimur, in minimis ponere ſolemus. II. p. 91
beneficia Dei in ejus gloriam ſunt uſurpanda. I. p. 73 II. p. 99 ſq. p. 106. ſq.
Bergellanus (*Jo. Arnoldus*) in typographeo Moguntino corrector I. p. 11 not. p. 23 p. 182 not.
- - - laudatur I. p. 11 p. 182 not. II. p. 296 p. 672
- - ejus carmen de typographia à multis laudatur. I. p. 12.
Biblia S. accurate ſunt excudenda. II. p. 537 ſq.
- - in linguas vernaculas tranſlata. II. p. 1052
Biblia S. Antwerpienſia ſive Regia. I. p. 740 pag. 780 ſqq.
Biblia Complutenſia. I. p. 730 p. 770 ſqq.
Biblia germanica ante typographiam inventam non extiterunt. II. p. 85 ſq.
- - ante *Lutheri* tempora excuſa. I. p. 727. II. p. 85 p. 581
Biblia *Lutheri* in unum volumen redacta. I. p. 1026
Bibliorum S. editiones nonnullæ. II. p. 1135
Bibliopolarum avaritia. II. p. 128 p. 186 p. 856 ſq. p. 1204 ſq.
Bibliopoliorum utilitas. I. p. 762
Bibliothecæ jucunditatem & utilitatem pariunt. II. p. 150 ſq.
- - publicæ ſunt adornandæ. II. p. 159 ſq. pag. 954 p. 1215
- - publicæ veterum. I. p. 3 p. 1088 ſq. II. pag. 160 p. 1032

Bi-

Bibliotheca Baſileenſis. II. p. 693
- - - Heidelbergenſis ſpoliata. II. p. 162
Bonamicus (*Lazarus*) laudatur. I. p. 1065
de *Boxbornii* Theatro Hollandiæ judicium. I. pag. 621 ſq.

C.

Calviſii (*Sethi*) elogium. II. p. 203 not.
campanarum inventio & uſus. II. p. 347
Campanus (*Jo. Anton.*) laudatur. I. p. 1058
Canteri (*Guilh.*) elogium. I. p. 794
catalogus librorum à *Sweynheimio* & *Pannarzio* excuſorum. I. p. 861 ſq.
catalogi nundinales. I. p. 762 ſq. II. p. 1053 pag. 1086
catalogi officinarum typogr. I. p. 752
Catherineti (*Nic.*) Bibliotheca delarvata affecta. II. p. 952
- ſpecimen artis pictoriæ delineatum. II. pag. 960 ſqq.
- - librorum ab illo editorum & edendorum index. II. p. 962 ſqq.
Cato ſtatuam ſibi poni noluit. I. p. 1066
cenſoris librorum virtutes & officia. I. p. 112 pag. 113. II. p. 446 ſq. p. 515 ſqq.
cerebri & manuum maxima cognatio. I. p. 1077
chalcographi primi (*Kupferſtecher*) I. p. 208 p. 424 ſqq. p. 758. II. p. 1049 ſq. p. 1071 ſq. p. 1086 p. 1105. *Leſſer* cap. 5 pag. 209
- - Sec. XVI. celebres. I. p. 756
chartæ genera varia & ſigna. I. p. 109. II. p. 726 ſq. p. 1010

- - inventio. I. p. 108. II. p. 992 p. 1000
- - ſiccitas. I. p. 1082
chartaceæ molæ, I. p. 352 not.
chartularum luſoriarum confectio. II. p. 997
Chymicorum notæ & ſiglæ II. p. 782 ſq.
Cognatus (*Gilb.*) laudatur II. p. 290
Compendiorum abuſus & noxa. I. p. 1063 ſq.
Coornhertii (*Theod. Volchardi*) elogium I. p. 231
Correctores librorum imperiti & inepti I. p. 44 ſq p. 52 p. 55 ſq p. 765 ſq
- - - celebriores I. p. 744 ſq
correctoris librorum officium II. p. 1204

D.

Deo ſoli omnia ſunt manentque propria II. p. 99 ſq.
diploma *Adolfi* II. Archiep. Mogunt. de *Gutenbergo* I. p. 5
- - gallicum *Ludovici* XI Regis Galliæ de libris à *Pet. Schœffero* impreſſis II. p. 389 ſq.
Draudii (*Ge.*) diſcurſus typographicus I. p. 643 p. 644 ſq. II. p. 396 p. 1002 p. 1008
Duſſeldorpienſis ſchola publica I. p. 1048 ſq.

E.

eccleſiæ miſera conditio ſub Papæ imperio II. p. 86 p. 132 ſq.
eloquentiæ laude celebres eruditi Sec. XV. I. p. 1057 ſq. p. 1061 ſq.
encauſtice ars I. p. 426 ſq.
epitaphia græca & latina typographorum I. p. 57 ſq.
Eraſmi Roterod. (Deſid.) epitaphium *Jo. Frobenii* lat. & græc. I. p. 71

- - elogium I. p. 385 p. 556 p. 832
Erpenii (*Tho.*) elogium I. p. 436
eruditi celebriores Sec. XV. I. p. 1057 ſq. p. 1061 ſq
- - nobiles II. p. 211 not. p. 336 not.

F.

Fabricius (*Guido*) laudatur I. p. 790
- - (*Nicol.*) laudatur I. p. 790
Faſciculi temporum variæ editiones I. p. 349 ſq.
Fauſti (*Jo. Frid.*) ſcripta I. p. 453 ſq. not.
- - ejus filius I. p. 452 ſq. not.
figurarum æneis tabulis expreſſarum artifices primi I. p. 208 p. 424 ſq. p. 758
- - Sec. XVI. celebres I. p. 756
Franciſcus Bononienſis grammatoglypta II. p. 318 not.
Franckofurtenſis mercatus librarius I. p. 723 ſq. p. 885
Fridericus III. Imp. laudatur II. p. 210 p. 243
Friſchlini (*Nicod.*) elogium II. p. 274

G.

Galli vituperantur II. p. 1191
Gramont (*Claud.*) Grammatoglypta II. p. 368 p. 1074
Gebwilerus (*Hieron.*) Alſatiæ deſcriptionem promiſit II. p. 288
Germaniæ miſeria II. p. 59 p. 162 ſq.
Germani in inventionibus faciles, in politura negligentes I. p. 604 ſq. II. p. 1122 p. 1137
- - ſtudia literarum contemnentes II. p. 161 p. 187 ſq.
- - antiqui literarum rudes I. p. 189 not.

medio

– – medio ævo ſtrenue literis operam dederunt. I. p. 190 ſq. not.

Germanorum elogium. I. p. 265 p. 1040. II. p. 571 ſq. p. 755 p. 756 p. 1020 ſq. p. 1068 p. 1149

– – inventa. I. p. 897. II. p. 230 not. II. p. 1217

globi cœleſtes & terreſtres laudantur. I. p. 757 ſq.

gloria opibus eſt præferenda. II. p. 341 not.

Goudani (*Corn.*) elogium. I. p. 791

grammatoglyptæ nonnulli. I. p. 372. II. p. 318 not. p. 368 p. 722. *Gundling* Vol. I. p. 471 ſq.

Granion (*Robert*) grammatoglypta. II. p. 321 not. p. 730 p. 1070 p. 1074

Greſmundi (*Theodorici*) elogium. I. p. 264 p. 700

Guarini grammatica inſtitutio. I. p. 299.

H.

Harlemi urbis laus. I. p. 217 ſq.

Henricus II. Galliæ Rex inauguratus. II. pag. 214 not. p. 223 ſq. not.

Horatii locus emendatus. I. p. 45 ſq.

de *Homeri* patria lites. I. p. 255 p. 495. II. p. 228 not.

Hiſtorici nonnulli Sec. XV. viventes. I. p. 389

Hunnæi (*Auguſtini*) elogium. I. p. 791

I.

inſignia ædium. II. p. 266 not.

inſignia familiarum illuſtrium. II. pag. 211 ſq. not. p. 359 ſq. not.

Inſulanus (*Guilh.*) notatur. I. p. 891

inventa varia utilia. I. p. 204 ſq. not. II. p. 394 ſq. p. 398 ſq.

inventis aliquid addere facile eſt. I. p. 193 ſq. not.
inventionis laus ei tribuenda eſt, qui artem ad maturitatem perduxit. I. p. 678 ſq. p. 934
inventores artium cur plerumque ignorentur? I. p. 817. II. p. 620 ſq.
jobelæus annus Judæorum non erat 49. ſed 50. II. pag. 651 ſq.
Jovius (*Paulus*) notatur. I. p. 496 ſq. II. pag. 17 p. 465 not. p. 1101 ſq.
- - de illo judicium. I. p. 599
Judex (*Matthæus*) in exilium pulſus. I. p. 80
Junii (*Hadr.*) elogium. I. p. 231 p. 304
- - de illo judicium. I. p. 499 p. 582. p. 611 p. 654 II. p. 227 p. 695 ſq.

K.

kalendariorum notæ & ſiglæ. II. p. 779 ſqq.
kalendarioπωλία eſt quæſtuoſiſſima. II. p. 820 ſq.
Kayſersbergerus, teſtis veritatis. II. p. 134
Kiriath Sepher urbs Palæſtinæ. II. p. 63 ſq.
Kolerus (*Jo. David*) librum de typographiæ origine prelo parat. I. p. 4 ſq.

L.

Launoji (*Jo.*) elogium. II. p. 258
Leunclavii (*Jo.*) elogium. I. p. 736
libellorum famoſorum noxa I. p. 30 p. 36 ſq. p. 1101 ſq. II. p. 436 ſq. p. 526 ſq.
librariorum monita in fine MStorum I. p. 367 II. p. 990
librarios adjurandi formula I. p. 613 not. II. p. 124 p. 539 p. 1060 ſq.

libri

libri crebris verſuum initiis & typorum variis generibus ſunt ornandi I. p. 761 II. p. 950 ſq. p. 953
- - excuſi magis nocent oculis, quam MSti I. p. 1031 ſq.
- - figuris æneis elegantiſſimis ornati I. p. 756 ſq. II. p. 939 ſq.
- - figuris in ligno inciſis ornati. *Leſſer* cap. 5 p. 217 ſq.
- - in quibus annus impreſſionis perperam indicatur I. p. 448 II. p. 990 ſq. *Chevillier* p. 10 ſq. *Maittaire* Tom. I. p. 2 not. edit. 2. *Palmer* cap. 9. p. 81 ſqq.
- - multi in inſcriptionibus originem typograph. memorant. I. p. 522 ſq.
- - olim in membranis crebro excudebantur II. p. 670 ſqq.
- - paginis adverſis tantum impreſſi I. p. 178 not. p. 405 p. 416 p. 419 II. p. 982
- - præferendi ſunt opibus I. p. 1085 II. p. 605 ſq.
- - ſine nomine typographi & loci vel etiam ſub fictis nominibus & titulis non temere ſunt edendi. I. p. 160 ſq. II. p. 439 p. 532 ſq.
- - ſinguli olim diſtinctis voluminibus conſtiterunt II. p. 746
- - tabulis ligneis excuſi I. p. 404 ſq. p. 432 p. 508 p. 540 p. 842 ſq. II. p. 1179 ſq. p. 1185 ſq. *Palmer* p. 49 ſq.
- - tabulis ligneis & typis ligneis mobilibus excuſi. *Schwartz* in Indice p. 468 ſqq.
- - tabulis ligneis expreſſi quomodo diſtingui

 poſſint

poſſint ab illis, qui typis mobilibus æneis ſunt excuſi. *Palmer* c. 6 p. 51
- - temporibus primis excuſi I. p. 205 ſq. p. 275 p. 278 not. p. 284 ſq. p. 294 ſq. p. 353 ſq. p. 378 ſq. p. 521 p. 687 ſq. p. 731 ſq. p. 842 p. 904 ſq. p. 1038 II. p. 42 ſq. p. 581 ſq. p 795 ſq. p. 878 ſq. p. 941 ſq. p. 972 ſq. p. 986 ſq. *Baſel Hiſt. Lexicon* in *Buchdr. Caille* p. 10 ſq. *Chevillier* p. 8 ſq. *Cleſſen* c. 1 p. 41 ſq. *Gallois* p. 193 ſq. *Gelehrter Criticus* Tom. I. obſ. 7 p. 99 ſq. *Gimma* c. 35 p. 420 *Gundling* Vol. I. 441 ſq *Hofmanni* Lex. Univerſ. in typographia. *Palmer* c. 6 p. 49 ſq. *Reimann* Part. III. p. 212 ſq.
- - utiles contra politicorum edicta ſunt excudendi I. p. 162
- - *Utini* excuſi II. p. 932 ſq.
libris componendis multum temporis eſt impendendum I. p. 1072 ſq.
de libris anonymis judicium II. p. 532 ſq.
librorum amatores I. p. 768 ſq. II. p. 559 ſq. p. 605
- - cenſura & inſpectio I. p. 77 p. 110 ſq. II. p. 440 ſq. p. 512 ſq. p. 515 ſq.
- - cenſura non ſolis politicis eſt committenda I. p. 77 ſq. p. 92 p. 111 ſq. p. 125 ſq. II. p. 446 p. 517
- - correctio accurata I. p. 754
- - magnum pretium ante typographiæ inventionem I. p. 191 not. II. p. 252 p. 747 p. 919 Caille p. 2. ſq. *Lancellotus* diſſert. 8. p. 141 ſq. *Palmer* p. 2.
- - malorum varia genera I. p. 29 p. 32 ſq. p. 35 ſq. p. 1068 II. p. 436 p. 447 ſq p. 522 ſq. p. 952 ſq. p. 1050 ſq. p. 1129

- - MStorum utilitas, pulchritudo & magnum pretium II. p. 1085 ſq.
- - multitudo & varietas eruditioni eſt impedimento I. p. 1060.
- - nitide & ſplendide excuſorum commoda II. p. 940
- - pagina altera tantum cur impreſſa fuerit? I. p. 405 p. 416 p. 419. II. p. 982
- - translatio in linguas vernaculas eſt utilis II. p. 1051 ſq.
libros an pluris vendere aut minori pretio emere liceat? II. p. 819
libros promiſcue recudere non licet I. p. 761 II. p. 121 p. 438 p. 542 p. 857 ſq. p. 1041 ſq. *Leſſer* c. 7 p. 365 ſq.
libros ſuos literati & præſertim theologi legitimæ tantum inſpectioni ſubjicere debent I. p. 121 ſq.
Lipſius (Juſtus) laudatur I. p. 741
literæ vocales i & u in conſonantes mutatæ II. p. 244 not. p. 279 not.
literarum etymologia II. p. 708 ſq.
- - inventio eſt magnum Dei beneficium II. p. 74 ſq.
- - inventores I. p. 232 ſq. II. p. 77 p. 244 p. 937
literæ capitales vid. *typi*.
literas majuſculas græcas ad uſum revocavit *Ianus Laſcaris* I. p. 527
literariæ rei cultores apud varias gentes II. p. 560 ſq.
- - jactura in Germania II. p. 161
literarum ſtudia ſolatium & delectationem præſtant, I. p. 549 ſq. II. p. 150
Livii Patavinitas I. p. 1094

M.

Magdeburgum laudatur. I. p. 105
magiſtratus cum miniſtris eccleſiæ acerbius agentes I. p. 80 ſq. p. 133 ſq.
- - literatis imperare non debent, ne quid ſine ſua cenſura prelis in ſua vel aliena ditione ſubjiciant I. p. 124 ſq.
magiſtratuum officium circa officinas typograph. I. p. 38 ſq. II. p. 118 ſq. p. 440 ſq. p. 511 ſq.
Mallincrotius (*Bernh.*) laudatur I. p. 815 p. 818 p. 867 II. p. 237 not. p. 242
- - promiſit opus de vita & ſcriptis Eraſmi Roterodami I. p. 556 ſq.
- - promiſit novum librum de typographiæ origine II. p. 239
- - ejus carmen de miraculis Hollandiæ I. p. 558 ſq.
Maſius (Andr.) laudatur I. p. 793
mechanicæ utilitas II. 751
à mendaciis vix ſibi cavere poſſunt homines I. p. 400 ſq. II. p. 172
Mentelius (*Jac.*) laudatur II. p. 1090 p. 1092
Miraus (*Aub.*) laudatur I. p. 616
Moguntia à ſcriptoribus antiquis *Galliæ* aut *Franciæ* accenſetur I. p. 264 p. 365 II. p. 191 not.
- - laudatur I. p. 2. p. 263 p. 561 p. 607
- - An. 1462 expugnatur I. p. 14 ſq. p. 471 p. 705 p. 713 II. p. 675
muſicæ origo I. p. 1053

N. *Na-*

N.

Naudæus (Gabr.) laudatur II. p. 248
- - notatur I. p. 543 p. 838
nomina κατ' ἐξοχὴν impoſita II. p. 350 not.
notæ reſpirationum ſ. interpunctionum II. p. 279
numiſmata duo de origine typographiæ II. p. 696 ſq.
- - alia duo, *Leſſer* c. 8 p. 386 ſq.
- - aliud II. p. 1230 ſq.

O.

ocyma cantare, proverbium. II. p. 194 not.
opera artificioſa. I. p. 988
opera inclyta priſci orbis. I. p. 13 p. 562. II. pag. 604 ſq.
opera Dei probe ſunt perpendenda. II. p. 106 ſq.
- - nunquam non delectant. II. p. 138
opera ſpiſſa & enormia impreſſa. I. p. 749 ſq. II. p. 944
Opitius (Martin.) laudatur. I. p. 1000 ſq.
Opmeerus (Pet.) laudatur. I. p. 634
oppedere, i. e. contraïre, contradicere. II. pag. 218 not.

P.

papyrus, vid. charta.
Patriarcharum ſapientia. II. p. 108 ſq.
patriæ amore multi abutuntur. I. p. 668. II. p. 170 ſq. p. 565 p. 715
Patris (Pauli) progr. de prælectionibus mechanicis. II. p. 750 ſqq.
paupertatis emblema. II. p. 204 not.

Petrarcha (*Franc.*) laudatur. I. p. 1057
Peutingeri (*Conr.*) elogium. I. p. 589
Philoſophorum veterum errores ridiculi. II. pag. 921 ſq.
pictoriæ artis nobilitas. I. p. 440. II. 221 not.
- - rudimenta. I. p. 430 ſq.
plagiarii perſtringuntur. I. p. 1064 ſqq.
Poëtæ perſtringuntur. I. p. 924
Poggius (*Franc.*) laudatur. I. p. 1057
de *Politiano* (*Ang.*) judicium. I. p. 1062
poſteri majorum ſuorum honori ſupra modum ſtudentes. I. p. 517 ſq. II. p. 689
poſtulatio quid? II. p. 238 not.
Praet (*Gerh.*) *Deſ. Eraſmi Roterod.* pater. I. pag. 384 ſq.
preli typographici deſcriptio. I. p. 17. II. p. 497 p. 724 ſq. p. 774 ſq.
preli volubilis origo. II. p. 993 ſq. p. 1001
privilegiorum typograph. abuſus. II. p. 437 ſq. pag. 452 p. 871
pulveris pyrii inventio. II. p. 871
pyxidis nauticæ inventio. I. p. 493 p. 513.

R.

Reformationis D. *Lutheri* ſubſidia. II. p. 135 ſq.
religionis veræ dogmata ſenſim corrupta. II. pag. 186 ſq. not.
repetitiones juris civilis. I. p. 716
Rittalerus (*Mich.*) laudatur. II. p. 787 ſqq.

S.

Scaligeri (*Juſti Joſ.*) elogium. II. p. 358

carmen

- - carmen de mirandis Bataviæ. I. p. 557
Schorus (*Henr.*) laudatur. I. p. 179 not. p. 182 not.
Schottus (*Andr.*) laudatur. I. p. 179 not. p. 725
Schragius (*Jo. Adam*) laudatur. II. p. 323
ſcribendi ars eſt præſtantiſſima. I. p. 1078. II. p. 2. pag. 92
- - eſt magnum Dei beneficium. II. p. 77 p. 92
- - ejus inventores. II. p. 3 p. 710 ſq.
ſcribendi exercitatio & animo & corpori eſt utilis. I. p. 1074 ſqq.
- - eſt decora & omni ordini conveniens. I. pag. 1085
Scriptores libris ſuis æternitatem precantur. I. pag. 1092 ſq.
- - nimis feſtinantes. I. p. 1069
- - plures & præſtantiores ante typographiam excultam extiterunt, quam poſtea. I. p. 1056 ſqq.
- - antiqui libris componendis multum temporis impenderunt. I. p. 1070 ſq.
- - chriſtiani ethnicis longe præferendi ſunt. II. p. 920 ſq.
- - de rerum inventoribus notantur. I. p. 491 ſq.
Scriptorum officia. II. p. 114 ſq.
- - vitia. I. p. 1063 ſqq. II. p. 114 ſqq. p. 432 ſqq. p. 959 ſq.
- - utilium & inutilium diſcrimen. I. p. 1090 ſq.
- - veterum abuſus. I. p. 1063 ſq.
- - veterum optimorum contemtores. I. p. 1094 ſq. II. p. 211 not.
ſcripturæ materia varia I. p. 108 p. 428 p. 950. II. p. 180 ſq. pag. 561 p. 562 p. 1118 ſq.

Scriverius (*Pet.*) laudatur. I. p. 543
ſeculi annus extremus non eſt 99 ſed 100. II. pag. 644 ſq.
ſecula varia Deus ſingularibus bonis ornavit. I. pag. 101 ſq. p. 951 ſq. II. p. 180 ſq.
ſepulchra ornata ſunt rebus, quæ demortuorum mores & ſtudia referebant. II. pag. 341 not. pag. 348 not.
Serarius (*Nicol.*) laudatur. I. p. 551 p. 579
Serum gens antiquiſſima. II. p. 1067
Sinenſium literæ & ſcribendi ratio. II. p. 279 ſqq. p. 415 ſq. p. 766 ſqq.
- typographia. II. p. 765 ſqq. p. 1038
Sortitiones librariæ (*Bücher-Lottereyen*) II. pag. 812 p. 827 ſq.
Spiegelii (*Jac.*) elogium. II. p. 261 p. 285
Stephani (*Henr.*) epitaphia græca & latina variorum typographorum. I. p. 57 ſqq.
Strauchii (*Ægid.*) Starcke und Milch-Speiſe, opus inique recuſum. II. p. 860 ſqq.
Sylvius (*Æneas*) laudatur, I. p. 1058.

T.

tabulæ ligneæ & æneæ inciſæ ſunt ſpecimina ſculpturæ, non vero typographiæ I. p. 192 not. p. 199 not. pag. 674 ſq. p. 899 II. p. 269 p. 907 *Chevillier* p. 6 & p. 285 ſq. *Hottinger* p. 47 ſq. *Maittaire* p. 4 *Palmer* p. 5 ſq.
tachyographia II. p. 1137
teſtes oculati & auriti fide ſunt digniſſimi I. p. 822 ſq.
Theologi typographiæ abuſibus reſiſtere debent I. p. 77 ſq. p. 155 ſq.

libros

- - libros ſuos legitimæ tantum cenſuræ ſubjicere debent I. p. 121 ſq.
Thevetus (*Andr.*) laudatur I. p. 602
tormentariæ rei abuſus I. p. 301 ſq. p. 1097 II. p. 763 p. 1023 ſq.
inventio I. p. 301 p. 330 p. 333 ſq. p. 458 p. 493 p. 513 p. 596 p. 604 p. 608 p. 642 p. 897 p. 957 p. 985 p. 1017 p. 1040 p. 1097 II. p. 191 not. p. 230 not. p. 260 p. 285 p. 286 p. 402 p. 405 p. 745 p. 763 p. 871 ſq. p. 1018 p. 1023 p. 1067 p. 1218 p. 1219
Tractatus tractatuum juris I. p. 750
Trithemius (*Joh.*) laudatur I. p. 585
typographeon Moguntinum ab origine hujus artis usque ad an. 1552 durans I. p. 11
- - Hieratinum I. p. 797 ſq.
- - Plantinianum I. p. 435 p. 778 ſq. p. 795 II. p. 805 ſq.
- - Vaticanum à *Sixto* V. inſtitutum I. p. 302 p. 748
typographea quomodo ſint dignoſcenda ? II. p. 1159 ſq.
typographea celebriora multarum urbium I. p. 104 ſq. II. p. 944 ſq.
- - privatorum I. p. 747 II. p. 808 p. 1092 ſq. p. 1126 *Leſſer* cap. 3 p. 88 ſq.
- - Auguſtana I. p. 350
- - Baſileenſia I. p. 351 ſq.
- - Belgica I. p. 390 ſq. p. 507
- - Harlemenſia I. p. 396 ſq.
- - in Italia I. p. 377 ſq. II. p. 925 ſq.

- - in Oriente I. p. 336 not.
num typographea & ſortitio libraria orphanotrophiis concedenda? II. p. 812 ſq. p. 826 ſq.
in typographea dominium injuſtum I. p. 91 ſq.
typographia eſt magnum opus Dei II. p. 80 ſq. p. 141 ſq.
- - in S. Johannis Apocalypſi indicata II. pag. 1193
- - ad artificia liberalia pertinet I. p. 96
- - & βιβλιοπωλία an ab eruditis ſit exercenda? II. p. 814 p. 842 ſq.
- - primis temporibus eſt occultata I. p. 21 p. 85 p. 274 p. 321 p. 331 p. 334 not. p. 337 p. 461 p. 469 p. 542 p. 686 II. p. 45 p. 304 not. p. 307 p. 408 not. p. 409 p. 577 p. 655 p. 669 p. 795 p. 984 p. 999 p. 1016 p. 1088
- - non fuit quæſtuoſa I. p. 596 p. 858 ſq. II. p. 654
- - cur ultimo demum tempore mundi reperta? I. p. 101 p. 1054 II. p. 108 ſq. p. 142 ſq.
- - beneficio matheſeos inventa I. p. 292 ſq. p. 596 II. p. 357 not. p. 369 p. 707 p. 712
- - cum myſterio regenerationis comparata II. p. 1221 ſq.
- - num inventa *Argentorati*? I. p. 257 p. 260 p. 306 ſq. *Gundling* Vol. I. p. 431 ſq. *Leipzig Hiſt. Lexicon in Buchdruckerey*, *Maittaire*, Tom. I. p. 6. *Struv* cap. 11. §. 13 p. 925
- - à *Gallis*? II. p. 20 ſq. p. 469 *Hotting* p. 45
- - Harlemi? I. p. 257 p. 261 p. 499. ſq p. 1021 ſq. II. p. 21. ſq. p. 569 ſq. p. 660 p. 873 ſq. p. 969

Gundling Vol. I. p. 427 *Hegenit* I. p. 44 *Hotting* p. 46 *Leipz. Hiſt. Lexicon* in *Buchdrukerey Maittaire* Tom. I. p. 5 *Struv* c. 11 §. 4. p 905 *Watſon* p. 6 ſq.

- - in Italia? II. p. 18 ſq. p. 463 ſq.

- - *Moguntia*? I. p. 175 p. 282 ſq. II. p. ſq. *Hegenit*. p. 44 *Hotting*. p. 44 ſq *Leipzig. H Lexicon* in *Buchdruckerey*. *Palmer* c. 3, p. 8 *Watſon* p. 8.

- - à *Sinenſibus*? I. p. 187 ſq. p. 244 not. p. 2 ſq. p. 316 not. p. 323 p. 495 ſq. p. 576 p. 1019 II p. 14 ſq. p. 465 ſq. p. 566 p. 1064 ſq. p. 11 ſq. *Chevillier* Part. III. c. 3 p. 274 ſq. *Gundl* Vol. I. p. 424 *Leipz. Hiſtor. Lexicon* in *Budruckerey*, *Struv*. c. 11. §. 3 p. 903

- - an. 1462 in diverſas regiones divulgat p. 274

- - Moguntia Argentinam perlata I. 471 p. 7 p. 712 ſq.

- - quomodo & quo tempore in *Italiam* venerit? I. p. 313 p. 357 ſq. p. 715 ſq.

- - quo tempore *Romam* pervenerit? I. p. 242 p. 275 p. 298 p. 321 p. 334 not. p. 357 ſq 359 ſq. 384 ſq. p. 524 ſq. p. 717 ſq. II. p. p. 412 ſq. p. 989 ſq.

- - Romam non ſine ſingulari providentia eſt perlata II. p. 913

- - ut Romam ſe vivo deduceretur, Deum catus eſt *Nic. Cuſanus* II. p. 252 p. 551

- - in ſocietatem Academiæ Scient. Pariſ. eſt optanda II. p. 633 ſq. p. 643

mona

- - monachis & Papæ odioſa I. p. 91 p. 200 not. p. 877. p. 894 ſq. p. 949 p. 1029 *Böhmer* p. 666 ſq. *Maichel* c. 4 p. 73
- - ſupra modum laudari ſolet I. p. 1052
- - caſui & fortunæ multum debet I. p. 900 p. 1052 ſq.
- - absque ullo inſigni incommodo diutiſſime fuit incognita I. p. 1054
- - minutulis characteribus efformandis eſt minus idonea I. p. 1080
- - arti ſcribendi eſt poſtponenda I. p. 1078 ſq.
- - cum detrimento jacturaque ſtudiorum eſt invecta. I. p. 1047 p. 1051
- - prima nihil aliud, quam impoſtura fuit. I. p. 521 p. 542. II. p. 307 not. p. 985
- - differt ab arte ſcriptoria & pictoria. I. pag. 97 ſq.
- - vetuſtior & recentior in quibus differant? I. p. 206 p. 299 ſq. p. 304 p. 534 p. 753 ſqq. II. p. 579 ſq. p. 972 ſq. *Cleſſen* cap. 1. pag. 70. ſqq. *Leſſer* cap. 4. pag. 115 ſqq. *Orlandi* pag. 7 ſq.
- - *Moguntiæ* non ſine aliqua Dei providentia inventa eſt. I. p. 554 ſq. II. p. 912
- - *Moguntiæ* non eſt inventa, ſed in formam elegantiorem redacta. I. p. 247 ſq. p. 251 p. 325 ſq. p. 412 p. 425 p. 432 p. 442 p. 541 p. 616 p. 623 p. 671 p. 632 not. p. 848 ſqq. p. 933 p. 1023. II. p. 37 p. 198 not. p. 294 p. 694
- - Moguntiam à quodam Harlemenſium Typographorum fratre eſt allata. vid. *Cod. MS.* apud *Maittaire* Tom. I. pag. 29.

typographiæ

typographiæ adumbrationes. NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - nomina. I. p. 15 p. 83. II. p. 460 pag. 613 p. 617 ſq.
- - etymologia. II. p. 459 p. 496 p. 613 p. 616 pag. 707
- - definitio. I. p. 83. II. p. 607 p. 613 p. 614 p. 630 p. 1053 ſq.
- - defenſio. I. p. 41 ſqq. p. 276 ſqq. p. 410 ſq. p. 763 ſqq. p. 891. II. p. 54 p. 72 ſq. p. 1219
- - laudes. I. p. 3 p. 15 p. 23 ſq. p. 48 p. 71 ſq. p. 177 not. p. 201 ſq. not. p. 241 not. p. 248 pag. 266 not. p. 296 p. 308 ſq. p. 312 p. 319 p. 324 p. 327 p. 328 p. 329 p. 330 p. 331 p. 337 ſq. pag. 339 not. p. 352 not. p. 408 p. 461 p. 487 ſq. pag. 559 p. 605 p. 607 p. 608 p. 638 not. p. 645 not. p. 768 p. 872 ſqq. p. 936 ſqq. p. 1027 ſq. p. 1041 ſq. II. p. 7 ſq. p. 31 p. 52 p. 252 p. 265 p. 365 p. 393 p. 394 p. 395 p. 397 p. 398 p. 400 p. 557 p. 606 ſq. p. 618 p. 701 ſq. p. 745 p. 747 ſq. p. 759 p. 761 p. 763 p. 764 p. 870 p. 910 p. 914 p. 933 ſq. p. 958 p. 1018 p. 1019 p. 1024 pag. 1058 p. 1061 ſq. p. 1087 ſq. p. 1107 p. 1144 p. 1190 p. 1194 ſq. p. 1197 ſqq. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - proprietates. NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*
- - cauſæ. I. p. 84 ſqq.
- - uſus rectus. I. p. 86 ſq. II. p. 114 ſqq.
- - abuſus. NB. vid. *Conſpectus ſummor. capitum.*
- - abuſus in Germania inprimis reperitur. I. p. 1098 ſq.

pub-

- - abuſus publicis malis & calamitatibus non parum momenti attulit. I. p. 1047
- - - in religione. I. p. 1098
- - - quomodo tollendus ſit? I. p. 39 ſq. p. 279 ſq. p. 301 p. 766 ſq. p. 927 ſq. p. 1099 ſqq. II. p. 54 ſq. p. 440 ſqq. p. 509 ſqq. p. 512 ſqq. *Limnaeus* Tom. III. lib. 8 cap. 10 §. 7 ſqq. *Zehner* pag. 30 ſq.
- - - coërcitus. I. p. 764 ſq. II. p. 1130 ſq.
- - - contra illum variæ conſtitutiones Principum I. p. 279 ſq. p. 764. II. p. 431 p. 441 ſqq. pag. 445 p. 448 ſq. p. 451 p. 455 p. 509 p. 513 pag. 516 p. 524 ſq. p. 527 ſqq. p 533 p. 1130
- - auctor eſt Deus. I. p. 84 p. 98 ſq. p. 259 pag. 324 p. 948 p. 949. II. p. 7 p. 9 p. 72 ſq. p. 78 ſq. p. 141 ſq p. 183 p. 474 p. 564 p. 619 p. 911 pag. 912 p. 1077 p. 1124 p. 1166
- - inveniendæ difficultas. I. p. 17 ſqq. II. pag. 32 p. 654
- - inventæ locus. I. p. 691 ſqq. II. p. 481 ſqq. p. 572 ſq. NB. vid. *Conſpectus ſummor. capitum.*
- - - tempus. I. p. 271 p. 693 ſqq. p. 1026. p. 1037. II. p. 40 ſq. p. 410 p. 489 ſqq. p. 497 p. 578 p. 966. *Cleſſen* cap. I. pag. 49 ſq. *Palmer* cap. 8. pag. 67 ſqq. *Struv*, cap. 11. §. 14. p. 928 ſq. vid. *Conſpectus ſummorum Capitum.*
- - inventores I. p. 513 ſq. p. 696 ſq. p. 877 p. 905 ſq. p. 1032 ſq. II. p. 38 ſq. p. 407 p. 461 ſq. p. 475 p. 576 vid. *Conſpectus ſummorum Capitum.*
- - origo & incrementa breviter deſcripta I. p. 10 p. 19 ſq. p. 277 not. p. 321 p. 403 ſq.

p. 415 ſq. p. 467 ſq. p. 842 ſq. p. 852 p. 931 ſq. II. p. 997 ſq. p. 1000 ſq. p. 1022 ſq. *Hager* §. 14 p. 53 ſq. *Palmer* c. 10. p. 85 ſq. & p. 91 ſq.

- - de ejus inventione lites præcipuæ recenſentur I. p. 175 ſq. p. 182 ſq. not. p. 256 ſq. p. 267 ſq. not. p. 271 ſq. p. 314 ſq. not. 322 ſq. p. 340 ſq. p. 343 ſq. p. 401 ſq. p. 457 ſq. p. 493 ſq. p. 512 ſq. p. 575 ſq. p. 603 p. 612 not. p. 626 ſq. p. 629 p. 630 p. 635 ſq. p. 643 p. 713 p. 896 ſq. p. 1020 ſq. p. 1032 ſq. II. p. 14 ſqq. p. 67 ſq. p. 407 ſq. p. 461 ſqq p. 565 ſqq. p. 597 p. 608 ſq. p. 620 ſqq. p. 711 ſqq. p. 868 ſq. p. 966 ſqq. p. 1035 ſq. p. 1047 ſq. p. 1056 ſq. p. 1072 ſq. p. 1094 ſq. p. 1105 ſq. p. 1113 ſq. p. 1132 ſq. p. 1145 ſq. *Aufgef. Briefe* T. I. ep. 35 pag. 309 ſqq. *Baſel. Hiſtor. Lexicon in Buchdruckerey*, *Beyerlinck* Theatrum in Typographia, *Bircken* pag. 524 ſq. *Bullart* Tom. II. pag. 245 ſqq. *Caille* p. 5 ſqq. *Chevillier* cap. 1. pag. 2 ſqq. *Cleſſen* cap. 1. pag. 17 ſq. *Dictionaire de l'Acad. Franc.* & *Dictionaire de Trevoux* in *Imprimerie*, *Duret* cap. 84 pag. 981 ſq. *Fabricius* pag. 630 ſq. *Furetiere* in *Imprimerie*, *Gallois* pag. 189 ſqq. *Gelehrter Criticus* Tom. I. obſ. 7 p. 85 ſqq. *Gundling* Vol. I. pag. 423 ſqq. *Hager* pag. 6. ſqq. *Harris* Tom. II. in *Printing*, *Hofmanni* Lexicon Univ. in *Typographia*. *Hottinger* Sec. XV. pag. 44 ſqq. *Klockius* lib. I. cap. 19 num. 29 ſqq. *Leſſer* cap. I. pag. 15 ſqq. *Limnaus* Tom. III. lib. 8. cap. 10 §. 3 ſqq. *Löſcherus* pag. 136 *Micralius* lib. III. ſect. 1 qu. 26. *Morhofius*

Tom. I. lib. IV. cap. 2. §. 6. *Orlandus* pag. 9. ſq. *Paſchius* cap. 7 §. 66 pag. 780 ſqq. *Reimmannus* Part. III. qu. 157 pag. 204 ſqq. *Renſchius* in præfat. b. 2 ſqq. *Watſon* pag. 6 ſqq. *Wernsdorf* pag. 40 ſq. *Zeiller* in Itinerario Germaniæ pag. 314 ſq. & in Contin. pag. 166 ſq. & p. 244 ſq. *Zeltnerus* pag. 2. ſq. *Ziegler* in *Labyrinth der Zeit* pag. 34 ſq.

- - - numiſmata 2. II. p. 696 ſqq.

- - - aliud. II. p. 1230 ſq.

- - - alia duo. Leſſer c. 8 p. 386 ſqq.

- - - Scriptorum elenchus II. p. 503 p. 615 p. 903 ſq. p. 1047 ſqq. p. 1084 ſq. p. 1175 *Aufgeſ. Briefe* Tom. I. ep. 35 p. 317 *Gundling* Vol. I. p. 430 not. &. p. 453 ſqq. not. *Leſſer* p. 5 Lœſcher p. 135 ſq. *Orland* pag. 247 ſq. *Struv*. c. 11 p. 892 ſqq.

- - inventorem eſſe incertum Germanis eſt dedecori I. p. 455 p. 465 p. 489 ſq. II. p. 475

- - origines in Anglia II. p. 402 p. 1111

- - origines in Suecia II. p. 585 ſq.

- - - in Scotia II. p. 243 not.

- - primæ ſpecimina deſcripta II. p. 980 ſqq. p. 996 ſq. p. 1009 ſq. p. p. 1156 p. 1186

- - propagatio I. p. 174 p. 321 ſq. p. 331 ſq. p. 333 ſq. p. 337 p. 342 p. 356 ſq. p. 524 ſqq. p. 587 ſq. p. 712 ſqq. p. 908 ſqq. II. p. 250 ſq. p. 408 ſq. not. p. 412 ſq. p. 582 ſq. p. 889 ſq. p. 1121 *Cleſſen* c. I p. 56 ſqq. *Gimma* c. 35 p. 419 *Hofmannus* in Lexico Un. *Leſſer* cap. 2 p. 44 ſq.

- - Sinenſium & Germanorum differentia I. p. 191

p. 191 ſq. p. 199 not. p. 297 p. 580 ſq. p. 1020. p. 1043 II. p. 15 p. 269 not. 273 p. 278 ſqq. p. 415 ſqq. p. 466 ſq. p. 568 p. 616 p. 623 p. 765 ſq. p. 967 p. 1038 p. 1102 p. 1109 p. 1136 *Bayerus* Tom. I. p. 80 ſq. *Bullart* Tom. II. p. 245 ſq. *Chevillier* P. 3. cap. 3 p. 277 Gelehrter Criticus Tom. I. quæſt. 7. p. 87 *Gimma* cap. 35 p. 418 *Gundling* Vol. I. p. 423 *Hager* p. 11 ſq. *Pincierus* lib. III. cap. 27 p. 412 *Zeiller* ep. 121 p. 134

- - inventor laudibus celebratur. II. p. 348 ſq.

- - apparatus inſignis & exercitium. NB. vid. *Conſpectus ſummorum capitum.*

- - patroni & cultores fuerunt multi principes. II. p. 46 ſq. p. 351 p. 424 p. 500 pag. 598 ſqq. p. 703 p. 925 p. 928 ſq. p. 947 ſqq. p. 973 ſq. p. 1115. *Hager* pag. 5. *Leſſer* cap. 8. pag. 402 ſq.

- - incommoda majora quam commoda. I. p. 1047 p. 1099. II. p. 428 p. 1017 p. 1019 pag. 1157 ſq. pag. 1173 ſq. *Arnold* Part. I. pag. 392 ſqq.

- - inventæ tempore plures eruditi exſtiterunt, quam poſtea. I. p. 1056 ſqq.

- - frequentatæ initia eloquentiam debilitarunt. I. p. 1059

- - mentionem nullam fecerunt Hiſtorici celebriores Sec. XV medio viventes. I. p. 386 ſq. p. 651 p. 652

in typographiæ laudem acroſticha. I. p. 957 ſq.

- - carmen anglicum. II. p. 1221 ſqq.

- - carmen belgicum. II. p. 1288
- - carmina belgica & latina. I. p. 209 ſqq. pag. 443 ſqq.
- - carmen gallicum. II. p. 1225 ſq.
- - carmen germanicum. II. p. 502 p. 761 pag. 764 p. 769 p. 778 ſq. p. 1081 ſq.
- - carmen græcum. II. p. 1197
- - carmina latina. I. p. 560 ſqq. pag. 872 ſqq. p. 936 ſqq. II. p. 7 ſq. p. 52 p. 199 ſq. not. pag. 265 p. 365 ſq. p. 397 p. 398 p. 825 p. 1198 ſqq.
- - chronoſticha I. p. 451 p. 463 p. 621 p. 695 p. 802 p. 999 p. 1039 II. p. 490 p. 491 p. 1229
- - chronoſticha verſibus arithmometricis. I. p. 964 ſqq.
- - inſcriptio. I. p. 800 ſqq. p. 879 ſq. II. p. 821 ſqq.
- - inſcriptiones breves. II. p. 385 p. 959

typographiam inventam eſſe *Argentorati* affirmantium Scriptorum elenchus. I. p. 306 ſqq. p. 343 ſqq. II. p. 26 p. 249 ſqq. p. 573 ſq.
- - - à *Jo. Fauſto* - - - I. p. 175 not. p. 697 p. 906 II. p. 1047 ſq.
- - - à *Germanis*. - - - I. p. 510 ſqq. II. p. 26 ſq. p. 471 ſq.
- - - à *Jo. Gutenbergio* - - - I. p. 306 ſqq. p. 315 not. p. 696. p. 905 ſq. p. 1043. II. p. 34 ſq. p. 1047
- - - *Harlemi* - - - I. p. 314 not. pag. 441 ſq. p. 570 p. 610 ſqq. II. p. 38 p. 233 not. p. 487 ſq. p. 716 p. 1146
- - - *Moguntiæ* - - - I. p. 263 p. 315 not. p. 326 ſqq. p. 566 ſqq. p. 585 ſqqq. p. 685 ſqq.

ſqq. p. 1043. II. p. 37 p. 484 ſqq. p. 877
- - - à *Schœffero* - - - I. p. 906
- - - à *Sinenſibus* - - - I. p. 187 ſq. p. 496 p. 576 ſq. p. 626 ſq. p. 896. II. p. 12 ſq. p. 413 ſq. p. 461 p. 566 ſq. p. 1048 ſq. p. 1064 p. 1145 ſq. *Gelehrter Criticus* Tom. I. qu. 7. p. 86 *Gimma* cap. 35 pag. 418
- - à *Sinenſibus* non didicerunt *Germani* I. pag. 187 not. p. 203 ſq. p. 317 not. p. 458 pag. 464 p. 497 p. 637 ſq. not. p. 641. II. p. 16 ſq. pag. 195 not. p. 270 not. p. 415 p. 468 pag. 608 ſq. p. 623 p. 906 ſq. p. 995 p. 1101 p. 1172. *Zeiller* epiſt. 121 p. 135
- - Sinenſes docuit *Wendesl. Staude*. II. pag. 596
- - promovit *Gregorius* XIII. Papa. I. pag. 613 not.
typographica ars ubi fructuoſiſſime exerceri poſſit? II. p. 817 p. 850 ſq.
- - conſtitutio Dantiſcana II. p. 770 ſq.
typographicæ artis ſumtus & fructus hinc redundans II. p. 809 ſq. p. 829 ſq. p. 836 ſq. p. 848 ſq.
- - uſus an promiſcue ſit concedendus? II. p. 811 ſq.
- - operæ taxa II. p. 544 ſqq. p. 816 p. 819 ſq. p. 854 ſq.
ex typographico uno prelo quantum lucri ſingulis hebdomadibus provenire poſſit? II. p. 818 ſq. p. 834 ſqq.
typographicarum officinarum catalogi I. p. 752

- - circa illas magiſtratus officium vid. *magiſtratus.*
- - typographi in principio ſimul bibliopolæ fuerunt I. p. 914
- - libros utiles contra politicorum edicta excudere debent I. p. 162 ſqq.
- - non quidvis bona conſcientia excudere poſſunt I. p. 159 ſq. p. 925 ſq.
- - ſubſcriptionibus cornu imaginem addiderunt II. p. 266
- - laudantur II. p. 1033
- - docti II. p. 799 ſq. *Leſſer* c. 7 p. 295 ſq.
- - qui libros compoſuerunt II. p. 946 ſq.
- - dignitatibus & titulis academicis ornati I. p. 911 ſq. p. 928 II. p. 388 p. 599
- - infelices II. p. 949
- - imperiti & indocti vituperantur I. p. 42 ſq. p. 51 ſq.
- - Argentoratenſes I. p. 720 ſq. II. p. 6 ſq. p. 39
- - Baſileenſes I. p. 353 ſq. p. 721 ſq.
- - in Belgio I. p. 390 ſq. p. 507
- - Colonienſes I. p. 739 p. 742 ſq.
- - Francofurtenſes I. p. 724 ſq.
- - Harlemenſes I. p. 396 ſq.
- - in Italiæ variis urbibus I. p. 377 ſq. p. 526 ſq. p. 746
- - Lipſienſes I. p. 912 p. 958 ſq. II. p. 750
- - memoriam typographiæ inventæ an. 1640 recoluerunt II. p. 1080 ſq.
- - Lovanienſes I. p. 729

Lugdunenſes

- - Lugdunenſes I. p. 731
- - Pariſienſes I. p. 531 ſq. p. 731
- - Romani I. p. 357 ſq. p. 524 ſq. p. 717 ſq.
- - Veneti I. p. 715 ſq.
- - Ulmenſes I. p. 728

typographorum emblemata I. p. 31 ſq. p. 759 II. p. 956 ſq. p. 1160 *Leſſer* c. 5. p. 220 ſq. *Orlandi* p. 228 ſq.
- - epitaphia græca & latina I. p. 57 ſq.
- - inſignia II. p. 599 p. 687 ſq. p. 776
- - juramentum I. p. 926 not. II. p. 451 p. 514 p. 769
- - nimia multitudo in Germania I. p. 928 p 1103 II. p. 437 p. 451 p. 509 ſq.
- - officium II. p. 536 ſq. p. 1161 ſq. p. 1203
- - privilegia & honores II. p. 547 ſq. p. 598 ſq. p. 816 ſq. p. 951 ſq. *Ceſius* p. 7 ſq. *Gundling* Vol. I. p. 473 ſq.
- - querimonia de poëtis I. p. 924
- - res anguſta I. p. 300 p. 322 p. 335 not. p. 859 p. 878 ſq. p. 953 p. 1030 II. p. 60 p. 187 p. 367 ſq. p. 1080
- - virtutes I. p. 168 ſq. *Leſſer* cap. 7 p. 294 ſq.
- - vitia I. p. 169 ſq. p. 914 p. 916 ſq. II. p. 535 ſq.
- - celebriorum elenchus I. p. 103 ſq. p. 321 ſq. p. 331 p. 332 ſq. p. 334 not. p. 337 p. 570 ſq. p. 730 ſq. p. 952 II. p. 370 ſq. p. 798 ſq. p. 946 p. 1122 ſq. *Beyerlinck* in typographia, *Bödikerus* in *Vergnügung müſſiger Stunden*, *Caille* p. 10 ſq

Cleſſen c. 1. p. 72 ſq. *Gallois* p. 193 ſq. *Hager* §. 15 p. 56 ſq. *Hofmannus* in *Typographia*, *Langius* ſect. 2 c. 2 p. 159 ſq. *Leſſer* c. 7. p. 295 ſq. *Morhof* T. I. lib. IV. c. 2 §. 6. *Nubertus*, *Paſchius* pag. 791 ſq. *Reimmannus* Part. III. p. 219 ſq. *Renſchius*, *Strautzius*, *Zeltnerus* p. 7 ſq.

- - de illis Scriptorum elenchus, *Struv.* c. 11 §. 1 pag. 895 ſq.

typographis βιβλιοπωλία non facile eſt concedenda II. p. 453 ſq.

de typographis ſingularia quædam & mira II. p. 939

typi elegantiores Venetiis inventi I. p. 535 p. 716 II. p. 1069

- - capitales I. p. 527 p. 755 II. p. 308 p. 728

- - illorum omiſſio ſenſum librorum ſæpe immutavit & corrupit II. p. 309 not.

- - ſymbolici ſ. hiſtorici II. p. 310 not. p. 733 ſq. p. 940

- - ſcribentium manum imitantes II. p. 321 not

typorum etymologia II. p. 707 ſq.

- - inventores pueruli I. p. 261 ſq.

- - antiquiſſimorum deſcriptio I. p. 300 p. 540 II. p. 29 p. 264 p. 676 p. 935

- - primorum modioli Moguntiæ monſtrati I p. 2 p. 268 p. 684 II. p. 691 p. 719 p. 1182

- - fuſoribus an artem typogr. exercere liceat? II. p. 815.

- - æneorum inventio Germanis adſcripta I. p. 432 p. 839 p. 830

- - cælatorum inventor *Gutenbergius* I. p. 18 p. 20 II. p. 668 p. 714
- - - *Fauſtus* I. p. 710
- - fuſilium inventor *Coſterus* I. p. 235 p. 415 *Schrevel* p. 271
- - - *Fauſtus* I. p. 539 p. 710 p. 848 II. p. 668 *Tentzel* Monatl. Unterred. 1692 p. 686 & 1697 p. 980 ſq.
- - - *Mentelius* II. p. 268
- - - *Schöfferus* I. p. 10 p. 21 p. 468 p. 519 p. 520 p. 703 not. p. 711 II. p. 668 p. 986 p. 999
- - fuſilium confectio I. p. 107 p. 434 II. p 269 p. 577. p. 720. p. 756.
- - - genera. I. p. 108 p. 435 p. 535 ſq. p. 904. II. p. 418 ſq. p. 498 p. 612 p. 626 ſq. p. 727 ſqq. p. 938 p. 939 p. 1070. *Alſtedius* lib. 30 ſect. I. p. 1914. a. *Bircken* pag. 527. *Caſius* pag. 9. ſq. & pag. 25 ſqq. *Gundling* Vol. I. pag. 463 ſqq. *Leſſer* cap. 4 pag. 152 ſqq.
- - argenteorum fabula. I. p. 86 p. 106 p. 178 not. p. 243 not. p. 371 p. 753. II. p. 47. p. 460 p. 632 p. 722 p. 754 p. 974 p. 1118
- - florentium origo. II. p. 310
- - græcorum artifices. I. p. 372. II. p. 317 p. 784
typis ligneis primo uſi ſunt *Gutembergius* & *Fauſtus*. I. p. 20 p. 702 not. II. p. 1181 ſq. p. 1187 ſq.

V.

de Valla (*Laur.*) judicium. I. p. 1057

Varro laudatur. I. p. 1096

Vergecius (*Angelus*) literas græcas ingenioſe pinxit. II. p. 317

virtus applauſum popularem non appetit. II. pag 353

Utini Italiæ urbis antiquitas & præſtantia. II. pag. 926 ſq.

W.

Wecheliana officina. I. p. 725

Wimphelingii (*Jac.*) elogium. II. p. 249.

Z.

Zurenus (*Jo.*) laudatur.

CORRIGENDA.

In Præfat. p. 2. v. 16. *leg.* *HERMANNUS pro*: *HEL-MANNUS.* *In Parte I.* p. 15. v. 4. *leg.* fractis, *pro*: fractus. p. 50. v. *pen.* quotque, *pro*: quotquot ib. v. ult. indocta, *pro*: ne docta. p. 55. v. 16. fugat a, *pro*: fugata. p. 57 v. 13. τηλυγέτην *pro*: τελυγετήν. p. 63. v. 16. quod, *pro*: quos. p. 126. v. 17. At, *pro*: Ad. p. 143. v. 4. amiſſa, *pro*: omiſſa. p. 150. v. 21. ipſe, *pro*: ipſi. p. 172. v. 18. inventis, *pro*: juventis. p. 174. v. 6. hac, *pro*: hoc. p. 234. v. 7. opimum, *pro*: opinum. ib. v. 8. nomine, *pro*: nomina. p. 270. v. 6. non, *pro*: don. ib. v. 14. *poſt* machinas *adde*: admoviſſet. p. 298. v. 20. Germanus, *pro*: Germanos. ib. v. 23. Alemannos, *pro*: Alemannus. p. 391. v. 23. 1484. *pro*: 1480. p. 496. v. 9. major, *pro*: magis. p. 533. v. 25. occurrant, *pro*: occurrunt. p. 572. v. 1. Blaeu, *pro*: Blarv. p. 575. v. 1. alius, *pro*: alios. p. 576. v. 5. Eadem *pro*: Eandem. p. 589. v. 21. 1450. *pro*: 1550. p 650. v. 25. decantatiſſimam, *pro*: decantiſſimam. p. 709. v. 13. quoad, *pro*: quod. p. 724. v. 17. Ægades, *pro*: Æbudes. p. 765. v. 22. quam, *pro*: quem. p. 776. v. 1 inſperato, *pro*: inſpirato. p. 1072. v. 12. intueri, *pro*: intuei. p. 1087. v. 18. cæſioque, *pro*: cælioque.

In Parte II. p. 86. v. 13. exigua fuerit, *pro*: exiguæ fuerint. p. 267. v. 11. ligneus, *pro*: ligneis. p. 339. v. ult. rampant, *pro*: ampant. p. 397. v. penult. Artifici, *pro*: Artfici. p. 401. v. 19. 1468. *pro*: 1648. p. 408. v. 16. 1450. *pro*: 1430. p. 670. v. 29. 1457. *pro*: 1467. p. 801. v. 22. Turnebi, *pro*: Turneri. p. 886. v. 1. 1472. *pro*: 1470. p. 893. v. 1. 1458. *pro*: 1450. p. 950. v. 13. hodie in libris, *pro*: hodie de. p. 952. v. 19. Bonaventuræ, *pro*: Bonaventuram. p. 1034. v. 28. libri, *pro*: libris. p. 1107. v. 20. progreditur, *pro*: propreditur. p. 1121. v. ult. 1493. *pro*: 1448.